
Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság Folyóirata
A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

Vol. 118.

2007

No. 1–4.

A szerkesztőbizottság elnöke / Head of the Editorial Board:
KÓSA LÁSZLÓ

A szerkesztőbizottság tagjai / Editorial Board:
KEMÉNYFI RÓBERT, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, T. BERECZKI IBOLYA,
VARGYAS GÁBOR, VIGA GYULA, VOIGT VILMOS

Szerkesztő / Editor:
BARTHA ELEK

TARTALOM – TABLE OF CONTENTS

TANULMÁNYOK

<i>Csíki Tamás: „A nemzet néperezének kifogyhatatlan gyűjtőmedencéje...”</i>	
<i>A parasztság népesedésének jellemzői a két világháború között</i>	359–378
<i>S. Lackovits Emőke: Református rendtartás és egyházfegyelem</i>	
<i>a Balaton-felvidéken</i>	125–150
<i>Keszeg Vilmos: A népmese előadásának módja és kontextusa</i>	15–70
<i>Obrusánszky Borbála: Földanya kultusz a mongoloknál</i>	151–172
<i>Petercsák Tivadar: A közbirtokosság</i>	343–357
<i>Paládi-Kovács Attila: A palóc kisci és a savanyú ízirány kérdése</i>	1–14

KÖZLEMÉNYEK

<i>Domonkos Ottó: A kovácslegények szokásainak újabb forrásai.</i>	
<i>(Névvétel – Namenkauf)</i>	203–218
<i>Füvessy Anikó: A tiszafüredi fanyergek korai díszítőstílusa. Faragótechnika,</i>	
<i>motívumok és kompozíciós elrendezés szerepe a kormeghatározásban</i>	181–202
<i>Kemecsi Lajos: Csizmadia céhtábla a szentendre</i>	
<i>Szabadtéri Néprajzi Múzeumban</i>	173–180
<i>Kisdiné Neményi Barbara: „Holnap szülünk, anyuka!”</i>	
<i>A szülés, mint a női identitás megjelenítése</i>	379–386
<i>Paládi-Kovács Attila: Azok az ötvenes évek falun</i>	219–226
<i>Sári Zsolt: Gazdálkodói mentalitás és polgárosodás. Jelenkori változásvizsgálatok</i>	
<i>Muraszemenyén</i>	71–83

MUZEOLÓGIA

<i>Balassa M. Iván: A szomszédos országok magyarságának bemutatási</i>	
<i>lehetőségei a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban</i>	85–104
<i>Vass Erika – Buzás Miklós: A Szabadtéri Néprajzi Múzeum</i>	
<i>Erdély épületgyűjtésének előzetes telepítési koncepciója</i>	227–269

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

<i>Balázs Kovács Sándor: Pilissy Elemér tevékenysége a sárközi népművészet</i>	
<i>megújítása érdekében</i>	387–438
<i>Oláh János: Kohlbach Bertalan, a folklorista rabbi és a zsidó néprajz</i>	271–295

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

<i>Simoncsics Péter: Megjegyzések Angela Marcantonio kötetéhez</i>	297–308
--	---------

IN MEMORIAM

Lutz Röhrich (1922–2006) (<i>Kríza Ildikó</i>)	309–310
Papp József (1928–2007) (<i>Ujváry Zoltán</i>)	311–314
Reimund Kvideland (1935–2006) (<i>Voigt Vilmos</i>)	105–107

ISMERTETÉSEK

Arx – oppidum – civitas. A vártól a városig. (<i>Kemecsi Lajos</i>)	323–325
Balogh Jánosné Horváth Terézia: A pünkösdi király Csepregen és Jókainál. (<i>Bárth Dániel</i>)	330–332
Csiffáry Gergely: Magyarország üvegipara 1920-ig. (<i>Viszóczky Ilona</i>)	441–443
Égető Melinda: Vagyon szép szőlőhegyünk... Történeti-néprajzi elemzések közép- és nyugat-dunántúli magyar nyelvű hegytörvények tükrében. 1629–1846 (<i>Szilágyi Miklós</i>)	336–339
Frederic L. Pryor: Economic Systems of Foraging, Agricultural, and Industrial Societies. (<i>Hajdú Ildikó</i>)	111–115
Goldene Zeiten. Sauerländer Wirtschaftsbürger vom 17. bis 19. Jahrhundert. (<i>Kemecsi Lajos</i>)	326–327
Juhász Zoltán: A zene ősnyelve. A magyar népzene rendszerének és eurázsiai kapcsolatainak vizsgálata mesterséges intelligenciákkal és más matematikai módszerekkel. (<i>Paksa Katalin</i>)	315–317
Kajtár István: Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe. (<i>Nagy Janka Teodóra</i>)	332–334
Körmendi Géza: Történetek Tatáról. Válogatott tanulmányok, cikkek a város múltjáról. (<i>Kemecsi Lajos</i>)	327–328
Körner András: Kóstoló a múltból. Egy XIX. századi magyar zsidó háziasszony mindennapjai és konyhája. (<i>Poroszlai Eszter</i>)	119–121
Lantos Miklós: Ormánság. (<i>Zentai Tünde</i>)	116–118
Magyar Zoltán – Varga Norbert: Három szem klockocská. (<i>Gecse Annabella</i>)	439–441
Molnár Antal: Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században. (<i>Bárth Dániel</i>)	328–330
Motil László: A tardosi (gerecsei) kőfejtés történeti emlékei. (<i>Kemecsi Lajos</i>)	325–326
Pamela E. Klassen: Áldott esemény (Blessed Events) (<i>Kisdiné Neményi Barbara</i>)	320–323
Szomszédok világi (Kép, önkép és a másokról alkotott kép) (<i>Viga Gyula</i>)	109–111
Treuer, Jure: Naše selo Hrvatski Jandrof. Kronika sela na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće (<i>Lukács László</i>)	115–116
Tüdős S. Kinga: Erdélyi testamentumok I. Hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék. (<i>Szőcsné Gazda Enikő</i>)	334–336
Zakariás Erzsébet: „Édesanyám kicsi korban megtanított...” (<i>Ambrus Judit</i>)	317–320

STUDIES

<i>Attila Paládi-Kovács</i> : The Issue of <i>Palóc kishi</i> and the Sour Gustatory Direction	1–14
<i>Borbála Obrusánszky</i> : The Cult of the Earth Mother among the Mongols	151–172
<i>Emőke S. Lackovits</i> : Protestant/Reformed Agenda and Church Discipline in the Region of <i>Balaton-felvidék</i> [the Highlands North of Lake <i>Balaton</i>]	125–150
<i>Tamás Csiki</i> : „A nemzet néperezének kifogyhatatlan gyűjtőmedencéje...” [An inexhaustible receptacle of the folk power of the nation]: Characteristic Features of the Demography of Peasantry between the Two World Wars	359–378
<i>Tivadar Petercsák</i> : The Issue of Commonage	343–357
<i>Vilmos Keszeg</i> : The Social Functions of Telling Tales	15–70

COMMUNICATIONS

<i>Anikó Füvessy</i> : The Early Ornamental Style of Wooden Saddles from <i>Tiszafüred</i> : The Relationship between Dating the Saddles and Carving Technique, Motives, and Compositional Arrangement	181–202
<i>Attila Paládi-Kovács</i> : Those Fabulous Fifties in a Village Environment	219–226
<i>Barbara Neményi, Kisdiné</i> : „Holnap szülünk, anyuka!” [verbatim: “We are going to give birth tomorrow, young mother.”]: Childbirth, as the Manifestation of Female Identity	379–386
<i>Lajos Kemecsi</i> : Boot-Makers’ Signboard in the Hungarian Open Air Museum in <i>Szentendre</i>	173–180
<i>Ottó Domonkos</i> : New Resources for Studying the Traditions of Smith Men-Servants (Purchase of Names - <i>Namenkauf</i>)	203–218
<i>Zsolt Sári</i> : The Mentality Characteristic of Husbandry and the Acquisition of Bourgeois Traits: The Examination of Present-Day Changes in <i>Muraszemenye</i>	71–83

MUSEOLOGY

<i>Erika Vass – Miklós Buzás</i> : The Setting Plan of the Building Unit of Transylvania in the Open Air Museum	227–269
<i>Iván M. Balassa</i> : Ways for Presenting the Hungarian Ethnic Minorities of Neighboring Countries in <i>Szabadtéri Néprajzi Múzeum</i> [Hungarian Open Air Museum]	85–104

HISTORY OF SCIENCE

<i>János Oláh</i> : <i>Bertalan Kohlbach</i> , the Folklorist Rabbi and the Field of Jewish Ethnography	271–295
<i>Sándor Balázs Kovács</i> : The Work and Achievements of <i>Elemér Pilissy</i> to Revitalize Folk Art in the <i>Sárvíz</i> Region	387–438

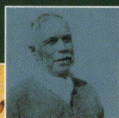
ARGUMENTS, OPINIONS

<i>Péter Simoncsics</i> : Comments on a Book by Angela Marcantonio	297–308
--	---------

IN MEMORIAM

József Papp (1928–2007) (<i>Zoltán Ujváry</i>)	311–314
Lutz Röhrich (1922–2006) (<i>Ildikó Kríza</i>)	309–310
Reimund Kvideland (1935–2006) (<i>Vilmos Voigt</i>)	105–107

ETHNOGRAPHIA

Keszeg Vilmos: A népmese előadásának módja és kontextusa
Paládi-Kovács Attila: A palóc kizsi és a savanyú ízirány kérdése
Sári Zsolt: Gazdálkodói mentalitás és polgárosodás.
Jelenkori változásvizsgálatok Muraszemenyén
Voigt Vilmos: Reimund Kvideland (1935–2006)

2007/1

A szerkesztőbizottság elnöke:
KÓSA LÁSZLÓ

A szerkesztőbizottság tagjai:
KEMÉNYFI RÓBERT, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, T. BERCZKI IBOLYA,
VARGYAS GÁBOR, VIGA GYULA, VOIGT VILMOS

Szerkesztő:
BARTHA ELEK

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, H-1055 Budapest V.
Kossuth Lajos tér 12. Telefon: (1) 473-2400/481-es mellék
Telefon/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@neprajz.hu

A szerkesztő címe: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf.: 16. Telefon/fax: (52) 512-958
E-mail: ethnographia@freemail.hu
E-mail: barthaelek@yahoo.com

TARTALOM

Tanulmányok

- Paládi-Kovács Attila:* A palóc *kiszi* és a savanyú ízirány kérdése 1
Keszeg Vilmos: A népmese előadásának módja és kontextusa 15

Közlemények

- Sári Zsolt:* Gazdálkodói mentalitás és polgárosodás.
Jelenkori változásvizsgálatok Muraszemenyén 71

Muzeológia

- Balassa M. Iván:* A szomszédos országok magyarságának
bemutatói lehetőségei a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban 85

In memoriam

- Voigt Vilmos:* Reimund Kvideland (1935–2006) 105

- Ismertetések 109

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

118. évfolyam

2007

1. szám

Paládi-Kovács Attila

A palóc *kiszi* és a savanyú ízirány kérdése*

A savanyú ízirány sajátos csoportját képezik az erjesztett gabonalével készült ételek, legfőképp levesek. Böjti levesnek nemeként és neveként említi a *korpakisze* (*keszőcze*) szót már a palóc tájnyelv és népcsoport első ismertetője, Szeder Fábián is.¹ Részletesen szól róla jegyzeteiben a Fülek környéki falvakban 1857 őszén gyűjtő Reguly: „Korpa kiszi vagy czibere besavanyított korpa [...] melynek vize leszűretik és úgy tűznél megforralják és tojással vagy tejfel-lel meghabarják, néha kását is tesznek bele. Ezt leves gyanánt böjtbe szokták főzni. Legszegényebb étel, megérezni a szagát is az emberen.”² Az 1838-ban kiadott első magyar tájszótár megadta már a *kiszi* szó ’savanyú gyümölcsleves’ (*meggykiszi, cseresznye-kiszi*) jelentését is, mégpedig Gömörből.³ Palócföldről, közelebről Észak-Heves falvaiból (Egerbocs, Egercsehi környékéről) közölte Istvánffy Gyula a *kiszi* készítmódjának első szakszerű leírását: „A *kiszi* vagy *czibere* tiszta búzakorpából készül. A korpát lágy meleg vízzel leöntik s egy kis kenyér kovászt tesznek közé, melytől a víz 24 óra alatt *mě’pposhadva* kellemes savanyú ízt nyer, azután leszűrik s tejjel vagy tojással behabarva fölforralják.” Fogasztásáról pedig a következőt írja: „Főleg böjti eledele a palócnak. Sok helyen még reggelire is csak *kiszit* eszik a ház népe, mert mindenkinek, de kivált a rossz gyomrúnak nagyon egészséges, amennyiben azt tartják, hogy „a gyomrot megszívja”, s a csömört megszünteti.”⁴

Egészen másféle ételt említenek *kiszi* néven a Székelyföldről a 19. század közepétől szaporodó honismereti és néprajzi közlések, Kőváry László, Kríza

* A dolgozat az OTKA T042789 számú pályázat támogatásával készült

¹ Szeder 1835: 22. §.

² Reguly 1975: 113.

³ Lásd MTSZ I. 1138.

⁴ Istvánffy 1898: 311.

János és mások munkái. Ott ugyanis zablisztból készült kocsonyaszerű, savanykás pépet fogyasztottak tejjel, mézes vagy cukros vízzel, olykor szilvalével ízesítve.⁵ A *zabkishi* tehát a magyar nyelvterületen székely specialitás, melynek közeli párhuzamát és hátterét a keleti szlávoknál találjuk meg. Kisbán Eszter nem hiába szentelt külön szócikket ennek az ételnek a Magyar néprajzi lexikonban.⁶

Bátky erős túlzással, illetve csak a korábbi századokra érvényesen állította *A magyarság néprajza* I. kötetében, hogy a *cibere* vagy másképp *kishi* leves a szegénység közt országszerte el van terjedve.”⁷ *Kishi*, *cibere* nevű leves ételt a 20. század első felében sok helyen készítettek gyümölcsből (szilvából, meggyből, gyümölcsből), de azt el kell különítenünk a korpaleből készült, s az erjesztett gabonalevel savanyított levesektől. Bátky hivatkozott írásának azonban van két olyan kitétele, amelyre érdemes felfigyelnünk. Fontos megállapítása, hogy a *kishi* ősrégi étel, „s mert savanyú forrázat, egyszersmind bőjti eledel is”. Megjegyzi, hogy ecet hiányában „a parasztkonyha még ma is [1930-as évek] sűrűn használja az erjesztett komlós árpát”. Másik, (zárójeles) megjegyzése a *poshad* szóval kapcsolatos: „A korpát meleg vízzel leöntik, kenyérkovászt vagy ecetet kevernek hozzá..., amitől a folyadék (palóc szóval:) ’megposhad’, megsavanyodik.”⁸ Saját tapasztalásból tudom, hogy a *poshadt* szónak a palóc nyelvjárásban (pl. Pétervására és Ózd vidékén) máig élő jelentése ’savanyú’, a *possajtott* értelme pedig ’savanyított’.

Kisbán Eszter a Magyar néprajzi lexikon vonatkozó szócikkének már a címében is az anyag és az eljárás lényegét fejezi ki, amikor az „erjesztett gabonale” címet választja. Kutató elődeitől eltérően nem a „leves étel” meghatározást, hanem a „leves alapanyagként, ételek ízesítésére és italként is használt savanyú folyadék” definíciót választja és adja közre.⁹ Megjegyzi, hogy a búza és a rozs korpájából az egész magyar nyelvterületen a 20. századig készítették házilag ezt az erjesztett folyadékot. A Bátky szövegére és a népi nevek elterjedtségére, tájszótári adatokra alapozott állítást azonban az MNA (Magyar néprajzi atlasz) később megjelent térképlapjai nem támasztják alá.¹⁰

„Bár az erjesztett gabonale készítése nem korlátozódott az év egyetlen szakaszára, legjellegzetesebb a nagybőjti fogyasztása. Ilyenkor naponta fogyasztották. Ezért személyesíti meg a népszokásban *Cibere vajda* nevű alak, illetve ki-

⁵ MTSZ I. 1138. és ott hivatkozott művek.

⁶ Kisbán 1982: 5. k. 608.

⁷ Bátky 1941: 76.

⁸ Bátky 1941: 76.

⁹ Kisbán 1977: 722.

¹⁰ MNA VII. 1992. 447. térkép. *A karácsonyi étkezés 1900 körül*; 457. térkép. *Szilveszteri-újévi étkezés 1900. körül*; 465. térkép. *Nagypénteki étkezés 1900 körül. Levesek*. A térképek szerzője Kisbán Eszter.

sze bábu a hosszú böjti időszakot.” Tegyük hozzá, hogy a lexikon-szócikk ezen sorai az északi népterületnek a Zoboraljától a Zagyva völgyéig tartó, helyenként (így a Garam-mellékén) megszakadó, néhol elkeskenyedő, másutt kiszélesedő sávjára érvényes.¹¹ A népszokás sajátos földrajzi elterjedése, naptári helye és elnevezése (*kiszehordás*, *kiszejárás*) arra figyelmeztet bennünket, hogy a táplálkozási és a kalendáris szokások összefüggését ez esetben is behatóan meg kell vizsgálni.

Az erjesztett gabonale 19. századi leírásai – Szeder Fábián, Reguly Antal, Istvánffy Gyula adalékai – mind az északi népterülethez, annak is a szorosabban vett, központi palóc nyelvjárásához kapcsolódnak. Szedernél a *korpa kisze* (*keszőce*), Regulynál a *korpa kiszi* vagy *cibere*, Istvánffynál a *kiszi* vagy *cibere* tárgynév olvasható. A másodikként említett név (*keszőce*, *cibere*) az első két szerzőnél az értelmezést szolgálja, Észak-Hevesben azonban a *cibere* lehet helyben használatos szó is. A Medvesalján egyedül a *kiszi* szó használatos, a *cibere* jelentését nem ismerik.¹² Kisbán Eszter az MNL szócikkében kitér a meg-erjedt korpale és a belőle főzött leves étel neveire és szóföldrajzára is: „*cibere* (a Dunától keletre), *cibre* (Erdélyben), *keszőce* (Dunántúlon), *kiszi* (Hont, Nógrád, Gömörben) és alakváltozataik”. Hozzáteszi, hogy valamennyi szó jelöl gyümölcsből főtt, illetve ecettel ízesített savanykás ételeket is.¹³

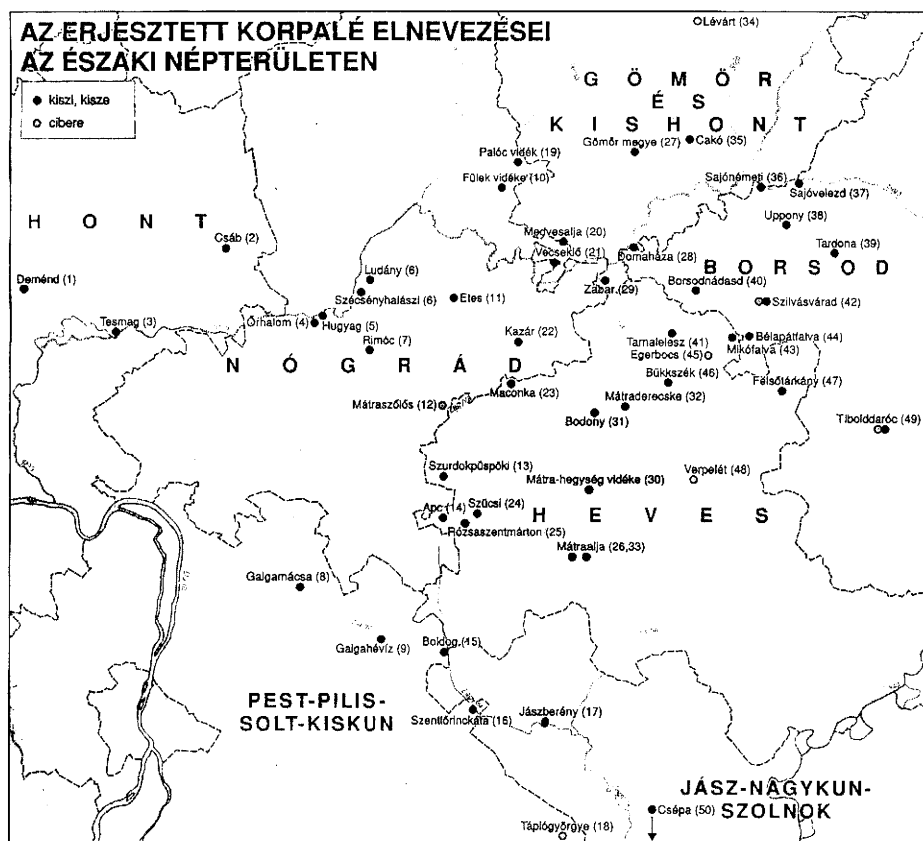
Az ún. „palóckutatás”-ban, majd az összefoglaló tanulmánykötetekben természetesen a *kiszi* és más böjtös ételek is figyelmet kaptak. Schwalm Edit a hagyományos táplálkozáskultúrát bemutató fejezetében térképet közölt „*Erjesztett korpaleből készült, általában böjti leves a XIX. század végén*” címen.¹⁴ Az ún. „palóc centrum” 20 kijelölt kutatópontja közül 13 lokalitáson jelzi a *kiszi*, 2 ponton a *cibere*, 1 ponton mindkettő emlékét, 4 pontról nincs adata. Ennek a térképvázlatnak az adalékait is felhasználva készítettem a *kiszi* tágabban keretezett szóföldrajzi térképét, mely tartalmazza a mai országhatártól északra feljegyzett adatokat és a „palóc centrum”-tól délre eső tájakon (a Mátraalja, az Alsó-Zagyva és Galga mente „palóc kirajzásain”) a szakirodalom által említett szórványos előfordulásokat. Az ötven lokalitást tartalmazó térkép és adattára igazolja, hogy az erjesztett gabonale a lexikonban említett Hont, Nógrád és Gömör megyén kívül ismeretes Észak-Hevesben, Pest megyében, Borsodnak a Bükk hegység és a Sajó folyó által határolt területén, s szórványosan felbukkan alföldi (pl. jászági, tiszazugi) palóc kirajzásokon is. Nógrádnak az Órhalom – Pásztó vonaltól nyugatra elterülő tájain nem említik forrásaink, s Hontban is

¹¹ Manga 1942; Manga 1969; Gulyás – Szabó 1989.

¹² Bódi 1985: 71.

¹³ Kisbán 1977: 722.

¹⁴ Schwalm 1989: 412. 2. térkép.

Az erjesztett korpale elnevezései az északi népterületen

1. Deménd, ÚMTSZ 3. 387; 2. Csáb, Szeder F. 1835. 3. Tesmag, MTSZ I. 1138; 4. Örhalom, Schwalm E. 1989. 412; 5. Hugyag, ÚMTSZ 3. 387; 6. Ludányhalászi, Schwalm E. 1989. 412; 7. Rimóc, Schwalm E. 1989. 412; 8. Galgamácsa, Vankóné Dudás J. 1976. 108; 9. Galgahévíz, Manga J. 1969. 137; 10. Fülek vidéke, Reguly A. 1975. (1857) 113; 11. Etes, ÚMTSZ 3. 389; 12. Mátraszőlős, Schwalm E. 1989. 412; 13. Szurdokpuszti, Manga J. 1969. 137; 14. Apc, Manga J. 1969. 137; 15. Boldog, Bruckner J. 1933. 66; 16. Szentlőrincvá, ÚMTSZ 3. 387; 17. Jászberény, ÚMTSZ 3. 387; 18. Tápiógyörgye, Bereczki I. 1985. 524; 19. Palóc vidék, ÚMTSZ 3. 387; 20. Medvesalja, Bödi E. 1985. 71., Kotics J. 1986. 79; 21. Vecseklő, MTSZ I. 1138; 22. Kazár, Schwalm E. 1989. 412; 23. Maconka, ÚMTSZ 3. 388; 24. Szücsi, Manga J. 1969. 137; 25. Rózsaszentmárton, Manga J. 1969. 137; 26. Mátraalja, ÚMTSZ 3. 387; 27. Gömör megye, MTSZ. I. 1138; 28. Domaháza, Paládi-Kovács A. 1982. 99; 29. Zabar, Paládi-Kovács A. 1982. 99; 30. Mátra hegység vidéke, ÚMTSZ 3. 387; 31. Bodony, Morvay J. 1956., Schwalm E. 1989. 412; 32. Mátraderecske, Schwalm E. 1973. 311; 33. Mátraalja, ÚMTSZ 3.k. 387; 34. Lévdart, MNA III. 465; 35. Cakó, MNA III.465; Paládi-Kovács A. gyűjtése; 36. Sajónémeti, Schwalm E. 1989. 412; 37. Sajóvelezd, Schwalm E. 1989. 412; 38. Uppony, MNA VII. 465; 39. Tardona, Schwalm E. 1989. 412; 40. Borsodnádásd, Schwalm E. 1989. 412; 41. Tarnalelesz (falucsoport), Schwalm E. 1989. 412; 42. Szilvásvár, Schwalm E. 1989. 412; 43. Mikófalva, Schwalm E. 1989. 412; 44. Bélapátfalva, Schwalm E. 1973. 311; 45. Egerbocs, Schwalm E. 1989. 412; 46. Bükkszék, Schwalm E. 1989. 412; 47. Felsőtárkány, Schwalm E. 1989. 412., MNA VII. 447; 48. Verpelét, MNA VII. 465; 49. Tiboldaróc, MNA VII. 465; 50. Csépa, Bereczki I. 1982. 184.

szórványosan, csupán az Ipoly völgyében jegyezték fel néhány helyen. Ezen elterjedtség láttán kimondható, hogy a *kiszi*, (*kisze*, *kiszli*) mint a 'savanyú korpale' neve, palóc tájszó, bizonyos északi magyar nyelvjárástípus szava. A készítmény pedig a 20. század első évtizedeiben is a térképen kirajzolódó táplálkozási táj egyik archaikus, középkorias, mindenképp igen régen rögzült jellegzetessége.

Az erjesztett gabonale felhasználásának folyamatában van egy fontos mozzanat, aminek jelentősége lehet a *kiszi* és a *cibere* értelmezésében. Ez pedig a savanyú lé szűrése és a korpa eldobása, a híg lé és a *sűreje* elválasztása. Domaházi és zabari adatközlők nyomán írtam, hogy amikor a *kiszis fazékban* „a korpa már a víz tetejére került, megerjedt, megsavanyodott, leszűrték a levét. Utána felforralták, liszttel behabarták, a korpát pedig a moslékba dobták.”¹⁵ A savanyú levet, a *kiszi*-lét használták fel csupán emberi fogyasztásra, főzésre, savanyításra, s olykor gyomorkúráló italként is. Domaházán a 19. században még köleskását, a 20. század első három-négy évtizedében pedig kukoricakását főztek benne.

A Sajó vonalától keletre és északra a *kiszi* szó nem ismeretes. A gömöri magyarság református többsége is *cibere* néven ismeri a habarással készült, savanyú leveseket. A Csermosnya-völgyiek rizskását főztek a *ciberelevesben*. Ott a déli harangszóra mondták: „*Cibere kondító, szolga szomorító*”, minthogy a szolga nemcsak nagypénteken, de más napokon is gyakran kapott ebédre *cibereleves*-t.¹⁶ Abaújban és a Zempléni-hegység vidékén *kásacibere*, *kompércibere*, *habartcibere* ezeknek a leveseknek a neve.¹⁷ Edelényben az erjesztett lé régebben tatárkorpából, a 19–20. század fordulóján már búzakorpából készült. Szendrőn, Varbócon (Felső-Borsodban) 1950 tájáig már csak a nagybőjtben főztek *cibereleves*-t.¹⁸ A Bódva-völgyi magyarok közé ékelődött Derenk falu lengyel lakosai *kiselnek* nevezték a forrázott gabonakorpa (rozskorpa) megerjedt levét, amit leszűrés után felforraltak, majd burgonyát vagy egyszerű tésztafélét (*gombódát*, *randawa haluskát*) főztek benne. Az elszármazott derenkiek a 20. század derekán korpa helyett már kenyérhéjat erjesztettek, s az így nyert *kiselt* ételsavanyításra vagy italnak használták. (Tüdő- és gyomorbetegeket gyógyítottak vele.)¹⁹

A *cibere* szó eredete és jelentéstörténete ma még tisztázatlan. Kniezsa István szótára sem a magyar nyelv szláv jövevényszavai, sem a kétes eredetű szavak közé nem vette fel. A TESZ a *cibere* szónak négy jelentését és azok első feljegyzését adatolja: 1. 1527:?'savanyú levesféle'; 2. 1763: 'savanyú mártásféle'; 3.

¹⁵ Paládi-Kovács 1982: 99.

¹⁶ Ujváry 1991: 168. Lásd még ÚMTSZ 1. k. 680.

¹⁷ Paládi-Kovács 1997: 147.

¹⁸ Morvay 1950: 164.

¹⁹ Bódi 1984: 89–90.

1838: 'felserdült, csintalan leányka'; 4. 1903: 'félig főtt híg lekvár, különösen szilvalekvár'. A szó eredete vitatott. Egyik feltevés szlovén kölcsönszónak véli és a 'kökényszilva' jelentésű szlovén *cibara* szóra vezeti vissza. A másik megfigyelt kísérlet magyar belső fejlődésű szónak tartja és hangfestő, hangutánzó eredetet tetelez. Legkorábbinak ez a szótár is a szó 4. jelentését ('híg lekvár') véli.²⁰

Hiányzik a szótárakból a *boza-cibere* szó és jelentéstörténeti adatolása. Hasonló szókapcsolatok azonban ismeretesek. Az előbb említett felső-borsodi *kása-cibere*, *kompér cibere* mellett olyan példák említhetők, mint a Szinnyei József által szótárázott *korpa cible*, *kendermag-cibre*, *szilva-cibre*²¹, de a *boza cibere* a tájszótárakból is hiányzik. Ez utóbbiról a Leghasznos Mulatságok 1826. 48. számában a szerkesztő kérdésére válaszoló Laczka János kunkapitány írt le: „A' Boza itálnak 's abból készült cziberének a' Kúnok között nemcsak híre és nyoma vagyon, hanem azt némellyek, kivált a' szegényebbek még ma is készítik 's élnek vele. [...] Ezt a Bozát a' Kúnok kukoricza (Török-búza, tengeri) lisztből készítik, melyet tsinálván 's pogácsára szaggatván, kementzében megpirították, osztán darabokra tördelvén, dézsára, vagy ha tetszett, cserépedényre rakták, rá lágy meleg vizet töltenek (tettek-e hozzá valami más szert, nem tudom) mely csakhamar forrásba jöven, fermentálódván, megsavanyodott és szőke színt váltott, melyből máig is fenn álló köz mondások, vagy példa beszédek származtak: nevezetesen a' jó kedvű 'tsintalankodó emberről azt szokták mondani: hiszen feléledt, mint a boza czibere; a' szőke, fehér hajú gyermeket pedig szőke bozának tsúfolják.”²²

Ismeretes, hogy Oláh Miklós idejében (a 16. század elején) a „kúnok itala” még kölesből készült. Nem tudjuk, hántolták-e, szaggatták-e pogácsára a köleskását. A magyar sörfőzés történetének monográfusa szerint a kunok Laczka János által ismertett bozafermentációja a közép-ázsiai népek serfőző technológiájával mutat rokonságot. Lényegesnek azt tartja, hogy mindkettő maláta nélküli eljárás.²³ A gabonamagvakból erjesztett kezdetleges italokat a nyugati- és keleti-szlávság általában *kvasz*, *braga*, *brazska* néven ismeri, s tőlük az utóbbi szó egy-két magyar nyelvjárásba is átkerült *braha*, *bráha* alakban (Moldva, Székelyföld, Nógrád egy-két pontja).

Nem zárható ki, hogy a *cibere* szó eredete és elsődleges jelentése a gyengén szeszes italok, a különféle török népeknél máig fennmaradt *boza* készítéséhez kapcsolódik. A 19–20. századi adalékokból úgy látszik, hogy a Palócföldön a *kiszi* elsődleges jelentése 'leszűrt savanyú lé', a *cibere* pedig az ételként szolgáló, kásával (újabbán mással is) dúsított leves neve lehetett. Ez magyarázhatja két

²⁰ TESZ I. köt. 425.

²¹ MTSZ I. 226.

²² Hasznos Mulatságok 1826: 408–409. Idézi Paládi-Kovács 1966: 78.

²³ Bevilacqua-Borsody 1931: I. 70–71, 89–90.

szó együttes előfordulását Istvánffy és Schwalm Edit észak-hevesi kutatópontjain, s egyes palóc kirajzásokon a Zagyva és a Galga alsó folyása mentén vagy Csépan a Tiszazugban.

Két okból is érdemes a figyelmünkre a Dunántúlon és a Kisalföldön széles körben ismert *keszőce*. Elsősorban szóföldrajzi szempontból, mert a nyelvterülete egész nyugati harmadát lefedi, sőt Nyitra, Bars, Hont területén a felföldi magyar nyelvjárásokba is benyomult. Délen a szlavóniai magyar nyelvszigeten és néhány dél-alföldi lokalitáson (pl. Kiskunhalas) jegyezték fel. 1835-ben Szeder a *keszőce* szóval értelmezte a palócok *kishi*-jét. Számára ez kézenfekvő volt, mert a két szóterület határán, Csábon született. Szinnyi József tájszótárában első helyen említi a *keszőce* 'savanyú leves, korpaleves' jelentését, s ennek előfordulását Szlavóniából, Vas megyéből és a Balaton mellékéről adatolja.²⁴ Csupán másodikként sorolja fel a 'szilvafőzet, félíg főtt szilvalekvár' jelentés adalékait. Vele ellentétben az ÚMTSZ csupán negyedik jelentésként közli az 'erjesztett korpaleből habarással készített leves'-t, illetve a 'korpa és kovász levében főzött kása' értelmezést. Előbbit Szlavóniából és a Balaton mellékéről, utóbbit a Koppány vidékéről.²⁵ Azonban a szótár adatainak nagy többsége 'félíg főtt' vagy 'híg lekvár', illetve 'gyümölcsleves', sőt 'aszalt gyümölcs' vagy abból készült 'kompót' jelentést tulajdonít a *keszőce* szónak. Ez a 19–20. századi jelentésváltozás mintegy kiegészíti a Magyar néprajzi atlasz vonatkozó térképlapjait, s azt igazolja, hogy az 'erjesztett gabonale', 'savanyú korpale' vagy abból készült 'leves' értelemben már csupán néhány körzetben volt ismeretes/használatos ez a szó a 20. század elején.

A *keszőce* sajátos szóföldrajzánál is fontosabb a szó és tárgy történeti adatolása. Ugyanis 1544-ből származik első írásos említése 'savanyú levesféle, cibere' értelemben, de van egy 1440-ből fennmaradt, bizonytalanabb értelmezésű előfordulása is. A csallóközi Keszölcés helynév (1294: villicum de Kesztelch) etimológiája, esetleges kapcsolata a 'savanyú levesféle' étellel nincs megnyugtatóan tisztázva.²⁶ E nélkül is valószínűsíthető azonban a *keszőce* és a *kishi* szó középkori kölcsönzése (noha az utóbbi első előfordulását csak 1835-ből tudjuk kimutatni), továbbá az erjesztett korpale böjthöz kapcsolódó használatának középkori meggyökeresedése.

A *kysel* igen ősi szláv szó; Gavazzi és forrásai szerint már a szláv egység idején ismert lehetett. Az orosz *kisélj* 'zablisztból készült étel' – mint a székely *zabkishi*, – s a zabkishi oroszból kölcsönzött néven Poléziától az északi és Volga-vidéki finn-ugor népekig Kelet-Európa tágas térségein ismeretes. Manninen karél, észt, vepsze, votják és cseremisiz megfelelőit említi. Gavazzi pedig Ballagi szótá-

²⁴ MTSZ I. 1117.

²⁵ ÚMTSZ 3. 252.

²⁶ TESZ 2. 471.

ra nyomán teszi hozzá, hogy a magyaroknál 'böjti levesfajta'.²⁷ A szláv *kisel'*-ről, mint zab- vagy rozslisztből és darából készült, vízzel erjesztett savanykás italtól természetesen Maurizio is megemlékezett.²⁸ A zab- vagy búzakorpa erjesztésének és a *kiselj* főzésének módjáról a *Kievi krónika* a város 997. évi bese-nyő ostromának ismertetése kapcsán részletesen szól. Valószínűleg ez a hely a legkorábbi írott forrása a szlávok ezen savanyú ételének és italának.²⁹

Kisbán Eszter sokkal óvatosabban fogalmaz, amikor azt írja: „Az erjesztett korpale használata történeti adatokban a 16. századig kísérhető nyomon. Ekkoriban úri házakban is szokásos volt. Az utóbbi évszázadban a parasztságnál is kihaló készítmény. Az erjesztett gabonale korpából, durván őrölt darából Közép-Európa-szerte a legutóbbi időkig ételek alapanyaga, savanyítója, illetőleg önálló ital volt, amely a háztartásban állandóan készen állt.”³⁰ A szláv, valószínűleg délszláv eredetű *keszóce* mellett főleg a *cibere* előbb már citált 1527. évi írásos előfordulása igazolja a vizsgált termék, a savanyú levesétel, e böjti eledel 16. századi használatát. Akkoriban kezdődött a böjti étkezés hanyatlása, a korpalevel savanyított ételek visszaszorulása a reformáció által érintett térségekben. A katolikusnak megmaradt népcsoportok, mint a palócok, a moldvai csángók és a keleti székelység egyes táji csoportjai csaknem töretlenül őrizték tovább a böjtös étkezés szokásait, s a húsvéti nagyböjtöt az első világháborúig mindenütt szigorúan megtartották. Aztán az 1918. évi *Codex Iuri Canonici* feloldotta a nagyböjt zsírtalanságát, de az észak-hevesi (és a szomszédos) palóc, barkó falvakban az olajjal, vajjal főzés szokása többnyire az 1940-es évekig megmaradt. Mindez a szokáshagyomány erős rögzülésével, fixációjával magyarázható.³¹

A savanyú ízirány jellegzetes tájszava a *possadt*, melyet Bátky teljes joggal nevezett „palóc szó”-nak. Említi már Szeder Fábián szójegyzéke is, mint a 'savanyú' szó szinonimáját. Lábjegyzetbe tett példái szerint földije „Jobb szeretik mondani *possadt auma*, *possadt bor*, mint *savanyuó auma*, *savanyuó bor* 's a't.”³² Az észak-hevesi palóc falvak ún. „vastag ételei” között Istvánffy magyarázza a *possadt étel* jelentését: „A *possadt étel* sűrűre főzött krumpli vagy törött bab ecettel besavanyítva.”³³ Tőle tudjuk azt is, hogy 1911-ben a borsodi Hegyhát falvaiban (Sáta, Bóta, Uppony) a lakodalomnak mindössze három étele volt, s az „ételsor” egyik fogása: „Habart leves vagy *possadt lé* foghagymával, hússal.”³⁴

²⁷ Gavazzi 1954: 395, 400; Manninen 1932: 68, 81, 135, 220, 247.

²⁸ Maurizio 1927: 167.

²⁹ Gavazzi 1954: 396.

³⁰ Kisbán 1977: 722.

³¹ Schwalm 1972: 311–312.

³² Szeder 1835: 22. §.

³³ Istvánffy 1898: 311.

³⁴ Istvánffy 1911: 223.

A barkók étrendjén még az 1950–60-as években is gyakran szerepel a bableves, amit *possajtott* (savanyú) káposztalével és tejfellel behabarva szeretnek. Poshasztásra, savanyításra az 1930–40-es évekig a *kiszit*, az erjesztett gabonalét is használták. A Palócföldön – ecet módjára – mindenféle étel savanyítására használatos. Erdélyben, Bukovinában ezért *savanyítónak* is nevezik. Üledékét szükség esetén tésztaerjesztésre, kovászolásra is felhasználták.³⁵ Palócföldön (pl. Észak-Heves) az erjesztett korpalevet – ecet hiányában – szintén hasznosították más ételek savanyítására.³⁶ Palóc vidékről közlik azt is, hogy a *kiszelé* „korpából kukoricakásával készült savanyú böjti leves” és a lét ecetpótlékként is használják. Maconkáról közlik a *kishi* szónak a „babból készült ecetpótló” jelentését.³⁷

A *poshad* voltaképp az ’erjed’ szó megfelelője, s szorosan kapcsolódik a gabaonaörleményekkel történő savanyítás műveleteihez. Belső szóképzéssel keletkezett, hangutánzó, hangfestő eredetű szó a *pesheddel* együtt. 1577 körül már feljegyezték ’megerjed, megsavanyodik’ jelentéssel, 1608-ban pedig a *poshaszt* ’megerjeszt, savanyít’ értelemben használatos: „Nem tudgyátoké, hogy kicziny kovász megposhasztja mind az egész tésztát?”³⁸ „Jaj de possadt” jegyzik meg Palócföldön ma is az erősen savanyú étel vagy ital megízlelése után. Savanyú borra, kovászos vagy ecetes uborkára, túlságosan savanyú levesre egyaránt használatos ez a jelző ma is. Szópárja, a *peshedt* a Bódva-völgyi *cibere-leves* készítésével kapcsolatban használatos. Ott a cibere alapanyagához, a korpához tettek néhány szem babot is, mielőtt langyos vízzel felöntötték. Télen a zárt tűzhely (kemence, masina) közelében erjesztették. „Egy hét elteltével készre *megpeshedt*. Leszűrték és hűvös helyre tették.”³⁹

Az erjesztett korpale elnevezései közül a *kishi* szó a 19–20. századi források – és térképünk – tanúsága szerint szorosan kapcsolódott az északi népterülethez, szorosabban véve a Palócföldhöz és a közeli palóc kirajzásokhoz. A *kiszejárás*, *kiszehajtás* néven ismeretes népszokás szintén az északi népterülethez tartozik, s mutatja a *kiszinek*, a savanyú korpalenek a böjti táplálkozásban megmutatkozó kiemelt jelentőségét. Ezt a virágvasárnaphoz kötődő népszokást a térképünkön kirajzolódó terület nyugati határvidékén, s attól nyugatra elterülő tájakon dokumentálta a néprajzi kutatás. Nógrád megyének különösen a Honttal határos részén és a Cserhát vidékén, továbbá a Zagyva középső szakaszán és a Galga völgyében élt e szokás a 20. század első felében. A női ruhába felöltöztetett szalmabáb elnevezése (pl. Kische Kata) és a kihordásával kapcsolatos szöveg világosan utal a böjti ételre.

³⁵ Kisbán 1977.

³⁶ Schwalm 1989: 413.

³⁷ ÚMTSZ 3. köt. 388.

³⁸ TESZ 3. köt. 262.

³⁹ Bödi 1999: 432.

A kiski bábú kivitele, elégetése, vízbe vetése a böjti leves elhagyását, a böjt befejezését és a hús, a sódar, a zsíros ételek visszahozását jelképezi:

„Haj ki kiski, keszőce,
A másik határba,
Gyere be sódar (sunka)
Emmi ki kamránkba”

– énekeltek a 20. század elején Nógrádban, Hontban, az Ipoly-völgyi falvak leányai.⁴⁰ „Haj ki Kiske, Kiszéce! Gyűj be sódar, gömbőce”,⁴¹ „Haj ki Kiski, haj ki! Gyűj be Sódar Jancsi” – szolt a kívánság Pest megye északi szélein, így Turán is.⁴²

Az északi magyar népterület nyugati szélén, a Nyitra megyei, Zobor-vidéki falvakban a szokásban szereplő szalmabáb neve *kice*, *kicice*, *kiszéce*, *kicevice* volt, de onnan kelet, délkelet felé haladva a Garam menti református falvakban sem a szót, sem a szokást nem ismerték⁴³ Zoboraljáról és Barsból az erjesztett korpaleből készült levest a magyar népszokásleírások nem ismertetik, s Hont vármegyéből is csak néhány megbízható adattal rendelkezünk. Aligha kétséges azonban, hogy a 20. század elejéig ott is szokásban volt a böjti savanyú leves, talán a *kiski* erjesztése is. Ugyanakkor Nyitra, Zólyom, Bars, Hont északi felében, a katolikus szlovák falvakban a szalmabábot *kysel*, *kyselica* néven ismerték.⁴⁴ A palóc *kiski*, mint ’erjesztett korpale’ szóföldrajzi területének nagyobb felén azonban a kiszebábú és a télkihordás szokása ismeretlen (Karancs-Medves vidék, Észak-Heves, Borsod, Gömör). Szükséges volna a kiszehajtás szokásának dokumentatív ponttérképét és adattárát is mielőbb összeállítani, annál is inkább, mivel Manga János 1942-ben publikált illusztratív térképvázlata erősen félrevezető és nélkülözi a pontos adatolást.⁴⁵

Összegzésül a következő megállapítások tehetők:

1. Az erjesztett korpale használata a böjti táplálkozásban és azon kívül is a Palócföld egyik jellegzetessége volt a 20. század első felében. A termék neve, a szláv eredetű *kiski* tájszó, az ún. palóc nyelvjárás szókészletének századokon át volt fontos eleme, ha nem is tudjuk 1835 előtti időkből adatolni.

⁴⁰ Farkas é. n. [1911] 164–165; Komoróczy é. n. [1906] 134.

⁴¹ Ethnographia X. 396.

⁴² Schram 1972: 68.

⁴³ Manga 1969: 133; ÚMTSZ 3. 288.

⁴⁴ Manga 1969: 124; EAS 1990. VII. 9. térkép A *kysel* különösen sűrű előfordulását dokumentálja Szlovákia Néprajzi Atlasza Kelet-Szlovákiában, a Hernádtól keletre fekvő tájakon.

⁴⁵ Manga 1942: 44; Gulyás – Szabó 1989: 394.

2. A *kiszehordás* az északi népterület egyes katolikus magyar népcsoportjainak kalendáris szokása. A táplálkozáskultúra hagyományos eleme és a szóban forgó jelesnapi népszokás egyként a római katolikus egyház böjti előírásához kapcsolódott, abban gyökerezett. A hagyomány e két eleme és közös elnevezése szlovák, morva, lengyel párhuzamokkal vethető össze, s csak együtt értelmezhető. Mindkét hagyományelem a Felföld regionális kultúrájának nagy múltú, a középkorba visszanyúló alkotórésze.

3. Az erjesztett korpale a savanyú ízlésirány tartozéka, s egykor Európa legnagyobb részén ismert lehetett. A magyarság minden bizonnyal a szláv népi érintkezés és a kereszténység felvétele révén tette magáévá az Árpádok korában. Erre vall a legfőbb savanyítószer, az *ecet* nevének eredete is. A magyarba egy közelebről meg nem határozható szláv nyelv szava kerülhetett át még a 10. század vége előtt. Végső forrása a latin *acetum*, amit esetleg a gót közvetített a szláv nyelvekbe.⁴⁶ A *kiszi*, miként a *keszőce*, a *kovász*, a *kvasz*, a *derce*, a *bráha* – különböző periódusokban és utakon érkezett – szintén szláv eredetű szó a magyarban. A *derce* a moldvai magyarok nyelvén napjainkig 'erjesztett korpale' jelentésben él. Moldvában, mint azt Nyisztor Tinca munkáiból is tudjuk, a savanyú ízlésirány máig meghatározó jelentőségű.⁴⁷

4. Az erjesztett korpale és a savanyú ízlésirány az újkor eleje óta Közép-Európából fokozatosan kiszorult, s a 19–20. század fordulóján a magyar nyelvetterület legnagyobb részén már csupán apró szigeteken maradt meg. (Ehhez a reformáció, s a böjtös napok számának csökkenése is nagyban hozzájárult.) E hagyomány tágabb körzetének tekinthető a Palócföld, ahol a 20. század elején éltek még a kendermagból készült savanyú levesek (*szak*) és a középkorias tejes ételek is (*zsuffa*). A magát magyarnak valló Rumpolt, a mainzi érsek főszakácsa 1581-ben kiadott szakácskönyvében nem foglalkozott a gabonaneműek és a tej erjesztésével készült savanyítószerekkel. Elemzése nyomán Kuti Klára ezek nélkül is megerősíthette a savanyú ízlésirány európai visszaszorulását a 16. század óta (az úri konyhán).⁴⁸

5. Az elzárt, hagyományőrző tájak magyar parasztsága az erjesztett korpale és a kovász felhasználásával készült termékek több fajtáját megőrizte. Figyelmet érdemel a *boza*, a *cibere* és a kovászolással *possajtott* uborka. A *savanyú* melléknév és tájnyelvi megfelelői, mint a palóc *possadt* és a moldvai *sebes* nyelvünk termékei és a tárgynevek között is számos régi örökség (pl. *szak*, *boza*) és később képzett szó található (*cibere*, *habaró*, *magalevi* stb.).

⁴⁶ TESZ 1. 705.

⁴⁷ Nyisztor 1995: 439–440.

⁴⁸ Kuti 1997: 31.

IRODALOM

BARNA Gábor

- 1982 Csépa, egy alföldi palóc kirajzás népeletéből. Összegzés. In: Barna Gábor (szerk.): *Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népeletéből II.* Eger – Szolnok, 567–608.

BÁTKY Zsigmond

- 1941 Táplálkozás. In: Viski Károly (szerk.): *A magyarság néprajza I.* (2. kiadás) Budapest, 108–216.

BERECZKI Ibolya

- 1982 Csépa népi táplálkozása. In: Barna Gábor (szerk.): *Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népeletéből I.* Eger – Szolnok, 177–227.
- 1985 Adatok a népi táplálkozáshoz a Tápió mente néhány településén. In: Ikvai Nándor (szerk.): *Tápió mente néprajza.* Studia Comitatus 15. Szentendre, 527–543.

BEVILAQUA-BORSODY Béla

- 1931 *A magyar serfőzés története I–II.* Budapest.

BŐDI Erzsébet

- 1984 *Egy magyarországi lengyel falu táplálkozása.* Studia Folkloristica et Ethnographica 11. Debrecen.
- 1985 A medvesalji falvak táplálkozása. In: Ujváry Zoltán (szerk.): *Gömör néprajza I.* Debrecen, 55–101.
- 1999 Adatok a Bódva-völgyi táplálkozáskultúrához. In: Bodnár Mónika – Rémiás Tibor (szerk.): *Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából.* Putnok, 427–437.

BRUCKNER Győző

- 1933 A nagybőjt eltemetése Boldogon. *Ethnographia.* XLIV. 66–68.

FARKAS Pál

- é. n. [1911] Nógrád vármegye népe. In: Borovszky Samu (szerk.): *Nógrád vármegye.* Budapest, 137–171.

GAVAZZI, Milovan

- 1954 Beiträge zur altslavischen Kulturkunde, Zeitschrift für slavische Philologie. XXII. 395–415.

GULYÁS Éva – SZABÓ László

- 1989 Jeles napok. In: Bakó Ferenc (szerk.): *Palócok IV.* Eger, 303–459.

HERKELY Károly

- 1939 *A mezőkövesdi matyó nép élete.* Budapest

ISTVÁNFFY Gyula

- 1898 Újabb adalékok a palócok ethnographiájához. *Ethnographia.* IX. 305–315.
- 1911 A Borsod megyei palócok. *Ethnographia.* XXII. 162–166, 222–232, 292–303, 363–368.

KISBÁN Eszter

- 1977 Erjesztett gabonale. *MNL* 1: 722.
- 1982 Zabkisz. *MNL* 5:608.
- 1997 Táplálkozáskultúra. In: Balassa Iván (főszerk.): *Magyar néprajz IV. Életmód.* Budapest, 417–583.

KOMORÓCZY Miklós

- é. n. [1906] Hont vármegye népe. In: Borovszky Samu (szerk.): *Hont vármegye.* Budapest, 128–136.
- é. n. (1903) Gömör-Kishont vármegye. In: Borovszky Samu (szerk.): 164–204. Budapest.

- KOTICS József
1986 *Kalendáris szokások a Medvesalján*. Debrecen
- KUTI Klára
1997 Savanyú ételek egy XVI. századi közép-európai szakácskönyvben. In: Kuti Klára (szerk.): *Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére*. Budapest, 21–36.
- KÜRTI Menyhért
é.n. Heves vármegye népe. In: Borovszky Samu (szerk.): *Heves vármegye*. Budapest, 194–220.
- MANGA János
1942 *Ünnepi szokások a Nyitra megyei Menyhén*. Budapest
1968 *Ünnepek, szokások az Ipoly mentén*. Budapest
1969 A magyarországi kislehajítás történeti rétegei. *MTA I. Osztály Közleményei* XXVI. 113–142.
1979 *Palócföld*. Budapest
- MANNINEN, Ilmari
1932 *Die finnisch-ugrischen Völker*. Leipzig
- MAURIZIO, Adam
1927 *Die Geschichte unserer Pflanzennahrung von der Urzeit zur Gegenwart*. Berlin
- MORVAY Judit
1950 Ünnepi táplálkozás a Bódva völgyében. *Ethnographia*. LXI. 148–171.
1956 *Asszonyok a nagycsaládban*. Budapest
- NYISZTOR Tinka
1995 A levesétel szerepe egy moldvai falu táplálkozáskultúrájában. *Ethnographia*. 106. 435–448.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1966 A boza kultúrtörténeti hátteréhez. *Műveltség és Hagyomány* VIII. 71–84.
1982 *A Barkóság és népe*. Miskolc
1997 Táplálkozási tájak az északi magyar népterületen. (A régi Torna megye konyhájáról.) Kuti Klára (szerk.): *Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére*. Budapest, 139–158.
- REGULY Antal
1975 *Palóc jegyzetei (1857)* Sajtó alá rendezte Selmeczi Kovács Attila. Eger
- SCHRAM Ferenc
1972 *Turai népszokások*. Szentendre
- SCHWALM Edit, Cs.
1972 Nagyböjti táplálkozás Észak-Heves megye palóc falvaiban. *Egri Múzeum Évkönyve* X. 305–317. Eger
1989 A palócok táplálkozása ünnepeken és hétköznapiakon. In: Bakó Ferenc (szerk.): *Palócok* III. Eger, 379–495.
- SZEDER Fábian
1835 A' Palóczokról. *Tudományos Gyűjtemény* 1835. II. 3–41.
- UJVÁRY Zoltán
1991 *Népi táplálkozás három gömöri völgyben*. Debrecen
- VANKÓNÉ DUDÁS Juli
1976 Falum, Galgamácsa. *Studia Comitatus* 4. Szentendre

RÖVIDÍTÉSEK

EAS	Etnologické Atlas Slovenska. (Red. KOVAČEVIČOVA, Soňa). Bratislava, 1990
MNA	Magyar néprajzi atlasz 7–9. (Szerk. BARABÁS Jenő) Budapest, 1992
MNL	Magyar néprajzi lexikon 1–5. (Főszerk. ORTUTAY Gyula) Budapest 1977–1982
MTSZ	Magyar tájszótár I–II. (Szerk. SZINNYEI József). Budapest, 1893–1901
TESZ	A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, I–III. (Főszerk. BENKŐ Loránd). Budapest, 1967–1976
ÚMTSZ	Új magyar tájszótár (Főszerk. LÖRINCZY Éva). 1–4. Budapest, 1979–2006

Attila Paládi-Kovács

THE ISSUE OF *PALÓC KISZI* AND THE SOUR GUSTATORY DIRECTION

A salient group of the sour gustatory direction is made up of dishes prepared with fermented cereal juices, with special emphasis on soups. The first researcher of the *palóc* [coming from the northern/highland region of Hungary, supposedly of Cuman origin] regional dialect and ethnic group, *Fábián Szeder* also discusses the term *korpakisze* (*keszőcze*) as a kind, and a name, of Lenten or fasting soup.

On the basis of the results of my research concerning the question of *palóc kiszi* and the sour gustatory direction, the following conclusions may be drawn:

6. The use of fermented bran water in the fasting diet and outside of it used to be one of the typical features of *Palócföld* [*Palócland*] in the first half of the twentieth century..

7. The practice called *kiszehordás* is a calendar custom of certain Hungarian Catholic groups of the northern populace. The traditional component of dietary culture and the calendar custom in question were both related to the fasting prescriptions issued by the Roman Catholic Church, with their roots coming from the latter.

8. Fermented bran water belongs to the sour taste direction, and it might have been familiar to the majority of the European continent. The Hungarians must have acquired it probably through the contacts with Slavic peoples and their conversion to Christianity during the era of the House of *Árpád*.

9. Fermented bran water and the sour taste direction was gradually ousted from Central Europe as of the beginning of the Modern Age and, by the turn of the 19th and 20th centuries, it had been available only sporadically in the majority of the area where Hungarian was spoken. (A significant contribution to this had been provided by the Reformation and the decrease of the number of fasting days.) A relatively broader region of this remaining tradition is the area called *Palócföld*, where sour soups made of hempseed (*szak*) and the milky dishes dating from the Middle Ages (*zsuffa*) still survived even at the beginning of the 20th century.

10. The Hungarian peasants residing in secluded regions entrenched in traditions have retained several kinds of food products prepared by using fermented bran water and leaven.

A népmese előadásának módja és kontextusa

KUTATÁSTÖRTÉNET

Jakab Miklós a Kisfaludy Társaság, személyesen Sebestyén Gyula megbízásából, 1903-ban végzett gyűjtést Székelyudvarhely környékén. Munkája 38 szöveget tartalmaz, *Székely népmese-gyűjtemény* címmel.¹ Az Ethnológiai Adattár *Székely népmese-gyűjtemény* címmel, a 3631. szám alatt tartja nyilván. A gyűjteményben 199 lap terjedelemben varázsmesék, tréfás mesék, mondák, anekdoták, igaztörténetek és eredetmondák találhatók. A gyűjteményhez mellékelt levélből kiderül, hogy Jakab Miklósnak dilemmái támadtak a gyűjtés során: „Nem tudom, vajon az ide alázatos tisztelettel bemellékelt s a végén talán kissé nagyon *pórias* mese nem olyan-e, amit a gyűjteményből ki kell hagyni. Mert ha ennyire *pórias*, vagyis őszintén szólva disznó mesék is jók, akkor vagy három nyomtatott ívnyi anyagom van ilyenekre is.” A folklórszövegek realizmus felé való elhajlását a gyűjtő a következőképpen teszi szóvá: „A mindennapi kenyéren töprengő agy képzelme nem csapong [...] Mind jobban érződik ez a népképzelem szülte alkotásokban [...] a hétköznapi emberek ügyét-baját, vesződségét tárgyalják.”²

A fenti sorokat azért tartottam érdemesnek idézni, mert a populáris kultúra kutatójaként és oktatójaként, a népköltési gyűjtemények olvasójaként magam is egyetértek velük. Meggyőződésem, hogy a népi narratívumokról két reprezentáció él egymással párhuzamosan: az egyik a történeteket használó egyének, a közösségek reprezentációja, a másik pedig a történeteket kutató tudósoké és a tudományé. A tudomány érdeklődésének középpontjában több mint másfél évszázadon át a történet maga mint objektum állt.

A folklorisztikai kutatások a 19. század során a narratívok nagy mennyiségét halmozták fel. Ettől az időtől vált szükségessé a narrációkutatás céljának meghatározása, az adatbázis rendszerezésének szempontrendszere.

(1. *A népmese mint az etnogenézis, a kultúra korábbi fázisának dokumentuma*) Jakob és Wilhelm Grimm együtt jelenteti meg 1812–1822 között a háromkötetes *Kinder- und Hausmärchen* című gyűjteményt. Következtetésük, hogy a mese a mítoszok továbbélése, s az indogermán népek sajátossága. Charles

¹ A kézirat az Arany János Közalapítvány a Tudományért alapítvány támogatásával készült. A projekt azonosító száma: 730/2004. 12. 03.

² Tófalvi 1998.

Perrault is mitológiai és történeti emléket látott a mesében. A mitológiából való eredeztetés és a genetikus kutatás útjain járt az orosz meséket összegyűjtő A. Ny. Afanaszjev, az olasz vallás- és mitológiatörténész, A. De Gubernatis és G. Pitre, a francia P. Saintyves és É. Cosquin. A romániai magyar mesekutatásban Nagy Olga tett kísérletet az „ősfantasztikum” jegyeinek összegyűjtésére.³

(2. *A földrajzi eredeztetés*) A mese monogenetikus, őind eredetének megfogalmazója a szanszkrit filológus, Theodor Benfey volt. A Grimm testvérekkel együtt a mítoszokat és a mesetípusokat az indogermánok feltételezett őshazájából, Indiából eredeztette. E feltételezés bírálatát többen megfogalmazták. Joseph Bédier szerint pl. a nyugat-európai meseanyagban népszerű trufák hiányoznak Indiából. Az angol antropológiai iskola képviselői (A. Lang, M. R. Cox) és W. Wund azt hangoztatták, hogy a mesék világképe minden nép múltjában megtalálható fejlődési foknak felel meg. Az elmélet módszertanát a diffuzionista irányzatok dolgozták ki.

A földrajzi-történeti irányzat egy-egy mesetípus létrejöttének helyét és elterjedési útvonaltát típusmonográfiák formájában kísérte meg rekonstruálni. Az elemzést a változatok gondos összegyűjtése előzte meg. A kutatás által felvetett kérdések: melyek voltak az eredeti formák (archetípusok, Urform), ezek milyen redakcióban szerveződtek, milyen útvonalon terjedtek. Az irányzat szakterminusai a formula, a motívum, az epizód és a típus, a szájhagyományozás, az önkijavítás.

Az irányzat a 19. század végén alakult ki, észak-európai, főleg finn folkloristák körében. Megalapítói Kaarle Krohn és Anti Aarne, hozzájuk csatlakozik a dán A. Olrik, a svéd C. W. von Sydow. 1907-ben megszervezték a Folklore Fellows (Folklorista Szövetség) társaságát (FFC), ennek 1910 óta jelenik meg könyvsorozata.⁴

(3. *A típuskatalógusok*) A földrajzi-történeti iskola tagjainak célja archívumok létrehozása, rendezése, műfajonkénti típuskatalógusok összeállítása. Először J. G. von Hahn állított össze mesetípus-katalógust. Utána A. Aarne 1910-ben készítette el azt katalógust, amely S. Thompson 1927-es hozzájárulása nyomán a nemzetközi kutatás alapjává vált. A magyar népmesék rendszerezését a 19. században Henszlmann Imre kezdeményezte. Őt követte Arany László, Katona Lajos, Honti János. Az első átfogó magyar mesekatalógus Berze Nagy János posztumusz munkája (1957). A ma használatos katalógusok 1983-tól kezdődően jelentek meg.⁵

(4. *A morfológiai elemzés. A történetnyelvtanok*) V. Ja. Propp 1928-ban kezdeményezte a mese morfológiai elemzését. *A mese morfológiája* című munkájá-

³ Nagy 1978: 19–40.

⁴ Voigt 1986: 218–221. Magyar példa: Nagy 1969.

⁵ Voigt 1993.

ban olyan történetnyelvtant dolgozott ki, amely segítségével az összes tündérmesei szűzsé jellemezhető. Kiindulópontja, hogy a mesében vannak változó (pl. név) és állandó komponensek. Ez utóbbiak a szereplők funkciói. A szerző értelmezése szerint a funkció a szereplők cselekedete a cselekményen belüli jelentése szempontjából. A funkcióval kapcsolatos megállapítások a következők. 1. A funkció a mese alapvető alkotórésze. Állandó és tartós elem, független attól, hogy ki és hogyan hajtja végre. 2. A varázsmesékben található funkciók száma véges, 31. 3. A funkciók sorrendje a varázsmesében azonos. Funkciók hiányozhatnak a meséből, de a sorrendben elfoglalt helyüket fel nem változtathatják meg. 4. Az azonos funkciókat tartalmazó mesék egytípusú mesék. Szerkezeti szempontból valamennyi varázsmese egytípusú.

Propp módszerének hatása 30 év után bontakozott ki. 1958-ban jelenik meg művének angol fordítása. C. Lévi-Strauss 1960-ban hívja fel rá a figyelmet *A struktúra és a forma* című cikkében. A módszer megtermékenyítően hat a mítosz (A. J. Greimas), a mese (C. Bremond), a szépirodalom (R. Barthes, Tz. Todorov) elemzésére. Kritikáját C. Bremond fogalmazza meg *Logique du récit* című könyvében, a következő pontokban. 1. Propp történetnyelvtanában nincsenek alternatív funkciók, nincsenek elágazások, nincsenek szabad funkciók. Bremond szerint a funkciót mindig alternatívák követik. 2. Propp szemére vetette elődeinek, hogy a mesét mint kész produktumot vizsgálták. Történetnyelvtanában a funkció szintén nem önálló strukturális elem, így elveszítik mobilitását a motívummal szemben. Ha egy funkció megváltoztatja a helyét, megváltozik ő maga is. Bremond az unilineáris széria helyett egy több szintből álló sémát szervez, a narratív lehetőségek logikáját hirdeti. A mesében mindig a lehetséges elágazások egy konkrét rendje érvényesül. Egy funkció mindig megidéz lehetséges funkciókat. Munkája az emberi viselkedés szintaxisának elkészítésére tesz kísérletet.⁶ Ez a törekvés a mesenyelvtantól elvezet a forgatókönyvek elemzéséhez. A forgatókönyvek olyan narratív struktúrák, amelyek stilizált mindennapi helyzeteket kezelnek.⁷

R. Barthes Propp egy másik következtetésére figyelmeztet: a szerző a narratív folytonosságot a kronológiával azonosítja. Valójában az idő a valóság tartozóéka, a szűzsének az időben való elhelyezése pedig a poétikai világkép alapján történik meg.⁸

A narratív szintaxisra épülő kutatások maguk is kísérletet tettek a népmese változási tendenciáinak megragadására. Az epikus törvényeknek nevezett szabályszerűségek a mesei motívumok és elemek (szereplők, a tárgyak és szereplők száma) cserélődését, kombinálódását, a kompozíció, a szerkezet változását (a

⁶ Bremond 1981; Barthes 1977. Összefoglalja: Siklaki 1988: 297–308.

⁷ Schank – Abelson 1988.

⁸ Barthes 1977.

kompozíció hármasság tagolódása, egyhúrra hangolás, egyetlen főszereplő szerepeltetése stb.), a meseszerűség és realizmus (happy end, győzelem, a realizmus jegyei, a mesei hősök antropomorfizálása), valamint a mesei szűzség és a nyelvi eszközök, nyelvi megjelenítés viszonyát (szeterotípiák) nevezik meg.⁹

(6. *Poétikai megközelítés*) Az ősközösségi szinkretizmusról a differenciálódott műfajrendszerre való áttérést a poétikai iskola képviselői követik nyomon. Ez a megközelítés kiindulópontként elfogadja, hogy a népköltési szövegek egy ősi állapotban tartalmuk, ritmikájuk, akusztikájuk vagy előadásmódjuk által mágiikus-rituális szerepet játszottak. Majd egy utóbbi funkcióelosztás révén a mágikus erejű alakzatok poétikai alakzatokként kezdtek működni.

1923-ban Perrault meséiről írott tanulmányában Saintyves bizonyítja, hogy a mesék mítoszok voltak, de továbbfejlődtek, mítosz-kommentárokká, rítusok illusztrációivá váltak. A mesékben a szűzség rítusok emlékét őrizte meg. E rítusok: 1. Évszakkezdő rítusok (A két tündér, aki egy volt, A hálás állatok, Csipkerózsika). 2. Avatórítusok: a gyerekből felnőtté (Hüvelyk Matyi), a nőtlenből házassá (Ilók és Mihók), a lányból asszonnyá (Kékszakáll), a közemberből vezetővé (Csizmás kandúr) válás rítusa.¹⁰

A. Ny. Veszelszkynek az 1940-es években írott „történeti poétikája” a történetek előadását ősi rítusokra vezeti vissza, amelyek keretében a szó tulajdonképpen nem jelentése, hanem ritmikája révén hatott. Az epikus szűzség archaikus szokásokat és intézményeket (exogámia, totemizmus, matriarchátus, műrokonság) legitimáltak. A műnemek, műfajok a rítusból való kiválás után differenciálódtak.¹¹ Propp újabb könyvében az archaikus szűzség demitizálódásából eredezteti a varázsmeséket. E folyamat során a mitikus kód helyett a történetekben eluralkodik a szociális kód, a mitikus tér és idő meseivé-realisztikussá válik, a vallásos motivációkat a magánemberi döntések és választások váltják fel.¹² „Hogy a mese a mítoszból ered, nem kétséges” – állapítja meg J. M. Meletyinszkij is. Bizonyítékai: az állatmesék és a totemmítoszok, trickster-történetek hasonlósága; az állatvőlegény és a totemmel kötött házasság szokása; a mágikus elemek (varázserejű tárgy, élet-halál vize); a túlvilágjárás; a mesei és a mitikus lények azonossága; az avató szertartásokra való gyakori utalás; a kozmikus rend helyreállítására tett törekvés stb. Valójában a mítoszok akkor kezdtek mesévé válni, amikor a szakrális kultúrából átkerültek a hétköznapi világába, az ezoterikus tudásból az exoterikus tudásba, a rítust felváltotta a szórakoztatás szándéka, s „a szövegmondó óhatatlanul a kidatálásra s a mulattató elem kibontakozta-

⁹ Voigt 1978: 1165–1166; Olrich 1982; Honko 1980.

¹⁰ Saintyves 1923.

¹¹ Ismerteti Meletyinszkij 1990.

¹² Propp 1943.

tására kezdett törekedni”.¹³ Toporov szerint a ritmus az elemek szabályszerű ismétlődése. Feltételezi az elemek felismerését, azonosítását, valamint a szintaktikai struktúrák sorainak azonosítását. A szövegbeli ismétlődés kölcsönösségi viszonyban áll a rítusokban, a meditációban meglévő ismétlődéssel. A szöveg összefügg a természeti ciklusok ismétlődésével. A szöveg keletkezése is szakrális jellegű.¹⁴ Homérosz életműve kapcsán hasonló gondolatokat fogalmazott meg a ritualista Marót Károly.¹⁵

Tartalmi-pragmatikai szempontokat érvényesítve Ju. Lotman különíti el a mítoszt a nem-mítosztól. Tipológiája szerint a mítosz időben körbeforog, előadásának rituális alkalmai ciklikusan ismétlődnek. Az előadás a rítus része. A cél nem a hallgató számára ismeretlen dolog elmesélése, hanem a rítus fenntartása. A mítosz az elvet hordozza, nyilvánítja ki; nem egyszeri eseményt mesél el, hanem az időt nélkülöző, végtelen reprodukciós eseményt. A történeti szöveg ezzel szemben az esetet mondja el, aktualitása van, s épp ezért folytonosan elavul.¹⁶

A romániai magyar népmesekutatásban kiemelkedő Nagy Olga teljesítménye. *A táltos törvénye* című kötet részletesen példázza a mesei jelképeség, a sztereotipikus beszéd, a struktúra, a kompozíció esztétikai hatását. A mese hatását a grandiozumra, a tragikumra, a heroikumra, a komikumra vezeti vissza.¹⁷

(7. Narratológiai megközelítés) Mikor jelenik meg a narráció? – veti fel O. Frejdenberg azt a kérdést, amellyel a történetmondás mint viselkedés kutatása kezdődik.¹⁸ Ki mesél? – kérdezi R. Barthes.¹⁹

Dell Hymes, az antropológiai nyelvészet képviselője, az 1960-as években a *beszélés néprajzát* meghatározó tanulmányaiban a nyelvi kompetencia, a beszélési gyakorlat, beszélési szokások és a kommunikációs kapcsolatok figyelembevételével definiálja a *beszélőközösség* és a *folyékony beszélő* (a beszélési szabályokat ismerő és példaszerűen érvényesítő beszélő) kategóriáját. A beszélőközösség ebben az értelmezésben nem szűkül le a nyelvet ismerők körére. Amint a szerző fogalmaz: a kutatás „a csoport keretei között működő nyelvi eszközök teljes szerveződését veszi számba, szemben azzal az eljárással, amikor a kutató csak a nyelvi eszközök egyik részleges, »nyelvnek« nevezett szerveződését veszi tekintetbe.”²⁰ A beszélőközösség a beszélők nyelvi kompetenciájából szerveződő *nyelvi mezőre* alapozott *beszédmező*, a beszélési szokások, az ezekről való tudás,

¹³ Meletyinszkij 1976/1985: 338–356.

¹⁴ Toporov 1982.

¹⁵ Marót 1958.

¹⁶ Lotman 1994.

¹⁷ Nagy 1978.

¹⁸ Frejdenberg 1994.

¹⁹ Barthes 1977: 7–58.

²⁰ Hymes 1997: 475.

az ezekben való jártasság, az alkalmazott *beszédhálózat* alapján jön létre.²¹ A beszédhálózat a maga során beszédformák és a beszédminták repertoárját működteti.²² A kommunikációs folyamatot Hymes *eseménynek* nevezi: „A beszédeseemény kifejezést azokra a tevékenységekre, illetve tevékenységi vonatkozásokra kell fenntartanunk, amelyek a beszédgyakorlat szempontjából közvetlenül szabályok vagy normák irányítása alá vonhatók.”²³ A beszélés mint viselkedés vizsgálatát megalapozó elmélet a beszéd összetevői között említi meg az *elrendezést* (a beszédaktus fizikai körülményei), a *színhelyet* (beszédalkalom), a négy kommunikációs szerepet, a *beszélőt* vagy *feladót*, a *címzőt*, a *hallgatót* vagy *felvevőt* vagy *közönséget*, valamint a *címzettet*, továbbá a beszélést motiváló *szándékokat*, a beszélés *kulcsát* (tónusát, hangulatát), a *csatornákat*, a *beszédformákat*, az *interakció* és az *értelmezés normáit*, a *műfajokat*.

Az antropológiai nyelvészet másik irányzata, a *beszédaktus elmélet* a beszélés performatív értékét hangsúlyozza. A beszélés nem pusztán közlő folyamat, hanem olyan esemény, amely emberi viszonyokat rendez át, emberi sorsokat irányít, viselkedést szabályoz.²⁴

Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a történetmondást (esetünkben a mesemondást) mint narratív tevékenységet, eseményt vizsgálja. Azaz azokat a tudásokat próbálja összegyűjteni és rendszerezni, amelyek a történetmondást – esetünkben a népmesék előadását – szabályozzák és lebonyolíthatóvá teszik. Ez az érdeklődés a szöveget, a történetet a beszélés, a történetmondás mint tevékenység, társadalmi esemény egyik komponenseként fogja fel. Az általunk vázolt komplex kapcsolatokat a narratológia egyik területe, a *narratív pragmatika* vizsgálja. Kibontakozása nem annyira látványos, mint a narratív szintaxisé. Bár kezdete Propp módszere létrejöttének (1928) korára helyezhető. F. de Saussure-nak három évvel halála után, 1916-ban jelent meg a tanítványai által rekonstruált műve, a *Cours de linguistique générale*, amely a nyelv (*langue*) mellett a *beszéd* (*parole*) vizsgálatát alapozta meg. Ezzel egy időben M. M. Bahtyin nyelvelméleti tanulmányokat végez, amelyben a *diskurzust* vizsgálja, a verbális interakciót, a szöveg funkcióját, a szűzsé történeti és szociális dimenzióját. R. O. Jakobson orosz származású amerikai nyelvész, szemiotikus, irodalomkutató maga is különválasztja az *elbeszélt eseményt* (*histoire*) és a *beszédaktust* (*discours*).

A történetmondást mint eseményt a kommunikáció interaktív és kultivációs modellje alapján értelmezzük. A tranzaktív modelltől eltérően, amely a kommunikációt az információnak a beszélő felek közötti oda-vissza irányú áramlásaként írja le, az interaktív modell a beszélő felek közös cselekvéseként, s még inkább

²¹ Hymes 1997: 478.

²² Hymes 1997: 478.

²³ Hymes 1997: 480.

²⁴ A nyelvészeti antropológiai irányzatot bemutatja Pléh – Terestyéni 1979.

teljesítményeként értelmezi, ahol a hangsúly a végeredményre, a kommunikáció által megszülető konszenzusra esik (Newcomb, Turner). Illetve, ettől is eltérően, a kultivációs felfogás a kommunikációt nem csupán közlésként, illetve interakcióként határozza meg, hanem olyan cselekvésként, amely létrehoz, létezővé tesz egy világot, minősíti a világról kialakított reprezentációkat (Dijk, Gerbner).²⁵

Az 1960-as évektől kezdődően indult el a kommunikáció eseményként való kutatása, amely magával hozta a kommunikációt realizáló *szerepek* elemzését. A jakobsoni kommunikációs modell különválaszt adókat és vevőket.

H. H. Clark és T. B. Carlson a beszélgetésben résztvevő személyeket négy szerepbe tagolja: ezek a beszélők, a részt vevők, a címzettek és a kihallgatók szerepköre. A résztvevők egy hallgatólagos konszenzus alapján válnak a beszéd-esemény részeseivé: mindannyian felelősséget vállalnak azért, hogy nyomon kövessék az elhangzó kijelentéseket, illetve a maguk részéről mindent megtesznek, hogy ez más számára is lehetséges legyen. Ez a konszenzus alapvető feltétele a kommunikáció elkezdésének, az azonos jelentések létrejöttének.²⁶

A FORRÁSOK

A 19. század közepétől folyamatosan zajlik a népköltési alkotások feltárása. Ezek egyik része a regionális sajtóban, nagyobb része kötetekben, népköltési gyűjteményekben látott napvilágot. A diffuzionista, tipológiai, majd pedig a morfológiai-strukturalista vizsgálatok a maguk idejében kimerítően jellemezték a szövegrepertóriumokat, a műfajokat és az egyes alkotásokat. A magyar folklórisztikában Ortutay Gyula nyitotta meg azt a kutatási vonulatot, amely a folklór-szöveg előadójára, előadásának körülményeire vonatkozó megfigyelések alapján a folklórra mint eseményre von le következtetéseket.²⁷ Néhány évvel későbben a következőképpen fogalmazta újra az egyéniségvizsgálat fontosságát: „Az előadók, névtelen alkotók s a velük együttrezonáló, sokszor az alkotás folyamatába beleszóló kisebb-nagyobb hagyományozó közösség vizsgálata is jelentős feladat számunkra. Szerintünk a szóbeliség filológiájának ez az egyik legfontosabb módszere: ezen keresztül tekinthetünk bele a népköltészeti alkotások teremtfőző folyamataiba. Ez már nemcsak a szövegek, típusok, motívumok vizsgálata, hanem az alkotó közösségé s a benne rejtőző alkotó, továbbadó teremtfőző személyisége.”²⁸ Az 1940-ben megjelent munkáját egymás után újabbak követték:

²⁵ A három modell bemutatása: Griffin 2001: 359–368.

²⁶ Clark – Carlson 1997: 127.

²⁷ Ortutay 1940.

²⁸ Ortutay 1962: 498.

1942-ben Dégh Linda Pandur Péter²⁹, 1941-ben Banó István baranyai mesemondók³⁰, 1942-ben Böződi György Bágyi János meséit³¹ tette közzé. Éveken keresztül zajlottak azok a viták, amelyek tudatosították az új szemlélet fontosságát.³²

Az alábbiakban a folklóralkotások (népmesék) előadásának kontextusára, az előadásra mint beszédmódra és az előadás egyik feltételét képező szerepre vonatkozó információkat gyűjtjük össze, rendszerezzük és elemezzük. A kutatás az 1950–2000 közötti időszakra, a romániai magyar nyelvterületre, a próza- és verses epikumok műfajaira, előadásuk beszédmódjaira összpontosít. E kutatást megelőzően néhány alkalommal korábban is kísérletet tettünk a folklórszövegek funkció szerinti megközelítésére. Ilyenképpen került sor a lokális balladák, a rá-tótiadák, a halottbúcsúztatók és a gyászjelentők emlékezősi alakzatként való értelmezésére.³³ Jelen tanulmány e kutatások sorát folytatja.

Az elemzés elkészítéséhez áttekintettük a népmesekutatás szakirodalmát, valamint a romániai magyar népmesekutatás eredményeit. A hivatkozott elméleti munkákat és a romániai magyar könyvkiadás termékeit külön irodalomjegyzékben közöljük.

A romániai magyar népmesekutatás irodalmában a publikációk három kategóriáját különíthetjük el. Vegyes népköltési gyűjtemények, amelyek népmesét is tartalmaznak: Horváth I. 1971, Keszeg V. 2004, Konsza S. 1957, Pozsony F. 1994, Seres A. 1984. Táj- és lokális népmesegyűjtemények: Albert E. 1999, Bene L. 1931, 1941, Böződi Gy. 1942, Fábián I. 2001, Faragó J. 1955, 1964, Horger A. 1908, Kolumbán L. 1972, Konsza S. 1969, Kovács Á. 1944, 1944a, 1987, Mitruly Miklós 1999, Nagy O. 1958, 1969, 1973, 1976, 1976a, 1978a, 1996, Ráduly J. 1978, 1980, 1985, 1989, 1993, 1994, 1995, 2000, 2001, 2004, Sipos B. 1949, Szabó G. 1978, Vöö G. 1969. Egyéniségmonográfiák: Fábián I. 1984, Faragó J. 1969, 1970, Geréd G. 2000, Kakas Z. 2001, Nagy O. 1988, 1991a, Nagy O. – Vöö G. 1974, 2002, Szabó J. 1977.

²⁹ Dégh 1942.

³⁰ Banó 1941.

³¹ Böződi 1942.

³² Az 1940-es évek tudományos közvéleményének bizonytalankodását sugallja az alábbi megjegyzés: „Az, hogy az egyéniség, közösség és hagyomány hármasságának tényezőjéből a legújabb kutatás talán a kelleténél többet foglalkozik az egyéniség kérdésével, egyrészt valami reakció eredménye, és a dolog újdonsága hozza magával. De az a szemlélet is, amely meglehetősen ridegen elutasítja és szembe fordul vele, jobbra az új dolog iránti idegenszerűségből táplálkozik.” Banó 1944: 28. E tanulmány határozza meg az *alkotó mesemondó*, *reprodukáló mesemondó* kategóriáját.

³³ Keszeg 1999, 2002, 2004a.

KIK MONDANAK MESÉT? A MESEMONDÓK BIOGRÁFIÁJA.
KONTEXTUALIZÁLT EGYÉNEK

Albert Mátyás Gyimesbükkön született és nevelkedett. Részt vett a második világháborúban, utána orosz fogságba esett. Betegsége miatt feleségével és két gyermekével Sepsiszentgyörgyre költözött, 1950-ben. A meséket gyermekként hallotta felnőttektől, erdei szálláson, az állatok legeltetése idején. Az iskolában tanítója állatmeséket mesélt. Gyermekkorában szívesen olvasta Benedek Elek meséit. Katonáskodása és hadifogsága idején szívesen hallgatott és mondott meséket. Mikor betegsége ágyhoz kötötte, családtagjainak, unokáinak, látogatóinak, a kórházban lábadozó beteg társainak szívesen mesélt.³⁴

Berekméri Sándor Gernyeszegen született, 1896-ban, szegényparaszti családban. Szülei részesmunkából tartották el öt gyermeküket. Anyagi helyzetük miatt a tanulni, olvasni szerető fiukat nem taníttatták. Mindkét háborút kiszolgálta. Nyáron földet művelt, idénymunkát vállalt, télen a marosvásárhelyi cukorgyárban dolgozott. Szorgalma, megfontoltsága miatt közössége megbecsült tagja volt. Csontkovácsként szintén sokszor segítette a rászorulókat. Sokat olvasott. Idős korában az egész napot olvasással töltötte.³⁵

Budai Lajos Gelencén született 1910-ben. Favágóként sokat lakott erdőn, barakkban. Főként télen mesélt. A mesélés ellenében mentve volt a napi szolgálat alól (tűzifa- és vízfordás, ételkészítés, takarítás). Egy hordón ülve adta elő a történeteket. Így a tűz fényénél a mesemondó látható volt, s ő is figyelhette, hogy nem alusznak-e a hallgatói. Addig mesélt, amíg munkatársai elszenderedtek. Olykor más kalibába is átsalták. Később, mikor a barakkokat villanyárammal, rádióval látták el, a mesemondónak még mindig nagy becsülete volt. A rádiót a mesemondás idején kikapcsolták.³⁶

Cifra János 1898. július 5-én született Koronkán. Cigány származású volt. 8 éves korától árván nevelkedett. 6 osztályt végzett. Szeretett tanulni. 13 éves korától béresinas az uradalomban. Ekkor kezdődik mesemondói pályafutása. „Születni kell arra. Én úgy születtem” – jegyzi meg. 20 évesen katonának vitték, megjárta az I. világháború frontjait. 13 évet téglagyárban dolgozott. A II. világháborúba újra besorozták, 47 évesen. A kollektivizálást követően a közösben dolgozott. Hallgatói a környezetéből kerültek ki.³⁷

Dávid Gyula Marosvécs közismert mesemondója. Gyermekként környezetében analfabéta cigányoktól (5 személy, közöttük nagyapjától, Luka Józseftől, valamint Bumburi Jánostól) hallgatott mesét. Legénykorától kezdett mesélni, a he-

³⁴ Albert 1999.

³⁵ Szabó 1977.

³⁶ Seres 1992.

³⁷ Nagy 1991a.

lyi cimboráknak, később gyermekeinek, unokáinak, a helyi közösség cigány és magyar tagjainak. Az Argeş-i munkatelepen dolgozva a barakkok állandó mesemondójává vált.³⁸

György Ignác 1919-ben született Mátisfalván. Elemi iskolai osztályokat végzett. Szívesen és sokat olvasott, szépen írt. Fiatalon Csernátonba költözött, itt nősült meg, itt élt. Öt gyermeke született. Komandón fiatalon hozzászokott az erdei munkához. Később a Bodoki-havason, a Maksához, Csernátonhoz tartozó erdőkben vállalt munkát. Mesével, viccel, tréfával szórakoztatta hallgatóit. A mesélésre az erdei tartózkodás nyújtott alkalmat. Hétfő reggeltől szombat estig együtt volt munkatársaival. Esténként, különösen téli este kártyáztak, mások mesét hallgattak, viccet mondtak, háborús élményeiket mesélték. György Ignác maga is szívesen hallgatta társait. Később a téesz állatgondozója volt, majd Kézdivásárhelyen dolgozott. Ez utóbbi időben ingázás közben mesélt. A fiatalok szerették hallgatni. Ha az utazás idején nem sikerült végigmondani a történetet, a megállóban maradtak, vagy az úton hazafelé ért a végére. Mesélt még ősszel a törökbúzabontón, hosszú téli estéken a kártyaparti szüneteiben, a névnapokon. Meséléskor a gyermekeket nem engedte közel. Fia szerint:

– Pikáns dolgok is elhangzottak ott, én csak úgy fél füllel hallhattam, megjegyezni semmit nem tudtam belőle, de azt tudom, hogy János vitézt, a Toldi Miklóst is sokszor [mesélte], amibe valamit „belépőtolhatott”, mert azt nem volt szabad hallgatnom.

Közösségében írástudóként ismerték. Lakodalmi búcsúztatókat, névnapi köszöntőket komponált. Írás közben ezeket meg is tanulta, s szívesen elő is adta.

1989-ben halt meg.³⁹

Győri Klára (1899–1975) harminc éven át mesélt hallgatóságnak, asszonyoknak, lányoknak és fiataloknak. Minthogy az asszonyok nem igényelték a tündérmesét, az apjától tanult repertóriumából ezeket rendre kihagyta. Így jutott el a novellisztikus és a tréfás mesékhez, amelyekben sok „összebuvás” és „huncutkodás” van, s emiatt közkedveltek voltak. A mesék mellett a tréfák és a helyi történetek, a személyes élmények, az igaztörténetek váltak mesekínálata részévé. Házában leányfonó és táncház működött. Itt ő szórakoztatta az összegyűlt fiatalokat. A mesélés élete egyedüli öröme volt. Emlékiratában ezt ilyenképpen örökíti meg: „A mesélést csak akkor folytathattam, amikor a férjem nem volt a közelemben; mert káromkodott, és azzal fenyegetett, hogy ránk gyűjtja a házat. Ha hallottam, reszketés fogott el, s mindig eszembe jutott egy fiatalkori ének: Hej, te mindig úgy bántál a szívemmel, Mint a szél a rezgőnyárfa-levéllal...”

A faluban rajta kívül még *Sóspál Rózá*nak volt hallgatósága. Ő elsősorban gyermekeinek mesélt. De sokszor a szomszédok jelenlétében, fonóban is. A

³⁸ Nagy 1988.

³⁹ Kakas 2001.

gyermek figyelmét a csodás és kalandos cselekménybonyolítás kötötte le, nem az élményanyag. Ilyenkor oktató, nevelő célzattal adta elő történeteit.⁴⁰

A görényüvegcsűri *Jakab István* (sz. 1925) olasz származásának tartotta magát. Szerinte elődei az első telepeseikkel érkeztek a faluba. A falu cigányként ismerte, nem fogadta el az olasz származtatást. Cigány voltát Jakab István szégyellte és tagadta.

A család fuvarozással, vándorkereskedelemmel foglalkozott, keveset tartózkodtak a faluban. Vándorlás során, esténként a tűz mellett a karaván férfitagjai mesét mondtak. A legényember Jakab István megszökött szüleitől, beállt kovácsinasnak. Apja betegsége miatt haza kellett térnie. Suszterinasnak állt, majd 18 éves koráig edényekkel és lovakkal kereskedett. 18 évesen katonának vonult, a frontra, majd hadifogságba került. Négy és fél év után tért haza. Apja meghalt, cipészkedésből tartotta el a családot. Megnősült, felesége családja szénégető volt. Nehezen szokta meg az újabb munkát. Megszerette a havasi életet. Bár gyengébb munkaerő volt, társai kedvelték mesélő kedve miatt. Több apró baleset után munkaképtelenné vált. 1966-ban súlyosan megbetegedett. Kórházba került, nyugdíjazták. Cipészkedett, alkalmilag szénét égetett.

Mesemondó tehetségét a katonaság aktivizálta. Itt vált mesemondóvá. A havasra már összeállt repertoárral került. A havasi hallgatósága a Maros mentéről, a Gyergyói-medencéből, az ország távolabbi vidékeiről került ki. Ő is szívesen hallgatott mesét.

A faluban megszólták bohém, szertelen természetéért, a favágók viszont rajongtak érte. Mikor mesélt, 2-3 brigád is összegyűlt a barakkban. „Még egy kilométerről, kettőről is jöttek, rendszeresen, mesét hallgatni.” Tekintélye a gyűjtők érdeklődése következtében növekedett meg.⁴¹

Józsa Zsigmond Lécfalva (1902) mesemondója volt. A mesemondó szerint „régbebb esténként leszaladtam ide a kocsmába. Inni nem szoktam, de itt lehetett hallani, hogy a faluban mi van eladó és ennek-annak mi az ára, ezekért jöttem. Nyári időszakban jüttek a fiatalok, s mondták, hogy Zsiga bácsi, mondjon mesét. Nekidőltünk a kertnek, s én meséltem, míg azon vettük ésszre magunkat, hogy már éjfél van. – Na – mondom –, haza kell menjek, hogy adjak enni az állatoknak.” Ellátta az állatokat, s ment a határra. A legtöbbet a téesz-ben mesélt, kapáláskor, répaegyeléskor. A sor végén, déli pihenéskor inkább a rövid történetek kerültek sorra.⁴²

Kocsis János 1932-ben született, Mezőzáhon. Édesapja az uradalom szolgálatában álló írástudó ács volt, majd vincellér Detrehermentelepen. Tanyai életük miatt Kocsis János analfabéta maradt. Állatokat tartott, földet művelt, majd gyári

⁴⁰ Nagy 1976.

⁴¹ Nagy – Vöö 2002.

⁴² Seres 1992.

munkába lépett. Gyermekkorában apja meséit, élménytörténeteit hallgatta. Ő maga a munkahelyén, a családjában és a szomszédságban mesélt. Gyermekei felnövése, valamint a nyugdíjba vonulása után elmagányosodott.⁴³

Koczkás Sándor 1926. január 28-án született a Bihar megyei Kiskerekiben. Szülőfaluja elzárt település, zsellérfalu volt, hagyományos építészetét későig megőrizte. A falu környéki mocsarakat 1965–71 között csapolták le. Koczkás Sándor házának végében későig megmaradt a nádas.

Édesapja cseléd volt, felváltva hol egyik, hol másik grófi uradalmon dolgozott. Költözéskor családját is magával vitte. Három gyermeke született. Koczkás Sándor 13 évesen ment iskolába. Két osztályt végzett el. Ezalatt megtanult írni és olvasni magyarul és románul. Két év múlva napszámba indult, így tanulmányait félbeszakította. 1944-ben besorozták, négy hónapig volt távol. 1948-ban nősült. Katonának vitték két évre. Itt további két iskolai osztályt végzett. Két gyermeke született. Koczkás Sándor mezőgazdasági munkát végzett. Szókimondásáért népszerű, munkájában megbízható, pontos, kezdeményező volt.

Mesélni négyéves korától tizedik életévéig tanult, édesapjától. A mesemondásra téli esteken került sor, a szomszédok jelenlétében, biztatásra. A környezetében az apát „Koczkás György, a mesélő” néven tartották számon. Fia tőle leste el a meséket. „A mesélist már négyéves koromba tanultam apámtól. Már négyéves koromba olyan kapcsolásom vót, hogy ha egyszer elmondta előttem az apám, én utána el tudtam mondani. Olyan jó fejem vót. Otthon esténként jöttek a szomszédok is, meg nekünk is mondta, hát tudtuk, hogy tud mesélni! Hát:

– Apám, mondják már mesét!

Hát ugyi ű se szeretett korán lefeküdni, már ha dógozott is. De csak hosszú télen az este, és akkor még az anyám is fiatal vót, ű is fiatal vót, hát el-elmondott egy-egy mesét és ezen keresztül én megfogalmaztam.” Felesége halála után az apa már ritkábban mesélt.

A fiú az állatok őrzése közben kezdett társainak mesét mondani. 17-18 évesen gyakrabban mesélt, egyelőre csak szűkebb közösségének. Amikor udvarolni kezdett, hallgatóinak köre kibővült. „A rossz idő beálltával, az őszi, téli esteken mondta a mesét, szinte folyt belőle” – emlékezett vissza felesége. „Beszéltem, iddógáltunk, volt, amikor kártyáztunk, aztán mesét mondtam. Mindig voltak olyanok, akik először kerültek hozzánk. Egy ideig jártak, aztán elmaradoztak. Jöttek mások” – vallja a mesemondó. Életének ez a szakasza 1960 körül zárult. Ekkor vezették be a faluba a villanyt, rádió került a házakba, az 1970-es évektől televízió. „A rádióban, televízióban mindent megkapnak az emberek, már nem kell a mese.” Amikor a gyűjtő elvitte őt az iskolába, hogy ott mondjon mesét,

⁴³ A gyűjtésre az 1970-es években került sor. A mesegyűjtemény kéziratot állapotban maradt. Keszeg 1991.

Koczkás Sándor tiltakozott: „Felnőtteknek valók ezek! Olyan mesét is tudok, amit az asszonyoknak nem szoktam elmondani, már nem azért, mert pikánsak – azokat szeretik –, mert olyan veszedelmesek. Rosszat álmodik tőle az ember.” A családban már nem mondott mesét. Hallgatói munkahelyén kerültek ki. Ez a helyzet azonban befolyásolja a meséket: „Ezek hosszúak, a mi ebédszünetünk meg fél óra. Ilyenkor ha kérik, a rövid tréfás meséket mondom. Úgy futtában eszünk, ki mikor tud. Nincs rá idő, nagy a plán.”⁴⁴

Kurcsi Minya 1897-ben született. Apja erdei munkás, anyja parasztasszony. 10 éves korától apjával a havasra járt. Hat osztályt végzett. Jól tanult. Később is szívesen olvasott, klasszikus és ponyvairodalmat. 1915–1918 között katona volt, majd részt vett a második világháborúban is. Családja megélhetését a fakitermelés biztosította. A Keleti-Kárpátok mindkét felén dolgozott. Hetente, havonta látogatott haza, tisztálkodni, ünnepelni. A havason gyakorolta a mesemondást is. Hallgatói között voltak román–magyar kétnyelvűek, tiszta románok, máramarosi szlovákok, bukovinai németek, dél-tiroli olaszok. A mesélés annyira beépült életében, hogy mikor nyugdíjba vonult, engedélyt szerzett, hogy vándor mesemondóként iskolákban, kultúrházakban lépjen közönség elé.⁴⁵

Id. Mitruly Ferenc 1889-ben született. Születéskori hiba miatt egész életére sánta maradt. 9 évet tanult, gazdatanfolyamokat végzett. Földműves, kertész volt. Sokat olvasott, szavalt, a dalárda, a színjátszó társaság tagja volt. Főleg történelmi színezetű elbeszélések, moralizáló és oktató jellegű történetek tartoztak repertóriumába. *Mitruly Sándor* földműves, köműves volt. Fiatalon levele, katona. Az apjától, legénytársaitól, katonatársaitól hallott történeteket szívesen mesélte társaságban, munka, borozgatás közben. Mesélt a fonóban nőknek, valamint gyermekeknek is. Olvasottsággal rendelkezett, de csupán a bibliát és az újságot olvasta.⁴⁶

Siklódi Károly Siklódról származó korondi mesemondó volt. Emlékét Tófalvi János Göndör (sz. 1927) idézte fel 1982-ben: „Siklódi Károly Siklódról származott ide. Most egy félliter pálinkáér kerek hétig mondana. Olyat nem lehetett olvasni se, s hírből se hallani, nem, hogy az milyeneket tudott. Hogy az honnét? Pedig egy útonfutó ember volt, hogy a jászlakban hált, s pajtákba, s amit megevett vagy megivott, azér csak dolgozott. [A meséire nem emlékeznek?] Jaj, nem... De csak annyit, hogy két este nagy hideg volt, s a juhaimat megnyírta, s ott aludt, s ezek a fiaim megvoltak, s tudom, hogy a gyerekek tizenkét óráig ott virrasztottak mellette, de én magam az ágyban nem tudtam elaludni, olyant sem olvasni, se hallani, sem azelőtt, sem azután... Gondótam, istenem, sze ezért lehetne tartani ezt a részeges embert. Hát ez honnét merítette fe, honnét tanóta? De

⁴⁴ Fábrián 1984.

⁴⁵ Faragó 1969.

⁴⁶ Mitruly 1999.

aztán gyönyörűen, olyan szép formást mesélt a gyermekeknek. [Kérni kellett, hogy mondja, vagy magáról mondta?] Azt semmit! Én nem tudom, hogy kezdte, de tizenkét óra volt, s én lefeküdve, s a két gyermek a kanapén, akkor nem vótak ilyen pizsamások, hanem csepűgatyába, tudja, most lettünk ezek a fényes vásznasok, én magam feküdtem, még kétszer rágyújtottam, hogy az úgy mondta a mesét, mintha olvasta vóna, gyönyörűen, folyvást, hogy a csoda ölt meg... Az a részeges, aki csakugyan az úton s sáncokba, s pajtákba s ott hányódott, hogy az honnét tudott annyit.”⁴⁷

A szintén korondi *Gergely Balázs* gyermekeknek mesélt, Benedek Elek meséket. „Mikor gyerekek voltunk, a szomszédba volt ez a Gergely Balázs bá. Olyan meséket tudott, hogy a szánkat este tátottuk, s ej, gondoltam én, olyan meséket... Felfedeztem, hogy honnét tudta. Benedek Eleknek a meséit olvasta, neki otthon a könyv le vót téve, s aztán azt olvasta, s adta le nekünk, gyermekek voltunk, hogy olyan meséket tudott, a szánkat tátottuk rajta.”⁴⁸

Kovács Ágnes biográfiájuk részletezése nélkül mutatja be a kalotaszegi Ketesd mesemondóit. Őt idézzük. „Az öreg Korpos Márton például bíróviselt férfit s általában a Mihály família a ketesdi »arisztokráciá«-hoz tartozik; nem egy bíró, kántor, pap vagy egyéb tanult ember került ki belőle; a családot tartják a falu eszének s mitsem von le tagjai jóhíréből, hogy sok közöttük a jó mesemondó. Ellenkezőleg, igen természetesnek tartják, hogy aki a könyvek, a napi politika, a külvilág iránt annyira érdeklődik, egyszersmind szépen is tud mesélni. A jó vélemény kialakulásához hozzájárult persze az is, hogy a mellett jó gazdák. »jól bírják magukat«. Vagy nézzük a másik mesemondó családot: idősebbik Bálint György köztudomásúlag a legjobb mesemondó a faluban, szívesen és sokat olvas. Ha azonban választani kell, hogy mesét mondjon-e vagy elmenjen ki a hátrába takarmányért az állatoknak, habozás nélkül az utóbbit választja, pedig nagyon büszke a mesemondó tudományára. Egy ízben éppen a bakancsára vetett foltot, mikor meséért mentem hozzá. Kértem tőle, hogy ezt a mesterséget is kitanulta-e. »Nem – azt mondja – ez nem mesterség, akárki tudja a faluban. Elég nekem kettő is.« Első pillanatban nem értettem: »Melyik kettő, Gyuri bácsi?« »Hát a földművelés és a mesemondás« – válaszolta tréfásan, de nem kis önérzettel hangjában. A fia szintén jó mesemondó. Jeles tanuló volt az elemiben s nagyon szeretett volna magasabb iskolát is végezni. Az apja nem engedte. Egyetlen gyermek, maradjon itthon a gazdaságban. Már az öccse, István, hogy két gyermek van: egy leány és egy fiú, a fiút beiratta Hunyadra a polgáriba, pedig nem különösen módos emberek; az is nagy igyekezettel s szép eredménnyel tanul. Vagy a kokas melléknevű Kovács-család... Nyílt, eleveneszű, aprótermetű ember az öreg Kiskokas papó (alacsony termete miatt nevezik így a faluban) s jóízű

⁴⁷ Tófalvi 1998.

⁴⁸ István Lajos sz. 1920, Korond. Tófalvi 1998.

mesemondó. Menyecskék, leányok nagyon szeretik. Jól el tudja őket szórakoztatni szőlőkötözéskor. Annál hatalmasabb termetű a fia, Kokas Jankó. Ő a másik fajta ketesdi ember, a kereskedő, a kupec. Látszik, hogy nem küszködött hiába, nemrégiben készült el szép új háza, most bútorozza. A kis fiát, Janit, mesemondó kis pajtásomat ő is polgárba adta. Nagyon jófejű, értelmes fiúcska, s nagyra van vele, hogy ő milyen meséket tud, különösen mióta a hunyadi tanító úr is megdicsérte értük. Cseke Márton, az ács és ezermester elsősorban jól megépített házairól, jól melegítő kemencéiről, szaporán perdíthető orsóiról híres s csak azután jön a mesemondó tudománya. Gönci Pistát vagy előkelőbben Máté urat, az asztalost is elsősorban a kezemunkájáért szeretik, tréfás történeteinek inkább csak a cimborák előtt van becsülete. (Cimborának Ketesden az egykorú legény vagy leánypajtásokat mondják. Együtt gyermekeskednek, leánykodnak, legénykednek, s azután is szoros közöttük a kapcsolat, hogy férjhezmentek, ill. megházasodtak.) A mesetudást általában a cimborák értékelik legelőbbre, ők is ismerik legjobban a közéjük tartozó mesemondó képességeit. Szűcs Katit, Mihanadrás Pista feleségét nagyon szerették annakidején a vele egykorú leányok. »Mindig mondta a mesét, mikor díjöttörni vóutunk Hunyadon Erdejénél.« Most, hogy férjhezment, kis leánya született, elhallgatott egy időre. Majd ha akkorára nő a kis leány, hogy megérti, előveszi ismét a tudományát. Még ennél is »kézzelfoghatóbb« jelei vannak, mennyire kedvelik a jó mesemondót. Jártak régebben drótos-, cserepes tótok a faluban. Amelyikről tudták, hogy tud mesét mondani, sokkal több helyre hívták javítani, s még olyan háznál is szívesen látták egy pohár borra, ahol sem összedrótzni való edények nem voltak, sem újat venni nem akart senki. Idősebb Bálint György egész kis gyűjteményt mutatott késekből s más emléktárgyakból, amiket meséiért kapott, nem is szólva a töménytelen cigarettáról, dohányról, amit természetesen elfüstölt azóta. Öreg Korpos Márton pedig csak azzal a feltétellel volt hajlandó mesét mondani, ha dohányt viszek neki. Nem azért kívánta, mintha neki nem telt volna, vagy sajnálta volna rá a pénzt – rendkívül szíves emberek, mindig megkínáltak valamivel, ha hozzájuk mentem – hanem mert az úgy dukál. Ketesden az a szokás, hogy a mesemondónak ajándékot visznek.»⁴⁹

Gandhiról írott tanulmányában David G. Mandelbaum elkülöníti azokat a dimenziókat, amelyekben egy egyén életpályája kibontakozik. Ezek a biológiai, a kulturális, a társadalmi és a pszichoszociális dimenzió. A kulturális dimenzió azokból a viselkedési mintákból és elvárásokból, a társadalmi környezetre jellemző cselekményekből szerveződik, amelyek között az egyén felnő. A pszichoszociális dimenzió pedig az egyén szubjektív világát, érzelmi kultúráját jelenti. A szerző néhány további terminust is alkalmaz az élettörténet elemzésében. A fordulópont az egyén életpályájában bekövetkező, új szerepet, új kapcsot

⁴⁹ Kovács 1944: 44–46.

latrendszert, új éntudatot kialakító esemény, az adaptáció a fordulópont utáni elvárásoknak való megfelelés, az alkalmazkodás pedig olyan viselkedési forma, amely a fordulópont előtti cselekvések elvégzéséhez szükséges motivációk megszűnését, kioltódását jelenti.⁵⁰

A felsorolt mesemondók mindenike kora gyermekkorától kulturális gyakorlatként éli meg a mesemondást. A család, a szomszédság rendszeres figyelemmel kíséri és elismeréssel honorálja valaki történetmondását. A romániai szakirodalomban ritkán találtunk a kaposszentjakabi beás környezet leírásához hasonló helyzetet. Itt a mesemondásra való felkészülés hosszas folyamat, állandó gyakorlást és közösségi ellenőrzést tesz szükségessé.⁵¹ „A megtanult meseszövegeket gyakorolni kell, hogy rögződjék az emlékezetben. E célt szolgálta a kamaszok egymás közti mesélése.”⁵² A „mester” mesemondás közben próbára teszi „tanítványai” figyelmét. „Volt olyan rész a mesében, amit kihagyott. Akkor figyelt, hogy észre vesszük-e azt, hogy nem jól mondja. Ilyenkor valamelyikünk kiegészítette. – No, látod! Tebelőled majd jó mesélő lesz! – Volt olyan is, hogy egy-egy mese közben megállt és megkérdezte: – Nem felejtettem el semmit? – A többiek csak néztek: – Hogyan, hát azok már tudják? – Ó, hát ezeknek én már elmondtam egy párszor!

Akkor olyan vót, hogy akaratból kihagyott valamit. Ilyenkor vagy én, vagy a másik: – Ezt kihagyta ám! – Ja, lássátok! Elsiettem a mesét! Jó, hogy szóltatok! – A többiek meg csodálkoztak: – Jobban tudják, mint te!”⁵³ A közönség előtti szereplésnek vizsga jellege van. „Az önálló mesélést egy-egy rövidebb mese elmondása előzi meg, ugyanakkor a mester is fokozatosan kiöregszik aktív mesemondói szerepéből, s bár még mesél, ám jobbára tanítványait figyeli, javíztatja. »Megkérdeztem Marci bácsitól, hogy melyiket meséljem. Akkor mondta, hogy melyiket. Ő csak figyelt. Ha két-három szó kimaradt: – Hát ez hol van, gyerek? – Ilyenkor gyorsan kijavítottam.«”⁵⁴ Az első mesemondáskor a hallgatóság szóvá teszi az előadással kapcsolatos észrevételeit. „Úgy az 1948–49-es években én már nős voltam, mentünk megen virrasztani. Od volt Marci bácsi is, kértük, hogy meséljen. Erre aszongya: – Fijam! Ha én annyi idős lennék, mint te, te meg annyi, mint én, én bizony nem engedném, hogy te mesélj! Te is éppen úgy tudod már azokat a meséket, mint én, a másik is tudja. Hát kezdjétek el ti is. Ahol majd nem tudjátok *úgy mondani, mint van*, akkor én majd segítek. – Aztán próbáltuk *úgy mondani, ahogy ő szokta*. Nem elég megtanulni a mesét, elő is kell azt adni. Meg kellett tanulni a mesélést. A mesének hét ága van. Ahhoz tud is tenni, meg

⁵⁰ Mandelbaum 1982.

⁵¹ Szapu 1985: 14.

⁵² Szapu 1985: 16.

⁵³ Szapu 1985: 16–17.

⁵⁴ Szapu 1985: 17.

el is tud venni belőle az illető. Nem egyforma a mese. Ha három ember mondja el ugyanazt, a három ember között is van különbség. Az egyiknek jobb a fölfogása, többet vett föl a meséből, a másik kevesebbet.”⁵⁵ Koczka Sándor beszámolója ehhez hasonló helyzetet örökített meg. A négy évet alig töltött, jó memóriájú gyermek mesemondását az édesapa felügyelte.

Az éveken keresztül történő mesehallgatás és a felnőttek figyelmének hatására a fiatalok általában 15-20 éves kortól⁵⁶ maguk is mesélni kezdenek, előbb alkalmilag, kisebb hallgatóságnak, általában kortársaknak, később egyre népesebb, életkor és foglalkozás szempontjából összetettebb hallgatóságnak. A közönség elé való kiállásnak *versengés, próba* jellege van. A mesemondó elődeivel, riválisaival méri össze erejét, vagy pedig hallgatósága elismeréséért önmagával áll harcban. Kovács Ágnes írta le, hogy a mesemondónak a családból kilépve ki kellett kényszeríteni a közösség elismerését: „Mikor azután a kis legény egy rövidke történetet vissza tud mondani papójának, s az öreg meg van vele elégedve, megpróbálkozik vele gyermektársai között. Azok csak a kegyetlen bírák! Könyörtelenül ragaszkodnak a megszokott szöveghez, az ismert fordulathoz. Csúfolják, bosszantják, ha mást mond s nemes versenyre kelnek vele: ki tud többet, hosszabbat, újabbat, ki tudja szebben elmondani. Kokas Jani s kis pajtásai majd összekaptak szemeláttára, melyikük tudja »hitelesebben« az elkezdett mesét.”⁵⁷

Az első szereplések fordulópontot jelentenek a mesemondók életében. Ettől kezdve környezetük egyre gyakrabban veszi igénybe őket mesemondásra; tiszteltben részesíti őket; egyre többen győződnek meg tehetségükről. Ez az adaptáció folyamata, amely során a mesemondó és a környezete hallgatolagos konszenzust köt. A közösség kinyilvánítja elvárásait: hol, mikor, hogyan, mit kíván/nem kíván hallani. A mesemondó pedig a maga igényeit: milyen viselkedést, illetve milyen fizetséget vár el hallgatóságától. A mesemondó tekintélyre tesz szert: számon tartják repertóriumának darabjait, történeteinek epizódjait, eredetét, nyelvi, előadói stílusát. Szerepével azonosulva elvárásokat támaszt hallgatóságával szemben. Elvárja a figyelmet, a tetszés kifejezését (lábakat csapkodják, közbekiáltanak). A mesemondó gyakran ragaszkodik bizonyos hallgatók jelenlétéhez.

Nagy Olga azt a helyzetet örökítette meg, mikor a szentkirályi Puci Jóska mesemondó „felségterületére” riválisa merészkedett be. Hallgatósága merényletnek érezte más mesemondó jelentkezését. „A közösség nem is hallgat meg akármit, hanem csak a maga megszokott meséit. Nem is akárkitől, hanem felkent

⁵⁵ Szapu 1985: 18.

⁵⁶ Az említett beás közösségben 8–10 év között csupán hallgatják a mesét, a „vizsgáztatásra” 15–16 év között kerül sor. Szapu 1985: 16.

⁵⁷ Kovács 1944: 49. Nagy Ilona is megfigyelte, hogy a mesemondók első fellépésükkor igyekeztek maximális teljesítményt nyújtani, a mesemondó „le akarta tenni a névjegyét”. Nagy 2003: 290.

mesemondójától, Puci Jóskától, mert noha mindenik mesét mindenki tudja, elmondani nincs joga másnak, azt a mesét, amit már apja is ugyanúgy [...], s nagyapja is szóról szóra mondott el. Mert Puci Jóska is »mesekirály«, miként apja, Dodó Jóska és nagyapja, Vizi Jóska is az volt.”⁵⁸ A tekintéllyel rendelkező „mesekirály” felháborodottan tiltakozott a másfajta mesemondás ellen: „Hát ez hazugság az egész! Először, mert az Isten láthatatlan, akkor meg hogy mondhasa, hogy látta s találkozott vele! Vagy a mese lehet hazugság? Másodszor pedig azért, mert az nem is úgy történt az egész, hanem másként.”⁵⁹

Máskor azonban nem keletkezik konfliktus a tekintéllyel rendelkező és a frissen jelentkező mesemondók között. Ez különösen azokban a környezetekben történik meg, ahol a mesemondás nem pusztá presztízstökét termel, hanem a munkamegosztás rendszerébe tartozik. A havason a mesemondás létszükségletnek számított. Az őszi szezontól tavaszig intenzíven, estéről estére szükség volt a mesemondóra. Ebben a környezetben a mesemondók egyazon beszédesemény keretében váltották egymást, vagy pedig hallgatóságukat cserélték ki, más barakkba költözve. Albert Mátyás az unalmas kórházi napok idején épp olyan szívesen mondott mesét, mint amilyen kedvteléssel hallgatta mások történeteit.

A mesemondás a mesemondók munkavégzését is enyhén befolyásolja: kevesebbet dolgoznak, hogy több idejük legyen a mesélésre. Bizonyos munkavégzés alól felmentést kapnak, hogy mesét mondhassanak. Olykor ők maguk mesemondással vesznek részt a közös munkában. A mesemondásnak életükben való állandósulása után kialakul stílusuk, repertóriumuk, hallgatóságuk. Megkeresik őket, felkéri mesemondásra, a figyelem középpontjában állnak, végrehajtják elvárásukat (érdeklődést mutatnak, ébren maradnak, kifejezik tetszésüket), hírlíriumot keltik, idézik őket. A mesemondás gyakran megerőltető; elvégzéséhez fizikai és szellemi erőfeszítésre van szükség.⁶⁰ Berekméri Sándor a marosvásárhelyi cukorgyár munkásszállóján az egész éjszakát végigmesélte, teljesen alvatlanul indult a reggeli műszakba.⁶¹ A lécfalvi Józsa Zsigmond mintegy éjszakai műszakot teljesítve szolgálta ki a fiatalok igényét. A térsz-ben dolgozva pedig, egy-egy pászma végére érve pihenőre került sor. Ő ilyenkor mesemondóként „állt szolgálatba”. „Okos, barátságos ember... Olyanokat mond, hogy sokat lehet rajta kacagni. Élvezet vele dolgozni. A közönsben sokszor őt nem is engedték kapálni, pedig dolgozó ember volt. Kapáláskor szívesen vittük a rendjét, csak meséljen... Mikor kaszált, én szedtem utána a rendet. Mindenki vele akart dolgozni, mert vele jól telt a nap... Délben ebédkor melléje ültünk, hogy

⁵⁸ Nagy 1975: 638.

⁵⁹ Nagy 1975: 623.

⁶⁰ Ezt állapította meg a Pop – Nagy 1969: 267.

⁶¹ Szabó 1977: 19.

hallgathassuk” – jellemezték őt ismerősei. Természetesen, csupán mesemondót nem foglalkoztat a közösség. „Megbecsülik tehát a mesemondót Ketesden is, hisz nyilvánvalóan olyasmit tud, amit nem minden ember. Meg is szokás ajándékozni. Komoly tekintélye azonban csak akkor van a mesemondónak, ha az élet egyéb területén is megállja helyét s ezenfelül van meg az a képessége, hogy hallgatóit bizonyos elragadtatott lelkiállapotba tudja juttatni vagy jól tudja nevettetni hosszú ideig – mikor mit kíván a helyzet. Ha csak mesemondó és semmi egyéb, akkor is szeretik, szívesen látják, ahol jó hasznát veszik a tudományának; sok mindent elnéznek neki a mesemondó kedvéért, de bizony egyébként nem sokra tartják.”⁶²

*A felöltött mesemondói szerepe révén az egyén specialistaként szocializálódik újra társadalmába. Szociális környezetében, munkahelyén „kontextualizált” individuumként” kezd szerepet játszani, egy funkcionális rendszer részévé válik, s kapcsolatai, szerepe előírják viselkedését.*⁶³ *A mesemondó tudása (repertórium) és képessége (előadásmód, stílus) olyan tőke, amelyet a környezet szimbolikus vagy anyagi elismeréssel honorál. Közössége speciális tudása, tehetsége és szolgáltatása miatt értékeli, tiszteli, megkülönböztetett figyelemben részesíti és formalizált kapcsolatot tart fenn vele. Életvitelében, napi programjában állandósul a mesemondás mint munkaforma. Mint mesemondót hívják meg bizonyos eseményekre, a váratlanul szerveződő alkalmi eseményekben pedig felruházzák a beszélgetés irányításának privilégiumával. A mesemondás helyzetében viselkedése (gesztusai, előadói stílusa, konverzációs szeterotípiái) állandósul, formalizálódik.*

A mesemondói szerep olykor egyéb társadalmi funkciókat is magába olvaszt. A kiskereki Koczás Sándor hangadója lett közösségének, véleményét sem rejtette véka alá. György Ignác alkalmi verselőként is ismert volt közösségében. Lakodalmi búcsúztatókat, névnapi köszöntőket írt, s azokat elő is adta.

Ahogy a mesemondó magára ölti a kulturális szerepet, ugyanúgy – akárcsak az egyéb kulturális szerepek esetében – ki is léphet belőle. Dumitru Popnak és Nagy Olgának a Görgényi-havasokban az 1960-as években elvégzett kutatása hozott példákat a mesemondók visszalépésére. A falu a havasi munkáról visszatért mesemondókat nem foglalkoztatta. Ezért azok vagy teljesen visszavonultak, vagy újraserkesztették repertóriumukat. Vas Barabás (Görgényüvegcsűr) 28 évig dolgozott a havason. Katonasága idején és a hadifogságban kezdte mesélni a havason hallott meséket. Mikor a havasról visszatért falujába, a mesék iránti érdeklenséget látva nem mesét, hanem élménytörténeteket mesélt. A libánfalvi, 68 éves Bozon Suceava több évtizedes havasi munka után 1950-ben visszavonult a faluba. Ezután már nem mesélt. Vasile Man (71 éves, Toka) a kutatáskor már 25 éve

⁶² Kovács 1944. I.: 51.

⁶³ Az egyén státusában beálló változást Boudon írja le. Boudon 1979.

nem pásztorkodott, s mesélni sem mesélt, csupán a ritkán adódó kukorica-fejtéskor. A faluba beköltözve elveszítette felnőtt hallgatóit, a gyermekeknek pedig nem szeretett mesélni. Vasile Petra (68 éves, Toka) 1935-ben látásának meggyengülése miatt lejtött a havasról, azóta nem mesélt, hallgatóság hiányában. Helyüket fiatalok, neveltjeik, tanítványaik foglalták el. A kásvai Vasile Husar kiöregedett, ezért az „iskolájában” nevelődött mesélők vették át a mesemondói szerepet: Florea Pop (40 éves), Ion Dan (43 éves), Alexandru Buț (41 éves), valamint lánya, Maria Husar (44 éves). A hodáki Florea Moldovan meséit annak halála után Ion Tătar (44 éves) és Tinca Crăciun (37 éves) adja elő.⁶⁴

Az ellenkező példa a Kurcsi Minyáé. Több évtizedes mesemondói praxis után nem tudott visszavonulni. Ezért engedélyt szerzett a mesemondó turnék szervezésére. A 75 éves széki Hosszú Győry János nyaranta összegyűjtötte a gondozás nélkül maradt gyermekeket, s rendszeresen szórakoztatta őket.⁶⁵

A mesemondói karrier a következő biografikus epizódokból szerveződik: a mesemondó tapasztalatot, mintát sajátít el; mesemondóként lép fel, fogadtatja el magát; a mesemondás révén reszocializálódik környezetében; domináns társadalmi kapcsolata a mesemondás alapján újraszerveződnek (rivalizálás, hallgatóság, munkamegosztás); klientúrát alakít ki; tanítványokat nevel; nyugalomba vonul; az emlékezetben utóéletet él.

A kulturális dimenziót elemezve érdemes szemügyre venni a mesemondó és az írott kultúra kapcsolatát. A köztudat a mese kiszorulását az írásbeliség, a média terjedésével, az olvasás, a filmnézés meghonosodásával, a mesemondás meglétét pedig implicit módon az írásnélküliséggel, a „primitívséggel” magyarázza. Valójában azonban aligha erről van szó. A fenti mesemondóknak mintegy fele maga is intenzív kapcsolatot tartott fenn az írott kultúrával. Albert Mátyás életén keresztül emlékezett az iskolában a tanítójától hallott állatmesékre. Maga Benedek Elek köteteit olvasta nagy szeretettel. Dávid Gyula a hadifogságban olvasott. „Az a hadnagy állandóan járt utánam, vitt a könyvtárba, adott nekem sok könyvet, olvassam el. Nagy, szenvedélyes könyvek vannak Oroszországban a foglyokról, a tizennégyes háborúból. Románul is, magyarul is. Olyan könyvek voltak, hogy míg olvasta az ember, állandóan hullott a könnye.”⁶⁶ Olvasmányélményeit később gyakran beépítette meséibe. Felnőtt hallgatósága kényszerítette rá, hogy alakítson meséin. A könyvek és a filmek epizódjait beépítette meséibe: „Én sokat olvastam regényeket, meséskönyveket. Filmeket is láttam eleget. S mindebből tanul az ember [...] Azért vannak meseszerető emberek, akik egy hétig is el szeretnék hallgatni a mesét. Amelyiknek van értelme, s szeretik. Ahogy vannak a regények is. Azok is a múltrol szólnak. Rózsa Sándor,

⁶⁴ Pop – Nagy 1969: 266.

⁶⁵ Nagy 1975: 309.

⁶⁶ Nagy 1988: 10.

Bogár Imre regénye. Kinizsi Pál és sok ilyen regény van. A mesében több az olyan, ami nem létezik, a regényben inkább valóság, bővítések, hozzátevések. Nem olyan pontos, mint egy regény. A regény valóságban van. A mesében minél több kucifántos, félelmes dolog: ördögök dolga, vitézek. A regényben elkezdik a főszereplővel, s ahogy végigvitte, úgy mondják végig.”⁶⁷

A görgényüvegcsúri Szász József gyermekkorában az édesanyja mesélte a Benedek Elek-kötetek meséit. Felnőve maga is használta ezt a forrást. Akárcsak a falu másik mesélője, Jakab István. Kalandjáról Nagy Olga így számol be. „Utolsó kiszállásaink alkalmával, mikor már mesekészletét nagyjából kimerítettük, újból hat mesét mondott a mikrofonba. Később megtudtuk, hogy mikor hírért vette jövetelünknek, több falubelije is látta a szászrégeni könyvesüzletben meséskönyvet vásárolni. Tudatosan igyekezett felkészülni látogatásunkra, annál is inkább, mivel tudását és fáradságát anyagiakkal is viszonzottuk. Makacsul ragaszkodott állításához, hogy e hat mesét Govorán, a gyógyfürdőn hallotta, ahol hátgerincservvel kezelték. Még ha ezt elhihetőknek tarthattuk volna is, feltűnő volt, hogy az egyik mesénél Kálmán József magyarláposi embert, a másikinál Nagy József mérnököt jelöli meg elmondónak, holott a mesék minden valószínűség szerint közös forrásból származtak. A hangfelvételeket összevetve az Arany László-mesék nyomtatott szövegével, arra a következtetésre jutottunk, hogy Jakab István maga olvasta a meséket.”⁶⁸

Győri Klára édesapja, s egész környezete könyvbarát volt. „Én, ahogy most visszagondolok rá, világosan emlékszem, hogy rokonságaim is nagy könyvszeretők voltak, mikor könyvtárból, mikor háztól kért kölcsönkönyvekből azok is sokat olvastak. Jöttek hozzánk, elmondták a tartalmát az övéiknek, mi meg a miéinknek, s máris kutattunk más olvasmány után. Ez nagyon fő foglalkozás volt nálunk, egy személy mindig felolvasott, inkább férfi, mert a női személyek nagyon el voltak foglalva a kender feldolgozásával. Az olvasás hangos volt, hogy a lakásba mind halljuk [...]”⁶⁹ Kurcsi Minya, Mitruly Ferenc, a korondi Gergely Balázs, a ketesdi Bálint György szintén rendszeresen olvasott.

A mese és a szépirodalom, a mesemondás és az olvasás ebben a perspektívában nem áll ellentétben egymással. Hanem, ellenkezőleg, ugyanazon kulturális viselkedés két formája. A két különböző hagyomány, a két különböző regiszter ugyanazt az élményt kínálja fel a történetet kedvelő embernek. Ezt mind a mesemondók gyakorlata, mind hallgatóságuk reakciója példázza.

Ugyanakkor azt sem hallgathatjuk el, hogy egy megváltozott kontextusban a mesemondás hazudozásnak, időfecsérlésnek minősült át. A sáromberki Vajda

⁶⁷ Nagy 1988: 10.

⁶⁸ Nagy – Vőd 2002: 31.

⁶⁹ Győri 1975: 199.

Andrást *nagy mesélőnek* nevezték, értve ezalatt azt, hogy elferdíti a történeteket, semmittevással tölti idejét.⁷⁰

A MESEMONDÁS MINT KAPCSOLATTARTÁSI FORMA

A Magyarország néprajza III. kötetének *Mese* fejezetében Berze Nagy János foglalja össze egy évszázad mesemondással kapcsolatos tapasztalatát. Azért is szükségesnek tartjuk idézni, mert a mesemondás helyzetének stilizálására hosszú ideig példaként szolgált. „Nálunk a nagy dolog ideje – kora tavasztól késő őszig – a mesélésre nem alkalmas, ilyenkor a nép fia legfennebb el-elfütyül vagy el-eldúdol egy-egy nótát, azt is csak úgy magának. A mesélés ideje a beszoruláskor kezdődik s tart egész télen át, mikor a külső munkával járó s a téli nyugodt megélhetést biztosító nagy erőfeszítés szünetel. Napközben a kukoricafosztás, tollfosztás, szakajtófonás közben nyílik erre alkalom, este meghitt családi körben körülülük a kemence padkáját s „világ” nélkül és sötétben hallgatják azt, aki közöttük »legjobban bírja szóval«. Dohánysimítás, csomózás alkalmán egész nap szinte szakadatlan a mesélés, mert meglehetősen unalmas, egyforma munkában az időt valahogy meg kell rövidíteni. Valamikor a kaszárnyai estéken volt – télen-nyáron – a legjobb alkalom a mesélésre, ma már ez is másképpen van. Régebben a családi körön kívül a tüzelős ólak és a fonók is a mesemondás helyei voltak. Ma, amikor a falu népe »kör«-ökbe szervezve él, ennek is már csak itt-ott van nyoma.”⁷¹

Aranyosszéki terepmunkánk során több személynek a mesemondásra vonatkozó tapasztalatát gyűjtöttük össze. Gyermekkorában a várfalvi Vagyas Ferencné Fodor Gizella (sz. 1907) és társai a szomszédban lakó Pista bácsinál gyülekeztek mesét hallgatni. Az aranyosgerendi Mezei Lajos (sz. 1922) emlékében az állatok őrzésével kapcsolódik össze a mesehallgatás: „Jártunk a marhákka. S vótak öreg emberek, akik vótak a háborúba 14-be, 16-ba. Én szerettem hallgatni.” Az aranyosegerbegyi Szász Lajos (sz. 1911) ma sem maradna el a szomszédok összejöveteleiről. „Most is, mikor nyáron összegyűlünk kinn, este, két vagy három személy összegyűlünk, úgy hallgassák a gyermekek, hogy mirő beszélünk. Kinek milyen a gazdasága, milyen állatja van. Hogy végeztem el a szántást, a vetést, aratást.” A sinfalvi Fodor László a családban történt esti mesélést említi: „Nekem a nagyanyám nagyon sokat mesélt. Szeretett mesélni. S meg is maradt ez a mese. Rengeteg sok mesét mondott. Tündérekről, a szegény fiúról. Nekem nagyon érdekes volt egész életemen keresztül. Szókincset nyertem, s egy kicsit megnyílt az eszem... Ültem mámi mellé, na, mámi, mondjan mesét.

⁷⁰ Vajda: 2003.

⁷¹ Berze Nagy (é. n.): 226.

Még a háziak kacagták. Még a bátyám kacagott, hallgatod a sok hazugságot... Este. Olyankor szokta mondani nagyanyám. A szüleim el vótak foglalva a mezei munkával. Nagyanyám ő inkább itthan vót. Aztán vót a nővérem, tíz évve vót nagyobb. Jöttek hozzá a fiúk. Aztán mi addig nem feküdhettünk le, me mind egy szobába vótunk. Ezalatt az idő alatt nagyanyám maga mellé vett s mondta a mesét. A meséve aludtam e.” A mesemondás a gyerekek együttes szórakozásának is egyik formája volt. Szintén a sinfalvi Fodor László mondja: „Emlékszek arra, hogy vótak játszótársaim. Elmentünk haza hozzájuk. Nem vótak otthon a szülők. Na mondjunk mesét.” A szentmihályi Dézsi Mózes (sz. 1932) néhány évvel ez előtt maga is sűrűbben mesélt: „Miko a kicsi unokánk kicsi vót, aztán jött, tata, magyarázz a katanaságró. Az unokámat inkább ilyen történetek érdekelték. Jaj, tátott szájjá hallgatta. – Tata, mondjad még, hogy vót a katanaságná, tata. Hogy fogtuk meg az őzikéket, a vadmacskákat.” A rákosi Fodorné Pálfi I. Erzsébet (sz. 1924) szintén unokáit szórakoztatta a mesékkal: „Ezt kitaláltam én, hogy a királynak vót egy leánya. Aranyhaja vót. Annyi mindent belésoroltam, hogy ment az erdőbe. Találkozott egy öreg bácsiva, s ment tovább. Találkozott egy másik öreg bácsival. Az unokám úgy szerette a mesét, miko ett is, mesét kellett mondjunk. A mese addig tartott, amég megette az ételt.”

A mesemondás a felnőttek életében a munkaszünetek, a szabadidő, az együtt-lét hangulatos eltöltésére irányuló aktus volt. A század eleji falusi életben állatok legeltetése, a közös munkák szünetei, a vasárnap délutáni szomszédsági és az esti családi összeülések, az utazások (gyaloglás, szekerezés) szolgáltatták a mesélési alkalmakat. A temetési szertartáson belül a halottvirrasztás, a tor, akárcsak a temetővilágítás a halottakra való emlékezés, a betegségekről, a halálról való beszélés rituális alkalmak. A különböző rítusok (konfirmáció, rukkolás, lakodalom) keretében minden alkalommal a szertartás normáit legitimizáló és érvényesítő narratív repertórium aktivizálódik.

A korábban bemutatott életpályák kulturális és a társadalmi dimenziójából három ismétlődő, jellegzetes és meghatározó komponens emelünk ki.

1. A mesemondóvá válást favorizálja több generáció egyazon életvilágban való élése. A gyermekek, a fiatalok szívesen vállalkoznak a felnőttek, gyakran az idősek történeteinek meghallgatására. A varázsmesék esetében a fantáziát és az előadói stílust értékelik, az egyéb történetekben az élettapasztalatot, a világban való jártasságot. A felnőtt mesemondók számítanak is erre az érdeklődésre, s készségesen szolgálnak ki minden igényt. Kettesdi tapasztalatait Kovács Ágnes ilyenképpen foglalta össze: „Mesét mondani legtöbbször gyermekkorukban tanulnak meg: apjuktól, nagyapjuktól, bátyjuktól a fiúk – nagyanyjuktól, anyjuktól, nénjüktől a leányok. Öt-hat éves korig fiú-leány az anyja meséit hallgatja. Ha

azután a család valamelyik férfitagja észreveszi, hogy a gyermek is próbálgatja elmondani, oktatni kezdi.”⁷²

Dávid Gyula, Cifra János, Simon Benedek, Jakab István nagyapjától, apjától hallotta a meséket. Albert Mátyás gyermekként hallotta felnőttektől a történeteket, amiket családtagjainak, gyermekeinek, unokáinak később ő is elmesélt. György Ignác szívesen és gyakran mondott gyermekeinek személyes élményeket, családtörténeti epizódokat, valamint állatokról, növényekről szóló, oktató és nevelő célzatú mesét. Győri Klára apját hallgatva vált mesélővé, aki szintén apjától tanulta a meséket. A szintén széki Sóspál Róza elsősorban gyermekeinek mondott mesét. Ugyanakkor mindketten apai nagynénjükben is tehetséges mesemondót tiszteltek. A geryeszegi Berekméri Sándor édesapja sokat mesélt gyermekeinek. Fia szintén ezekkel a mesékkel szórakoztatta gyerekeit. Anka néni, legnagyobb leánytestvére szintén, gyermekeit, unokáit, unokaöccse, Berekméri György szintén. Berekméri Sándor fia és leánya is a család mesemondója lett. Koczás Sándor négy- és tízéves kora között apjától tanulta meg a meséket, akárcsak a krasznai Mitruly Sándor. A detrehemtelepi Kocsis János apjától vette át a történeteket, s gyermekei bizonyultak a leghűségesebb hallgatóinak. Az 1960-as években a Görgény-völgyének több falujában lefolytatott kutatás következtetéseként állapította meg Pop Dumitru és Nagy Olga, hogy a gyerekes családokban a gyűjtés idején is aktív volt a mesélés.⁷³

A család akkor is megmarad a mesemondó leghűségesebb hallgatójának lenni, amikor a tágabb környezet részéről megszűnik az érdeklődés. György Ignác gyermekeinek csak személyes és családi élményeket mesélt. Illetve, nevelő szándékkal: vadállatokról, medvéről, farkasról szóló történeteket, s arról, hogy hogyan kell védekezni. Cifra János nagyapját hallgatta mesét mondani, egy öreg cigánykovácsot és édesapját. Édesapja cipész volt, éjszakába nyúlóan mesélt. Jakab István a családi szájhagyományból kb. 60 mesét sajátított el: nagyanyjától, édesanyjától, aki szintén elismert mesemondó volt, s téli éjszakákon mesélt szomszédainak; édesapjától; a legtöbbet 10-15 éves korában keresztapjától, ennek fiától; testvérbátyjától, apai nagybátyjától. Később a katonaságban, valamint havasi és kórházi mesélőktől is tanult meséket.

A mesemondást a 20. század során a kutatás élőben figyelhette meg, regisztrálhatta. Nagy Olga fedezte fel Mezőbándon, hogy „Itt Mezőbándon nem beszélhetünk »mesemondóról«, egyszerűen csak mesél az apa, az anya, mesélnek a nagyszülők, a szomszédok, ott, ahol érik, és akkor, amikor éppen eszükbe jut. Nincsenek mesélési alkalmak, legalábbis olyan értelemben, hogy a szomszédság azzal a gondolattal gyűl egybe, hogy ott valaki mesét mond. Azokat a bizonyos

⁷² Kovács 1944: 48.

⁷³ Pop – Nagy 1969: 264.

meséket úgy adják elő, ahogyan az élményelbeszéléseket.”⁷⁴ „»Meséz« az apa, anya, nagypapa, nagymama, gyerekek, családtagok. A mese a családban folyik, vagy ha egy-két család találkozik, összegyűl.”⁷⁵

A családban, a szomszédságban történő történetmondás esetében a mesék a genealógiai, a lokális és az autobiografikus emlékezetet aktivizálják. Illetve, a hagyományos meserepertoár a családtörténet szereplőit és eseményeit idézi fel.⁷⁶

A görényüvegcsűri Szász József a meséivel együtt terjesztette édesanyja „történetét” is. A 19. század végén iskolai szorgalmáért Benedek Elek mesegyűjteményének 3. kötetét kapta. Környezete számára ebből olvasott és mesélt. Fia először itt találkozott a mesékkel.

Györi Klára részletesen beszámolt az édesapja mesélési gyakorlatáról, s az egyes könyvek felolvasására, a könyvek szüzséjének elmesélésére is részletesen emlékezett. Koczás Sándor szintén élénken kitért kisgyerek korának téli estéire, amikor a szomszédok jelenlétében az apa gyermekeinek meséket mondott. A trunki Szabó Mária egész életén keresztül magával hordozta a Genovéva történetének felolvasásával kapcsolatos élményeit. A kutatások leggyakrabban a kártyázást, az italfogyasztást nevezik meg olyan alternatív cselekvéseként, amelyekkel a mesemondás váltakozni szokott.

Dávid Gyula visszaemlékezése: „sok mesét gyermekkoromban hallottam nagyapámtól. Luka Józsefnek hívták apómat, ő akkor hetvenöt éves volt. Én körülbelül tíz. Cigányul mondta. Többen is hallgatták, marosvécsi cigányok. Analfabéta volt az öreg, a meséket ő is más öreg cigányoktól hallotta. Ezelőtt nem úgy volt, mint most, hogy rádió meg televízió. Csak ezzel szórakoztak, ezzel a mesével. Köztek, amelyik tudott, elmondott egy-egy mesét. Így teltek el az éjszakák.”⁷⁷ Bumburi János emléke: „Hallottam még mesét szentkirályi Puci Jóska apójától. Ezt is gyermekkoromban. Az már akkor híres mesemondó volt, nálunk járt, mikor még gyermek voltam. Szájtátva hallgattam a meséit. Ő is cigányul mesélt.”⁷⁸ Cifra János mondja: „Azelőtt a koronkai nép ott töltötte az időt velem. Öreg, fiatal, végezték a dolgokat, azután jüttek bé hozzám. Nem én mentem. Ők jüttek, tele volt a ház: harmincan, negyvenen. Férfiak, asszonyok, leányok. Még a román papnak s a református papnak a leánya is.”⁷⁹ Kocsis János édesapját hallgatta: „Télen mindig ezekre foglalkozatt. Mük szeretttük, me az öreg gyenge vót, télen nem tudatt kimenni, beteges vót. Aztán mi mindig azt mondtuk, hogy na édesapám, mondja, mit tud, mit tud. Aztán az öreg ült az ágybo s mi körülötte, mellette, s hallgattuk. S aztán én észbe tudtam tartani ezeket.”

⁷⁴ Nagy 1996: 7–8.

⁷⁵ Nagy 1975: 268.

⁷⁶ Ezt a megfigyelést Zsók Béla is alátámasztja: Zsók 1993: 5.

⁷⁷ Nagy 1988: 8.

⁷⁸ Nagy 1988: 8.

⁷⁹ Nagy 1991a: 11.

Az előző példákat összesítve, a mesemondás szociális aktus volt, találkozás, szórakozás. Az orális kultúrára jellemző személyes kapcsolatok egyik típusát vette igénybe, állandósította. Ebben a körben a szövegek a családi és a lokális emlékezetet aktivizálták. A szövegek egyi dőben a kortársak közötti kommunikációt, valamint az elődök emlékezetének ébren tartását, azaz a társadalom megtanulását tették lehetővé. A mesemondás folyamatosan felidézte ismerősök, elődök beszédszokásait, beszédfordulatait, repertoárját, életpályájának eseményeit, a mesemondóval együtt töltött időt,⁸⁰ a közös élményeket, tapasztalatokat, a mesemondás korábbi helyzeteit. Habár a mesekutatás irodalma más szándékkal és kontextusban hivatkozta a fenti kemény, a repertórium eredetére és összetételére vonatkozó adatokat, azok ilyen szempontból is meggyőzőek. Ahogyan a gyűjtéshelyzetben tisztázódik a mesék eredete, a mesemondók biográfiája, ugyanígy sor kerül erre a mozzanatra a természetes körülmények közötti mesemondáskor. A mesemondást követő beszélgetések verbalizálják továbbá a mesemondás helyzetait, szabályait, normáit, a sikeres és sikertelen mesemondás eseteit. Ugyanakkor a fiatalok itt tanulják meg, mikor, kinek, hogyan kell mesét mondani. Ez a tudás az egyes szövegek beleértési tartománya, amely a népmese előadásakor implicit vagy explicit módon aktivizálódik. Azaz, a szöveg olyan emlékezési alakzat, amely a szűzsé előadásakor a beleértési tartományt is felidézi: a mesemondó kitől, mikor, milyen körülmények között hallotta, kik vettek részt a mesehallgatáson, hogyan viselkedett a mesemondó, a mesemondó szokásai, a hallgatók reakciója, mikor, kiknek adta elő, mit változtatott rajta stb.

Sajnálattal kell tudomásul vennünk, hogy a kutatás alig örökített meg ilyen mesemondási helyzeteket. Valójában az együttlét, a közös élmény alapján alakuló szociális kohézió mellett a mesemondásnak további nagy szerepe volt. A szakirodalom a *mentális képzelőerő kultiválásának* nevezi azokat a gyakorlatokat, amelyek képeket, mentális alakzatokat közvetítenek, s a közvetítés által érzelmeket mint teljesítményeket váltanak ki. E kérdés a magyar nyelvű irodalomban alig vetődött fel.⁸¹ Kovács Ágnes figyelte meg, hogy a ketesdi Kiskokas „meséi tele vannak ilyen mondatokkal: »Vóut egy barackfájok, min nálunk is van egy a kerbe.« »Vóut kéit fija, akkorák mint tik.« »Vóut ety puskája, mind a Janijé a szegenn.« Úgy látszik, rá akarja szoktatni a gyermeket, hogy a szók nyomán képet lásson. Tisztában volna azzal, hogy ha a mesemondó maga látja, amit mond, könnyűszerrel el fogja tudni képzelgetni hallgatóságával is? Nagyon valószínű, ha talán nem is tudja ezt szóval kifejezni.”⁸² Ugyancsak e szerző veszi számba azokat a területeket, amelyeket a paraszti képzelet a népmesének tulaj-

⁸⁰ Az elmondott mese a hallgatókban hosszú időn keresztül segíti megőrizni a mesemondó emléket. Nagy – Vöő 2002: 17.

⁸¹ Keszeg 2003.

⁸² Kovács 1944. I.: 48–49.

doníthatóan vesz birtokba: a világ ismeretlen szférái (a levegő, a föld alatti világ, a távoli országok és kontinensek); az urak világa; a mitikus lények.⁸³ A feszült, tartós figyelem, a felháborodás, a felszabadult nevetés, a rémült gyermekek biztonságkeresése, a meséket félbeszakító és követő érdeklődés, vita olyan viselkedés, amely a mesetörténet másfajta értelmezését, a fikció, a fantasztikum, a regényesség megélésének, az élmény kifejezésének eszközeit, a mesevilág ismeretét feltételezi.

2. A mesemondás különböző jellegű alkalmi, intenzív, tartós együttlétekhez kapcsolódik. Ezek közül az erdélyi irodalom legrészletesebben *a) a havasi munkások, favágók és szénégetők, az országos munkatáborok* (Argeş-i vízierőmű: Dávid Gyula, Kapás Gyuri) *alkalmi társulásait* írta le (Albert Mátyás, György Ignác, Kurcsi Minya, Jakab István). Hasonló alkalmak voltak továbbá *b) az állatok legeltetése* (Albert Mátyás, Simon Benedek, Ketesd), *a fonóházi együttlét* (Mitruly Sándor, Györi Klára, Simon Benedek, Ketesd), *a legények télközépi legényszálláson való tartózkodása* (Ketesd), *a csoportos munkavégzés* (kukorica-hántás, kukoricafejtés, tollfosztó, krumplikapálás, gyomlálás, cséplés) és annak pihenőszünetei (kapálás, kaláka) (Berekméri Sándor, György Ignác, Berekméri Sándor, Simon Benedek, Jakab István, Koczás Sándor, Ketesd), *a téli esti, a kórházi együttlétek*, *c) a katonaság és a hadifogság* (Albert Mátyás, Mitruly Sándor, Dávid Gyula, Simon Benedek, Ketesd).

Ketesden a legkülönbözőbb egyhangú munkákat végezték kalákában (falrakás, szőlőkötözés, palántálás, gyomlálás, gyümölcsválogatás, csomagolás, diótörés). Később a térszéli végzett közös munka szintén alkalmakat teremtett a mesemondás számára⁸⁴, akárcsak a munkahelyre való ingázás, a gyaloglás, a szekerezés, a vásárba menés (Berekméri Sándor, Ketesd). Az ideiglenesen vagy huzamos ideig kórházba került személyek szintén mesélőtársaságot alakítottak ki. Ilyen társaság meglétét említi Mitruly Miklós.⁸⁵ Az évtizedeken keresztül betegeskedő Albert Mátyás történeteivel szintén gyakran szórakoztatta betegtársait.⁸⁶ Kántor Istvánt (Görgényüvegcsűr) betegsége ágyhoz kötötte. Ő is a szobájába gyűlő látogatóknak, szomszédoknak mesélt.

Berekméri Sándor számára a mesemondás leggyakoribb alkalmak a kukorica-hántás volt. Ismerősei szívesen mentek családjához kalákába, hogy hallgathassák meséit. „Mika hántattunk nálunk vagy a papnál, nekem saha nem kellett hántókat hívni, mert annyin jöttök, hogy a papnál tíz-tizenkét szekér törökbúza éféltre fel vót hántva. Nekünk kevesebb vót, de haza is annyin jöttök, hogy még húsz csű se jutott egynek.” Fiatalon ilyen alkalmakkor édesapjával felváltva

⁸³ Kovács 1944. I.: 80–81.

⁸⁴ Vő 1962.

⁸⁵ Mitruly 1999: 7.

⁸⁶ Albert 1999.

mesélt. Apjának a katonaságba való bevonulása után teljesen átvállalta a mesemondói szerepet. Általában minden kalákába elhívták, mert a falubeliek szívesen gyűltek össze oda, ahol ő mesélt.⁸⁷

*A munkavégzést és az ingázást kísérő mesemondás olyan kényszerselekvésnek tekinthető, amely a figyelem elvonását, lekötését, a hangulat megteremtését biztosítja. Erre a célra általában a rövid, csattanós, ötletes mesék voltak alkalmasak.*⁸⁸ Seres András megfigyelte, hogy az ingázás a rövid tréfáknak, igaz történeteknek, vicceknek kedvez.⁸⁹ Koczás Sándor igazodott a kollektív gazdálkodás okozta megváltozott helyzethez. „A mi ebédszünetünk meg fél óra. Ilyenkor ha kérik, a rövid tréfás meséket mondom. Úgy futtában eszünk, ki mikor tud. Nincs rá idő, nagy a plán.” *A tréfás történetek, a találószerű feladványok, példázatok, az igaz történetek alkalmasak arra, hogy a figyelmet lekössék, erős reakciót provokáljanak ki, vitát, beszélgetést indítsanak el.*

Az a helyzet, amely hosszasan megnyújtotta a mesemondás történetét, a *havasi fakitermelés* volt.⁹⁰ A nemzeti és az európai iparnak a 19. századi felerősödése, a vasúthálózat kiépülése szükségessé és lehetővé tette az erdők értékesítését. Az erdei munkát télen-nyáron végezni lehetett. A férfiak lakhelyüktől 10–100 km-re, 5–10–30 fős csoportokba szerveződve dolgoztak. Gallyakból építettek kalibát, néhány személy számára. A kaliba közepén nyitott tűzhely volt. Hente, havonta, negyedévenként tértek haza, rövid időre. Életük nagy részét a világtól, a családtól elszigetelve töltötték. Az állandó munka monotoniját egyedül a beszélgetés, a mesemondás színezte. Ehhez volt hasonló a szénégetők sorsa. Ők az erdőtulajdonostól béreltek erdőt, itt égették a szenet. Az 1950-es években az erdőmunkások számára barakkokat építettek, üzletet, iskolát. A görgényüvegcsúri családok áprilistól novemberig felhúzódtak a hegyek közé, az irtáson hagyott gyengébb minőségű fából sátrakat építettek. A baksák felrakásában, felviázásában az asszonyok és a nagyobb gyermekek is segédkeznek. Sokan a zászrégeni fakitermelő vállalat alkalmazásában álltak.

Kurcsi Minya a havason tartózkodó munkásoknak mesélt. Nyáron ritkán került sor mesemondásra. Ilyenkor a munkanap hosszú, fárasztó, az éjszaka pedig rövid volt. Októbertől márciusig viszont folyamatos volt az esti mesélés. Főként a szombat estét, a vasárnapot, hét közben a szerda estét töltötték mesemondással, mesehallgatással. A mesemondás mind a figyelem ébrentartását, mind az álomba való átvezetést szolgálta. Ennek megfelelően a mesemondó mindegyre ellenőrizte hallgatói éberségét, s ha az lankadt, akkor igyekezett újra a mesére irányítani a

⁸⁷ Szabó 1977: 18.

⁸⁸ Kovács 1944. I.: 29.

⁸⁹ Seres 1992: 150. Ezt a megfigyelését Nagy Ilona is szóvá teszi: „Tehát a rövid mese is jó valamire.” Nagy 2003: 289.

⁹⁰ Faragó 1969; Geréd 2000; Kakas 2001; Nagy 1988, 1991a; Nagy – Vöö 1974, 2002; Pop – Nagy 1969.

figyelmet. Második esetben, mikor a hallgatóság nagy része álomba merült, a mesemondó is pihenni tért.

Jakab István a kalibában 4-5 személyt szórakoztatott. Gyakran az mesélt, aki soros volt a tűz felvigyázásában. A barakkban mesélő mesemondónak több hallgatója volt. Egy-egy teremben több mesemondó is helyet kapott. Közöttük versengés alakulhatott ki. „Addig mindig csak úgy külön, magánkalibában voltunk, addig nem ért úgy a mese. Mikor úgy összegyűltünk aztán, barakkokat építettek künt a havasokba, többen voltunk, mindenki szívesebben hallgatta a mesét.” (Szász József) Amikor egy-egy mesélő visszavonult, távozása után a hallgatóság szét is szóródhatott. „A munkások beszélgettek, viccelődtek, s mikor én biza egyet gondoltam, s mondtam nekijek, hogy né, ha akarjátok, én mesét mondok. Vótak bizony sokan, hogy kívánták, hogy meséljek. Na, és tetszett nekijek. Há, rendre-rendre mind jobban fogtak elő. Igaz, hogy sokszor még helyettem a vascorát is megcsinálták.” (Szász József)⁹¹

Berekméri Sándor a marosvásárhelyi cukorgyár munkásszállásán is gyakran mesélt éjszakába nyúlóan. Ha elaludni látta hallgatóit, trükkhöz folyamodott. „Csináltam én valami lakadalmat, mulatságot vagy háborút a mesébe, hogy szólatt a zene vagy az ágyú, a nagydob: bum-bum-bum, s mind felültek az ágyba.” Máskor pedig ilyenkor maga is visszavonult.⁹²

A havasi mesemondás a falusi mesemondástól eltérően egy heterogén közösség átmeneti életformájába illeszkedett be. A mesélőtársaságok egymást nem ismerő, családjuktól, megszokott környezetüktől átmenetileg távol élő egyénekből szerveződtek. Ebben a monoton, a megerőltető munka által dominált, ingerszegény életformában a mesemondás a szabadidő eltöltését szolgálta. Célja lehetett a szabadidő kitöltése, az érdeklődés felkeltése, akárcsak az érzékek kikapcsolása, az álomba való átvezetés. A falusi mesemondásra jellemző beleértési tartomány, a lokális emlékezet itt elveszíti érvényességét. Az előadás során végig a mesemondó egyénisége, beszédstílusa, meséinek világa érvényesül.

Dávid Gyula saját bevallása szerint az 1940-es évektől, katonai és hadifogoly korától kezdve vált mesemondóvá. „Én megfordultam sok helyen. Magyarországon, Szlovákiában, Csehszágban a háborúban. Voltam fogoly is, ahol sok mesét mondtam el románul és magyarul. Avval mentettem meg az életemet. Mert olyan nehéz volt, nehéz kimondani. Uralban, a nyocvanas lágerben egy nikkelyárban dolgoztunk. Ott éjjelenként volt egy könyvtáros, egy zsidó ember, hadnagy volt. Én először vicceket mondtam, ilyen novellákat kezdtem mondani. Aki ezeket üzte, más nem volt. Mikor már öste lett, már gyűltek bé, hogy mondtam. Az egyik, hogy: »Adok egy szelet kenyeret.« A másik: ezt, azt. Úgyhogy én a mesével kerestem meg az életemet, mert annyit kaptam. A fogoly akármennyit

⁹¹ Nagy – Vő 2002: 14.

⁹² Szabó 1977: 19–20.

evett, éhes. Már a lágerparancsnok orosz is odakerült a meséhez. Mondtam románul, s a tolmács mondta oroszul.”⁹³

A ketesdi férfiak szintén mesét mondtak és hallgattak a katonaságban. „»Este katonájéknál mim monták a mesét, még a sarzsik is bisztattak. Éin is bisztattam, mikor az lettem.« Mikor kérдем tőle, hogy hát a fia – 50 év körüli gazdaember – tud-e mesélni, mint valami magátólértetődő dolgot mondja rá: »Tud, sze tám ú is vóut katona.« 1942–43 telén is azzal jött haza egyik legény szabadságra, hogy ahol ő szolgál, a szamosfalvi repülőtéren, megbünteti az őrmester úr azt, aki nem akar vagy nem tud mesét mondani.”⁹⁴

Berekméri Sándor 1916-ban vonult be katonának. Környezetében mind társai, mind felettesei szívesen hallgattak mesét. „Aztán mika katana lettem, att is nekifagtam egy östő. Jü a szakaszvezető haza.

– Mit tárgyaltak tü úgy összehúzóda ada?

Hát ahagy észrevette, hogy mesét mandak, aztán csendet parancsolt az egisz szabába.” A mesemondást a fronton is folytatta. „Evvel rasszul csáltam, mert mika kikerültem a frontra, nem vót nyugtam a tisztektü. Mika szógálatba mentek östő:

– Na, Berekméri, te jüssz!

Felvittek. Igaz, hogy mika felvittek, att vót egy asztal, ada le vót téve a cigaretta a katulyával, ada vót téve a rum, s mindegyre adtak egy kicsi pahár rumat. Egytik adaült mellém, s a másik a telefon mellé. Att ülhetett a telefon! Kacagtak. Aztán én mandtam a mesét. A hadnagy úr feltette a fejhallgatót. Kérdi a zászlós, hogy nincs valami parancs?

– Hát hallja a nagy isten! Én Berekmérit hallgatom!

Aztán megtudta a főhadnagy. Felhivatatt, s mandtam a mesét att is. Aztán mandam, hogy rasszul csáltam evvel, mert sak éccakát tötettem el pamánába. Mika riám került a szógálat, nem vátattak fel.”⁹⁵

A katonaságnál történő mesemondást István Lajos is megörökítette emlékiratában: „A sapkát künn ügyesen összefogtam, a kezembe vettem, kopogtattam, s azt mondják, tessék. Bélépek, mondom, műhelyparancsnok úr, István Lajos honvéd alázatosan jelentem, beléptem a vitéz, kemény faszú honvédség műhelyébe, s egyben alázatosan kérem... jaj még odamondtam azt es, hogy sörrel, borral fellocsolt, rozmaringgal kisépert legénységi műhelybe. (Nevetve) Na azt mondják, hogy lépjen bé, mit óhajt. Mondom, egyben kérem a bakancsomnak a kijavítását. S na vetkezzen le, húzza le. Na lehúszom. Igencsak, mondom, én nem tudok itt mezítláb állingálni. Azt mondják, üljön fel az asztalra. Ott volt egy üres asztal, s én felültem az asztalra. De vicceket kell mondani. Mondom, én mondok

⁹³ Nagy 1988: 10.

⁹⁴ Kovács 1944. I.: 32.

⁹⁵ Szabó 1977: 18–19.

százat is. Na milyen viccet mond? Legelsőnek azt mondom, hogy a csizmadiának volt két inasa, egy küsebb s egy nagyobb. S éjjel valami kasmatolást hallottak. S azt mondja a kicsi, ha, mi a? S azt mondja, a mester úr keféli az asszonyt. S azt mondja a kicsi, a vajon milyen lehet. S azt mondja a nagyobb, a jó kell legyen, mert hanem azt es velünk csináltatnák. S olyan vicceket repítettem bé nekik, hogy azt mondták, többet körletre egyszer sem megyek. (Nevetve) Amikor menni kell körletre, bé az ajtón ne. A főhadnagy úr azt kérdezte: vicceket tudnak-e? Úgy hallotta, hogy a székelyek igen vicces emberek, sok viccet tudnak. Egyszerre felelték mind a három, hogy ők nem tudnak és reám mutattak, hogy tudok én eleget. A főhadnagy úr megkérdezte tőlem, igazat mondott-e a három bajtársam. Igazat, válaszoltam szerényen. Majd azt is hozzattem, nem tudok eleget, mert amennyit éppenséggel tudok, az nem is olyan sok. Megkért a főhadnagy úr, mondjak el egy párat. Azt kérdeztem, pikáns legyen-e vagy más. – Csak pikánsat a katonának, fiam, felelte a főhadnagy úr. Én ahajt egy jó párat elmondtam. Úgy kacagott mindenki, hogy a hasát fogta. Délben, amikor berukkoltunk a laktanyába, már az öreg tűzerek is mind tudták – akik nem voltak kirukkolva –, hogy az újoncok között van egy valaki, aki igen sok viccet tud. Nagy népszerűsége tettem szert, ami a bátorságomat is fokozta a feljebbvalókkal szemben. A szabó-, asztalos-, suszterműhelyekben is kellett vicceket mondjak, amikor arra lehetőség volt. [...] Na nem jut már hirtelen eszembe a főhadnagynak a neve. Azt mondja, jöjjön hozzám. Odamegyek, letisztelgek, s megkínál cigarettával, mondom, köszönöm szépen, én nem dohányzom. Ha nem dohányzik, akkor is, amit adnak, elfogadja, megköszöni, letiszteleg, s megy a dolgára. Na hát hívul vissza megint. Visszamentem, s mondja, mondjak jó vicceket megint. Aztán én mondtam, annyit mondtam, hogy egy darabig mind én mondtam esténként a vicceket, mert kellett mondani a vicceket, meséket, ki mit tudott esténként a lefekvés előtt, s hát esténként megkezdtek... Egy Mucsi Árpád nevű volt, s a főhadnagyot Csengeri Zoltánnak hívták, most jut eszembe, s hát Mucsi nem tudott se mesét, se semmit, szegény Mucsit elküldték a kályhához, még nem volt tűz a kályhában, a fejét be kellett dugja a kályhába, s ott aztán mondja, hogy anyám, küldj mesét a szerencsétlen katona fiadnak. (Nevetve) [...] S hát a szakácsok es észrevették, hogy vereseket írok, aztán én írtam soknak haza a levelet a szüleiknek, vagy ha szereteje volt, annak. Aztán egyszer azt mondja a főszakács, hogy maga szokott írni verseket? Mondom, igen. Tud-e írni ilyen emlékverseket? Mondom, én igen azt es. Mondja, hogy kéne, egy leánynak levelet akar írni, ügyesen, szépen megfogalmazni. Na aztán megírtam én a levelet, emlékverset is. Vigye. Közben Szendrőy Gyulának hívták a szolgálatvezető őrmestert, mondtam az előbb, hogy az es szokott írni verseket, csak ahalyt volt a szobája, s bébéhívogatott, s a verseket vette elé, hogy milyen verseket írt, s Személy László es. Én ott a katonaságnál, ott csak ilyen hülye verseket írogattam, ne ott valame-

lyikről, vagy nem tudom mi. Hát olyan becsület lett a konyhán, hogy mikor az ételt osztották, akkor lenyúltak nekem, a fenekéből töltöttek nekem, a sűrűjéből, nem a tetejéről, a hígjából. (Nevetve) Egyszer egy vasárnap, mikor osztották ki a vacsorát, hát hideg vacsora volt, kolbászt, s kenyeret adtak. Hát nekem két kolbászt adott egy szakács. Elkáromkodta magát a honvéd, mondja, hogy zöldfülű, most jött bé, s neki már két kolbász jár? Azt mondja a szakács, hogy te eredj, menj az anyádba. Nem láttad, hogy a sárból vettem ki az egyiket, s odaadtam? Megeszed-e? Mért nem mondtad, megeszed? Neked adtam volna.”⁹⁶

A katonaságban, a fronton, a munkaszolgálatban a mesemondás sajátos funkcióval rendelkezett. Részben a távol lévő családtagokra emlékeztetett, részben a helyzet feszültségét, az idegenség, a kiszolgáltatottság élményét hivatott el-lensúlyozni.

Az intenzív együttlétek megszűnése, a szórakozási lehetőségek megjelenése a mese státusának átértékelődését váltotta ki. Többen is említik, hogy a rádió, a tv, a napisajtó megjelenése, elterjedése nagymértékben kielégítette a környezettel való kommunikáció napi igényét, informált, szórakoztatott, élményeket kínált. Többen is szóvá tették, hogy a mese halálát a rádió és a tv elterjedése hozta magával (Dávid Gyula, Koczás Sándor).

Koczás Sándor felesége emlékezett vissza, hogy „a rossz idő beálltával, az őszi, téli estéken mondta a mesét, szinte folyt belőle.” Ezekre az alkalmakra rendszeresen begyűlt a szomszédság. Ez az időszak 1960 körül zárult. Ekkor vezették be a faluba a villanyt, a házakba rádió került, az 1970-es évektől televízió. „A rádióban, televízióban mindent megkapnak az emberek, már nem kell a mese.” (Koczás Sándor)⁹⁷ „Mostmár nemigen gyűlnek össze, tetszik tudni. Itt most más szórakozás nincsen az öregeknek, elmejen s megiszik egy decit, s mejen haza. Egyedül megy, most nem gyűlnek össze... Amelyiknek van, me legtöbb helyen rádió, televízió, azt hallgassa, ha megunja magát otthon... Abbó mindent megtud, hogy áll, mint áll. Megyen, egy decit megiszik, s szervusz komám, hogy vagy, mint vagy, így vagy, úgy vagy, s meyen haza. Ennyi az egész szórakozás most... Az asszonyok azok elmennek, aztán azok beszélgetnek, mikor összeülnek...” (Bíró Dénes sz. 1905. Alsósófalva, 1982)⁹⁸

Az elmúlt években alulírottak is alkalma volt több, hallgatóság nélkül maradt mesemondóval találkozni. A várfalvi Jobbágy Miklóssal (sz. 1894) az 1970-es évek közepén ismerkedtünk meg. Akkor már évek óta élt magányosan, özvegyen a falutól távol, a várfalvi hídnál. Szívesen kötött ismeretséget és szívesen mesélt életéről, a gyermekkorában hallottakról. A mese iránti tiszteletét az 1930-

⁹⁶ Kovácsné István Anikó tanulmánya a *Specialisták. Életpályák és élettörténetek* c. kötetben. Megjelenés előtt.

⁹⁷ Fábíán 1984: 9.

⁹⁸ Tófalvi 1998: 5.

as években Balázs Ferenc erősítette meg. A Mészkőn alapított népfőiskolán a Kolozsvárról hívott előadók mellett Balázs Ferenc gyakran szerepeltette a helybélieket is, népdalokkal, mesékkal, fogságuk élményeivel. *A rög alatt* című szociográfiai regényében az ifjú Jobbágy Miklós szerepléséről is megemlékezik. A sors azonban Jobbágy Miklóst megfosztotta a hallgatóságtól. Mikor egymásra találtunk, úgy árasztott el a történeteivel, mint ahogyan gyermekkorában neki meséltek a faluban. Hasonló sors jutott a sinfalvi Fodor Lászlónak (sz. 1928) is. Nem kis fájdalommal törődött bele abba, hogy unokái az esti tévézést részesítik előnyben. Ő is, akárcsak a csegezi Magyarosi Lőrinc (sz. 1927), a mészkői Gálffy Eszter (sz. 1921) mindig örömmel vette, ha diákok kíséretében bekopogtunk hozzá.

A MESEMONDÁS ÉS A NEMI SZEREPEK

György Ignác arra emlékszik, hogy édesapja csak felnőtt férfiaknak mesélt. Koczás Sándor se gyermekeknek, se nőknek nem mondott mesét, kíméletből. György Ignác mesemondás közben olykor a gyermekeket nem engedte közel. Mitruly Miklós is említi a férfiak zártkörű mesemondását, amikor a részben „pikáns” történeteket férfitársaságok éltették otthoni, szőlőhegyi, kocsmai borozás alkalmával, katonaságban. Ilyenkor „az ember megválogatta, hogy mit mond”.⁹⁹ Berekméri Sándor szintén felnőtteket szórakoztatott az erotikus történetekkel.¹⁰⁰

A népmese Kovács Ágnes tudomása szerint Ketesden is a felnőtt férfiak tudásához tartozott hozzá. „Asszonyok nem tunnak meséizni, nem való nekik az ojasmi”.¹⁰¹ A mesemondás „elsősorban férfiösszejövetelek járuléka. A női mesemondókat nem veszik komolyan. „Igazi» mesemondásnak is csak azt tartják, ahol a hallgatóság felnőtt, családos emberekből áll. Még ennél is tovább mehetünk: nőnek kukoricamorzsoláson – ez az alkalom forrott össze a ketesdiek tudatában elsősorban a mesemondással – nem is szabad jelen lenni.”¹⁰² Asszonyok jelenlétét „tiltja a falu íratlan törvénye”.¹⁰³

A ketesdi fonóban szintén mondtak és hallgattak mesét – de csupán a legények. A történetek többnyire erotikus jellegűek voltak, ezért „leányoknak nem való a mese, nem illik mekhallgatni”.¹⁰⁴ Az asszonyok fonójában kivételesen

⁹⁹ Mitruly 1999: 9.

¹⁰⁰ Szabó 1977: 20.

¹⁰¹ Kovács 1944. I.: 27.

¹⁰² Kovács 1944. I.: 38.

¹⁰³ Kovács 1944. I.: 37.

¹⁰⁴ Kovács 1944. I.: 28.

nők is hallgathattak mesét, *menyecskéknek való*-t. Ezek kizárólagosan erotikus tárgyú, meseszerű, szellemes trufák voltak.¹⁰⁵

Győri Klára évtizedeken keresztül mesélt a fonóházba begyűlt fiataloknak. Tudatosan választotta szét és elégítette ki a legények és a nagylányok elvárásait. „Így aztán volt mit meséljek a hallgatóságnak, s éppen ezért nagyon szerettek. Most, öregasszony létemre is nagyon szívesen hallgatnak, mert úgy intézem, hogy a legényeknek nekik való vaskosabbat mondok, amit nagy hahota követ, s várják a következőt. [...] Az utóbbi éveimben már csak az boldogított, amikor este begyűlt hozzám a leányfonó. A lányok jöttek hamarabb, a fiúk csak azután két órával. A lányoknak szép, hosszú verseket mondtam el csalódott szerelemről, melyen nagyon elgondolkoztak; míg a fiúk nem voltak, szép csendbe hallgatták mondókáimat. Ahogy a fiúk jöttek, zajosabb lett a terem, volt, aki külön csoportban a maga ügyeit tárgyalta, mások körülöttem csoportosultak, azoknak kellett mondjak bikket-bakkot, s ezek voltak életem cikcakkos darabjai.”¹⁰⁶ Egy ilyen eseményt a következőképpen örökített meg: „Vasárnap este volt, olvastam, a lányok kértek, olvassak nekik valami szépet. Előkaptam Kinizsi Pál történetét, a Mátyás király idejéből volt, olyanforma szép vers, mint a Toldi Miklós története, csak a Toldinál nem volt szerelem, csak a nagy vitézség. Kinizsi vitéz is volt, szerelmes is volt a fővezér, Magyar Balázs egyetlen lányába; persze, az is halálosan szerette Kinizsit. Nagyon tetszett a lányoknak.”¹⁰⁷

A Győri Klára történeteit hallgató asszonyok nem igényelték a tündérmesét. Az apjától tanult tündérmeséket rendre kihagyta a repertóriumból. Így jutott el a novellisztikus és a tréfás meséhez, a helyi történetekhez, a személyes élményekhez. A táncházban a legények érkezése előtt a lányok szívesen meghallgatták a tündérmeséket. A legények megérkezése után már csupán vaskosabb tréfákra került sor.

A falusi mesemondásnak számolnia kellett a gyerekekkel is. Az ő érdeklődésüket nem mesemondók, hanem általában a szülők, nagyszülők elégítették ki, álatmesékkel, varázsmesék leegyszerűsített változataival, élménytörténetekkel. Kettesden a gyermekeknek kényszerből mondtak mesét. Ezek a mesék rövidek, egyszerűek kellett, hogy legyenek. A gyermekek viszont szívesen vettek részt a felnőttek mesemondásán, s utána maguk is próbálták reprodukálni a hallottakat.¹⁰⁸ A kereki Koczás Sándor nevelő szándékkal mesélt gyerekhallgatóinak. Szerinte „a mesékből valamit mindig lehet tanulni, attól függ, mikor és hogyan mondom.” Szilágykrasznán a családi körben elmondott mesék a gyermekek szó-

¹⁰⁵ Kovács 1944. I.: 28.

¹⁰⁶ Győri 1975: 199.

¹⁰⁷ Győri 1975: 191.

¹⁰⁸ Kovács 1944. I.: 32.

rakoztatására vagy okítására szolgáltak. E célra a rövidebb állatmesék, tanítómesék valamint a beugrató és a csalimesék voltak alkalmasak.¹⁰⁹

Az életkor változásával a mesemondó meserepertoárja kicserélődik. A gyerekkorból a legénykorba, legénykorból a felnőttkorba való átmenetet Kovács Ágnes írta le. „Lassanként legényekké cseperednek s egészen más »mesék« kezdik foglalkoztatni őket. Legtöbbjük szerelemről szól, vagy valamilyen nem is olyan ártatlan csínytevésről tréfás hangnemben. Nem minden ügyesen mesélő gyermek esik át ezen a korszakon, a szemérmesebbje visszahúzódik a nem túlságosan finom történetektől. Nem állíthatom, hogy a ketesdi legények, leányok előtt túlságosan nagy becsülete volna az ilyennek, de megszólják a túlságosan csúf szájúakat is.

Mikor a legény megházasodik, megkomolyodik. El-eltréfál ugyan szívesen a menyecskékkel, de közben érdeklődése mind jobban a ketesdi életmóddal oly elmentés hős kalandokról szóló mesék felé fordul. Ez a leghosszabb korszak, 25 és 55 között. Vannak olyanok is, akiknek később sem hagy alább a tréfás kedvük, mint pl. Cseke Mártonnak vagy Kokas Ferencnek. Az ilyen mesemondók azután a helyzetkomikumot, a képtelenebbnél képtelenebb ötleteket öntik annyira-amennyire összeálló formába. Náluk nem annyira érdekes kalandok szép formában való előadása a fontos, hanem inkább a figurázásra való alkalmat igyekeznek minél tökéletesebben kihasználni.

50-60 éven túl kezdenek kihalni a mesemondó mellől a cimborák. Az újonnan felnövekvők új meséket hoznak, az öregekére nem igen kíváncsiak már, csak az unokák, a gyermekek. Ezeknek vagy inkább csak maga-magának mondogatja kedvelt meséit, míg csak képes az agya a megszokott mondatokat egymás mellé rakogatni. Évről évre fogynak a »szép« meséi, rövidülnek, idomulnak az apró hallgatókhoz.

A nők a mesemondás szempontjából megmaradnak mindvégig gyermeknek. Ha van is bizonyos fejlődés, ez csak formai: a 16-17 éves nagyleányok tökéletesebben mondják el azt a rövidke, többnyire állatmesét, mint az iskolások, azon túl azonban nemigen jutnak. A férjhezmenés előtt és után akármennyire is foglalkoztatja őket a szerelem, az erotikus trufákat meghallgatni még csak maghallgatják – egyikük-másikuk nagyon is szívesen –, de nekik maguknak nem illik ilyeneket elmondani. Jönnek nemsokára a gyermekek, majd az unokák s előveszik megint a lenézett kis meséket, legendákat, hogy elaltassák velük az apróságokat. Bő Ketesden a gyermekáldás, van kit dajkálgatni holtig.”¹¹⁰

A mesemondást közösségi szabályok, társadalmi konszenzusok szabályozták. A mesemondó-mesehallgató szerepeken túl a mesemondás a nemi szerepeket is igénybe vette. A kisgyerekek meséi a fantasztikus, az állatokat szerepeltető törté-

¹⁰⁹ Mitruely 1999: 5.

¹¹⁰ Kovács 1944. I.: 49–51.

netek voltak. A felnőtt férfiak történeteiben vagy az erotikum, vagy a vaskos jelleg, vagy a borzalom volt jelen. A nők kíváncsisága a regényesség, az érzelmesség irányába fordult. A valóság felé való tájékozódásban a gyerekek történetei a társadalmi környezetet, a nőké a helyi világ szenzációit, az élet prózai fordulatait, a férfiaké pedig a történelmi és a világjárési tapasztalatot részesítették előnyben. Ezeknek a határoknak az átjárása illetlenségnek számított.

Ugyanakkor nem lehet említés nélkül hagyni a mese, a mesemondás státusában bekövetkezett változást. Az utóbbi évtizedek során a népmese a gyermekkultúra részévé, a mesemondás a szülők, nagyszülők és pedagógusok feladatává vált. Míg korábban a mesemondást tekintély övezte, utóbb anakronisztikus cselekvésnek, időpazarlásnak minősült át.

„A MESEMONDÁS DRAMATURGIÁJA”

E kérdésben Berze Nagy János összefoglalását idézzük először. „A nép fiai sem egyformán jó mesemondók. Vannak esetlen, félszeg, rossz emlékezetű mesemondók, akik a hallgatóságot inkább untatják, mint szórakoztatják; vannak azonban olyan művészi készségűek, akik akár éjfélig is le tudják kötni hallgatóik figyelmét, mint úri renden a jó anekdotázók. Ezeknek – legalább ebben az irányban – nagy a tekintélyük is. Az ilyen mesemondók már hangjukat is a mese tárgya szerint választják meg, hallgatóikat mesélés közben meg-megszólítják; képzeletben magukkal ragadják, valószínűvé teszik előttük a valótlan s hihetővé a hihetlent. Ha a mesében valamit verses, dalolható alakban őriz a hagyomány, azt annak a dallamával együtt adják elő, ha még tudják s az éneklést nem szégyenlik. Sokszor a mese végén, mikor a záróforma tréfás lakodalmi jelenetével az egész mesét csattanóval akarják végezni, kiválasztanak a hallgatóságból valakit, akinek nevetségessé tétele következményekkel nem jár, a vidám jelenetnek azt is szereplőjévé teszik.”¹¹¹

A mesemondónak az előadás idején tapasztalható kinetikus viselkedésére a Fedics Mihályt hallgató Ortutay Gyula figyelt fel. Az előadásmód által létrehozott hangulatot „dramatikus feszültségnek” nevezi.¹¹² Pandur Péter habitusát jellemezve írta Dégh Linda: „Mese közben egész színtársulat lakik benne. Sajnos, képtelenség leírni, hogyan személyesíti meg hőseit. Aki hallott mesélni, talán el se tudná képzelni másképp a kezét-lábat csókoló, hizelgő cigányt, a körmönfont obsztozt, a finnyás királykisasszonyt és számtalan alakját, mint ahogy ő szerepelteti.” Előadásmódjába drámaiságot visz, „talán többet is, mint amennyit általában paraszti mesemondóknál tapasztalhatunk, akikben bizonyos drámai készség

¹¹¹ Berze Nagy (é. n.): 226–227.

¹¹² Ortutay 1940: 100.

természetesen megvan”.¹¹³ Később Balassa Iván is szóvá tette, hogy bizonyos epikus történetek a „drámai feszültség”, a „drámai előadás” révén bilincselik le közönségüket.¹¹⁴ Kovács Ágnes hasonló tapasztalatát tette közzé Ketesdről: „A jó mesemondó Ketesden színházat pótol. A szavak képzelgető, elképzelgető ereje itt még olyan nagy, hogy nyomukban maguk előtt látják az egész történetet s csak úgy valóságnak fogadják el, mint mi, ha belemelegsünk, a filmet. Izgulnak a hőséért, mindegyre közbeszólnak, biztatják, helyeslik vagy helytelenítik cselekedeteit, s megnyugodva távoznak, ha a mese végeztével a boldog házasság révébe jut.”¹¹⁵

Ilyen előzmények után, 1965-ben Sándor István vetette fel a kérdést, hogy beszélhetünk-e a „mesemondás dramaturgiájáról”. Érvelésében nagy szerepet játszik a mesemondó adottsága, a történetmondás idején a szüzsével való azonosulása. Idézzük: „A meseélmény – hasonlóan minden művészi alkotásra ösztönző élményhez – az előadó egész valóját megmozgatja, hullámlásban tartja, természetesen azok között a korlátok között, amelyek egyrészt a paraszti élet sajátosságaiából, másrészt a reprodukció tényéből következnek. A mese sajátos »varázsa« valójában inkább a mesemondó varázsa, aki a szöveget a maga egész műveltségével élményszerűen tolmácsolja. Az élő beszéd itt csak a vezérszólamot, a dallamvonalat képviseli, az összehatás kiváltásában a beszéd közlő funkcióján túl valamennyi eszköz figyelembe jön, amelyek által az egyéniség környezetével kapcsolatba lép.”¹¹⁶ A szerző a mesemondó rendelkezésére álló eszközök három csoportját azonosítja.

1. Az akusztikus eszközök a „hangszín és a beszédmelódia, a ritmus és a tempó, a hang »fekvése«: magassága vagy mélysége, dinamikája: erősebb vagy halkabb hangsúly – egyaránt szerephez jut az előadásban, funkciót kap a mondanivaló s annak érzelmi tónusa érzékeltetésében. A nyelvi-stiláris mozzanatok mellett a kimondott szavak zenei elemeinek, akusztikus színeződéseinek is megvan a jelentőségük a mesemondói hatások kiváltásában.”¹¹⁷ 2. A mimika. „A szöveg hangulati hullámlása is észrevehető a mesemondó arcán. Ilyen szempontból legjelentősebb a szem és a száj szerepe. A szem a pupillák szűkítése vagy tágítása, a tekintetnek bizonyos irányba való szegezése mellett a szemhéjak felemelése, szűkítése vagy teljes lehunyása, valamint a szemöldök össze- vagy felvonása által számos érzelmi állapot vagy jellembeli tulajdonság kifejezésére alkalmas. A száj össze- vagy széthúzása, az ajkak biggyesztése, csücsörítése, fogaink közé harapása, tátva tartása, a rágás, a nyelv-öltés, a fogak felvillantása

¹¹³ Dégh 1942. III.: 92–95.

¹¹⁴ Balassa 1963: 28.

¹¹⁵ Kovács 1944. I.: 78.

¹¹⁶ Sándor 1965: 526.

¹¹⁷ Sándor 1965: 527.

vagy csikorgatása stb. – hasonlóképpen erőteljes expresszív eszközök. De a fejnek előre, hátra vagy oldalra hajtása, fel-le vagy jobbra-balra mozgatása nem kevésbé sokatmondó. A mimika kérdései így adva vannak a mesemondó előadóművészetének tanulmányozása szempontjából is.”¹¹⁸ 3. A harmadik csoportba a gesztus eszközei tartoznak. „Legnagyobb szerepet természetesen a mesemondó keze, főként ujjai kapnak; de alkalmilag a láb is jelentőséghez jut. Végeredményben azonban egész testtartása – egyszer büszkén vagy bátran kihúzódva, munkára vagy küzdelemre előrefeszülten, másszor fáradtan vagy aggódva összegörnyedve, olykor támadólag, majd védekezve – a mondanivaló tónusát szemlélteti.” A szerző a gesztusok funkciói között a következőket azonosítja: *a)* az utánzás vagy ábrázolás, *b)* a szimbolikus mozdulatok (érzések, állásfoglalások kifejezése), *c)* az asszociatív mozdulatok (rámutatás a környezet tárgyra, személyekre), *d)* a magyarázó mozdulatok.¹¹⁹ Összegzőként három előadóstílust különít el: *a)* az akusztikus-stiláris mesemondást, *b)* a vizuális és *c)* a motorikus típust.¹²⁰

A szerző gondolatmenetéhez ott szándékszunk felzárkózni, ahol azt feltételezi, hogy a történetmondás paralingvisztikai nyelve sajátos kulturális viselkedés.¹²¹

A ketesdi Máté György Bálint előadasmódját Kovács Ágnes figyelte meg és rögzítette. „A hallgatóság nemcsak »látja« a mesét, hanem részt is vesz az eseményekben. Tudatos célja is a mesemondónak, hogy ez bekövetkezzék, hogy komoly, figyelő szemek vegyék körül. [...] Nemcsak mondja, de hangszínnel is jelzi, hogy férfi beszél vagy nő, öreg vagy fiatal. Szelíden, csendesén beszél az öreg király, sipítóz a boszorkány, keményen szól az ifjú hős, édesen, kedvesen a királykisasszony, ravaszkodva a szolga. Veszekedik, káromkodik, enyeleg, ahogy a helyzet megkívánja. A leíró részletekben, ahol a vágató lóról volt szó, gyorsan, szagatottan ejtette a szót, mikor meg az óvatosan lépkedő macskáról beszélt, lehalkította a hangját, meglassította a tempót, észre ne vegyék a királyi palota őrei. Mozdulatokkal is jelezte az eseményeket. Megmutatta, hogy az öreg király hogy harapdálta a kolbászt, Muki hogyan csavarja össze a kertjét, felállt s attól kezdve, hogy a beszéd a harmadik személyből áttért az elsőbe, végigjátszott mindent. Hallani lehetett a hangján, hogy messziről kiabál a szomszédal – pedig ez a valóságban ott ült mellette. Kézmozdulattal mutatta, hogyan töltötte rá a

¹¹⁸ Sándor 1965: 526.

¹¹⁹ Sándor 1965: 528

¹²⁰ Sándor 1965: 530.

¹²¹ Sándor I. azt a kérdést is felveti, hogy a mesemondás paralingvisztikai eszközei rokonságban lehetnek-e a színjátszó gyakorlattal, a varázsló rítusokkal. Sándor 1964: 545. Leopold Schmidtet idézve tér ki a különösen a trufákban található eljárásra, amikor a történet egyes epizódját csupán gesztus érzékelteti. Sándor 1964: 547. A témához még: Faragó 1974; Kovács 1974. Legutóbb Raffai Judit tekintette át egy mesemondó előadásának nem verbális jeleit. Raffai 2001.

fejére a levest, míg a szomszéd sapkáját is levette annak a bizonyására, nincs azon egy szál haj se, úgy leforrázta.”¹²² Egy ifjú mesemondó „végigugrálta, kiabálta” az egyik mesét. Mikor ezt társai kifogásolták, kipirulva védekezett, hogy így kell előadni.¹²³

„Vérmérsékletétől függ, mennyit mozog. Még az élénkebbek is, mint például Bálint György, többnyire ülve maradnak, kéz- és fejmozdulattal, testi tartással jelzik csak az eseményeket. Mikor a hős táltosparipáján repül, a mesemondó térde összeszorul, kezét öklöbefogja, még arcizmai is megfeszülnek. Úgy ül a padon, amint ahogy vágató lovon szokás. Vizi Sándor meséjének elmondásakor például mikor a kocsis megfogja Ó Dalinét és csak félkézzel hajt, Bálint György is átölelte szomszédját az egyik kezével, a másikat pedig összefogta, ahogy olyankor szokás, mikor egykézben van a gyeplő is, meg az ostor is. Arca mindig a mindenkori szereplő lelkiállapotát tükrözte. Mikor ez szomorú volt, ő is lehajtott a fejét, mikor haragos, ő is összeráncolta a szemöldökét, ha vidám, mosolygott ő is nagy fekete bajusza alatt. Párbeszédeknel villámgyorsan tudott átmenni egyik hangulatból a másikba. Remekül megjátszotta például Bruncikk királyfi meséjének az elejét. Keserű és haragos volt az arca, mikor az öreg király beszélt, riadtta vált a pillantása s behúzta a nyakát a két váll közé, mikor a két nagyobb fiúra került a sor. Mikor Bruncikk a terembe lépett, egyszerre elsimultak a vonásai, tekintete nyílt lett s egyenes s sokkal határozottabb hangon szólalt meg, mint ahogy eddig beszélt. Hangszínnel is jelölte általában a szereplők nemét, korát, társadalmi helyzetét, pillanatnyi hangulatát vagy az események tempóját. A haragos öreg király mélyen, érdesen, szaggatottan ejtette a szavakat. A szerelmi jeleneteknél átforrósodott a hangja, majd rekedtté és suttogóvá vált (például mikor Bruncikk királyfi megpillantja a meztelen lányt az aranyos bölcsoében). Felszabadultan felujjongott, mikor nyakába borult a királykisasszony Vizi Sándornak. Ó Daliné úgy sápítozott, óbégatott, hogy akármelyik ketesdi vénasszonynak becsületére vált volna. Általában közömbös arckifejezéssel, mozdulatlanul ült, csak a szeme járt. Az elbeszélő részeknél csak olyankor élénkült fel, ha egy vagy más különösen tetszett neki, mikor például női szépséget kellett leírni. Amint azonban hosszabb párbeszédhez érkezett, villant egyet a szeme, s már benne is volt a játékban. Ha az ember lehajtott a fejét, az volt a benyomása, mintha két-három ember társalogna, vitatkoznék. Korpos Mártonhoz már a koránál fogva sem illetek az efféle mókák. Fiatal korában csöndesebb természetű ember lehetett, de azért ő sem ült merev, kifejezéstartalannal. Ha szép, kellemes részhez érkezett, egész lényéből áradt a derű; komor lett, ha valami gabságról volt szó. Az ő hangja is keményvé vált, ha bátor ifjú hős beszélt, s olykor-olykor egy pajzán mosolyt is megengedett magának. Különösen elemében azonban akkor volt, ha

¹²² Kovács 1944: 36.

¹²³ Kovács 1944. I.: 41.

bölcs és jóságos királyról beszélt [...] Oly méltóságosan ült színehagyott, kék puszlijában a festetlen fapadon, mintha királyi palástban, koronával fején országokat kormányozna. A gyűjtőnek az volt az érzése, valóban királlyal ül szemközt, akinek szavakból, szépen csengő mondatokból van ragyogó birodalma.”¹²⁴

A havason mesélő Kurcsi Minya a körülményekhez alkalmazkodva alakította ki a mesemondás során alkalmazott testtechnikát. „Minya bácsi általában nem világosban, hanem félhomályban, sötétben mesélt. Ez a magyarázata egyik azonnal szembeötlő, furcsán ható előadói sajátosságának: nem gesztikulál, és nincs mimikája. Három és fél évtized alatt megszokta, hogy kihúzott felsőtesttel, mozdulatlanul, szinte mereven üljön, hisz kézmozgása, arcjátéka a félhomályban nem érvényesülhetett; a rossz világítástól függetlenül, a fekvőhelyükön heverő, el-elgyökintő hallgatók az előadóművészet ilyesféle eszközeit amúgy se nagyon méltányolták volna. [...] Kézenfekvő, hogy nem gesztussal, hanem hanggal dolgozik. Suttogást, halk sóhajt nem ismert; elejétől végig emelt és erős hangon ad elő. Érthető ez, hisz egy-egy nagy kalibában húsz-harminc hallgatóhoz kellett szólnia, s hangerővel is ébren tartotta figyelmüket, hogy az álom mezsgyéjén át ne lépjenek. Szónokolva mesél, hangját változatosan használja; amikor elemében van, a mesét végiglelkese di és végigkiabálja. Ha a hőst bánat vagy öröm éri, hangja patetikusan még magasabbra szárnyal, majd érzelmileg telítve elfátyolododik, megcsuklik, szemébe könny szökik. A tisztára leíró, elbeszélő részek is patetikus, szónokias színezetet kapnak előadásban.”¹²⁵

Koczkás Sándor sem épített ki sajátos mesemondói technikát. Nem volt jellegzetes mimikája, sem gesztusnyelve. A tréfás meséket is teljes komolysággal adta elő. Előadás közben sosem nevetett. György Ignác kevés embernek is lelkesedéssel, gesztikulálva mesélt, az előadást mimikával kísérte.

Dávid Gyula az akusztikai stratégiát érvényesítette. „A mesélés tudomány. De egy szaválás is: egyik szóból kihozni másikat, kell fejleszteni a mesét. Tehetség kell hozzá. Ez olyan, mint az olyan muzsikás, aki csak ráteszi a kezit a vonóra, s jobban muzsikál, mint aki húsz évet tanulja. Mert annak a muzsikálása éde sebb. A Jóisten ad erőt hozzá. Úgy van a mesével is.”¹²⁶

Simon Benedek előadásából hiányzott a dramatizálás, a gesztikuláció. „Hótkomolyan beszélt, el nem húzta vóna a száját.”¹²⁷ Hangjával jelezte a feszültséget, a párbeszédet.

Ezen túl azonban keveset tudunk arról, hogy a különböző szövegtípusok előadása milyen fizikai-biológiai habitusokat alakított ki. A magyar mesekutatás nem örökölt meg sem mágikus-rituális, sem drámai előadói stílust. A fel-

¹²⁴ Kovács 1944. I.: 72–73.

¹²⁵ Faragó 1969: 54.

¹²⁶ Nagy 1988. 7–8.

¹²⁷ Geréd 2000: 267.

jegyzések szerint a mesemondó általában ül, hallgatóságával szembefordulva adja elő a történetet.

A MESEMONDÁS MINT BESZÉDESEMÉNY

A hajdani falu lakói nap mint nap találkoztak, ismerték egymás gondját. Találkozáskor hamar kifogytak az újdonságokból. Ketesden ilyenkor így szóltak:

- Hazudjunk egyet, Gyuri!
- Hazudjunk.¹²⁸

Ugyanebben a kalotaszegi faluban a kukorica fejtésekor is mesét hallgattak. „Összehív tehát a gazda aszerint, hogy mennyi kukoricája és mennyi kisüstön főtt pálinkája van egy évben, háromszor-négyszer tíz-húsz embert, többnyire rokont, szomszédot. Ki-ki maga mellé vesz zsák csövestengerit, a lába közé egy csebre vagy kosarat s megindul a munka. Rendszerint akad a jelenlevők között valaki, aki jól tud mesélni, az azután közóhajra addig mondja a mesét, amíg ki nem fogy a zsák, meg nem telik a cseber, kosár. Mire vége a tengerinek, vége a mesének is.”¹²⁹ Korábban kukoricamorzsoláskor eloltották a lámpát, a paraszat a szoba közepére, a földre hordták, s azt körülülve morzsolták a kukoricát.¹³⁰

A havasi mesemondás leírása szerint a mesemondó szertartásosan kérte magát. Egy este legföljebb két mesét mondott el. „Ha kötélnek állt, a várakozás izgalmaival fészkeltek magukat helyükön kényelemben. Valaki felszította a tüzet. *Csont, emberek!* – kiáltotta Minya bá hangosan. – *Leves!* – feleltek rá kórusban, ami azt jelentette, hogy mindannyian figyelnek. [...] A jó mesemondót néma csendben hallgatták; ha valaki szólt volna, lepisszegték. Mindannyian fekvőhelyükön heverték, csak a mesemondó ült. Amint érezte, hogy többen alusznak, ismét »csont«-ot kiáltott. Az ébren lévők válaszoltak, sőt ilyenkor az alvók egy része is magához tért. Ha úgy volt az egyezés, hogy nem szabad aludni, akkor fel is költötték őket. [...] Amint az idő haladt, a közbe-közbeszúrt ellenőrző kérdésre a felelet mind gyengébben hangzott, s végül teljesen elhalt; mindenki aludt. Most már a mesemondó is abbahagyta, és nyugovóra tért. Másnap este megállapították, hogy a többség a cselekményt meddig tudta követni, s a mesélő onnan folytatta tovább. Egy este általában egy, legföljebb két mesét mondott.”¹³¹

A geryeszegi mesemondó, Berekméri Sándor a mesékhez kapcsolódóan szintén gyakran mesélt személyes élményeiről. A gyűjtő örökölte meg a követ-

¹²⁸ Kovács 1944. I.: 78.

¹²⁹ Kovács 1944. I.: 27.

¹³⁰ Kovács 1944. I.: 36.

¹³¹ Faragó 1969: 17–19. A figyelem ellenőrzésének ezt a módját Berekméri Sándor is gyakorolta. Szabó 1977: 19.

kezőket: „Mesemondás előtt vagy a mese végeztével gyakran beszélgettünk. Életének eseményeiről, szüleiről, testvéreiről, katonaéveiről, frontélményeiről ugyanolyan színesen, lebilincselően tudott mesélni, mint a királyfiakról, táltosokról.”¹³²

A meséknek a személyes tapasztalatok felé közelítését örökölte meg Tófalvi Zoltán. „István Laji nagyapám, Lőrincz Zsiga Laji bá, s Olá Minya keresztapám. Azok, amikor ide összegyűltek, s mind a hárman pipáltak, s szortyogtatták a pipákat, s pöktek egyet-egyet akkorát, hogy olyan lábakat eresztettek, mint a pók, s azok a lovakról beszéltek, egyebet nem beszéltek soha semmit.” (István Lajos sz. 1920. Korond) „Esténként volt olyan, értette-e, éjfél is, mind meséltek az öregek. Beszélték a sorsokat, az egyik, s a másik beszélte, hogy mit csináltam, hol jártam. Egyik mit látott, másik mit látott, arról beszélgettek.” (Bíró Dénes sz. 1905. Alsósófalva) „Hát itt voltak azelőtt olyasmik, hogy elvitték a tehennek a tejit. Aztán visszahozták, s ehhez hasonló... S a másik éjszaka jött, itt például van egy utca, kicsi utca, jött felfelé, van egy kicsi temetőkert. Mikor jött felfelé, éjfélekor, látta, hogy úgy megnőtt a sírkő, hogy meghajlott az ég alatt... No, ilyesmiket beszéltek, hogy ilyen látomásokat láttak. A másik látott, hogy valamihez hozzáhajított éjszaka, aztán betaszították a házba, hogy három hétig feküdt az ágyba. No, ilyesmiket beszélgettek, látomásokról, s ördög-boszorkány viszonylatokról, tetszik tudni.” (Bíró Dénes sz. 1905. Alsósófalva)¹³³

Aranyosszéken a beszédeseményen belül a makroszövegek szerveződésének több stratégiáját sikerült azonosítanunk. Egy bágyoni beszélgetés a történelmi múltra való emlékezéssel indult. A két világháború, a kollektívizálás eseményeinek felidézése után a jelenlévők a maguk által kezdeményezett és követett asszociációs út mentén előbb az általuk ismert személyekről szóló vagy a faluban hallott hiedelemnarratívumokat, majd helybéli személyekről szóló anekdotákat idéztek fel. A gyűjtő látogatását az emlékezésre való felszólításként értelmezték. Ezért a beszélgetés szövegbázisát ösztönösen a múlt sajátította ki. A múltat a férj és feleség az alábbi szemantikai mezőben konstruálta meg: a családtagokkal megesett „történelmi” események, a település, a régió közelmúltjának eseményei, a közelmúlt irreális (babonás) eseményei, a közelmúlt eseményeinek anekdotikus megjelenítése.

Egy torockói halottvirrasztó makroszövegének szerkezete a következőképpen alakul. A beszélgetés elsődlegesen a halottra irányul, a narratívumok a halott biográfiáját konstruálják meg. A narratív szövegben nagyobb terjedelmet és intenzitást kapnak a halált megelőző és kiváltó betegeskedések, a haldoklás körülményei. A narratívumok szólhatnak a halott jótetteiről, sikereiről, kudarcairól, szenvedéseiről, családtagjairól. Ehhez a témához asszociálódik a halott hozzátar-

¹³² Szabó 1977: 7.

¹³³ Tófalvi 1998: 5.

tozóiról, a halál közeli élményekről, a betegségekről, gyógyulásokról, kórházi körülményekről való beszélés. A virrasztási beszélgetés bázisa tehát a halott biográfiája. A szövegbázis a beszélgetés során a halálról való tudás és vélekedések, a friss eseményekről (betegségek, gyógyulások) való tudás megosztását, ki-egyenlítését teszi lehetővé.

Bármelyik narratív szövegtípust nehéz lenne különválasztani a vele egyazon kontextusban, beszédeseményen belül elhangzó egyéb narratívumoktól. A mesemondás egyik irányban affinitást mutat a friss szenzációk, napi aktualitások megbeszélésével. Másik irányban a történelmi, a lokális, a családi és a személyes emlékezet narratívumaival érintkezik (élménytörténetek, igaz történetek, történelmi mondák). Fiktív, irreális jellege révén pedig a hiedelemmondákkal áll közeli kapcsolatban. Ugyanakkor a felnőttek körében a mese folytonosan érintkezett az olvasmányokkal, az újsághírekkel, a regényekkel és a ponyvanyomtatványokkal. A narratívumok általában a közvetlen környezet és a nagyvilág, a valóság és a fikció, az élet és halál, a lehetséges világok, a jelen és a múlt határát virtualizálják, teszik átjárhatóvá. Gyakorlati szerepük a csoportidentitás folytonos újrafogalmazása, felmutatása, a térben, időben, társadalmi mezőben való eligazítás. A hagyományos életmodellek és mentalitás (gazdálkodás, viselkedési minták, életbölcsekségek) átadásában nagy szerepe van a narratív módon szerveződő genealógiai emlékezetnek, a lokális történelemnek.

A történetmondás mindig a beszédhelyzet által előírt és megengedett narratív viselkedés alapján történik. E viselkedés normái között szerepel a beszélgetésben való részvételre vonatkozó előírás, a felelősség elve, a közös platform tiszteltben tartása¹³⁴, a társalgáshoz való hozzájárulás explicit és releváns jellegére vonatkozó előírás.¹³⁵ Az előbbi példák azt bizonyították, hogy a narráció tematikus asszociációk, a szövegbázis mentén szerveződik. Ez azonban nem az egyedül követhető narratív stratégia. Olykor a narratív struktúrák szerkezeti egyezései asszociálják egymás mellé a történeteket (rémtörténetek, sikertörténetek, viccmondás).¹³⁶

A mese és az igaz történetek (hiedelemmondák) közötti határ átjárhatóságát jól bizonyítják azok a torockói gyűjtemények, amelyeket tanulók készítettek el a kolozsvári unitárius kollégium pályázatára. Az MsU 1579/1 jelzetű, *Népmese gyűjtemény* című pályamunka tizenkét történetének mintegy fele helyi hiedelemszöveg.¹³⁷

¹³⁴ A beszélgetés figyelmes követése nyomán kialakuló közös platform a beszélgetőket a beszédesemények, a szövegek, a helyzet azonos értelmezésére ösztönzi: Clark – Carlson 1997: 125.

¹³⁵ Grice a társalgás alapját képező együttműködési alapelv részének tekinti a verbális hozzájárulás mennyiségét, minőségét, a kapcsolatot, a modort, a társalgási implikaturát. Grice 1997: 216.

¹³⁶ Rumelhart szintaktikai szabálykészletnek, Van Dijk narratív sémának nevezi az azonos történeteket eredményező szabályokat. Rumelhart 1988: 331; Van Dijk 1988: 321.

¹³⁷ A kézirat a Román Akadémia kolozsvári fiókkönyvtárának kéziratárában található.

A mesemondás ugyanakkor a felnőttek részéről a gyermek felé irányuló szocializációs aktus volt. Az ilyen funkciójú mesélést a családban a szülők, a nagyszülők, a szomszédságban az idős személyek biztosították. Ebben az esetben a mesék egyazon mikrokontextusban hangzottak el a találósokkal, a mondókákkal, a felnőttek által iskolában, műsoros összefüggéseken memorizált versekkel, erkölcsi regulákkal, az imákkal, a családtörténelem epizódjaival.

A mesemondást a mai életformában, mentalításban és a mindennapok kultúrájában bekövetkezett változások erősen érintették. Megrövidültek és megritkulnak az együttléti alkalmak. Az emberek szűkszavúbbak, zárkózottabbak lettek.¹³⁸ A felnőttek fokozottabb igénybevétele, a házon kívül végzett hosszú műszak, akárcsak a fiatalok más irányba történő orientációja felszámolta a többgenerációs szórakozási formákat. Ugyanakkor megszűnt a felnőttek, az idősek tudásának vonzereje. A mesemondás folytonosságának megszakadását az unokáknak a nagyszülők környezetéből való kikerülése okozta. A népmesével a kiskorúak többnyire szervezett oktatás keretében ismerkednek meg, és mindössze alacsonyabb életkorban azonosulnak vele. A gyűjtés során többen is szóvá tették ilyen jellegű tapasztalatukat. A gyermekek figyelmének lekötése érdekében a nagyszülők kénytelenek voltak változatos meseanyagot megismerni, olvasáshoz folyamodni, lemondani a tündérmesékről. Többen ismerték be a tévével szembeni kudarcukat. „Nagyobb kultúrával bír a mai gyermek, mint amikor mi voltunk. Nekünk nem volt semmi. A faluban volt két rádió. A papéknak és az állomásfőnököknek. És mentünk vasárnap délutánonként, mint gyermekek, és hallgattuk a rádiót, hogy milyen szépen énekel. Amég észrevettek.” (Fodor László 1928, Sinfalva) „Egy szép mesével sokkal többre mennének, mint a televízióval.” (Dengyel Irén 1935, Kövend) Ugyanitt említhető az intézményesített, iskolai és óvodai oktatásnak a helyi hagyománnyal szembeni közömbössége vagy ellenséges magatartása. Az oktatási keretben használatos narratívumok (mese-feldolgozás, irodalmi mese, irodalmi művek, művészek, tudósok biográfiája stb.) a fiatal egy virtuális társadalmi csoporthoz közelítik, s elszakítják saját környezete narratív hagyományaitól.

Természetesen, a történetmondás nem tűnt el az aranyosszékiek életéből. A történetmondás alkalmi módosultak s ezzel együtt a történetek is változtak, tréfasabbá, realiztikusabbá váltak. Az emlékezetből való mesemondás helyét pedig átvette a meseolvasás, a mesének a tévéből való követése. A helyi emlékezetet és értékrendet újratermelő, az elődökkel kapcsolatot tartó narratívumok helyett a földrajzi horizontot megbontó, az aktualitást forgalmazó történetek váltak népszerűbbé.

¹³⁸ Az érzések, az emlékek, a tapasztalatok nyilvánosság előtti elhallgatását Böckmann teszi szóvá. Idézi Bausinger 1982: 42.

MESE ÉS REALIZMUS

Nagy Olga több esetben jelezte, hogy a mesemondó történelmi elbeszélésnek, régen élt hősök tettei elbeszélésének tartotta a mesét. A marosvécsi Dávid Gyula vélekedett ilyenképpen: „A mese történelem, régi vitézek és hősök igaz tetteiket mondja el, mert ebből tanulják meg a mai emberek, hogy milyenek is voltak régen...Ma már nincsenek ilyen vitézek.”¹³⁹ Ezt a meggyőződést egyik mestere, Bumburi János alakította ki benne: „Egy öreg kovács, Bumburi János azt mondta, mikor bejött: Az én meséim igazak. Mert ez valamikor igaz volt. Mert az nem létezik, hogy csak így meséljük, ennek kellett legyen valamikor nyoma. Mert ha nem lett volna nyoma, akkor nem lett volna beszéd se róla.”¹⁴⁰

A koronkai Cifra János is azzal a meggyőződéssel adta elő a meséket, hogy azok hősei történelmi hősök, „megszentelt vitézek”. „Vannak ugyan olyan tréfás mesék is, de én igazán azokat a szép meséket szeretem igazán: királyfiúkról, szerelemről, küzdelemről.”¹⁴¹ „Hát ha nem lenne igaz, s nem lett volna igaz, hát ejsze nem is mesélnénk róla. Mert hallgassa meg: műk okosok vagyunk, de ez előtt is voltak okos emberek.”¹⁴² A mérai Boros Hicsi János a mesékben a történelmi tapasztalat átörökítését látta. A történelmi példázatok előadása pedig komolyságot követel meg.¹⁴³

Szintén Nagy Olga tett kísérletet a népmese és az „archaikus tudatszint” kapcsolatba hozatalára.¹⁴⁴ A mesemondókat és a közösségeket a „tudatszint” alapján csoportosította. Az archaikus tudatszintű közösségek (Méra, Szucság, Mezőbánd) a mesei fantasztikum formájában a népi vallásosság elemeit éltetik tovább. Ilyen elemek a mitikus szereplők (tündér, boszorkány, táltos), mágikus tárgyak és cselekvések (a mágikus erejű tárgyak, varázsszavak, rontás, ördöggel kötött szövetség), a mitikus tér és idő. Mezőbándon a mesék a hiedelemtörténetek laza kapcsolódásából szerveződnek. A marosvécsi Dávid Gyula meséi archaikus elemeket őriztek meg. Cifra János hősei mitikus jegyeket hordoznak, életüket pedig a sorsszerűség határozza meg. A mérai Csurka János hitt a hiedelmekben, hogy hőseinek sorsát a mágikus erő befolyásolja. Meg volt győződve bátyja táltos voltában. Édesanyjuk lisztjét és olaját Feri újra és újra megsziporította. A vásárban beszerzett tehén árát visszajuttatta édesapjuk pénztárcájába. Marosán András mérai mesemondó szemtanúja volt annak, amint falujuk egy javasasszonya ördögöt üzött ki keresztanyjából, a rá hallgató ördögsegítőkkel. Ezek a

¹³⁹ Nagy 1988: 7.

¹⁴⁰ Nagy 1988: 13. Ugyancsak Nagy 1997: 157.

¹⁴¹ Nagy 1991a: 11.

¹⁴² Nagy 1991a: 16.

¹⁴³ Nagy 1975: 632.

¹⁴⁴ Nagy 1975.

„szolgák” egyéb munkáiban is segítették.¹⁴⁵ A szintén mérai Árus András, a vak cigány, 68 éves volt a gyűjtéskor. Nem tett különbséget a népmese és a hiedelemmonda között. Szerinte a mesei lények (táltos, óriás, sárkány) létezők voltak.¹⁴⁶ A marosszentkirályi Ádám Ferenc meséje, a *Táncolni járó lányok*, a táncot boszorkányszombatként jelenítette meg.¹⁴⁷ A cigánymesékben gyakoriak maradtak a varázsszavak, a varázsszavak, a varázsszavak. A hős és a táltos ló vérszerződéssel fogadnak hűséget egymásnak.¹⁴⁸

A másik csoportba tartoznak azok a közösségek (Marosszentkirály), amelyek megkérdőjelezték a varázsmesék igazságértékét. A mese egyedüli funkciója a szórakoztatás.

A népmesének a lokális életvilággal való kapcsolatát Kovács Ágnes 1944-ben észlelte. Ekkor jegyzi fel, hogy a varázsmese helyszínében a ketesdi határra, a főszereplőben a mesemondó fiatalkori alakjára, a vadállatokban a hűséges ház-őrző kutyákra lehet ismerni.¹⁴⁹ Ezt ismerve írja Nagy Olga: „A mesemondó első sorban a felnőttek kedve és ízlése szerint mesélt. Ilyenkor a mesélők a tündérmesébe például olyan valóságból vett életképeket szőnek be, a mesét olyan kommentárokkal kísérik, amelyeket a gyermekek unnának, de amelyek a felnőttek számára való mesélés fontos jegyei. Nem szólva a vaskos, városi »trágár«-nak minősíthető beszúrássokról, amelyek a felnőttek számára a népi humor jellegzetességei.”¹⁵⁰ Szabó Judit szintén kitér arra, hogy a mesemondója hogyan közelítette a mesei szüzséket hallgatói tapasztalatához.¹⁵¹

A mesemondók racionalizálják a népmesék hihetetlen fordulatait.¹⁵² A mesékben dominálni kezd a novellisztikus, a tréfás jelleg (antihősök a tréfás mesében), a kalandosság, a racionális megoldás (a hősök tetteinek pszichikai motiválása; realista betétek: párbeszéd, életképek; derűs tolmácsolás: a veszély fitymálása, magabiztosság; mitikus hősök reális környezetben; halandó emberek mesei világban).¹⁵³

A megfigyeléseket Nagy Olga Széken végzett gyűjtése idején mélyítette el. Következtetéseit több paradigmában helyezte el: a népmese és a szépirodalom kölcsönhatása; a mesei világkép racionalizálódása; a népmesék és az igaz történetek népszerűségének megváltozása. Széken tett megfigyelései szerint a tün-

¹⁴⁵ Nagy 1991: 685.

¹⁴⁶ Nagy 1996: 10.

¹⁴⁷ Nagy 1997a: 547.

¹⁴⁸ Nagy 1997a.

¹⁴⁹ Kovács 1944. I: 54.

¹⁵⁰ Nagy 1976: 10.

¹⁵¹ Szabó 1977: 40–42. Továbbá: Pop – Nagy 1969; Mitruely 1999: 8.

¹⁵² Nagy 1991.

¹⁵³ Nagy 1997: 160–163. Szabó Judit „a mai kor jegyeit” gyűjti össze Berekméri Sándor meséiből. Szabó 1977: 40–42.

dérmesék, a legendák a gyerekek érdeklődési körébe süllyedt; a felnőttek repertóriumában a tündérmesék rovására dominálni kezdenek a tréfák, a lokalizálódott vándorszűzsék, az igaz történetek.¹⁵⁴

Nagy Olga két alkalommal értekezett a tréfás jelleg mesékben való eluralkodásáról. A *Hősök, családok, ördögök* című esszé azt követi nyomon, hogyan alakul át a mesei hős alakja. A mitikus-vallásos világképbe, a mitikus történetbe illeszkedő mitikus hőst felváltja a demitizált hős, a törvényeket kijátszó, s ily módon győzedelmeskedő kópé.¹⁵⁵ A *táltos törvénye* című kötet a mitikus, grandiózus, heroikus világgal szembenálló „fordított” világ eljárásait veszi számba (parodisztikus megjelenítés, a groteszk, az ironia).¹⁵⁶

A mintegy három évtizedes kutatás kvantitatív eredményeit összegzi az alábbi táblázat (á.m. = állatmese, t.m. = tündérmese, l.m. = legendamese, n.m. = novellamese, tr. = tréfa, i.t. = igaztörténet)¹⁵⁷:

A széki mesekincs	Tipologizálható vándortémák					Helyi témák		Összesen
	Á.m.	T.m.	L.m	N.m	Tr.	Tr.	I.t.	
Felnőtt mesélő	7	77	18	25	92	278	243	740
Gyermek mesélő	2	17	–	–	23	8	–	50
Összesen	9	94	18	25	115	286	243	790

Fontosnak tartjuk megismételni a kutató azon megállapítását, mely szerint Széken mindvégig gazdag epikus repertórium volt forgalomban. Ebben viszont a népmesék és a tréfás és igaz történetek aránya erősen megváltozott.¹⁵⁸

A népmesekutatás mindvégig figyelt a mesemondók szépirodalmi tájékozódására. Széki kutatása során Nagy Olga állapította meg, hogy a tréfák és adomák a könyvek közvetítésével jutottak vissza a faluba. A könyvek közül különösen a tankönyvek és a kalendáriumok szerepével lehet számolni. Benedek Elek feldolgozásai, az Ezeregyéjszaka, Grimm, Andersen meséinek áttünetesei az utóbbi másfél évszázad során sokszor kerültek el az olvasók kezébe. Nagy Olga részletesen mutatja be Boccaccio novelláinak széki változatait.¹⁵⁹ Hasonló próbálkozást tesz Szabó Judit.¹⁶⁰ Nagy Olga *Táltos és Pegazus* című könyve e téma szintézisét készíti el. Ugyanolyan arányban prezentálja a szépirodalom felől a folklór, a népköltészet felől a szépirodalom felé történő elmozdulást, mint a magas-

¹⁵⁴ Nagy 1975a: 310.

¹⁵⁵ Nagy 1974.

¹⁵⁶ Nagy 1978: 215–315.

¹⁵⁷ Nagy 1976: 5–7. A kutatás egy korábbi fázisának adatai: Nagy 1975a: 311–314.

¹⁵⁸ Nagy 1976: 5.

¹⁵⁹ Nagy 1975a: 312.

¹⁶⁰ Szabó 1977: 44–47, 52–53.

és a népi kultúrában párhuzamosan meglévő tudatformákat és kifejezés módokat.¹⁶¹

A népmesék racionalizálódásának kutatása természetes módon torkollt bele az igaz történet kutatásába.¹⁶²

Istvánovits Márton 1965-ben írta: „A gyűjtők eleve a »klasszikus folklór« alkotásainak rögzítése igényével indultak a terepre [...], nem rendelkeztek a valóság meglátásához szükséges érzékkel [...] Ösztönös elméleti felkészültségük úgyszólván elzárta előlük ennek az újnak a befogadási készségét.”¹⁶³ 1962-ben írott tanulmányában Katona Imre említi, hogy az igaz történetek folklórhoz való sorolása „a kollektivitás szempontjából megkérdőjeleződik”.¹⁶⁴ Nagy Olga 1975-ben sürgeti a velük való szembenézést: „megvitásuk is különleges helyet érdemel”.¹⁶⁵ A szövegtípussal kapcsolatban három kérdést vet fel: valós igénynek felel-e meg az igaz történet? Népköltészet-e, ha egy személy repertóriumába tartozik? Folklorizálódnak-e az igaz történetek? Az első kérdésre adott válasza: az igaz történet, a hagyományos műfajoktól eltérően, a személyes élményeket verbalizálja. Másodszor: „az alkotó típusú tehetséges mesemondók [...] mindig rendkívül szabadon bánnak szerkezetileg a hagyományos anyaggal, azt tetszés szerinti formában utánozhatatlan módon formálják.”¹⁶⁶ Harmadszor pedig, az igaz történet a lokális tudás részét képezi: „Az igaz történetek kapcsán 1950-ben végzett felmérésem arra kényszerít, hogy kategorikusan válaszoljam meg e kérdést: nem hiányzik a kollektivitás, nem hiányzik a csiszoló szerep, és nem hiányoznak a változatok. Szerencsés véletlen vezetett el annak kipuhatolására, hogy valóban léteznek szűkebb vagy szélesebb körben. Az illető történetek, »híres esetek« annyira közismertek, a közösség figyelmét annyira megragadták, hogy ezekhez jó részben valami szólás is fűződik, s egyesek már 70-80 esztendősek is megvannak.”¹⁶⁷

Nagyon helytállónak érezzük Nagy Olga azon megjegyzését, amely szerint az igaz történetek forgalmazására minden közösségben megvannak az alkalmak. „A széki közösségi életet illetően elég bátran elmondhatjuk: eleven tánc- és fonóközségek: novembertől hamvazószerdáig a farsang, lakodalmak, ma is – sőt talán ma még látványosabban – szerepelnek életükben. A heti keddi piacnap is századok óta alkalom a falu közös dolgainak megbeszélésére, folklórtermésre. De ma már a népi valóság kutatói előtt az is köztudott, hogy a falusi ember számára a heti egyszeri, vasárnapi templomba járás is a közösségbe való bekapcsolódás, a

¹⁶¹ Nagy 1993.

¹⁶² Az igaztörténet-mondás további kutatást igényel. Irodalma: Küllös 1988; Réthey Prikkkel 1991.

¹⁶³ Istvánovits 1965: 113.

¹⁶⁴ Katona 1962: 226.

¹⁶⁵ Nagy 1975: 317.

¹⁶⁶ Nagy 1975: 320.

¹⁶⁷ Nagy 1975: 320.

közüvélemény formálásának alkalma: a közösség itt beszéli meg az eseményeket, a héten lejátszódott drámákat vagy a kirívó, nevetséges eseteket: kivel mi esett meg, és mi lett a következménye. Az új házások itt mutatkoznak be, s itt avatják a leányt az asszonyok, a legényt az emberek közösségébe az esküvő utáni első vasárnap. Keresztelő, lakodalom, virrasztás, temetés – ma is eleven alkalmai nemcsak az egyénnek a közösségbe való szívós beleyökeresedésének, hanem sokáig tartó teremtője a mindig élő folklórnak.”¹⁶⁸

KÖVETKEZTETÉSEK

Elemzésünkkel a következő megállapításokat kívántuk bizonyítani:

1. A mesemondás beszélőközösséget hoz létre, amely egy lokális társadalom viszonyait, kapcsolatait újraszervezi; a mesemondást felvállaló személyek kulturális szerepet öltenek magukra, s viselkedésüket, kapcsolatrendszerüket, presztizsüket ez a szerep, a szerepnek való megfelelés határozza meg; a mesehallgatás szintén szerephez kötött szabályok alapján történik (jogok, elvárások, lehetőségek);
2. a szöveghagyomány egy sajátos beleértési tartományt aktivizál; ez a beleértési tartomány a társadalomra (elődök, kortársak, élethelyzetek) vonatkozó tudásból szerveződik; a beleértési tartomány a mesemondás eseményén belül válik explicitté;
3. a mesemondásnak meghatározott alkalmai voltak; az alkalmak összetevői: a mesemondás helye, időpontja, időtartama; a mesemondás ezekben a helyzetekben konkrét funkciót töltött be;
4. a mesemondás beépül a mesemondó biográfiájába;
5. a mesemondás sajátos társadalmi viszonyt (hierarchiát) érvényesít;
6. a mesemondás mint esemény sajátos forgatókönyvhöz igazodik; a mesemondás kiegészül a hozzá fűzött értelmezéssel;
7. a mese sajátos eszközeivel reflektál a valóságra.

IRODALOM

AARNE, Antti – THOMPSON, Stith

- 1961 *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography.* Antt Aarne's Verzeichnis der Märchentypen (FF Communications No. 3). Translated and Enlarged by Stith Thompson. Indiana University. Helsinki

¹⁶⁸ Nagy 1975: 323.

- BALASSA Iván
1963 *Karcsai mondák*. Budapest: Akadémiai Könyvkiadó. (ÚMNGy. XI.)
- BANÓ István
1944 Egyéniség és közösség szerepe a népmese életében. *Ethnographia*. LV. 1. 26–34.
- BARTHES, Roland
1977 Introduction a l'analyse structurale des récits. In: G. Genette – T. Todorov (szerk.): *Poétique du récit*. Paris: Seuil. 7–58.
- BAUSINGER, Hermann
1982 A hétköznapi elbeszélések szerkezetei. In Uő: *Az újrarájzolt nép*. Folcloristica 7. 17–50.
- BÉRES András
1955 Mai mesélő alkalmak. *Ethnographia*. LXVI. 1–4. 433–444.
- BERZE NAGY János
é. n. Mese. In: *Magyarság néprajza*. III. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 226–289. (II. kiadás)
- BOUDON, Raymond
1979 *La logique du social*. Paris: PUF
- BREMOND, Claude
1973 *Logique du récit*. Paris: Seuil
- CLARK, H.H. – CARLSON, T.B.
1997 Beszédaktusok és hallgatók. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv-kommunikáció-cselekvés*. Budapest: Osiris. 121–166.
- DÉGH Linda
1960 Az egyéniségvizsgálat perspektívái. *Ethnographia* LXXI. 1. 28–44.
- FARAGÓ József
1974 Láttatás a mesélésben. In: Voigt Vilmos (szerk.): *A szájhagyományozás törvényszerűségei*. Budapest: Akadémiai. 96–97.
- FREJDENBERG, Olga
1994 A narráció eredete. In: Kovács Árpád – V. Gilbert Edit (szerk.): *Kultúra, szöveg, narráció*. Orosz elméletírók tanulmányai. In Honorem Jurioj Lotman. Pécs: JPTE. 250–283.
- GRICE, Paul H.
1997 A társalgás logikája. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv-kommunikáció-cselekvés*. Budapest: Osiris. 213–227.
- GRIFFIN, Em
2001 *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Budapest: Harmat
- HONKO, Lauri
1980 Módszerek az epikus népköltészet kutatásában: helyzetük és jövőjük. *Ethnographia*. XCI. 3–4. 452–468.
- HYMES, Dell
1997 A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. Alapvető fogalmak. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*. Budapest: Osiris. 473–495.
- ISTVÁNOVITS Márton
1965 Elhal-e a népművészet? *Ethnographia*. LXXVI. 1. 112–115.

KATONA Imre

- 1962 A népi epika újkori átalakulása egy társadalmi csoport körében. *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály Közleményei*. XIX. 1. 1–4. 187–230.

KESZEG Vilmos

- 1991 A hiedelemtudás szerkezete. *Erdélyi Múzeum*. LIII. 1–4. 122–124.
 1999 Századeleji gyászjelentő lapok. In Uő. (szerk.): *Írás, írott kultúra, folklór*. Kéz-
 vári: Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7. 95–110.
 2002 A genealógiai emlékezet szervezése. In Árva Judit – Gyarmati János (szerk.): *Kö-
 zelitések az időhöz. Tanulmányok*. Tabula könyvek 3. Budapest: Néprajzi Múzeum.
 172–212.
 2003 Történetek a lüderéről. In: Czövek Judit (szerk.): *Imádságos asszony*. Tanul-
 mányok Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére. Budapest: Gondolat–Európai Folklór Inté-
 zet. Bp. 146–167.
 2004 *Aranyosságok népköltészetében* I–II. Népi szövegek, kontextusok. Marosvásárhely:
 Mentor

KOVÁCS Ágnes

- 1974 A népmese látványszerűsége; Gesztusok és hangutánzás a mesében. In: Voigt
 Vilmos (szerk.): *A szájhagyományozás törvényszerűségei*. Budapest: Akadémiai.
 25–26.

KÜLLÖS Imola

- 1988 Igaz történet, élettörténet, önéletrajz. In: *Magyar néprajz*. V. Magyar népköltészet.
 Budapest: Akadémiai. 251–266.

LOTMAN, Juri

- 1994 A szűzsé eredete tipológiai aspektusból. In: Kovács Árpád – V. Gilbert Edit
 (szerk.): *Kultúra, szöveg, narráció*. Orosz elméletirók tanulmányai. Pécs: JPTE.
 82–118.

MANDELBAUM, David G.

- 1982 Egy életrajzi tanulmány: Gandhi. In: Küllös Imola (szerk.): *Az életrajzi módszer*.
 Documentatio Ethnographica. 9. 29–46.

MARÓT Károly

- 1958 A varázsdaltól az eposzig. *Ethnographia*. LXIX. 4. 505–536.

MELETYINSZKIJ, J. M.

- 1985 *A mítosz poétikája*. Budapest: Gondolat (Eredeti kiadás: 1976)
 1990 A.N. Veszelszki „Történeti poétikája” és az elbeszélő irodalom eredetének kér-
 désköre. *Helikon*. XXXVI.1. 37–59.

NAGY Ilona

- 1969 A magyar Noé-történetek nemzetközi kapcsolatai és műfaji kérdései. *Népi Kultú-
 ra–Népi Társadalom*. II–III. 215–224.
 2003 A mesemondás forgatókönyve hétköznapi kommunikációs helyzetben. In: Pócs
 Éva (szerk.): *Folyamatok és fordulópontok*. Pécs–Budapest: L’Harmattan. 287–
 293.

NAGY Olga

- 1974 *Hősök, csalókák, ördögök*. Esszé a népmeséről. Bukarest: Kriterion
 1975 Archaikus világkép és mese-hagyományozás. Klny. *A Debreceni Déri Múzeum
 1974. évi évkönyve*. 679–644.
 1975a Mesék és igaz történetek Széken. *Népi Kultúra–Népi Társadalom*. VIII. 303–334.
 1978 *A táltos törvénye*. Népmese és esztétikum. Bukarest: Kriterion

- 1991 A realizmus jelenléte a népi prózában. In: Halász Péter (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság. 685–689.
- 1993 *Táltos és Pegazus*. Budapest: Holnap
- 1997 Alkotás és befogadás a népi prózában. *Ethnographia*. CVIII. 1–2. 151–164.
- 1997a Cigánymesék tanulságai. In: Csoma Zsigmond – Viga Gyula (szerk.): *Európából Európába*. Tanulmányok a 80 esztendő Balassa Iván tiszteletére. Budapest–Debrecen: Györffy István Néprajzi Egyesület, Magyar Könyv Alapítvány, MKM Nemzeti Kulturális Örökség Főosztálya, Centrál–Európa Alapítvány. 546–553.
- OLRICH, Axel
- 1982 A népköltészet epikus törvényei. In: Tálasi István (szerk.): *Néprajzi szöveggyűjtemény*. I. Budapest: Tankönyvkiadó. 453–462.
- ORTUTAY Gyula
- 1940 *Fedics Mihály mesél*. Budapest: Egyetemi Magyarságtud. Int. (ÚMNGY I.)
- 1962 Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. *Ethnographia*. LXXIII. 4. 497–511.
- PLÉH Csaba – TERESTYÉNI Tamás (szerk.)
- 1979 *Beszédaktus – kommunikáció – interakció*. Budapest: MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- POP, Dumitru – NAGY Olga
- 1969 Arta povestitului și vîrsta povestitorului. *Revista de Etnografie și Folclor*. Tom. 14. nr. 4. 263–269.
- PROPP, V. J.
- 1975 *A mese morfológiája*. Budapest: Gondolat (Eredeti kiadás 1928)
- 1983 *Les racines historiques du conte merveilleux*. Paris: Gallimard (Eredeti kiadás: 1943)
- RAFFAI Judit
- 2001 *A mesélő ember*. Budapest: Osiris
- RÉTHEY PRIKKEL Miklós
- 1991 Az igaztörténet. Szöveg, műfaj, módszer és valóság generatív kapcsolata az élő elbeszélésben. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem. *Folklor és Etnográfia* 58.
- RUMELHART, David A.
- 1988 Megjegyzések egy történetsemáról. In: Kanyó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudományok köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó. 330–340.
- SÁNDOR István
- 1964 A mesemondás dramaturgiája. *Ethnographia*. LXXV. 4. 523–556.
- SAINTYVES, Pierre
- 1923 *Les contes de Perrault et les récits parallèles. Leurs origines. (Contes primitives et liturgies populaires)*. Paris
- SÍKLAKI István
- 1988 Narrativika. In: Kanyó Z. – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó. 297–308.
- SCHANK, Roger C. – ABELSON, Robert P.
- 1988 Forgatókönyvek, tervek, ismeretek. In: Kanyó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó. 367–377.
- SZAPU Magda
- 1985 *Mesemondó és közössége Kaposszentjakabon*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport

TÓFALVI Zoltán

- 1998 *A sóvédéki folklórepike múltbeli és jelenlegi állapotának vázlata.* KJNT archívuma 175/98.

TOPOROV, V. N.

- 1982 Adalékok néhány költői szimbólum eredetének kérdéséhez.(Paleolitikum). In *A művészet ősi formái.* Budapest: Gondolat. 83–110.

VAJDA András

- 2003 *Szakedolgozat.* BBTE, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék. (Kézirat)

VAN DIJK, Teun A.

- 1988 A történet felfogása. Kanyó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudományok köréből.* Budapest: Tankönyvkiadó. 309–329.

VOIGT Vilmos

- 1978 *Epikus törvények.* (Szócikk) *Világirodalmi lexikon.* II. Cam–E. Budapest: Akadémiai. 1165–1166.
- 1978a *Diffuzionista irányzatok.* (Szócikk) *Világirodalmi lexikon.* II. Cam–E. Budapest: Akadémiai. 732–733
- 1986 *Földrajzi–történeti irányzat.* (Szócikk) *Világirodalmi lexikon.* III. Budapest: Akadémiai. 218–221.
- 1993 Az új magyar népmesekatalógus kérdései. *Ethnographia.* CIV. 1. 167–180.

VÖÖ Gabriella

- 1962 Mesemondás a kollektív gazdaságban. *Korunk.* XXI. 1107–1109.

MESEKÖZLÉSEK

ALBERT Ernő

- 1999 Selyemkert. Gyimesi csángó népmesék. Sepsiszentgyörgy: „Jádzó” Társaság

BANÓ István

- 1941 *Baranyai népmesék.* Budapest: Franklin (ÚMNGY II.)

BENE Lajos

- 1931 *Kalotaszegi népmesék.* (Budapest)
- 1941 *Kalotaszegi népmesék.* Elmondja Bene Lajos. I–III. Homok

BÖZÖDI György

- 1942 *A tréfás farkas.* Budapest: Turul

DÉGH Linda

- 1941 *Hét bagi népmese.* Budapest: Officina
- 1943 *Pandur Péter meséi.* Budapest: Magyarságtud. Int. (ÚMNGY III–IV.)

FÁBIÁN Imre (gyűjtötte, a bevezetőt írta és jegyzetekkel ellátta ~)

- 1984 *Világszép asszony.* Koczás Sándor meséi. Bukarest: Kriterion
- 2001 *Eredeti népmesék Biharból.* Nagyvárad: Literator

FARAGÓ József

- 1955 *A szegény ember vására.* Székely népmesék. Bukarest: Állami Irodalmi és Művészeti Könyvkiadó
- 1964 *Az aranyhajú testvérek.* Romániai népmesék. Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó
- 1969 *Kurcsi Minya havasi mesemondó.* Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó

- 1970 *Fehér virág és fehér virágszál*. Magyardécsei népmesék. Mesélte Balla János. Gyűjtötte Balla Tamás. Bukarest: Kriterion
- GERÉD Gábor
- 2000 Simon Benedek, Recsenyéd mesemondója. In: Cseke Péter – Hála József (szerk.): „*A Homoród füzes partján...*” Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről. Csíkszereda: Pro-Print. 264–268.
- GYŐRI Klára
- 1975 *Kiszáradt az én örömem zöld fája*. Bukarest: Kriterion
- HORGER Antal
- 1908 Hétfalusi csángó népmesék. *MNGY X*. Budapest: Athenaeum
- HORVÁTH István
- 1971 *Magyarózdai toronyalja*. Írói falurajz. Kolozsvár: Dacia
- KAKAS Zoltán
- 2001 *Felsőcsernátoni népmesék*. György Ignác csernátoni mesemondó meséi. Kolozsvár: KJNT
- KESZEG Vilmos
- 2004 *Aranyosszék népköltészete. Népi szövegek, kontextusok. Monográfia*. I–II. Marosvásárhely: Mentor
- KOLUMBÁN István
- 1972 *A kecskés ember*. Válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin. Bukarest: Kriterion
- KONSZA Samu
- 1957 *Háromszéki népköltészet*. Marosvásárhely: Állami Irodalmi és Művészeti Könyvkiadó
- 1969 *A szegény ember kincse*. Háromszéki magyar népmesék. Bukarest: Kriterion
- KOVÁCS Ágnes
- 1944 Kalotaszegi népmesék. I–II. *ÚMNGY V–VI*. Budapest: Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarságtudományi Intézete és a Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda
- 1944a *A kalotaszegi Ketesd mesekincse*. Kolozsvár. (Erdélyi Tudományos Füzetek 188.)
- 1987 *Rózsafiú és tulipánleány*. Kalotaszegi népmesék. Budapest: Akadémiai
- MITRULY Miklós
- 1999 *Szóból ért az ember*. Népi elbeszélések Krasznáról. Gyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta. Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat
- NAGY Olga
- 1958 *A három táltos varjú*. Mezőségi népmesék. Bukarest: Ifjúsági Könyvkiadó
- 1969 *Lüderc sógor*. Erdélyi magyar népmesék. Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó
- 1973 *A nap húga meg a pakulár*. Marosmenti, kalotaszegi és mezőségi mesék. Kolozsvár: Dacia
- 1976 *Széki népmesék*. Bukarest: Kriterion
- 1976a *A szegény ember táltos tehene*. Mérai népmesék. Kolozsvár: Dacia
- 1978a *Zöldmezőszárnya*. Marossszentkirályi cigány népmesék. Budapest: Európa
- 1988 *A havasi sátoros*. Dávid Gyula meséi. Gyűjtötte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta ~. Ciganisztikai tanulmányok 6. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport
- 1991a *Cifra János meséi*. Gyűjtötte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta ~. Budapest: Akadémiai Kiadó

- 1996 *Villási, a táltosfiú*. Mezőbándi, szucsági és mérai cigány népmesék. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete. (Ciganisztikai tanulmányok 9.)
- NAGY Olga – VÖÖ Gabriella
- 1974 *A mesemondó Jakab István*. Bukarest: Editura Academiei Republicii Socialiste România
- 2002 *Havasok mesemondója*. Jakab István meséi. (Gyűjtötte és közléteszi ~). Budapest: Akadémiai Kiadó. Új magyar népköltési gyűjtemény XXVI.
- POZSONY Ferenc
- 1994 *Szeret vize martján*. Moldvai csángómagyar népköltészet. Kolozsvár: KJNT
- RÁDULY János
- 1978 *A vízitiúndér leánya*. Kolozsvár: Dacia
- 1980 *Tündérszép Mosolygó Ilona*. Bukarest: Ion Creangă Könyvkiadó
- 1985 *Az álomfejtő fiú*. Kolozsvár: Dacia
- 1989 *Villám Palkó*. Kis-Küküllő menti népmesék. Bukarest: Ion Creangă Könyvkiadó
- 1993 *Táltos Marika*. Mesék. Korond: Firtos
- 1994 *Szép Magdolna*. Kolozsvár: Tinivár
- 1995 *A király táncos lovai*. Székely tréfás népmesék. Sepsiszentgyörgy: Bon Ami
- 2000 *Gyöngyvirág királyfi*. Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat
- 2001 *Az igazat éneklő madár*. Népmesék. Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat
- 2004 *Az igazságos hazugság*. Tréfás és állatmesék, mondák. Marosvásárhely: Kreatív
- SERES András
- 1982 Háromszéki mesemondók. Józsa Zsigmond. *Művelődés* XXXV. 6. 32–34.
- 1984 *Barcasági magyar népköltészet és népszokások*. Bukarest: Kriterion
- 1992 *Kicsi Péter, nagy Péter*. Tréfás mesék, adomák és anekdoták. Kolozsvár: Dacia
- SIPOS Bella
- 1949 *Nagyerejű János*. Hétfalusi csángó népmesék. Bukarest: Állami Könyvkiadó
- SZABÓ Géza
- 1978 *Az igazság tölgyfája I*. Kalotaszegi népmesék és népmondák a szerző előszavával. Bukarest: Ion Creangă Könyvkiadó
- SZABÓ Judit
- 1977 *Rózsa királyfi*. Berekméri Sándor gernyeszegi meséi. Bukarest: Kriterion
- VÖÖ Gabriella
- 1967 Egy vajdakamarási mesemondó pályája. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XI. 2. 258–276.
- 1969 *Többet ésszel mint erővel*. Mesék, anekdoták a romániai magyar népköltészetből. Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó
- ZSÓK Béla
- 1993 *Az egyszeri ember*. Hunyad vármegyébe telepedett bukovinai székelyek körében gyűjtött tréfás mesék. Bukarest: Ion Creangă Könyvkiadó

Vilmos Keszeg

THE SOCIAL FUNCTIONS OF TELLING TALES

Using the results of the ethnography of narration, the research of recollection, and the research of individuality, the author has tried to call the general attention several times from text typology to text narration as an act and to the functions and rules of text narration. As he has already proved it, local folk ballads, the genre called *rátótiádák* [roughly: taunts about a certain village, mocked for the stupidity of its residents], and proverbs are configurations of recollection that make it possible to reminisce about the past and to learn about society. Every community has at its disposal the informal registers that contain the biographical stories of the members of the community, and these registers tend to organize and become active among ceremonial circumstances.

This study investigates the conditions and functions of telling tales by using the documents of collecting folk tales, it also analyzes the status of story-tellers as contextualized individuals and the biographical twists relevant from the aspect of story-telling, examines the relationship between the repertory of tales and the local social recollection, and discusses the functions of story-telling.

Sári Zsolt

Gazdálkodói mentalitás és polgárosodás *Jelenkori változásvizsgálatok Muraszemenyén*

1. BEVEZETŐ (A KUTATÁSRÓL, A MÓDSZEREKRŐL, A HELYSZÍNRŐL)

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum 2001 és 2004 között a Nemzeti Kutatás Fejlesztési pályázaton győztes projektje keretében végzett szervezett néprajzi kutatásokat a Dél-Dunántúlon.¹ E kutatási program keretében végeztünk néprajzi alapkutatásokat a dél-zalai Muraszemenyén.

Ha a száraz tényeket, adatokat tekintjük végig, elmondhatjuk, két év alatt 85 napot töltöttünk a településen, több mint százötven emberrel beszélgettünk, elkészült több mint száz interjú: életútinterjúk, mélyinterjúk. A településen cenzust készítettünk. Ennek során a teljes lakosságra nézve háztartás-összeírást végeztünk. Az alapadatokon – név, születési idő, hely, családi állapot, iskolai végzettség, foglalkozás, vallás – túl összeírtuk a lakóház különböző adatait (alapterület, szobák száma, infrastruktúra: gáz, víz, villany, telefon), a család tulajdonában lévő földterület nagyságát, eszközállományát és állatállományát. Emellett természetesen levéltári kutatásokat is végeztünk: a helyi plébániahivatal irattárában, valamint a Zala Megyei Levéltárban, továbbá a Szabadtéri Néprajzi Múzeum, a Zalaegerszegi Múzeum, a Nagykanizsai Múzeum, a Néprajzi Múzeum és az Olajipari Múzeum adattáiraiban.

¹ 2001-ben indította el a Szabadtéri Néprajzi Múzeum szervezett néprajzi kutatásait Muraszemenyén az 5/168. sz. NKFP kutatási program keretében. A település kiválasztása nem volt véletlen. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Dél-Dunántúl tájegységének egyik, 1966-ban lebontott lakóháza Muraszemenyeről származik. Így lett a település a „Gazdálkodás-életmód-polgárosodás (1920–2002). A tradíció és a modernizáció muraszemenyei példái” című PhD disszertáció kutatóhelye. Az itt olvasható tanulmány 2003-ban hangzott el a Néprajzi Társaság Közgyűlésén. Azóta több publikáció is megjelent a témával kapcsolatban, többek között a kutatási projektet lezáró tanulmánykötet: T. Bereczki Ibolya és Sári Zsolt szerkesztésében *A népi építészet, a lakáskultúra és az életmód változásai a 19–20. században*, Tanulmányok a Dél-Dunántúlról és Észak-Magyarországról. Szentendre, 2005. Ebben két tanulmány közelebbről is kapcsolódik jelen dolgozatunkhoz: Sári Zsolt: *A gazdálkodás szervezete és lehetőségei Muraszemenyén 1945–1990 között* és Kemény Márton: *A mezőgazdaság és a helyi társadalom összefüggései Muraszemenyén a 21. század elején*.

Muraszemenye a déli határ mentén, a horvát–magyar–szlovén hármashatáron fekvő dél-zalai kistelepülés. A falu közigazgatásilag Alsó-, Felsőszemenye, valamint Csernec községek egyesítésével jött létre 1938. január elsejével.

Földrajzi képét a síkság és a dombvidék találkozása határozza meg. A Mura és holtágai, valamint a Kerka miatt jelentős ártérrel rendelkező település. Dombjait erdők és szőlőbirtokok jellemzik. Határában a kavicsbányászat következtében egy 70 hektáros tórendszer is található.

A két világháború között indul meg az ipari fejlődés a térségben: ennek legnagyobb és sokáig szinte egyetlen meghatározó eleme a MAORT, a Magyar–Amerikai Olajipari Rt. volt. A településen 1935-ben megindították a kavicsbányászatot. A kitermelt kavicsot szállították Bázakerettyére, ahol 1936-ban kezdtek meg az olajkutak próbafúrását. Mindezek elindították azokat a változási folyamatokat, amelyek az 1950-es évektől még intenzívebbé váltak.

A II. világháború után közigazgatásilag a település része lesz a korábbi Eszterházy-uradalom majorsága: Aligvár major. 1969. július 1-jével Muraszemenye és Csörnyeföld községek Szemenyecsrnye néven egyesültek. A két település „kényszerházassága” 1992-ig tartott, amikor is Muraszemenye újra önálló település lett: Alsó- és Felsőszemenye, Csernec településrészekkel, valamint Aligvár lakott külterületként.

2. GAZDÁLKODÓI MENTALITÁSOK ÉS ÜZEMTÍPUSOK A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

Muraszemenyét vizsgálva a kijelölt időhatárok között a következő jellemzők mindenképpen meghatározóak: aprófalvas településszerkezet, határmentiség, és a még 1945 előtt meginduló iparosodás által gerjesztett kétlakiság.

Muraszemenyén a gazdaságok nagy része önellátásra berendezkedő gazdaság volt, amelyben a földművelés és az állattartás egyensúlya volt megfigyelhető. A háztartások több mint fele azonban egy hold alatti birtokon élt, mellette részes munkát vállalt vagy summásmunkára járt Fejér, Baranya és Tolna megyébe.

A gazdaságok többségében nem volt esély a vállalkozásokra. Ennek okai sokrétűek. Az okokat vizsgálva két területet különböztethetünk meg: egyrészt a háztartáson belüli okokat, másrészt a külső okokat. A gazdaságok erőteljes háztartási jelleggel bírtak, ragaszkodtak az öröklött gazdálkodási tradíciókhoz, ehhez volt meg a tudásuk; túkehiánnyal küszködtek; a létbizonytalanságtól való félelem motiválta őket, ez gerjesztette az irracionálisan magas megtakarítási hajlandóságokat, ami elzárta a piac felé nyitás lehetőségét. A háztartás és a gazdaság ügyei nem különültek el. Ezenkívül az utak rossz minősége, a jelentős vá-

rosok – ezáltal a felvevőpiacok távolsága is nehezítette a vállalkozási hajlandóság erősödését.

A rendszerváltozás utáni gazdálkodás vizsgálata során számtalan kérdés megválaszolása hárul a kutatókra. Az újjáéledő „paraszi” gazdálkodás milyen szerkezeti-tudati mintákba rendeződik: A történeti előzmények, a hagyományok hogyan határozzák meg ezeket a folyamatokat? A paraszti hagyományok viszonylagos merevsége mennyire volt képes újraéledni a megváltozott körülmények között? A gazdálkodói mentalitások vizsgálata szorosan kapcsolódik a különböző gazdaságtípusokhoz, a gazdálkodási üzemszervezetek kategorizálásához. A vizsgálatok egyik fókusza pedig a gazdálkodói mentalitás és a polgárosodás kapcsolata, e két fogalom által determinált folyamatok leírása lett.

Muraszemenyén a rendszerváltás során megindult kárpótlás és vagyonnevesítési folyamat viszonylagos gyorsasággal és nagyobb konfliktusok nélkül lezárult. A településen végzett csaknem teljes körű (98%) vizsgálat során azt mértük föl, a háztartások milyen arányban részesednek különböző mértékű földterületekből. Nem rendelkezik a ház körüli kerten kívüli földterülettel Alsószemenyén 43,5%, Felsőszemenyén 42,6%, Csernecen 34,6%, Aligváron pedig 16,6%. Tehát a háztartások csaknem negyven százaléka nem rendelkezik földterülettel. A vizsgálatok azt mutatják továbbá, hogy a földterülettel rendelkezők között is további 13% azok aránya, akik bérbé adják, tehát nem művelik saját maguk a birtokaikat. A földbirtokkal rendelkezők között is jelentős azon gazdaságok száma, amelyek 1-2 hektáros területen gazdálkodnak. A gazdaságok nagy része súlyos eszköz-, tőke-, szaktudás- és piachiánnyal küszködik. A magántulajdoni formák között működő gazdaságok újraindulása a mezőgazdaság válsága mellett történt meg. Fokozatosan erősödtek a mezőgazdaság válságjelei: értékesítési problémák, az agrárrolló szétnyílásának gyorsulása, a tsz-kooperáció (szövetkezeti állatállomány biztosítása, takarmány-hozzájárulás, állatorvosi felügyelet, értékesítési szervezés) megszűnése.

Eddig főleg szociológusok alkották meg üzemszervezeti kategóriákat a 90-es évek mezőgazdasági üzeméről, általában a kollektivizálás előtti üzemszervezeti formákat figyelembe véve.²

Nagyon sokan elszakadtak tudatilag már a földtől: voltak, akiket az olajipar „vitt el” a mezőgazdaságtól, sokan elvándoroltak a településről, azok pedig, akik mentálisan igazán kötődtek a földhöz, azok a rendszerváltás időszakára megöregedtek. A kilencvenes évek elején még csaknem minden egykori tulajdonos,

² Harcsa István a termelési szerkezettől, szakosodástól függően különbözteti meg, hogy egy-egy adott gazdaság alapvetően egy vagy több termékből ér el bizonyos termelési értéket: monokulturális gazdaságok, egy-egy ágazat túlsúlya a jellemző, vegyes gazdaság. Harcsa 1994: 24. Spéder Zsolt a piacorientáltság alapján beszél piacorientált, piacra is termelő (hagyományos paraszti) és önellátó gazdaságról. Spéder 1997: 11.

örökös, szövetkezeti tag és alkalmazott földhöz kívánt jutni. A föld utáni vágyakozás hol racionális, hol nosztalgikus töltettel bírt. Többen, főleg a korábbi középbirtokos parasztok, illetve gyermekeik, valamint a termelőszövetkezet vezető beosztású, vagy szakirányú végzettséggel rendelkező dolgozói működőképes, áruterelő gazdaságokat kívántak létrehozni. Az előbbieket esetében azonban csak a korábbi életvitelhez való visszatérés képe jelent meg, gazdasági racionalitások nélkül: „A nagy átalakulások korszakában a tegnapi állapotok mindig idealizálódnak. Úgy emelkednek az emlékezetben a jelen zűrzavarai fölé, mint amelyek szilárdak, biztonságosak voltak, kíváncsiak arra, hogy visszatérjünk hozzájuk.”³

Többen kényszervállalkozásként kezdtek földművelésbe, a rendszerváltás utáni ipari, de részben mezőgazdasági összeomlás, az egyre fokozódó munkanélküliség kényszermegoldásként „hajszolta” bele az embereket a mezőgazdasági termelésbe.⁴

A muraszemenyei háztartásokat vizsgálva a következő gazdálkodási üzemtípusokat tudtuk megkülönböztetni. A vizsgálat során a különböző típusokba való besorolás szempontjai a következők voltak: önellátás vagy értékesítés motiválja a gazdaságot; mekkora a termelés volumene, specializáltsága; a gazdaság elindításához, működtetéséhez milyen termelési eszközökkel rendelkezik (gépek, föld, szakmai ismeretek), illetve milyen tőkével (anyagi, kapcsolati, szakmai); a munkavégzők személyi összetétele (családi, bér munka).

„Konyhakert-gazdaság”

Azokat a családi üzemeket soroljuk ide, amelyek minimális földterülettel, jellemző módon – ahogy a típus elnevezés is mutatja – ház körüli kiskerttel, és maximum a hegyen lévő szőlőbirtokkal rendelkeznek. Saját szükségletükre termelnek a háztartás minimális kiegészítésére zöldséget, paradicsomot, paprikát, uborkát, hagymát, némi gyümölcsöt. A családi üzem állatállománya minimális, maximum néhány baromfit tartanak.

Gépállományuk nincs, eszközkészletük néhány kéziszerszámban kimerül. A gazdaság működéséhez csak saját munkájukat használják fel, minimális idő- és pénzráfordítással. A családi üzem működtetésének gazdasági célja nincs, szinte csak „hobbiszinten”, a „ház melletti kertet csak megműveljük”, „jól jön néha a gyerekeknek a friss zöldség, gyümölcs”, „itt a faluban ez már csak így szokás” indokokat ismerhettük meg.

³ Csanády 1995: 133.

⁴ Kovács – Bihari 1998: 183.

Önellátó, kiegészítő gazdaság

Ezeknek a gazdasági üzemeknek legfőbb célja a háztartás kiegészítése mezőgazdasági termékekkel. A termelés során minél több élelmiszerből kívánnak a családi háztartás számára optimális mennyiséget előállítani. Termelésük nem specializált, hagyományosan konyhagazdaságként üzemelnek. A házhoz kapcsolódó kiskert mellett a hegyen lévő szőlőbirtokot művelik, valamint viszonylag kisebb kárpótlás, vagy vagyonnevesítés során szerzett földeken gazdálkodnak, gyakran azonban bérbe adják. A gazdaság szorosan kötődik a háztartáshoz, a kettőt nem választják szét. A gazdálkodás során racionális kalkulációt nem alkalmaznak: céljuk a háztartás minél szélesebb körű kiegészítése. A gazdaság állatállománya nem jelentős, a baromfi mellett egy-két sertés hizlalásával foglalkoznak.

A gazdaság működtetéséhez, különösen vetőmag-, permetezőszer-, takarmányvásárláshoz némi tőkét fordítanak, de ennél sokkal jelentősebb, meghatározóbb a családi, saját élőmunka felhasználása. Bér munkásokat nem alkalmaznak, gazdasági eszközeik között a kéziszerszámok mellett csak robot kapálógépet, esetleg egy traktort találunk.

Árutermelő, kiegészítő gazdaság

Ezek a gazdaságok mutatnak rokonságot, és részleges kontinuitást a két világháború közötti középparaszti gazdaságokkal. Céljuk az önellátás mellett az áruterelés, az értékesítés. Ezek a gazdaságok két nagy területre oszthatók: egyfelől a háztartás számára, az önellátást kielégítve termelnek, másrészt pedig piaci értékesítésre termelnek viszonylagos specializáltsággal. A konyhakert mellett szerzett, bérelt földterülettel és szőlővel rendelkeznek.

A gazdaság működtetéséhez forgótőkével rendelkeznek, ami azonban nem túl jelentős, a háztartás kiadásait, mivel nem teljesen különülnek el egymástól, jelentősen terhelik. A gazdálkodás legtöbbször nem az egyetlen bevételi forrásuk, ezeket a háztartásokat a két lábon állás jellemzi. A termelés és az értékesítés során már racionális tervezés és kalkuláció jelentkezik.

Ezeknek a gazdaságoknak a működtetéséhez már jelentősebb földterület szükségeltetik, amelyhez kárpótlás, vagyonnevesítés és bérlet révén jutottak. A földterület mellett eszközállományuk is fejlettebb, a gazdaság alapszinten gépesített, és az örökölt paraszti tudás mellett gyakran mezőgazdasági szaktudással is rendelkeznek. A gépállományuk egy részét a szövetkezet privatizációja során szerezték, emellett jelentősnek mondható a különböző kedvezményes, államilag is támogatott gépvásárlás.

A gazdaság működtetéséhez szükséges munka nagy részét saját eszközeikkel maguk végzik. Emellett bizonyos munkafázisokat bér munkával végeztetnek el, ennek oka az, hogy megfelelő gép hiányában rákényszerülnek külső munka fogadására. Előfordul az is, hogy ők maguk is vállalnak gépeikkel bér munkát.

Árutermelő, mezőgazdasági vállalkozás

Ezen gazdaságok egyik legfőbb jellemzője az, hogy minden esetben főfoglalkozást jelent, a háztartás számára pedig a legfontosabb bevételi forrást. A termelés piacorientált, a gazdálkodás erősen termékspecifikus. A háztartás számára csak minimális, „konyhakert” szinten termelnek.

A vállalkozások megfelelő mennyiségű földterülettel rendelkeznek, amelyeket kárpótlás, vagyonnevesítés, bérlet és földvásárlás útján gyarapítják. Jelentős gépparkkal rendelkeznek, személyes kapcsolatrendszerük segítségével könnyebben jutottak, jutnak banki kölcsönhöz, gazdahitelhez. A vállalkozások működtetéséhez szükségük van jelentős forgótőkére, biztos piaci kapcsolatra. Szakszerű mezőgazdasági tudás mellett minimális jogi, közgazdasági és vállalkozási ismeretekkel is rendelkezniük kell.

A gazdaságban a családtagok mellett állandó és időszakos munkavállalók is részt vesznek. A gazdaság pénzügyeit könyvelővel irányítják, a kiadásokat, bevételeket, a tervezést, a munkafolyamatokat, az értékesítést előre, racionálisan megtervezik.

A RÉGI ÉS AZ ÚJ GAZDASÁGOK SZEREPLŐINEK POLGÁROSODÁSA

A gazdálkodásmódok közötti mentalitásbeli különbségek a paraszti polgárosodás kérdéskörét is érintik.

A paraszti polgárosodás első elméleti teoretikusának Erdei Ferencet tekinthetjük, aki a parasztság rendi szerkezetének felbomlását írja le e szavakkal. Erdei a parasztság történelmi felbomlásának folyamatát állította a polgárosodás középpontjába. A történeti parasztság felbomlásával vált a „kapitalista társadalom” részévé, mint polgár, kispolgár vagy éppen mezőgazdasági munkás.⁵

Kósa László meghatározó munkájában a paraszti polgárosodás alatt azt a folyamatot írja le, amelyben a parasztság megszabadul feudális kötöttségeitől, a polgári társadalom részévé válik, önálló, saját tulajdonnal rendelkezik, a társadalom vállalkozó szellemű és vállalkozásra képes tagjává válik. Kósa külön fi-

⁵ Erdei 1938, 1944.

gyelmet szentel a paraszti gazdálkodásnak. A nyomáskényszer és az ugarhagyás felszámolása a paraszti gazdálkodás alapjait érintette, ezáltal a parasztság elindult a kapitalizálódás útján. A paraszti gazdaságok vállalkozni tudtak: a gabonakonjunktúra vége új, jövedelmezőbb és belterjes ágazatok kialakulását idézte elő. Többek között fellendült a szarvasmarha-tenyésztés az istállózó marhatarással, vagy éppen a lótarás – az általunk vizsgált településen is –, hiszen egyre népszerűbbé vált a falvakban is a nagy testű, hidegvérű muraközi ló.⁶

A tradicionális parasztság, amelynek létrejötté szorosan kötődik a rendi társadalomhoz, annak jogi értelemben vett végéhez, a jobbágyfelszabadításhoz. A kapitalizmuskori parasztság olyan összetett, strukturált társadalmi képződmény, amelynek tagjait összeköti az az erkölcs, az a morál, amely hagyományosan szerveződött, amely a közösségi nyilvánosság erejében érhető tetten. A paraszti munka, amelyre ez az erkölcs is épül, elsősorban a földhöz, a mezőgazdasághoz kapcsolódik, még akkor is, ha az egyéb foglalkozási ágakban való részvétel is megjelenik, sőt gyakran akár a háztartás fő bevételi forrásává is válik. Ami azonban ekkor is megmarad, az a föld értékorientáltsága, a máshonnan származó bevételek a paraszti gazdasági üzembe való felhasználása, befektetése. Mindehhez szorosan kötődik az az életmód, gazdálkodói magatartás, amely megőrzi a kialakult szerepeket, azok strukturált, de egységes rendszerét. Ez a társadalom, ez a kultúra folyamatosan változva, de alapjait, hagyományait megőrizve szembesült a II. világháború utáni politikai változásokkal. A politika intervenciója mindig érintette a parasztságot, 1945 előtt a nagybirtok védelme, később a hadigazdaság bevezetése, az állam növekvő kontrollja. De a legerőteljesebb, legdurvább politikai intervenció 1945 után valósult meg. Ennek első, a parasztságot sok mindenben segítő intézkedése a földosztás volt, a kommunizmus intervenciója pedig a szövetkezetesítés, a kádári modernizáció. Természetesen a rendszerváltás utáni kárpótlás, privatizáció és a gazdasági liberalizáció is a politikai intervenció kategóriájába tartozik.⁷

Muraszemenye polgárosodását alapjaiban meghatározó tulajdonságok jellemzők szorítják saját határai közé. A zalai aprófalvakra jellemző szűk határ, rossz útviszonyok, a gazdaság fejletlensége nem tette lehetővé a szerves polgárosodás, vagy az Erdei által is kiemelt alföldi, mezővárosi parasztpolgárosodás jelenlétét, társadalmi változásokat meghatározó indukálódását. A dél-zalai parasztság kapitalizmuskori lehetőségei alacsony szinten álltak, és ez nem változott sokat a 20. század második felében sem. A helyi polgárosodást, többféleképpen lehet értelmezni, beszélhetünk „kispolgárosodásról”, „proletarizálódásról”. A terület vizsgálata alapján a „*nyomott polgárosodás*” kifejezést alkalmazom, mert ez a szóösszetétel fejezi ki azt a folyamatot, ami itt polgárosodásként végbement. A pa-

⁶ Kósa 1990: 64–65, 192–193.

⁷ Csíste – Kovács 2002: 273.

raszti gazdaság és gazdálkodás, mint a 20. század közepéig uralkodó megélhetési forma, termelési egység és életmód volt egyszerre: a vezérelv és stratégia a megélhetés adott szintjének fenntartása volt. Ez a fenntartási folyamat figyelembe veszi a tradíciókat, a hagyományok szerves fejlődését, a gazdaságok modernizációját, a termelési eszközök gyarapodását, fejlődését, és persze a munkaerő – jelen esetben – a gazdálkodó családméret alakulását. Figyelemre méltó a kistelepusléseken a 19. század végétől egyre erősödő gazdasági átalakulás, amit én a polgárosodás felé megtett lépések sorozataként értékelek. Mit jelent ez esetünkben, a vizsgált településen? A mezőgazdasági termelés gépesítése, különösen a vetőgépek, cséplőgépek megjelenése fokozta a termelés mennyiségét, intenzitását. Jelentős állatállomány-növekedés figyelhető meg. Ez lehetőséget adott a gazdasági kapcsolatok – helyi viszonyok közötti – élénkítésére. Mindezek a folyamatok azonban mérsékelten, messze az országos átlagtól elmaradva jelentkeztek. Az olajipar megjelenése a harmincas évek végén még nem egyértelmű munkássá válási folyamatot takar, semmi esetre sem beszélhetünk proletarizációról. Az ipari munkába való bekapcsolódás elsődleges célja a korábbi mezőgazdasági volumen, gazdasági szint növelése volt. A korábbi életvitel alapjai fennmaradtak, a paraszti kulturális örökség folytatása személyes és közösségi elvárás volt. A napi ingázás eleinte nem jelentett mást, mint az adott közeg részleges elhagyását, majd az adott közegbe való visszatérést, és a közösség által támasztott elvárásoknak való megfelelést. A paraszti polgárosodás jellemző vonásai nem is tudtak megjelenni, vagy sokkal alacsonyabb szinten mutatkoztak meg: a népművészetnek a kiteljesedése, „virágzása” nem valósul meg, az anyagi gyarapodás is viszonylagos. A kereskedelem, a szolgáltatóipar történeti formái, a kézművesség minimálisan van jelen, hiszen nincs vásárlóerő, nincs kihasználható piac.

A történeti parasztság polgárosodását nem tudom a kommunista rendszer idején értelmezni, mert azokat az elemeket szüntette meg a rendszer, amelyek a polgárosodás feltételei. Az államosítással, a mezőgazdaság kollektivizálásával a parasztság legfontosabb munkaeszközét, a földet vették el, de a földdel elvették az állatállományát, eszközkészletét is. Az államosítás totális volt, hiszen a magántulajdont azon a szinten szüntette meg, hogy a családoktól elvette azokat a lehetőségeket, erőforrásokat, amelyekkel megélhetésüket biztosíthatták volna. Az első gazdaság államosításával az állam lett a legnagyobb munkaadó. Bár a hatvanas években is látható volt már a mezőgazdaság bizonyos fejlődése, a földhasználat növekedése, az agrármodernizáció, az erre épülő eredményes, iparszerű mezőgazdasági termelés módszereinek elterjedése, folyamatosan csökkent az agráriumban dolgozók aránya és ezzel párhuzamosan nőtt az iparban, kereskedelemben, a szolgáltatásban foglalkoztatottak száma.

Ettől függetlenül az első gazdaság eltartóképessége nem javult olyan mértékben, hogy a tömegesen bérből és fizetésből élő rétegek csak ebből a gazdaságból

megéljenek. Az első gazdaság olyan előnyöket adott, amik korábban keveseknek adatott meg, többek között a családi pótlék, egészségügyi ellátás, nyugdíj. Az állam is látta azokat a hiányokat, amelyek sebezhetővé, gyengévé tették az első gazdaságot, ezért a lakosság kezében hagytak olyan eszközöket és lehetőségeket, amelyekkel kiegészítő forrásokhoz juthattak az emberek.⁸

A háztájival a falusi lakosság kezébe olyan gazdasági erőforrás került vissza, amely részben visszaállította a korábbi paraszti munkaszervezeti formákat. Szabó Lászlóhoz hasonlóan úgy látom, hogy a háztáji lett a korábbi paraszti munkaszervezeti formák életetője.⁹ Szabó szerint a régi paraszti szemlélet termelődik újra, hiszen a háztáji gazdaságban is a munka válik központi kategóriává. A kistermelői munka válik paraszti munkává, mivel a saját munka válik értéké, de ezzel párhuzamban a termelésbe befektetett munkát nem számítják bele semmiféle tevékenységbe, elveszíti forgalmi értékét.¹⁰

A 90-es évek gazdálkodói között, minél nagyobb birtokmérettel rendelkeznek, minél fiatalabb gazdálkodóról van szó, annál nagyobb a főfoglalkozású gazdák aránya. Ez mutatja a kockázatvállalás mértékében fellelhető korosztályi különbségeket.¹¹ Kovách Imre a nagy mezőgazdasági vállalkozókat jellegzetesen a volt szövetkezeti menedzsmentből érkezőknek tartja, azzal érvelve, hogy ők juthattak nagyobb hitelhez, támogatáshoz, szövetkezeti vagyonhoz.¹² A családi gazdaságok, mezőgazdasági kisüzemek irányítóinak társadalmi háttérét vizsgálva az utolsó évtizedben újabb változások következtek be. Nem feltétlenül jelentek meg a gyermekek kistermelővé, mezőgazdasági vállalkozóvá válásában a szülők korábbi státusának, földterület nagyságának öröksége. Harcsa István nem tartja a kilencvenes években meghatározónak az új mezőgazdasági kistermelők között az önálló parasztgazda leszármazottak jelenlétét, ami a paraszti polgárosodás újratermelődésének megváltozására utal.¹³

A gazdaságok legnagyobb részét részfoglalkozású gazdák vezetik. A két lábon állás már hagyományosan jellemezte a paraszti gazdaságokat. E két lábon állás nem volt más, mint a megélhetés könnyítésének, a jövedelmek bővítésének technikája. Ehhez társíthatjuk a két- vagy többkeresős családmódellet is, amely nemcsak a városi munkásságot, hanem a parasztszaládokat és gazdaságaikat is jellemezte, hiszen a termelés egysége az egész család munkájára, munkamegosztásra épült.¹⁴

⁸ Laki 1997: 5–7.

⁹ Szabó 1997: 479.

¹⁰ Szabó 1997: 487–488.

¹¹ Harcsa 1994: 7.

¹² Kovách 1997: 13.

¹³ Harcsa 1994: 7.

¹⁴ Laki 1997: 4.

A polgárosodás kapcsán külön vizsgálatot igényel a főfoglalkozású gazdák társadalmi háttérének vizsgálata. Korábban a társadalmi státus továbbörökítése volt jellemző, a szülők státusának megőrzése mindenáron. A kilencvenes években a főfoglalkozású gazdává válásban elsősorban már nem a korábbi szülői státusok játszották a legfontosabb szerepet, hanem a szakértelem, a megszerzett szakképzettség.¹⁵ A korábbi paraszti tudás fokozatosan leértékelődött, a megváltozott körülmények, az új technikák megjelenésével már nem voltak alkalmazhatók mezőgazdasági vállalkozások működtetésében. A korábbi paraszti tudás mellett új, szakszerű, technikai tudásra is szükség van. A megszerzett szakképzettség nem feltétlenül mezőgazdasági, de jellemzően köthető valamilyen formában az agráriumhoz, sokszor gépipari, a mezőgazdasági gépjavításhoz köthető. A törvényi szabályozás mellett tehát a szubjektív tényező sokasága játszott közre a mezőgazdaság átalakulásában. Szabó Piroska a kollektivizálás előtti birtokmérettel párhuzamosan az új tulajdonosi szerkezet kialakulásában jelentős szerepet vállalónak tartja a pénztőkét, a kilencvenes évekre elfoglalt társadalmi pozíciót, az iskolázottságot és foglalkozási jelleget, valamint a családi háttérrel, a kockázatvállalási hajlandóságot és a helyzetfelismerési képességet.¹⁶

A megváltozott körülmények – az új tulajdonosi struktúra, agrárrend stb. – között megnőtt a gazdák mozgástere, de ezzel emelkedett a kockázat lehetősége is. Ezért kerülnek előtérbe a szakszerű ismeretek, a vállalkozói magatartás, ez presztízst adhat a gazdálkodóknak, a vállalkozói rétegbe való integrálódáshoz.¹⁷

Kotics József elemzésében is felhívja a figyelmünket azokra a különbségekre, amelyek a vállalkozás és a paraszti gazdaság között állnak fent. Míg a paraszti gazdaságokat nem tudjuk teljesen leválasztani a társadalmi cselekvések egészéről, a termeléshez kötődő tradicionálisan jelenlévő szokások illeszkednek a gazdaság egészéhez – még ha ez ma már sokkal lazábbnak és töredezettnak is tekinthető –, addig a vállalkozások sokkal inkább individualizálódtak, „beszerzéseit, értékesítését, technológiáját, munkaszervezetét kiszakítják a környezet szokásrendszeréből”.¹⁸ A változások által létrejövő társadalmi és gazdasági kihívásokra adható válaszok nemcsak az egyéni tradíciókban találhatják meg alapjukat, hanem a közösség kulturális hagyományában is. A vállalkozói mentalitás, és a vállalkozások létrejötté jelenti a kapitalista, piacorientált egyéni, szekularizált viselkedésmód, gazdasági mentalitás erősödését, ezzel szemben viszont az önellátásra épülő gazdálkodói mentalitás inkább épül újra a korábbi tradíciók adta lehetőségekre. A paraszti üzemek évszázados hagyománya az egymásra figyelő, egymást segítő termelési rend megszervezése. E hagyomány egyik jelentős

¹⁵ Kotics 2001: 144–145.

¹⁶ Szabó 2001: 129.

¹⁷ Kotics 2001: 145.

¹⁸ Kotics 2001: 146.

szegmense a cseremunka intézménye, amit Szabó Piroska a változások ellenére is a 20. századi mezőgazdasági termelés meghatározó jellegzetességének tekint, amit az „érdekek és önértékek összeegyeztethetősége” tart fenn, leginkább a tőke- és munkaerőhiánnyal küszködő gazdaságokban.¹⁹

A rendszerváltás után bő egy évtizeddel már sokkal jobban láthatók azok a folyamatok, amelyek az új típusú mezőgazdaság szegmenseit határozzák meg. A mezőgazdasági vállalkozások vezetőinek a piacszerzése, társadalmi és gazdasági térnyerése elsősorban már nem a szülők társadalmi, mondjuk ki, közép- és dagparaszti tradícióihoz kötődnek, hanem ezzel párhuzamosan, a szakirányú tudás, a vállalkozói mentalitás, a kapcsolati- és pénztőke jelenti a vidéki társadalom polgárosodásának alapjait. A rendszerváltás utáni változások helyi példái jól mutatják, hogy három nagy folyamat érhető tetten a gazdálkodás-polgárosodás kettősségének bő egy évtizedes alakulásában. A rendszerváltás időszakára a település társadalmi képe egy felborított, a kontinuos fejlődést mesterségesen megakasztó „kifosztott” társadalmi struktúrát jelentett. A lokális kötődésekkel rendelkező értelmiség hiánya már több évtizedes, hiszen legtöbbjük nem tért vissza szülőfalujába. A munkaképes lakosság aránya lecsökkent, a korábbi, nagyiramú iparosítás, a mezőgazdaság átalakítása a gazdák között olyan mentalitás kialakulásához vezetett, amely nem kötötte a lokális gazdasághoz, a helyi háztartáshoz a fiatalokat. A korábbi gazdasági alap – a föld – visszaszerzése presztízspozíció volt, de a nem teljes kárpótlás ezt is felborította, valamint a gazdálkodás beindításához szükséges erők hiánya, valamint az életkori sajátosságok, az egyre fokozódó elöregedés lehetetlenné tette az intenzív gazdálkodói, vállalkozásbarát mentalitás és ezáltal a szerves polgárosodási folyamatok jelenlétét. Az új vállalkozói réteg kialakulása elsősorban a szaktudáshoz, a tőkéhez köthető. A kilencvenes évek első felében több kényszervállalkozás született a mezőgazdaság terén is, ezek nagy része azonban néhány évi vegetáció után elvesztette minden reményét a fennmaradásához. Ezeket a megerősödő vállalkozók kebelezték és kebelezik be. Lassan kialakul az a struktúra, amely négy alappilléren nyugszik: a nyugdíjas, bérleti díjakkal jövedelmét kiegészítő csoport, a bérből és fizetésből élő, azt minimális mezőgazdasági termeléssel, másik része viszont jelentős gazdasági tevékenységgel kiegészítő csoport, a negyedik meghatározó, leginkább prosperáló a vállalkozásra épülő, a piacot szervezeten és megtervezve kihasználó csoport. Ebben az új struktúrában a korábbi paraszti kultúra jegyei halványan, részleteiben vannak csak jelen. Nem képeznek összefüggő, strukturálisan felépülő rendszert. A rurális társadalom „elparasztatlanítása” még ha minden elemében nem is fejeződött be, ez az új struktúra már nem hordozza magában a parasztság fennmaradásának lehetőségét. Az új rurális társadalom

¹⁹ Szabó 2001: 129–137.

összetettségében azonban jelen vannak, és meg is maradnak azok az elemek – mint mondtuk azonban nem képezve rendszert –, amelyek a tradicionális parasztságtól való származásukat a kutatók számára is bizonyítják, ha másként nem, hát az emlékezet által; azáltal az emlékezet által, amely még mindig részese tud lenni, a mindennapok, az ünnepek közösségi (családi és különböző szintű lokális) megnyilvánulásainak.

IRODALOM

T. BEREZCKI Ibolya – SÁRI Zsolt

2005 *A népi építészet, a lakáskultúra és az életmód változásai a 19–20. században. Tanulmányok a Dél-Dunántúlról és Észak-Magyarországról.* Szentendre

CSANÁDY András

1995 *A gazdálkodás módja és mentalitása a Székelyföldön. Regio.* 1–2. 126–136.

CSITE András

2002 *Vidéki történet.* In *Hatalmi és társadalmi változás.*

KOVÁCH Imre

é. n. *A posztoszocializmus vége.* In Kovách Imre (szerk.): *Szociológiai tanulmányok.* Budapest, 219–307.

ERDEI Ferenc

1938 *Parasztok.* Budapest.

HARCSA István

1994 *Paraszti gazdaságok, mezőgazdasági vállalkozók. Társadalomstatistikai füzetek* 3. Budapest

KÓSA László

1998 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).* Budapest.

KOTICS József

2001 *Mások tekintetében.* In *A Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék Könyvei* 4. Miskolc

KOVÁCH Imre

1997 *Posztoszocializmus és polgárosodás.* In www.kvtr.elte.hu/mszt/19974/kovach.htm

KOVÁCS Katalin – BIHARI Zsuzsanna

1998 *Bomlás és sarjadás az agrárgazdaságban.* In *Replika.* Budapest, 33–34. 177–192.

LAKI László

1997 *A magyar fejlődés sajátosságainak néhány vonása. (Avagy a polgárosodásból kimaradó társadalmi csoportok).* In: www.kvtr.elte.hu/mszt/19973/laki.htm

SPÉDER Zsolt

1997 *Háztartások egy kis térségben. Szociológiai Szemle* 1. 5–37.

SZABÓ László

1997 *A munka néprajza. Tanulmányok a magyar paraszti munka- és üzemszervezetről a XVIII–XX. századból.* Debrecen

SZABÓ Piroska

- 2001 Régi-új gazdálkodók egy dél-alföldi tanyás településen. In: Hála József – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*. Budapest, 129–138.

Zsolt Sári

THE MENTALITY CHARACTERISTIC OF HUSBANDRY AND THE ACQUISITION OF BOURGEOIS TRAITS:
THE EXAMINATION OF PRESENT-DAY CHANGES IN *MURASZEMENYE*

This study processes the findings of an ethnographical collecting work session carried out between 2001 and 2004 in *Muraszemenye*, South-Zala County, in the region called *Dél-Dunántúl* [Southern Transdanubia] under the aegis of *Szabadtéri Néprajzi Múzeum* [Hungarian Open Air Museum].

In the process of examining the husbandry-related activities in the time period following the change of the political regime, there emerge quite a few questions to be answered by the researchers. These concern, for example, what sort of structural and consciousness patterns the reviving “peasant” husbandry is arranged in or how the historical antecedents and traditions define or determine these processes. To what extent was the relative rigidity of peasant traditions able to revitalize among the new circumstances? The examination of various mentalities related to husbandry is closely connected to the diverse types of farming units or to the categorization of forms of farming management. One of the focal points of the investigations has become the relationship between the mentality which is characteristic of people involved in husbandry and the process of how these people acquire bourgeois traits, that is to say, the description of the processes determined by these two notions.

After examining the households in *Muraszemenye*, we could distinguish the following types of farming units: “*konyhakert-gazdaság*” [vegetable garden homestead]; *önellátó, kiegészítő gazdaság* [self-sustaining, supplementary homestead]; *árutermelő, kiegészítő gazdaság* [supplementary homestead producing for sale]; *árutermelő, mezőgazdasági vállalkozás* [agricultural business producing for sale].

The responses that can be supplied to the social and economic challenges prompted by the changes may find their basis not only in the individual traditions but also in the cultural tradition of the community. The entrepreneurial mentality and the establishment of enterprises indicate the strengthening of the capitalistic, market oriented, individual, and secularized attitude and economic mentality, while the husbandmen’s mentality based upon self-sustenance is rather based again on the possibilities provided by the earlier traditions.

Balassa M. Iván

A szomszédos országok magyarságának bemutatási lehetőségei a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban

A szabadtéri múzeumok hagyományosan valamely földrajzilag meghatározható terület – ország, tartomány, kisebb terület, valamikori vagy egykorú közigazgatási egység – népességének a múzeumi műfaj lehetőségeinek és adottságainak megfelelő bemutatására vállalkoznak. Az „országos” múzeumok mellett, mint például az *Österreichische Freilichtmuseum* Ausztriában, a *Skansen* Svédországban, a *Muzeul Satului* Romániában stb., az egykori német hercegségek, a ma is funkcionáló lengyel vajdaságok, a magyar megyék, a kisebb dán, holland területek szabadtéri gyűjteményei mind ilyen alapon szerveződtek. Ide sorolhatók az etnográfiai tájakat, vidékeket képviselő intézmények is, mint Magyarországon a *Göcseji Falumúzeum*, északi szomszédainknál a *Múzeum liptovskej dediny v Pribline*, keletebbre Máramarosszigeten a *Muzeul Satului Maramuresan*, hogy csak néhány közeli múzeumot említsünk.¹

Mivel a *lokalitás* az elsődleges rendező elv, gyakori, hogy az adott területen élő teljes népességet mutatják be, tehát a hagyományosan ott élő vagy valami ilyen történeti folyamat eredményeként letelepedett kisebbségeket is.² Így volt ez már a 19. század végén is, hazai példája az 1896-os *Ezredéves Országos Kiállítás Néprajzi Faluja*, ahol a 24 telek fele a Kárpát-medence nem magyar lakosságának életmódját örökítette meg. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Szentendrén szintén feladatának érzi ezt, ezért vannak német, ruszin vagy szlovák házak a felépültek között vagy a tervekben. Ezért lenne helyesebb – legalábbis a jelen állapotában – az intézmény megnevezésében a *magyarországi* kifejezést használni.³

Viszonylag ritka, hogy egy szabadtéri múzeum etnikai alapon szerveződjön. Az azonban nem példa nélküli, bár nem gyakori, hogy az etnikum valamilyen,

¹ Itt jegyzem meg, hogy a régészeti szabadtéri múzeumok szerteágazó kérdésével szándékosan nem foglalkozom, hasonlóan az úgynevezett tematikussokkal sem, mint amilyen pl. a nagyszebeni (Sibiu, Románia), korábbi nevén népi technikai múzeum, ezek ugyanis lényegében „lokális” (lásd a későbbiekben!) intézmények.

² Ezért tekinthető például a szlovákiai Svidníkben a nevében is deklaráltan az ukrán-rutén kultúrát bemutató *Múzeum ukrajinsko-rúsinskej kultúry* is lokális szabadtéri múzeumnak, mert egy régió népi kultúráját mutatja be

³ A magyar nyelvű megnevezésben ez nem is szerepel, de a hivatalos idegen nyelvűekben *Hungarian*, *Ungarische* stb. van

többször történeti okból, például határváltozás miatt külföldre került részét a nemzeti szabadtéri múzeumban bemutatják. Jól példázza az ilyen helyzeteket a Helsinkiben lévő központi finn szabadtéri múzeum, a *Seurasaarinen ulkomuseo* kelet-karjalai házainak története. Az elsőt 1913-ban *Kaukolából* telepítették át, a terület később szovjet fennhatóság alá került. A másikat *Pertinostából* a szovjet–finn „téli háború”-t közvetlenül megelőzően, 1939 nyarán rohammunkával szállították át. A békekötést követően Karéliának ez a része ismét szovjet megszállás alá került.⁴ A szabadtéri múzeumok műfaji határait feszegeti az *Ulster American Folkpark* az észak-írországi Holywoodban, ahol nemcsak az Észak-amerikai kontinensre kivándorló ír milliók eredeti lakóhelyét, hanem az újvilágbéli életkörülményeit is megörökítik.⁵

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Szentendrén – az alapítás ideje és az építés első évtizedeinek politikai viszonyai miatt – eredetileg csak a jelenlegi határaink által meghatározott terület paraszti, mezővárosi népességének hagyományos kultúráját tervezte, tervezhette bemutatni. Az utóbbi időkben felmerült igény, és esetleg a lehetőség, hogy az intézmény az egész Kárpát-medence magyar lakosságát mutassa be, tehát hogy a *magyarországi magyar* szabadtéri múzeum – vagy az is – legyen. Ez azonban szemléletváltást jelent.

A lehetőségeket vizsgálva mindenképpen egyszerűbb a helyzet ott, ahol az 1920-ban meghúzott új határok magyarlakta területeket szakítottak szét, mint Szlovákiában, a Kárpátalján, a romániai Partiumban, délen Bácskában vagy legnyugatabbra Burgenlandban. Itt a múzeum jelenlegi tájegységeit lehet alkalmassá tenni az e területeken élő magyarság bemutatására. Északon például a Szlovákiához tartozó Gömörből, esetleg nyugatabbra Hontból származó épületegyüttesekkel lehetne kiegészíteni a felföldi falusi tájegységet. Viszről vagy Técsőről és/vagy a Szilágyságból, a ma Romániához tartozó Szatmárból bővíthető a Felső-Tisza-vidék épületcsoport. Az Alföld tájegység kiegészülhetne Bácskából (Magyarkanizsa, Ada stb.), esetleg már egy, a tervben lévő objektum helyett is. Megfontolás tárgya lehet, hogy a Drávaszög vagy Szlavónia valamilyen formában képviselve legyen a Dél-Dunántúl tájegységben, hasonlóan a nyugat-dunántúliban Szlovénia és akár csak valami kisemlékkel, szimbolikusan Burgenland. Ez a kiegészítés-lista természetesen bővíthető még számos kistáj bemutatása indokolt lenne.

Mindez részben elvi felvetés, a kialakult tájegység-struktúra, különösen ott, ahol az épületcsoport építése befejeződött, gyakorlati nehézségeket okozhat,

⁴ Lásd pl. Järvelä – Hynynen 2005. Az 1939-es épület-áttelepítésről szinte minden kisebb-nagyobb katalógus megemlékezik.

⁵ Az Ó-ból az Újhazai részbe egy kivándorlóhajó imitáción lehet „átkelni”, és ezt ráadásul megfelelő hang és fényeffektek is kísérik.

például, hogy nincs elég hely a bővítésre, vagy az új telek, telkek nehezen illeszthetők az elkészült részhez. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy már ebben az esetben is számolni kell a lokális és az etnikai alapú szabadtéri múzeumokról kifejtett paradigmaváltással.

*

Égészen más a helyzet a történeti Erdéllyel, a Királyhágón túl élő magyarsággal. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum jelenlegi koncepciójának megfelelően több tájegységet kellene építeni és azok az adott vidék települési és gazdasági struktúrájának megfelelő, a nemzetiségi és népességi viszonyokat tükröző épülethelyeket alkothatnának. De ez nem a mi illetékességünk, ez a kolozsvári (Cluj-Napoca) *Muzeul etnografic al Transilvaniei. Sectia in aer liber* feladata – lenne, ha Erdély nemzetiségi arányait valósan tükrözné.⁶ A lokális alapon történő kiegészítésnek sajnos politikai vonzatai is lehetnek, míg egy etnikai Erdély tájegység ezen az alapon – legalábbis számunkra – igazolható.

Egyértelmű, hogy a Szentendrén csak egy *Erdélyi magyar szabadtéri múzeum* – belső megfogalmazással *Erdélyi tájegység* – felépítésére lehet vállalkozni, de így is számos dolgot kell megfontolni.

A BEMUTATÁS KORA

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum eredeti koncepciója az I. világháborút, a trianoni béke idejét, az 1920 körüli éveket tekintette végső határnak. Ez a mai napig több helyen módosult, van berendezésünk az 1950-es évekből⁷ és tervezünk egy *20. századi falut* is⁸. Erdély egyes területein, pl. Kalotaszegen, vagy Székelyföldön is, bizonyos, a népi építészet körébe tartozó változások akár még az 1930-as években is lezajlottak, ezért itt rugalmasan kell kezelni az időhatárt, sőt élni kell „a hagyományos paraszti életforma felbomlásáig” általánosabb megfogalmazással.

A másik időhatár már bizonytalanabb. A Szabadtéri Néprajzi Múzeumban az épületállomány zöme 19. századi, elvétve akad néhány objektum az előző száz évből (annak is inkább a második feléből). Erdélyben a magyar épületállomány-

⁶ Nemcsak a magyarság „alulreprezentáltsága” jellemzi a gyűjteményt, hanem a szászok, németek, a különböző szláv népcsoportok bemutatásában is lehet kívánnivalót találni, ezért lényegében közelítik az etnikai alapú szabadtéri múzeum ideáját.

⁷ Pl. Hidas, Dél-Dunántúl tájegység, egyébként egy 19. századi házban.

⁸ Sári 2003.

ban – a legújabb kutatások szerint – akár 17. századi falusi épület is előfordul⁹, a 18. századból pedig már viszonylag bőséggel válogathatunk. Bármennyire is csábító egy ilyen archaikusság, hasznosnak tűnik a múzeum jelenlegi időhatáraihoz igazodni, nemcsak a könnyebb egybevethetőség miatt, hanem azért is, mert a 18. századi életkörülmények gyakorlati rekonstruálása (bútorok, textíliák, egyéb berendezési tárgyak) nem biztos, hogy maradéktalanul megoldható lenne.

A BEMUTATÁS TERJEDELME

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum jelen koncepciója egy-egy kisebb vagy nagyobb táj, esetleg etnográfiai régióon belül a történetileg is meghatározott társadalmi, életmódbéli, de építészeti ismérvek alapján kiválasztott és összeállított együttesekben rekonstruál egy-egy kort, szituációt. Törekszik arra, hogy ezen az egységen (tájegység) belül a különböző, a vidékre jellemző társadalmi rétegek, életformák éppen úgy szerepeljenek, mint az épületek fejlődésének és variálódásának különböző szakaszai és nem utolsósorban, hogy azokat a közösségi célú objektumokat is bemutassa, melyek e keretek között lehetségesek (a falusi templomoktól a malmokig). Mindezt úgynevezett *tájegységek*ben teszi, tehát egy-egy vidéket, tájat, etnikai csoportot több épületcsoport, telek mutat be.

És itt van a másik paradigmaváltás: a terület nagysága, de ha szűkítünk, a bemutatandó népesség száma, de még inkább a kultúra erős tagoltsága egyaránt a Szabadtéri Néprajzi Múzeum jelenlegi tájegység-struktúrájának feladását követeli meg, ez esetben lényegében egyetlen telekkel kellene egész néprajzi tájakat, etnikai csoportokat bemutatni.

Első megközelítésben a következő néprajzi tájak, etnikai csoportok szerepeltetését kell számításba venni:

1. Kalotaszeg
2. Borsa völgye
3. Kolozsvár és környéke, Erdőalja
4. Mezőség
5. Torockó
6. Kis-Küküllő mente
7. Nyárád mente, Bekecsalja
8. Sóvidék
9. Nyikó mente
10. Udvarhelyszék

⁹ Pl. Homoródalmáson 1645, vagy Torockón 1668.

11. Homoród mente
 12. Gyergyó
 13. Gyimes
 14. Kászon
 15. Csík
 16. Háromszék
 17. Erdővidék
 18. Barcaság: Hétfalu
- és megfontolandó:
19. moldvai magyarok, esetleg a
 20. bukovinai székelyek.

A teljes parasztgazdaságok (udvarok) mellett az Erdély tájegységben a lakótelkeken kívül elhelyezkedő objektumoknak is helyet kellene biztosítani. Egy templomot esetleg, de haranglábat mindenképpen, útszéli vagy falubeli feszületet, forrásfoglalást és vályút, mosóhelyet, *sókutat* és temetőt, méghozzá protestánst és katolikust egyaránt számításba kellene venni. A településen kívüli objektumokkal is számolni kell, az önálló telekként szereplő tanya mellett havasi szállást, szén- és mészégető boksát stb.

Ez pillanatnyilag húsz telek. Tekintettel arra, hogy Erdélyben általános a csoportos udvar, a telkenként átlagosan öt-tíz objektummal, valamint a felsorolt tartozék- és kiegészítő objektumok irreálisan magas épületszámot jelentenek. Ezért a felsorolt néprajzi tájak, etnikai csoportok mindegyikében meg kellene vizsgálni, hogy a fellelhető épület- és tárgyállomány hol a legalkalmasabb egy-egy jelenség bemutatására és ennek alapján kiválasztani az optimális megoldást. Példaként, az ún. *ereszes ház*at nem kell bemutatni a Székelyföld minden kis tájegységéből, mint ahogyan a polgárosult, városi hatásokat tükröző köépítkezés többszöri szerepeltetésétől is el lehetne tekinteni. Igaz, így bizonyos területek kimaradnak, de a tervnek és a megvalósításnak nagyobb realitása lenne.

A csökkentett, vagy továbbfejlesztett tervnek véleményem szerint a következő portákat mindenképpen tartalmaznia kellene:

1. Kalotaszeg – 20. század
4. Mezőség
6. Kis-Küküllő mente vagy 7. Nyárád mente, Bekecsalja
8. Sóvidék
11. Homoród mente
13. Gyimes
15. Csík
16. Háromszék
19. moldvai magyarok

Ez az a minimum, melynél kevesebbet nem érdemes építeni. A következőkben részletezett meghatározók figyelembevételével elvégzett kutatás, épület-kiválasztás eredményei alapján a végleges telekszám a kettő, tehát a 20 és 9 között képzelhető el.

TELEPÍTÉSI TERV

Az Erdély tájegység tervezésének jelen szakaszában Szentendrén még nem áll rendelkezése az a terület, ahol az épületeket el lehet helyezni. A telepítési el-építésekért ezért csak nagy általánosságban lehet megfogalmazni.

Mivel a tájegység etnikai és nem lokális alapon terveződik, a múzeum más részeiben általános településkép-visszaadás csak nagyon korlátozottan valósítható meg, tekintettel arra, hogy minden egyes telek más-más etnikai vidéket, csoportot mutat be és eltérő földrajzi környezetből származik.

A részletes, telkenkénti programtervből kitetszik, hogy a porták egy része, utcás, fűrészfogas beépítésű településekről származik. Ezt nagyjából követni lehet a múzeumban is, a nehézséget a tábla vagy a szabálytalan alakú telkek okozzák, hasonlóan a baromudvaros elrendezésűek is.

A maximális programban a székelyföldi porták egy részével megvalósítható egy hadas zug (*tizes*).

A telken kívüli építmények egy részének, pl. az esetleges templomnak, haranglábnak, forrásfoglalásnak, sókútnak szüksége van egy kis kiteresedésre – ez kialakítható lenne az utcás és a zugos településrész érintkezésénél.

A településen kívüli objektumok helyigényével is számolni kell.

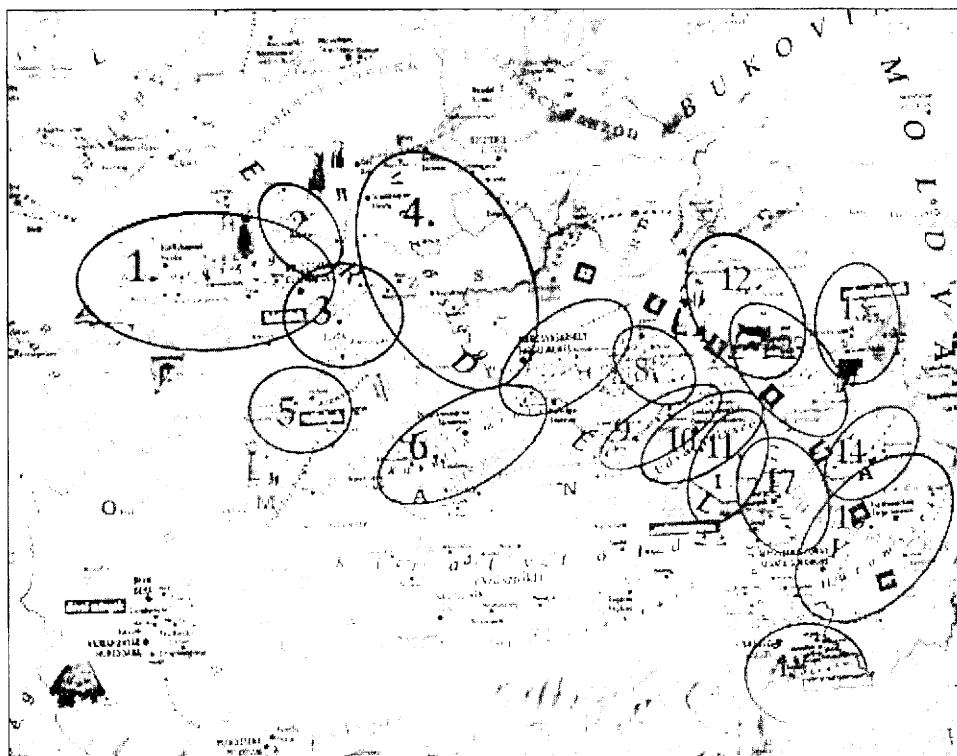
PROGRAMTERV – AZ ERDÉLY TÁJEGYSÉG TELKEI

A programterv az épületekkel, építményekkel, elhelyezésükkel kapcsolatos kívánságokat tartalmazza, ezért szándékosan kerültük a konkrét épületek megjelölését (település, utca, házszám). A programterv kidolgozásánál a saját kutatási tapasztalatom mellett támaszkodtam az 1999-től szakmai irányítással zajló *Erdélyi népi építészeti örökség kutatása és védelme 1999–2010* program *Népi építészeti inventarizációs szakaszának* anyagára és arra a szakirodalomra, melyről 1999-ben készítettem összefoglalást, és amely az azóta eltelt időben csak csekély mértékben gyarapodott.¹⁰

¹⁰ Balassa M. 1999: 5–32. A 15–30. oldalon bőséges irodalomjegyzék. Keszeg Vilmosnak az 1990-es éveket felölelő összegzéséből is nyilvánvaló az Erdélyben végzett népi építészeti kutatások elhanyagoltsága – lásd Keszeg 2002.

1. Kalotaszeg¹¹

Kalotaszeg, a Kolozsvártól nyugatra elterülő nagytáj építészeti képe gyökeresen különbözik a 19–20. század fordulóján bekövetkezett nagy átalakulást megelőző, és az azt követő időszakban. Míg korábban színvonalában belesimult Erdély átlagába, addig az újabb korszak nagyon karakteres, csak Kalotaszegre jellemző vonásokkal rendelkezik. De nemcsak az építészeti külső változott, hanem a gazdasági váltásnak köszönhetően a gazdasági épületek is. Emellett különbségek vannak a nagytájon belüli három kistáj, Felszeg, Alszeg és Nádásmente között.

1. térkép. A teljes program

19. század, az átalakulás előtt: téglalap alakú, szűkebb táblatelken csoportos beépítésű udvar. A lakóház fecskefarkas borona- vagy zsilipelt fallal, esetleg a kettő kombinációjával. A két külön bejáratú szoba előtt oldal-, esetleg elő- és oldaltornácos. A harmadik, az épület teljes szélességét átérő lepadlásolatlan helyi-

¹¹ Az egyes néprajzi tájakra lásd Kósa – Filep 1983; Balassa 1989. A népi építészet irodalmát a továbbiakban lásd Balassa M. 1999: 15–30. Ezentúl csak az ott nem szereplő forrásokra hivatkozok.

ség, benne padkán kenyérsütő kemence. Az első szobában lapos kemence, szája felett cserepes kandallóval. Négyoldalú tető, zsindellyel fedve.

Boronacsűr a telek végében, keresztben elhelyezkedve, egyik fiókjában az istállóval. A csűrhez ragasztva, vagy különálló épületekben a disznóól, szín a szerszámoknak, szekérnek. Kút. Faragott oszlopos fedeles kiskapu, mellette pad, deszka nagykapu és -kerítés.

20. századi variáció: a lakóház az emelkedő terepszinthez igazodva kétszintes. Az alsó, erősen kiemelt pincszint kőből, a felső fecskefarkas borona- vagy zsilipelt fallal. Az alsó szinten kéthelyiséges, konyha-kamra elrendezéssel. Felül oldal-, esetleg elő- és oldaltornácos, két külön bejáratú szobával. Az egyikben nagyméretű lapos kemence, szája felett cserepes kandallóval, esetleg a kemence teste a másik szobába átnyúlva. Csonkakontyos, vízvetős, erősen díszített oromzatos nyeregtető, cseréppel fedve.

Nagyméretű, alul kőfalú, felül fecskefarkasborona-csűr a telek végében keresztben elhelyezkedve. Alsó része istálló. A csűrhez ragasztva, vagy különálló épületekben a disznóól, szín a szerszámoknak, szekérnek. Kút. Faragott oszlopos fedeles kiskapu, mellette pad, deszka nagykapu és -kerítés.

A két variáció földrajzilag is elkülönül, a 19. századi inkább az Alszegegről mutatható be, pl. Farnas, Sztána, Ketesd, Bikal, Zsobok, míg az újabb elsősorban a Nádasmentéről, pl. Mákó, Méra, Inaktelke, Nádasdaróc, Bogártelke. Ezeken a helyeken még fellelhetők a megfelelő épületek.

Amennyiben a kettő szerepeltetése nem lehetséges, akkor a 20. századi variáció megvalósítását javaslom, építészeti megfontolásokból éppen úgy, mint az emögött lévő társadalmi, gazdasági jellemzők miatt.

Megfontolandó: ha templomot is akarunk, akkor az 1934-ben lebontott, 1752-ben épült bábonyi számításba jöhetne. Ez fatemplom volt és Debreceni László a bontás előtt lerajzolta és készített róla egy vázlatos felmérést. A templom mellett harangláb is állt.¹²

2. Borsa völgye

Átmeneti kistáj Kalotaszeg, a Kis-Küküllő völgye és a Mezőség között, az utóbbi erőteljesebb hatásával. Vegyes lakosságú, nagyoobrszt román, kisebb részben magyar népességgel. A 40-es évek eleji komplex kutatásnak köszönhetően népi építészete is jól ismert.

Szabálytalan formájú táblatelken az utca vonalától beljebb áll a kőfalú, kéthelyiséges, szoba-konyha alaprajzi elrendezésű lakóház. A ház fala kívülről tapasztatlan, meszeletlen, a hosszabbik oldalon esetleg faoszlopos tornáccal.

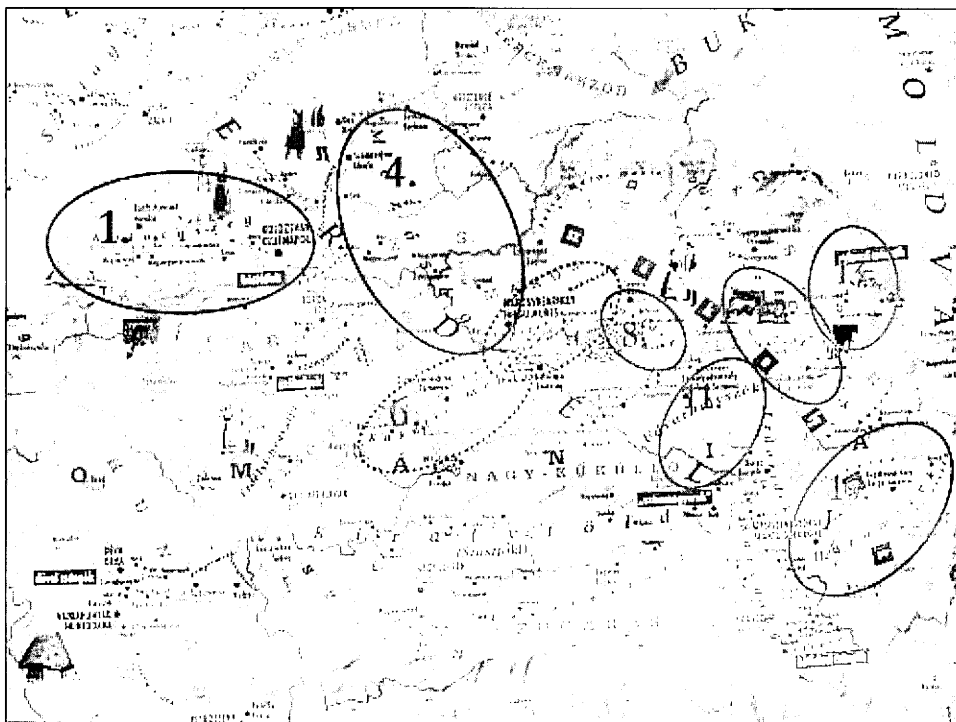
¹² Részleteket lásd Miklósi-Sikes 1999: 92–93.

Négyoldalú, meredek hajlásszögű, taposottszalma-tető. A konyhában nagyméretű, lapos kemence, felette füstfogó, a szobában padkára épített vas főzőlapos, cserepes tüzelő.

Az udvaron az épület mögött sütőház, a házzal szemben, esetleg arra merőlegesen istálló színnel, a közelében disznóól. A kert felé rövidoldali bejáratos átjáró-csűr. Tyúkól, kukoricagóré, gabonás. A ház és az utca közötti részen kút.

Az utca felől kökerítés kőlapokkal fedve, kőkapufélfás leveles kis- és nagykapu.

Jelenlegi épületállományában Kide, Csomafája és mindenekelőtt Bádok jöhet számba áttelepítésre alkalmas épület kiválasztására.

2. térkép. A minimális program

3. Kolozsvár és környéke, Erdőalja

Kolozsvár, a Hóstátok és a közvetlen városkörnyéki földműves lakosság egykori életkörülményeinek felidézése. A város ellátására specializálódott településrészek, falvak erősen átalakultak, Kolozsvár panelesítése során elpusztultak.

A Hóstát változatban: nagyméretű telken kisebb lakórész és nagy, zöldség-termelésre alkalmas kert. Vázszerkezetes-sövény falú háromhelyiséges, szoba-pitvar-kamra alaprajzi elrendezésű, központi bejáratos, hosszú homlokzata előtt faoszlopos, deszka mellvédes tornácú, csonkakontyos lakóház. A berendezésében reálisabb 20. század eleje, ennek az időnek a bádogfedés felel meg.

Erdőalja: szabálytalan, közepes méretű telken az utcavonalra merőleges lakóház, előkerttel. Vázszerkezetes-sövény falu háromhelyiséges, szoba-pitvar-kamra alaprajzi elrendezésű, központi bejáratos, hosszú homlokzata előtt faoszlopos tornácos lakóház, négyoldalú, nádfedésű tetővel.

A telek szabálytalan formájának megfelelően helyezkednek el a gazdasági építmények, a három részből – pajta-csűr-juhhodály – álló csűr, a gabonás, a disznóól, a kukoricagóré és esetleg a házzal átellenben a nyárikonyhaszerű főzőhely. A fonott kerítés szalmával fedett.

Kolozsváron a Hóstát elpusztult, de pl. a Kül-Magyar u. 143.-ról dr. Kós Károly készített egy adatfelvételt. Az Erdőalja: Györgyfalva, Ajton, Pata, Kolozs, Kara, Bózs még kutatható – bár az első már alig –, ugyanakkor ez esetben megfontolandó, hogy ez a kistáj minden tekintetben nagyon közel áll a Mezőséghez.

4. Mezőség

A mintegy 300 falura kiterjedő, szerény termőadottságú földekkel rendelkező, az utóbbi századokban erősen kevert lakosságú vidék két nagy- és ezen belül több kistájra tagolódik. A Kolozsvár–Szászféregyén vonaltól északra eső aprófalvas, bizonyos vonatkozásokban hagyományosabb területről egy, helyi viszonyok között közepesnek számító parasztgazdaság bemutatása.

Nagyméretű szabálytalan táblatelek baromudvaros telekelrendezéssel. Az utcához közel, azzal párhuzamosan az istállót és csürt magába foglaló épület, ezen az első udvaron boronafalú disznóól, fonott tyúktól, zsilipelt-falú gabonás. (Megfontolandó: a jármos csűr bemutatása, de ezek általában nem baromudvaros telken voltak.)

A kerítéssel is elválasztott lakóudvaron rakotsárfalú, nádfedésű, pitvar-szoba elrendezésű lakóház, oldaltornác (esetleg elő- és oldaltornác). A pitvar hátulsó része felett füstfogó, alatta magas padkán kerek kemence, katlannal, a helyiség első része lepadlásolatlan. A szobában kályhacsempéből rakott vas főzőlapos melegítő és főzőkemence.

A különböző telekrészek között fonott, az utcára deszkakerítés leveles nagy- és kiskapuvál.

Az említett Kolozsvár–Régen határvonal, a Füzes-patak völgye és a Kis-Szamos által határolt, Kolozsvárhoz közeli területről javaslom az épületkiválasztást, de nem az itt lévő Székről. Ez az a vidék, ahol a telekelrendezésben,

épületekben a felsorolt ismérvekkel rendelkező épületek még ma is megvannak. Szék szerepeltetése az átlagos paraszti szinttől eltérő volta és múltja miatt is meggondolandó. A Kolozsvár–Régen határvonaltól délre a megjelenő tartozék-települések (tanyák) bonyolítják a bemutatási lehetőségeket.

5. Torockó

A vasbányászattal, feldolgozással és kereskedelemmel foglalkozó város 19. század eleji építészeti képeinek bemutatása. Erre a település szélein fennmaradt ún. jobbágyházak valamelyike a legalkalmasabb.

Keskeny szalagtelken az utca vonalára kiépítve szoba-konyha-szoba vagy kamra elrendezésű épület. A vége felé emelkedő telek miatt a lakóház elől megemelt, kövel alapincézett. Keresztfejes boronafala kívül az ablakok magasságáig tapasztott és meszelt, az ablakkeretek piros színre festettek. Kontyolt, négyoldalú tető füstnyílásokkal, zsindelemmel fedve. A szobában kőlábas padka felett kandalló, a padkán vas főzőlap. A konyhában a füstfogó alatt a teljes hátsó teret kitöltő padkán fűleskemence.

A telek hátuljában, keresztben boronafalas csűr, egyik oldalában alapincézett kamrával. A lakóépülettel átellenes oldalon a hátsó telekrészen szín, disznóól.

Az utcára fedeles, faragott oszlopos kiskapu, kétszárnyú deszka nagykapu.

A műemléki védelem alatt álló településről nem sok remény van eredeti épület áttelepítésére. Ha Torockót szerepeltetjük, akkor épületmásolatot kellene felállítani. A másolandó épület ne a „frekventált”-ak közül kerüljön ki. Fűleskemencére minta Torockószentgyörgyön található.

6. Kis-Küküllő mente

A búzára és kenderre specializálódott jó termőadottságú terület nyugati fele a legfontosabb erdélyi borterülethez, a nagyenyedi borvidékhez tartozik. Az erdélyi bortermelés bemutatása az 1910-es évek környékén.

Hegyre felfutó szalagtelken utcavonalra kiépített, helyi égetésű téglából épített lakóház. Kiscsonkakontyos, cserépfedésű, utcai homlokzatán és az első szobánál vakolatdíszítéses. Alapincézett, pincelejárata az utcáról. Lakószintjén szoba-szoba-konyha-kamra elrendezésű, az első szoba fűtetlen, a második padkára épített kandallóval. Konyhája melegkonyha.

Udvarán a házzal szemben kemencés nyárikonyha. Mögötte gabonás, alatta pince, szín préssel. Kukoricagóré. Hátul, egyik oldalt keresztben csűr, istállóval egybeépítve.

Az utca felőli deszkakerítés leveles, nagy, fedett, faragott oszlopos kiskapuvál.

Bár a kistáj keleti fele ma gazdagabb megmaradt hagyományos épületekben, a szőlőtermeléssel is foglalkozó gazdaság bemutatásának lehetősége a Magyar-kapudtól Marosgombásig a Maros melletti falvakból (Csombord, Tompaháza, Lőrincrév stb.) és a keletre, a Küküllőt övezőkből lehetséges.

7. Nyárád mente, Bekecsalja

Marosvásárhelytől délre és keletre, a Nyárád és a belé futó patakok mentén székely lakosságú, a 16–17. századtól zöldségtermesztésre specializálódott – „Murokország” – vidéken egy zöldségtermelő gazdaság bemutatása a 19. század végén.

Szalagtelken, utca vonalára kiépített utcai rövid- és oldaltornácos, háromhelyiséges lakóház szoba-konyha-szoba elrendezéssel. A fa tornácoszlopok szerényen faragottak, a tornácmellvéd álló deszkaborítású. A viszonylag nagy hajlászögű tető apró hódfarkas cseréppel fedve.

A lakóház folytatásban, de külön tető alatt nyárikonyha, kamra, majd istálló, ólak, a telek átellenes oldalán szín a zöldségszállító szekérnek. A telket kisméretű csűr, rakodó zárja, mögötte a kertben történik a zöldségelhajtás.

A telket az utca felől záró kerítésben lehet kötött nagykapu, mellette fedett kiülőpad vagy faragott kiskapu, nagyméretű deszkakapuvál, ez esetben a pad a ház előtt.

Az Alsó-Nyárád mente községeiben a ma Dózsafalvának nevezett Lukafalvától fel Káposztásszentmiklósig mind a lakó- és gazdasági épületek megtalálhatók, a házak között a 19. század végéről datáltak is vannak. A faragott kis- és nagykapuknak is szép példányai lelhetők föl, az előbbieik közül az álvés záródásúak különösen figyelemreméltók.

8. Sóvidék

A sóbányászatáról és a másik „ásványianyag-feldolgozásáról”, a fazekasságról nevezetes kistáj több lehetőség is biztosít, be lehetne mutatni egy átlagos, mezőgazdasággal foglalkozó, vagy a sóbányász-községekből egy gazdaságot, de talán legjellemzőbb egy korondi fazekas házának, gazdaságának bemutatása lenne.

Keskeny szalagtelken az utca vonalától kissé beljebb az oldal-telekhatárra épült lakóház, megemelt, kőből épített alsó szintje első részén a fazekasműhely, hátul a szárítókamra. A boronafalú, konzolosan kinyúló elő- és oldaltornácos felső részre az udvarról fedett lépcső vezet. Felül az alapnégyszögön belüli nyitott részből (tkp. eresz) az utca felé „elsőház”, hátra „hátsóház”, az eresz mögött kamra. Négyoldalú, szarufás-torokgerendás, zsindelyfedésű tető.

A telken az épület mögött egy szín alatt a fazekaskemence, az udvarban a ház előtt kút. A kerítéssel leválasztott gazdasági udvarban fásszín, tyúkol az egyik oldalon, szín alatt sütökemence, a másikon, a telket háromrészes, két oldalt istállót magába foglaló, hátsó felén a leeresztés alatt sarjú -és törektárolós kétszárnyú, díszített deszkakapus, felül külön szénatartóval ellátott csűr zárja.

A korondi fazekas telkét, tekintettel arra, hogy a fazekasok eredetileg itt is gazdálkodtak, lényegében a fazekaskemence különböztette meg az átlagos falusi telektől, mivel a műhely vagy a ház alatt – mint a javaslatban –, esetleg a lakószint hátsó helyiségében volt.

A bemutatás időpontja a 19–20. század fordulója.

9. Nyikó mente

A Székelyudvarhelytől észak-északnyugatra eső kistáj, a Nyikó patak völgyének és részben a Nagy-Küküllő forrásvidékének falvait foglalja magába (Farkaslaka, Szentlélek stb.). A terület falvainak egy részében egy „magashegy-ségi tanyásodás” figyelhető meg. A történetileg új jelenség szerepeltetése szükséges, ezért itt egy hegyi farmtanya bemutatását javaslom a 20. sz. elejéről.

A tanyai telephely épületei egy négyszög három oldalán helyezkednek el. A lakóház kőalapozáson emelt lakószintes, alul kamra, műhely, pince, felső részén konzolosan kinyúló deszkamellvédes, oszlopos, elő- és oldaltornác, hosszú homlokzatán portikusszerűségben lépcső. Kéthelyiséges, a nagyjából egyforma szobáknak önálló ajtaja van a tornácre, de a belső összeköttetés is megvan. Kontyolt nyeregtető, a csúcson kis kerek, a tető egészével egyezően zsindely csúcsdíz.

A lakóépülettel szemben nagyméretű, boronafalú, zsindelyfedésű csűr, mindkét fiókjában istállóval, egyik rövid oldalához disznó-, a másikhoz tyúkol van építve. A csűr mögött deszkafalas „szénacsűr”. A telephely harmadik oldalát a sütőház és a kocsiszín alkotja, mindkettő favázás, az első deszkafallal.

A magashegyi tanyásodás újabban került az érdeklődés középpontjába. A legjobban feldolgozott az Oroszhegy községből mára önállósodott Székelyvارسág, ez a helyenként 1000 méter tengerszint feletti magasságban lévő „eszmei község”, melynek napjainkban alakul csak ki valamiféle településközpontja. Az épületeket innen javaslom kiválasztani.

10. Udvarhelyszék

A Székelyudvarhely központú „anyaszék”-nek egyes részei a programtervben külön szerepelnek, elsősorban azért, mert az adott kistáj két szék között oszlik meg, mint Sóvidék, Erdővidék és történetileg a Homoród mente is. A települési sajátosság miatt szerepel külön Nyikó mente megnevezéssel a székelyvارسági

hegyi tanya. Az újabb építkezési formákat bemutató telkek mellett szükséges egy régiesebb, a 19. közepére jellemző épületegyüttes bemutatása.

Négyzetes telken az utca vonalára kiépült háromhelyiséges boronafalú lakóház. A kőalapozással alig megemelt épület udvari homlokzata előtt egyszerű, faoszlopos tornác, melyre néhány lépcsőfokon lehet feljutni. A szoba-konyha-szoba elrendezésű épület hátsó, lakószobájában kandallós, vas főzőlapos tüzelőberendezés. Szarufás, torokgerendás, kiscsonkakontyos, deszkaoromzatos, zsindefedésű.

A telek végében boronafalú csűr, csűr-istálló beosztással, az istálló résznél az eresz alatt szénatartó. Zsindellyel fedett. A lakóház és a csűr között a telekhatárral párhuzamosan tyúkól, árnyékszék, disznóól, fasszín.

A telket az utca felől deszkakerítés zárja, rajta „székelykapu”.

A csűr mögötti gyümölcsöskertben családi temető, faragott kő és fa síremlékekkel.

Közvetlenül a Székelyudvarhelyt övező falvakban, pl. Farcádon, Vágáson, Hodgyán, Felsőboldogfalván stb. az épületek még megtalálhatók, a családi temetkezés a kert végében, pl. Farcádon.

11. Homoród mente

A szász vidék és a Székelyföld közötti egykori fő összeköttetést biztosító völgyben feltehetően éppen szász hatásra a környező magyar vidékeknél korábban jelentős kőépítkezés alakult ki, melynek legrégebbi emlékét 1645-ből ismerjük. Bemutatásra javasolt egy módosparaszi porta az 1860–90-es évekből.

Nagyméretű táblatelken az utca vonalára kiépített lakóház, az utcai homlokzat folytatásában magas kőkerítés, benne deszkaszárnyas kő nagy- és kiskapu. A lakóház másfél szintes, a részben kiemelt alsó részében elől kamra, hátul pince. A lakószintre fedett lépcső vezet egy portikusszerű kiugrásra, melynek az épület alapnégyzetében is van folytatása. Innen nyílik az előszoba, hátra a hátsó és a helyiség folytatásában a konyha, ahol deszkapadkás, csempéből készült füstfogójú szögteles kemence áll. A szobában kandalló. Utcái homlokzatán vakolatdísz, oromfűlkéjében datált.

A telek lakóépülettel szembeni oldalán szintén kőből nyárikonyha és kamra. A telket nagyméretű háromrészes kőcsűr, fiókjaiban istállók. A lakóépület és a csűr között boronafal, kétrészes rakodó. A telek összes épülete apró, csúcsos végződésű cseréppel fedett.

A 17. és a nagyobb számban fennmaradt 18. századi épületek áttelepítése úgy műemlékvédelmi, mint a berendezhetőség szempontjából nem látszik megoldhatónak. A 19. század második feléből minden Homoród menti községben, pl. Homoródalmáson, Homoródkeményfalván, Lövétén, Okládon, Székelyzsom-

borban stb. nagy számban maradtak fent építéskori állapotukat nagyjából érintetlenül megőrzött épületek.

12. Gyergyó

A Gyergyói-medence kisebb részben kalászosokat és kendert termelő földművelésére, nagyjából az állattartásra és a fakitermelésre, fafeldolgozásra és a tutajozásra alapozott gazdaságának bemutatása.

Széles szalagtelken magasított kőalapon szoba-belépő/kamra-kamra alaprajzi elrendezésű, boronafalú, csonkakontyos, vízvetős, deszkaoromzatos, dránicafedésű lakóház. A bejárathoz kőlépcsők vezetnek fel.

Udvarán minden épület boronafalú, nyárikonyha-sütőház, istállócsűr, disznóól, tyúkól.

A telken külön épületben deszkametsző, faoszlopokon részben bedeszkázva, deszkatároló szín, faragószín.

A fafeldolgozás bemutatása, zsinde-, szőlőkaró-készítés. A gyergyói, gyimesi, kászoni és csíki telek egy köz-, zsákutca mellett helyezkedik el, egy nemzeti alapon kialakult települési egység, a „tizes” egy részletét bemutatta.

13. Gyimes

A gyimesi csángók elsősorban szarvasmarha-tenyésztésre, valamint juhtartásra, a legfeljebb a házak körüli kertekben megtermelt burgonyára, esetleg zöldségfélékre és emellett a minden vonatkozásban az erdőre alapozott gazdaságának bemutatása.

Nagyméretű, szabálytalan telken kőalapozású, boronafalú lakóház szoba, nyitott belépő, mögötte a szobákból megközelíthető kamra és kisháló alaprajzi elrendezéssel, szarufás, torokgerendás tetőszerkezettel, dránicafedéssel. A boronák kívülről tapasztatlanok, csak az ablakok környéke és a belépő tapasztott és fehérre meszelt.

A telken egyhelyiséges nyárikonyha, boronafalú sütőház, keresztfejes boronafalú, nagykapun át megközelíthető rakodórészből és istállóból álló csűr. Az istálló rész tapasztott, meszelt, felette szénatartó, emeletes kamra, alsó része két részre osztott, sávozott, felül szénatároló.

A telken egy kisméretű, borona falu, felülcsapós vízimalom egy kőpárral, a megfelelő malomárók.

A telekhez tartozóként tulajdonképpen egy havasi szállást is ki kellene alakítani. Az épületkiválasztás Gyimesközélpokon, Hidegségpatakán, Borospatakán.

14. Kászón

A havasi legelőkre és kaszálókra alapozott állattartásra alapozott, az ebből és a kis szántóföldjükből származó jövedelmét valamilyen háziipari tevékenységgel kiegészítő gazdaság bemutatása.

Nagyméretű táblatelken oldal-telekhatáron, az utca felől virágoskerttel. Boronafalú, a beugró tornáccá fejlődött ereszből megközelíthető nagyház, mögötte kamra, a tornác folytatásában konyha, a nagyház ajtajával szemben nyíló kisház/vendégszoba, e mögött is kamra alaprajzi elrendezésű, a kiemelt kőalapozás miatt emelt szintű lakóház. Az eresztornáca lépcső vezet, faoszlopos, fűrészelt díszítésű deszka mellvédes. Szarufás, torokgerendás, meredek hajlásszögű tetőszerkezet, zsindellyel fedve.

Az udvaron a házzal szemben sütőház, majd disznóól, a telek végében többrészes, boronafalú gazdasági épület: „marhapajta”, csűr, „juh-pajta”, szekérszín („árnyékalja”). Deszka és boronakerítés, a kapu esetleg a kis- és nagykaput magába foglaló kőkapu.

A kászoni porta a 19. század 90-es éveinek felel meg, ekkor jelennek meg a bonyolultabb alaprajzi elrendezésű házak.

15. Csík

A gyenge termőképeségű föld és az időjárás miatt korlátozott lehetőségű földművelés mellett a havasi állattartásra, illetve fakitermelésre és az ehhez kapcsolódó házi- és kézműiparra alapozott gazdaság bemutatása.

A szabálytalan alakú, baromudvaros elrendezésű telken az udvar hátulsó részében boronafalú nagyházra, mögötte kamrára, mellette kisházra és az ereszre tagolódó, szarufás, torokgerendás, meredek hajlásszögű, zsindellyel fedett tetejű lakóház. Az eresztört deszkázatú. A szobában kandalló.

A telken istálló szénapajtával, disznóóllal, háromfiókos csűr, sütőház, gémeskút, árnyékszék. A székely „köz” egyik telke, a ház Csíkszentsimon 154 sz., 1829-es datálása,¹³ a gazdasági épületek ugyaninnen és Alcsík szomszédos településeiről.

16. Háromszék

A Székelyföld délkeleti sarkában, az Olt és a Feketeügy medencéjében a legsikabb területű székely szék. Főleg a déli, Szépmezőnek nevezett részen a földművelés jelentősége nagy, fő termény a burgonya (pityóka). Az erdőlés, az

¹³ Az épület „tanulmányi bontása”-ra 1999 decemberében került sor, a bontott anyag a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban van – lásd Berényi –Buzás 2002.

állattartás, mint más székely területeken, itt is jelentős, városaiban, vásáros helyein a kézművességnek volt kiemelkedő szerepe. A korán polgárosult vidék településein gyakoriak az udvarházak, kúriák, ezek némelyike a 18. század végén épült. Egy ilyen épület és gazdaság bemutatása leginkább Erdély ezen vidékéről indokolt.

Nagyméretű táblatelken az utca vonalára merőlegesen, de kissé a telek belsejébe építve kőfalú, alápincézett, megemelt lakószintű kéttraktusos, hathelyiséges első részében bolthajtásos helyiségekkel. Íves, timpanonos portikusz a bejárat előtt. Meredek hajlásszögű, cseréppel fedett, kiscsonkakontyos nyeregtetős, udvari homlokzatán keskeny, cseréppel fedett vízvetővel. Zsalugáteres ablakok.

A lakóházzal szemben nyárikonyha és sütőkemence, a ház mögött, annak folytatásában ólak, fásszín. A telek végén nagyméretű, boronafalú, két fiókjában istálló csűr, a csűr mögött gyümölcsöskert.

A telket az udvar felől kökerítés, nagyméretű kő- vagy fakapu zárja.

Számos település jöhet számba a kiválasztás szempontjából, javaslom Bikfalvát, Illyefalvát, Nagyborosnyót stb.

17. Erdővidék

A két fi-szék, a Bardócfi-, és a Miklósvárfi-szék magába foglaló terület a Háromszék más, elsősorban déli részeihez hasonlóan viszonylag hamar polgárosult, központi településein jelentős számú kézműves tevékenykedett. Vargyas ezek közül is kiemelkedett, a 16. századtól a vidék egyre jelentősebb bútorkészítő központjává lett.

Szalagtelken az utca vonalára kiépített lakóház, szoba-belépő-hátsó szoba alaprajzi elrendezéssel, a bejárat előtt portikusszerű „kőoszlopos” tornác. Csonkakontyos nyeregtető, vízvetővel, fedése apró csúcsos cseréppel. Utcai homlokzata vakolatdísszel tagolt, az ablakok itt és az udvari homlokzat első részén vakolatkeretezések. Fatáblás ablakok.

A telket az utca felől falazott „székelykapu” jellegű kapu zárja, vakolt, vakolatdísszel tagolt. A lakóház mögött önálló, kétszintes épület, alul nyárikonyha, kamra, felül szénatároló. A lakóházzal szemben a műhely, folytatásában anyagtároló szín. A telek hátsó részében keresztben nagyméretű háromrészes borona csűr, egyik fiókjában istállóval, az eresz alatti rész konzolosan kinyúló. Minden épület a lakóházhhoz hasonlóan cseréppel fedett.

A bútorkészítés bemutatása miatt a telek lakóházának Vargyasról kell származnia, gazdasági épületek választhatók Erdőfűléről, Bölönről stb.

18. Barcaság: Hétfalu

A nagyváros, Brassó közelében lévő, magukat székelynak valló „hétfalusi csángók”-nak a város hatását tükröző életmódjának, a csak árufuvarozástól a kisebb kereskedelmi vállalkozásba is fogó „szekeresség” bemutatása.

Szalagtelken utca vonalára kiépített, kőfalú, szoba-konyha-kamra elrendezésű központi bejáratos ház csonkakontyos, apró cseréppel fedett, 2–3 sornyi vízvetővel, szerény vakolatornamenssel díszített oromzattal.

A ház folytatásában az istálló és a csűr. Különálló disznóól, baromfiól.

A telket előlről deszkakerítés és deszkapuk zárják.

Tatragon, Zajzonban, Bácsfalun 19. század végi, 20. századi, viszonylag érintetlen gazdaságok találhatók.

19. Moldvai magyarok

A moldvai magyarság, a csángók bemutatása – bár nem „erdélyiek”, mint a tervezett tájegység – mindenképpen indokolt és szükséges. Problematis, hogy melyik csoportjukat válasszuk ki. Legjobb megoldásnak a csángók Szeret menti csoportjának szerepeltetése látszik. Egy önálló (rezes), földművelő parasztgazdaság, melyet az állattenyésztés, esetleg a szőlőtermelés egészít ki. 1920–30 körüli állapot.

Szabálytalan, négyzetes telken baromudvaros jellegű elrendezés. A lakóház a telek belsejében áll, esetleg a terepviszonyokhoz és nem a telekhatárhoz igazodva. A lakóház vázas, tapasztott sövényfal. Magas töltésen belépőhelyiségből (szín) és az innen nyíló szobából, az épület hátsó hosszú homlokzata mögött az eresz leeresztésében lévő zárt helyiségből (kilér) álló házban, főzőrészével a színben, a fűtővel a lakóhelyiségben lévő tüzelőberendezés (szóba). Bejárati homlokzata előtt néhány oszloppal tornác. Négyoldalú, viszonylag lapos hajlásszögű teteje náddal fedett.

A telek bejáratához közel nyitott állásból és zárt istállóból álló gazdasági épület, hozzáragasztva egy disznóól. Csűr, gabonáshombár, kukoricagóré.

A telek fonott kerítéssel körülvéve, keretes, fonott kapu.

A csángó telek kialakítható archaikusabban is, a 19–20. század fordulóján még általánosak voltak a földbe mélyített épületek, a veremistálló, a disznóól.

Az egész csángóság egy telekkel való bemutatása teszi szükségessé azt, hogy az általános vonásokhoz legközelebb álló területet válasszuk ki, ennek véleményem szerint a „Szeret-terén” élők felelnek meg. Épületkiválasztásra alkalmas épületek Klézsén, Somoskán, Pokolpatakán, Csikban stb.

20. Bukovinai székelyek

A Bukovinába a 17. század végén spontán és szervezeten letelepedett székely falvak: Fogadjisten, Istensegíts, Hadikfalva, Andrásfalva és Józseffalva bemutatásával inkább csak elméletileg foglalkozok. A különböző hullámokban a Kárpát-medencébe visszatelepített székelyek utolsó csoportjai 1941-ben hagyták el Bukovinát, egykori házaik, telkeik még részben megvannak. Történetük másik végpontja szerepel a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban – az eredetileg svábok által épített, majd azok kitelepítése után a betelepített bukovinai székelyek lakta hidasi ház. A kettő között a 19. század végén történt első áttelepítési hullám, melynek során többek között az Al-Dunánál hoztak létre székely falvakat. Ez szintén dokumentálható a szabadtéri múzeumi módszerekkel, Székelykevéen még áll néhány „telepesház”. Ezzel az Alföld tájegységet lehetne kiegészíteni, és a három telek dokumentálhatná ezt a sajátos, de térségünkben korántsem szokatlan etnikai folyamatot.¹⁴

IRODALOM

- BALASSA Iván
1989 *A határainkon túli magyarok néprajza*. Budapest: Gondolat
- BALASSA M. Iván
1999 Erdély népi építésze (tudománytörténeti bevezető), In Balassa M. Iván – Cseri Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum. 5–32.
- BERÉNYI Marianna – BUZÁS Miklós
2002 A csíkszentsimoni lakóház bontása kapcsán. *Ház és Ember* 15. 221–232.
- JÄRVELÄ-HYNYNEN, Raija
2005 *Führer durch das freilichtmuseum Saurasaari*. Helsinki: Zentralamt für Museen und Denkmalpflege
- KEMECSI Lajos
2006 Erdélyi épületegyüttes a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. *Téka* 2006/3. 14–19.
- KESZEG Vilmos
2002 A romániai magyar néprajzi kutatás. In Tánczos Vilmos és Tőkés Gyöngyvér (szerk.): *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiből*. I. Kolozsvár: Scientia, 119–170.
- KÓSA László – FILEP Antal
1983 *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest:

¹⁴ Előadás formában elhangzott a 2006. június 21–22-én, a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban, az erdélyi néprajzkutatókkal közösen megrendezett programismertetésen és vitán. A tanácskozásról: Kemecsi 2006.

MIKLÓSI-SIKES Csaba

- 1999 A kalotaszegi falvak népi építészetéről. In Balassa M. Iván – Cseri Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 57–118.

SÁRI Zsolt

- 2003 Egy falu a 20. századból. A 20. századi épületegyüttes lehetősége a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. *Ház és Ember* 16. 15–30.

Iván M. Balassa

WAYS FOR PRESENTING THE HUNGARIAN ETHNIC MINORITIES OF
NEIGHBORING COUNTRIES IN *SZABADTÉRI NÉPRAJZI MÚZEUM*
[HUNGARIAN OPEN AIR MUSEUM]

Originally, the Hungarian Open Air Museum in *Szentendre* – due to the political situation at the time of its foundation and during the first decades of its construction – planned, because it was allowed to plan, to put on display only the elements of traditional culture of the peasant or country-town populations of the area defined by the present borders of Hungary. In recent times though, the claim and perhaps even the possibility have surfaced that this institution should contain exhibits representing the Hungarian population of the entire Carpathian Basin. In other words, that it should become a *truly Hungarian open air museum* out of just an *open air museum in Hungary*. However, this would also necessitate a change in the general approach.

As regards the possibilities, the situation is definitely simpler in the cases when the new borderlines drawn in 1920 separated Hungarian-populated areas, such as the ones in Slovakia or in Sub-Carpathia, in the Partium region of Romania, in the southern area of *Bácska*, or in the westernmost corner of the country at Burgenland. In these cases, the presently available sections of the museum could be used to introduce the Hungarian populations of these areas. In the northern section, for example, sets of building from *Gömör* (Slovakia) or from *Hont* (further west) could be used for complementing the highland village region.

As far as the areas in Transylvania are concerned though, it has become quite obvious in *Szentendre* that we can only undertake the reconstruction of a *Transylvanian Hungarian open air museum* – or, to use insider terminology, *Erdélyi-tájegység* [Transylvanian geographical region] – but even so, there are quite a few issues to be considered, like, for example, the era selected and the extension of the display.

Reimund Kvideland (1935-2006)

A norvég folklorisztikának mindig különös helye volt Európában. Már a 19. század első felében nagyhírű népmesegyűjteményt adtak ki. A külvilág kevésbé tudott arról, hogy jelentős balladakutatás és – kiadás is volt ez időtől fogva. A 19-20. század fordulóján Moltke Moe egész sor folklór-elméleti kérdéssel is foglalkozott. Mindig is fontosnak tartották a régi („ó-izlandi”) szövegek vizsgálatát. Érdeklődtek a kelta folklór iránt, ennek legnevezetesebb képviselője Reidar Th. Christiansen volt, aki nemcsak a „vándormondák” nemzetközi katalógusát készítette el, hanem a mai SIEF előzményének, a CIAP-nak is meghatározó egyénisége volt, még az 1960-as években is. A második világháború után fellépő új skandináv folkloristák sorában a svéd Tillhagen és a dán Bødker mellett a norvég Svale Solheim volt a harmadik. Ő a fasizmus-ellenes ellenállás valódi résztvevője volt, viszont oslói folklorista-professzor korában éppen az NDK „társadalmias” folklorisztikájához állt közel. Ugyanakkor Norvégiában mindig is voltak magányos, különc, visszahúzódó, majd eruptív folkloristák is: az ilyen amatőrök körében orvos és miniszterelnök egyformán akadt. Folkloristák hirtelen feltűntek, hirtelen eltűntek. Oslo és Bergen ellentéte nyilvánvaló és közismert volt. A norvég etnográfiaán belül is voltak mélységes különbségek. Mindezeket a küzdelmeket szinte lehetetlen volt kiismerni, meg aztán a csoportosulások is gyorsan változtak.

Az 1960-as évek közepén Osloban már Olav Bø volt a vezető folklorista, őt követte rangban Brynjulf Alver, őt pedig a nála évtizeddel fiatalabb egyetemi beosztott, Reimund Kvideland. Aki az akkoriban megszerveződő észak-európai fiatal folkloristák csoportja (NEFA) kiadványainak szervezője volt.

Kvideland 1935. november 1-jén született, norvég filológiát és folklorisztikát tanult, nemcsak Oslóban, hanem Koppenhágában és Mainzban is. Németül is jól tudott, Kelet-Poroszországból menekült felesége (határozott egyéniség!) révén is. Haláláig őt becsülték legtöbbször a német folkloristák a skandináv kollégák közül.

Voltaképpen a vártnál később, 1964-ben végezte be az oslói egyetemet, a mesemondók környezetéről írott diplomamunkával, amelynek kereteit Dégh Linda nevezetes „kakasdi” monográfiájából vette át. Ám valamilyen okból nem kapott állást Oslóban, és az Alver-házaspárt követve a bergeni egyetemre került, az akkor ott felvirágzó folklorisztikában biztos második személyiséggént. 1990-ben derült ki, hogy nem lehet professzor. Igen jól jött ki, hogy az északi államok

közös intézménye, az ekkor már Turkuban (pontosabban Åboba) működő NIF rotációs elveinek megfelelően új vezetőt kerestek (addig a finn Lauri Honko volt az igazgató, aki azonban a turkui egyetemen egyszersmind kinevezett professzor is maradt): a gyermekeit ekkor már hazulról kiröpítő norvég folklorista közmegegyezéssel és akadálytalanul költözött át. Először maga sem gondolta, hogy hat évig tart az új állás. Csak az ottani fogalmak szerint „nehéz” időben igazgatott: csökkentek a NIF kimeríthetetlennek tűnő anyagi forrásai, kiderült, hogy eredeti közkönyvek sorozata megállt, és Kvideland feladata az is volt, hogy az egyszemélyes utazási irodából valamilyen tudományos együttműködést felmutató intézménnyé kormányozza vissza a NIF-et. Mindig jó érzéke volt a pénzszerzéshez, úgyhogy az ő korszakában rendszeressé váltak a NIF-szervezte észak-európai előadó-túrák, amelyek során olyan kiválóságok jártak végig három-négy országot, mint Dégh Linda, Dömötör Tekla, német és amerikai kiválóságok, rövidebb turnékon mások is. Kvideland mégis átmenetinek tekintette a turkui éveket, finnül szinte semmit sem tanult meg. Bergenbe visszatérte után professzori címet szerzett, ám igazán nem tanított. Nyugdíjasként és vártatlanul érte a halál, 2006. június 6-án. Noha az utóbbi évtizedben szakállat hordott, és ez meg is de-resedett, voltaképpen egész évtizedet tagadhatott volna le éveiből...

Sokmindennel foglalkozott, a norvég néprajzi bibliográfiától mesekötetek kiadásáig, Amerikába szánt antológiákat kezdeményezett. Ballada- és népdalkonferenciákon adott elő. Az általa elindított *Tradisjon* folyóirat a „modern folklór” kutatására szakosodott. Kvideland sokat utazott, igazán sok folkloristakongresszuson vett részt. Mégis mindenkit meglepett, amikor 1987-ben, miután a SIEF elhatározta, hogy következő kongresszusa Bergenben lesz, Bente Alver egy diktatórikus szavaztatással őt tette meg a SIEF elnökének. Ez a funkciója három évig tartott. Az 1989-es budapesti Folk-Narrative kongresszuson Lauri Honko neki adta át az elnökséget. Ez a funkciót hat évig töltötte be. Noha nem volt igazán jó bürokrata és levelezni ő sem szeretett, az általa irányított intézmények, társaságok pontosan annyira jól működtek, ahogy erre szükség volt. Szinte mindenkit ismert, aki számított a nemzetközi folklorisztikában. A magyarokhoz szinte vonzódott, többször járt nálunk. A Bergen melletti Paradis helyiségben vagy Turkuban levő lakásába sokszor hívott magyarokat. Magam 1964-ben laktam náluk, akkor még Osloban. Amikor a budapesti ISFNR-kongresszus előadásait azért nem tudtuk megjelentetni, mivel mindig éppen valamivel kevesebb pénzünk volt erre, egyszer csak megkeresett Helsinkiben és bizonyos összeget átadott erre a célra. Még ez sem volt mindenre elég, ám ez billentette át a kiadvány ügyét a holtpontra. Amikor kérdeztem, honnan a pénz, azt válaszolta: „nem mondom meg”. Amikor később viszont ő kérdezte, hogyan tudtuk kiadni a két kötetet (*Artes Populares* 16-17), én válaszoltam ugyanígy.

Nyilvánvalóan ő volt a maga korában a leginkább nemzetközi skandináv folklorista. Fanyar humorral megáldott, látszólag nyugodt és csendes, mégis életvidám ember volt. Ha munkahelyeire, rangjaira gondolunk, azt hihetnénk, igazán elégedett ember volt. Ám ez nem így volt. El is aprózta magát, meg a sok vezető szerep nem is mindig érdekelte. Inkább barátságos volt, mint barát vagy barátkozó. Jellemző, hogy a 2005-ben Tartuban rendezett Folk Narrative konferencián derült ki, amikor mindenféle ötletek révén „tiszteleti tagokat” javasoltak, hogy ő sem az. Erre aztán én tettem javaslatot, úgyhogy ketten megint egy platformra kerültünk. Jóval korábban, még a göttingeni Folk Narrative kongresszus egyik szünetében arról esett szó, kinek vannak fontos, megírt művei. Igen találóan jegyezte meg, „a legtöbben erre csak fiatal korukban képesek”. Hosszabb szünet után talányosan hozzátette: „én nem”.

Minthogy több mint negyven éve találkoztunk először, hosszú ideig én is úgy gondoltam, hogy ahhoz a generációhoz tartozik, ahova Bengt af Klintberg vagy Juha Pentikäinen sorolható, nálunk, mondjuk Kríza Ildikó vagy Hoppál Mihály. Én most, e nekrológon töprengve, úgy látom, eggyel feljebb kell kortársait keresni: Lauri Honko, Bengt Holbek, Leander Petzoldt körében. Mindkét generáció igazán sikeres volt, ám legtöbbször valahogy megrepedt lélekkel végül is elégedetlen maradt. Ha volt erre oka, ha nem. Most inkább közéjük tenném Reimundot is, és így értelmezem az előbb idézett talányos mondattöredéket: „én nem”.

Nincs folytatója a norvég folklorisztikában, és mára az ISFNR, SIEF, NIF sem az, mint az ő idejében volt. Kvideland úgy adta át ezeket utódainak, ahogy ő maga találta. Nem a nagy művek, az új gondolatok érdekelték, erénye a kontinuitás volt. És most ez megszakadt, még abban is, hogy legyen sok magyar szakértő is Norvégiában. Ahol, mint már említettem, sok a külön és folklorista, bár korántsem annyi, mint Reimund Kvideland fénykorában volt.

Voigt Vilmos

Szomszédok világai (Kép, önkép és a másikról alkotott kép) Szerkesztette: Klement Judit – Miskolczy Ambrus – Vári András. KSH Könyvtár és Levéltár. Budapest, 2006. 239.

Viga Gyula

Számos ténnyel lehetne igazolni, hogy az etnikai-kulturális identitásokkal kapcsolatos kérdésekben ma is jelen vannak a történeti hivatkozások, s a különböző nemzetek „jellemének” eltérő „egyénségének” problematikája elevenen él a 21. század Európájának közgondolkodásában. Ezen a helyen csupán egy, az elmúlt években az interneten (németül) megjelent példát említek. Hogyan néz ki a munkamegosztás a(z európai) mennyországban és pokolban? A mennyországban egy angol a rendőr, egy francia a szakács, német az autószerelő, svájci a szervező és olasz a szerető. A pokolban angol a szakács, francia az autószerelő, német a rendőr, olasz a szervező és svájci a szerető. Anélkül, hogy az elmúlt évszázadok nemzeti sztereotípiáinak históriáját egybemosnám, bátran kijelenthetőnek tartom, hogy ma is élnek sztereotípiák, amelyek az új körülmények között látszólag új értelmet nyernek, valójában azonban változatlan a magvuk, a lényegük.

A néprajz/antropológia kutatója számára persze nem csupán az előítéletek születése és elterjedése, a különböző kultúrákban való használatuk problematikája tanulságos, hanem önmagukban a *nemzeti sztereotípiák* is, amelyek – ahogyan Vári András megfogalmazza – a „komplex társadalmakban való eligazodást segítik”. Az *általánosítás*, ami minden sztereotípia mentén való gondolkodás alapja, a gondolkodás természetes velejárója, a megismerési folyamat része. A különböző összetartozás tudattal rendelkező közösségek meghatározó élményként élték meg a csoporthoz tartozást, ami jellemzően azt is körvonalazta, hogy megkülönböztették magukat a más tulajdonságokkal felruházott, egyéb csoportoktól. A *mi* és az *ők* tudat paradigmátikus ellentéte – változó történeti folyamat részeként – a különböző európai népek nemzetté válásának időszakában újfajta értelmet nyert az *elképzelt közösségek* (imagined communities) koherens szervezőjeként. Ezek a sztereotípiák nem feltétlenül hamisak: többségük tartalmaz valamiféle – vélt/valós, de ellenőrizhetetlen – tapasztalaton nyugvó bizonyosságot, vagy magában a használatban megformálódott vált igazságtartalmat. S nem elhanyagolható természetesen, hogy ezek a viszonyulások, a néprajzi érdeklődés kezdeteitől megfogalmazott *más-ságok* maguk is részei a kultúrának, s a közösségek csoporttudatának – változó jelentőségű – meghajtóiként működnek.

Az itt bemutatandó, szöveggyűjteményként megjelentetett tanulmánykötet írásai nem csupán sokoldalúan járják körül az *önkép* és a *másikról alkotott kép* összetett problematikáját, hanem sokféle, inkább az elvi kérdéseket igazoló példával hitelesítik mindezek történeti folyamatát és annak szakaszait. Bár a képalkotás jelentősége a történetírásban az 1970-es-80-as években tudatosodott, magukban a forrásokban sokkal korábbi az (ön-

illetve egymásról való) képkötés: a tanulmányok zöme a 18–19. századról szól, s a kérdéskörnek egyértelmű történeti ívét rajzolják. Azt jelzik, hogy a 18–19. század a sztereotípiák születésének frekventált időszaka – jöllehet a jelenség messze megelőzte a nemzetállamok születését –, illetve a 18–19. század társadalmi és kulturális folyamatai erősítik fel a sztereotípiák képzését. A kötet gerincét képező tanulmányok arról a *hungarus tudatú*, nem ritkán *magyarrá vált*, személyiségek tevékenységéről szólnak, akik – Niederhauser Emil megfogalmazása szerint – az alsóközéposztály fiaiként vállalták a nemzeti mibenlét megfogalmazását, s akiknek ez a szerep a konzervatív társadalmi struktúrában való lassú felemelkedést is jelentette. Ők voltak azok, akik az etnikai sztereotípiákat a tudományos érvrendszer elemeként kezdték használni. Az írással való igazolják, hogy a nemzeti sztereotípiák képzése messze nem magyar jelenség volt a 18–19. században: Bél Mátyás pietizmusától áthatott, sokféle információból származó képe (*Kincses Katalin Mária*) éppen úgy ezt erősíti, mint a szász családból a kárpát-medencei magyar érdekek leghatározottabb képviselőjévé vált Hunfalvy Pál élettörténete, a bemutatott délszláv (*Ress Imre, Sokcevičs Dénes*), lengyel (*Kertész Noémi*) és román (*Nagy Levente, Kerényi Ferenc*) vonatkozású tanulmányok, vagy a magyarországi cigányságról alkotott fotográfiák konstruálásának problematikája (*Szuhay Péter*). Kiemelem a tanulmányok közül Vári András munkáját (*Etnikai sztereotípiák a Habsburg Birodalomban a 19. század elején. A sztereotípiaképzés funkciói és az állam tudománya, a statisztika kifejlődése*), amely az ország-leíró, statisztikus szerzők két generációját tárgyalja, akiknek a – ma is rendre forgatott – munkáiban fellelhetők ezek a sztereotípiák. Az első generációból (1745–1770 között születettek) *Szirmay Antal, Bartholomaeides László, Schwartner Márton*, a másik generációból pedig (ők 1770 utáni születésűek) *Csaplovics János, Ercsei Dániel, Szeder Fábán és Mednyánszky Alajos* nevét emelem ki – a Vári által tárgyaltakból. Tevékenységükben – hasonlóan német kortársaikhoz – nem csupán, illetve nem elsődlegesen a sztereotípiák képzésének folyamata tanulságos, hanem a statisztika tudományának fejlődési folyamata is. Mégis, a kötet egyik legfontosabb nyeresége: amit szerzői azokról és arról írnak, akik/amik a jelzett időszakban megerősítették, és új formába öntötték/formáltak a nemzeti sztereotípiákat. Akik az elképzelt közösségek mibenlétét körvonalazták, s akik az új tudományok (statisztika, de maga a néprajz is) megteremtői voltak. S az, amit a szerzők azokról a motivációkról megfogalmaztak, amelyek a társadalom – a nemzeti eszmék felé haladó – szűk csoportját motiválták. Magam a sztereotípiák elterjedésének, a különböző kultúrákban való használatának példáit is a kötet fontos hozadékának érzem, vagyis nem az előítéleteket, az azok mentén kialakuló konfliktusokat, hanem azokat az összefüggéseket, amelyek az egymást váltó generációk életében egymás mellé rendeződött csoportok hol harmonikus, hol kevésbé harmonikus viszonyát tükrözik.

A kötet bevezetésében a szerkesztők, Miskolczy Ambrus és Vári András magát a történeti problematikát körvonalazzák. A soknemzetiségű Kárpát-medencének csakúgy, mint az öreg kontinensnek adottsága a sokféleség, a kultúrák és azok egyik elemét alkotó nyelvek differenciáltsága, ha úgy tetszik gazdagsága. Ezek viszonya a különböző közösségek műveltségének sajátos rétegét képezi, s egészében nyeresége, sok tekintetben meghajtója is az európai műveltségnek. Fried István szép tanulmánya igazolja, hogy a mássággal való találkozás nélkül a tudomány, a filozófia, a művészet rendkívüli gazdag-

ságából veszítene (*Nemzetjellem – nemzetegyeniség. Imagológiai problémák a 18–19. században*). A tanulmányok azt igazolják, hogy e kulturális viszonyulások organikus részei a kultúrának. Nem jó/és vagy rossz jelenségek – ezek gyakran utólagos folyamatok visszavetítései. Az azonossághoz és a mássághoz való viszony sok tekintetben magának a műveltségnek a része. A *Szomszédok világa* című tanulmánykötet tanulságos szemléje ennek az összetett problematikának.

Frederic L. Pryor: Economic Systems of Foraging, Agricultural, and Industrial Societies. Cambridge University Press, Printed in the United States of America, 2005. 316 pp.

Hajdú Ildikó

Frederic L. Pryor a Swarthmore Főiskola tanára, a gazdasági rendszerek összehasonlító tanulmányozásának egyik legnagyobb szaktekintélye. Munkásságának sokrétűségét mutatja, hogy mind az akadémiai, oktatási rendszerben, mind a tanácsadó szférában meghatározó eredményeket ért el. Kutatási területe és témája elsősorban a különböző gazdasági rendszerek összehasonlító vizsgálata. Ezzel a kérdéssel foglalkozik az „Economic Systems of Foraging, Agricultural, and Industrial Societies” (*A zsákmányoló, mezőgazdasági és ipari társadalmak gazdasági rendszerei*) című könyvében is: a közgazdaságtan, az antropológia és a történelem tudományterületeinek kontextusában, újraértelmezi az összehasonlító gazdasági rendszerek területét.

Kiindulópontja a gazdasági rendszer tág keretek között megfogalmazott definíciója. Általános meghatározása magában foglalja az intézmények és szervezetek összességét, amelyek determinálják a tulajdonviszonyokat egy adott társadalmon belül, összekapcsolódnak a javak és szolgáltatások elosztásával és befolyásolják azokat. Ezen belül vizsgálja a zsákmányoló, a mezőgazdasági és az ipari társadalmakat, amelyek mintáit négy kulcskérdés mentén elemzi. Első kérdése, hogy milyen eltérő gazdasági rendszerek találhatók minden csoportban? Vajon a rendszerek száma végtelen, vagy bizonyos intézmények és szervezetek következetesen csoportosulnak néhány meghatározott mintába? Ebből következik második kérdése, hogy ha léteznek ilyen minták, azok vajon a környezet, a társadalmi, a politikai struktúra funkciói, vagy a gazdasági fejlődés szintjei, avagy viszonylag független entitások? Tehát miért van bizonyos társadalmaknak vagy nemzeteknek egy bizonyos gazdasági rendszerük és nem egy másik? Harmadik lényeges kérdés-ként teszi fel, hogy valójában milyen hatása van a gazdasági rendszereknek a gazdasági jelenségekre, majd végül arra keresi a választ, hogyan keletkeznek, fejlődnek és változnak azok.

Kiindulópontja, hogy a gazdaság magában foglalja a javak és szolgáltatások termelést, azok elosztását és fogyasztását és megjelenik mindabban, ahogy a társadalom tagjai életüket szervezik, és a fennmaradásukat elősegítik, ahogy technológiákat alkalmaznak azok megvalósítására, valamint ahogy egyes gazdasági tevékenységek során viselkednek. Minden emberi társadalomnak szándékosan létrehozott intézményei vannak, és ezek az intézmények definiálják a gazdasági rendszer-típusokat.

A könyv a különböző gazdasági rendszerek áttekintésével olyan kapcsolatokat helyez a vizsgálatok középpontjába, amelyek eddig az össze nem függőnek látott tények és különböző gazdaságok esettanulmányainak káoszában a társadalomtudományok területén, periférián helyezkedtek el. Ahogy írja, bár nagy számú társadalomtudományi esettanulmány készült már, mégis hiányoznak a gazdasági rendszerek megkülönböztetésére használható általános sémák. Épp ezért, ha nem tudjuk megfelelő elmélettel értelmezni, ahogy a gazdasági intézmények és szervezetek csoportjai keletkeznek, és működnek, akkor a problémát induktívan kell megragadni. Ehhez Pryor szerint elsőként a változók meghatározása szükséges, amelyeket a kluszter-analízis segítségével elemez, arra a kérdésre keresve választ, hogy vajon az intézmények a gazdasági kényszer vagy bizonyos politikai vagy társadalmi tényezők eredményeinek tekinthetők-e.

Az adatokat két nagyobb forrásból gyűjti össze és több, mint kétszáz különböző gazdaságot vizsgál. A preindusztriális és mezőgazdasági társadalmaknál a George Peter Murdock és Douglas R. White által 1969-ben összeállított SCCS, vagyis a Standard Cross-Cultural Sample adatait használja, azok súlyozásával és korrekciójával, míg az ipari társadalmak esetében az OECD-országok és más kutatók által összegyűjtött adatokat alkalmazza.

A zsákmányoló, mezőgazdasági és ipari társadalmak intézményeinek és szervezeteinek vizsgálatánál elsősorban azokat a távolságokat keresi meg egy multidimenzionális térben, amelyek kisebb, egységesnek tekinthető csoportokat határolnak el egymástól. Ezáltal felvázolható, mely társadalmak hasonlítanak egymásra és mely intézmények és szervezetek alkotnak csoportokat. Ugyanakkor azonos fejlődési szinten és azonos rendszertípusok mellett is a társadalmaknak különböző intézményeik lehetnek. Vagyis nem minden adott rendszertípussal rendelkező gazdaság jellemezhető azonos intézmények és szervezetek jellemzőivel, amelyek a rendszer tipikus meghatározói.

A kluszter analízis segítségével először a zsákmányoló társadalmakat elemzi. A múlt évezredben a zsákmányoló társadalmak az adaptáció legsikeresebb módszerét fejlesztették ki, amely lehetővé tette elterjedésüket és fennmaradásukat a legkülönbözőbb földrajzi környezetben is. Azonban napjainkban már nagyon kevés „eredeti” zsákmányoló társadalom létezik, ezért elemzésüknél gyakran el kell fogadni a fennmaradt írott forrásokat, amelyek évekkel vagy évtizedekkel ezelőtti állapotukat rögzítették. Ebből kifolyólag vizsgálatuk főleg történelmi elemzés, az etnográfusok múlt századtól kezdődően fennmaradt írott adatain alapul.

Pryor a zsákmányoló társadalmaknál található gazdasági rendszernek, fejlettségi szintjük alapján, hat típusát különbözteti meg és a legtöbb esetben, nem állnak kapcsolatban ökológiai, társadalmi vagy politikai változókka, ezért ezeket a gazdasági rendszereket független entitásoknak tekinti. A hat csoport ugyanakkor gazdasági fejlettségük alapján átlag alatti, átlagos és átlag feletti egységekbe sorolható. Az átlagos gazdasági fejlettségi szinttel rendelkező gazdaságok között meg lehet különböztetni a klasszikus zsákmányoló, mint például a namíbiai! Kung Sanok, és átmeneti zsákmányoló társadalmakat (például az ausztráliai arandák), amelyeket erős közösségi orientáció jellemez, különösen az elosztás intézményei tekintetében. Az átlagos gazdasági fejlettségű társadalmak között szintén két típust különböztet meg Pryor, úgy, mint az „emberi jólét”-orientált társadalmakat, mint például az alaszkai eyakok, valamint a „nem megfogható

jólét"-orientált társadalmakat. Az előbbi társadalmak gazdasági orientációját a kézzel fogható gazdasági jólét jellemzi, míg az utóbbiaknál, mint Fülöp-szigeteki badjauknál, a javak és szolgáltatások elosztásának kevésbé közösségi formái jelennek meg. Végül az átlagos gazdasági fejlettség magasabb szintjén álló társadalmak szintén két csoportba sorolhatók, politikai orientációjú, mint az ainuk, és fizikai jólét-orientált társadalmakat különböztetve meg. Az előbbi társadalmak esetében nagy szerep jut a zsákmányolt javakból a vezetők számára, adó vagy természetbeni járandóság formájában adott élelmiszereknek, amelyeket a közösségi szertartások vagy diplomáciai célok során használnak fel. A fizikai jólét-orientált társadalmakat ugyanakkor, mint a gilyakok Oroszország Sakhalin szigetein, megkülönbözteti az előzőektől az öröklés szerepe, és a termelés viszonylag tökeerős eszközeinek, például hajók vagy bonyolult vadászfegyverek, használata.

A mezőgazdasági társadalmakat négy csoportba sorolja, megkülönböztet főleg állattartó, egyenlőségre törekvő, félig piacosított és individualista mezőgazdasági rendszereket. A négy kluszterben 51 mezőgazdasági közösséget elemez, 22 intézmény vagy szervezeti változót alkalmazva a tulajdonviszonyok, valamint a javak és szolgáltatások elosztása vonatkozásában. Ugyanakkor nézete szerint bár néhány külső változóknak van némi hatása ezen társadalmak bizonyos szervezeti jellemzőire, nem azok fizikai környezete, földrajzi elhelyezkedése vagy társadalmi, politikai tényezői határozzák meg a gazdasági rendszert. A felvázolt négy csoport által a gazdasági cselekvések változatos sorát elemzi és elkülöníti a gazdaság bizonyos jellemzőit azoktól, amelyek csak bizonyos társadalmakban jelennek meg. Így például félig piacosított rendszerrel főleg azokban a társadalmakban találkozunk, ahol a gazdasági fejlődésnek egy magasabb szintje jelenik meg, mint például az iraki kurdok közösségeiben, ahol aktív a kereskedelem, magasabb a munkabérért dolgozás nagysága és kisebb a rabszolgaság aránya, valamint magasak a rögzített földbérletek, magas a népsűrűség és alacsony a politikai központosítás mértéke. Ezekre a társadalmakra tehát már a gazdasági fejlettség magasabb szintje jellemző. Végül megállapítja, hogy míg a zsákmányoló társadalmak gazdasági rendszere az átmeneti gazdaságokra nem gyakorol hatást, addig a mezőgazdasági társadalmak gazdasági rendszerének egyes típusai jelentős hatást fejtenek ki a mezőgazdasági berendezkedésből az ipari/szolgáltató gazdaságokba átlépő átmeneti rendszerekre.

A fejlett piaci rendszereket bemutató fejezetben az iparosított OECD-országok gazdasági rendszerét elemzi, amely a rendelkezésre álló gazdag, általánosított információk és vegyes gazdaságuk miatt bonyolult. A kluszter analízissel definiálja a gazdasági rendszerek típusait, ötven rendelkezésre álló intézmény és szervezet adatainak felhasználásával. Itt már elemzi a gazdasági rendszerek hatását a gazdaság működésére, amely még nem lehetséges a zsákmányoló és mezőgazdasági társadalmak esetében. Külön alfejezetben az egyes politikai, ideológiai, társadalmi és kulturális korrelációkat keresi, amelyek megmutatják, miért ezek az országok alkalmaztak egy általánosan elfogadott gazdasági rendszereket. 1990, a maastricht-i szerződés előtti időpontból származó adatokkal dolgozott, mert azt követően felgyorsult az európai gazdasági intézmények homogenizációja. A fejlett piaci gazdasági rendszerrel rendelkező nemzeteket négy nagyobb csoportba sorolja: megkülönböztet Észak-európai, Anglo-Saxon, skandináv és nyugat-európai klusztereket, amelyeket a termékpiac, munkapiac, termelési és üzleti szektor, a kormányzati szektor, valamint a pénzügyi szektor indikátorai alapján elemez.

Az egyes gazdasági rendszerek vizsgálata mellett külön fejezetekben vizsgálja az átalakuló társadalmakat, így a zsákmányolóból a letelepedett, mezőgazdasági művelésre áttérő társadalmakat, valamint a mezőgazdaságból iparivá váló gazdasági rendszereket. Az előző vizsgálata által megérthetővé válnak az átmenet rendszerének dinamikus aspektusai, két fontos és egymással kapcsolatban álló kérdés megjelenésével: egyrészt a mezőgazdaság megjelenése miért megy végbe viszonylag hirtelen, másrészt miért csak néhány társadalom tér át arra? Hogy ezekre a kérdésekre választ adjon, először a mezőgazdaság, valamint a kezdetleges mezőgazdaság fogalmai közötti különbséget határozza meg és ezt követően vizsgálja azt a három legfontosabb feltételezett okot – így környezeti, társadalmi/politikai és demográfiai – amelyek a mezőgazdaság elterjedéséhez vezetnek. Végül bizonyítja, hogy a mezőgazdaság elterjedésének folyamata és eredete egészen különböző okokra vezethető vissza az egyes helyeken, ezért nem lehet egy általános elméletet felállítani az átalakulásról. Sokkal eredményesebb Pryor szerint a költségek, a haszon és a mezőgazdaság kockázati tényezőinek elemzése, különösen, amikor az összekapcsolódik a pozitív visszacsatolás folyamatával, például a demográfiai növekedés vagy a letelepedés tényezőivel.

A mezőgazdasági társadalomból ipari/szolgáltató társadalommá szerveződő nemzetek átmeneti folyamatait gazdaságtörténeti adatok alapján, az 1850-es évekbeli európai és észak-amerikai államokon keresztül elemzi. Elkülöníti egymástól a gyári és a gyári ipar kezdeti folyamatait. Olyan fogalmakat definiál a fejezetben, mint ipar, kézműves munka, gyáripar és kezdeti gyáripar, iparosítás és ipari forradalom. Az átmenet egyik legfontosabb jelzőjeként említi az írni-olvasni tudás arányát, a mezőgazdasági szektor piacosítását, valamint a földhasználati rendelkezéseknek az iparosításra gyakorolt hatását.

A piacorientált, ipari/szolgáltató társadalmak tárgyalásánál egy önálló alfejezetében elemzi azt a 33 országot, amelyekben hosszabb-rövidebb ideig volt, vagy még napjainkban is a marxista gazdasági rendszer az uralkodó irányelv a működésben, bár megjegyzi, hogy néhány úgynevezett kapitalista nemzet nagyobb mértékben valósított meg bizonyos marxista célokat, mint néhány úgynevezett szocialista állam. A marxista gazdasági rendszereket tekintélyelvű kormányzás hozta létre ideológiai alapokon, olyan intézmények szervezésével egyetemben, amelyek nagymértékben eltértek a piaci gazdaságokban található intézményektől. Ezek vizsgálata által meghatározhatóvá válik, egyrészt az, ahogy egy ideológia hat egy rendszerre, másrészt az, ahogy azoknak a piaci gazdasági rendszerektől való eltérése befolyásolja a gazdasági jelenségeket. Feltételezése szerint sokkal inkább az ideológia, mint a tekintélyelvű kormányzás hatása a meghatározó ezen gazdaságok működésében. A fejezetben Pryor külön vizsgálja azokat a kritériumokat, amelyek meghatározzák a „marxista rezsim”-et. Ebből kiindulva négy kérdésre keres választ: milyen körülmények jelentették az alapját a marxista kormányok létrehozásának? Melyek voltak a legfontosabb és legújszerűbb jellemzői ezen gazdaságoknak? Milyen hatással voltak a gazdaságok működésére, különös tekintettel azok hosszú távú megvalósíthatóságára? És végül miért dobta el sok kormány marxista politikáját a 90-es évek kezdetével?

Összefoglalva tehát, a gazdaságokat a fejlődés minden szintjén jellemzi különböző gazdaságok meghatározott száma, amelyek az intézmények bizonyos egységeinek terminusában definiálódnak. Ezeknek a gazdasági rendszereknek némelyike nem a társadalmi

struktúra, a politikai szervezetek vagy a társadalmak fizikai környezete által meghatározott, hanem sokkal inkább független entitásként jelenik meg. A gazdasági rendszerek olyan elemzési keretet adnak, amelyben az egyes gazdasági cselekvések elhelyezhetők és vizsgálhatók egy adott kontextusban. Kulcsfontosságú a gazdasági fejlettség szintje, amely számos esetben a gazdasági rendszer egyes típusaival is összefüggésben van. Pryor tehát bevonja a fő intézményeket és szervezeteket is a vizsgálatába, amelyek meghatározzák a tulajdonviszonyokat, strukturálják a javak és szolgáltatások elosztását. Az intézmények száma és típusa ugyanakkor tükrözi a gazdaság komplexitását.

Nézete szerint a hagyományos gazdasági elméletek segíthetnek ugyan megközelíteni ezeket a kérdéseket szisztematikus módon, mégsem tudják teljes mélységükben értelmezni. Pryor módszerével azonban képes feloldani azt az elméleti zavarodottságot, amely nézete szerint az 1950–60-as évek óta jellemzi a társadalomtudományokat. Az évtizedek óta fennálló hiányosságok pótlásának egy lehetséges alternatíváját nyújtja azáltal, hogy igyekszik áthidalni a szakadékot az elvont megfontolások és a gazdasági rendszerek valósága között. Eredményei így konkrét alapot adnak az elméletalkotáshoz és a tesztelhető hipotézisek pontos megfogalmazásához.

Treuer, Jure: Naše selo Hrvatski Jandrof. Kronika sela na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće Szerk. BOTÍK, Ján, BENČIĆ, Nikola. Hrvatsko štamparsko društvo, Slovenské národné múzeum. Željezno – Bratislava, 2005, 168 pp.

Lukács László

Horvátjárfalu két másik Moson megyei faluval együtt az 1947-es párizsi békeszerződés értelmében került Magyarországtól Csehszlovákiához. 1972-től Nagy-Pozsony része. A Mosonmagyaróvár és Pozsony vonzáskörzetéhez tartozó Duna menti településen, amely a Bécs-Budával összekötő főútvonalon alakult ki, a XVI. században telepedtek meg a balkáni török hódítás elől menekülő horvát családok, akiknek leszármazottai a mai Nyugat-Magyarországon, Burgenlandban és Pozsony környékén, a magyar-osztrák-szlovák hármashatáron élnek. Horvátjárfalu 1199 lakosából 2001-ben 244 vallotta magát horvát anyanyelvűnek (20,4%). Számarányuk 1880-ban volt a legmagasabb: 87,6%. Ebben az akkor még nyelvi-kulturális szempontból horvát dominanciájú községben született és élt Treuer György (1874–1948) földműves, sekrestyés, aki – sokoldalú tevékenysége (pl. méhészkedés, nádtetők készítése) mellett – Horvátjárfalu krónikása is volt. Személyiségéből sokat elárul az a levél, amelyben plébánosa, 30 évi sekrestyés szolgálata elismeréseként 1927-ben, a lateráni érdemkereszt kitüntetésre javasolta őt a győri püspöknek: „A templom, az oltárok díszítéséről állandóan gondoskodik, Istentisztelet előtt v. után, mint első énekes vagy előimádkozó működik közre, évenként búcsújárásokat vezet különböző kegyhelyekre. Búcsújáró helyeken mint előimádkozó, előénekes az egész horvátság előtt ismeretes. Hogy az egyház imáiból is minél többet megértsen, privát szorgalmából, mint földműves, elsajátította a latin nyelvet, szentév alkalmából Rómába zárandokolt és a Szentföldre. Közép ember és kifogástalan, köztisztviselőnek örvendő férfi.”

Treuer György hagyatékából több ezer oldalnyi kézirat került a Szlovák Nemzeti Múzeum Horvát Kultúra Dokumentációs Központ gyűjteményébe. Családjában nem ő volt az első krónikás: őrizte nagyapja, az 1821-es születésű Treuer Pál kézíratait is az 1850-es, 1860-as évekből. Ebből a hatalmas, horvát nyelvű kéziratokból válogattak a kötet szerkesztői: Ján Botík, a Szlovák Nemzeti Múzeum tudományos munkatársa, a Nyitrai Egyetem néprajzprofesszora és Nikola Benčić, a kismartoni Tanárképző Főiskola nyelvész- és irodalomprofesszora.

Válogatásuk eredményeként a könyvből megismerjük a Treuer család gazdálkodását, méhészkedését, a nádtetők készítését. Mivel Treuer György egy életen át nagy gonddal, kiegyensúlyozott szemlélettel vetette papírra faluja történetét, az önkormányzat, a római katolikus egyház, az iskola tevékenységét, a népszokásokat, a népi gyógyászat gyakorlatát, a dunai hajóvontatás mikéntjét, ezért a régi századforduló Horvátjárfalujáról alapos, történeti és néprajzi szempontból is megbízható képet nyújt a kötet. A két szerkesztő nem csupán válogatott a két krónikás anyagából és az ugyancsak gazdag illusztrációkból, hanem a saját kutatásaik eredményeivel is hozzájárult ahhoz, hogy a kéziratok krónikákat beemeljék a tudomány sáncai mögé. Ján Botík professzor, 2005-től a Magyar Néprajzi Társaság külföldi tiszteleti tagja, a történeti-kulturális-környezeti hátteret vázolta föl, Nikola Benčić professzor a fennmaradt kéziratok alapján a Treuer család ça-horvát (čakavski) dialektusának legfontosabb nyelvi jellemzőit elemezte.

A könyv Horvátjárfalu kapcsán a hagyományos falusi társadalomra, a paraszti közösségre, annak működésére irányítja figyelmünket, amely a XX. század második felében felbomlott, értékei részben szétszóródtak. Köszönet a könyv pozsonyi és kismartoni szerkesztőinek, kiadóinak, hogy a Treuer-krónikákból a mai olvasó megismerheti ezeket az értékeket.

Lantos Miklós: *Ormánság*. Tüskés Tibor előszavával és L. Imre Mária képaláírásaival. Magyar, német és angol nyelvű szöveggel. Pro Pannonia Kiadó, Pécs 2005; 82 oldal, 124 színes, 16 barnított fénykép.

Zentai Tünde

Hosszú idő után ismét egy új, Ormánságról szóló könyvet üdvözölhetünk. Lantos Miklós albumát, amelyben a pécsi fotóművész több mint harminc év során készített fényképeinek legjavát teszi közzé. Témája a táj szépsége, a hagyományos kultúra gazdagsága, mulandósága és értékeinek ápolása. A képek értő válogatása föloldozza Ormánság népeletének és népművészetének történetét. Ráismerünk Magyarországon egyik legsajátosabb arcú kistájára, „néprajzi csoport”-jára, a Dráva menti lapályon fekvő, Árpád-kori eredetű – a 16. századtól református – falvak világára, amelyben a középkori hagyományok és a polgári korszak újításai oly jól megférnek egymással, még a 20. század elején is. Ormánság az újkorban – Zentai János kutatásai szerint – 43 településből áll: természetes déli határát a Dráva alkotja, nyugaton Drávafok, keleten – a Drávaszög felől – Dravapalkonya zárja, északi vonala Gyöngyfánál és Szavánál húzódik. Két 18.

századi mezővárosa, Sellye és Vajszló központi szerepet töltött be, városi vonzást azonban leginkább Baranya déli iparos centruma, Siklós, továbbá Szigetvár gyakorolt.

Ormánságról a 19. század elejétől számos híradás, tanulmány látott napvilágot, közülük is kiemelkedik Munkácsy, szaporcai lelkész *Bököz* c. leírása a Regélő 1842. évfolyamában és a diósvizslói lelképásztor, Lukácsy Imre 20. század eleji műve, az *Ormánság népe*. Ez idő tájt a szépirodalomban is megjelenik, Baksay Sándor írásaiban és a *Patakban* c. regényében. A Néprajzi Értesítő hasábjain először Révay Sándor mutatja be 1907-ben, az elmélyült néprajzi kutatás kezdete Gunda Béla nevéhez fűződik 1935-ben, majd Kiss Géza, a kákicsi lelkész 1937-ben publikálja nagyhatású *Ormánság* monográfiáját. Néhány éven belül Tomanóczy Jolán (1940) elemzi a jellegzetes, félig ö-ző, diftongusokban és tájszavakban gazdag nyelvjárást, Hegedűs Lajos pedig a kultúra számos rétegét felfedő helyi *beszélgetéseket* vesz hanglemezre (1946). A népi írókat, mindenek előtt Kodolányi Jánost és Móricz Zsigmondot a népesség fogyása indította megszólalásra. Vajszló gyermekkorának élményei Kodolányi János drámáiban és esszéiben is életre kelnek. 1952-ben napvilágot lát az *Ormánsági szótár*, Kiss Géza és Keresztes Kálmán munkája. A drávapalkonyai, paraszti származású Kovács Sándor az 1950-es évektől írt dolgozataiban a belülről jövő hitelességével ábrázolja az ormánságiak életét, 1960-ban Ifj. Kodolányi János kismonográfiában összegzi a felgyűlt néprajzi ismereteket, 1966-ban és 1971-ben Zentai János valamennyi ormánsági helység komplex kutatása alapján megvonja Ormánság külső és belső határait, Mándoki László (1976) és Szigetvári János (1985) az ormánsági festett templomokat tanulmányozza, 1983-ban megjelenik Zentai Tünde *Ormánsági hiedelmek* c. kötete. Az ormánsági falvak, különösen Vajszló történeti forrásait Kiss Z. Géza tárja föl és publikálja 1990 és 2000 között. A fől sorolás szerencsére még hosszan folytatható.

Az ormánsági népi kultúra emlékei helyet kaptak a múzeumokban is: a Janus Pannoniusz Múzeum és a Néprajzi Múzeum állandó kiállításain, a sellyei Kiss Géza Múzeumban és az udvarán fölépített csányoszrói *talpasházban*, továbbá a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban egy drávacsehi porta áttelepített és berendezett épületeiben. Ormánság múltjának megőrkítésén civil szervezetek is fáradoznak, a pécsi székhelyű Ormánsági Hagyományápoló Társaság és a drávafoki Ormánság Alapítvány.

A 2005-ben kiadott *Ormánság*-könyv alkotói a szakirodalom ismeretében és helyi tapasztalatok birtokában arra törekedtek, hogy minden fontos tudnivalót „leképezzenek”. Érezhető, hogy az albumot Ormánság hiteles narratívájának szánták. Imre Mária ezért egészítette ki Lantos Miklós fényképeit 15 rendkívül értékes archív fotóval. A kötet szerkezete – az esztétikum mellett – ennek a nagyralátó célnak a megvalósítását szolgálja. A néprajz iránt is fogékony Tüskés Tibor írói előszava után az első képek az Embert mutatják be, minden kutatás alfáját és ómegáját. Szép arcú nőket, férfiakat és gyerekeket látunk a híres ormánsági ünnepi viseletben 1890–1910-ből, de feltűnnek a tiszta fehér vászonba öltözött öregek és a dolgozó parasztok is, valamint a muzsikus cigányok ormánsági bő gatyában. Érdemes egy pillantást vetni a 14. oldalon lévő sellyei képeslapra, amelyen eléggé szokatlanul nemcsak a helyi kastély és a talpasház szerepel, hanem egy erdei cigánytelep is. Mutatván, hogy az utóbbi ekkor itt már romantikus kuriózum, hiszen a Széchenyi-féle *Descriptio* szerint az ormánsági községekben élő egy-két cigány család 1785–86-ban bent lakik „a faluban és házban”.

A régi fényképek után az élő táj csodálatos képsora következik, a vízi világgal, mocsári tölgyekkel, füzesekkel, növényritkaságokkal, legelő gulyával, nyájjal, megragadva az évszakok változásának pompáját és a természet körforgását. A lábon haldokló fák szimbolikus tartalmat hordoznak. A flóra és a fauna után az épített környezet jelenik meg előttünk. A templomok és a páratlan értékű, virágos festésű templombelsők Kóróson, Kovácshidán, Drávaiványiban. Majd a parasztporták jönnek sorra: talpasházak a jobbágy-korból – pl. egy 1894-es szaporcai fölvételen –, a reneszánsz ízű boltíves tornácú, szilárd falú épületek Palkonyáról (Kovács Sándor háza), Markócról, Vejtiből, Bogdásáról. Szemügyre vehetjük a fennmaradt középkori településforma jellemzőit, a vízfolyások mellé, *tócsagok* köré épült, tágas terű falvakat, Szaporca, Vejti, Rádfalva, Kórós, Adorjás utcaképeit. A halál és az emlékezés mementói a temetők és a szépen faragott fejfák; ebbe a másvilágba a márfai, nagycsányi, besencei, gyöngyfai, csepelyi, diósvizslói, kákicsi képek által nyerünk bepillantást. A szerzők világlátásától idegen azonban, hogy a könyv pesszimista végkicsengést sugalljon. Az utolsó képsorok a továbbélésről és a hagyományápolásról szólnak. Láthatjuk a szaporcai Soós Pálnét, a népművészet mesterét szövés közben, a tárgyi kultúra emlékeit: a pásztorművészet faragott, spanyolozott alkotásait, régi bútorokat, hímes szőtteket, továbbá a bogdásai kézművesházat, az Ormánság Alapítvány által fölújított drávafoki Fodor-kúriát, a sellyei Draskovich-kastélyt és a múzeumokat: a sellyei Kiss Géza Múzeumot meg a vajszlói Kodolányi János Emlékmúzeumot. Nem maradnak ki Ormánság jeles kutatói sem: számos idézet olvashatunk műveikből, bekerült a válogatásba Kiss Géza és Kodolányi János arcképe, valamint a rádfalvai istentisztelet, amely Zentai János emléktáblájának avatását vezette be.

Az Ormánság-könyv elfoglultság nélkül ajánlható minden olvasónak és minden szakembernek, mert szép, tartalmas és autentikus mű. Sokkal többet nyújt, mint ami műfajától elvárható. Talán a szerzők igényességből is fakad, hogy saját kíváncsiságuknak nem mindenben tudtak maradéktalanul megfelelni. A népművészeti anyag bemutatása elég szerény. Tudjuk, hogy a Janus Pannonius Múzeum milyen felbecsülhetetlen értékű ormánsági gyűjteménnyel rendelkezik, szívesen láttuk volna viszont néhány darabját e könyv lapjain.

Szólnunk kell a mű tipográfiai erőiről is. Az olvasó igazán nívós könyvet vehet a kezébe. Kellemesen arányos a formátum, harmonikus a kép és szöveg elrendezés, esztétikus és tartalmilag jól megválasztott a fontos képek kiemelése. Mindez Katona Csaba művészi tervezését és Molnár Csaba nyomdáját dicséri. Csak azt sajnálhatjuk, hogy egy kissé szűkös a terjedelem, néhány kép szinte kiált a nagyobb helyért. És talán jobb lett volna, ha az előszóba illesztett képek nem névtelenek. Hasznos információnak bizonyulna a felvételek készítésének évszáma is. Az Ormánság-könyv ezzel együtt újabb kiváló dokumentuma a Szirtes Gábor vezette Pro Pannonia Kiadó sokszínű tevékenységének és a minőségi könyvkiadás iránti elkötelezettségének.

Harmincnyolc önálló kiállítással és harminchat könyvben való megjelenéssel a háta mögött, ezzel a kötettel Lantos Miklós évtizedeken át dédelgetett vágya vált valóra. A hosszú várakozás nem is volt hiábavaló, mert – az ő szavaival – csak így lehetett része abban a felemelő élményben, hogy új házak épülését lássa az Ormánságban.

Körner András: Kóstoló a múltból. Egy XIX. századi magyar zsidó háziasszony mindennapjai és konyhája.

Poroszlai Eszter

Körner András budapesti születésű, New Yorkban élő, főzni szerető építész, körülbelül 10 évvel ezelőtt fogta, és magnószalagra vette édesanyjának visszaemlékezéseit. Ezekben az idős, beteg asszony a legszívesebben nagyszülei mosoni házában töltött kisgyermekkoráról és azokról az évekről mesélt, amikor budapesti iskolásként még gyakran visszajárt hozzájuk. Körner András aztán lejegyezte ezeket a hangfelvételeket, amelyeken a leggyakrabban Riza néni neve hangzik el, az ő dédanyjáié, aki a mosoni ház és a történet központi figurája.

Később Körner hozzájut ennek a bizonyos Riza néninek saját kézzel írott receptgyűjteményéhez. Ebből a két fő forrásból kiindulva és rengeteg kapcsolódó irodalmat hozzáolvasva, nehezen meghatározható műfajú könyvet írt és rajzolt, melyet először Amerikában adtak ki 2004-ben, majd magyarul a Vince Kiadónál jelent meg 2005-ben.

A mű címét – „Kóstoló a múltból” – és alcímét – „Egy zsidó háziasszony mindennapjai és konyhája” – olvasva azonnal gyanút fogunk, hogy itt most nem egy egyszerű szakácskönyvet tartunk a kezünkben (hiába ajánlotta ezt nekünk így a szomszéd). Ez az érzésünk tovább erősödik, ha megnézzük a gyönyörű borítót, amelyen nyoma sincs a szokásos „szaftos” ételfotóknak, helyette egy századfordulós konyhai jelenet kézzel készült rajzát látjuk. A könyvet Körner saját kezűleg illusztrálja: anyja visszaemlékezései alapján, rajzain megpróbálja aprólékos pontossággal rekonstruálni az egykori ház külső és belső tereit, a minden- és ünnepnapok jeleneteit és nem utolsósorban azokat az ételeket, amelyek receptjeit és elkészítési módját közlésezi. A könyvben azonnal tapintható személyességgnek ez is eszköze; ezek a rajzok duplán „szubjektív” dokumentumok, hiszen szerzőjük egyrészt anyja emlékezetére, másrészt saját képzeletére hagyatkozva készítette őket.

A másik dolog, ami azonnal szemet szúr, az a tipográfia. A kötet végén kis megjegyzés olvasható, melyből kiderül, hogy az itt használatos betűket Kis Miklós betűmetsző és nyomdász, az első magyar szakácskönyv tipográfusa tervezte a 17. században, s hogy a kötetben látható díszes iniciálék és díszítések Riza néni kézimunka-mintái alapján készültek.

A könyv egyik fő szervezőelve az idő. Riza néni életét három szakaszra osztja. Az első a tanulóévek (1861–1876), a második a mosoni korszak (1876–1926), s végül az utolsó budapesti évek (1926–1938). Ebből a második fejezet a leghosszabb, s ezt a napszakok szerint osztja be a szerző reggeltől estig, végül az ünnepnapok következnek sorrendben – minden napszakhoz, illetve ünnephez az akkor fogyasztott ételek receptjeit rendeli hozzá.

Baruch Teréz – a későbbi Riza néni – győri (pontosabban győrszigeti) gyerekkorával kezdődik a történet az első fejezetben. Itt olvashatunk arról, hogyan élt egy középosztálybeli, kereskedelemből élő zsidó család a XIX. század második felében, hogy mennyire békésen éltek még zsidók és keresztények ebben az országban, s hogy ugyanakkor egyre gyakrabban vetődött fel az asszimiláció kérdése a zsidóság körében – mind közéleti, mind családi és egyéni szinten. Körner mindezeket dédanyja fennmaradt levélpiszko-

zataiból kiindulva mutatja be, néprajzi és történelmi kontextusba ágyazva. A leírás mégsem válik soha szárazzá, mentes a felesleges részletektől, megmarad azon a szinten, amennyire Baruch Teréz életének, egyéniségének megértéséhez szükséges.

Amikor Riza néni férjhez megy 1876-ban, elköltözik Mosonba, egy közeli kisvárosba, ahol testvérével, Lujzával és annak férjével (a férjek mind a lányok édes unokatestvérei) közösen megvesznek egy XVIII. századi hatalmas házat. Körner, anyja visszaemlékezései alapján, hihetetlen pontossággal rekonstruálja az egykori alaprajzot, a szobák méreteit, elrendezését, s még berendezését is. A rajzokon visszatérő helyiségek minden szögből tökéletesen stimmelnek, mintha tényleg járt volna ott saját dédszülei idejében.

Ezt a fejezetet a napszakok szerint osztja be. Először anyja visszaemlékezései alapján leírja, hogy mik történtek az adott napszakban: milyen vallási előírások vonatkoztak pl. a reggeli tisztálkodásra, ehhez milyen eszközöket és hogyan használtak, kinek milyen feladata, tennivalója akadt, hogyan készülődtek elő pl. az ebédfőzéshez, honnan és milyen nyersanyagokat kellett beszerezni.

Majd jönnek a receptek. Minden egyes receptet rövid kommentárral vezet be, amelyben leírja, mi a története ennek az ételnek, honnan származik, honnan és milyen változatait ismerhette Riza néni. Ebből kitűnik, hogy Riza néni elég nyitott volt a receptekkel kapcsolatban, egy-egy ételnek nemritkán több változatát is leírta, s még a hagyományos zsidó ételeknél sem ragaszkodott szigorúan az eredeti, örökölt családi tradícióhoz, hanem gyakran saját variációt dolgozott ki.

Körner itt néha megosztja velünk saját tapasztalatait a recepttel vagy valamelyik összetevővel kapcsolatosan, gyakran személyes véleményét fűzi hozzá, mellyel viszonyunkat olyanná teszi ehhez a könyvhöz, mint amilyen az övé lehet a dédanyjához. Szeretetteljes kritikai hang szólal meg, s ezzel szinte minket is erre biztat: nem szabad szó szerint venni egy receptet sem, az embernek legyen meg mindig a saját ízlése is, és aszerint alakítsa át nyugodtan a receptet, persze a lényegét megőrizve.

Például a karalábéfőzelék receptje előtt többek között ezt írja: *„Az értem, hogy dédanyám a csirkelevessel és zsírral készült ételhez miért nem adott tejfölt – nem keverhette a tejet a zsírossal –, azt azonban nem érem fel ésszel, miért nem használt petrezselymet, amit viszont én beiktattam...”*

Körner méltó utódja dédanyjának a konyhában, nemcsak azért, mert „önállóan ízelek”, hanem azért is, mert a változó körülmények és nyersanyagok sem tudják megakadályozni abban, hogy rekonstruálja a régi ízeket – s ehhez trükköket kísérletez ki. Például: mivel manapság nehéz olyan friss zöldborsóhoz jutni, mint amilyenből gyerekkorában főzték a finom borsólevest, a mirelit borsón hajt végre olyan trükköket, amelyek nyomán visszkapja friss zamatát.

Ebben magához a hagyományhoz való viszonyát is deklarálja: nem lehet mereven ragaszkodni a több száz éves előírásokhoz, formákhoz. Az egyik dolog, amit dédanyjáról a legtöbbször és a legnagyobb elismeréssel leír, az az, hogy *„olyan asszony lehetett, aki képes folyamatosan előre és hátra tekinteni, elfogadta a változást, de törekedett megőrizni a hagyományt”*, egy másik idézetben pedig, hogy *„Riza néni egész életében azon igyekezett, hogy a nagyszülei hagyományt és az őt körülvevő világ gyakorta ellentmondó követelményeit összefűsse.”*

Az ízek és a szagok minden érzetnél mélyebbre rakódnak le emlékezetünkben, és mindennél erősebben képesek – akár kollektív – emlékek, élmények előhívására. Körner ezt tudhatta valahol, ha elődeivel való kapcsolatfelvételét egy receptgyűjtemény feldolgozásával kezdte.

Ahogy az előszóban írja: „... azt reméltem, ha aprólékos munkával egymáshoz illeszttem azokat a részleteket, amelyeket dédanyám mindennapi életéről, háztartásáról és konyhájáról ismerek, valamiképp életre kelthetem azt a közösséget, amelyhez tartozott.”

A receptek között több is akad, amelyre nem talált példát más receptgyűjteményekben, s ezzel kapcsolatban azt írja: „Ha ezzel a könyvvel csupán annyit érek el, hogy Olvasóim figyelmesebben fogják nézegetni a rájuk maradt családi recepteket, már nem dolgoztam hiába. (...) így mindenki izes úton juthat közelebb saját kulturális örökségéhez. (...) A receptgyűjtemények a családi hagyomány fontos hordozói s egyben letéteményesei egy szélesebb kulturális tradíciónak; egy letűnt világról mesélnek, összekapcsolnak a múltunkkal és a gyökereinkkel.”

Baruch Teréz 1938-ban halt meg Budapesten. Már nem érte meg a nagy vízválasztót, amely után „letűnt kornak” kell neveznünk azt az időszakot, amikor még folytonossága volt a zsidó hagyománynak.

FORMAI KÖVETELMÉNYEK

1. A kézirat terjedelme ne haladja meg a 40 000 leütést.
2. A kéziratot .rtf (rich text format) vagy .doc (Microsoft Word) formátumban, mágneslemezen, e-mailben vagy CD-n, valamint kinyomtatott formában kérjük a szerkesztőhöz eljuttatni.
3. A szövegközi kiemelésekhez *dőlt (italic)* betűt használjanak.
4. A jegyzetek megadása lábjegyzetek formájában történjen, ne használjanak szövegközi jegyzeteket! A lábjegyzet formája: Vezetéknév Évszám: Oldalszám.
Pl. Balassa 1973: 59.
5. A tanulmányokhoz mellékelt ábrák, rajzok, fotók elkészítésénél vegyék figyelembe, hogy azok fekete-fehérben kerülnek a kötetbe. A fénykép rövidebb oldala maximum 9 cm legyen. A képek hátoldalán tüntessék fel azok sorszámát, valamint talpas nyíllal a helyes orientációt. A digitális képeket 300 DPI felbontásban kérjük, tömörítetlen .TIFF, esetleg .JPG formátumban. Külön mellékeljenek képjegyzéket a sorszám, a pontos szövegközi hely, valamint a képaláírás feltüntetésével.
6. A tanulmányhoz kérjük csatolni a szerző nevét, munkahelyének megnevezését, tudományos fokozatát, valamint – ha van – e-mail címét. Lehetőség szerint kérjük közölni a szerző azon telefonszámát is, ahol a szerkesztő elérheti.
7. Az irodalomjegyzék a tanulmány végén szerepeljen. Az irodalmi hivatkozásokat lábjegyzetben szerepeltessék. Azonos szerző ugyanabban az évben írt tanulmányát a, b, c betűkkel különítsék el. Az irodalomjegyzék formátuma a következő legyen:
 - 7.1 Önálló kötet esetében:
VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám *Kötetcím*. Kiadási hely: Kiadó.
Pl. BALASSA Iván
1973 *Az eke és a szántás története*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 - 7.2 Tanulmánygyűjtemény esetében:
VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám Cím. In Szerkesztő: *Kötetcím*. Oldalszám. Kiadási hely: Kiadó.
Pl. ORTUTAY Gyula
1941 Népköltészet és műköltészet. In Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. 161–181. Budapest: A Budapesti Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyarágtudományi Intézete.
 - 7.3 Folyóirat esetében:
VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám Cím. *Folyóiratcím*. Évfolyam. Szám. Oldalszám.
Pl. LENGYEL Dénes
1982 Álmos vezér születésének mondája. *Ethnographia*. XCIII. 2. 259–268.
8. Hol és milyen kutatási pályázat keretében készült a tanulmány.

Ethnographia

A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

Vol. 118.

2007

No. 1.

Advisory Board:

Ildikó Lehtinen (Finland), József Liszka (Slovakia), Dzeni Madzharov (Bulgaria),
Ferenc Pozsony (Romania), István Silling (Serbia), Gabriella Schubert (Germany),
Mátyás Szabó (Sweden)

Head of the Editorial Board:

LÁSZLÓ KÓSA

Editorial Board:

RÓBERT KEMÉNYFI, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, IBOLYA T. BERECKZI,
GÁBOR VARGYAS, GYULA VIGA, VILMOS VOIGT

Editor:

ELEK BARTHA

Editorial Office Address: Hungarian Ethnographical Society

[Magyar Néprajzi Társaság], H-1055 Budapest V.

Kossuth Lajos tér 12. Telephone: (1) 473-2400/extension 481

Telephone/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@neprajz.hu

Editor's Address: Department of Ethnography, University of Debrecen

[Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék] H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf.: 16.

Telephone /fax: (52) 512-958

E-mail: ethnographia@freemail.hu

E-mail: barthaelek@yahoo.com

TABLE OF CONTENTS

Studies

- Attila Paládi-Kovács:* The Issue of *Palóc* *kiszi* and the Sour Gustatory Direction 1
Vilmos Keszeg: The Social Functions of Telling Tales 15

Communications

- Zsolt Sári:* The Mentality Characteristic of Husbandry and the Acquisition
of Bourgeois Traits: The Examination of Present-Day Changes in *Muraszemenye* 71

Museology

- Iván M Balassa:* Ways for Presenting the Hungarian Ethnic Minorities of Neighboring
Countries in *Szabadtéri Néprajzi Múzeum* [Hungarian Open Air Museum] 85

In memoriam

- Vilmos Voigt:* Reimund Kvideland (1935–2006)..... 105

Book Reviews

109

Ethnographia

118. évfolyam

2007

1. szám

Ismertetések

Szomszédok világi (Kép, önkép és a másokról alkotott kép) (*Viga Gyula*) – Frederic L. Pryor: Economic Systems of Foraging, Agricultural, and Industrial (*Hajdú Ildikó*) – Treuer, Jure: Naše selo Hrvatski Jandrof. Kronika sela na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće (*Lukács László*) – Lantos Miklós: Ormánság. (*Zentai Tünde*) – Körner András: Kóstoló a múltból. Egy XIX. századi magyar zsidó háziasszony mindennapjai és konyhája. (*Poroszlai Eszter*)

ISSN 0014-1798

Szerkesztő: Bartha Elek [Editor: Elek Bartha]

Felelős kiadó: Paládi-Kovács Attila, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke

[Published by: Attila Paládi-Kovács, President of the Hungarian Ethnographical Society]

Fordító: Csontos Pál [Translator: Pál Csontos]

Olvasószerkesztő: Sándor Mária [Copy editor: Mária Sándor]

A borító tervezte: Dallos Csaba [Cover design: Csaba Dallos]

Nyomdai előkészítő: Bihari Nagy Éva [Printing & Publishing: Éva Bihari Nagy]

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen [Printed in Debrecen by Kapitális Ltd.]

Felelős vezető: Kapusi József [Managing Director: József Kapusi]

Studies

Vilmos Keszeg: A népmese előadásának módja és kontextusa

Attila Paládi-Kovács: A palóc kisé és a savanyú ízirány kérdése

Communications

Zsolt Sári: Gazdálkodói mentalitás és polgárosodás.

Jelenkori változásvizsgálatok Muraszemenyén

History of Science

Vilmos Voigt: Reimund Kvideland (1935–2006)

Book Reviews

ETHNOGRAPHIA

S. Lackovits Emőke: Református rendtartás és egyházfegyelem

Obrusánszky Borbála: Földanya kultusz a mongoloknál

Kemecsi Lajos: Csizmadia céhtáblák

Füvessy Anikó: A tiszafüredi fanyergek korai díszítőstílusa

Domonkos Ottó: A kovácslegények szokásainak újabb eredményei

Paládi-Kovács Attila: Azok az ötvenes évek falun

Oláh János: Kohlbach Bertalan, a folklorista rabbi

2007/2-3

A szerkesztőbizottság elnöke:
KÓSA LÁSZLÓ

A szerkesztőbizottság tagjai:
CSERI MIKLÓS, KEMÉNYFI RÓBERT, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA,
T. BERECKZI IBOLYA, VARGYAS GÁBOR, VIGA GYULA, VOIGT VILMOS

Szerkesztő:
BARTHA ELEK

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, H-1055 Budapest V.
Kossuth Lajos tér 12. Telefon: (1) 473-2400/481-es mellék
Telefon/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@neprajz.hu

A szerkesztő címe: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf.: 16. Telefon/fax: (52) 512-958
E-mail: barthaelek@yahoo.com

TARTALOM

Tanulmányok

- S. Lackovits Emőke:* Református rendtartás és egyházfegyelem
a Balaton-felvidéken 125
Obrusánszky Borbála: Földanya kultusz a mongoloknál 151

Közlemények

- Kemecsi Lajos:* Csizmadia céhtábla a szentendre-i
Szabadtéri Néprajzi Múzeumban 173
Füvessy Anikó: A tiszafüredi fanyergek korai díszítőstílusa.
Faragótechnika, motívumok és kompozíciós elrendezés
szerepe a kormeghatározásban..... 181
Domonkos Ottó: A kovácslegények szokásainak újabb forrásai.
(Névvétel – Namenkauf)..... 203
Paládi-Kovács Attila: Azok az ötvenes évek falun 219

Muzeológia

- Vass Erika – Buzás Miklós:* A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Erdély
épültegyüttesének előzetes telepítési koncepciója 227

Tudománytörténet

- Oláh János:* Kohlbach Bertalan, a folklorista rabbi és a zsidó néprajz 271

Viták, vélemények

- Simoncsics Péter:* Megjegyzések Angela Marcantonio kötetéhez..... 297

In memoriam

- Kriza Ildikó:* Lutz Röhrich (1922–2006) 309
Ujváry Zoltán: Papp József (1928–2007)..... 311

- Ismertetések** 315

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

118. évfolyam

2007

2-3. szám

S. Lackovits Emőke

Református rendtartás és egyházfegyelem a Balaton-felvidéken

Szacsvay Évának szeretettel

Kálvin az „igaz egyház” negyedik ismertetőjegyeként a nevelő és a presbitérium gyakorlatához tartozó egyházfegyelmet jelölte meg.¹ Ez az egyházfegyelem több jelentésű, hisz magába foglalta az egyháznak belső önfegyelmét és „Istennek az egyház tagjaival szembeni igényét a teremtés és megváltás jogán”, továbbá az engedelmességet, a kijelölt feladatokra való felkészültséget, valamint a megbízásokra adott azonnali választ.² Legfőbb célja volt, hogy: 1. „...a vétkes életet élők ne számláltassanak a keresztyének közé...”, 2. „A jók meg ne romoljanak”, 3. „...a bűnösök megbánják rút tettüket”.³ Mint alapra, arra a tételre épült az egyházfegyelem, hogy az Úristen a bűnt gyűlöli, de a megtérő, bűnös embert szereti. A gyülekezetek életének figyelemmel kísérése, fegyelmezése, a Kálvin képviselte szigorral az egyén és a közösség teljes életvitelét érintette, így a munkát, a köz- és ünnepnapokat, az emberi kapcsolatokat egyaránt. A fegyelmezést a bűnös megjavulása érdekében, a megtérés reményében alkalmazták,⁴ ahogy az apostoli levelekben is megtalálhatók az erre vonatkozó utasítások, de amit a vizitációs jegyzőkönyvek sem szüntek meg hangsúlyozni. Az alapelv ugyancsak Kálvintól való: „...Az egyházhoz olyan szigorúság illik, amely a szelidségnek lelkével van egybekötve. Mert mindig gondosan óvakodni kell attól, hogy – amint Pál parancsolja (II. Kor. 2.) – az, aki fenyítést szenved, meg ne emésztesse. Mert így a gyógyszerből halál származik. Tehát, midőn a bűnös az egyház előtt bűnbánatának bizonyosságát adja és e bizonyossággal, amennyire rajta

¹ Pataky 1992: 153–154.

² Illyés 1941: 16–22.

³ Forgács é. n.: 11.

⁴ Benedek 1971: 294.

áll, megszünteti, semmi módon sem kell tovább szorongatni, mivel, ha szorongatják őt, a szigor már túllépi határát.” Hangsúlyozták a szeretetből történő fegyelmezést a hívek védelmére, a gyengék erősítésére, a gonoszok megfékezésére, a bűnbánók felkarolására.⁵

A zsinatok a 16. századtól rendszeresen foglalkoztak az egyházfegyelem kérdéseivel: a vétségekkel, a büntetésekkel, a bűnbánattal, a visszafogadás módjával. Az I. Erdődi Zsinaton (1545) a büntetést maguk után vonó bűnök fajtáit vetették fel.⁶ A II. Erdődi Zsinattól kezdve (1555) azután nem volt egyetlen olyan zsinat sem, ahol az egyházfegyelem ügye ne került volna elő: szükségesnek tartották a döntően evangéliumi és dogmatikai alapok megadását.⁷

A valamennyi hittételre kiterjedő Debreceni Hitvallás (1562) a bűnbánatot a nyilvános vallástétel egyik fajtájának tartotta, a Felsőmagyarországi Cikkek (1562–63) pedig már világi és egyházi fenytékről beszéltek, utóbbit tartva fontosabbnak.⁸

A Hercegszölösi Kánonok (1576) 28., 30., 31., 38., 39., 42. törvényei részletesen, majd a Csepregi Zsinat Kánonjainak (1587) 19. pontja általánosságban érintette az egyházfegyelem ügyét. A Nagyváradi Zsinatnak (1577) pedig 26 törvénye (1–26.) kizárólag csak az egyházfegyelemmel foglalkozott.⁹ A református egyházfegyelem dunántúli története szempontjából a Köveskúti Zsinat (1612) Kánonjai különösen fontosak voltak, hisz a 20., 21., 22., 25., 28., 36., 38., és az 52. törvények mind az egyházfegyelemre vonatkoztak.¹⁰

A Komjáti Zsinat (1623) Kánonjai alapján Pápán kiadott törvények (1625) 21., 25., 32., 33., 34., 35., 36., 37., 38., 39., 43., 61. pontjai, majd ezt követően a Pápai Törvénycikkek (1630) részletesen és különösen körültekintően tárgyalták az egyházfegyelmet.¹¹ Az erkölcsi élet mértékeként fogalmazták meg a Veszprémi Egyházmegyében az „Egyházi rendszabályt”, amelynek 3., 7., 8., 9., 12., 13. törvényei egyházfegyelmi kérdésekben határozott, pontos és szigorú útmutatást adtak.¹² Valójában ezekre épültek az egyházmegyék és egyházközségek rendtartásai is.

A Farkasdi Zsinat (1677) határozatainak 1., 2., 3., 4., 5., 7., 8. pontjai kizárólag egyházfegyelmi kérdéseket tárgyaltak.¹³ A Felsőőrsi Zsinat (1707) 2., 3., 4., 5., 6., 9., 11., 14., 15., 16. törvényei az egyházfegyelmet tekintve különös szigo-

⁵ Illyés 1941: 41; Forgács é. n.: 11.

⁶ Illyés 1941: 74.

⁷ Illyés 1941: 75.

⁸ Illyés 1941: 75–76.

⁹ Kiss 1881: 680–685, 690–694; Thury 1998: I. 89.

¹⁰ Thury 1998: I. 173–194.

¹¹ Thury 1998: I. 433–486, 289.

¹² Thury 1998: I. 532–535.

¹³ Thury 1998: II. 245–246.

rúságról tanúskodnak.¹⁴ A 18. századtól ezek a kánonok irányadóként bekerültek az egyházközségi jegyzőkönyvek döntő többségébe. A Kocsi Zsinat (1713) rendszabályainak hatodik része 3., 4., 5., 6., 11., 12. pontjai szintén az egyházfegyelemre vonatkoztak, mintegy megerősítve és kiegészítve a korábbi törvényeket.¹⁵

Ezek a törvények értékrendet állítottak fel az egyén és a közösségek számára, meghatároztak egy normarendszert, amelyben a közrend, az erkölcs, az illem elvárásai és az ezen elvárásoknak való megfelelés feltételei fogalmazódtak meg. Zsinórmértékül a Tízparancsolat szolgált. A rajta nyugvó törvények, rendszabályok (regulák) megadták a gyülekezetek tagjai életéhez a keretet. A szabályok maradéktalan betartásával az egyén és a közösség egyaránt nyugalmat, békességet, biztonságot nyert.

A különböző kánonokban megfogalmazottak meghatározták, azaz rendszerbe foglalták mindazoknak a vétkeknek a sorát, amelyek büntetést vontak maguk után. Ezek átfogták az élet teljességét és sorrendjük a következő volt: Isten káromlása, a Szentlélek szidalmazása, Isten Igéjének és a keresztyén vallás alapigazságainak megvetése, ünneprontás, emberölés, hitszegés, rágalmazás, haragtartás, gyűlölködés, viszálykodás, hamis tanúskodás, babonaság, boszorkányság, rontás és rontáselhárítás, sákramentumok elmulasztása, korhelység, részegeskedés, babonás ünneplés, öngyilkosság, tolvajlás, hamis hír terjesztése, dohányzás, cifrázkodás és a fegyelmezés előli elmenekülés. Ide került be a varázslás, amelyet azonosnak tartottak a cégeres bűnökkel (paráznaság, tolvajlás, gyilkosság).¹⁶ Külön csoportot alkottak a szexuális vétkek így: a házasságtörés, vérfertőzés, jegyesség felbontása, titkos házasság, házasságszédelgés, bigámia, poligámia, szökés, házasság felbontása, házasság előtti együttélés, paráznaság, továbbá az ezekre buzdító alkalmak, azaz „a kicsapongás és züllés alkalmait szolgáló összejövetelek”, úgymint a farsangolás, a zene, a tánc, a fonó, az ivó, lányok-legények közös játéka, a dorbézolás, az asszonyfarsang, a gyermekágyas asszonyok éjjeli mulatozása, a rossz hírű asszonyoknál gyülekezés és a paszita (keresztelői lakoma). Tolnai Borbély Gergely megvetését a fent felsoroltak iránt méltóképpen kifejezve, a farsangolást, mint az egyik fő bünt sorolta ide, amit egyenesen „ördög ganéjának” nevezett 1676-ban. A vele szembeni utálatának adott nyomatékot azaz, hogy leködni valónak tartotta – „pökött rá” – mind a jeles alkalmat, mind a vele kapcsolatos szokásokat. Ő ide sorolta még a karácsonyi, húsvéti, pünkösdi bálokat és a táncos lakodalmi vigalmakat egyaránt, továbbá a szín alatt mulatókat, multságokat, valamint a vasárnapokon játszókat, „Isten ítéletére bízva

¹⁴ Thury 1998: II. 284–289.

¹⁵ Thury 1998: II. 315–316.

¹⁶ Nagy 1985: 21.

őket”.¹⁷ Egyébként a nagy ünnepeken való mulatozások ellen nem egy helyen a presbitérium is felemelte szavát. *Köveskál*on 1767-ben a céhbeli mesterlegényeknek külön megtiltották az ünnep háborgatását zenés mulatságokkal: „...ezután a Kováts és Bognár betsületes Czéhnek a’ Sátoros innepi borozással ’s hegedűvel való lakozás soha többé e’ mi Nemes Helységünkben ’s Sz. Gyülekezetünkben meg nem engdtetik.”¹⁸

A Heidelbergi Káté 81–85., valamint a Második Helvét Hitvallás 14–18. kérdései pontosan megmondták azt, hogy ki volt bűnösnek tekinthető és hogyan lehetett fegyelmezővel eredményesen megszabadítani az egyház tagjait a bűnöktől „...az idő, közjó és szükség kívánalmai szerint a tagok épülésére...”¹⁹

A bűnöket mintegy rangsorolva állapították meg a büntetéseket, amelyeket a zsinati határozatokban rögzítettek. Tehát, amikor az egyházfegyelmi törvényeket meghatározták, akkor a fegyelmi vétséggel együtt a büntetést is megszabták. Az egyházi fegyelem határozott formái voltak a leghathatósabb eszközök arra, hogy a hívek ne csak névleg legyenek egyháztagok, hanem életükkel bizonyítsák be, „hogy Krisztus evangéliumára figyelmesek és a Parancsolatok megtartói.”²⁰

A törvények betartásán és betartatásán az egyházközségek és egyházmegyék egyházi (lelkipásztor, esperes, püspök, valamint a vizitációk), továbbá világi (presbiterek, gondnokok) tisztségviselői együtt örködtek úgy, hogy egymás életét is figyelték.

A vétkeket koronként változó módon fegyelmezték, büntették. A megtorlások legsúlyosabbika a *kiátkozás* volt. Akiket ezzel sújtottak (a hittagadókat, a Szentlélek káromlóit), azok számára megszűnt minden visszaút az egyházba. *Kiközösítés* volt a büntetése Isten és az egyház ellen nyilvánosan vétkezőknek, a „cégéres bűnben heverőknek” (paráznák, tolvajok, gyilkosok), akiket a gyülekezet előtti vezeklésre ítélve szégyenítettek meg, de ezzel egyszerre kegyelemben is részesültek, visszakerülve az egyházba, a gyülekezet közösségébe. Ez a nyilvános vezeklés az *elkészíakövetés* volt. A Hercegszölősi Kánonok szerint (1576) „...akik kitiltatnak, addig be ne bocsátassanak, míg az Istent és a keresztyéneket meg nem követik...”²¹ A nyilvánosan botrányt okozóknak büntetésképpen az *elkülönítést* szabták ki, amely az egyház kibékítésével véget ért.²² Ezek a büntetések egyrészt a gyülekezetből való időleges kirekesztést és az úrvacsorától való átmeneti eltiltást jelentették. A bűnbánat viszont a kirekesztést és eltiltást megszüntette. Amennyiben nem került sor penitenciára és az úrvacsora sákramen-

¹⁷ V.ö. Illyés 1941: 77, 105–106; Kur 1993: 152.

¹⁸ Köveskál, Református Egyházközség protokolluma 1766.

¹⁹ Illyés 1941: 45.

²⁰ Kur 1993: 150–151.

²¹ Benedek 1971: 295.

²² Benedek 1971: 294–295.

tomával háromszor nem élt, vagy nem élhetett az illető egyháztag, akkor a tiszteletes temetéstől és temetőtől is megfosztatott, azaz csak „szamártemetéssel”, mindenféle egyházi szertartás nélkül volt eltakarítható.

A kiközösítést vagy kitiltást megelőzte az *intés*. Aki ennek eredményeként sem mutatott javulást, azt kitiltással sújtották. A büntetés egyszerű kihirdetéssel történt a bűnös távollétében.²³ A visszafogadás és az azt megelőző eklézsiakövetés módjáról az egyháznak ugyancsak döntenie, szertartását, pedig meghatározni kellett. A Borsod-Gömör-Kishonti Cikk (1595–1600 között) megadta az eklézsiakövetés módját: „Ennélfogva közegyetértéssel elhatározzuk, hogy minden egyházban legyenek bűnbánati székek (szégyenpadok, szégyenkövek. – a szerző) és gyász vagy fekete ruhák, részint a mások intéséül és rémítéséül, hogy a hason megeséseket kerüljék el, részint, hogy legyen az némi vizsgálatul, hogy vajjon a bűnbánók igazán kívánnak-e visszavétetni?”²⁴

A szertartásra vonatkozóan Méliusz Juhász Péter ágendájából (1563) ismeretes az első adat. Végül is az eklézsiakövetés szertartásának az egész magyar nyelvterületen ez adta meg az alapját. A többi ágendában (Samarjai Jánosé, majd Kármán Andrásé, Kármán Józsefé, Kiss Gergelyé) ugyanezek a szertartáselemek találhatók meg, csupán csak sorrendjük különböző.²⁵ Az egyházfegyelem szigorát tekintve korszakok állíthatók fel, amelyekben a fegyelmi vétségek elbírálása és a kiszabott büntetések különböztek egymástól. A 16. századtól a 19. század felé tartva enyhült a bűnök megítélése és velük együtt a büntetések is enyhébbek lettek. Az eklézsiakövetést a 18. század végétől – elsősorban királyi rendeletre – többnyire a megintés és a pénzbírság váltotta fel.

A vázolt folyamat jól nyomon követhető az eklézsiakövetés változásával. A gyülekezetből való, hetekre történő kitiltás módosult a három, majd két vasárnapra szólóval, amit a parókián, a presbiterek és a lelkipászor, majd csak a lelkipászor előtti bűnbánattal helyettesítettek. Később azután a presbitérium előtti megintés, ezt követően pedig a bűnöktől való megszabadulásra tett fogadalomtéttel lett általánossá, ami után a következő héten már élhetett a bűnbánó az úrvacsorával.²⁶ Az egyházfegyelem elenyészésének folyamatában döntő szerepe volt a felvilágosodás szellemében megfogalmazott királyi rendeleteknek, amelyek kifejezetten megtiltották az egyén nyilvános bűnvallását, megszegyenítését (II. József), továbbá a 19. században a teológiai racionalizmusnak és a liberalizmusnak. Ugyanakkor vitathatatlanul szerepet játszott ebben a folyamatban a jobbagyfelszabadítást követően a társadalom szerkezetének átalakulása is. A változás jól nyomon követhető Gál Imre Pápán őrzött Kánonos Könyvét és a Norma-

²³ Benedek 1971: 295.

²⁴ Benedek 1971: 295.

²⁵ Benedek 1971: 296–298.

²⁶ Illyés 1941: 131.

tívumok Lajstromát²⁷, valamint a Dunántúli Református Egyházkerület kanonika vizitációit elemezve.

Az egyháznak a fegyelemre vonatkozó törvényei, az egyházközségek gyakorlatában alkalmazott szabályai a gyülekezetek minden tagja előtt ismertek voltak, hisz azokat a szószékről a lelkipásztorok kihirdették, világossá téve mindenki számára a bűnt és a büntetést. Utóbbinak azonban az esetek tanúsága szerint maradéktalan visszatartó ereje mégsem volt, de a büntetendő cselekedetek teljes területén fékező erejük elvitathatatlan.

1725–1903 között vizsgáltuk meg az elkövetett bűnöket és büntetéseket, amelyeknek sorrendjét gyakoriságukat tekintve határoztuk meg. Ezek:

- 1.) Templomkerülés.
- 2.) Paráznaság és házasságtörés.
- 3.) Az iskolatanító munkájának és viselkedésének hiányosságai.
- 4.) Az egyháznak fizetendő járandóságok elhanyagolása.
- 5.) Távolmaradás a presbiteri gyűlésekről.
- 6.) Káromkodás.
- 7.) Veszekedés, viszálykodás.
- 8.) Részegeskedés.
- 9.) Tolvajlás.
- 10.) A lelkipásztor személyének és munkájának elégtelensége.
- 11.) Hűtlen gondnoki pénzkezelés.
- 12.) Rágalmazás.
- 13.) Tiszteletlenség, engedetlenség.
- 14.) Kegyeletsértés.
- 15.) Haragtartás.
- 16.) Templombeli rendetlenkedés, az istentiszteletről való késés.

Ebben a sorrendben alig tapasztalható változás. Mindez elmondható nemcsak erre a két egyházmegyére (Veszprémi és Pápai), hanem az egész Dunántúli Református Egyházkerületre.²⁸ Közel két évszázad alatt a fegyelmezéssel helyrehozható bűnök gyakoriságának sorrendje alig változott, legfeljebb csak a vétkek száma növekedett meg, a tényleges büntetést pedig a vele való fenyegetés váltotta fel. A megtorlás, kevés kivétellel, többnyire elmaradt.

A 16 pontba sorolt bűnlajstrom valójában három nagy területet ölel fel:

²⁷ Gál Imre Kánonos Könyve és a Normatívumok Lajstroma 1567–1841. Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban DREL) O. 1055.

²⁸ S. Lackovits 2001: 221–244.

I. AZ EGYHÁZZAL SZEMBENI KÖTELESSÉGEK ELMULASZTÁSA.

Ezek a kötelességek az egyház fenntartását: az egyházi adó, a stólapénz megfizetését, továbbá a naturáliák, a lelkipásztor és a tanító járandóságainak pontos, maradéktalan megadását, valamint az egyházközségeknek végzendő közmunka teljesítését jelentették.

A fegyelmezést részben a fizetség elmulasztása, illetve a vele való késlekedés, részben pedig a közmunka teljesítésének vagy pénzbeli megváltásának hiánya tette szükségessé. Ezek a gondok végigvonultak a 18. század második felén és az egész 19. századon. Az egyházközségek tagjait vagyoni kondíciójuk alapján Dunántúl-szerte osztályokba sorolták (a 19. század végén az állami adó lett a viszonyítási alap), s ennek megfelelően állapították meg egyházi adójuk nagyságát, továbbá az egyházi közmunka mértékét, illetve a helyette befizetendő összeg mennyiségét. A közmunkát a fogattal rendelkezőknek fogattal, míg ennek hiányában gyalogmunkaként kellett teljesíteniük. Utóbbi mértéke kétszerese volt az igásmunkának. Minden esztendőben Gergely napig (március 12.) vette számba az egyházgondnok az előző évi elmaradásokat, majd számot adott róla a presbitériumnak és a lelkipásztornak. Az adósoktól szigorúan megkövetelték tartozásuk kiegyenlítését. A vonakodó egyháztagokkal szemben a kurátor akár erőszakot, „karhatalmat” is igénybe vehetett, amelyre őt a presbitérium felhatalmazta.²⁹ *Balatonszőlősen* ezt úgy oldották meg, hogy az egyházi közmunkával hátralékban lévőket kétszer figyelmeztették, majd a munkát költségükre elvégeztették.³⁰ Több adat arról tanúskodik, hogy az egyházat megillető járandóságok beszedése körül sem kevés gond akadt. Előfordult, hogy az egyház képviselőjét az adós tettleges bántalmazásától kellett megvédeni. Pl. *Szentkirályszabadján* a tanító járandóságait beszedő dékánokkal (egyházfi) olyan durván viselkedtek az adósok, hogy emiatt 1871-től kezdve két világi előjárónak kellett kísérmie őket az elmaradások behajtásakor.³¹ A 19. század végén azután a felszólítás ellenére sem fizető személyeket egyszerűen törölték az egyháztagok névsorából, vagy legalább megfenyegették ezzel őket. Eme szankció vagy ennek kilátásba helyezése az esetek többségében eredményesnek bizonyult. Ugyanis a fizetések megtagadása nagy gondot okozott az érintett személy, család esetében a temetéseknel (az egyház a halott eltemetését ilyen esetekben megtagadta), amely a mulasztókat kötelességük mihamarabbi teljesítésére készítette. A 20. század közepén sok helyen olyan határozatot hozott a presbitérium, hogy ilyen esetekben egyházi temetés kérésekor az egyházat nem támogató személynek vagy az elhunyt család-

²⁹ Szentkirályszabadjai református egyházközség jegyzőkönyvei. 1829–1889. Egyházközségi irattár.

³⁰ Esperesi vizitáció Mezőföldi Egyházmegye 1830–1880. Pápa, DREL. jelzet nélkül. (j. n.) Vercs 1994a: 103.

³¹ Szentkirályszabadja református egyházközség jegyzőkönyvei. 1829–1889. Egyházközségi irattár.

jának öt évre visszamenőleg meg kellett fizetnie az egyházfenntartói járulékot. Az anyagiak rendszeres és pontos megadását, továbbá a velük való gondos elszámolást különösen szigorúan vették. A Balatonfelvidék egyházközségeiből, de a Dunántúli Egyházkerület más helyeiről is ismeretesek a gondnoki számadások, továbbá azok a jegyzőkönyvi adatok, amelyek a hibás vagy hiányos elszámolás miatt a gondnokot ért figyelmeztetésről, megintésről tudósítanak. Az esetek döntő többségében e figyelmeztetések elegendőnek bizonyultak a hiányosságok pótlására, mint *Árács*on 1814-ben. A 19. század közepén *Vörösberényben* és *Balatonszemenyén* is pontosabb elszámolást vártak, sőt követeltek meg a gondnokoktól, amelynek ők az intések hatására maradéktalanul eleget tettek.

Amennyiben ez a szóbeli figyelmeztetés nem használt, akkor megtalálták a módját a fegyelmezetlen tisztségviselőtől való megszabadulásnak.

Az egyházközségek választott tisztségviselőinek meghatározott kötelezettségei voltak: képviselniük kellett egyházközségüket és annak minden ügyét lehetőségük szerint legjobban előmozdítani, elintézni. Ennek alapfeltételeként a presbiteri gyűléseken való rendszeres jelenlétet várta el az egyházi vezetés világi tisztségviselőitől. Sajnálatos azonban, hogy a vizsgált korszakot végigkísérte az egyházközségek világi képviselőinek hanyagsága, amiért a lelkész először csak megintette őket, s amennyiben a figyelmeztetés nem használt, akkor nevüket a szószékről kihirdette, azaz valamennyiüket nyilvánosan megszégyenítette. Ezt követően pedig a presbiterek vagy a dékánok sorából kitöröltettek, s helyükbe új tisztségviselők választottak. Jó példa erre *Szentkirályszabadja*, ahol olyan méreteket öltött a presbiteri gyűlésekről való hiányzás, hogy határozatképtelenséggel fenyegetett, amiért kimondták: „...ha az elöljárók a gyűlésben nem jelennek meg, megintetnek, másodszor pénzbírságra ítéltetnek, harmadszor a lelképásztor a szószékről felmenti őket, helyettük újak választatnak...”³²

A gondnokok segítői és bizonyos, kizárólag az egyházfira háruló feladatok elvégzői, végrehajtói a dékánok voltak, akiket egy meghatározott életkor betöltését követően a presbiterek és a kurátor javaslatára a presbitérium választott meg. Gyakorta sok helyen a katonaviselt, de még ifjabb korosztályhoz tartozók között sorba ment a dékánság, amit két-három esztendőig viseltek, de voltak olyan egyházközségek, ahol csak egy-két évig. A 19. század végére már olyan esetek is előfordultak, hogy nem vállalták el egyesek a dékánságot, hanem pénzzel megváltották. *Szentkirályszabadján* pl. 1869–70-ben hét személy utasította vissza e megbízatást és váltotta meg pénzzel a vele járó tevékenységet. *Pécselyen* 1880-ban az egyházközségben a templomépítés eredményeként felhalmozott tetemes adósság miatt senki nem akart semmiféle tisztséget vállalni.

³² Szentkirályszabadja református egyházközség jegyzőkönyvei 1829–1889. Egyházközség irattára.

Ekkor hozták azt a rendelkezést, hogy aki megválasztása ellenére az előjárói tiszttel visszautasítja, 50 forint bírságot fizet, amit 1882-ben Szántó Gábor és Torma Gyula esetében foganasítottak is.³³ Ahogy azután közeledünk a 20. század közepéhez, az ilyen esetek egyre gyakoribbak lettek, sőt, később már a pénzbeli megváltást is elhanyagolták. Több olyan közösség is létezik, ahol ma már csak nők vállalnak az egyházközségben valamilyen tisztséget.

II. FEGYELMEZETLENSÉGEK, HIÁNYOSSÁGOK, MULASZTÁSOK A VALLÁSGYAKORLÁSBAN ÉS A TEMPLOMBELI VISELKEDÉS SZABÁLYAINAK ÁTHÁGÁSA.

Ezen a területen több fegyelmi vétség is előfordult, amelyeknek java része templomkerülés, továbbá az úrvacsora sákramentomától való tartózkodás, a keresztelés elmulasztása és ünneprontás volt, míg csekélyebb része a templomi illetet, az ülésrendet, továbbá a templomból történő kivonulás rendjét érintette. A templomkerülés vétsége már a 18. században is előfordult, amiért megintették, figyelmeztették a vétkeket. 1736-ban Komáromi Pál tatai esperes, majd 1747-ben Torkos Jakab dunántúli püspök vizitációjakor több templomkerüléssel is találkozott. *Nemesvámoson* akadt olyan személy, aki elmaradozott a templomból, de volt egy, aki 16 esztendeig egyáltalán nem ment istentiszteletre. *Balatonszőlősen* szintén soknak találták a vizitátorok a templomtól távolmaradókat. *Balatonfüreden* is előfordult, hogy valaki fél évig sem tette be a lábát az Isten házába. *Vörösberényben* egy olyan személyt jegyzett fel a vizitátor „vagyon egy megátalkodott Tolvaj, részeges”, aki tíz esztendeje alig lépett be a templomba, sőt, öt esztendeje nem élt az úrvacsora szentségével sem.³⁴ *Tótvázsonyban* pedig 1823-ban egy nemes család tagja járt elől rossz példával a templomból való elmaradásával. A rendszeres templomkerülőket minden esetben eltiltották az úrvacsorától, s a jobbulás szándékát makacsul elvetőket, a javulást megtagadókat, a templomi alkalmaktól továbbra is távolmaradókat számartemetéssel (egyházi szertartás nélkül, a temetőn kívül!) fenyegették meg. Ezt komolyan vették, betartására szigorúan figyeltek. Valóban találkozhatunk néhány olyan esettel, amikor a vétkes halála bekövetkezett és őt bizony a temetőn kívül, egyházi szertartás nélkül csak elhantolták.

A 19. században, különösen annak végén azonban mintha elfogytak volna ezek az esetek, alig-alig olvashatunk róluk, pedig e vétségek meg nem szűntek, mert 1828-ban még rendelkeztek felőlük. A vétkeket az esperes, illetve a püs-

³³ Szentkirályszabadja református egyházközség jegyzőkönyvei 1829–1889. Egyházközségi irattár. Veress 1992: 219.

³⁴ Torkos Jakab püspök generális vizitációja 1747. Pápa DREL 0.669.

pök elé idézéssel próbálták jobb belátásra bírni. A század második felében azonban már valóban alig esett szó a templomkerülésről. Legfeljebb a lekipásztorok keseregtek híveik közömbösségén. Velük szemben azonban nem alkalmazhattak szankciókat. A térség polgárosodásával és a teológiai racionalizmus, majd a liberalizmus eluralkodásával természetessé vált a szabad akarat által meghatározott és csak a lelkiismerettől befolyásolt, sőt az általa vezérelt templomba menetel, az istentiszteleti alkalmakon való részvétel. Az egyház már nem szankcionálta a mulasztást, de a közösség még egy ideig viszont kivetette magából a megrögzött templomkerülőket. Igazi szabályozó erőként jobban működött az utóbbi. A mélyebb lelki élet után vágyakozó egyháztagok egyes falvakban a szekták felé fordultak, vagy valamelyik neoprotestáns kisegyház tagjai közé léptek. A 20. század közepén, az 1956. évi forradalom leverése és a tsz-ek megszervezése után öltött igazán soha nem látott, hatalmas méreteket a híveknek a templomból való elmaradása. A legkirívóbb számokat talán a *balatonszőlősi* gyülekezet mondhatja magáénak: 1967-ben 18 vasárnap teljesen üres volt a templom, 25 vasárnap pedig egy-három fő vett részt az istentiszteleten, s közülük hiányoztak a presbiterek!³⁵

A 18. században az ünneprontás még megítélésében és büntetésében egyenlő volt a templomkerüléssel, több figyelemreméltó, 17. századi jellemzőt megőrizve. Még egy évszázaddal később is figyeltek ugyan rá, azonban ekkor már csak figyelmeztették, esetleg megintették a vasárnap vagy más ünnepnapon munkát végző, vagy a szent időt mulatozással töltő egyháztagokat. Ezzel szemben egy évszázaddal korábban akár a gyülekezetből való kitiltással is végződhetett egy-egy ilyen eset, amint arról Kanizsai Pálffy János naplója tanúskodik.³⁶ Köveskálón 1767-ben írta be Zsoldos János lekipásztor a jegyzőkönyvbe azt a több személyt is érintő ünneprontás esetét, amiért októberben a presbitérium elé idézték nemes Nagy Pált. Gombos Bálint, Molnár József és Varga István „Takáts Legényekkel együtt magunk eleibe hívatván, a Szent Innepeknek az éjjeli borozás, hegedűszó mellett való dorbézolás által való megrontásáért mind a négyet; a három utolsókat pedig ezen hónapnak 30-dik napján éjjel a kortsmán véghez vitt borozásokért dősölésekért meg intettük meg feddettük; kiket minekutánna magokat minden jóra ajánlották volna, el bocsátottuk”³⁷ vagyis ígéretet vettek tőlük a feddést követően az ünneprontástól való tartózkodásra. Az ilyen és hasonló esetek további megakadályozását szolgálta a lakodalmak napjának meghatározása is és ezeknek szigorú betartatása. Ennek értelmében még a 19. században sem lehetett lakodalmat tartani ünnepen, ünnep hetiben, sem előtte, sem utána közvetlenül, azaz hétfőn, de tilos volt pénteken, szombaton, vasárnap egyaránt, ne-

³⁵ Veress 1994a: 179–180.

³⁶ Révész 1892: 434.

³⁷ Köveskál Református Egyházközség protokolluma 1766.

hogy a mulatozás majd az azt követő kialvatlanság távol tartsa az embereket a templomtól. A templombeli szertartásnak pedig délelőtt kellett megtörténnie, ettől nem térhetett el senki. Szigorúan megszabták a házasulandók templombeli kihirdetésének szabályait, ahol mindkét félnek jelen kellett lennie, sőt a házasságszerzés gyakorlatát is. Valamennyit a „Házasságszerzés regulái” címmel foglalták össze vagy jegyezték be a protokollumokba.³⁸ Azonban a szigor ellenére sem sikerült felszámolni ezeket az ünneprontó botránkoztatásokat. Egyre-másra felbukkannak később is. A *szentkirályszabadjai* protokollumba pl. 1886-ban jegyezték fel egy kirívó esetet. Az egyik gazda feleségével együtt egész virágvasárnap szőlejében dolgozott, amiért is a presbitérium elé idézték őket és komolyan megintették.³⁹ Arra vonatkozóan azonban nem található semmiféle adat, hogy ennek a feddésnek volt-e és milyen foganatja. Mégis azt kell mondanunk, hogy akár ez az adat, de még a 20. századi recens adatok is mind arról tanúskodnak, hogy az ünneprontás vétke még nem került el egészen sem az egyház világi tisztségviselőinek, sem magának a közösségnek a figyelmét. Ennek tudható be, hogy az ünneprontástól való tartózkodás a közösség erkölcsi szabályai között szerepelt, annak is részét képezte még a 20. század első felében, amint arra más falvakból, így *Kövesdről*, *Füredről* szintén vannak adataink.

A templomkerülés és az ünneprontás vétségéhez szorosan kapcsolódott a szentségekkel való élés elmulasztása. Az istentiszteleteken való rendszeres részvétel hiánya az úrvacsora szentségétől való távolmaradással járt együtt. Ugyanakkor a vizitációs jegyzőkönyvek említettek olyan személyeket, akik templomba jártak ugyan, azonban úrvacsorát rendszeresen nem vettek. *Balatonhenyén* az 1870-es években már tömeges méreteket öltött az úrvacsorától való távol maradás. 1878-ban újkenyérre egy férfi és két nő élt csupán a szent jegyekkel, újborkor senki, karácsonykor mintegy harminc férfi és ötven nő, húsvétkor már kevesebben, pünkösdkor még kevesebben. A lelkipásztor a protokollumba tett feljegyzései közepette megemlítette, hogy buzgó vallásos az egész faluban nem található.⁴⁰ A 20. században azután se szeri, se száma nem lett az ilyen vétkeseknek, akiket azonban szankciók nem akadályoztak meg, megtorlás pedig már nem fenyegetett. *Köveskál*on 1989–2000 között mindössze 30 vasárnap vettek részt 50 főnél többen az istentiszteleteken, de csak 7 vasárnapot számlál a 100 személyt meghaladók létszáma, amelybe a nyaralók is szerepelnek. Ez alatt az idő alatt, vagyis 11 esztendő alatt mindössze négyszer fordult elő, hogy egy-egy úrvacsorai alkalmon negyvenen, illetve hatvanan éltek a szent jegyekkel. Tehát 62

³⁸ Köveskál református egyházközség levéltára „Házasságszerzés regulái”. Szentantalfa protokolluma. Csopak református egyházközség jegyzőkönyve.

³⁹ Szentkirályszabadja református egyházközség jegyzőkönyvei 1829–1889. Egyházközségi irattár.

⁴⁰ Balatonhenye protokolluma 1870–1880. Raksányi Károly feljegyzései. Egyházközségi irattár.

alkalommal az úrvacsorás istentiszteleteken még ezeket a szerény számokat sem közelítette meg a szent jegyeket magukhoz vevők lélekszáma.⁴¹

A fegyelmi esetek egy jelentős részét mindezekén túl még a templombeli illetlen viselkedés vétségei alkották, amelyeknek felszámolására a 19. században több, hathatós és hathatósan ígérkező intézkedés történt az egyházkerületben. E fegyelmeztelenségek java része az ifjúság, elsősorban a legények botrányoztató viselkedésével kapcsolatos. Ezeket a templombeli beszélgetés, hangoskodás, nevetgélés, lökdösődés és az ülőhelyeken való vitatkozás tették ki. Ezek a botrány okozások *Szentkirályszabadja* presbitériumát arra készítették, hogy minden ilyen vétséget a korábbiaknál szigorúbban büntessenek meg: az első figyelmeztetésekor 50 krajcár pénzbírságot, második esetben pedig egy forintot róttak ki a rendetlenkedőkre. Harmadik esetre már kilátásba helyezték a világi hatóságoknak való átadatásukat. E figyelmeztetéseknek és fegyelmezési kísérleteknek feltehetőleg nem volt foganatja, mert 1876-ban már úgy határozott a presbitérium, hogy minden rendtelenségnek elejét veendő, a 25. esztendejüket betöltött legények a keleti karzat alá ülhetnek csak, a 19 esztendőn aluliak pedig a nyugati karzat padjaiba rendeltettek.⁴² A legények csínytevéseit ebben a gyülekezetben a 20. század második feléig sem sikerült teljesen megfékezni. A mai napig létezik a lányok padjával szemközti legénykarzat első padja (a vénlegények helye lett!), amelyet „tiklesőnek” neveznek, mert onnan lehet legjobban szemügyre venni a lányokat. Ez a szemrevételezés soha nem volt mentes a megjegyzésektől és az azokat kísérő nevetésektől. Emiatt több alkalommal is fegyelmezni kellett az itt ülő legényeket. Ez a fegyelmezés csupán csak a 20. század végére enyészett el.

A templombeli székek (padok) elosztása részben rang, részben életkor és nem alapján történt. Létezett egy, több helyen a mai napig élő ülésrend, amely az egyházi teherviselésnek megfelelően osztályokba és ennek alapján padokba sorolta a gyülekezetek tagjait, természetesen a nemek szerinti elkülönülést, valamint az életkori sorrendet ezen belül is megtartva. Ez a helykijelölés *Balatonfüreden*, *Balatonhenyén*, *Vilonyán*, *Szentkirályszabadján*, *Köveskál*on is létezett, amely az ülésrend alapjává lett. Székperekről ugyan nincsenek adataink, de a székekről vagy helyekről való vitatkozásokról, torzsalkodásokról viszont igen, pl. *Mencshelyről* vagy a bakonyi *Szentgálról*. Ilyenkor a lelkészek és a presbiterek csupáncsak figyelmeztethették az érintetteket, igyekezve békességre indítani őket. Ugyanígy szigorúan ügyeltek a templomból rendben történő kivonulásra is: istentisztelet után először általában az iskolások távoztak, majd a lányok, őket követően pedig padonként, az ülés sorrendjében az asszonyok. A férfiak hasonló rendben (öregek, majd fiatalok), de nem a nőkével megegyező, hanem másik be-

⁴¹ Gondnoki napló adatai Köveskál 1989–2000.

⁴² Szentkirályszabadja református egyházközség jegyzőkönyvei. 1829–1889. Egyházközségi irattár.

illetve kijáraton hagyták el a templomot. Ilyenkor, kimenetelkor többnyire az asszonyok között támadt vita az elsőség körül, s lett ennek eredményeként tolongás, amit csak komoly intéssel, figyelmeztetéssel tudott a lelkipásztor és a presbitérium helyreigazítani, s ha megszüntetni nem is, de megfékezni, elenyészővé tenni sikerült.

Némely egyházköztségben a fegyelmi esetek között nevezték meg a híveknek a templomba való kései érkezését, lelkipásztoruknak megvárakoztatását, amivel az istentisztelet megkezdésének tetemes késését idézték elő. 1832–33-ban arról panaszkodott a *pécselei* lelkész, hogy beharangozás után sokszor egy órát is várnia kell, amíg hívei megérkeznek és az istentiszteletet megkezdheti. A vizitátorok ezért szigorúan meghagyták, hogy „...a harangozást elvégeztetvén, az Oskola Mester az Oskolás gyermekekkel a Templomba bémenvén, azonnal vitessen véghez az istentisztelet, anélkül, hogy valakinek jövetelére várakoznának...”⁴³

A vallásgyakorlattal az egyházfegyelmi kérdésekkel kapcsolatban feltétlenül említeni szükséges azt a tiltás ellenére is két évszázadon át életben maradt szokást, amelyet a hívek nemcsak elfogadtak, hanem gyakoroltak, s ami bábakeresztség néven ismert. Ezzel a szükségkeresztségnek vagy házi keresztségnek is mondott gyakorlattal szemben az egyháznak egyetlen fegyvere a tiltás, a figyelmeztetés, a feddés volt, arra az alaptételre, rendtartásra hivatkozva, hogy: „...A bábák keresztelését elvetjük azon hamis vélemény miatt, hogy a külső megmósás által idvezülnek, a nélkül pedig elkárhoznak... A nő ha szent se merjen kereszteni... Senki se merjen, hacsak nem pap, kereszteni...”⁴⁴ Ángyán János, a Veszprémi Egyházmegye esperese, veszprémi lelkipásztor a bábakeresztséggel vagy szükségkeresztséggel kapcsolatban több esetet is feljegyzett (az életképtelen gyermeket a baba szükségképpen megkeresztelte). 1802–1842 között szomorúan állapította meg, hogy a térség református népessége minden tanítás ellenére a keresztség kérdésében rendkívül tájékozatlan. „Istenem! Fájdalom! Így tudják a mi Református Keresztyéneink is a magok Vallásoknak sokszor meg sokszor hirdetett Tzikkelyeit. Az ilyen Keresztséget még a mi Református Társaink is Házi keresztségnek nevezik.”⁴⁵ A bábakeresztség megakadályozása és megszüntetése minden egyházi igyekezet ellenére lehetetlennek bizonyult a 20. századig.⁴⁶

⁴³ Komáromi Pál egyházlátogatási naplója 1736–1792. Pápa, DREL. O.1052. Veress 1992: 184–185.

⁴⁴ Kiss 1881: 140–142.

⁴⁵ Ángyán János bejegyzése a veszprémi református egyházközség születési anyakönyvébe. 1802–1812.

⁴⁶ S. Lackovits 1993–1994: 400–402.

Az egyes egyházközségek külön rendeletben szabályozták a temetőknek, mint „szent helyeknek” használatát, a temetőkben való tartózkodás feltételeit. Pl. *Monoszló* református egyházának és a községnek előljárói, a nemesek és agilisok, továbbá a református felekezeten kívüli egyházak képviselői, mintegy 78 fő (ebből 20 személy az előljáró) 1849-ben elhatározásukat közös rendelkezésbe fogalmazták meg, majd valamennyien aláírták azt. Ez a rendelkezés kötelezővé tette mindenki számára a régi temetőben való viselkedés szabályait, az el-lene vétők büntetési terhét ugyancsak meghatározva. Ennek értelmében: „Azon szent hely, melly eddig régi időktől fogva temetőnk volt, hol eleink, ’s Szerel-meseink, ’s Gyermekeink meg holt Testeik nyugosznak, betelt... soha senki ne merészelje háborítani.” Kimondták, hogy oda többet a sáncon belül marhákat nem engedhetnek be legelni, a gyümölcsöt senki el nem viheti, nem káromkod-hatnak még a közelében sem. A hangoskodóknak, szitkozódóknak komoly szankciókat helyeztek kilátásba, mégpedig négy pengő Ft büntetést, amelyet a vétkesnek a református egyházközség pénztárába kellett befizetniük. A megvá-lasztott képviselők mindezeket aláírásukkal elfogadták, szentesítették és kötelező érvényűvé tették. A temetőben való rend megőrzését annyira komolyan vették, hogy a legkisebb vétségért is büntetést szabtak ki. Így történt ez *Balaton-szőlősen*, ahol három személyt, Bertók Imrénét, Kovács Sándort és Németh Jó-zsefet a temetőn való átjárásért megbüntették.⁴⁷ Kihágásnak minősült a hívek ál-tal a temetőkben leszedett gyümölcs, a levágott fű vagy a kivágott bokrok. Ezek legfeljebb a harangozót vagy az egyházfit illették meg. A temetőt ugyanis, amint az a korabeli írott forrásokból is kitűnik, szent helynek tartották, ahová csak te-metésekkor és a nagy ünnepek (sátoros ünnepek) előtt vagy alatt mentek ki, évente egyszer rendbe téve a területet.

Súlyos vétségnek minősült és az úrvacsorától való eltiltás büntetését vonta maga után vegyes házasság esetén a református fél kárára adott reverzális. A 18. században vegyes vallású házasság nem, vagy alig fordult elő. A 19. század első felében is számuk elenyészőnek mondható, míg a 19. század második felétől már gyakoribbakká váltak. Megszaporodásuk miatt az 1928. évi Budapesti Zsinat el-rendelte a reverzalist adó egyháztagnak egyháztagsága jogaitól való, öt évre szó-ló megfosztását. Amennyiben ez idő alatt nem tett bűnvallást vagy állapotán nem változtatott, eltiltották az úrasztalától. Ez a törvény a 20. század második fe-lében másokkal együtt érvényét veszítette.

⁴⁷ Monoszló református egyházközség jegyzőkönyvei. Egyházközségi irattár. Veress 1994a: 128.

III. A KÖZERKÖLCSÖK ELLENI VÉTSÉGEK.

A leggyakrabban előforduló és legváltozatosabb esetek közé tartoztak még a 19. században is a közerkölcsi kihágások. A rájuk vonatkozó rendtartások rendelkeztek a magán-és közösségi tulajdon tiszteletben tartásáról, a tiszta beszéd-ről, a tisztességes életről, egymás „elszenvedéséről” és a nemi élet erkölcséről.

A tolvajláson rajtakapott személyeket a presbitérium elé idézték és többnyire pénzbírsággal sújtották. Sajnálatos tény, amiről több feljegyzés is tanúskodik, hogy a tolvajok az egyház tulajdonát sem kímélték. Az is igaz azonban, hogy ezek inkább kisszerű eltulajdonításokat jelentettek, mint pl. a temetőbeli fű levágása, a gyümölcs összeszedése, az egyház erdejéből ágfa gyűjtése, bokrok kivágása. Maguk a tolvajok a közösség tagjai voltak, elfoghatók és büntethetők, ha csak meg nem tagadták a büntetés megfizetését, mint 1879-ben *Szentkirályszabadján* az a fűtolvaj, aki ellen az egyház semmit nem tudott tenni. Előfordult viszont komoly értéket eltulajdonító gyülekezeti tag is. A vele szembeni panasszal a presbitériumhoz fordulhatott a sértett. A tolvajnak nyilvánosságra hozták a nevét, s ezzel a közösség előtt megszégyenítették, megbélyegezték. Amennyiben egyházi tisztségviselő volt az elkövető, tisztségétől megfosztották őt. Így 1865-ben *Szentkirályszabadján* M. I. presbitert egy szűr ellopása miatt – amit a vásárban követett el – zárták ki a presbitériumból. Raksányi Károly lemondóan jegyezte meg 1878-ban, hogy *Balatonhenyén* rendszeressé vált már a tolvajlás: loptak a mezőről, a szőlőhegyből, az éjszaka leple alatt az udvarokon lévő baromfi-ólakból és a kertekből, de a vásárokon az árusoktól is. Eme bűnesetek nagy száma miatt az egyház itt már nem foglalkozhatott velük, a tetteseket a világi igazságszolgáltatásnak adták át.⁴⁸

A káromkodás, egymás szidalmazása a 17. és 18. századokban még olyan súlyos bűnnek számított, hogy ha valaki megintés után sem hagyott fel velük, kitiltották a gyülekezetből, ahova csak eklézsiakövetéssel kerülhetett ismét vissza. A 17. században még akár száz botütéssel vagy pellengérbe zárással is sújthatták az elkövetőt, sőt eklézsiakövetésre ítéltetés ugyancsak előfordult az ilyen bűnökért.⁴⁹

A káromkodás valójában az ősi hiedelmek jelenlétéről árulkodott. Az ördög-hit és a középkori egyházi átokformula együttesen jelent meg benne („lélekmondás”). A korai időkben a káromkodások az ördöggel voltak kapcsolatosak. Az Istent és a szenteket káromló beszéd a törökellenes háborúban, a felszabadító harcok során az eldurvult zsoldoskatonák nyomában terjedt el, amikor „az Isten

⁴⁸ Szentkirályszabadja református egyházközség jegyzőkönyvei 1829–1889. Egyházközségi irattár. Balatonhenye református egyházközség jegyzőkönyve. Raksányi Károly feljegyzései. 1870–1880. Egyházközségi iratát.

⁴⁹ Kur 1993: 151; Révész 1892: 430–431.

dicséretére teremtetett nyelvvel az ördög eszközévé vált a káromkodó.”⁵⁰ Amennyiben egyházi személy esett a káromkodás bűnébe, szigorúbb elbírálás és büntetés várt rá, mint az egyszerű egyháztagra.

1766-ban *Köveskál*on Szigethi Jánost káromkodásért megbüntették, mire ő ezzel szembeni egyet nem értésének hangot adva, a presbíterek kérdéseire „nyakasan felelgetett s’ makatskodott”, de miután az egyházi tanács elé idézték és megfedték, megbékélt, így egyéb következményekkel nem kellett szembenéznie. Még ugyanebben az esztendőben szintén itt kapták rajta Nagy György Ferencet ugyancsak káromkodáson, amiért a szél sok kárt tett a szőleijében. A presbitérium elé idézték, megfedték, aki ezt követően megbékélt, megcsendesedett.⁵¹ 1747-ben az Istent káromlót sok helyen még „megcsapták” (megbotozták). 1864-ben pedig *Szentkirályszabadján* már csak 50 krajcár pénzbírságot róttak ki az ilyenre, amit az egyház pénztárába nyolc napon belül köteles volt befizetni. *Balatonhenyén* az 1880-as években olyan magasra rúgott már a káromkodók száma és oly gyakorivá lett ez a büntetés, hogy az egyház már nem tudta figyelemmel kísérni és el is veszítette velük szemben a megtorlás minden lehetőségét.⁵²

A rágalmazást és a tiszteletlenséget egyaránt a súlyos bűnök közé sorolták, különösen ha a szülővel vagy hivatalos személlyel szemben követték el. Akár szégyenkőre vagy pellengérre kerülhetett miatta az elkövető. Több 17. századi példa igazolja, hogy milyen gyakori vétség volt a szidalmazás, rágalmazás és a megtorlást az elkövetők egyetlen esetben sem kerülhették el. Az ilyen személyeket legenyhébb büntetésésként kipurélikálta a lelkész az egész közösség előtt a vasárnapi istentiszteleten. Máskor megfedték, majd összebékéltették a haragos feleket. Ez történt *Köveskál*on 1766-ban, amikor Pálffy Mihályné, Györffy Ferencné és Szigethi János „edgymást motskolták, öszve békéltették, és magokat egymásnak kezadással ajánlották ’s kötelezték a’ keresztyéni jó edgyességre.” Emlékezet szerint a *köveskáli* szégyenkövet utoljára a múlt század második felében használták, éppen rágalmazásért, szidalmazásért, amikor falu csúfjára egy rágalmazó, pletykálkodó asszonyt állítottak rá. Bizonyítékok birtokában a rágalmazókat minden esetben a presbitérium elé idézték, figyelmeztették. Minden bizonnyal rágalmazás állhat az 1747-ben *Balatonkeneséhez* kapcsolódó megjegyzés mögött is: „vagynak a gonoszságban elmerült némelly Asszonyok...”⁵³

⁵⁰ Nagy 1985: 22–23.

⁵¹ Köveskál református Egyházközség protokolluma. Emlékezetre méltó dolgok feljegyzése 1766-tól. Egyházközségi irattár.

⁵² Torkos Jakab generális vizitációja 1747. Pápa, DREL O.669. Szentkirályszabadja református egyházközség jegyzőkönyvei 1829–1889. Egyházközségi irattár. Balatonhenye református egyházközség jegyzőkönyve 1870–1880. Egyházközségi irattár.

⁵³ Torkos Jakab püspök generális vizitációja 1747. Pápa, Drel O. 699.

A rágalom súlyosságától függően a sértett fél a továbbiakban a polgári bíróságon keresetett sérelmére jogorvoslatot, mint pl. 1866-ban *Szentkirályszabadján* annak a fiatalasszonynak az apja, akinek lányát az egyik bába azzal vádolta meg, hogy életképes gyermekét megszületése után eltemette, holott a magzat, amint azt a másik bába és az orvosi vizsgálat megállapították, csupán négy hónapra, „időtlenként” született, „életre nem valónak nyilvánított.”⁵⁴ Ismételten hangsúlyoznunk kell viszont azt, hogy az egymást vádló, szidalmazó személyeket a presbiterek nemcsak megfedték, hanem minden alkalommal összebékíteni is igyekeztek őket, amely az esetek jelentős részében sikerrel járt, amint arról a Káli-medencei példák tanúskodnak.⁵⁵ Az egyház, amikor ítélkezett, a békességet és a rendet képviselte, a közösség érdekeit, életét szolgálva. Különös hangsúlyt kapott a szülők iránti tisztelet megtartása a vizsgált időszakaszban. Így amennyiben szülővel szemben követte el a gyermek a szidalmazást, akkor a megnevezetelnél még komolyabb büntetésre is számíthatott. Többször előfordult viszont az egyház képviselőivel szembeni tiszteletlen viselkedés, szidalmazó, rágalmozó beszéd, amellyel még a lelkipásztorokat sem kímélték, s amely nemcsak a 19. század jellemzője volt. *Nemesvámoson* 1725-ben az egyházat megvető és a lelkeszt gyalázó személyt, mivel a prédikátort a meghatározott 15 napon belül nem követte meg, „az emberi társaságból kitiltották”, azaz egyházi átokkal sújtották, meghagyva, hogy ha időközben meghal, csak a temető árkába temethető el. 1843-ban *Balatonszőlősen* ns. V. L.-t már nem egyházi, hanem polgári bíróságra idézték, mivel „illetlen kifejezésekkel sértegette” a lelkeszt és az előljárást.⁵⁶ A fegyelmezésnek nem egyszer szembe kellett néznie a gyülekezeten belüli, nemcsak a személyes, hanem a tömeges méretű veszekedésnek, gyűlölködésnek vagy haragtartásnak bűnével is. *Pécselyen* 1830-ban a lelkipásztort kellett az egyházi felsőségnek távozásra bírnia a gyülekezetével való állandó viszálykodása miatt. *Balatonhenyében* az 1870-es években, majd ezt követően is rendszeressé váltak a gyülekezetben a verekedések, amelyeknek megtorlására az esetek döntő többségében az egyház világi előjárói részéről semmiféle hajlandóság, erő nem mutatkozott, ezért a polgári bíróságnál keresték a tettlegesség elszenvedői igazságukat. Keserűen jegyezte meg Raksányi Károly: „...nincs olyan év, hogy a zalaegerszegi vagy a tapolcai börtön henyeiek nélkül volna...”⁵⁷

⁵⁴ Szentkirályszabadja református egyházközség jegyzőkönyvei 1829–1889. Egyházközségi irattár.

⁵⁵ Madar 1984: 671.

⁵⁶ Veress – Hudi 1994: 118. Komáromi Pál egyházlátogatási naplója 1736–1792. Pápa, Drel O.1052. Torkos Jakab generális vizitációja 1747. Pápa, Drel O.669. Veress 1994a: 103. Eszteresi egyházlátogatási jegyzőkönyv Mezőföldi Egyházmegye 1830–1880. Pápa, Drel j. n.

⁵⁷ Komáromi Pál egyházlátogatási naplója 1736–1792. Pápa, Drel O.1052. Veress 1992: 182–183. Balatonhenye református egyházközség jegyzőkönyve 1870–1880. Egyházközségi irattár.

Sok gondot okozott az egyházkerület falvaiban a részegeskedés, amely nemcsak a gyülekezeteket bomlasztotta, hanem helyenként a tanító vagy a lelkész munkáját is akadályozta. Viszályok, durvaság jártak nyomában. Pl. *Köveskál*on 1767-ben Somogyi Kovács Ferencet „a kortsmán való rendetlen maga viselésért”, míg Kenessey Istvánt a „maga Háza népe között való” gorombaságáért kellett meginteni, megfedni, „minden jóra kérve”, bízattva.⁵⁸ Súlyosabbnak tekinthető a dolog, ha a lelkipásztor vagy a tanító esett a mértéktelen borfogyasztás vétkébe, amelyre ugyancsak akad jó néhány példa. Az egyik legmeglepőbb esetet *Balatonfüreden* jegyezték fel. Bár a lelkészről minden jót elmondtak, azonban nem hallgathatták el azt a tulajdonságát, hogy „mikor bort iszik vagy on hirtelenség benne, nem veszekedett ugyan senkivel, hallották, hogy másutt tánczolt, a kertébe menvén a szomszédja tyukjai hármát azokban el lött...”⁵⁹ Nemcsak a reformátusok, hanem a római katolikusok között is előfordult a bornak különös szeretete. Balatonudvariban pl. a református templom és iskola elvételét követően a gyermekeket a katolikus tanító (mester) tanította volna, de „Papista mester vagy on köztők, de részegsége miatt alkalmatlan a szolgálatra, azért még a pápisták sem igen taníttatták véle gyermekeiket, a reformátusok pedig sokkal kevésbé.”⁶⁰ Sajnálatos tény, hogy a Balatonfelvidéken több helyen és több családban is minden figyelmeztetés, intés ellenére rendszeressé vált a mértéktelen borfogyasztás, amely nem egy régi, tekintélyes, jómódú család lecsúszását, tagjainak napszámossá válását eredményezte. Nem mondható egyedi jelenségnek az, hogy „...mindent elivott, s szüntelenül részeg...” vagy „...szép vagyonát szintén a torok emésztette meg...”⁶¹ A 19. század második felére ezekben az esetekben már nem maradt fegyelmezési lehetősége az egyháznak. A lelkipásztorok egyéni ráhatással kísérletet tettek ugyan a káros folyamat megállítására, de csekélyke eredménnyel.

A vizsgált időszakban, ugyanúgy, mint korábban, legszigorúbban a házasságtörést és a paráznaságot ítélték meg. Az elkövetők számára egyes helyeken használatban maradt mind a szégyenkő, mind a szégyenpad annak ellenére, hogy ezeknek a fegyelmezésben való alkalmazását II. József 1781-ben, ezt követően pedig a helytartótanácsi rendeletek megtiltották. Mindentől függetlenül a 18. században még általánosan nyilvános eklézsiakövetésre ítélték a házasságtörőket, paráznákat, amint erről tekintélyes számú jegyzőkönyvi adat tanúskodik. Ugyanakkor mindazok, akik a figyelmeztetés hatására jó útra tértek, a nyilvános megszégyenítéstől megmenekültek. 1767-ben *Köveskál*on két esetet is feljegyez-

⁵⁸ Köveskál református egyházközség jegyzőkönyvei.

⁵⁹ Torkos Jakab püspöki egyházlátogatása 1747. Pápa Drel O. 669.

⁶⁰ Hudi – Jakab – Köblös – Kránitz 2002: 462.

⁶¹ Torkos Jakab generális vizitációja 1747. Pápa, Drel O.669. Esperesi vizitáció Mezőföldi Egyházmegye 1830–1880. Pápa, DREL j. n. S. Lackovits 1997: 568.

tek a protokollumba. Somogyi Bognár Péter legényét, a monoszlói Csekő Mihályt paráznaságon kapták, amit a presbitérium előtt el is ismert. Azonban amikor egy heti penitencia-tartásra és eklézsiakövetésre ítélték, azt megtagadta. Még három napi penitenciát sem volt hajlandó elfogadni, ezért a gyülekezetből kitiltották, „...mégis nyakaskodott, a megtérésnek semmi jelét nem atta; és így szónkat nem fogadta; közülünk ötet ki tiltottuk”, amivel az egyházi temetéstől és temetőtől is megfosztották. A másik esetben Alsó Győrffy János házassági ígéretet tett özvegy Kövesi Nagy Gergelynének „kéz beadással kötelezte magát arra, hogy ötet elveszi feleségül; ama pedig tagadta. Mi a dolgot a' mint lehetett meg vizsgáltuk, de végére nem mehettünk; az Isten 's a' magok lelkek tudják hogy vagynak; mi is hozzá vethettünk hogy gyanus Társaságok lehetett edgyütt: azértis jól a lelkekre beszéltünk, őket meg feddettük intettük minden jóra kértük 's eképpen magunk elől el bocsátottuk; bízván a többit az Istenre, a ki a titkos dolgokat tsudálatosan világosságra tudja hozni.” Vagyis, bizonyíték híján csupán csak meginthették a feleket, várván, hogy a bűn napvilágra kerüljön. Sokat nem kellett várniuk, ugyanis még ebben az esztendőben nyár végén kiderült, hogy a felek házasság nélkül együtt élnek, amiért eklézsiakövetésre ítéltettek, majd a gyülekezetbe visszafogadták mindkettőjüket. „Az Isten tsudálatosan világosságra is hozta említett Győrffy Jánosnak 's Kövesi N. Gergelynének paráznaságokat: kik Tiszt. Pados Ferentz Úrnak hírével 's engedelmével fél héti Templomba való penitentiális eljárás után Canonica absolváltattak. Vasárnap reggel” Azaz, vétkeik alól felmentették őket.⁶² *Tótvázsonyban* 1823-ban ns. S. M.-t figyelmeztették a presbiterek otthon lakó özvegy lányának „gyanús élete” miatt.⁶³ 1865-ben *Balatonfőkajáron* találtak „törvénytelen házasságban élőket”, akiket csak megintettek „a jó útra térés reményében”.⁶⁴ *Balatonkenesén* a 19. század elején a paráznaságért eklézsiakövetésre ítélt személy a büntetést elkerülendő, áttért a római katolikus hitre.⁶⁵ 1903-ban *Balatonszőlősen* már a megintést is elhagyták. Az egyháznak semmiféle eszköze nem maradt az ilyen helyzetek megváltoztatására.

A 19. század második felében, sőt annak már az elején is megesett, hogy sem a paráznaság, sem a házasságtörés bűneiért nem ítélték eklézsiakövetésre a vétkeket, csupán csak meginthették, figyelmeztethették őket a lelkipásztorok és a presbitérium. 1864-ben *Szentkirályszabadján* H. J., aki szolgálójával, V. J.-vel „követett el fajtalan tettet, ami egy évig titokban volt... mely bármely egyháztagnak annyival inkább presbyternek becsületére nem szolgálhat. Ezen egy

⁶² Köveskál református egyházközség jegyzőkönyvei.

⁶³ Komáromi Pál egyházlátogatási naplója 1736–1792. Pápa, DREL O.1052. Esperesi egyházlátogatási jegyzőkönyv Veszprémi Egyházmegye 1814. Pápa, DREL j. n. Gál Imre Kánonos Könyve 1567–1841. Pápa, DREL O.1055. Veress 1994b: 115.

⁶⁴ Esperesi egyházlátogatási jegyzőkönyv Mezőföldi Egyházmegye 1830–1880. Pápa, DREL j.n.

⁶⁵ Balatonkenese református egyházközség jegyzőkönyve.

évig hallgatásban szendergett vád jelen gyűlésünkben emlékezetbe hozatván, az egyházi előjáróság közakarattal j. könyvbe kívánta iktatni, azon hozzáadással, hogy míg H. J. a szemébe kimondott vád alól magát ki nem tisztítja a presbiteriummal semmi tanácskozásban ülésel és szavazattal nem bírhat.”⁶⁶ Az egyház világi tisztségviselői esetében szigorúbb büntetést alkalmaztak az egyháztagokénál azzal, hogy tisztétől a vétkest megfosztották. Megfigyelhető, hogy ebben az időszakban, majd később is, – amint azt a falukban feljegyzett adatok igazolják – ezeket a bűnöket gyakran súlyosabban maga a közösség ítélte el. A házasságtörő személyeket megvetették, a kikapós lányok, legények falujukban aligha kaptak maguknak tisztességes házastársat. A megesett lányoknak csak a szegyenpadban jutott hely, amely padokat a 20. század közepéig megtartották *Litéren, Vilonyán, Királyszentistvánon, Szentkirálysabadján, Vörösberényben, Köveskálon, Balatonhenyén, de Csetényben, Dudaron, Nyárádon is. Balatonhenyén az 1920-as évekig még az elvált asszonyoknak is itt engedett helyet a közösség szigora. Ez annál figyelemre méltóbb, mivel egyéb vétségekkel szemben itt elnézőknek bizonyultak a közösség tagjai (részség, tolvajlás, káromkodás, verekedés).*

Annak ellenére, hogy az egyházi fegyelmezés külső és belső hatásra liberálissá vált, több engedékenységet tanúsítva a bűnösökkel szemben, a közösség viszont számtalan esetben a régi normákhoz, regulákhoz ragaszkodva szigorúbban ítelt, s aki meg akart maradni e közösségekben, annak ezekhez a szabályokhoz alkalmazkodnia kellett.⁶⁷ Minden bizonnyal ennek köszönhetően alig-alig fordult elő házasságon kívül született gyermek a Balatonfelvidék falvaiban a múlt században. Pl. 1890-ben egy akadt *Csopakon*, kettő pedig *Balatonfüreden*. Olyan esetet feljegyeztek, hogy a gyermek megszületése után a helyzetet házassággal törvényesítették.⁶⁸ A nem kívánt gyermekáldástól való megszabadulásra tett kísérletről, titokban végzett magzatelhajtásról is kevés feljegyzett adat tanúskodik, de a helyszínen feltárt anyag sem gazdag e tekintetben. Pl. *Kövesden* (ma Csopak része) száz esztendő alatt egyetlen esetet jegyeztek fel 1890-ben, amikor B. Zs. és D. E. ily módon próbáltak második gyermeküktől megszabadulni, s ennek eredményeként lett „...a kisebbik leány Lidi undorító arcú. Anyja saját kezével akarta kigyúrni méhéből s az igazságos Isten intő jelül állítá e gyermeket a vétkes anyák elé.”⁶⁹

⁶⁶ Szentkirálysabadja református egyházközség jegyzőkönyvei 1829–1889. Egyházközségi irattár.

⁶⁷ Vö. S. Lackovits 1990: 103–116.

⁶⁸ S. Lackovits 1997: 568.

⁶⁹ Csopak református egyházközség jegyzőkönyve 1800–1900. Egyházközségi irattár.

Ezek a közösségek hosszú ideig nem fogadták el a házasságok felbontását, de ellenére volt ez az egyházi és világi vezetésnek is. Az egyház a békétlenségben élő házaspárokat minden esetben megpróbálta összeházasítani. Erről egyházi rendelkezés is intézkedett: „A házassági elválást kívánó személyek ha az eklézsiái s egyházmegyei öszvebékeltetésről bizonyáglevelet nyertek, meghatalmaztatik Superintendens Úr (püspök), hogy Suprintendentialis gyűlésen (egyházkerületi gyűlés) kívül időközben is nevezhet Superintendentialis küldöttséget utolsó öszvebékeltetési próbatételre.” A házassági bíráskodást ugyan Mária Terézia kivette a protestáns egyházak kezéből, II. József azonban visszaadta a békítés és a házasságon kívüli kapcsolatok rendezésének jogát, ami 1894-ig érvényben volt.⁷⁰ A jegyzőkönyvekben „visszásházások”-nak nevezett, egymással rosszul, békétlenül élő házastársak összeházasításának kísérleteiről és eredményeiről a 18. századtól ismertek adatok. *Nemesvámoson* viszont a 19. század végén már minden következmény nélkül elhagyhatta feleségét, Cs. J.-t a vele élni nem tudó és nem akaró férj, S. J. *Balatonszőlősen* azonban még 1903-ban is sikerült a presbitériumnak egy viszálykodó házaspárt összeházasítania.⁷¹

Az egymást meg nem értő, egymással békétlenül élő házaspárok között megromlott kapcsolat nem egy esetben vezetett házasságtöréshez, amit a 19. század végéhez közeledve legfeljebb szóbeli megintéssel tudtak egyházi részről büntetni. Amennyiben ez nem vezetett megoldáshoz, akkor maradt a polgári törvényszék igazságtétele. Az egyik legmeglepőbb esetről a *szentkirályszabadjai* egyházközség jegyzőkönyve számolt be 1865-ben. „...helybeli Cs. S. asztalosmester és neje R. J. visszaházások kibékítése érdekében a presbitérium egybegyűlvén, – a fent írt férj szinte jelen volt neje ellen azon vádat emelte, hogy folyó hó 25-én este tudtával ugyan – az általellenben lakó Á. J. házához ment társaságos beszélgetés ürügye alatt, – idő teltével azonban bizonyos előérzeti gyanútól ösztönöztetve ő is utána ment hol kereset nejét nem látván, keresve se találván Á. J.-től és nejétől kérdezte felesége hollétét, kik is őt oly forma válasszal igyekeztek megnyugtatni, hogy a nő ez előtt kevés idővel elment tőlük. Az adott feleletre a gyanu benne csak erősbulván, követelte a másik becsukott szoba ajtajának kulcsát, de nem találván, zörgette az ajtót, szöllítá nejét, többszöri zörgetésre is sem szót sem neszt nem hallott: arra határozta magát, hogy le fog ülni a csukott ajtó elibe, s addig onnét nem mozdul míg az ajtó ki nem nyitattik, a mi nem sokára meg is lett, s neje F. D. mérsáros legénnyel jött ki a szobából. Ő mint megcsalatott férj nejének e hűtlen tettét a megjavulás ígérete s beváltása mellett elfeledte, s neje felett ezentúl szigorúbban örködik, – de egyszersmind kéri az egyházi elöljáróságot, hogy F.

⁷⁰ Normatívumok lajstroma. Dunántúl. 1712–1844. Pápa, DREL O.104. No.135. Kósa 1993a: 25.

⁷¹ Tóth 1941: 166. Komáromi Pál egyházlátogatási naplója 1736–1792. Pápa, DREL O.1052. Veress 1994a: 130.

D.-t mint házi békéjét felzavaró, – Á. J.-t pedig mint az illy titkos összejövetelt elnéző s megengedő házi gazdát példássan büntetessék meg.

Ezután szóllott a vádlott nő, ki beismerve elkövetett erkölstelen tettét, kárhoztatta férjét, hogy ő is oka volt annak, hogy több mint egy év óta F. D.-vel titkos viszonyban élhetett, – először ugyan ígérte, hogyha teheti, férje iránt hűségesebb lesz, de az is a durva velebánással hagyjon fel, utóbb végelválási szándékát mondotta ki.

Ekkor minden erköltsi eszközöket=kérelmet, intést, dorgálást felhasználván, hogy ezen esküjéről, s magáról megfejtkezett nőt jobb indulatra s életre bírhasuk, de minden igyekezetünknek csekély sikerét látva a szerencsétlen házasságokat sajnálkozással elbocsátottuk.

A ki nem békéltetett házastársak eltávozása után meghivattak F. D. és Á. J. kiket az egyház dékánja honn nem találván a vétkes nő bevallott nyilatkozata nyomán szinte bűnösöknek találtattak. Minélfogva F. D. 12 forint pénzbírságra, s a presbytérium előtt szigorú megdorgálásra büntettetett, azon hozzá adással, hogy bármely elkövetendő erkölstelen tette esetén mint romlott tagja a társaságnak a polgári hatóságnak indokok mellékletével bejelentetik, s helységünkől kitiltatik.

Á. J. mint akinek házánál a házaselet békéjét felzavaró tett elkövetetett szintén 12 forintra és a presbyteriális gyűlés előtti kemény megdorgálásra büntettetik.

A meghasonlott házastársak kibékítését eszközölni igyekeztek, s határozott büntetést közegyetértéssel kimondták.” Aláírták: a lelkipásztor, 12 presbiter, a kurátor, valamint a községi bíró.⁷²

A megörökített vétségek és a kiszabott büntetések jól érzékeltetik azt, hogy az egyház korábbi határozott fegyelmező ereje mily mértékben meggyengült. A 19. század közepétől csupán a megintés, az összebékéltetés vagy ennek kísérlete, s legfeljebb a feddés maradt eszközként a kezében. Ugyanakkor megjelent és egyre gyakoribbá vált a pénzbírság alkalmazása, amely a bűnelkövetőket különösen érzékenyen érintette és éppen ezért, valamelyest visszatartó erejűnek bizonyult. A pénzbüntetések behajtására igénybe vehető volt a világi hatalom segítsége, amellyel szükség esetén éltek is. Nem véletlen, hogy a kritikusabb esetek tárgyalásakor a községi bíró jelenlétét is igényelték. Más volt a helyzet ott, ahol valamilyen egyházi tisztséget viselt a bíró, s ilyenkor mindkét minőségében jelen lehetett. Az egyház fegyelmező gyakorlatában és törekvéseiben látni kell azt az igyekezetet, amellyel pozícióinak részbeni elvesztése után is minden erejével arra törekedett, hogy a családi élet tisztasága és a családok egységének megőrzése felett minden lehetőségét felhasználva, tekintélyét latba vetve örökdjék. Ezt a közösségek – amelyekben az egyén helyzetét még mindig a

⁷² Szentkirályszabadja egyházközségi jegyzőkönyvek 1829–1889. Egyházközségi irattár.

családja határozta meg, rajta keresztül alakíthatta ki és éltethette kapcsolatait – el is várták.

A bűnök megítélése és a kiszabható büntetések tekintetében a hívek magatartásában, gondolkodásában kettősség figyelhető meg. Miközben a „cégéres bűnök” elkövetőivel szemben az egyház részéről elvárták a jogos megtorlást, ugyanakkor más fegyelmi vétségek esetében ők viszont elnézőeknek bizonyultak, sőt, akár szembe is szálltak ezek miatt egyházukkal. Következetlenségnek is nevezhetnénk ezt a gondolkodást, azonban nem erről van szó. A közösségek tagjai a létüket veszélyeztető esetekben (pl. a családok széthullása) egyfajta fékezőerőt kívántak látni és akartak biztosan tudni, ugyanakkor a szigorú, nem egyszer értelmetlennek tűnő kötöttségektől szabadulni igyekezve, tágabb mozgásteret igényeltek, törekedtek ennek biztosítására gazdasági, társadalmi, erkölcsi téren egyaránt.

Végig tekintve az időszakot, erről is elmondható az, amit Illyés Endre a magyar egyházfegyelem négy évszázados történetét áttekintve megállapított: „Az egyházfegyelem, a bibliai, reformátori alapokból táplálkozó egyházi fegyelem a XIX. század végén egészen meghalványodott, végül eltűnt a magyar református egyház életéből. Csökevényeiben ugyan túlélte a századot... de a fegyelmező erő már egészen a világi hatóság kezében volt... Aki nem akarta magát alávetni az egyházfegyelemnek, az egyszerűen kitért az egyházból... Sem lényegében, sem mozzanataiban nem az volt már a XIX. század végén az egyházfegyelem, ami volt kezdetben, valójában...”⁷³ Először királyi, helytartótanácsi rendeletek, majd a büntetési módok elavulása, a 19. századtól pedig a már megnevezett okok, továbbá a polgárosodás, a polgári büntetőjog, a polgári anyakönyvezés és házasság általánossá válása, továbbá a közösségek életmódjának a század második felében (1860 után) történő megváltozása együttesen szüntette meg az egyházfegyelem hagyományos módjait. Az egyházfegyelem lanyhulása mögött ugyanakkor látni kell az egyháztól és a vallástól való eltávolodás meghúzóódását is. Az egyháztagok gondolkodásában a meggazdagodás reménye és lehetőségei kerültek előtérbe. Mindezeknek gyökerei visszanyúlnak a felvilágosodásra, a teológiai racionalizmus idejére, amelyekhez szervesen kapcsolódott a liberális irányzat.⁷⁴ Voltak ugyan törekvések az egyházi fegyelmezés megőrzésére, a gyülekezeti fegyelem helyreállítására, azonban ezek már nem bizonyultak hatásosnak, csupán csak ott lehettek eredményesek, ahol a világi hatalom is az egyház segítségére volt. Igazi megújítására csak a gyülekezeti élet megújulásával nyílt volna lehetőség, azonban a vizsgált kor-

⁷³ Illyés 1941: 186.

⁷⁴ Kósa 1993b: 119–121.

szakban éppen ennek nem voltak még meg falusi gyülekezetekben a feltételei.⁷⁵

Végezetül felvetődik a kérdés: volt-e és milyen értelme a szigorú egyházfegyelemnek? Jobbak lettek-e a közösségek általa? Válaszolni csak igennel lehet. Azokban a korai, háborúkkal terhes időkben a szigorú, a kemény megtorlástól vissza nem riadó egyházfegyelem egyik hathatós eszköze volt a közösségek működőképességének, az élő gyülekezetek megőrzésének, a széthullás és az erkölcsi züllés, s mindezekkel a pusztulás megakadályozásának. Ez az egyházfegyelem volt az a féken tartó erő, amely a maga idejében az emberiség megőrzését biztosította, a jövőndő építéséhez, pedig fontos, nélkülözhetetlen eszközt jelentett.

IRODALOM

BENEDEK Sándor

1971 *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja*. Órisziget

FORGÁCS Gyula

é. n. *Útmutatás a gyülekezeti fegyelmezés gyakorlására*. Budapest

HUDI József – JAKAB Réka – KÖBLÖS József – KRÁNITZ Zsolt – MEZEI Zsolt

2002 *Dunántúli egyházleírások a XVIII. századból*. Pápa

ILLYÉS Endre

1941 *Egyházfegyelem a magyar református egyházban. XVI–XIX. század*. Debrecen

KISS Áron

1881 *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest.

KÓSA László

1993a Egyházi hagyomány, protestáns vallási néprajz. In Kósa László: *Egyház, társadalom, hagyomány*. Debrecen. 11–52.

1993b A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. század közepén. In Kósa László: *Egyház, társadalom, hagyomány*. Debrecen. 105–124.

KUR Géza

1993 *A Komáromi Református Egyházmegye*. Pozsony

LACKOVITS Emőke, S.

1990 Az egyházi rendtartások meghatározó szerepe a dunántúli református közösségek életében. In Lovik Sándor – Horváth Pál (szerk.): *Néphit, népi vallásosság ma Magyarországon*. Vallástudományi Tanulmányok 3. Budapest. 103–116.

1997a Református templomi ülésrendek Közép-Dunántúlon. In S. Lackovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében II*. Debrecen–Veszprém. 345–366.

1997b Népelet, néphagyomány, népi műveltség. In Lichtneckert András (szerk.): *Csopak története*. Veszprém. 461–596.

⁷⁵ Makkai 1940: 69–71.

- 1999 Életmód, hagyományos népi kultúra Füreden. In Lichtneckert András (szerk.): *Balatonfüred és Balatonarács története*. Veszprém. 301–412.
- 2001 Adatok a református egyházfegyelemhez Dunántúlon a XVIII–XX. században. In Barna Gábor (szerk.): *„Nyisd meg Uram szent ajtódát...” Köszöntő kötet Erdélyi Zsuzsa 80. születésnapjára*. Budapest. 221–244.
- MADAR Ilona
- 1984 Adatok a Kál-völgyi falvak vallási szokásainak és erkölcsének változásához. In *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*. Veszprém. 659–674.
- MAKKAI Sándor
- 1940 *A magyar reformátusság egyházi élete*. Debrecen
- NAGY Géza
- 1985 *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*. Budapest
- PATAKY László
- 1992 *Az Őrségi Református Egyházmegye története*. Győr
- TÓTH Endre
- 1941 *A pápai református egyház története*. Pápa
- THURY Etele
- 1998 *A Dunántúli Református Egyházkerület története*. I–II. Pozsony. (Reprint)
- VERESS D. Csaba – HUDI József
- 1994 *Emesvámos története*. Veszprém
- VERESS D. Csaba
- 1992 *A három Pécsely története*. Veszprém
- 1994a *Balatonszőlős évszázadai*. Veszprém
- 1994b *Tótvázsony múltja és jelene*. Veszprém

Emőke S. Lackovits

PROTESTANT/REFORMED AGENDA AND CHURCH DISCIPLINE IN THE REGION OF *BALATON-FELVIDÉK* [THE HIGHLANDS NORTH OF LAKE *BALATON*]

John Calvin designated the fourth criterion of the “true church” as the church discipline that is educational and belongs to the practice of the presbytery. This church discipline has several meanings, as it incorporated the inner self-discipline of the church and “*Istennek az egyház tagjaival szembeni igényét a teremtés és megváltás jogán*” [God’s claim towards the members of the church based on the right of creation and redemption], as well as obedience, readiness for taking care of the duties set, and the immediate response given to assignments. The basis upon which church discipline was built was that the Lord hates sin but loves remorseful repenters. The monitoring of the life of the congregation and the keeping of discipline represented by Calvin concerned the entire existence of the individuals and the community, including work, ordinary weekdays and holidays, as well as human relationships. Disciplinary actions were taken in the interest of the reformation of the sinners, in the hope of contrition

by them. The importance of disciplinary actions deriving from love was emphasized to facilitate the protection of members of the congregation, to affirm the weak, to restrain the evil, and to aid the repenters.

It is quite legitimate to ask the question whether this strict church discipline had any sense to it or not. Did the communities improve by it or not? The answer to these queries can only be affirmative. In those early, troublesome years, interspersed with wars, a strict and undaunted church discipline that did not hesitate to deploy harsh sanctions if necessary was one of the most potent means to assist communities in preserving their ability to function properly, to help congregations to survive and to prevent moral bankruptcy and corruption that would lead to destruction and decay. It was this church discipline that represented the power and authority in its time that helped in sustaining humaneness and proved to be a vital, almost indispensable, means of building a common future.

Földanya kultusz a mongoloknál

A mongolisztikai tudományág egyik kiemelkedő kutatási területe az ősi hitvilág elemeinek vizsgálata, ezzel kapcsolatban az elmúlt fél száz évben számtalan cikk, tanulmány, sőt monográfia jelent meg mongol és külföldi szerzőktől, de azokban az egyik érdekes téma – az női istenségek szerepe – csak érintőlegesen szerepel, pedig a tudományos munkák majdnem mindegyike utal annak meglétére és egykori fontosságára. A szakirodalom ezen hiányossága miatt megpróbáltam utánajárni annak, hogyan élt az a mongol népeknél.

A KULTUSZ FORMÁI

A régészeti leletekből, valamint a sziklarajzokból ismert az a tény, hogy az élet, a termékenység kultusza már a korai, neolitik kultúrákban az utódot szülő anyához kapcsolódik. Vaszilijev, orosz sinológus szerint a termékenység rejtélye, a születés titka már az ősközösségi korban is **foglalkoztatta az emberek képzeletét.**¹ A későbbi, az eurázsiai területen előkerült régészeti emlékek azt mutatják, hogy a termékenység kultusza töretlenül fejlődött, és a különböző népek ábrázolásában a termékenységet összekapcsolták a gyermeket szülő nővel. A korai korokból az egyik kiemelkedő régészeti lelet a mai Észak-Kína területén került elő, Belső-Mongólia Autonóm Tartományban lévő Ulaanhad járásból, amely a legrégebbi asszonyábrázolás, amely a nőiség tiszteletét mutatja.² A régészek a leletek korát Kr. e. 8000. körüli időre datálták. A ritka leletet Kínában, de az eurázsiai kontinensen továbbiak követték, azok már azt mutatják, hogy kb. a bronzkortól a nőiség és a termékenység kultusza háttérbe szorult a férfias kultuszok és istenségek mögött.³ Kínában ez a váltás a Csou-korig bezáróan zajlott le.

A változás a pusztai lovas nomád népeket is érintette. A mongol sámánizmussal foglalkozó kutatók többsége egyetért abban, hogy a nomádok legősibb társadalmi formája a matriarchátus korszaka volt, ahol az ősöknek járó, megha-

¹ Vaszilijev 1977: 41.

² Altad 2003: 297. Belső-Mongol Tartományi Múzeum kiállításán is szerepel egy régi anyais-
tennő szobor.

³ Altad 2003: 297.

tározott időben bemutatott áldozatokat a közösség női vezetője irányította, aki egyben szellemi vezető volt. A kultuszt irányító asszony nevét a kutatók a mongol történeti források alapján „idugan, nidugan”-nak határozták meg, amely ma „udgan” alakban a sámánasszony elnevezését jelenti Mongóliában. A belső mongol Bajambatu, Altad Damba, Dulam valamint a mongol Purev, az udgant tartják a nemzetség legkorábbi szellemi vezetőjének.⁴ Szerintük az ősi társadalom szerveződésben akkor történt a legnagyobb változás, amikor az anyajogú társadalmat felváltotta a harcos férfi jogú társadalom. Akkor a kutatók szerint a korábbi hitvilág elemei is megváltoztak, és a férfiasságot kihangsúlyozó hitvilági elemek, szimbólumok vették át a szerepet. Bajambatu és Purev szerint akkortól jelentek meg a férfi sámánok, a zaarin-ok, és akkortól a férfit szimbolizáló Nap imádata felülkerekedett a nőiséget jelképező Hold felett, bár a Hold a későbbiekben is megőrizte fontosságát, ahogyan az asszonyok szerepe is jelentős maradt a pusztai, így a mongol népek történetében.⁵

Az altaji népek körében a legjobban elterjedt név az istennő elnevezésére az Etügen szó különböző változatai, akiben a Földanyát tisztelték. A történeti forrásokban többféleképpen szerepel: néhány helyen Etügen, a türk forrásokban Ötüken alakban fordul elő, utóbbi szent hegy vagy erdő értelemben. Hozzá kapcsolódik az anyaság tisztelete, ami máig jelen van a mongol népek körében. A mongol földrajzi neveket sokszor Édzs-nek, vagyis Anyának nevezik: ilyen az Anyaszikla (Édzs Had), Anyafa (Édzs Mod), Kegyes Anya (Édzs Hajirhan). A mongol sámánénekekben Ötüken Delekei Eke-hez, vagyis a Föld-Világ Anyához imádkoznak. Az Anya egyéb nevei: Földanya (Gazar Édzs) vagy Világanya (Eke Delekei). Marco Polo feljegyzésében az ősi istennő Natigaj vagy Nacsigaj.⁶ Ugyanez a sámánasszonyt (udagan, yadgan) is jelent a mai mongol nyelvben. Dzundui Altangereltől hallottam azt az adatot, hogy régen, a buddhizmus előtti korszakban minden mongol jurta oltárán Etügen bálványa volt felállítva.⁷

Az Etügen, Ötüken, Idugan alak a kései altaji – török és mongol – forrásokban szerepel, ennek eredetét viszonylag kevesen kutatták. Ucsiraltu, belső-mongol nyelvész a kínai nyelvi glosszákból megtalálni vélte a fenti szavak eredetét, szerinte az alapszó a hun nyelvben⁸ meglévő hitü/hidü kifejezés, mely erőt, varázslatot jelent, és egyben fontos hun méltóságnév volt.⁹ Ucsiraltu szerint a hitü/hidü a földanya tisztelete. A szó a türk nyelvben iduq alakban fordul elő,

⁴ Altad 2004: 292; Bajambatu 1985: 101.

⁵ Bajambatu, Purev elmélete

⁶ Vajda 1973. I. könyv. 53. fejezet.

⁷ Zundui Altangerel takilcsi szóbeli közlése alapján.

⁸ Ucsiraltu 1997: 113.

⁹ Ucsiraltu 1997: 114.

ahol szentet jelent.¹⁰ A hitü/hidü szó összekapcsolható az ősi eurázsiai Földanya kultusszal. Elképzelhető, hogy ez lehet a magyar hit szó rokona, melyet ismeretlen eredetűnek tart a nyelvészet.¹¹ A magyar hit szót a XIX. században Vámbéry Ármin a jakut itegel, hit szóval,¹² majd Bálint Gábor a mongol itegel/sitügen szóval hozta kapcsolatba, de ezeket az értelmezéseket a magyar nyelvészek nem vették figyelembe,¹³ így mai etimológia szerint a szó ismeretlen eredetű.¹⁴

ISTENNŐK ÉS A TERMÉSZET ELEMEI

A nomád társadalomszerveződésben bekövetkezett jelentős változások miatt ma már nagyon nehéz meghatározni a legrégebbi hitvilág rétegeit, de néhány mitológiai, népmesei és népvallási maradvány arra utal, hogyan tisztelték az asszonyokat egykoron. Ucsiraltu mongol nyelvész szerint az ősi sámánhitben a különböző természeti elemeket férfi és női elemként csoportosították, eszerint a „hitü/hidü”, a kő, a Hold és a Föld női elemű, míg az Ég, a vas, a sámán és a Nap a férfiakhoz kapcsolódik.¹⁵ Ez a felosztás is azt mutatja, hogy az ősi hitvilágban, de az asztrológiában a Holdat és a víz elemet egyértelműen az anyasághoz és a nőiességhoz kapcsolják, ez nagyon pontosan világít rá arra az ősrégi megfigyelésre, hogy az élet szorosan összekapcsolódik a vízzel, hiszen a vándorló népek számára elemi fontosságú az, hogy lakóhelyük környékén maguk és állataik számára elegendő ivóvíz álljon rendelkezésre. A mai mongol nyelv a folyók forrásvidékét ma is „eke bulag”-nak, vagyis „anyaforrásnak” nevezi, amely mellé szent szalagot, hadag-ot tűznek, és ott imádkoznak.¹⁶ A régiek megfigyelték azt is, hogy születés előtt víz (magzatvíz) távozik a vajúdo asszony szervezetéből, amely egy új élet megjelenését jelezte. Másik ősi megfigyelés volt az, mely szerint a női test ciklusának szabályozását a Hold uralta, amely szorosan összekapcsolódott a víz elemmel, és a korai nemzetségek számára a legfontosabb elem a víz volt. A víz elemhez a fehér szín társulhatott, amely a tejre, az anyatejre utalt, de sokszor a vizeket is fehér színnel szimbolizálják, melyre legjobb példa erre a mongol eposzokban megmaradt a tejtő, tejtenger, tejóceán kifejezés. Máig megőrződött szokás a mongoloknál, hogy az anyatejnek különleges erőt tulajdonítanak, a mongol népmesékben a hősök több évig táplálkoznak

¹⁰ Clauson 1972: 46.

¹¹ A magyar hit szót ismeretlen eredetű szónak tartják. A régi török és mongol nyelvben megtalálható a szókezdő h hang, ezért az régen hid/hit lehetett.

¹² Vámbéry 1870: 151.

¹³ Bálint 1877: 21.

¹⁴ TESZ 1970: II. 119.

¹⁵ Ucsiraltu 1997: 116.

¹⁶ Mongólia egész területén máig megfigyelhető a források vallásos tisztelete.

anyatejjel. Mongóliában a férfiak máig isznak anyatejet, hogy erőt kapjanak belőle.¹⁷ A mongol eposzokban, népmesékben a fehér színű istennők általában vízi istennők, akik vízi tündérként maradtak meg a népi emlékezetben, és egyik jellemzőjük az, hogy hattyúruhában jelennek meg a földi emberek között.¹⁸ A burjátoknál vízimadár – hattyú – alakban jelennek meg, és ruhájukat letéve női alakban a vízben fürdenek.¹⁹ A mongol tündér szó eredeti nevét nem ismerjük, csak az idegen eredetű dakini²⁰ maradt fent a forrásokban, amely Bujanbat szerint a ‘nidu’ szóval, vagyis a sámánasszonnyal van kapcsolatban.²¹ Alexandra David-Neel szerint a dakini szó szanszkrit eredetű, tibeti megfelelője kan-doma. A szerző megjegyzi, hogy a buddhista istennőt sokszor anyának is hívják.²² Bajanbat azt tartja róluk, hogy a régi sámánasszony kultusz maradványai, eredeti nevük nem dákini volt, hanem egyéb neveken hívhatták őket. Néhány elnevezés a nyugat-mongol dörbeteknél Tengri-jin Dakini (Égi Tündér) és Ökin Tengri (Lány Isten)²³ alakban maradt meg, bár amint alább láthatjuk, az Ökin Tengri nevet többféle alakban és feladatkörben használják a különböző mongol népcsoportok.

A víz mellett más természeti erőt is az ősi női istenséghez kapcsoltak, mint pl. az éltető fát. A fa a régi ázsiai hitvilágban az öt alapelem egyike, a nomád népeknél a női istenség másik megnyilvánulása volt, melynek egyes elemei máig megőrződtek a mongol sámánizmusban, főleg az északi, tajgás területen. Az egyedülálló, különleges alakú fákat a mongol népek nagyon tisztelik, és szent szalaggal, hadaggal díszítik fel. Létezik néhány, különösen tisztelt szent fa, mint a Szelenge megyei Édzs Mod, Anyafa, vagy az Arhangáj megyei Száz Fa (Zuun mod), de sokszor név nélkül, pusztán különleges formája miatt áldoznak előtte, és kérnek segítséget. Az északi, tajgás területeken a sámánszertartásokat ma is főleg ligetekben, erdős területeken tartják, ahol egy különleges formájú fát – általában vörösfenyőt, vagy nyírfát – feldíszítenek és előtte étel- és italáldozatot mutatnak be. A burjátoknál sokszor előfordul az, hogy a fára emberi arcot festenek. A mongol népmesékben többször olvashatjuk, hogy fából jön elő egy tündér, aki a hős felesége lesz.

¹⁷ Az egyik mongóliai politikai botrány idején a korrupcióval megvádolt kormányzópárt nőtagjai anyatejet gyűjtöttek a férfiaknak, hogy erőre kapjanak a vizsgálati fogság alatt. In Obrusánszky 1999.

¹⁸ Bajanbatu 1985: 102.

¹⁹ Bajanbatu 1985: 102.

²⁰ A dákini a tibeti buddhizmusban egyszerű helyi szellem.

²¹ Bajanbatu 1985: 107.

²² Neel 1999: 23.

²³ Heissig 1980: 34.

Harmadik női isten lehetett a vörös istennő, aki Banzarov szerint a korai időszakban a tűz istennője volt, elnevezése ut/ot lehetett.²⁴ Purev szerint a régi sámán imákban Etügen nevét tűzistenként értelmezik.²⁵ Ehhez a névhez a mongolok jelzőt tettek, és „galaj han” -t vagyis a tűz császárnőjének nevezik. A tűz istenét néhány vidéken a mongolok anyának nevezik.²⁶ Ut istennőt a szerencse és a gazdagság adójának tisztelik, és legfőbb tulajdonsága a tisztaság. Erdenebilig szerint ez a régi hitvilág egyik alapelve.²⁷ Az istennő a ház gazdasszonya is egyben, aki előtt a nők meghajolnak. Ez a szokás a házassági ceremóniában figyelhető meg, amikor az új asszonyt férje jurtájába viszik, akkor az meghajol a tűz előtt.²⁸ A témával foglalkozó kutatók szerint ugyanis a Tűz istenét régen nőként ábrázolták, és Gal-un Kan Eke, Tűzistennőnek, vagy Golumta Eke-nek, Tűzhely Anyának nevezték. Hérodotosz szerint a szkíták istennője Hesztia, aki nem más, mint a családi tűzhelyek őrzője, tehát ugyanúgy a tűz istennője.²⁹ Walter Heissig orientalista szerint az istennőnek vörös színű arca volt, olyan, mint a felkelő, vörös színű Napé.³⁰ Valóban, a tűznek máig általában tisztító erőt tulajdonítanak, akárcsak a füstnek. Erről több adat áll rendelkezésre, mint például az európai követleírások a XIII. századból, akik megemlítik, hogy régen az idegeneket két tűz között vitték át, hogy megtisztuljanak.³¹ A füstölőt, valamint a boróka leveleiből porított, füstölő anyagot (mongolul: árca) az obóknál, de a kolostorok környékén gyakran használják, hogy megtisztítsák a vidéket a gonosz szellemektől. Érdekes, hogy a vörös, illetve a fehér színnel ábrázolt régi istennők később, a buddhizmus terjedésekor már férfi alakban található meg, és csak néhány régi feljegyzésben maradt fenn eredeti adatunk, miszerint nők voltak. A XVI. századot követően ezek férfi, ún. tanvédő istenek lettek, így pl. a harc istenét, a mongol vidék védelmezőjét, Begce-t vörös arccal, míg az állatok és a vidékek urát, a Fehér Öreget, fehér színnel ábrázolták.

FÖLDANYA KULTUSZ A NOMÁD NÉPEK TÖRTÉNETÉBEN

Már a korai nomádokra vonatkozó forrásokban is megfigyelhetjük, hogy az Ég, vagyis a Tengri kultuszával párhuzamosan létezett a Földanya kultusza, az írott forrásokból pedig egyértelműen megfigyelhető, hogy amikor a nomád ural-

²⁴ Banzarov 1980: 33.

²⁵ Purev 2003: 252.

²⁶ Banzarov 1980: 34.

²⁷ Erdenebilig 2002: 107.

²⁸ Banzarov 1980: 34.

²⁹ Hérodotosz IV: 127.

³⁰ Heissig 1980: 79.

³¹ Banzarov 1980: 34.

kodók az egységről beszélnek, akkor a Földet és az Eget együttesen emlegetik. Bár a társadalomszerveződés korai szakaszában a férfiak fokozatosan átvették a közösség vezetésének szerepét, a női elem azért még több évszázadig hangsúlyos maradt több ősi kultúrájú népnél, így a pásztorkodó eurázsiai nomád népeknél, ahol az asszonyok az otthonukat sokszor a háború miatt elhagyó férfiak helyett irányították a nemzetség, törzs gazdaságát, sőt mindennapi életét. A mongol népeknél a nők egyenjogúsága, társadalomban betöltött fontos szerepe egészen a buddhizmus XVI. századi elterjedéséig megmaradt.

Az asszonyok fontos szerepe miatt az ősi Anya vagy Földanya kultusza a történeti forrásokban vagy szoborábrázolásokban még sokáig fennmaradt. Az ősi társadalmukat megőrző népek, így a nomádok között jól nyomon követhető a régi Földanya kultusz. A matriarchátus egykori emlékére utalhat az amazonokról szóló legenda, mely az ókori antik világban széles körben elterjedt, és azok a Fekete-tenger környékén élő nomádokra értették ezt a terminust.³² Ezt megerősítendő, a mongol birkózóruha formájának eredetére van egy elbeszélés, miszerint a mongol birkózók felső kabátrésze elől azért nyitott, mert egyszer egy birkózóversenyen egy nagy erejű nő győzedelmeskedett, szégyenbe hozva a férfiakat. Akkor a férfiak elhatározták, hogy fordítva viselik felsőjüket, nehogy még egyszer ez a szégyen megtörténjen velük.³³ Egy másik, Belső-Mongóliában fennmaradt legenda szerint a vidék legyőzhetetlen asszonyát csak úgy tudta az egyik férfi legyőzni, hogy megfogta a mellét.³⁴

Az eurázsiai sztyeppe területéken legkorábban a szkítákról maradt fenn leírás a görög Hérodotosznak köszönhetően. A történetíró szerint a szkíták ősanja Borüszthenész folyó leánya volt, aki Zeusztól, az Ég istenétől három fiút szült, belőlük származtak a szkíták.³⁵ Egy másik változat szerint a szkíták őse egy félig kígyó-félig ember testű asszony volt, aki Héraklésztől, vagyis Zeusz fiától szülte meg a szkíták őseit.³⁶ Mindkét eredetlegenda szerint a szkíták az Ég és a Föld egyesüléséből születtek. A csodás születés a későbbi nomád államokban főleg a törzsi-nemzetségi vezetők legfőbb jellemzője volt, ahol az égi apa általában madár, esetleg más állatalakban termékenyítette meg a kiválasztott asszonyt.³⁷

A kínai krónikákban sokszor foglalkoznak az északi nomád népekkel, köztük a hunokkal is, akik hitvilágáról viszonylag kevés, töredékes adat maradt fent. Ezek közül egyik fontos feljegyzés az, amelyik arról szól, hogy áldozatot mutat-

³² Hérodotosz IV: 110–114.

³³ A mongol kutatók legtöbbje ismeri ezt a történetet. A mai Belső-Mongólia területén viszont a nők is birkózhatnak.

³⁴ Szecsenbátor (Höhhöt) szóbeli közlése alapján.

³⁵ Hérodotosz IV: 5.

³⁶ Hérodotosz IV: 9.

³⁷ A mongol és az ujjur krónikákban előfordul a fénysugártól való fogantatás is.

tak be az Égnek, valamint a Földnek. A hun uralkodó például „hajnalban elhagyta a táborn és a felkelő Nap előtt arcra borult. Este a Hold előtt borul arcra.”³⁸ Az áldozati szertartásokon is mindkettőnek, az Égnek és a Földnek is mutattak be áldozatot: világos lovakat az Égnek, míg sötét színű állatot a Földnek ajánlották fel.³⁹ A hun uralkodóról, a shanyu-ról Sima Qian, kínai krónikás a következőképpen számol be: „A hun Nagy sanjü⁴⁰, Ég és Föld Fia, aki a Nap és Hold rendeltetéséből lett fejedelmé...”⁴¹ A forrásban szereplő a sanjü azt az égi-földi egységet szimbolizálja, mint később a mongol forrásokban is láthatunk. A kínai források megadják az egyik legjelentősebb ünnepi szertartás idejét: „Az ötödik hónapban nagygyűlést tartanak Longchengben⁴², ahol ugyancsak áldozatot mutatnak be a xiongnu (hun) ösöknak, Égnek és Földnek, isteneknek és szellemeknek.”⁴³ Ahogyan tehát a fentiek mutatják, az Ég és a Föld egyenrangú volt a nomádok számára, sőt kettő egységet alkotott. A későbbiekben is az ötödik hónap, mint az ösök szellemének, továbbá a Földnek bemutatott áldozati szertartás maradt meg fontos ünnepnek, még a XIII. század végén Kubiláj kán is megerősítette az ötödik hónapban tartott szertartásokat,⁴⁴ akkor kellett áldozniuk a nagy mongol uralkodó, Dzsingisz kán szellemének is.

Azt elegendő írásbeli forrás híján nehéz meghatározni, hogy a hun birodalom felbomlása után az ősi hit elemei teljes egészében megőrződtek-e a későbbi nomád népek körében, valamint a szent hegyek tisztelete melyik népcsoporthoz köthető. Annyi azonban a kínai történeti források és a régészeti adatok alapján bizonyos, hogy a hunok a mai Mongólia területén egészen a Kr. u. V. század elejéig megőrizték önálló államiságukat,⁴⁵ és csak a zsuanszuank győzték le őket és tették vazallussá. Ezt megerősítendő, Batszajhan, mongol régész kutatásából kiderül, hogy egyes hun törzsek – törzsszövetségek még az V. században is a mongol pusztákon élhettek, így a régi hun hitvilág addig mindenképpen megőrződhetett, és annak hagyományait a zsuanszuankat legyőző türk népek is átvehették, hiszen ugyanabban a térségben éltek mindnyájan.⁴⁶ Vannak olyan kínai források, melyek azt mutatják, hogy az ősi hun szakrális helyek tisztelete változatlan maradt, így a késői, türk és mongol népek ugyanazokat választották tiszteletük tárgyává. Zagd Batszajhan, mongol régész Hunnu c. könyvében azt bizo-

³⁸ Shi-Ji 110: 41.

³⁹ A sötét, vagy a fekete szín a Földet jelképezte.

⁴⁰ A szakirodalomban sokan a hun uralkodó nevére a shanju szót használják. Pulleyblank szerint a kínaiak által eltorzított hun méltóságnév eredetileg a takhan lehetett. Pulleyblank 1962: 214.

⁴¹ Shi-Ji 110. In: Da Yaxiong – Horváth 2000: 59.

⁴² A hunok fővárosa Lungcseng, vagyis Sárkányváros volt.

⁴³ Shi-Ji 110: 39.

⁴⁴ Liu 1984: 85.

⁴⁵ Bei-Shu 95.

⁴⁶ Batszajhan 2002: 156.

nyitotta be, hogy a Hentij-megyei Burkan Kaldun hegy már a hun időktől fontos áldozati helynek számított.⁴⁷ A mongol régész ugyanezt véli a Hangáj-hegységben lévő Otgon Tenger-hegyre is.⁴⁸ A pusztai népek történeti folytonosságát mutatja az is, hogy a korabeli kínai források adatai szerint⁴⁹ a türkök és az ujgurok is a hunok leszármazottai. Bár a hun népek továbbélését a későbbi nomád népeknél még néhány orientalista kutató tagadja, az viszont történettudományilag elfogadott álláspont, hogy a hun államszervezet volt az alapja a későbbi pusztai birodalmaknak, egészen a mongol korig.⁵⁰ Annyi mára bizonyos, hogy nem söpörhetjük könnyedén félre ezt a kérdést, és a különböző nomád kultúrák közti kapcsolat, a történeti hagyomány és hitvilág összehasonlító vizsgálatát nagyon fontos lenne teljességében elvégezni.

A VI. században a mongol pusztákon élt türkök szent hegyét, az Ötüken hegyet a kutatók a mongóliai Hangáj-hegységgel azonosították. A helyiek szerint az a mai Cecerleg városban lévő Bulgan-hegy lehetett.⁵¹ A Hangáj-hegység legjelentősebb hegycsúcsa az Otgon-tenger, amely máig a mongolok állami szertartásának egyik központja.⁵² A kínai források szerint Ötüken-hegyet Yu-tu-kun shan-nak nevezték. A hegy neve többször is szerepel a kínai forrásokban.⁵³ A Szent Ötüken hegyről türk és kínai források maradtak fenn. Kül Tegin feliratában a következőképpen szerepel:

„Amikor még nem volt meg e mostani romlottság, s a türk kagán az Ötüken erdőben uralkodott, nem volt baja a népnek.”⁵⁴ A következő sorban ezt találjuk: „Az Ötüken rengetegében senki sem uralkodott felettünk. Az Ötüken erdeje volt az a hely, ahol megszerveztük birodalmunkat.”⁵⁵

A türk hatalom hanyatlása után az ujgurok vették át a mongol pusztá irányítását. A róluk szóló források már nem annyira a régi hitvilágot, hanem a selyemút néhány idegen, nyugatról érkező vallás – manicheizmus – felvételéről szólnak.

Utódaik, a Mongólia területét a X–XII. században a kitajok foglalták el, akik dinasztikus évkönyvében, a Liao-si-ben fontos adatokat őriztek meg a Földanya tiszteletéről, ebben az istennő Földhöz való szoros kapcsolatát emelik ki. „Az uralkodónő egyszer elment arra a helyre, ahol a Liao és a Tu folyók találkoznak. Ott egy nő utazott egy szürke ökör által húzott kordén. Az gyorsan elmenekült és

⁴⁷ Batszajhan 2002: 157.

⁴⁸ Batszajhan 2002: 42.

⁴⁹ Csou-Shu a türkökről ír, a Qian-Tang-shu pedig az ujgurokról.

⁵⁰ A kérdés összefoglalása: Boldbaatar 2004: 49–60.

⁵¹ Arhangaj megyei Néprajzi Múzeum adata alapján.

⁵² A jelenlegi mongol államvezetés három állami szent hegyet jelölt ki: Otgon-tengert, Buran-kaldunt és Silin-bogdot.

⁵³ Liu 1958: 156, 209, 354, 355, 460, 585, 723.

⁵⁴ Györffy 1986: 58. Kül Tegin felirata. déli oldal 3. sor

⁵⁵ Györffy 1986: 58. Kül Tegin felirata. déli oldal 4. sor

láthatatlanná vált. Szerintük a Föld Isten utazott azon.”⁵⁶ A kitaj dinasztikus évkönyv, a Liao-si is fontosnak tartja a Földanya kultuszát: „Xin-wei elsején a tél 10. havában a sámánoknak megparancsolták, hogy imádkozzanak az Éghez, a Földhöz és az istenekhez.”⁵⁷ Megemlíti továbbá, hogy „A császár a hegy tetejére ment testvéreivel, leöltek egy állatot áldozatnak és áldoztak az Égnek és a Földnek.”⁵⁸ Nikleodov feljegyzése alapján a kitajok a Földanyát és a dákinikat, a tündéreket is öregasszony képében ábrázolták.⁵⁹

A MONGOL FÖLDANYA HIT

A mongol népek ősi hitvilágáról elég sok írásos forrás maradt fent, ez főleg annak köszönhető, hogy a XIII–XIV. századi mongol világbirodalomban sok külföldi követ járt, akik leírták ottani élményeiket. Emellett már a mongol írásbeliség is feljegyzett néhány fontos adatot. Ezek közül a legfontosabb belső forrás a 13. századból fennmaradt „Mongolok titkos története”, mely Otgoni Pürev véleménye szerint a sámánizmus filozófiáját őrizte meg.⁶⁰ Ebben is olvashatunk a Földanya tiszteletéről, és számos áldozati formáról, mely nagyon szemléletes képet ad a régi mongol hitvilágról. Erdenebilig mongol néprajzkutató szerint a mai mongol emberek „Kék Ég Atyánk”, „Földanyánk” elnevezése a régi hitvilágból ered.⁶¹ Ezt erősíti meg Dulma két példája. Az egyik a Mongolok titkos történetben megörökített párbeszéd Dzsamuka és esküdt testvére, Temüdzsin között, akik arról beszélnek, hogy „Az Ég és a Föld erőnket megnövelte”. A másik példát Heissig is idézi. „A hegynyereg felett Örökkévaló Kék Ég, Föld Etügen Anya vezet minket.”⁶² A mongol kutatók véleménye szerint a Föld befogadó, életet adó anyai jellegű, míg az Ég apai, megtermékenyítő jellegű.⁶³

Ahogy azt már fent említettem, a forrásokban a különböző jellegű istennőket eltérő színnel ábrázolták, ezzel utalva különböző funkciójukra. A Földanyát a mongol források barna vagy fekete színnel ábrázolták, amely ábrázolási mód már csak nyomokban maradt meg a mai mongolság népi hagyományában. Az Etügen kultusz egyik különlegessége a sötét színű Istenasszony, vagyis a Barna Földanya imádata. Mongol forrásokban erről csak nagyon kevés adat található, mert a XVI. századtól elterjedt buddhizmus megsemmisítette a régi hitvilág ele-

⁵⁶ Liao-Si 270: 953. előtt.

⁵⁷ Liao-Si 288: 980. év.

⁵⁸ Liao-Si 268: 911. év.

⁵⁹ Dulma 1999: 69.

⁶⁰ Pürev szóbeli közlése nyomán.

⁶¹ Erdenebilig 2002: 104–109.

⁶² Dulma 1999: 69; Heissig 1974: 529–530.

⁶³ Pürev 2002: 66.

meit, különösen az anyaság tiszteletét, ugyanis a nőket tisztátalan lényeknek tartották. Szerencsére még a XVII. században íródott mongol Altan Tobcsi (Arany Foglalat) krónikában megmaradtak a régi feljegyzések, köztük egy régi mondás. A forrás szerint Dzsamuka, Dzsingisz kán fogadott testvére a következő szavakat mondta:

„Barna Etügen Anya dísze
Burkan Kaldun, bizony!
Egész ország ura,
Te vagy, Szent Uram!
A láb tévedését
Fejnél bosszuljuk meg!
Fiú tévedését
Apánál bosszuljuk meg!
Barna Etügen tévedését
Burkan Kaldunnál keressük!”⁶⁴

A vers szerint Etügen, a Földanya a mongolok szent hegyének, Burkan Kaldunnak az ura. Walter Heissig adata szerint a Barna Talajú Etügen Anya (Boro Köröszütü Etügen Eke) a víz és a föld helyi szelleme.⁶⁵ A Barna Anyais-tennőről tartott előadást Ulan Ude-ben Stewart, aki szerint a sötét arcú Anyais-tennő ábrázolások mintegy 30 ezer évre követhetők vissza, és azok a Föld csodálatának a kifejezését szimbolizálja, aki legyőzi a sötétséget. A kutató szerint ennek későbbi keresztény megfelelői a „Fekete Madonnák”.⁶⁶ A történeti források megerősítik Stewart azon állítását, hogy a fekete szín a föld színével áll összefüggésben, ennek megfelelően az eurázsiai lovas nomád népek a Földanyának általában sötét színű állatot, elsősorban marhát áldoznak.

Marco Polo, a XIII. századi velencei utazó szerint a Földanya elnevezése Natigaj, vagy Nacsigaj.⁶⁷ Ő őrzi és óvja a pásztorok nyáját, a mongolok földjét, és minden mongol házban megtalálható az istenanya ábrázolása. Joan Mandelvilcskij szerint a Föld istennője Irogu, aki a mongolok legfőbb istennője.⁶⁸ Banzarov ehhez magyarázatul hozzáfűzte, hogy a név valószínűleg az Etügen egyik változata volt.⁶⁹ Ezt megerősítették a mongol kutatók is, akik sze-

⁶⁴ Luvszandanzan 1984: 224.

⁶⁵ Heissig 1980: 102.

⁶⁶ Stewart 1997: 96–99.

⁶⁷ Vajda 1973. I. könyv. 53. fejezet.

⁶⁸ Banzarov 1980: 25.

⁶⁹ Banzarov 1980: 25.

rint a buddhizmus előtti korszakban minden jurtában a Földanya bálványa állt.⁷⁰ A mongol vallásos elképzelés szerint Etügen istennő általában a vidék és a föld őrzője, a családok és a jószágok védelmezője volt, és a mongolok a különleges hegyeket, folyókat, erdőket, valamint az egyedülálló sziklákat mind a Földanya megnyilvánulásainak tartják. A mongolok az év meghatározott időszakában, különösen újhold első három napjában vagy holdújévekor, esetleg utazás idején a Földanya fennhatósága alá tartozó szent helyen italáldozatot mutatnak be, és pálinkából a jobb kéz gyűrűsujjával háromszor hintenek felfelé: először az Égnek, utána a Földnek, majd az Ősök tiszteletének, majd ezután az áldozaton részt vevők közösen fogyasztják el a maradék italt. Dorzs Banzarov szerint Etügen istennőt időtlen időktől fogva tisztelik, és a Fény, világ és a természet istennője.⁷¹ Az orosz kutató szerint a Föld ténylegesen a mongolok főistenségének egyike volt, és áldozatként tejet és kumiszt visznek neki, majd teát, és a föld termékenységeért imádkoznak hozzá és egyéb dolgokért, amelyek az emberek anyagi gazdagságát növelik. Fő tulajdonsága a termékenység, amely benne jelenik meg, természetesen az Ég irányítása alatt.⁷² Etügen a kincsek forrása is, ezért aranyosnak tartották.⁷³ Valóban, számos mongóliai vidéken, az Anyasziklánál, de több szent halomnál, obónál, sziklánál tejjel, illetve tejtermékkel áldoznak a Földanya tiszteletének. Stewart azt állítja, hogy minden ember az Anyaföldből nyeri erejét, de a sámánról erőt kap az Ég Apától is a fején lévő sámán koronán keresztül.⁷⁴ Ehhez kapcsolódva az Altan Tobcsi krónikában fennmaradt egy fontos adat. Amikor Szent Dzsingisz kán a Felső Istenhez imádkozott: „Saját államomban Etügenen kívül más nem válik erőssé! Felettem a fejfedőm van. – mondta és fejfedőjét megfogta, levette és a jurta tűzhely mögötti részére helyezve imádkozott.”⁷⁵ A forrás értelmében a nagy mongol birodalomalapító Dzsingisz kán nemcsak az Eget, hanem a Földanya szerepét is fontosnak tartotta, sőt valószínűleg az ő óvó védő szerepe alá helyezte magát. Erre utal az a mozzanat, hogy fejfedőjét a jurta tűzhely mögötti, tiszteleti helyre helyezte, ahol más adatok szerint Etügen bálványa állt.

A mongol sámánhit számszimbolikájában Etügen istennőhöz a hetes szám kapcsolódik. Bár Banzarov még a XIX. század közepén még azt állította, hogy Etügennek a 77-es szám tulajdonítása teljesen önkéntes, de mára bebizonyosodott ennek ellenkezője.⁷⁶ Sz. Dulam és O. Pürev mongol sámánkutatók szerint a

⁷⁰ Zundui Altangerel közlése nyomán.

⁷¹ Banzarov 1980: 23.

⁷² Banzarov 1980: 25.

⁷³ Banzarov 1980: 25.

⁷⁴ Stewart 1997: 55.

⁷⁵ Luvszandanzan 1984: 389.

⁷⁶ Banzarov 1980: 25.

mongol számszimbolikában a hetes szám a föld- és gazdaszellemekhez tartozik, amely korábban a Földanya száma lehetett. Dulma is úgy véli, hogy a hetes szám mindig a Földdel áll kapcsolatban, ezért a szám tabu szám volt régen, sőt ma is annak számít.⁷⁷ Azonban a mai mongolok a hetes számtól félnek, mert az a föld, és a földben lévő lényekhez tartozik. Valószínűleg ez már a buddhizmus hatása, mert a fennmaradt régi, Etügenhez szóló imákban többnyire a hetes vagy a hetvenhetes számot kapcsolják.⁷⁸

Umaj, a termékenység istennője

A türk forrásokban jelenik meg legelőször Umaj istennő neve, bár elképzelhető, hogy korábban is tisztelték a mongol földön élt népek. A türk feliratokban a kánasszonyt hasonlítják Umajhoz, aki elősegítette azt, hogy Kül Tegin már korán nagykorúvá váljon. Tonjukuk feliratában a következőt olvashatjuk: „Mikor kagán atyám meghalt, még csak hét éves volt öcsém, Kül Tegin. De anyámnak, az Umaj istennőhöz hasonló katunnak a szerencséjére, már tíz éves korában férfi nevet vett fel.”⁷⁹ Ez a sor arra az ősi nomád szokásra utalhat, hogy a kiskorú trónörökös házasság által nagykorúsították.⁸⁰ Egy másik szerepkörre utal a felirat további sorai: „Az Ég, Umaj és a szent Föld-Víz vaksággal verte meg őket.”⁸¹ Ez a mondat a Földanya védelmező feladatára utal, aki védi, óvja népét a pusztulástól. Az Umaj szó jelentése Clauson etimológiai szótára szerint ‘anyaméh’, ennek megfelelően Umaj istennő termékenység istennő lehetett. A mitológiai magyarázatok szerint Umaj a Földanya lánya, a Világfa ágán lévő madár lelkek őrzője.⁸² Clauson szerint a perzsa nyelvben van egy humaj madár. Az Umaj szó máig megtalálható a mongol helynévi anyagban, ezért nem teljesen biztos, hogy az a türkök sajátja lett volna. A mai mongol nyelvben az umaj szó anyaméhet jelent. Érdemes lenne egyéb, például kínai forrásokban utánajárni, hogy használhatták-e más népek is az Umaj szót. Mongóliában egyébként az Umaj olyan a természet által formázott lyukaknak, barlangszerű formáknak a neve, melyeken keresztül az arra járók átbújhatnak, és ezzel megtisztulnak bűneiktől. Sajnos a mongol kutatók közül senki sem foglalkozik az Umaj nevű helyek összegyűjtésével, ezért eddigi saját gyűjtésem alapján ismerem a különböző lyu-

⁷⁷ Dulma 1999: 88.

⁷⁸ „Ő, nagy kilencvenkilenc Ég Nagysággal teljes hetvenhét Etügen Anya”, de a Tüizistennőhöz szóló imában is hetvenhét Etügen Anya szerepel.

⁷⁹ Tonjukuk 30–31. sor

⁸⁰ A mongol történelemben többször találkozhatunk hasonló esettel. Temüdzsin, a későbbi Dzsingisz kán, valamint egyik kései leszármazottja, Dajan kán idején jegyezték fel azt, hogy házassággal nagykorúsították őket.

⁸¹ Kül Tegin felirata. 38. sor.

⁸² Stewart 1997: 55.

kak, barlangok területei elhelyezkedéseit. Ezek alapján azt mondhatom, hogy az Umaj nevű helynevek az ország különböző pontján megtalálhatók, nem köthetők egyetlen megyéhez vagy földrajzi egységhez. Mongólia középső megyéjében, Övörhangáj megyében, Tövhön hijd-nél, az északnyugati Hövszgül megye Cagán núr járásban, valamint a délkeleti Dornogobi megye, Szajnsand járásban, Hamrijn Hijd kolostor közelében van Umaj név, utóbbiban Dandzan Ravdzsaa egyházfő régi példák alapján újraélesztette az ősi kultuszt. Az északi Szelenge megyében Amarbajaszgalant kolostornál is van egy Umaj-lyuk. Altad Damba, belső-mongol kutató szerint az Umaj nevű helyeket főleg gyermektelen asszonyok látogatják, hogy ott imádkozzanak, és utána gyermeket foganjanak.⁸³ Ezt megerősíti a Hövszgül megyei Umaj barlangról szóló elbeszélés, miszerint gyermekáldásért járnak oda az asszonyok.⁸⁴ A többi fent említett helyeken főleg azért járnak oda a mongolok, hogy megtisztuljanak bűneiktől, és a lyukon átbújva újjászülessenek. Batszüür, mongol történész szerint Hentij megyében is létezik Umaj barlang, azonban ezt a szóbeli információt még nem tudtam ellenőrizni. Elképzelhető, hogy Mongólia más vidékén is van Umaj-barlang, de annak összeírása a további kutatás feladata.

Esi Katun – az ősasszony

A mongol történeti krónikákban néhány alkalommal találkozunk az Esi Katun kifejezéssel, amely a mongol nyelvből megmagyarázható. Az „esi / is” szó jelentése a mongol szótárakban a következő: „eredet, gyökér, ő, forrás”, mely a magyar ő szóval állhat kapcsolatban, bár az etimológiai szótár szerint az ő szó az urali korból való örökség.⁸⁵ Az urali kor egy olyan tág megjelölés, hogy abba akár a mongollal való párhuzam is beleférhet. Az esi szó változata a mandzsú eredetlegendában is megvan, az első sámán anyját Isen mamának⁸⁶ hívták, amely névben az „is” fő az őst jelenti. Az Esi katun második tagjának jelentése kánasszony, a nomád uralkodó főfelesége, akinek fiaiból választják a törzsi vezetőket. Ezért a katun kiemelt szerepet játszott a nomád, ezen belül a mongol népek utódlásában: ő szülte a jövő kánokat.

Elképzelhető, hogy az Esi Katun alak már korábban létezett a mongol nemzetségek között, erre utal Szühbaatar, mongol történész azon véleménye, hogy az Altan Tobcsi egyik kéziratos feljegyzéseiben a mongolok ősenek tartott Alan-koa asszonyt is Esi Katunnak nevezik.⁸⁷ Szühbaatar azt is feltételezi továbbá,

⁸³ Altad Damba 2003: 297.

⁸⁴ Sárközi 2005. 149.

⁸⁵ TESZ II 1970: 40.

⁸⁶ Hoppál 2004: 91.

⁸⁷ Szühbaatar 2001: 107.

hogy a szó egyik korai formája már a hun korban megvolt. Siima Qian krónikájában a hun shanyu feleségét *yan-shi*⁸⁸ hívták, mely Siratori japán kutató szerint *e-dzsi*-nek olvasandó, Szühbaatar szerint viszont az *esi* alakkal vethető össze.⁸⁹ Csornai Katalin sinológus szerint is a *yan-shi* szóban az „*es*” szótő található meg.⁹⁰ A mongol forrásokban *Esitai* alakot legkorábban a XIV. században íródott *Rasid-ad-din Jami ad-tawarikh* krónikájában találjuk, az *onggirát* törzs egyik leszármazottját, *Kubiláj kán* egyik feleségét nevezték így.⁹¹ *Esi Katun*nak pedig az *onggirátok*kal rokon *olkunut* törzsből származó *Börtét* nevezték, aki a mongol uralkodók ősanja lett. Az *onggirát* törzs, ahogyan az a forrásokból ismert, különleges szerepet játszott a mongol népek történetében. Az uralkodó kiját nemzetség férfitagjai már a legkorábbi időktől onnan választottak feleséget, így az *onggirát* asszonyok biztosították az utódot a mongol uralkodói háznál. Ahogyan a *Mongolok titkos története* krónika szemlélteti, az *onggirátok* nem harciasságukkal, hanem sikeres házasságpolitikájukkal biztosították függetlenségüket a térségben.⁹² Az *Esi Katun* kifejezés csak a XVII. századi mongol krónikákban jelenik meg írásban, ahol *Dzsingisz kán* főfeleségét, *Börte* üdzsint nevezték így, és ez a szokás megmaradt a későbbi évszázadokban is. *Dzsingisz kán* szellemösét tisztelő központban, az *Ordoszbán* a *darhatok* azonban szóbelileg fenntartották *Esi Katun* kultuszát, akit szintén *Dzsingisz kán* feleségével, *Börtével* azonosítottak. A fentiekből azt feltételezhetjük, hogy az *Esi Katun* egy női szellemős neve lehetett, amelyet a XIII. században általánosan *Dzsingisz kán* feleségére, *Börtére* alkalmazták. Kultusza töretlenül megőrződött a *Dzsingisz kán* kultuszt ápoló *ordoszi darhatok* között, máshol alig van erre már nyoma, hiszen a XVI. század végétől elterjedt buddhizmus a nőiség tiszteletét jelentősen visszaszorította. Egyedül egy XVII. századi mongol krónika, az *Altan Tobcsi krónika* őrzött meg róla adatot. A krónikában szerepel egy történet, amelyben a XV. század közepén *Manduul kán* özvegye, *Mandukaj* úgy próbálta meg biztosítani a *dzsingiszida* ági *Dajan kán* jogos trónigényét, hogy férjhez ment az alig hét éves trónörökshöz, hogy ezzel nagykorúvá tegye őt. A kánasszony azonban jogosan félt attól, hogy kora miatt már nem lesz képes gyermeket szülni, ezért *Esi Katun*hoz imádkozott gyermekáldásért. A forrás ekképpen örökítette meg az imát:

„Ezen szavaimat hallgasd meg
Esi Katun, anyám!

⁸⁸ Más olvasat szerint *yan-shi*. (Han-shu)

⁸⁹ Szühbaatar 2001: 107.

⁹⁰ De Groot 2006: 87.

⁹¹ Tekin 1998: 460.

⁹² MNT. 65.

Belső méhemből⁹³
 Hét fiút szüljek
 Külső méhemből
 Egy lányt szüljek!” – mondta. ⁹⁴

A mongol nyelvi kifejezés nagyon régi lehet, és azt a mongolista kutatók közül senki sem értelmezte. Az eredeti szövegben az „engger” kifejezés kétféle jelentésben van meg, egyik a hegy déli lejtőjét jelenti, másik pedig a mongol köntös, a dél, mellen lévő hajtókáját. Mindkettő valamely domborulatra utal, Batszajhan, mongol régész szerint a szót régen az anyaméhre is alkalmazták. Érdekes párhuzam lehet, hogy a Nojon uul-nál eltemetett hun nemeseket is a hegy hajlatához, enggerhez temették el.⁹⁵ A belső enggerből való szülés kifejezése a mongol néphagyományból kimutatható, erre a mongol Bjambadorzs hozott példát. Szerinte a mongol népi mondás szerint „belső méhből hét fiú szület- sen!”⁹⁶

Az Ordoszban használt, Esi Katunra vonatkozó ima szövege a következő:

*Esi Katun imája*⁹⁷

Fenséges, szent Dzsingisz kán apa
 Fenséges, nagy Börte bölcs asszony anyja
 Tanítás nélküli bölcs, kényszerítés nélküli irányító
 Fenséges Toluj sorsszerűen származott.
 Esi Katun
 Naphoz és Holdhoz hasonlóan fényes
 Tóhoz és óceánhoz hasonlóan szerencsés
 Nyolc törzsű csahar tízezred
 Központját óvd.
 Hatalmas birodalom vallássá vált
 Esi Katun
 Szent Dzsingisz kántól eredő
 Börte bölcs asszonytól született
 Megvilágosodott Toluj kánnal együtt
 Találkozott a kánasszony.

⁹³ Eredeti mongol szó: engger, amely keblet jelentett egykoron. Ma főleg a ruha hajtókáját nevezik így.

⁹⁴ Luvszandanzan 1984: 314.

⁹⁵ Batszajhan 2002: 32.

⁹⁶ Bjambadorzs 2003: 141.

⁹⁷ Saraldai 2001: 222–223.

Csillagos Ég rendeléséből született
Ong kántól átváltozva született
Kereitek országát központilag uralta
Jó hordszékből tűz szikrájához leszállt.
Nyugalmat hozó, könyörületes, kegyes ajándékozó
Esi Katun,
Napfényes virágú
Országnak szép születésű
Feljövő napsugár
Állam támasza
A kerektség urává vált
Esi Katun
Égitestek és az Ég rendeléséből
Szent Úr jogával
Felségnek született.
Őt mindenki imádta.
Anyai teste égi tündér,
Esi Katun kérés által ad
Boldogság tűzébe leszállt
Ezen a napon nagy adományt felajánl
Friss tej sűrűje az áldozati mag.

(Nevet szólít)

Kincses, szent Esi Katunnak
Fejet és tarkót előrehajlítva
Erős térdet behajlítva
Életet hosszúvá teszi.
Utódaiddat megsokasítja
Esküdt ellenségedet
Kifosztva, megölve adja
Hírneved magasra jut
Bosszús ellenséget megelégelve ad
Termékeny, nagy neved magasra jut
Sok hatalmas ország határán
Hiba nélkül áldozva imádkozik
Legnagyobb szeretettel megbocsát
Ettől a naptól legyen ismert!

Esi Katun tehát Börte szellemőse lehetett, akinek hagyományát ma már csak az Ordosban tisztelik, valószínűleg a más vidéken lévő hagyományt a buddhizmus terjedése kiszorította. A buddhizmus elterjedése után a mongolok az idegen, buddhista istenségekre vetítették rá régi hitüket, tehát az ősi Anya kultusz két buddhista istennőben élt tovább.

BUDDHISTA ISTENNŐK

A mahájána buddhizmusban a könyörületesesség bodhiszattvája, Tára, Avalokitésvara könnyéből született. A szüz istennőről alkotott kép azonban mongol vidéken a XVI. század végétől átalakult: a szüzesség helyett az anyaság lett fő erénye. Neve is megváltozott és a mongolok őt máig Dari Eke-nek hívják, amelyben szintén az anya (eke) szó foglaltatik. Az elnevezés a mongol népek azon elgondolásából ered, amely a nőkben nem magát a nőiességet, hanem az anyaságot tiszteli. Ennek mély hagyománya van, hiszen még néhány éve is, a mongol férfiak lányaikról, mint jövőendő anyákról beszéltek. Máig élő hagyomány az, hogy azokat a nőket tisztelik, akik már szültek gyereket. Az asszonyok iránti tisztelet egyik jele az volt, hogy az első mongol egyházfő, a mongol káni családból származó Dzanabadzar első munkáiban megformálta a 21 fajta Tára szobrot, amelyben az istennő mind a szelíd, mind a vad formáit megörökítette. Dari Eke kultusza valószínűleg az ősi Etügen nyomán terjedt el Mongóliában, miután a XVII. századtól elterjedt buddhizmus megtiltotta az ősi istenek tiszteletét. Ezért Dari Eke-hez az állatok, gyerekek, a család szerencséért imádkoztak, ugyanúgy, mint korábban Etügen-hez.

A buddhista istenségek közül van még egy istennő, Lhamo, akinek szobrai megtalálhatók Mongóliában. Az istennő a tibeti buddhizmus tíz tanvédő istenei közé tartozik, azonban egyedül őt ábrázolják női alakban. A mongol templomokban is főleg haragvó istenként ábrázolják. Mongol neve „Cogtu Ökin Tenger”, amely arra utal, hogy korábban egy mongol istennő vagy valamely tündér szerepét vehette át, akinek fő feladata lehetett a jóság és szépség megteremtése, valamint a tiszta erény szétterjesztése. Manapság ezek elnyerésért imádkoznak hozzá a mongol asszonyok. Lhamo néhány kolostor, többek között a Góriban lévő Hamrijn Híjd kolostor védőszentje. A ma működő buddhista kolostorokban a holdév utolsó napján végeznek tiszteletére szertartást. A vidéki pásztorok újév első tizenöt napján belül tartanak számára áldozati szertartásokat.⁹⁸

A mongol buddhizmusban az asszonyok Búdzsinnham istennőhöz is imádkoznak, akinek mongol neve: „fiút ápoló Ökin Tengri”. A név alapján valószínű,

⁹⁸ Cerendedzsid 1999: 106.

hogy ő is korábban egy termékenység istennő lehetett, akihez az asszonyok gyermekáldásért imádkoztak. Az egyik feljegyzés szerint régen asszony volt, aki annyira támogatta a gyermektelen asszonyokat, hogy halála után felkerült az Égbe, és ott istennővé vált.⁹⁹

Áldozati helyek és az áldozat formái

A mongol krónikák adatai alapján ismert, hogy a mongol sámánok, sámán-asszonyok szertartásaikat nagyrészt hegy tetején tartották, amely közel volt az Éghez. A hunok eskü kötéskor magaslatra mentek fel, és ott áldoztak az égieknek.¹⁰⁰ Egy korai, xianbei-kről szóló forrás szerint magaslaton áldoztak a hét bálványösnek.¹⁰¹ Ezen kívül szent fák vagy különleges sziklák közelében szintén mutattak be áldozatokat. Az Anya nevű helyen többnyire tejtermékkel történt az áldozás, de néhány forrás szerint régen állatáldozatot is bemutatnak. A buddhizmus elterjedésekor a mongol kánok megtiltották a véres áldozatokat, ezért ma többnyire teát, süteményt, cukorkát és pálinkát ajánlanak fel a Föld erőinek.

A mongol áldozatok egyik különleges csoportját alkotják a termékenységi szertartások, amelyek a gyermekáldás elnyeréséért végeznek. Általában akkor az asszonyok egy-egy különleges alakú sziklához, kőhöz járulnak, amely ereje által biztosítja a gyermekáldást. Ilyen jellegű helyek Mongóliában sok helyen előfordulnak, mégis vannak nagy hírnévű helyek, amelyek a belföldi zarándoklat céltáblái. A mongolok legismertebb áldozati helye az Anyaszikla¹⁰², ahová mongolok tízezrei zarándokolnak el, különféle betegségből való gyógyulást, valamint gyermekáldást remélve. A különleges formájú sziklát meg kell érinteni, és a fülébe kell sügni a kívánságunkat. A szent hely környékén téglateából emeltek falat, és a szent követ az asszonyok kívülről szokták meghinteni tejjel. A sziklától nem messze található az Anyaszikla házőrző kutyája, amelyre rá kell feküdni, hogy meggyógyuljunk betegségeinkből.¹⁰³ Különösen sok zarándok érkezik május elején, amikor is egy új, nemzetközi szokásnak megfelelően anyák napja ünnepet tartanak. A szikla varázserejében jóformán minden mongol hisz. Bjambadordzs és Baatarhuu mongol kutatók feljegyezték azt, hogy gyermekáldás elnyerésért a gyermektelen asszonyok sokszor gyermekobóhoz mennek, és ott áldozatot mutatnak be. Ezt főleg nyáron, illetve ősszel teszik meg.

Nagyon jelentős mongol vidéken az ősi mongol obókultusz, azok között többfajta is létezik: Égi obó, Földi obó, emberi obó. Számunkra a földi obó fon-

⁹⁹ Cerendedzsid 1999: 99.

¹⁰⁰ Qian Han shu. 94. a.

¹⁰¹ Szühbaatar 1992: 37–38.

¹⁰² Ulánbátor várostól kb. 120 km-re délre található, Töv megye Szergelelen járásban.

¹⁰³ Terepmunka, 1998. május, 1999. május.

tos, ahol a Földanyának, Etügenrek vagy Umajnak, a termékenység istennőjének mutatnak be áldozatot. A Földi obótól általában békét, nyugalmat, védelmet kértek, csakúgy, ahogyan az asszonyok otthon a család békéjéről gondoskodtak.¹⁰⁴ Néhány vidéken ilyen obót Najnaj¹⁰⁵ obó-nak, Édzs obónak vagy Dari Eke obónak hívnak. A halhák délkeleti részén, a harcsin, horcsin, najman és csahar területen számtalan Édzs obó, Najnaj obó és gyermek obó nevű hely található.¹⁰⁶ Ott szintén tejtermékkel, süteménnyel és cukorkával áldoznak. Néhány helyen birkát vágnak, a fejét és farkát otthagyják áldozatnak, a legidősebb asszony borókát és füstölőt gyújt és az obót nappal ellenkező irányból háromszor megkerüli¹⁰⁷, és ezt mondja.¹⁰⁸

„Ó, nagy kilencvenkilenc Ég
Nagysággal teljes hetvenhét Etügen Anya...”¹⁰⁹

A Földanya obója általában nagy hegyek tetején, folyóknál, tavaknál, forrásoknál, utak mentén található, oda járnak imádkozni, és időnként áldozatot bemutatni. Ezeken a helyeken még előfordulhat kecske vagy juh, esetleg tyúk áldozat, vagyis csak kis állatokat (bog mal) áldoznak.¹¹⁰

Az emberi obók közül kiemelkedik az ún. gyermekobó, ahová az asszonyok főleg gyermekáldásért járnak. Ezenkívül a mongol asszonyok máshová is elzarándokolnak. Karakorum, a régi mongol főváros mellett található egy különleges faragvány, egy kőfallosz. A helyiek elmondása szerint az Erdeni Dzu főlámája faragtatta elrettentésül, mert a szerzetesek mindig vágyakozva nézték a női nemi szervhez hasonló szomszédos dombokat. A kőfallosz azonban azóta zarándokhellyé vált, a környékbeli gyermektelen asszonyok odajárnak, ráülnek, és úgy kérik az égietől a gyermekáldást. Sőt az eredeti kő már el is tűnt, ezért a kolostorbelieknek újat kellett faragni. Fallosz alakú szikla Dél-Góbi megye Hanbogd járásban is van, annak közelében a XIX. században élt Dandzan Ravdzsa megalapította a Demcsigijn hijd kolostort. A helybéli asszonyok odajárnak ma is, megérintik a sziklát, és gyermekáldásért könyörögnek. Dornogobi megye, Szajnsand járásban lévő Har-uul hegy egykor a sámánizmus áldozati helye volt. A hegy csúcsán ma látható obó helyén egykor a sámánasszony áldozati asztala

¹⁰⁴ Najirguldzsü 1999: 301.

¹⁰⁵ A szó a bolgár–törökben nana, amely a magyar nyanya szó rokona lehet. (Peter Dobrev szómagyarázatai alapján.)

¹⁰⁶ Bjambadorzs Sz. – Baatarhuu 2003: 143.

¹⁰⁷ Nap járásával megegyező járás az apa iránya, ellenkező eset az anya járása. A mongol népek között már csak néhány helyen maradt meg a nap ellenkező járásával kapcsolatos szokás.

¹⁰⁸ Bjambadorzs Sz. – Baatarhuu 2003: 141.

¹⁰⁹ Bjambadorzs Sz. – Baatarhuu 2003: 141.

¹¹⁰ Najirguldzsü 1999: 296.

volt, ahol szertartásokat tartott az év meghatározott szakaszában. A hegyre a sámánnőn kívül más asszony nem mehetett fel, ma is egy obó mutatja, hogy az asszonyok meddig juthatnak el. Ugyanez a szokás, mármint az asszonyok csak a hegy bizonyos szakaszáig mehetnek, Szühbátor megye Altan Obo nevű helyén is megfigyelhető.¹¹¹

Szühbátor megyében található egy különleges vulkanikus képződmény, egy anyaöl formájú vulkanikus kőzet, az Öldzijt Had. A helyi mongol népcsoport, a darigangák hite szerint az az asszony, aki arra a köre ráül, hamarosan gyermeke születik.¹¹²

ÖSSZEGZÉS

A fenti példákból azt láthatjuk, hogy a mongol népeknél a női istennők tisztelésénél elsősorban a termékenység és a védelem játszott szerepet. A természeti erők (víz, tűz, fa, föld) istennői és a később imádott Etügen, Umaj, Esi Katun istennők kultuszának kapcsolata még nem kellően tisztázott, csupán annyi biztos, hogy mindegyikük legfontosabb feladata a termékenység biztosítása volt. Később a különböző istennőkhöz a termékenységen túl a védelem is fontos feladatot játszott. A mongol birodalomban hivatalossá vált Ég kultusza jól megfért a régi Föld tisztelettel, sőt a kettő egységet alkotott, ugyanúgy, ahogyan a férfi-női kapcsolat is egyenrangúnak számított a buddhizmus XVII. századi elterjedése előtt.

IRODALOM

ALTAD Damba

2003 *Hunud bolon mongol.* (Hunok és mongolok) Höhhot: Belső-Mongóliai Népi Kiadó.

BAJANBATU

1985 *Mongolin böögijn sasin.* (A mongol sámánhit) Höhhot: Belső-Mongóliai Népi Kiadó.

BÁLINT Gábor

1877 *Párhuzam a mongol és magyar nyelv terén.* Budapest: Hornyánszky.

BANZAROV Dordzs

1980 The Black faith, or Shamanism among the Mongols. In *Mongolian Studies* Vol. 6.

BATSZAJHAN Zagd.

2002 *Hunnu.* (Hunok) Ulaanbaatar: Mongol Állami Egyetem.

¹¹¹ Seres István mongolista információja alapján.

¹¹² Seres István elmondása alapján.

BENKŐ Lóránd

1976 *TESZ. Történeti Etimológiai Szótár. III.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

BJAMBADORZS SZ – BAATARHUU

2003 *Mongolchuudin huuhdin oboo tahlga. (A mongol gyermekobó áldozatai) Antropologi-Arheologi, Ugsaati sudlal. 210/19. 140–144.*

CERENDECSID D.

1999 *Mongol zurhai buyu hun sudlal. (A mongol asztrológia vagy az emberek kutatása) Ulaanbaatar: Magánkiadás.*

CLAUSON Gerald

1972 *An Etimological dictionary of Pre-thirteenth century Turkish.* Oxford: Oxford University Press

DU Yaxiong – HORVÁTH Izabella

2000 *A hunok legkorábbi története. Shi Ji 110. könyvének fordítása.* Budapest: Magyar Ház.

DULAM Bum-Ocsir

2002 *Mongol bööni zan ujl. (A mongol sámánok szertartása) Ulaanbaatar: Mönhijn useg*

GYÖRFFY György

1986 *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.* Budapest: Szépirodalmi Kiadó.

HEISSIG Walter

1980 *The religions of Mongolia.* Translated by Geoffrey Samuel. Berkeley: University of California Press.

HOPPÁL Mihály

2004 *A magyar sámánság és a honfoglalók hitvilága. In Folklór és hagyomány. Budapest. 88–96.*

LIGETI Lajos

1961 *A mongolok titkos története (MNT).* Budapest: Gondolat.

LIU, Mau-Tsai

1958 *Die Chinesischen Nachrichten zur Gesichte der Ost-Türken (T'u-küe) I–III. Göttinger Asiatische Forschungen.* Otto Harrasowitz, Wiesbaden.

LIU SUI

1984 *Arban bujantu csagan teüke. (Tíz erényű Fehér történet) Höhhot: Belső-Mongóliai Népi Kiadó.*

LUVSZANDANZAN

1984 *Altan Tobcsi. (Arany Foglalat) Höhhot: Belső-Mongóliai Népi Kiadó.*

MURAKÓZI Gyula

2002 *Hérodotosz: Görög-perzsa háborúk.* Budapest: Osiris Kiadó.

NAJIRGULDZSU Nim-a

1999 *Szünesü, ongud, sitülge. (Lélek, szellemös, hit) Höhhot: Belső-Mongóliai Népi Kiadó.*

PÜREV Ogtöni

2002 *Mongolin bögin sasni tuuh. (A mongol sámán hit története) Ulaanbaatar: Admon*

SARALDAI Hereed

2001 *Csingis haani ongon shuteeni tailga tahlga. (Dzsingisz kán szellemösét tisztelő áldozatok) Ulaanbaatar: Csingisz haan szudalgaani olon ulsin töv.*

SÁRKÖZI Alice

2005 *Egy pogány istenség a buddhista panteonban. In Gazda József és Szabó Etelka (szerk.): Kőrösi Csoma Sándor és a Kelet Népei. 147–155.*

STEWART, Julia Ann

1997 *A Comparative Study of Traditional Religions of the Mongols and Dene.* Ulan-Ude.

SZÜHBAATAR G.

- 1980 *Ih nirun ulsz.* (A zsuanszuankok állama) Ulaanbaatar: Mongol Tudományos Akadémia.

SZÜHBAATAR G.

- 1992 *Mongolin deedzs bicsig.* Ulaanbaatar: Szvmesznaja Russzkogo-mongoliszkaja kompani.

TEKIN Sinasi – TEKIN Gönül Alpay

- 1998 *Rasid-ad-din: Jami –at tawarikh.* Harvard University Press.

UCSIRALTU

- 1997 Hunnugijn heseg üge-jin szojoł szergügelde 5. (Néhány hun szó rekonstrukciója 5.) *Journal of Inner Mongolian Universtiy.* Philosophy & Social Sciences in Mongolian. Hohhot, China. 104–120.

VAJDA Endre

- 1973 *Marco Polo utazásai.* Budapest: Gondolat

VÁMBÉRY Ármin

- 1870 Magyar és török–tatár szóegyeztések. *Nyelvtudományi Közlemények.* 8. 109–190.

VASZILIJEV L. Sz.

- 1977 *Kultuszok, vallások és hagyományok Kínában.* Budapest: Gondolat.

WITTFOGEL K – FENG Ch

- 1946 *Liao-shi. History of Liao dynasty.* Philadelphia.

Borbála Obrusánszky

THE CULT OF THE EARTH MOTHER AMONG THE MONGOLS

As the inquiry concerning the elements of ancient beliefs seems to be one of the most outstanding research fields in Mongol studies, there have been countless articles, studies, and even monographs, published about this specific field both by Mongol and by foreign authors during the past fifty-odd years. In all of these publications though, one very interesting topic, that of the role of female deities, has been covered only tangentially, despite the fact that almost all of these scholarly works contain references concerning its presence and its erstwhile importance. It is mainly because of this deficiency in the relevant literature that I have attempted to figure out how the cult of the earth mother used to be practiced among the Mongol peoples.

The examples described in my paper illustrate the assumption that the cult of female deities among Mongol peoples was primarily based upon the issues of fertility and protection. The connection between the goddesses of natural forces (water, fire, woods, and earth) and the later goddesses called *Etügen*, *Umaj*, and *Esi Katun* has not been satisfactorily explained yet, and we only know for sure that the most important function for all of them was to ensure fertility. Later, for various goddesses, the provision of protection was also an important task beyond fertility. In the Mongol Empire, the official Cult of the Sky existed side by side with the old Cult of the Earth. What is more, they even formed a unity, the same way as the relationship between men and women used to be one of equal sides before the spread of Buddhism in the 17th century.

Kemecsi Lajos

Csizmadia céhtábla a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban

A magyarországi céhemlékek kutatása az egyik legkorábban megindult területe a történeti–néprajzi–ipartörténeti kutatásoknak. A művészettörténet és a helytörténet művelői éppolyan érdeklődéssel fordultak a megmaradt céhemlékek kutatásához, mint az imént említett tudományterületek kutatói. Számos lokális és tematikus munka született ebben a tárgykörben.¹ S az utóbbi években új lendületet nyertek a céhtörténeti kutatások. A közelmúltban megjelent Magyar Kézművesipar története című összefoglaló munka is jelzi a rendelkezésre álló ismeretek gazdagságát, összetett voltát.² Bizonyos értelemben az összefoglaló munkák arra engednek következtetni, hogy a hazai céhek kutatásában a források feltártak, és az emlékek összegyűjtésével az összegzések időszaka következhet. Ezen a képen azonban árnyalnak a közelmúltban előkerült céhes vonatkozású írásos és tárgyi emlékek.³ Napjainkban is felbukkanhatnak váratlanul, az eredeti használati helyüktől akár több száz kilométernyi távolságra is céhekhez kötődő tárgyak-iratok. Az alábbi rövid beszámolóval a néprajzi tárgy-gyarázatok egy sajátos formájához kívánok adalékokat közölni egy szerencsésen megvásárolt műtárgy bemutatásával.⁴

A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum 2004-ben kezdte meg a Felföldi mezőváros (II. tájegység) építését. Az Ipolytól a Bodrogig húzódó bortermelő monokultúrára épülő gazdaságú mezővárosok a 19. század végi filoxéravész után többnyire elszegényedtek. A korábbi prosperitást jelző tárgyi világ, napjainkra szinte felismerhetetlenül átalakult. A múzeum telepítési tervében és szakmai koncepciójában évtizedek óta szereplő tájegység épületeinek berendezési

¹ Vö. Veres – Viga 2006. A céhkataszter napjainkig minden céhtörténeti kutatás kiinduló adatbázisa. Éri – Nagy – Nagybákay 1975.

² Szulovszky 2005. Tudomásunk van két folyamatban lévő kezdeményezésről, melyek szintén kötődnek a céhemlékek kutatásához. A MTA Néprajzi Kutatóintézetében irányított monumentális néprajzi enciklopédia munkatársai elkészítették a kézművességre vonatkozó fejezeteket, illetve a közelmúltban kezdeményezték néprajzkutatók és levéltárosok a céhkataszter modern, kibővített és korszerűsített új kiadását.

³ Most csupán jelzésszerűen utalok családi tulajdonban lévő igen gazdag fazekas céhes irat együttes felbukkanására. Vö. Kemecsi 2006a: 115.

⁴ Vannak olyan sajátos tárgyak, melyeknek gyűjtés alkalmával történő felbukkanása szinte teljesen kilátástalan, ám a múzeumi bemutatás igénye miatt megszerzése elengedhetetlen.

tárgyainak összegyűjtése 2004-ben kezdődött.⁵ A berendezési tervek alapján végzett gyűjtőmunka során közel 7000 darab tárgyat vásároltak/gyűjtöttek az intézmény muzeológusai. A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum több évtized alatt kimunkált kiállítás rendezési metodikája és gyűjtési hagyományai egyaránt szükségessé tették a mezővárosi életmódhoz köthető – ám a terepen eredeti környezetükben már fellelhetetlen bútorok és kiegészítők gyűjtését. A Felföldi mezőváros tájegység a múzeum történetében egyedülállóan gyors előkészítő munka után épült meg. Különösen nehezítette a feladatot, hogy törekedni kellett a lehető legjobb állapotú tárgyak megszerzésére, hiszen a rendelkezésre álló idő a hosszúságos restaurálást nem tette lehetővé. A muzeológiai osztály munkatársai a hagyományos néprajzi terepmunka mellett műkereskedőktől, magángyűjtőktől is vásároltak tárgyakat a berendezésekbe. A jellegzetes mezővárosi polgári életmód sajátos tárgyi világának rekonstrukciója már csak az ilyen kiegészítő tárgyforrások alkalmazásával sikerülhetett a 21. században.

A tájegység módosított telepítési koncepciója részeként egy tályai épület is megépítésre került.⁶ A berendezési terv az egykori csizmadia műhely berendezésén túl a 19. század utolsó harmadában jellemző iparos enteriőr megvalósítását is célul tűzte ki. A mívés bútorok, berendezési tárgyak mellett a jellegzetes iparos életmódhoz kötődő tárgyak gyűjtése is megindult. A 18. század végén a 19. század elején a csizmadiák száma országosan megfigyelhető, hogy rohamosan megnőtt. A csizma viselete minden társadalmi rétegben általánossá vált. Jellemző mezővárosi iparágnak tekinthetjük a csizmadia mesterséget.

A tájegység házaihoz szükséges berendezési tárgyakat keresve jutott el a tájegységépítés két koordinátora, Cseri Miklós főigazgató és Kemecsi Lajos muzeológiai osztályvezető egy magángyűjtőhöz, akitől több más tárgy (hutaüvegek, kerámiák, munkaeszközök) mellett megvásároltak egy céhbehívó táblát is, 2005. március 13-án. A jó állapotú tárgy származási – használati helyéről az eladó gyűjtőnek nem voltak információi és a tárgyon sem szerepelt ilyen jellegű jelzés.

A tárgy felirata szerint 1862-ben készült, amely a bemutatás kiválasztott periodusába jól illeszkedik. A sárgarézből készült tábla homorúan ívelt oldalú, lekerekített sarkú, felül köríves záródású forma. Nyelének nyakrészén két gyűrűvel ellátott, enyhén szélesedő, legömbölyített végén átfúrt gombbal. Lapját mindkét oldalon ráerősített tagolt peremrész szegélyezi. Hátlapján díszes sarkú hosszúkás, alul-felül ívelt oldalú levéltartó keret. A lapra erősített mozgó kapcsolattal záródik. Méretek: tábla magassága: 20.5 cm, szélessége: 15.6 cm, nyél: 15 cm, teljes hosszúság: 33.8 cm.

⁵ A tájegység megnyitására 2006. május 27-én került sor. Kemecsi 2006b.

⁶ A tályai házzal kapcsolatos muzeológiai feladatokkal megbízott Balassa M. Iván épülettörténeti kutatásai alapján megállapította, hogy a felépítendő ház több generáción keresztül a településen dolgozó csizmadia mesterek otthona volt.

A tárgy egyik oldalán az alábbi vésett felirat olvasható: „A Csizmadia Czéh Részére Készült az 1862dik Évben Czmst Gy.I.P.I. N.G. Kszt.St.H.W.” A szűkszavú szöveg általánosan jellemző a céhbehívótáblák üzeneteire. Rendszerint nem írják ki a helység nevét, alkalmanként csak rövidített betűkkel jelezték. A mesterség és az évszám megjelölése mellett megjelenő kezdőbetűk az akkori céhmesterek nevére vonatkoztak. Érthető, hogy a hely megjelölésére nem helyeztek súlyt – hiszen a céhpecsétekkel ellentétben – a céhbehívótáblák használatára kifejezetten a céh székhelyének területére szorítkozott. Az is jellemző, hogy a felirat mellett a 19. század második felében készített táblákon már nem jelennek meg a mesterség jelvényei. Igaz, hogy a tábla bal szélén az egykori szegecs helye jelzi, hogy egykor valamit – talán a mesterség egyik jelképét egy kis csizmát – rögzített.

A tábla feliratos oldalán az eredeti szöveg mellett alig olvasható karcolások találhatóak. Ezen karcolások egy része monogram, és néhány girbegurba számjegy is felismerhető. A jeleket különböző technikákkal különböző kezektől származtathatjuk. Jól olvasható „K I”, „K L”, „R M”, „P L” kezdőbetűk és „KUKUSZ MIKLOS” neve, 1897, 1904 évszámok. A karcolások egymást is metszik és keverednek a használatból adódó sérülésekkel a tárgy felületén. Minden esetre a másodlagos és utólagos jelölés nem példa nélküli a hazai céhbehívótáblák esetében. A készített céhtisztviselők általában monogramukkal, esetenként nevükkel is megörökítették magukat a céh hivatalos tárgyain. A későbbi tagok, esetenként tisztviselők, már csak ilyen utólagos és nem hivatalos módon próbálhatták meg saját jelüket szerepeltetni. Hasonlóan összekarcolt és monogramokkal, évszámokkal dekorált táblája maradt fenn a miskolci csizmadiák céhének 1855-ből. A Bodó Sándor által publikált műtárgyon is szerepeltek jóval a céhrendszer hivatalos megszűnése után keletkezett jelzések.⁷

A néprajzi szakirodalom, könyvészeti kutatások és a vonatkozó múzeumi gyűjtemények adatainak feltárásával sikerült a műtárgyat beazonosítani.⁸ (Leltári száma: 2005.49.22.) A történeti Magyarország területéről több, mint 500 céhbehívótáblát ismer a szaktudomány. Többségüket múzeumok gyűjteményeiben találhatjuk. A táblák egy része fémből (rézből, ónból) készült, legtöbbjük fából faragták. A Felvidéken elsősorban a réztáblák voltak elterjedve. A legnagyobb számban a csizmadiák behívótáblái maradtak fenn, érthetően hiszen a legtöbb céh is ebből a mesterségből működött hazánkban. Az országszerte elterjedt címerük a csizma volt.

⁷ Bodó 1968: 204.

⁸ Analógiája szerepel a Magyar Néprajz Kézművesség kötetének csizmadiákról írott fejezetének illusztrációjaként. Gáborján 1991: 308.

a tábla az üzenetet utoljára megkapó céhtagnál (elnevezése helyenként: „tábla-fia”) maradt, aki a legközelebbi gyűlésen szolgáltatta vissza a céhmesternek.

Nagy jelentősége volt annak, hogy a tábla gyorsan járjon körbe. Különösen a nagylétszámú céhek ezért készítettek több táblát is, és párhuzamosan zajlott a tagok értesítése. Ezért készítettek a debreceni csizmadiák egyszerre hat táblát. Ekkor a helyben dolgozó csizmadiák száma Debrecenben elérte időszakosan a 750 főt is!¹¹ A céhtagokat lakóhely szerint osztották csoportokba, ezeket „járásoknak” nevezték. A hatékony működés feltétele volt a tagság sikeres összehívása. Aki elmulasztotta az összejövetelt, komoly büntetésre számíthatott, akárcsak az a mester, aki megtagadta a tábla továbbadását, vagy nem az előírt módon és tisztelettel hordozta a céhtáblát.

Kezdetben az írni – olvasni tudás teljes hiánya a szóbeli üzenet közvetítését igényelte. Erre az időszakra emlékeztetnek a pajzs alakú, a céh címereként értelmezhető táblák, illetve a „bemondótábla” elnevezés. Az írásos üzenet elterjedése miatt a táblák funkciója megváltozott. Ezt a megváltozott funkciót jelezték a szegecselt keresztpántok, ajtócskák, szekrényké, ahová az üzenetet hordozó leveleket rögzítették. Az üzenet mellé gyakran névsort is mellékeltek, melyre az üzenet hordozói vagy az értesített mesterek megjegyzéseket tettek. (Pl. „Látam”, „Nem mehet”, „Nincs hon”).¹²

A céhbehívótáblák külön típusába tartoznak a nyeles táblaképek. A Felföldön a nyeles céhbehívó- és hirdetőtáblák voltak a legelterjedtebbek. Ilyenek a debreceniek is, melyek szinte egységesen rézből, kinyitható, keretes, betét nélküli üres ajtócskával voltak felszerelve. A céhbehívótáblák használata széles körben elterjedt hazánkban, mégis felismerhetőek területi jellemzők. Az ismeretlen helyről származó csizmadia tábla egykori használati helyeként elsősorban azok a települések jöhetnek számba, ahol nagy létszámú csizmadia céh működött és idegen, nyugati „hospesek”, „olaszok” is éltek.

Az elsősorban magyar jellegű céhnek számító csizmadia mesterség egyik központja volt Debrecen, ahol az egykori céhek behívótábláinak szinte teljes sorozata megmaradt. Szalay Emőke alapos kutatásai alapján tudjuk, hogy a debreceni csizmadiák hat egy időben készített céhtáblája közül öt darabot a Déri Múzeumban őriznek. A múzeumunk által megvásárolt tábla a hiányzó hatodik csizmadia céhbehívó tábla. S bár a Céhkataszter szerint az ország más múzeumban nem őriznek debreceni táblát, a felbukkant tárgy igazolja, hogy akár hosszú idő után is előkerülhet akár végleg eltűntnek ítélt tárgy is.

¹¹ Nagybákay 1981: 11.

¹² Bodó 1968: 172.

A csizmadiák céhének Debrecenben 1604-ből ismert az első táblája és 1808, 1816 után, 1862-ben is készítettek újabb darabokat. Utoljára a hatos sorozatot. A Déri Múzeum gyűjteményében lévő táblákat az I. világháború idején, 1917-ben a Hadsegélyező Hivatalból juttatták a múzeumba.¹³

Debrecenből szintén Szalay Emőke közléséből ismerünk csizmadia céhtáblában „járatott” üzenetet is: „*A tábla jár kedden Dél után 3. órára Nagy Szappanos utcára Tolnai János úr gyermekének temetésére minden társulati tag szíveskegyen megjelenni segédestől együtt a táblát jól vigyék.*” (1862) „*Fel kérem az igen tisztelt társulati tag urakat, akik árulni szoktak a heti vásáron, hogy kedden reggel 6 órakor mindenki a szokott hejen sátrastól ott legyen mert új áruló hejosztás lesz.*” (1926.)¹⁴

A céhbehívótáblákban talált utolsó üzenetek mintájára a tállyai házban bemutatásra kerülő táblához is rekonstruálunk a műtárgyhoz igazodó méretű, tintával írott üzenetet. Az analógiák alapján megállapítható, hogy bár Magyarországon a céhek 1872-től fokozatosan megszűntek és ipartársulatokká alakultak át, a céhes hagyományok azonban még évtizedekig tovább éltek. Ennek megfelelően továbbra is használatban maradtak a céhbehívó táblák is, egészen a második világháborút közvetlenül megelőző időkig, sőt kivételesen az 1950-es évekig is. Ennek megfelelően a múzeumi bemutatásra kiválasztott időszakban a tállyai csizmadia mester házánál hitelesen szerepelhet a fontos funkciójú tárgy a berendezésben.

A tállyai ház berendezéséhez megvásárolt és debreceniként beazonosított céhbehívótábla néprajzi, iparművészeti, eszköztörténeti vonatkozásaival értékes emléke a magyar művelődéstörténetnek és hangsúlyos eleme a múzeumi enteriőrnek. A néprajzi gyűjtemények változatos gyarapítási formái között a kezdetektől megtalálható a műkereskedelemből, magángyűjtőtől származó vétellel szerzett tárgyak sora. A hagyományos terepmunka formálódásával illetve a társadalmi-gazdasági környezet alakulásával párhuzamosan az ilyen jellegű tárgy gyarapítások szerepe átalakul és még hosszú ideig fennmarad.

IRODALOM

BODGÁL Ferenc

1957 Céhes hagyományok a kisipari munkásoknál. Kézirat. *Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára* 299. sz.

BODÓ Sándor

1968 Céhbehívótáblák a miskolci Herman Ottó Múzeumban. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* VII. Miskolc 171–211.

¹³ Szalay 1978: 203, 213. Ezért hiányoznak Zoltai Lajos korai közléséből. Zoltai 1906.

¹⁴ Szalay 1978: 225–226.

- 1969 Két miskolci céhbehívótábla és két névsortábla. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 8. 37–42.
- ÉRI István – NAGY Lajos – NAGYBÁKAY Péter
1975–76 *A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere I–II.* Budapest
- GÁBORJÁN Alice
1991 Magyar bőr és lábbeli készítés. In *Magyar Néprajz* III. Kézművesség. 282–308.
- KEMECSI Lajos
2006a A tatari fazekasok szervezeteinek története. In Holló Szilvia Andrea – Szulovszky János (szerk.): *Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében.* Budapest – Veszprém. 115–126.
2006b Megnyílt a Felföldi mezőváros tájegység a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. *Néprajzi Hírek* 3–4. 42–44.
- NAGYBÁKAY Péter
1964 Veszprémi és Veszprém megyei céhbehívótáblák. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* II. 341–363
1981 *Magyarországi céhbehívótáblák.* Budapest
- SZALAY Emőke
1978 Debreceni céhbehívótáblák. *A debreceni Déri Múzeum évkönyve* 1977. 201–227.
- SZULOVSZKY János (szerk.)
2005 *A magyar kézművesipar története.* Budapest
- VERES László – VIGA Gyula (szerk.)
2006 *Kézművesipar Északkelet-Magyarországon.* Miskolc
- ZOLTAI Lajos
1906 Czéhládák és egyéb czéhemlékek a debreczeni városi múzeumban. *Néprajzi Értesítő* VII. 3–4. 241–244.

Lajos Kemecsi

BOOT-MAKERS' SIGNBOARD IN THE SZABADTÉRI NÉPRAJZI MÚZEUM
[HUNGARIAN OPEN AIR MUSEUM] IN SZENTENDRE

The recovery and study of material and other kinds of evidence remaining from the past of guilds in Hungary seems to be one of the fields the historical, ethnographical, and industrial-historical research of which was started at a fairly early date. Through this brief account and presentation of a work of art, it is my intention to provide additional information concerning a particular form of the collection of objects in the field of ethnography.

Work on the construction of the section called *Felföldi mezőváros (II. tájegység)* [Highland market town (geographical region II)] in *Szabadtéri Néprajzi Múzeum* [Hungarian Open Air Museum] in *Szentendre* was started in 2004. As part of the modified building concept of the geographical region, a building from the settlement called *Tállya* was also installed here. This is the building of a workshop that contains the exhibits of the bootmakers' trade, so characteristic of market towns. The signboard located in the building was purchased from the owner of a private collection in March 2005.

This signboard (inventory no.: 2005.49.22.), purchased as part of the furniture for the building and identified as originating from the city of *Debrecen*, is a precious vestige of Hungarian history of education and an emphatic part of the museum interior. From the very beginning, a series of objects purchased from art traders and from private collectors have been among the sundry forms of collecting exhibits for ethnographical repositories. Parallel with the forming of traditional field work and the shaping of the social-economic environment, the role of such objects and articles will certainly go through some change and will surely survive for a long time.

A tiszafüredi fanyergék korai díszítőstílusa *Faragótechnika, motívumok és kompozíciós elrendezés szerepe a kormeghatározásban¹*

Néprajzi és régészeti nyeregkutatásunk az utóbbi évtizedekben megélénkölt. Sorra jelentek meg a régészeti ásatásokban előkerült nyeregdíszeken alapuló, esetenként keleti előzményekre is kitékintő nyereg-rekonstrukciók. A néprajzi áttekintések a tanulmányok mellett időszaki kiállítások formájában is megjelentek.² Kísérletek történtek a magyar típusú csontos, illetve a faragással díszített darabok gyártóközpontjainak azonosítására, továbbá az ornamentika szemiotikai elemzésére is.³ A néprajzi kutatások ilyen irányú elmélyülését az alábbiak indokolták:

A fanyergék a célszerű használatnak megfelelő formát már igen korán elnyerték. Ez a forma és szerkezet, mint Gráfik Imre megállapítja, az eltelt évszázadok során alig szorult változásra.⁴

Az alig változó forma és szerkezet egyik típusa a 18. század elejétől a huszár-ság szabályzatban rögzített hivatalos nyeregtípusa lett.

Igen hasonló szerkezetű, csak apróbb részleteiben eltérő ún. magyar nyereget használtak a köznapi közlekedés mellett a fogathajtók, előljárók és a pásztorok is a huszárnység jelentősebb szerkezeti átalakulásáig (1832, 1868).

A díszíthető felületek (nyeregdeszka, kápák és kápakanalak külső és belső oldala) sok esetben a díszítmények szerkezeti rajzát, kompozíciós elrendezését és témakörét is meghatározták.

A magyar nyereg a tényleges használatból a 19. század végétől fokozatosan kikopott. A köz- és magángyűjteményekbe került példányok néhány kivételtől eltekintve semmilyen készítőre és készítési helyre, időre vonatkozó megbízható

¹ A tanulmány az OTKA T 046165 nyilvántartási számú támogatásával készült, mely 2004–2007 között a Kárpát-medencében a díszített fanyergék tanulmányozását tette lehetővé.

² László 1941; Garam 1969; U. Köhalmi 1972; Dienes 1972; Bálint 1974; H. Tóth 1976; Révész 1993, 1996; Szöllősy 1998; Gráfik 2002, 2002 b; Füvessy 1996, 2003 a, 2003 b, 2003 c, 2004, 2006, Kiállítások: Magyar nyereg, füredi nyereg (Kiss Pál Múzeum, 1992), Nyeregbe (Néprajzi Múzeum, 2002).

³ Torma 1979; Füvessy 2003b, 2003c, 2004, 2006; Gráfik 2005.

⁴ Gráfik 2002: 6.

adattal nem rendelkeznek. Kutatásaim arra irányulnak, hogy díszítőmotívum és díszítőtechnika alapján kíséreljem meg a készítőhely és műhelycsoport meghatározását.

Ezzel a módszerrel már korábban sikerült azonosítani nyolc, datálásuk alapján 1786-tól 1849-ig működő kétgenerációs kiskunhalasi műhelycsoportot, mely birodalmi vagy országcímerrel, illetve összetett virágkompozícióval díszítette a megrendelésre gyártott nyergeket.⁵ Ezeknek a daraboknak ornamentikája a történeti stílusokhoz még igen közel áll, egy részük az új stílusú népművészet legkorábbi nyeregpéldányai közé tartozik. Készítőik céhkeretek között tanultak, s vélhetően a korábbi csontos nyergek ornamentikájából is több reneszánsz és barokk elemet vettek át.

A szép komponálású és igen kvalitásos kiskunhalasi nyergekről és azok mestereiről a 18–19. századi források hallgatnak, s mindegyik a füredi készítmények kiválóságát hangsúlyozza. A füredi és halasi nyergek azonos szerkezeti elemek alapján készültek, s ha nem vésték volna néhány halasi nyereg kápájának alsó részére a készítési hely rövidített nevét (KKHV, KHV, K.K.HALASON), minden további nélkül tiszafüredinek tarthatnánk. Apróbb jellegzetességek utalnak az eltérő központra, mint többek között a rézlemezes szegélyezés, a kimunkáltabb és a történeti stílusoktól még kevésbé eltávolodott virágbokros, levélindás és címeres témaválasztás. Az igen mives domború faragás már a legkorábbi, 1786-os datált darabon is jelen van.⁶

A FÜREDI NYEREGGYÁRTÁS KEZDETEI

A tiszafüredi nyereg a 18. század közepén országosan ismert volt. *Amade* László, aki az 1734-ben felállított *Háver*-féle huszárezred kapitányaként 1750-ben vált meg a katonaságtól, egyik versében már említést tett róla.⁷ *Gvadányi* József emlékei is nagyjában erre az időszakra vonatkoznak, amikor a füredi nyerget két elbeszélő költeményében, a *Falusi* nótáriusban, majd a *Rontó Pál*ban is szerepeltette. Bár művei 1790-ben és 1793-ban jeletnek meg, élményeit aktív gyalogos, majd huszártisztként a 18. század közepén szerezte.⁸ A 18. század végétől már történeti és statisztikai munkák, útleírások is fontosnak tartották a vá-

⁵ Füvessy 2003a, 2003b, 2003c, 2004, 2006.

⁶ Bozsó-gyűjtemény (Kecskemét)

⁷ Tolnai 1919: 150; *Amade* 1997: 117.

⁸ *Gvadányi* 1975: 124, 313; Füvessy 1996: 355.

ros bemutatásakor nyeregyártását kiemelni.⁹ Nyeregyártói már a 18. század második felétől Poroszországban is ismertek voltak.¹⁰

A mesterség füredi kezdeteiről a levéltári források ugyan hallgatnak, de az újabb adatok ismeretében a 18. század elejére tehetjük elkülönült formájának kialakulását és írott anyagban való jelentkezését. Egy 1713-as füredi összeírásban már egy *nyereg tsinálót*, Tokaji Pétert név szerint is megemlítettek, majd 1725-ben Nagy Ferencről, 1736-ban Berta Istvánról derült ki, hogy nyeregyártással foglalkozott.¹¹ 1755-ben, 1765-ben és 1766-ban polgári perekben szerepelnek a nyereg és a nyerges mesterek.¹² Az 1765-ös és 1766-os perben több nyergest név szerint is említettek (Nyihos Pál, Nyihos János, Hegedüs János, Gyulai János, Tapasztó Mihály, öreg Kováts András és fiai). A farbőrrel ellátott nyeregváz darabja ekkor 1 rénes forint volt. A megrendelésekre már ekkor *előpénzt* vettek fel, a kápákhoz szükséges keményfát helyi megbízottak segítségével a Bükk-hegységben a *Cserépi hegyből* szerezték be.¹³

A tiszafürediek nyeregyártása a 2005-ben kiadott Sziígyártók és nyeregyártók árszabásai egyik limitációja szerint már korábban is szélesebb körben ismert lehetett. Békés vármegyében 1724-ben a *Simá paraszt nyeret Füredi módon*, illetve ennek *Mettczessél* díszített változatát külön limitálták. Az előbbi ára 45 krajcár volt, míg a faragással díszítettért 1 forint 30 krajcárt kérhettek.¹⁴ Ez a tiszafüredi nyereg legkorábbi eddig ismert említése. Ez az adat annak is bizonyossága, hogy a Tiszafüreden gyártott nyereg Békés megye vásárain jelen voltak, ahol elkülönült típusként már számon tartották.

A tiszafüredi nyereg a 18. század elején a Habsburg Birodalom huszárezredei szabványosított nyeregtípusához hasonló szerkezetűek lehettek. A nyergesek a megrendelések érdekében a szabványhoz igazították készítményeiket. A hadiipar mellett vásárokon is értékesítették nyergeiket, mely vásári vonzáskörzetükben külön típusként vált ismertté. A tiszafüredi nyereg első hiteles példánya az újabb kutatás szerint 1769-ből maradt fent. Az erdélyi válaszüti (Rascruçi) Kallós-gyűjtemény megbecsült darabja.¹⁵

⁹ Vályi 1796. I: 698; Townson 1797: 233; Erdélyi 1985: 36; Fényes 1851 I: 58.

¹⁰ Nagy Frigyes hadseregébe magyar huszártiszteket és altiszteket vett fel, a gyártási tapasztalatok átadása céljából füredi nyergeseket vitetett ki (v.ö.: Pettkó-Szandtner 1931: 211.); Fényes Elek 1819-ből talált adatot füredi nyergesek berlini tevékenységéről (v.ö.: Fényes 1851: I. 58.).

¹¹ Tokaji: HML IV-7/b/1. 552; Nagy: HML IV-7/b/2. 556; Berta: HML IV-7/b/2. 58.

¹² HML PP. 548. – 1755. április 17.; Összehasonlításként 1741-ben Heves megyében a lovas katonák felszerelésekor 1 forint volt a pusztai nyereg, 1744-ben egy vánkossal és oldalbőrrel ellátott nyereg 1 forint 50 dénár volt (v.ö.: HML IV-1/b/18).

¹³ KPM tört. – dok.: 69.78.1. (v.ö.: Füvessy 1996: 355–357.)

¹⁴ Békés Megyei Levéltár IV. A. 1. Békés Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai 108/1724. (v.ö.: H. Csukás 2005: 208.)

¹⁵ Kallós-gyűjtemény 2006.37.01.

Közgyűjteményeinkben több 18–19. század fordulójához köthető füredi darab is található. Ezek a darabok a Kiskunhalason készült nyergektől némileg eltérő díszítménnyel rendelkeznek, melyek a történeti stílusokhoz való kötődésüket hamarabb elvesztették, a paraszti ízléshez gyorsabban idomultak. Két datált példánytól eltekintve datálatlanok, de első kápjuk meredek dőlésszögét, erősen stilizált növényi ornamentikáit, gótikus eredetű indasorait kormeghatározónak tekinthetjük.

A kevés fennmaradt korai példány nem áll arányban a nyereggéártással foglalkozók számával. Külön kimutatás Tiszafüred nyergeseiről soha nem készült; az 1828-as összeírásban – annak ellenére, hogy már céhes iparnak számított – nyergesekről nem történt említés.¹⁶ Az egyházi anyakönyvek 1829-től utaltak a beírtak foglalkozására, leginkább a halotti anyakönyvi résznél. Csak a református halotti anyakönyv 1829–1849 közti éveiben az elhunytak között foglalkozásuk feltüntetésével huszonnégy 18. században született nyereggéártóról tett említést: (1829: *Nácsa Gyulai* János 87 é.; 1830: *Turgonyi Szabó* Ferenc 53 é.; *Puskás Bálint* 48 é.; *Bodnár* István 56 é.; 1831: *Kovács* András 48 é.; *Nácsa Gyulai* István 87 é.; 1832: *Labancz* Mihály 69 é.; 1833: *Kovács* Mihály 58 é.; *Tapasztó* György 42 é.; *Hardicsai* István 88 é.; 1834: *Tapasztó* Mihály 38 é.; 1835: *Nagy* Miklós 54 é.; *Kiss* Bálint 77 é.; *Ferge* György 51 é.; *Dési* István 56 é.; 1836: *T. Nagy* Ferenc 74 é.; *Tapasztó* György 68 é.; 1837: *Dési* János 62 é.; 1838: *Kun* János 42 é.; 1840: *Gyöngyösi* István 59 é.; 1842: *Kuli* Mihály 75 é.; 1843: *Kovács* Péter 77 é.; 1846: *Ferge* Bálint 72 é.; 1849: *Harditsai* Sándor 68 é.).

Mellettük összeírásokban nyeregkészítőként 1713-ban *Tokaji* Péter, 1725-ben *Nagy* Ferenc és 1736-ban *Berta* István neve szerepelt.¹⁷ 1765–66-ban két helyi ítélezésű bűnperből további nyergesek nevére derült fény: *Tapasztó* Mihály, öreg *Kovács* András és fiai, *Nyíhos* Pál, *Hegedüs* János, *Gyulai* János.¹⁸ *Nyerges* ragadványnévként 1760-ban *Kis* János, a 18. század utolsó negyedében *Nagy Mihály*, *Miklós*, *Ferenc*, *István*, továbbá *Ferge* György és *Molnár* Mihály vezetékeve előtt találjuk.¹⁹ 1770 májusában *Kovács* István nyerges Pál nevű fiának keresztelését jegyezték be.²⁰

A nevek ismeretében a *Kovács*-, a *Tapasztó*-, a *Harditsai*-, a *Ferge*-, a *Nácsa Gyulai*-, a *Nagy*- és a *Dési*-család esetében bizonyítható, hogy többgenerációs nyerges familia volt. Véltetően a *Kuli*- és a *Gyöngyösi*-család is közéjük tartoz-

¹⁶ A céhes múltra az 1822-es datálású céhbehívó-táblájuk utal (NM 51.31.283.). Más céhdokumentumuk, köztük a privilégium sem maradt fenn, mely azt a feltételezést is lehetővé teszi, hogy egy környező nagyobb város vidéki mesterei közé tartozhattak.

¹⁷ HML IV-7/b/1 552 (Tokaji); HML IV-7/b/2 556 (Nagy); HML IV-7/b/2 58 (Berta).

¹⁸ KPM történeti-dokumentumok.: 69.78.1.

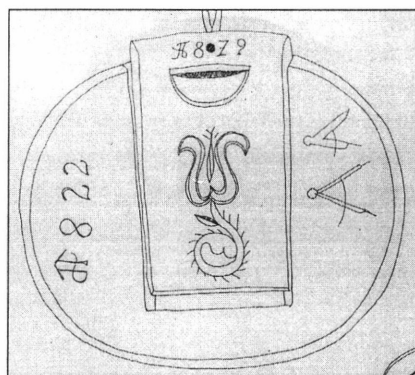
¹⁹ RVA I. 116, RVA II. 48, 52, 58, 64, 65, 79, 85.

²⁰ RVA I. 67.

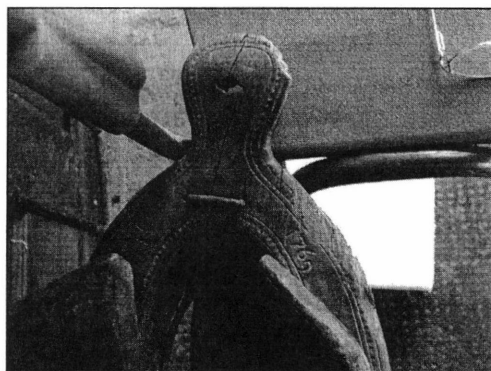
hatott. A folyamatban lévő anyakönyvi kutatások a többgenerációs családok számát jelentősen növelhetik. Az anyakönyvi adatok azt bizonyítják, hogy a 19. század közepéig csak tősgyökeres református családból kerültek ki nyergesek. Nagy részük töredéktelkes jobbágy volt, s lakóhelyük tekintetében is többen egymás szomszédságában, a mai Józsa és Bernáth úton éltek.

A NYERGEK FARAGOTT DÍSZÍTMÉNYEI

Fanyergeink nagyobb számban a több megbecsülésnek örvendő díszített példányok közül maradtak fenn. Készítőhelyhez és készítési időhöz kötésük az ornamentika és a díszítőtechnika segítségével is nagyobb nehézségbe ütközik. Az azonosításhoz segítségül hívhatjuk a vizsgált térség más tárgyakon megjelenő faragott díszítményei mellett a fanyergek díszítőtechnikáját, a használt cifrázovasakat, az alkalmazott ornamentika témaválasztását, annak tipikus elemeit, továbbá a díszítmények szerkezeti elrendezését. A nyereg szerkezete, kápájának dülésszöge, kápakanalainak alakja is a kormeghatározás fontos eleme. A tiszafüredi nyergesek esetében ennek segítségével 1769-től tudjuk nyomon követni a motívumfejlődést, melyek közül most a korai időszakot tekintjük át.

1. kép. A tiszaüredi nyergesek céhbehívó táblája (Budapest – NM 51.31.283.)

2. kép. 1769-es nyereg kápájának évszámos hátdala (Válaszút, Kallós-gyűjtemény)

A füredi nyergesek céhbehívó-tábláján két dátum látható: 1822, 1849. Ez utóbbit 1879-nek is lehet olvasni, mely esetleg a nyergesek ipartársulatba való lépését jelzi. A tábla minden valószínűség szerint 1822-ben készült. Évszámos oldalán vésett és lapos faragással álló, visszahajló száron ülő tulipánt alakítottak ki. A motívum két jellegzetes eleme, a visszahajló leveles ág, továbbá ennek sugárszerű keretezése a korai nyergesek gyakori, más díszítményekkel kombinált

eleme (1. kép). A 19. század elejének Tiszafüreden honos faragó ornamentikájához gyűjteményeinkben csak két datált darabot találunk: egy 1838-as széket és egy 1847-es datálású gyalut.²¹ Segítségül hívhatjuk még az 1819-ben épült mósos jobbágyház mestergerendájának faragott motívumait.

K. Csilléry Klára, amikor a Néprajzi Értesítőben a bútorgyűjtemény gyarapodásáról 1969-ben beszámolt, külön kiemelte a Tiszafüreden vásárolt 1838-as, egy darab fából kialakított támlásszék díszítményének rokonságát a tiszafüredi nyergekével. A szék igen pontosan adatolt. Készítője Négyesi Pál barkácsoló parasztgazda volt, aki a szék hátlapján monogramját is megörökítette.²² A szék támlájának mind elő-, mind hátlapját gazdagabb indasor díszíti, melyhez igen hasonló motívum egy hosszú feliratú tiszafüredi mestergerendán is szerepel. A gerendát 1819. január 29-én faragták. Az indadísz az építető vezetéknevének kezdőbetűjét és az évszámot emeli ki, illetve keretezi, motívumai a nyergek kápájáról is visszaköszönnek.

1847-ben egy K A (Kuli András) monogramját viselő gyalun is feltűnik a vésett, lendületes indasor. Maga a motívum ugyan nem füredi jellegzetesség, hiszen a népművészet, főleg a pásztorművészet számos tárgyán még a 19. század végén is gyakori, csupán azt jelzi, olyan stíláriis sajátosság, mely a fanyergek, de más faragott tárgyak esetében Tiszafüreden is jelen volt. K. Csilléry Klára kutatása szerint az indás minta gótikus eredetű, szívósan továbbélő motívum, mely a 18–19. századi népi bútorokon is fellelhető. A díszített felületen már nem központi szerepet játszik, néha virággal kiegészülve a peremre szorul.²³

A nyergeket ritkán látták el különösebb dísszel. A tömeghasználatra – huzárság – készített nyergek dísztelenek voltak, a díszített példányok leginkább tisztek megrendelésére készültek. A Tiszafüredhez közeli kiváltságos terület (Jászkunság) és a tágabb környék kisnemesei, továbbá a tehetősebb jobbágyok közül kerültek ki leginkább az egyéni megrendelők, de vásári értékesítésre is készültek díszesebb példányok. Tiszafüred mezőváros vezetői által közvetített megrendelések vagy ajándéknak szánt darabok is díszítettek, esetleg bőrbevonatok lehettek.

Ilyen nyeregre utal az 1755-ös per is. 1751 késő telén Hegedűs György füredi borbíró, Csatári Pál, a város főbírája és Kiss István nótárius Egerben szállásadójuknak, Liptay úrnak 3 köből búzát és két nyeret vittek. A nyergek darabjéért Liptay 2 rénes forintot fizetett a borbírónak, melyről az a városnak nem számolt

²¹ NM 67.177.1.; KPM 73.132.1.

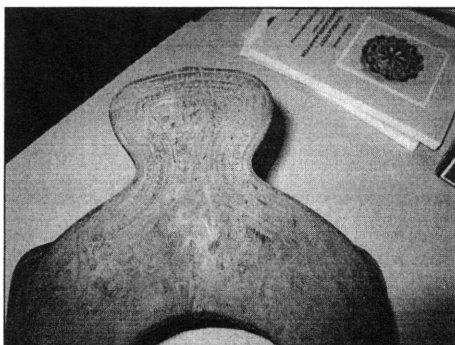
²² K. Csilléry 1969: 73–74; fotóját a 22. 23. és 24. képen közli. A széket Kádár József gyűjtő vásárolta, majd adta később el a Néprajzi Múzeumnak, a készítőre vonatkozó adatok is tőle származnak.

²³ K. Csilléry 1991: 506–507.

el.²⁴ A nyergek áruk alapján a jobb minőségű, díszesebb fajták közé tartozhattak, hiszen 1741-ben 1 forint értékben említették a lovaskatona felszerelésekor vásárolt *pusztai nyerget*, s ugyanennyi értékkel számolták el 1765-ben a tiszafüredi Nyíhos-árvák megsegítésére befejezett nyergek darabját is. A Dunántúlon, Veszprém és Fejér megyékben 1746-ban *egy jó finom Katonának való magyar Nyereg* ára 70 dénár volt. Az árszabást a megye 1755-ben változatlan formában – 70 dénár – vette át.²⁵

3. kép. A válaszüti nyereg ékrovásos, indadíszes részlete (Válaszút, 2006.37.01.)

4. kép. Noszvajról gyűjtött fanyereg (Sárospatak – SRGYM G.1941.11.)

A tiszafüredi nyergesek készítményeiket eddigi tudomásunk szerint csak két esetben datálták. Az egyiket 2001-ben ajánlottak fel megvételre a Szabadtéri Néprajzi Múzeumnak. 1869-ben készült, s mind díszítmény, mind színezés szempontjából több, a 19. század második felében készült nyereggel megegyezik.²⁶ Egyszerűbb, rozettás kápakánál-díszei három-négy évtizeden át szinte változatlan formában vannak jelen az emlékanyagban, utalva a nyereg-ornamentikák lassú ütemű változására. A másik nyereg 1769-ben készült, a dátum vésett kivitelben a kápa alsó oldalán található (2. kép).²⁷ Egyszerű vésett és ékrovásos motívumai, kápakánálának megmintázása fontos segítséget nyújtott a korai darabok azonosításához.

A nyergeket a kápakánál-formaváltozatok gazdagsága jellemzi, mely a használat (hadviselés, pásztorkodás, fogathajtás, köznapi használat), az ornamentikával, annak kimunkáltságával, szerkezeti elrendezésével is összefüggésben áll. A formaváltozatok közt ívelt, nyújtott vonalú, továbbá kerekded, illetve ovális

²⁴ HML PP 548. 1755. ápr. 17.

²⁵ Szederkényi 1893. IV: 225; KPM tört-dok.: 69.78.1; H. Csukás 2005: 216.

²⁶ Gráfik 2002. A nyereg a Tiszafüred melletti Egyekről származott, de megvételétől a Szabadtéri Néprajzi Múzeum elállt.

²⁷ Válaszút (Rascrucci), Kallós-gyűjtemény 2006.37.01.

változatok egyaránt előfordulnak. A korai darabok általában nyújtott vonalat követnek, és az újabb eredetűnek tartott, kimunkáltabb domború faragásukkal tűnnek ki későbbi társaik sorából. Ez utóbbiaknál a 19. század végéhez közeledve inkább az egyszerűbb, lapos faragás dominál. A kápák és kápakanalak szegélyezésekor a korai készítményeknél még nem cifrázóvasat használtak, hanem vésővel, faragókéssel kialakított ékrovást, mely ezt a korai füredi csoportot a datált kiskunhalasi készítménytől jól láthatóan elkülöníti. Füredi sajátosságnak tartjuk a nyeregszárny közepének vésett, ékrovással kiegészített indás keretezését is.

A faragással díszített korai füredi nyergek a Kárpát-medence távolabbi pontjaira is elkerültek. Őrzési helyük területileg igen szórt, a vajdasági Zenta (Senta), Újvidék (Novi Sad), a felvidéki Túrócszentmárton (Martin), Alsó-Kubin (Dolny Kubín), Kézsmárk (Kiezmárk), az erdélyi Válaszút (Rascusi), Kolozsvár (Cluj), Bölön (Belin), továbbá Székesfehérvár, Vásárosnamény, Debrecen, Békéscsaba, Sárospatak, Mezőkövesd, Karcag, Csongrád, Szentés, Szeged, Tiszafüred és a Néprajzi Múzeum gyűjteményeiben egyaránt előfordulnak.

Közös sajátosságuk a kápák vésett indasora, a kápafejek igen kimunkált stilizált növényi ornamentikája. A kápákat és a kápakanalakat alsó oldalukon ékrovás, beütött minta díszíti, s néhány igényesebb példány kápaínak alsó oldalán domború faragású indasor található. A nyeregszárnyakon a szíjazat szereléséhez szükséges lyukakat, átvágásokat az ornamentika szerves részének benyomását keltve vésett és ékrovásos díszítmények keretezik. Néhány darabon a nyeregszárny külső oldalán ékrovások és lapos faragások nyomát találjuk. Az igen egyéni díszítmények közé tartozik, bár nem minden nyergen jelenik meg, a kápák és nyeregszárnyak indasorába illesztett vésett kör vagy csigavonal, melyet néha sugármotívum tölt ki. A sugármotívum néha a körelem, a csigavonal külső oldalán található meg. Az előbb felsorolt díszítmények olyan egyedi vonásokkal rendelkeznek, melyek két-három műhelykörhöz kötik ezeket a darabokat. A műhelyek egyikét a Kuli-család működtette.²⁸

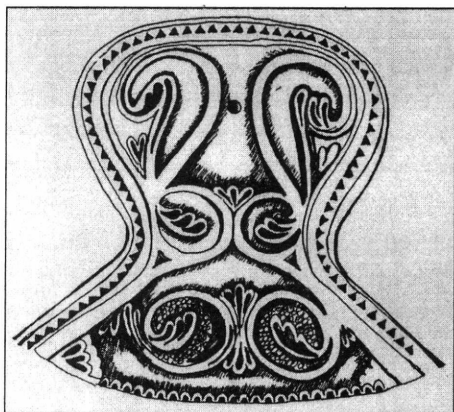
Nyújtott kápakanalú csoport

Közös jellemzőjük a kápák, kápakanalak és a nyeregszárny ékrovásos keretezése. Kápájukon vésett, esetleg beütésekkel díszített ívekkel vagy indasorral zárják a kápakanal stilizált palmettaszerű levélkombinációját, de az egyszerűbb változatokon a kápakanal belsejét üresen hagyják, vagy elszórt apró beütésekkel díszítik. Ez utóbbiak közé tartozik az 1769-es nyereg is.

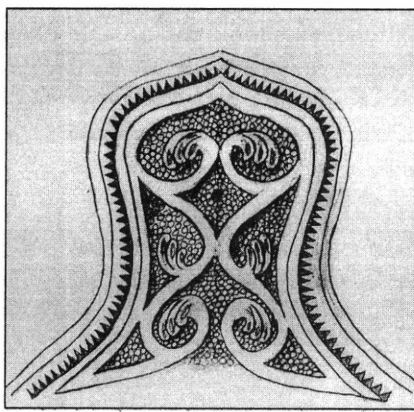
²⁸ Az utolsó füredi nyerges is ennek a családnak tagja volt, de motívumai már csak csirájukban mutatják fel a Kuli-jellegzetességeket.

Kápáit és kápakanalait vésett sávok közé faragott ékrovások keretezik. Hátsó kápakanalala mindkét oldalán az ékrovások keretezésben elszórt, sugarakkal övezett apró beütött körök. Ugyanez a beütött mintasor található meg a kápa alsó oldalán a vonalakba zárt ékrovások alatt. Első kápája felső oldalának ékrovását erősen kopott, egyszerű indasor zárja. Hátoldalán a 2. képen látható évszám és MC betűk. Nyeregszárnya közepén vésett, indába végződő keretezés (3. kép). A korai darabok ritkábban előforduló jellegzetességeként nyeregszárnya alsó oldalán szerkesztési rajz, körzővel felkarcolt párhuzamos körívek, melyek a szíj beűzéséhez szükséges átvágás helyét jelölik ki.²⁹ Hasonló megfogalmazású a miskolci múzeum, továbbá a bölöni (Belin) helytörténeti gyűjtemény nyerge is anynyi eltéréssel, hogy a kápán nincs indadísz.³⁰

Ennek a műhelynek fiatalabb, de mindenképpen 18. századi darabját Noszvajról gyűjtötték be.³¹ Kápáinak és kápakanalainak alsó oldalát a válaszüti nyereggel egyező ékrovások és beütött minta díszíti, de itt a sugaras apró körök – ha nem szegélyként szerepelnek – ötös csoportokba rendeződnek. Első és hátsó kápakanalának felső oldalát egyaránt vésett vonalakkal határolt dupla éksor díszíti, mely a kápákon egyszerű indasorban végződik (4. kép). A nyeregszárny közepének indás díszítésében kétsoros ékrovás található. Párját egysoros ékrovással a csongrádi múzeumban találtuk meg.³²

5. kép. Kápakanal domború, palmettás faragással (Budapest – MgM 62.634.1.)

6. kép. Ívekbe hajló palmettás díszítmény (Budapest – NM 121725)

²⁹ Válaszút (Rascruci), Kallós-gyűjtemény 2006.37.01.

³⁰ HOM 53.1021.1.; Bölön, leltári szám nélküli tárgy – az 1920 körül született ajándékozó szerint dédapja használta az 1848-as szabadságharc idején. A nyeregfotóért és az adatért Demeter Évának, a sepsiszentgyörgyi múzeum néprajzosának mondok köszönetet.

³¹ SRGYM: G. 1941.11.

³² TLM 75.76.1.

A Mezőgazdasági Múzeumban őrzött egyik darab is ebbe a típusba sorolható. Kanálait szélükön egysoros vésett sáv övezi, alatta a szokásos ékrovás, melyet ketős vésett vonal zárja le. Ez alatt egymással érintkező beütött sugaras félkörök, érintkezési pontjukban apró sugaras körökkel. Nyeregszárnán vésett indadísz.³³

Több igényes darab is található a nyújtott vonalú kápakanalas csoportban. Ezek korai példányainál a kápafejeket stilizált, csigavonalba hajló növényi elemek díszítik. Faragóstílusuk- és technikájuk tehetséges és iskolázott készítőkre utal. A nyergek egy része még a 18. században készült, de a stílus – egyszerűsödő faragótechnikával – átnyúlik a 19. század első felére.

A Mezőgazdasági Múzeum darabján a hátsó kápakánálon három szimmetrikus, csigavonalba hajló domború faragású levélzetet alakítottak ki, mely az első kápakánálon egy ívsorral megrövidülve ismétlődik. Mind első-, mind hátsó ká páján elhajló indasor zárja a csigavonalba lévő motívumot (5. kép). Ká pájának és csigavonalának külső oldalán a szokásos beütött körelemek.³⁴

A Néprajzi Múzeum egyik nyergén mindkét kápakánálon azonos rajzolatú az ívekbe hajló palmettás díszítmény. Nyeregtalpán egyszerűbb vésett minta és a szokásos ékrovásos keretezés. A kápakanalak domború faragásainak közét a 5. képen bemutatott Mezőgazdasági Múzeumi darabhoz hasonlóan sűrű, beütött köröcskével emelte ki a nyerges, melyre az igényesebb korai csoportnál több példát találunk (6. kép).³⁵ Inda ágazik le a karcagi múzeum ékrovással keretezett kápafejeinek palmettás ornamentikájáról, melynek első kápakánala a Néprajzi Múzeum előbb bemutatott darabjával egyező megoldást követ.³⁶

Valószínűleg ennek a csoportnak korai darabja a vásárosnaményi múzeum Gulácson gyűjtött egyik nyerge is, melynek kápakanalai már letörtek. Az ívben záródó palmetta-töredék jelzi a csigavonalba hasonló szerkezetű ornamentikáját. Lenyúló, részben ékrovásos indasor fut végig a ká pák felső oldalán. Igényesebb a nyeregszárnák díszítése is, ahol ékrovás mellett az alsó szegélyen lapos faragás is előfordul (7. kép).³⁷

Ennek a csoportnak igen igényes darabja a vajdasági Zentán található, ahova más tárgyakkal együtt Varbai Jenő horgosi pap gyűjteményéből került.³⁸ Palmettái a hátsó kápakánálon a Mezőgazdasági Múzeuméhoz hasonlóan három, egymást tükröző ívben helyezkednek el. Az első kápakánál is ezt a szerkezeti rajzot vonultatja fel. Indasor a ká pá nem zárja a kompozíciót, de alsó palmettás ívei csigavonalúak. A nyerges mind első-, mind hátsó ká pájának külsején az ékrovás-

³³ MgM 62.635.1.

³⁴ MgM 62.634.1.

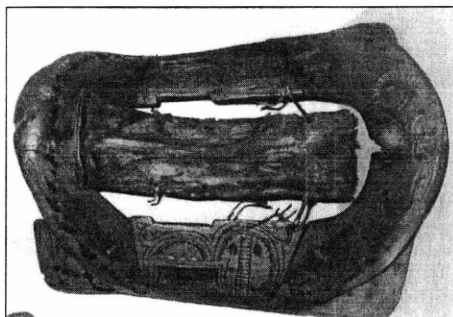
³⁵ NM 121725

³⁶ GYINM 53.235.1.

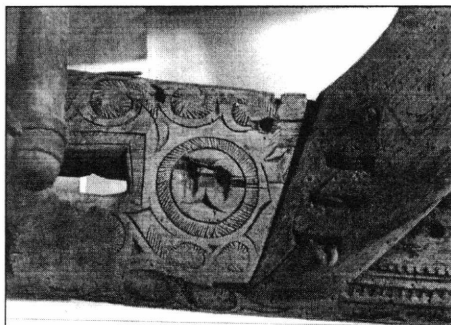
³⁷ BM 64.115.2.

³⁸ ZVM előjegyzési száma: EV 341.

sos széleket domború faragású palmettasorral töltötte ki. Nyeregszárnyán a vásárosnaményi darabhoz hasonlóan ékrovás és lapos faragás (keskeny palmettás levélsor) található, de a szárny közepén újszerű és az eddig ismert anyagban egyedülállóan gazdag vésett motívumok játsszák a központi szerepet. Az indákról sugarak ágaznak le, újszerű a sugárral kitöltött kettőskör is (8. kép). A térközök kitöltésére a kápafejekon itt is megtaláljuk a beütött, egymással érintkező kis köröket.

7. kép. Gulácson gyűjtött nyereg indás díszítménye (Vásárosnamény – BM 64.115.2.)

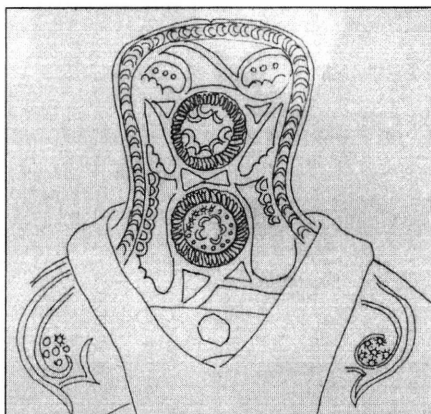
8. kép. Nyeregszárny közepének egyedülálló ornamentikája (Zenta – EV 341.)

Ehhez a példányhoz kapcsolódik a szentesi múzeumban őrzött egyik nyereg.³⁹ Már azonos műhelykör munkájára utal a három-három csigavonalba hajló, de virággal kiegészített palmettasor is, s a kapcsolódást még inkább megerősíti, hogy ezeket a virágokat a zentai példányon előforduló sugarakkal kitöltött kettőskör övezi, igaz, már nem vésett, hanem domború faragással. A kápan elhajló vésett indasor, melyet apró, beütött körök díszítenek (9. kép).

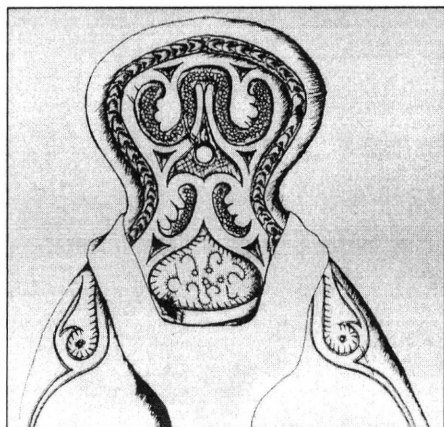
A palmettás díszítményű darabok közé tartozik a Kiss Pál Múzeum egyik nyerge is. Mindkét kápakanalát két-két indáról leágazó palmetta díszíti, kápaín az indasort vésett, sűrű vonalkázás emeli ki, mely az inda végén csigavonalat követ. A kápakanalak alján ovális, lapos faragású vonalkázott belsejű keretben beütött kis csillagokból és félkörökből álló kiegészítő ornamentika található. Nyeregszárnyán az indás díszítés igen mives, s más darabokon egyező megmintázásban utal az azonos mesterre. A kápa hátlapján igényes beütött mintázatot alakított ki a nyerges (10–11. kép).⁴⁰ Két hasonló darabot az ovális kápakanalas típusnál mutatunk be.

³⁹ KJM 54.518.1.

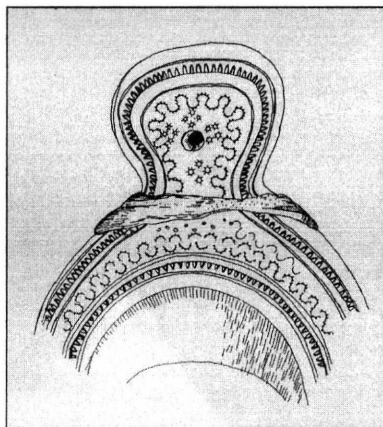
⁴⁰ KPM 56.26.1.

9. kép. Virággal kombinált palmettás dísz (Szentés – KJM 54.518.1.)

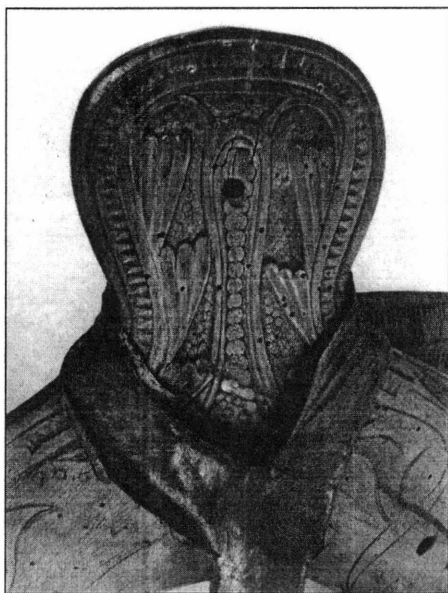
10. kép. Palmettás díszű kápafej
(Tiszafüred – KPM 56.26.1.)

11. kép. Kápa hátoldala beütött mintasorral
(Tiszafüred – KPM 56.26.1.)

Az utolsó ide sorolható darab az újvidéki Vajdasági Múzeumban található. Kanalainak ornamentikája az eddigi emléanyagban szintén ritkaság. A kanalat három részre osztja egy ívelt lapos faragás. Középső mezejében kisebbedő-nagyobbodó köröcskékkal, két szélén három-három álló levélkompozícióval. Az ornamentika háttérében a szokásos sűrű beütött apró, sugarakkal övezett, egymással érintkező kis körök. A kanalak díszítményét a kápákon szintén vésett inda zárja (12. kép). A kápák és a kanalak peremét között csak ékrovás díszíti. A nyereg szárnyon ékrovás, közepén egyszerűbb indás keretezés.⁴¹

⁴¹ Vajdasági Múzeum (Újvidék – Novi Sad) leltári szám nélkül; Itt mondok köszönetet Ivan Cakan újvidéki néprajzkutatónak, aki 2005-ben lehetővé tette a nyereg vitrinben keresztüli fotózását, s később az ott nem látható részletekre is kitérő felvételeket küldött.

12. kép. Kápafej domború palmettákkal (Újvidék – VM leltári szám nélkül)

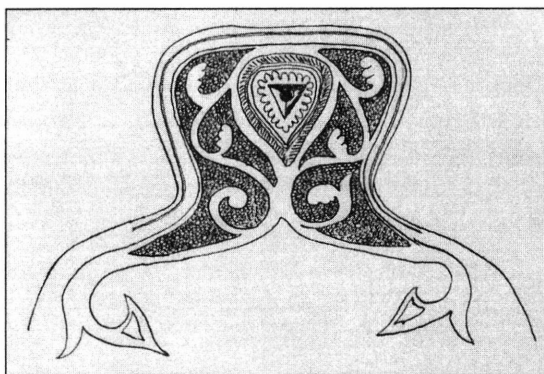
Kerekded és ovális kápakanalú nyergek

Ezeket a formaváltozatokat némileg későbbi készítésűeknek tartjuk, de az emlékanyagban a 19. század elejétől már jelen vannak. Vélhetően fokozatosan szorították ki a használatból a nyújtott kápafejes variánst. A faragótechnika változásából vonjuk le ezt a következtetést, bár ennek a kormeghatározásnak némi- leg ellent mond, hogy csontlemezes, 18. századi nyergeink is ezt a kápafej formát követik. A kiszínesedő nyeregfaragványok korai példányai is ide tartoznak, s a 19. század második felétől a tiszafüredi nyergesek már csak ezt a kápakanal variánst használják.

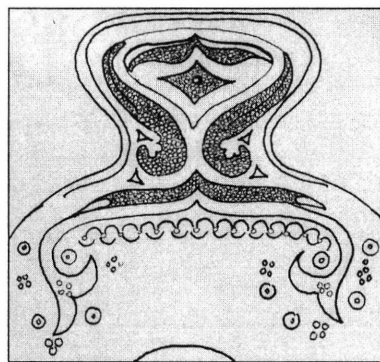
Leírókartonjaikról ismert első tulajdonosaik gazdák, pásztorok, illetve előljárósági képviselők, alkalmazottak. Kápakanaluk a megszokott kompozíciók mellett új elemként kinyílt virágtányért, rozettát is magukba foglalnak. Kápájukon még gyakori az indasoros, esetenként beütött mintákkal kiegészített záródás, s nagy részükön a nyeregszárny közepének indás ornamentikája is megtalálható. Kápájuk külső oldalán igényes lapos faragású palmettás levélsor is előfordulhat – bár erre korábban már Zentáról is találtunk példát –, melynek íveiben esetleg élethűbb virágok helyezkednek el.

Egy csongrádi példány kápafején ellapítva még ki lehetett alakítani a három-három ívesen hajló palmettát, bár a legfelső íve már nem követ csigavonalat.

Szívszerű közepét sűrű, domború faragású sugarak övezik, közepén lapos faragású szirmokkal övezett háromszög. A kompozíciót a kápán elhajló inda zárja, kápáit és kápakanalait alsó oldalukon ékrovás és apró, sugaras kör díszíti (13. kép).⁴² A nyereg rokonsága a korábban bemutatott szentesi példányával szembeötlő, de motívumainak egyszerűsödése is jelzi későbbi készítését.

13. kép. Palmettás kápafej kiegészítő díszitménnyel
(Csongrád – TLM 58.1.96.)

14. kép. Egyszerűbb palmetta kápáján
indadíszszel
(Mezőkövesd – MM 53.1.311.)

A Matyó Múzeum egyik nyergének ovális kápafején a palmettás dísz kialakítására szélesebb, de rövidebb felület állt a nyerges rendelkezésére. Itt csak egy, ívben visszahajló palmettás ág található, melyet a kápán vésett, szimmetrikus inda és közte beütött körelemek és apró körök díszítenek. Nyeregszárnya közepén a szokásos vésett és ékrovásos ornamentika (14. kép).⁴³

A nyújtott vonalú kápakanalas típusnál bemutatott tiszafüredi példány (10-11. kép) az ovális és kerekded típusnál is előfordul, még kápái külső oldalának díszítése is egyező. Egyik darabjuk Kunhegyesről került be tiszafüredi magángyűjteménybe, a másik nagyobb távolságra jutott el, a túrócszentmártoni múzeum (Martin) a Besztercebánya (Banská Bystrica) környéki Predájna faluból vásárolta.⁴⁴

Két-két csigavonalban elhajló palmettás ág közepén rozetta díszlik a Damjanich János Múzeum Tiszaszőlősen vásárolt nyergének kápafején, melyet a kápán vésett, alján sugaras kis körökkel övezett hullámvonal zár (15. kép). Nyeregszárnyán vésett és ékrovásos ornamentika. Kápáját és kanalát alulról a kis sugaras körökkel kiegészített ékrovás keretezi.⁴⁵ Azonos a dísz a Mezőgazdasági Mú-

⁴² TLM 58.1.96.

⁴³ MM 53.1.311.

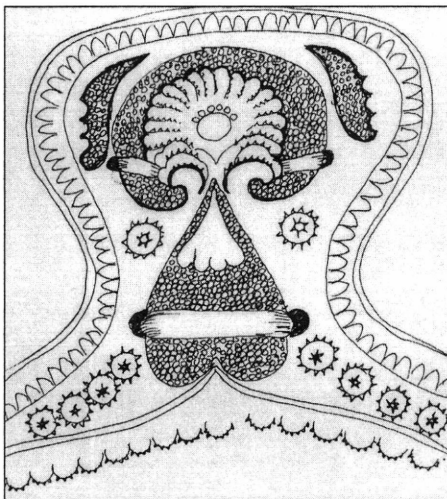
⁴⁴ SNM (Túrócszentmárton – Martin) 4014.

⁴⁵ DaJM 65.63.1.

zeum Konyáron és a Néprajzi Múzeum Damakon vásárolt nyergének is.⁴⁶ A rozetta helyén alakította ki a nyerges a tiszafüredi múzeum egyik darabján az országcímet.⁴⁷ Kisújszállásról, Átányból és Milotáról is gyűjtöttek be azonos kápafej-motívumú darabokat.⁴⁸

15. kép. Körbe foglalt rozetta palmettás kiegészítővel (Szolnok – DaJM 65.63.1.)

16. kép. Beütött mintákkal kombinált palmettás és rozetták dísz (Szeged – MFM 51.119.1.)

A Móra Ferenc Múzeum Vésztőről bekerült egyik nyergének kápakanalain a palmettás levélkialakítás már igen alárendelt szerepet játszik. A kanál központi eleme a sziklevélben végződő kinyílt, de még apróbb virágtányér. A kápakanal és a kápa díszítésében a sugarakkal övezett félkörök és apró, sugaras köröcskék a kiemeltebb ornamentikák sorába léptek (16. kép).⁴⁹ Egy ceglédi darabon ugyanezzel az ütővasakkal kialakított díszítmény körszerűen helyezkedik el a kápakanal közepén; a körmotívumot felül és alul egyszerűbb palmettás dísz egészíti ki (17. kép).⁵⁰ Igen hasonló ornamentikájú testvére a Déri Múzeumban található.⁵¹

Több darabon is megfigyelhetjük, hogy a kápafej központi eleme már a körmezőbe foglalt rozetta, külsején a palmettás ágak esetenként csak kiegészítő szerepet játszanak. A kápák és kápakanalak szegélyezésekor már nem ékrovást, ha-

⁴⁶ MgM 69.3.1.; NM 132763.

⁴⁷ KPM 97.25.1.

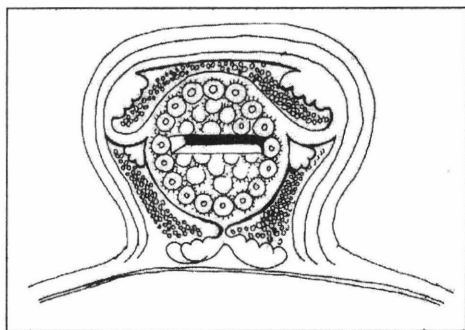
⁴⁸ NM 68.19.81.; 56.32.157.; 78.63.4.

⁴⁹ MFM 52.119.1.

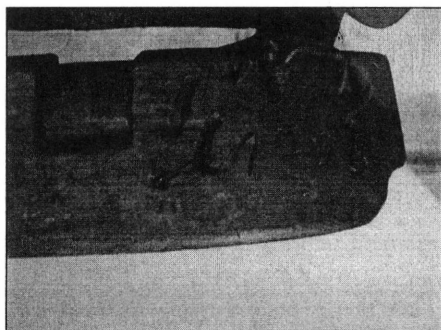
⁵⁰ KLM 66.2.21.

⁵¹ DM V. 1914.21.

nem párhuzamos vésett vonalakba foglalt beütött rozmaring-motívumot találunk. Egy-két darabon a kápák felső oldalán még megtalálható a hajló indasor. A díszítmények vörös, vörös-fekete vagy vörös-zöld festés nyomát őrzik.⁵²

17. kép. Kápafej beütött mintával
(Cegléd – KLM 66.2.21)

18. kép. Az 1708-as faragott számmal ellátott
nyereg részlete (Budapest – HM 94.106.1.)

A rozetta-variánsok a 19. század második harmadában a legdivatosabbak. Több változatban készülnek: palmettás levélzetű ágak csúcsán félrozetta ül, más esetekben palmettával kiegészített szívyszerűen záródó ágak tetejére faragják.⁵³ Néha apróbb fél- vagy egész rozetta található a kápafejet szegélyező vésett vonal szélén, de előfordul olyan ábrázolásmód is, amikor a rozetták a kápafejen belül szórtan helyezkednek el.⁵⁴

Egyedülállóan díszes a Déri Múzeum csikós nyerge. Széles hátsó kápakanalán újszerű kompozíciós elrendezésű palmettasor övezi a központi, domború faragású, piros és nyomaiban fekete színezésű rozettát. Első kanalának motívuma egyszerűbb, mely a kápán sugarakkal övezett elhajló indasorban záródik.⁵⁵ Hátsó kápakanalának alján a központi virág apró szirmokban végződik, melyet a kanál felső részéhez hasonló palmetták öveznek. Alatta a kápán lapos faragással ívekben elhelyezett cakkos szélű levelek. Az első kápa alján a 19. század középső harmadában készült tiszafüredi kerámiákról már ismert cakkos szélű, indasorba foglalt virágok. Azonos faragott ornamentika található az Átányban vásárolt „nemesnyereg”, továbbá egy jászberényi, illetve egy egri múzeumban őrzött darab kápján is.⁵⁶ A nyereg legmeglepőbb díszítményét a nyeregszárny szegélyén találjuk, mely mint ritka ornamentika csak a korábbi készítésű zentai és a vásárosnaményi darabokon fordul elő. A domború faragású egyszerű palmettasor

⁵² MMM 52.2706.1.; ENM (Kolozsvár – Cluj) leltári szám nélkül;

⁵³ FM 53.369.1.GYINM 70.369.1.; HM 94.106.1.; 93.494.1.; NM 60.108.11.; 82.4.5.; 91.12.1.

⁵⁴ NM 78683.; FM 53.369.1.

⁵⁵ Képét közli: Füvessy 1996: 365. 9. kép.

⁵⁶ NM 56.32.157. – fotóját l.: Gráfik 2002: 83; JM 67.229.1.; DIVM leltári szám nélkül.

műhelykörhöz is köti ezeket a darabokat, mely a kápák faragott virág- és levél-sora alapján a *Kuli*-műhely.⁵⁷

Az azonosítást a Kiss Pál Múzeum pontosan adatolt és első tulajdonosa leszámazottjától vásárolt címeres nyereg tette lehetővé. A nyeret egy korábbi tanulmányomban már részben bemutattam.⁵⁸ A nyereg a családi hagyomány szerint Horváth Józsefnek készült az 1850-es évek végén vagy az 1860-as évek elején.

Első és hátsó kápakanalát felső oldalán országcímer díszíti, ahol a központi kinyílt virágtányér helyébe faragta a nyerges a kerekdedre alakított címet. Ká-páján felül a nyeregszárnyon is folytatódva vésett kettős vonal közé fogott lapos faragású indasor csigavonalban kanyarodó palmettákkal. Nyeregdeszkáján ékro-vásos *farkasfogak*, melynek piros festéknyomai utalnak a nyereg korábbi színe-zésére. A kápák külső oldalán vésett indasorban váltakozva virágok és palmet-ták, melyek több nyereg ká-páján is hasonló megfogalmazásban jelennek meg.⁵⁹ Kápakanal-motívumai elnagyolt kivitelben még az utolsó Kuli-nyerges munkáin is szerepelnek.⁶⁰ Szintén ebben a műhelyben, esetenként azonos kéz által készült a korábban már említett damaki, milotai, átányi, egri, jászberényi, túrkevei, to-vábbá a Déri Múzeum ún. *csikós* nyerge is.

A most folyó kutatások arra is fényt derítettek, hogy a Hadtörténeti Múzeum 1708-as számmal ellátott nyerge nem jelölheti a készítés idejét. Már a *Gráfik* Im-re által közölt kép kápafeje alján lévő *szegfű*nek nevezett félrozetta is kétségesse tette ilyen korai készítését.⁶¹ A számok írásképe nem a 18. század elejére jellem-ző – főleg az 1-es és a 7-es megjelenítése. A motívumok elemzése a nyereg ké-szítését a 19. század közepére datálja és egyértelműen a Kuli-családhoz köti.

Ká-páján – a középső nyeregszárnyrészen is átfutva – a domború faragású palmettás indasor, mely a kápafejeknél szegfűmotívumból indul ki. Első ká-pája alsó oldalán domború faragású indákba foglalt szegfűk, melyek a hátsó ká-pán csak vésett változatban jelennek meg. Kápafejein alul és felül egyaránt domború faragással szívből kinövő *szegfű*, a félrozetta, melyet a kápafejek felső oldalán kiegészítő ornamentikával (csigavonalba hajló palmettás ágak és kisebb bimbós virágok) tettek még díszesebbé (*18. kép*). Beütött minta – egymással érintkező sugaras körben apró sugaras köröcskék – a kápa felső oldalán a szegélymotívum

⁵⁷ DM V.77.68.1.

⁵⁸ Füvessy 2003a.

⁵⁹ KPM 97.25.1. – országcímeres kápafejének képe Füvessy 2003a. 15. kép; nyeregdeszkája Füvessy 1996: 364. 7. kép. Hasonló vagy egyező megoldások: MFM 52.120.1.; FM 53.369.1.; GYINM 70.369.1.; DM DGY 1753.; SNM 4014.; Megyeri-gyűjtemény (Tiszafüred).

⁶⁰ KPM 52.921.1.; 52.922.1.; az elsőt 1921. szeptember 19-én Horthy Istvánnak ajánlotta, de a helyi múzeumban helyezte el, a másik darab három évvel korábbi, a nyeregtalpa alján lévő tin-tás folyóírás szerint 1918-ban készült.

⁶¹ Gráfik 2005: 27. ábra.

szerepét játsszák. A nyergen minden olyan jellegzetesség fellelhető, mely a Kuli-család készítményeit jellemzi.⁶²

MOTÍVUMÖRÖKÍTÉS

A motívum-variánsok a Kuli-nyergeknél akár három generációt is átívelhetnek, korai darabjai még a 18. század végén, Kuli Mihály hasonló nevű nagyapjának műhelyéhez köthetők. Ide soroljuk a már korábban bemutatott zentai és a vásárosnaményi múzeumban lévő darabokat. Díszítményeik vélhetően igen keresettek lehettek, hiszen az emléanyagban kevésbé művészi kivitelű és más műhelyekhez köthető párhuzamai is gyakoriak.

A motívumörökítésben a képzést biztosító műhelynek nagy jelentősége volt. Ezt a népművészet egyéb ágaiban is tapasztalhatjuk. A legerősebb kötődés a korai gyermekkortól családon belüli mesterségbe való nevelés. Ez az erős kötődés a Kuli-családnál mindenképpen kimutatható. Nyergeik a lassú motívum-fejlődést és variálódást mutatják fel, ahol azonos tárgyon belül az újabb, színezett ornamentika mellett egyenrangú díszítőfunkciót tölt be a régies díszítmény is.

A bemutatott darabok egy része a *Kuli*-család két- még inkább három generációjához kötődik. Mellettük más nyergesek is számba jönnek, mint akik nem csak a mesterségben tűntek ki, hanem a díszítmények kialakításához szükséges művészi hajlammal is rendelkeztek. Nevüket *Kuli*ektől eltérően az utókor nem őrizte meg. Ornamentikájuk biztos egymásra is hatást gyakorolt, mely a nyeregdeszkák eltérő művészi kivitelezésű indás díszeinél és a kápakanalaknál is megfigyelhető.

A korai darabok motívumvizsgálatából az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

- a kápafejeket és kápakat még ékrovás szegélyezi;
- a kápák felső oldalán és a nyeregdeszkán gyakori az indás dísz;
- a kápakanalak palmettás díszei gyakran stilizált növényi elemeket jelenítenek meg;
- faragóstílusukban korai készítésük ellenére a mives domború faragások dominálnak;
- cifrázóvasaik: félkör, kör és sugaras apró kör, alkalmazásuk a nyújtott vonalú és az ovális kápakanalakon egyaránt megfigyelhető;

A 19. század második harmadától az ékrovásos szegélyezést fokozatosan felváltja a vésett vonalak közé fogott beütött *rozmarin*-motívum. Ezzel párhuzamosan még a kápák közti nyereg szárny indás díszítése megmarad, s csak az 1860-as

⁶² HM 94.106.1.

évektől kerül ki a füredi központot jellemző ornamentika sorából. A díszített darabok sorából a palmettás és indasoros díszítmények a 19. század második felétől fokozatosan kiszorulnak. Helyüket a gyorsabban kialakítható cifrázóvasakból kombinált minták foglalják el, ahol az egyszerűséget a színezéssel tették tetszetősebbé. A kápakanalakat, a kápakat vésett vonalpár közé fogott beütött rozmaringsorral keletezik, a kápakanalak közepén piros szírmű kinyílt virágtányért alakítanak ki. A kápak külső oldalán egyszerűbb beütött virágok és stilizált levelek váltják fel az igényes domború faragású levélsort, s számos esetben már csak elszórt félkörök íveibe ütött csillagok adják az igen egyszerű díszítést.⁶³

IRODALOM

AMADE László

1997 *Szép rabom, madárkám*. Dunaszerdahely

BÁLINT Csanád

1974 A gádorosi honfoglalás kori nyereg. *Archeológiai Értesítő* 101. sz. 17–44.

K. CSILLÉRY Klára

1969 A Bútor- és a Világítóeszköz-gyűjtemény gyarapodása. *Néprajzi Értesítő* LI. 67–78.

1991 Búterművesség. In Domokos Ottó főszerk.: *Kézművesség*. Magyar Néprajz III. Budapest, 482–523.

DIENES István

1972 *A honfoglaló magyarok*. Budapest

FÜVESSY Anikó

1996 A tiszafüredi fanyergek és faragott díszítményeik. *Múzeumi Levelek* 75. sz. II: 353–368.

2003a Birodalmi és országcímerrel díszített magyar nyergek. In S. Lackovits Emőke – Viga Gyula (szerk.): *Kéve. Ünnepi kötet a 60 esztendő Selmeczi Kovács Attila tiszteletére*. Debrecen – Veszprém, 15–26.

2003b Egy stílusban azonosítható kiskunhalasi nyereggyártó műhely. In Erostyák Zoltán András (szerk.): *A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve 6*. Orosháza, 83–92.

2003c Egy stílusban azonosítható kiskunhalasi nyereggyártó műhely. In *Tisicum* Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve XIII. Szolnok, 273–277.

2004 Újabb adatok egy stílusban azonosítható kiskunhalasi nyereggyártó műhelyről. In Szakál Aurél (szerk.): *Halasi Múzeum 2. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 130. évfordulójára*. Kiskunhalas, 385–394.

2006 Kiskunhalasi nyereg a Kézsmárki Múzeum gyűjteményében. In Bathó Edit – Ujváry Zoltán (szerk.): *Jászok és kunok a magyarok között. Ünnepi kötet Bánkiné Molnár Erzsébet tiszteletére*. Jászberény, 295–301.

GARAM Éva

1969 Avar nyereg Tiszafüredről. *Archeológiai Értesítő* 96. 1. sz. 83–90.

GRÁFIK Imre

2002 A nyereg. In Fejős Zoltán – Selmeczi Kovács Attila (szerk.): *A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai 6*. Budapest

⁶³ A rajzokat a 7., 8. és 15 kép kivételével Varjú Róza készítette, a 7. és 8. kép Hidvégi Sándor, a 15. kép Balla Sándorné munkája. A fényképeket Füvessy Anikó készítette.

- 2005 Megjelölt tárgyak – jelek nyergeken. Néprajzi tárgyak vizuális/szemiotikai értelmezése. *Néprajzi Értesítő* LXXXVI. 25–48.
- GVADÁNYI József
1975 *Egy falusi nótáriusnak budai utazása – Rontó Pál*. Budapest
- H. TÓTH Elvira
1976 The Equestrian Grave of Izsák-Balázspusztá from the Period of the magyar Conquest. *Cumania* 4. 141–184.
- LÁSZLÓ Gyula
1941 A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. *Archeologia Hungarica* XXVII. Budapest
- PETTKO-SZANDTNER Tibor
1931 *A magyar kocsizás*. Budapest
- RÉVÉSZ László
1993 Honfoglaláskori nyeregmaradványok Karosról. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXX–XXXI. 351–416.
1996 *A karosi honfoglalás kori temetők*. Miskolc
- SZEDERKÉNYI Nándor
1893 *Heves vármegye története*. Eger
- SZÖLLŐSY Gábor
1998 Két mongol dísznyereg a Magyar Mezőgazdasági Múzeum gyűjteményében. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1995–1997. Budapest, 451–458.
- TOLNAI Vilmos
1919 Füredi nyereg. *Magyar Nyelv* XIV. 150.
- TORMA László
1979 Magyar csontos nyereg a XVIII. századból. *Műtárgyvédelem* 6. 171–189.
- TOWNSON, Robert
1797 *Travels in Hungary with a short account of Vienna in the year 1793*. London
- U. KÖHALMI Katalin
1972 *A sztyeppék nomádja lóháton, fegyverében*. Budapest

RÖVIDÍTÉSEK

- BM: Beregi Múzeum (Vásárosnamény)
DaJM: Damjanich János Múzeum (Szolnok)
DIVM: Dobó István Vármúzeum (Eger)
DM: Déri Múzeum (Debrecen)
DGY Déri Gyűjtemény (Debrecen)
ENM Erdélyi Néprajzi Múzeum (Kolozsvár – Cluj)
FM Finta Múzeum (Túrkeve)
GYINM: Györffy István Nagykun Múzeum (Karcag)
HM Hadtörténeti Múzeum (Budapest)
HML: Heves Megyei Levéltár (Eger)
JM: Jász Múzeum (Jászberény)
KJM: Koszta József Múzeum (Szentese)
KLM: Kossuth Lajos Múzeum (Cegléd)
KPM: Kiss Pál Múzeum (Tiszafüred)
MFM: Móra Ferenc Múzeum (Szeged)
MMM Munkácsy Mihály Múzeum (Békéscsaba)
MgM: Magyar Mezőgazdasági Múzeumba. (Budapest)

MM: Matyó Múzeum (Mezőkövesd)

NM: Néprajzi Múzeum (Budapest)

PP: Polgári Perek

RVA: Református Vegyes (keresztelési, házasságkötési és halotti) Anyakönyv

SNM Szlovákiai Nemzeti Múzeum (Túrócszentmárton –Martin)

SRGYM: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Múzeuma (Sárospatak)

TLM: Tari László Múzeum (Csongrád)

VM: Vajdasági Múzeum (Újvidék – Novi Sad)

ZVM: Zentai Városi Múzeum

Anikó Füvessy

THE EARLY ORNAMENTAL STYLE OF WOODEN SADDLES FROM *TISZAFÜRED*: THE RELATIONSHIP BETWEEN DATING THE SADDLES AND CARVING TECHNIQUE, MOTIVES, AND COMPOSITIONAL ARRANGEMENT

One of the most famous centers of Eastern-type Hungarian saddles used to be the place called *Tiszafüred*. From as early as of the second third of the 18th century, the fame of the saddlers working in this small market town started spreading all over the Habsburg Empire and then in the area of Prussia as well. Their saddles appeared both in the military and in everyday use, with some of the more ornamented items surviving to this very day. Saddles used to be made up of two parts: a hardwood part of the saddle-bow and the pommel and the soft-wood part of the side-bar, with a leather part connecting the bows. For ornamentation, runes, convex carving, and chiseled patterns were applied.

The present study makes an attempt at connecting the saddles to individual workshops and classifying them according to the time period of their production on the basis of the compositional arrangements of ornamentation and techniques of embellishment. It is on the basis of these criteria that it gives a survey of saddles produced up until the middle of the 19th century.

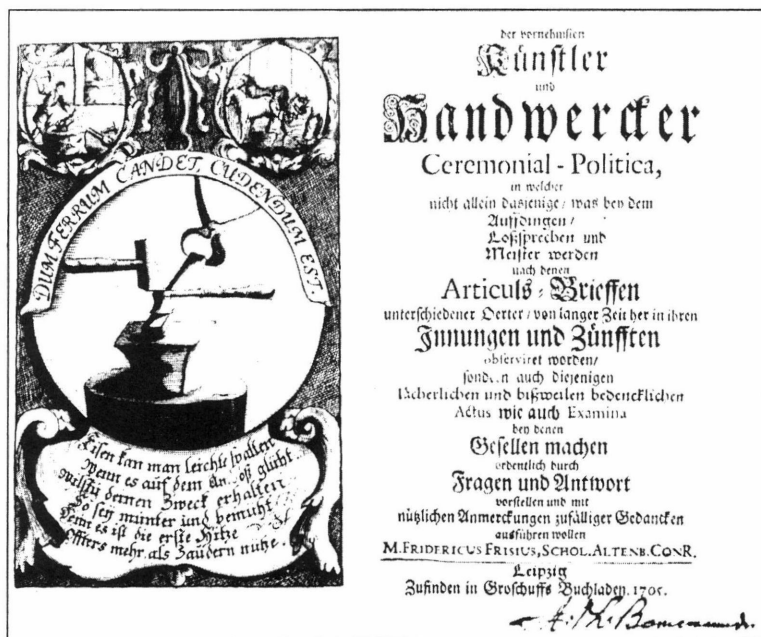
The bows and the pommels of the early saddles from *Tiszafüred* are flanked with runes. The pommels also feature convex carvings of stylized plant-like designs. These elements remind us of the *palmette* ornaments of the metal objects dating back to the time of the conquest of the Carpathian Basin by Hungarian tribes. The ornamentation of the pommels is completed on the bows with pieces of ornamental foliage. The side-bars are also frequently decorated with this kind of ornamental foliage. The ornamental iron parts have the shapes of semicircles and small stars. A relative wealth of motifs could be formed through their various combinations.

At a later stage, a more lifelike flower plate in full blossom was carved to the middle of the pommels decorated with *palmettes*. The change of motifs had resulted in a simpler but more colorful ornamentation by the last third of the 19th century. This study discusses the shift in style only briefly, and underlines the importance of tradition and family operated workshops.

It illustrates the wealth of ornamentation of the early period with drawings and photographs the examples for which it draws from the public collections from the Carpathian Basin.

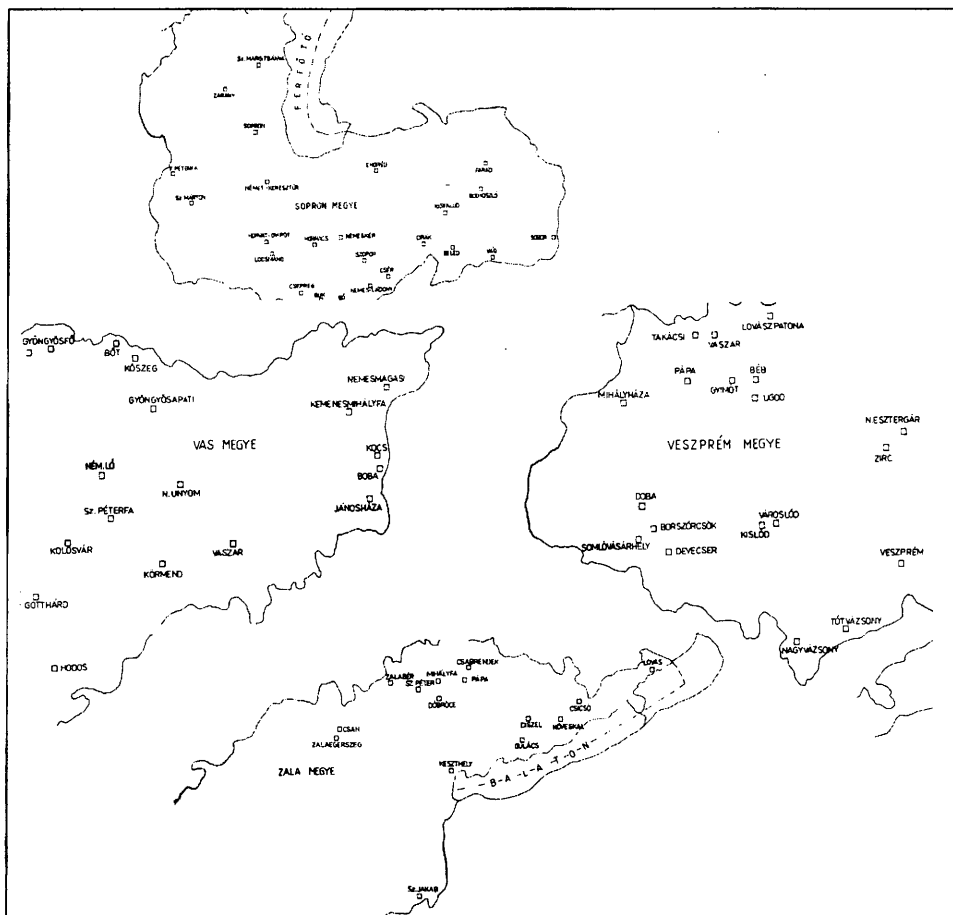
A kovácslegények szokásainak újabb forrásai (Névvétel – Namenkauf)

A céhes legényszokások körében egy sor iparágból ismert az inas sorból szabadítás, „keresztelés”, „beavatás” leírása. Tudjuk, hogy a felszabadult inas már egy fokkal magasabb sorba lépett a céhes hierarchiában, már nem járhatott inas társaságában az utcán, de a legények sorába is csak az úgynevezett legényavatás után vált teljes jogúvá. Addig „ifjú”-nak, (Junge), „féllegény”-nek (Halbgesell) számított. Az avatás szokásairól, elterjedtségéről, tárgyi emlékeinek köréből a legteljesebb képet eddig a takácsok XVII–XIX. századi forrásaiból ismerjük. Erőről sok más mesterség töredékes, hiányos adataival együtt adtunk áttekintést.¹

1. kép. M. F. FRISIUS könyvének címlapja, 1705.

¹ Domonkos 2002: 160.

2. térkép. A Somlóvásárhelyen megfordult legények Veszprém, Zala, Vas és Sopron megyei származási helyei, 1786–1874.

A szokások körében külön csoportot képeznek a névadás, névvétel (Namenkauf) szertartásai. Említett munkámban a XV–XIX. századi szokásokat és azok közép-európai kapcsolatait, addigi ismereteinket foglaltam össze. Tudva azt, hogy egy ilyen széles időszakot átfogni talán merészség, de abban a meggyőződésben tettem, hogy mások is szélesíthetik ezek körét és egyre teljesebb képet kaphatunk a céhes élet közép-európai kapcsolatairól. Másrészt újabb források is előkerülhetnek, nem is szólva a Trianon után elvesztett területek levéltárainak és múzeumainak gazdag anyagáról. Ma már egyre jobbák a lehetőségek ezeknek a kiaknázására is.

A szerencse úgy hozta, hogy magam is jelentős forrásra bukkantam a kovácsok névadásával kapcsolatos szokásokról. A Veszprém megyei Somlónvásárhely patkolókovácsai (Hufschmied) 1671-ben kaptak privilégiumlevelet, a legények szabályzatát maga a céh adta ki a XVIII. században.

2. kép. A fertőrákosi patkolókovácsok céhpecsétje, 1676.

3. kép. Kovácscégér, Fertőrákos Fő utca 116. számú ház homlokzatán.

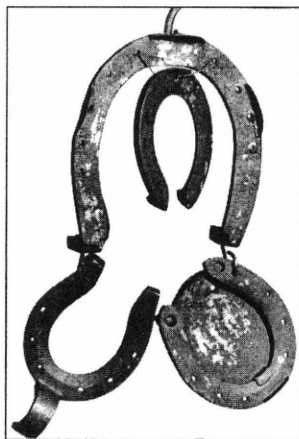
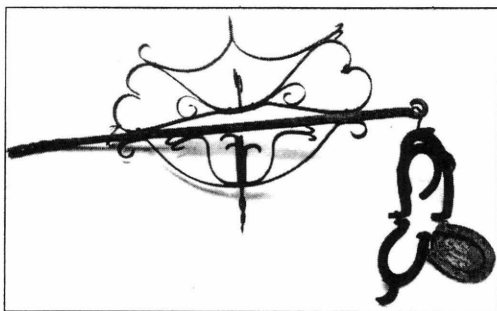
NÉVADÁS

Somló-Vásárhelyről Fényes Elek a következőket írta 1851-ben. 1728 katolikus, 20 református és 10 zsidó lakosa van, a somlói hegy déli tövében fekszik. A Torna patak vizén jövedelmes malmok működnek. A hegy közepe táján a legjobb bor terem. „IV. Béla a hozzá tartozó uradalommal együtt a Nyúl szigeten (ma Margitsziget – D. O.) lévő apácáznak ajándékozta. Mostani birtokosa a kegyes alapítvány.”² A helység nevéből és lakóinak viszonylag nagy számából kitűnik, a táj egyik jelentős vásárhelye volt a község. Tudjuk, hogy a Céhkataszter a Bakonyi Múzeum helytörténeti és néprajzi gyűjteményeiben őrzött jelentős céhes emlékanyagot egyaránt tartalmazza (2-1976. 214.). Azonban ezek között nincs a legények szállásának könyve, hanem az a néprajzi adattárba került, „Az Bötsületes Egisz Legényeknek Be Író Könyvő. Az 1786-dik Esz/tendőben” fel-

² Fényes 1851.

irattal 56.56.1. lt. sz. alatt. Így maradt rejtve a legnagyobb vonzáskörzettel rendelkező legénycéh 1786–1824 közötti időszakra vonatkozó írott emlékanyag. – Bartócz József „A magyarországi kovácscéhekről. Pápa, 2000.” említi a legények könyvét a pápai Jókai Mór Városi Könyvtár kis példányszámú kiadványában. Sajnos kezeimhez csak könyvem megírása után került, ennek nyomán szereztem másolatot a beírókönyv teljes anyagáról, a Veszprémi Múzeum adattárából.³

A beírókönyv 34x22 cm nagyságú, 25 összefűzött lapból áll. Barna alapon fehér hullámvonalas első és hátsó borítóval. Belső oldalának jobb felső sarkában apró betűkkel a Provatis Colami nevet olvashatjuk, aki talán a céh jegyzője volt. A névsorokat kezdő kézírás gyakorlott kézre vall, az első húsz bejegyzés 1786. március 12-től 1787. december 23-ig tőle származik. A következő oldalon a „Féllegények nevei” sorakoznak más kéz írásával. Ettől kezdve csak az egész legények következnek, illetve a füzet közepétől külön lapokra a féllegények kerültek feljegyzésre. Sehol semmi jele nincs annak, hogy a negyedévi összejövetelek alkalmával, amikor az egész legénnyé avatás került sorra, valami pénzbeli megváltás fordult volna elő. Így rejtve marad, hogy milyen szertartáson át kapott nevet a legény, és vált egész legénnyé.

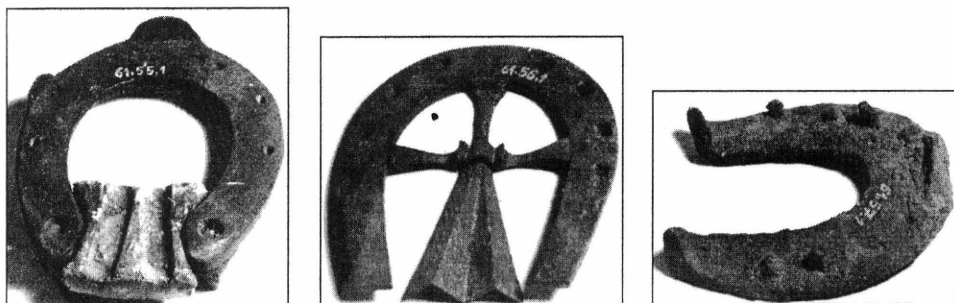

4–5. kép. Aranyozás nyomai a kovácscégér patkóin, XIX. század eleje. Soproni Múzeum, Néprajzi gyűjtemény – Lt. sz. 65.18.

A bejegyzések részletes feldolgozása után a következő eredményt kaptuk:

Egész legény	1786–1824 között	191 fő
Féllegény	1786–1821 között	171 fő
Külföldi	1786–1820 között	67 fő
Összesen:		429 fő

³ Bartócz 2000: 38–39.

6–8. kép. Gyógypatkók, XIX. század.

A 362 magyarországi legény születési helyét bejegyezték, ami térképre rajzolva 155 helységet mutat, 16 vármegyére kiterjedően, elsősorban az ország belső területeit illetően. Sajnos azt nem jegyezték fel, hogy közvetlenül melyik helységből érkezett a legény. Pozsony megyét kivéve a Felvidéket csak Trencsén megye és Kassa városa képviseli egy-egy fővel. Erdély területéről két legény érkezett Kézdivásárhelyről, Horvátországból pedig csak egy fő látogatott, illetve vándorlása során állt meg Somlóvásárhelyen.

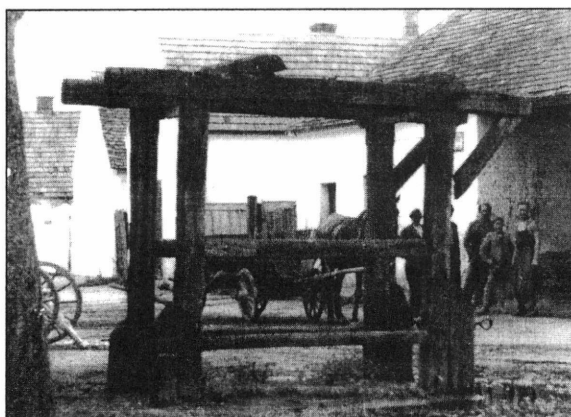
A külföldiek 67 fős létszáma 13 szomszédos ország, illetve tartomány között oszlik meg. Időrendbe sorolva, az első említést jelölve:

1786, Mähren	7 fő
1786, Böhmen	4 fő
1786, Steuer	2 fő
1786, Franken	2 fő
1792, Österreich	6 fő
1792, Schlesing	5 fő
1792, Polen	2 fő
1793, Pfalz	1 fő
1795, Preiss	2 fő
1804, Schwaben	1 fő
1808, Sachsen	3 fő
1808, Kravat	1 fő
1809, Elsass	1 fő
Összesen:	37 fő

A hiányzó 30 fő helynevéről csak az volt megállapítható, hogy nem magyarországi, pontos besorolása nem volt lehetséges.

5. kép. Habán kézműs (Handbecken) kovácsjelvénnyel, 1721. Feketeváros – Purbach (Burgenland), Budapest, Iparművészeti Múzeum.
H: 14 cm, Sz: 13 cm, M: 18,5 cm.

6. kép. Patkolókaloda, Csapod. 1961.

Hasonló méretű lehetett a szekszárdi kovácsok vonzásköre, de sajnos a díszes alapítólevélén kívül névsorok nem maradtak fenn, pedig tíz évvel korábban létesült (1776), mint a somlónásárhelyi. Feltehetően dél felé, Horvátország területeire vonatkozóan is értékes adatokat nyerhettünk volna. A Dunántúl és az Alföld tájain is sűrűbb előfordulásokkal gazdagodhattunk volna. Talán egyszer ez a forrás is felbukkan.

A somlónásárhelyi beírókönyv térképezéséből az is kiderült, hogy a korábban ismert gyulai,⁴ debreceni és a nyugaton Feketeváros (Purbach)⁵ legénykönyveiben a névadás, névvétel (Namenkauf) szokása későbbi, mint a vidékükön megfordult, onnan származó legények vásárhelyi első megjelenése. Így hát azt mondhatjuk, hogy a fentiek csak időszakosan vették át a kovácslegényeknek a szokásait. Addig élt ennek gyakorlata, amíg a központi vagy helyi hatóságok érvényt nem szereztek a Helytartó Tanács 1797-es rendeletének, amely tiltotta a vándorlegények összejövetelein megkövetelt szövegek, köszöntők, körkérdések (Umfragen) szóserinti felmondását, amelyek sok visszaélésre, a büntetésekből származó italpénzek dorbézolásra vezettek.⁶

A szokás lényege a következő: Az inassorból szabadult ifjú, féllegény (Junge, Halbgessel) csak akkor vált „egészlegény”, „Ganz Gesell” rangúvá, ha avatási szertartás, ceremónia keretében nevet vett, nevet választott magának. Az „avatat-

⁴ Ceglédi 1973: 122.

⁵ Kitaibel 1985; 1987.

⁶ Kassics 1835: 15.

lan” német megfelelője az „ungebutzte”, illetve az „avatott” „gebutzte”, de az egyszerű „kovács legény”, a „halb Schmid”, illetve az „egészlegény” és a „ganzer Schmid” kifejezés is ezt a jogállást tükrözi. A névválasztás a következő jelzőkre terjedt ki: Ezüstpatkó, üstpatkó, üstpatkószeg, Silber Eisen, Silber Eisen Nagel, Silber Nagel. A somlóvásárhelyi beírókönyv 191 egészlegénye, ganzer Schmid, ezek valamelyikét választotta magának. A fennmaradó tíz százalék pedig olyan melléknevet jegyzett be a könyvbe, amely kifejezte egyrészt az egészlegény voltát, amit már korábban, máshol megszerezhetett egy avatás keretében. Ezek kivétel nélkül német nyelvű szövegek, amelyek magyarázatra szorulnak, mert magyar változataik ismeretlenek, a külföldi legények által gyakorolt szokások részei.

A legények származási táblázatából, az első bejegyzés évszámából világosan kitűnik, hogy a vásárhelyi beírókönyvnek előzménye is volt, ami sajnos elkallódott, már mindennapos gyakorlatot folytatott 1786 előtt is.

A személyes, egyéni tulajdonságokat kifejező „nevek” használata a német történelmi, gazdaságtörténeti, céhtörténeti irodalomból is ismert. Így már az 1522-es szászországi, Annabergben lezajlott bányász-kovácsok körében a „Spring in die schmitte”, „frischeisen”,⁷ a sziléziai Brieg kovácslegényeinek a „neve” (1684) a „springinsfeldt”, a „silbernagel”; Görlitzben a „Silbernagel”, a „Zwicknagel”, a „Springinsfelt” (1731); Bielitzben a „Silbernagel” (1777)⁸ melléknevek kerültek a legénykönyvekbe. – Baselben a „Silbereisen, Ritteisen, Roteisen” stb. a kedvelt nevek közé tartoztak a XVI. században.⁹

Néhány név magyarázata:

1793 – „Spring in das Felt”; »Springinsfelt”= mitugrász alak „...eine lebhaft umherspringende, bald hier, bald da befindliche Person jedes Geschlechts; im Osnabrückschen Spring – in – die – Welt. „Du warest immer ein Springinsfeld.”¹⁰

1795 – „Es laset sich ein schreiben ein gantzer schmidt Mit Namen Peter Bader Spring in dass Feld gebörtig von Saet (Sanct) Gotharg.”

1813 – „Franz Grof. Springenz Feldt von Mark Kopf gebürtig von Oesterreich.”

1809 – „Lorenz Lebele Spring ins Feldt aus Elssaser gebürtig.”

1791 – „Es Läst sich Einschreiben Ein Frisch undt Freyer Küdorfer (Ruderer= fürge, kitartó) mith namen Karoly Andrasch von Geschbot (?) aus (Ungarn?)...”

1809 – „Frisch ins Feldt... Joseph Irman”= fürge, élénk, bátor.¹¹

⁷ Bräuer 1989: 141.

⁸ Isenberg 1936: 62–64.

⁹ Schulz 1985: 137.

¹⁰ Campe 1810. 4. B: 554.

¹¹ Campe I. B 175.

A mestert bosszantó legények vállalták is jellemüket:

1795 – „... Mit Namen Mihel Horvath Wass Fragest Du Darnach. Bebürtig von Lowasberin.

1796 – „... ein gantzer schmith Mit Namen Joseph Poses Trutz in Meister gebürtig von Tiozzolsgräm von Pöhm (Böhmen),¹² mesterbosszantó; „... wulfkank Suldisch Trutz Maister aus Paim (Baiern).”

1818 – „... Zäntner Trutz Meister gantzer Schmith gebörtig von Wischau.” (a bosszantás mestere?)

1805 – „... gantzer Schmid Trutz in Maister geburtig von... aus Schlesinger.”

1809 – „... Johanner Balter Trutz in Meister geb. von Mattersdorf (Mattersdorf- Nagymarton) Eisenburger Komitat.”

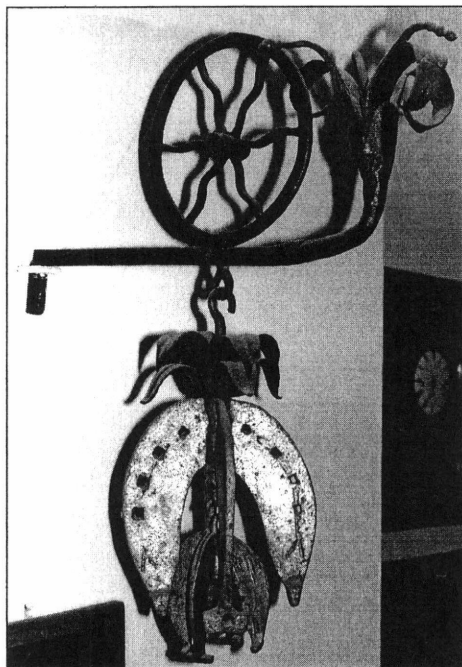
1823 – „... Michael Uhrich truzi Meister ganzer Schmid von Pinkafeld (Pinkafő – Sopron vm.) gebürtig.”

A külföldi irodalmat ismerve nagy meglepetéssel bukkantam mindjárt az első oldalon a következőre: (1786) „9-ten Abril Es last sich einsehreiben ein gantzer schmith Kowatsies Martin Arany patko szeg Geb...” (vázátatta, olvashatatlan helynév). Majd három bejegyzéssel később, június 18-án: „Bejratik egy Böcsületes kovács egész Legén Bálint Sámuel aran patko Dorogi születés”. Úgy vélem, hogy mindkét személy magyarországi lehet, hiszen az első és német nyelvű bejegyzésben is magyarul szerepel az „Arany patko szeg”, avatásban nyert melléknév. A második pedig dorogi születésű lévén, talán az előző bejegyzést megismerve választotta az „arany patko” nevet. De hát mit jelenthet ez a látszólag „magasabb rangú” bejegyzés, honnan jött az ötlet ennek választására? Csatkai Endre Cégérek című könyvéből tudjuk, hogy a vaskereskedések elnevezései között igen sok a rangot emelő „aranyjelző”. Például Sopronban az Aranykapa (1805), az Aranyvakaró (1771), az Aranylánc (1857), az Aranyszekerce (1867), az Aranyásó (1888), az Aranykasza (XIX. sz.) elnevezések évtizedeken, sőt évszázadokon át (Aranyvakaró 1771–1944) voltak használatban. Pest-Budai cégérek között az „Arany patkó” (1805) is előfordult.¹³ A XVIII. századi használatukra eddig nincs adatunk, de nem kizárható ez sem. Természetesen a mi esetünkben más előképet kell keresnünk, hiszen mindkét esetben a választott „Arany patkó szeg” és az „arany patko” 1786-ban került a legények beírókönyvébe. Tájékozódva a patkolókovácsok (Hufschmid) céhes emlékei körében találtam rá a fertőrákosi gyógykovácsok cégérére, amelyen a restaurálás során elő-

¹² Campe 1810. 4. B. 897.

¹³ Csatkai 1971: 50, 60–61.

tűntek az aranyozás nyomai mind a négy patkón.¹⁴ A fertőrákosi (Kroisbach) „Hufschmit” céh 1652-ben nyert privilégiumot és pecsétjük az 1676. évből maradt fenn.

7. kép. Patkolókovács cégér, Sopron, XIX. század eleje. Stornó Gyűjtemény, Lt. sz. S. 84.440.1.

Fertőrákos mezőváros, a győri püspök birtoka, várfallal körülvéve. A falu közepén áll eredeti helyén a pellengér a XVII. századból. Az 1960-as évek elején négy kovácműhely maradéka volt fellelhető, illetve egy a kovács-domb alatt a várfal kis bástyájában működött, előtte patkolókaloda. A cégér a Fő utca 116. számú ház homlokzatán függött a cégtábla alatt. A műhelyt ugyan csak 1922-ben építette Zechmeister Gusztáv, aki Piller Mátyásnál tanulta a mesterséget. Ennek műhelye a Fő utca 43. szám alatt 1963-ban megszűnőben volt. Az utca felől négy lépcsőn lehetett lemenni a boltíves, XVIII. századi műhelybe, ahol még a teljes berendezés a helyén volt. A kapubejáraton belül állt a patkolószín. A Fő utca 155. számú ház udvarán külön épületben működött a háború végéig a kovácműhely Németh Gyula tulajdonában, patkolószínnel egybeépítve. 1946-ban kitelepítették, a műhely elhagyottan állt ezután. A gyógykovácscéget özv. Zechmeister Gusztávné ajándékozta a múzeumnak 1965-ben. – A soproni Stornó

¹⁴ Soproni Múzeum Népr. Gyűjtemény: 65.18.1.

Gyűjteményben az előcsarnokban díszleg egy aranyozott, négy patkóból összeállított (talán még hiányos is) kováscégér a XIX. század elejéről. Leltári bejegyzése a lelőhelyet a soproni Szélmalom utcában jelölte meg.¹⁵ A „Soproni polgárcsaládok” című munkában a 8990. sorszám alatt Rokosch Ferenc nevével találkozhatunk, aki 1796-ban tett polgáreskü. Apja a csehországi Nachodból származik, foglalkozása patkolókovács.¹⁶ Thirring Gusztáv soproni háznévjegyzékében a Szélmalom utca 9. szám alatt talált rá, az 1810–1820 közötti időben működött, mint résztulajdonos. A két adat azonosítását Kücsán József néprajzkutatónak köszönhetjük. A cégér tehát innen származtatható.¹⁷ Az aranyozást túl szépnek találtuk, hiszen a magángyűjtemény előcsarnokában előkelő helyre került, így hát feltételezhető, hogy Stornóék átfestették a cégért. A restaurátori vizsgálat kimutatta, hogy eredetileg laparanyozással (aranyfüst) díszítették a patkók felületét és valóban későbbi a ma látható felület. (Mélykúti Vilmos restaurátor). Az aranyozott kováscégér nyilván más városokban is jelölhette magát a műhelyt, de talán a legényszállást (Herberg) is. Bodgál Ferenc „A kovácsok lógyógyítása” című dolgozatában tesz említést gyógykováscégérről, és helyszíni gyűjtéséből tíz darab gyógypatkó fényképét közli. Bodgál Kovácsremek, kováscégérek című dolgozatában aranyozott cégér említésével nem találkozott a mesterek adatközlései során.¹⁸ Mi néhány gyógypatkó képét ugyancsak közöljük, de magával a lógyógyítással nem kívánunk foglalkozni, hiszen ezt kiválóan megtette Bodgál Ferenc az 1799-es Helytartótanácsi rendeletről kezdve, a különféle baromorvoslási könyvek, kéziratok felkutatásán át a katonai gyógykovácsok kiképzéséig.¹⁹

A német területek céhszokásairól M. Fridericus Frisiustól kapunk részletes átfogó képet, a XVII. századra visszamenő hiteles adatokkal. Lipcsében 1705–1716 között húsz mesterség ceremóniáit örökítette meg füzetenként, amint ezzel már a „céhkoszorú, céhkorona” című tanulmányomban foglalkoztam.²⁰ Ebben a legényavatásnál, mesteravatásnál használt művirág, illetve vas- és ezüstkoronák XVII–XIX. századi szokásairól adtam összefoglalást a magyarországi levéltárak és múzeumok anyagára támaszkodva. A külföldi analógiákhoz Frisius „Ceremonial politika” húsz mesterségre vonatkozó kötetét hívtam segítségül.²¹ Most is ehhez a munkához kell fordulnom a kovácsok esetében.

M. F. Frisius füzeteinek első tíz oldalán a kézművesek általános tudnivalóit adja elő, az inasfogadás és felszabadítás, a legények mesterré válásának, visel-

¹⁵ S. 84.440.1.

¹⁶ Házi 1982: II. 8990.

¹⁷ Thirring 1941: 140.

¹⁸ Bodgál 1971/b: 96–104.

¹⁹ Bodgál 1971: 457–486.

²⁰ Domonkos 1977.

²¹ Frisius 1705–1716.

kedésének szabályait ismerteti meg az olvasóval. Biztat a hagyományok és szokások őrzésére és gyakorlására. A címoldal szövegéből nem is derül ki, hogy melyik mesterségről lesz szó. Igaz a mellette látható metszetes ábrázolás elárulja a szakma jellemzőit. Esetünkben egy tuskóba ágyazott üllőn az izzó vas formázásához használatos fogó, kalapács és az üttető kalapács, mint kovácmesterséget jelképező szerszámok láthatók. A köralapú mező peremére pedig a „DUM FERRUM CANDET, CUDENDUM EST” (ameddig forró vas, addig verd) bölcs mondás olvasható. A bal felső sarokban a szikrázó vas kovácsolását, a jobb felső sarokban pedig egy ló patkolását örökítették meg. A szokásos német szólás, tanács a kép alján kartusba foglalva teszi teljessé a kompozíciót. Nyers fordítása a következő: A vasat könnyű alakítani, amíg az az üllőn izzik. Dolgodat, ha meg akarod kapni, légy élénk és iparkodj, ez az első hevület gyakran több, mint a késedelem haszna. – Az ábrázolás magyarázatát a füzet vége felé találjuk meg: „Der Schmiede Gott bey denen Heyden war der lahme Vulcanus, gleichsam Volicanus genennet weil das Feuer immer in die Höhe gehet. *Die Schmiede heiligten ihm einen Hammer nebst der Zange.* Der Berg Aethna war seine Schmiede, und die Schmiede Knechte hiessen Brontes, Steropes und Pyracmon”. (Cyclopsok Vulcanus segédei az Etna gyomrában. A kovácsok neki szenteltek egy kalapácsot és egy fogót.²²)

Az ifjúnak akkor kellett a legényavatáson megjelennie a Herbergen, amikor a segédek a ládájuknál találkoztak, hogy befizessék heti ládapénzüket. A legényavatás ceremóniája a következő három fő szakaszból áll: „I. Feuer auffblasen, II. Feuer auskühlen, III. Die Fürsage”. „Wie wird es bey dem Feuer-Auffblasen gehalten? Es wird ein Stuhl mitten in die Stube gesetzt und ein Alt-Gesell hänget eine Handqvelle umb den Hals, was herunter hänget, muss in das Handbecken, so auf dem Tische stehet, fallen. Und so stehet der, so dass Feuer aufblasen will, auf und halt eine ganze Rede.” Az ifjú nagy tisztelettel adja elő kívánságát: „Mit gunst, dass ich mag aufstehen, Mit gunst, dass ich mag zuschicken alles, was man zum Feuer aufblasen bedarff”. Tisztelettel először, másodsor, harmadsor, amint ez a mesterség szokása szerint itt és most, vagy bárhol tartatik. „Mit gunst, dass ich mag der Gesellen Handbeckhen und Handqvele auffheben und zu mir nehmen, ... Mit gunst, dass ich mag der Gesellen Handqvele umb thun ... Mit gunst, dass ich mag der Gesellen Stuhl zu rechte richten ... (amint ez bárhol is szokás) ... Mit gunst, dass ich mag abtreten, Mit gunst, dass ich mag Feuer aufblasen, ... Mit gunst, dass ich mag vor den Gesellen-Stuhl treten ... Mit gunst, dass ich mag abtreten ... Mit gunst, dass ich mag Feuer aufblasen, Mit gunst zum 1. 2. und 3 ten mahl.” Amikor azt mondja az avatandó, hogy szeretne lelépni, akkor a szoba ajtajához megy, kinyitja és

²² Frisius 1705–1716: 38.

gyorsan visszatér a székhez. Ha le akar ülni a székre, engedelmet kér, megkérdezi, hogy azt forrasztották, vagy kovácsolták-e? Megkérdezi, hogy milyen hibákat, bűnöket tudnak róla? Különféle szövegek voltak használatosak, amelyek azonban a tisztességgel ellenkeznének leírni. Egyet azért példaként elkezdett a szerző: „Wie lauten diese Formeln? Also: Die Gesellen geben dir gar viel Schuld: Du hinkest, du stinekst, ... kanstu nun einen finden, der ärger hineket und stineket, als du, so stehe auf, und hänge ihm den Schandfleck an, den du an hast. ... Der Geselle, so das Feuer aufgeblasen, suhet einen, der ärger sey, und wird darauff derjenige herein geholet, so zum Gesellen soll gemacht werden. Wenn nun jener diesen siehet, so hänget er ihm die Handqvehle umb und setzet ihn auff den Stuhl.” Az öreglegény kéri, hogy a legény nevezze meg a három keresztapát (Pathen), akik őt legénnyé avatják. Közben a tűz kihűlt és ismétlődik a ceremónia, amikor le akar ülni. „Mit gunst ihr Gesellen, glimmet es noch?” A keresztapa szól, hogy a keresztfiúhoz kíván menni. Ezt követően fel teszi a kérdést, az ifjúnak, „Mein Pathe, wie hoch gedenekest du dir deinen ehrlichen Nahmen zu kauffen?” A válasz a következő: „Umb ein Fuder Krebse, umb einen Pholschen Ochsen, umb ein Maass Wein, umb ein gemest Schwein, so können wir alsdenn lustiger seyn, mit gunst zum 1. 2. und 3 ten mahl, nachdem es Handwerks gewohnheit ist.” (Keresztfiam, milyen magasra becsülöd a tisztességes neved vételét? Egy hordó rákra, egy lengyel ökörre, egy bizonyos mennyiségű borra, egy hízott sertésre, úgy aztán vidáman lehetünk, tisztelettel.) A tényleges lakomáról nincs szertartás leírva, hiszen a túlzott ígéretet bizonyosan csekélyebb étel és ital elfogyasztása követte. – Egyébként a hazai szokások között is csak a mesterasztal menüjét szokták írásba foglalni a XVII–XVIII. században egy sor céhes szakmában. – Ezt követően egy hosszadalmas előadás következik kötött szöveggel (Forsage) a vándorlásra, a búcsúvételle, atyamestertől, a mester feleségétől, a legényektől. A városkapun történő kimenetről és sok más tudnivalóról. Közben mókás történeteket, talányokat tesznek fel az érkezésről, a munkakeresésről stb. A kapunál feltett kérdésre, hogy hová indulsz, a válasz az, hogy magam sem tudom.²³

A szokványos szövegektől eltérő, sokszor durva, a jó ízlést nélkülöző párbeszédek, kérdések nem kerültek leírásra, hiszen azt a céhszokások tiltották. „Rede keiner nicht viel von Handwerks Gewohnheit und Geschichten, was Meister und Gesellen jung und alt auf der Herberge thun verrichten.” A szokás, a szabály ellen vétőt büntetéssel sújtották.²⁴

A legényavatás, névvétel, névadás (Nahmenkauf) hasonló széles körű gyakorlatáról a miskolci fazekasok legénykönyvében 1769–1894 közötti időből maradtak fenn bejegyzések. Itt 565 legény választott magának virágnevet, melyek

²³ Frisius 1705: 13–31.

²⁴ Frisius 1705: 33.

többsége természetesen az edények virágozásán, díszítésén is megjelentek. A keresztelő ceremóniájáról azonban itt sem maradtak ránk részletes leírások, szövegek.²⁵

A kovácslegények most megismert legénykönyve bizonyosság arra, hogy a közép-európai céhes világgal folyamatos és élénk volt a kapcsolat, a szokások országos méretben elterjedtek a XVIII–XIX. században.

*

A szerző 2000-ben megjelent „A magyarországi mesterlegények közép-európai kapcsolatai és szokásai a XV–XIX. században” című művében külön fejezetet szentelt a névvétel (Namenkauf) szokásának. Ezen belül a szekszárdi (1776), a feketevárosi (1802–1822), a gyulai (1804–1828), a debreceni (1822–1826) gyógykovácsok legénytársaságainak, beírókönyveinek (Gesellenbuch, Einschreibbuch) adatai alapján a legényavatáskor szokásos névválasztás viszonylag gyér előfordulásait foglalta össze. A közép-európai történeti irodalomból ismert XVI–XVIII. századi szokások magyarországi példáival találkozott több más mesterség (kőműves, posztönyíró, szíjgyártó, fazekas stb.) céhes iratanyagában is.

Sajnos az 1776-os szekszárdi legénykönyv (Gesellenbuch) névsorai nem maradtak fenn, talán rejtőznek valahol. A mostani közlemény forrásai sem szerepelnek a Céhkataszterben, a Veszprémi Múzeum néprajzi adattárából kerültek elő, ami a fentebb idézett gyógykovácscéhek alakulására is fényt vet. A somlómásárhelyi beírókönyv adatai (1776–1823) ötszáznál több legény születési helyét jegyezték fel, ami a névválasztás 16 magyarországi vármegye, illetve 13 szomszédos közép-európai ország, fejedelemség területére kiterjedő ismertségét bizonyítja. A leggyakrabban választott nevek: ezüstpatkó, ezüstpatkószeg, Silber Eisen, Silber Eisen Nagel, de előfordul a mókás mitugrász – Spring ins Feld, vagy a mester bosszantó – Truz in Meister, Truz Meister. A térképre vetített első előfordulások alapján mondhatjuk, az említett céhek környékéről vagy éppen céhközpontjából előbb jártak legények Somlómásárhelyen, akik talán maguk kezdeményezték a szokás bevezetését. A nyugat-magyarországi vármegyékől érkeztek természetesen a legtöbben. Ezért Veszprém, Zala, Vas és Sopron megyék adatait külön térképeken jelenítettük meg, hogy a helységneveket ki is írassuk. De talán hasonló sűrűségű Pozsony megye területe is.

Az „Arany Patkó Szeg, aran patkó” elnevezés csak kétszer fordul elő. Feltévéssünk szerint az ötletet az aranyozott gyógykovácscégerek adhatták. Ezekből fertőrákosi és soproni tárgyi emléket is sikerül bemutatnunk.

²⁵ Bodó 1975: 93; Domonkos 2002: 183–184.

Úgy gondoljuk, hogy a legényvándorlások közép-európai kapcsolatainak be-
szédes példáit tárjuk az olvasó elé. Remélhetjük, hogy a mai Szlovákia, Ukrajna
és Románia levéltáraiból a névválasztás szokásainak újabb forrásai kerülhetnek
elő.

IRODALOM

- BARTÓCZ József
2000 *A magyarországi kováscséhekről*. Pápa
- BODGÁL Ferenc
1971 *A kovácsok lógyógyítása. Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. Miskolc
1971b *Kovácmesterek és kováscségerek. Herman Ottó Múzeum Közleményei*. Miskolc
- BODÓ Sándor
1975 *Fazekas mesterlegények Miskolcon 1768–1872. Herman Ottó Múzeum Közlemé-
nyei*. Miskolc
- BRÄUER, Helmut
1989 *Gesellen in sechsischen Zunfthandwerk des 15. und 16. Jahrhundert*. Weimar
- CAMPE, J. H.
1810 *Wörterbuch des Deutschen Sprache*. I–IV. B. Braunschweig
- CEGLÉDI Imre
1971 *A gyulai kovács-kerékgyártó-bognár céh vándorlegény-protokollumának elemzése
(1803–1872). Békési Élet*. 121–130.
- ÉRI István – NAGY Lajos – NAGYBÁKAY Péter (szerk.)
1975–1976 *Céhkataszter. A Magyarországi céhes kézművesipar katasztere*. Budapest. 2K. 169.
- CSATKAI Enre
1971 *Cégérek*. Budapest
- DOMONKOS Ottó
é. n. *Céhkoszorú, céhkorona*. MTA Néprajzi Kutató Intézet. *Népi kultúra – népi társa-
dalom* IX. 217–240.
2000 *A magyarországi mesterlegények közép-európai kapcsolatai és szokásai a XV–XIX.
században*. Ipartörténeti könyvtár 1. Budapest
- FÉNYES Elek
1841–1843 *Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben I–IV*. III–IV. 278–279.
- FRISIUS, M. F.
1705 *Der vornehmsten Künstler und Handwerker Ceremonialpolitica*. Leipzig
- HÁZI Jenő
1982 *Soproni polgárcsaládok, 1535–1848. I–II*. Budapest
- ISENBERG, Heinrich
1936 *Das Gesellenwandern und was damit zusammenhing. (Altes Brauchtum in
Handwerks.)* Münster i.w.
- KATONA Imre
1975 *Egy feketevárosi habán kézmosó a XVIII. század elejéről. Soproni Szemle*. 163–
166.
- KITAIBEL, Hans
1985 *A feketevárosi majolika korszak*. *Soproni Szemle* 267–268.

SCHULZ, Knut

1985 *Handwerkgesellen und Lohnarbeiter*. Siemaringen

THIRRING Gusztáv

1941 *Sopron házai és háztulajdonosai 1734–1939-ig*. Sopron Woschinszky Mór Múzeum, Szekszárd. Régi leltári szám 20195. Fotó, Domonkos 2002.

Ottó Domonkos

NEW RESOURCES FOR STUDYING THE TRADITIONS OF SMITH MEN-SERVANTS (PURCHASE OF NAMES – *NAMENKAUF*)

Among guild traditions, the description of riddance, “baptism,” or “initiation” is widely known from numerous fields of trade and industry. We know that the disengaged men-servants entered a higher rank in the guild hierarchy, they were no longer allowed to walk on the streets accompanied by another man-servant, but they only became a full member of the mates’ rank after the so-called initiation. Up until now, we have had the most thorough description of the traditions, the extent, and the artifacts of the initiation procedure only from specific sources about weavers dating back to the 17th-19th centuries.

Among these traditions, the rituals of giving and buying names (*Namenkauf*) constitute a distinct group. Up to the present time, several sources have surfaced in relation to the guild traditions. Our previous knowledge can be broadened with the help of the sources coming from the hitherto unexplored possibilities, such as the rich material of archives and museums situated in the Hungarian Kingdom before 1920 and annexed to various neighboring countries after the Paris Peace Treaty.

In my paper, I will present the letter of privilege given to the blacksmiths (Hufschmeid) living in the settlement of *Somlóvásárhely* in *Veszprém* county in 1671.

Azok az ötvenes évek falun

A történet a háború elvesztésével, a szovjet csapatok bevonulásával és a földosztással kezdődött. A falvak népe még nem tudta, mi vár rá. Amikor a magyar belügyminiszter bizalmas levélben szólította fel az elöljáróságokat, hogy akadályozzák meg a rémhírek terjedését – az akkor született vicc szerint – az egyik faluban a kisbíró kidobolta: „Közhírré tétetik: jönnek az oroszok, de senkinek sem szabad mondani!”

1945 tavaszán valósult meg az első igazi földreform, a tömeges földosztás, amely gyökeresen felszámolta a nagybirtokrendszert, s megvalósította a nincstelen és a törpebirtokos falusiak, az agrárproletariátus régi vágyát. Készült erre a Nemzeti Paraszt Párt és a Kisgazda Párt is, nem csupán a Kommunista Párt. Készen álltak a Győrffy Kollégiumban nevelődött fiatal értelmiségiek is, akik tényleges szerepet vállaltak a földosztás szokatlanul gyors lebonyolításában. A törvényt még Debrecenben hagyta jóvá az Ideiglenes Nemzetgyűlés az Ideiglenes Kormány 1945. március 17-én keltezett javaslata alapján. Rövidesen 3200 földigénylő bizottság alakult, és mintegy 730 ezer földigénylőt írtak össze. Május végéig a kiosztott föld (kb. 3 260 000 kh) közel 80%-át már át is adták új tulajdonosaiknak, akik addig a szántás-vetés nagyobb részét is elvégezték. „Megy az eke, szaporodik a barázda” – írta akkor Illyés Gyula bizakodó kedvében. A földosztás a szántók (rétek, kaszálók) összterületének 35%-át érintette, de a „puszták világában (pl. Fejér megyében) a terület 50%-át is elérte. A birtokviszonyok átalakulása főként a törpe- és kisgazdaságok földterületét növelte meg jelentősen, és a kisbirtokos réteget erősítette, annak arányszámát emelte meg. A 0-5 kh-as paraszti üzemek száma 19%-kal, összes földterületük 76%-kal növekedett. Az 5-10 kh-as gazdaságok száma 90%-kal gyarapodott, földterületük pedig 130%-kal. A 10-20 kh-as gazdaságok földterülete kisebb mértékben, mindössze 23%-kal növekedett. Az „új gazdák” és a többi földhöz jutott birtokosok a föld értékénél jóval alacsonyabb megváltási díj fizetésére voltak kötelezve. Azok, akik termelőszövetkezetbe tömörültek, már az 50-es években is mentesültek a megváltási díj fizetése alól.

A mezőgazdaságot a háborús veszteségek, különösen a ló- és marhaállomány, a vonóállatok számának megcsappanása országosan gátolták az újrakezdésben. Az „új gazdákat” még sokkal inkább jellemezte az eszközhiány, vonóállatok, gépek, járművek, gazdasági épületek krónikus hiánya. A földosztók az

uradalmi majorságok eszközállományából osztottak ki nekik átlagosan 35 q búza értékének megfelelő felszerelést, hogy elkezdhessék a munkát.

Az első földműves szövetkezetek megalakulását 1946-ban főként a felszerelés hiánya, a pénztelenség (forgótőke hiánya), a hitelképtelenség indokolta. Például Hartán 1946. március 10-én 30 taggal alakult meg a *Földművesszövetkezet*. A túlnyomóan német nemzetiségű községben azt megelőzően is tudták, mi a szövetkezet. Hiszen 1919 szeptemberében alakult meg a *Hangya Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet* a községben. Demokratikusan működő gazdasági szervezet volt élén nyolctagú választott vezetőséggel. Az ország sok részén még a 19. század végén alakultak az ún. tejszövetkezetek, a tej begyűjtésére, értékesítésére. A Hangyáról (teljes nevén: *Hangya Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet*, a Magyar Gazdaszövetség Szövetkezeti Központja) tudni kell, hogy gróf Károlyi Sándor még 1898-ban alapította. Kötelékébe tartozott 1912-ben 1278, 1941-ben 1800 tájszövetkezet, mintegy 800 000 taggal. Hamisan állították róla, hogy a nagybirtokosok és a kulákok „érdekvédelmi szervezete” volt, s az ún. „agrárius” eszméket terjesztette. Rákosiéknak ideologikus vádak kellettek a Hangya-hagyományok elsovasztásához, a jól működő agrárszervezet megszüntetéséhez. 1947-ben beolvasztották a MOSZK (Magyar Országos Szövetkezeti Központ) művi úton létrehozott szervezeti keretébe.

A helyi eseményekre ismét Harta példáját érdemes említeni: 1949-ig a régi *Hangya-szövetkezet* és az 1946-ban létesült *Földművesszövetkezet* megfértek a községben egymás mellett. Akkor központi utasításra összehívták a Hangya utolsó közgyűlését, amelyen az 1100 tagnak csupán töredéke jelent meg, s kimondták a két szövetkezet egyesülését. Közös gazdálkodásra vállalkozó Földműves Szövetkezet másutt is alakult már 1949–50 előtt is. Komádiban (Bihar m.) 1948-ban 13 család állt össze, hogy a *Fűzfás*-nak nevezett határrészen gazdátlanul hagyott rizsföldet hasznosítsa. Egy kisebb csoport ott már 1947-ben is felvetette a kollektív gazdálkodás bevezetésének gondolatát.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek alakítása az 1947–1948-as kommunista hatalomátvételt követően, 1948-ban vált kormányprogrammá. Kiderült, hogy Rákosi és köre egyedül a szovjet mintát követő termelőszövetkezeti formát, a kolhozrendszer tudja fenntartás nélkül elfogadni. A magyar parasztság megismerte a *kolhoz*, a *kulák*, a *brigád*, a *nacsalnyik*, a *narodnyik* fogalmát, Micsurin nevét és a szovjet mezőgazdaság csúcsteljesítményeiről szóló híreket.

A kollektív gazdaságoknak – átmenetileg – három formáját ismerhették meg. Az első, kezdetlegesebb forma volt a TSzCs, azaz Termelőszövetkezeti Csoport (népi nevén: *Továbbszolgáló Cselédek*). Ennek tagjai csupán a legfontosabb talajelőkészítő munkálatokat végezték közösen, közös táblákban és egyeztetett vetésforgó alapján. A másik forma, a későbbi szakszövetkezet elődje, az egyénileg termesztett termékek összeadásán és újraelosztásán alapult. A

harmadik forma, a valóságos TSz (termelőszövetkezet) minden tekintetben teljes tulajdonközösséget és közös munkavégzést kívánt megvalósítani. A beadott, bevitt tulajdontól független módon, kizárólag a közösen végzett munka (*munkaegység*) arányában bérezte tagjait, nagyobb részt természetbeni juttatás, kisebb részben készpénz fizetésével. A munkavégzésre brigádok alakultak, azokat brigádvezetők irányították, adminisztrálták. Megszabták a munkaidőt, vezették a munkaegységek nyilvántartását. A TSz legfőbb döntéshozó szerve a közgyűlés volt, de az elnök is széles körű jogosítványokkal rendelkezett. (Fontos közgyűlési alkalom volt az éves *zárszámadás*.)

Ez a kolhoz-típusú szövetkezeti forma váltotta ki a gazdatársadalom legnagyobb ellenállását, mivel ehhez járult a földek, a gazdasági eszközök, berendezések, gépek és a jószágállomány leadásának kényszere, s ebben az üzemszervezetben a korábbi gazda rosszul fizetett bér munkássá vált, akinek mindenki parancsolhatott. A kollektivizálás természetesen erőteljes ellenállásba ütközött. Nemcsak azért, mert a szervezést irányító pártállami szervek nem tartották be a fokozatosság „lenini elveit”, hanem azért is, mert néhány évvel korábban a földosztás az „új gazdák” csoportjának is felkínálta az önálló egzisztencia megteremtésének és családjuk társadalmi felemelkedésének a lehetőségét. A korábbi törpe- és kisbirtokosokban erősítette a tulajdonosi tudatot, a polgárosodás kialakítását.

Az 1940-es évek végén alapított kollektív gazdaságok alapító tagjai zömükben volt uradalmi cselédek, saját földdel nem rendelkező napszámosok voltak. Közös gazdaságukból is hiányzott a gazdasági felszerelés. Például Csökmön az 1949. októberében megalakult Kossuth Tsz egyetlen pár lófogattal kezdte meg a talajmunkát. Az eszközhiányos Tsz-ek, téveszcsék megsegítését kívánták szolgálni az újonnan létesített állami gépállomások. Csökmön is a gépállomás körműs traktorai és a tehén- vagy lófogattal rendelkező egyéni gazdák végezték el a szántást a Kossuth Tsz földjein. Az állami gépállomások természetesen bér munkában végezték a legfontosabb talaj-előkészítő és betakarítási munkákat. Hozzájárultak a mezőgazdaság gépesítéséhez, sok vidéken elsőként használtak fogatos- és traktorvontatású aratógépeket, kaszálógépeket is. Mindezt a rendszer propagandagépezete a technika csúcsteljesítményének, a munkásosztály baráti gesztusának állította be. A gépállomások azonban visszaéltek a helyzetükkel, a tsz-parasztok is egyre többet zúgolódtak ellenük, s ez vezetett oda, hogy 1956. október 23-án már az egyetemi ifjúság is követelte megszüntetésüket. Például a pécsi egyetemisták nemcsak azt követelték, hogy „vizsgálják felül a begyűjtési és adózási rendszert, csökkentsék a begyűjtési és adózási terheket”, hanem azt is, hogy „Adják a gépállomások gépeit a termelőszövetkezeteknek, amelyek ellátják az egyéni gazdaságok szükségleteit is.”

A birtokviszonyokban új tulajdonformaként jelentek meg az állami gazdaságok. 1949-ben szervezték meg az első állami gazdaságokat egykor kincstári tulajdonban álló, híres tenyészetekkel rendelkező birtokokon (Bábolna, Mezőhegyes, Kisbér), majd az állami kezelésbe vett nagybirtokon, egykori uradalmak földjein, pusztáin. A Debrecenről és más tiszántúli városoktól elvett földeken állították fel azokat a kényszermunkatáborokat (1950–1953), amelyekben főként a falusi osztályharcban „ellenség”-nek tekintett csoportokat, a kulákokat, a jugoszláv–magyar határ közelében élő „megbízhatatlan elemek”-et deportálták. Csupán a Hortobágy térségében 12 ilyen táborot működtettek. Az internáltak teljes számát, véglegesnek tekinthető, lezárt névsorát nem ismerjük. Azonban egyedül Árkustanyán 824 falusi, zömmel kuláknak nyilvánított személy raboskodott az 1950–1953 közötti években. (Varga Albert: *Rab voltam a Hortobágyon* c. kötetében olvashatjuk teljes névsorukat is.)

A nagykunsgái, köztük a kisújszállási kulákok, minthogy az új tsz-ekben nem kívántak dolgozni, de az örökös zaklatással a rendszer „úgy megutáltatta velük a földet”, hogy önként mondtak le róla, s „adták be a közösbe”, az iparban sem tudtak elhelyezkedni. Belőlük verbuválódtak a környékbeli állami gazdaságok legjobb brigádjai. Az egyik emlékező szerint a Kuncsorbai Állami Gazdaságban „Harmincan kisújszállási kulákok ott dolgoztunk.” Minthogy „vé-rükben volt a munka”, bémunkásként is megbízható, jól teljesítő embereknek bizonyultak. Szemben az egykori agrárproletárokkal, hajdani napszámosokkal, akik közül számosan az állami gazdaságban is megbízhatatlan munkaerőnek számítottak.

Az állami gazdaságok az ötvenes években az ország szántóterületének mintegy 10%-át birtokolták, s ez volt a helyzet 1957 közepén is. A hajdani kincstári, egyházi és egyéb (köztük volt paraszti) erdőterületeken Állami Erdőgazdaságokat szerveztek, de azok szántóterülete nem volt jelentős.

Az egyéni földtulajdonosokat az 1956. októberi népfölkelés előtt sújtó állami kizsákmányolás formái közül a kötelező *beszolgáltatás* érintette legérzékenyebben. A mezőgazdasági termények, állatok és állati termékek begyűjtését az állam számára részint a közellátás, részint az ipari nyersanyagok készletezésével és az ország export-igényével indokolták. A begyűjtés fogalma magában foglalta a *kötelező beadást* (beszolgáltatást), az *állami felvásárlást*, a *szerződéses termeltetést* és a természetbeni keresményeket. Azt, akinek 1 katasztrális holdat elérő földtulajdona volt, kötelezték a föld aranykorona értéke alapján kivetett terményadót beszolgáltatni akkor is, ha a földje parlagon állt és a budapesti Nagycsarnokban vásárolta meg a kivetett búzát, árpát stb. A beadás teljesítését e célra rendszeresített „Beszolgáltatási könyvben” vezették, igazolták. A „kötelező beadás” azt is jelentette, hogy az előírt termékek meghatározott mennyiségét a szabad felvásárlási árnál alacsonyabb, a kormány által megsza-

bott áron kellett az állam rendelkezésére bocsátani. *Ez néha hatszor alacsonyabb volt, mint a felvásárlási ár.*

A mezőgazdasági termelők sanyargatására, a kötelező beszolgáltatás adminisztrálására létrehozott kormányzati szerv volt a *Begyűjtési Minisztérium* és egész sereg vele kapcsolatos hivatal. Engedélyhez kötötték az ún. „magánvágást”, de még az udvaron és a kertben álló fák kivágását is. Sertésvágás esetén kötelező volt a zsírbeadás. Ez a tsz-parasztok háztáji gazdaságait is érintette. A kollektív gazdaságoktól többek között az állatbeadás kényszere miatt idegenkedett a parasztság, mert az ötvenes évek első felében a háztájiban csupán egy tehén és két sertés tartását engedte meg a rendszer. Természetes, hogy az egyéni gazdák és más háztáji sertéstartók a termés titkolásához, elrejtéséhez és olykor az engedély nélküli sertés- és borjúvágáshoz folyamodtak. Titkon csépeltek, nyomtattak a távoli tanyákon, erdők által rejtett földeken, csövestől vágták a kukoricaszárat és rakták kúpokba, kazlakba, pincékben, vermekben rejtegették a saját szükségletre szolgáló termékeket. A börtönök megteltek „feketevágásért”, tiltott pálinkafőzésért, kukorica, búza és egyéb termények elrejtéséért, a beadás szabotálásáért elítélt emberekkel. (Köztük volt 1953 őszén e sorok írójának bányászparaszt nagyapja is, akit valamelyik szomszédja jelentett fel engedély nélküli disznóvágásért. „Jó magaviseletére” tekintettel engedték ki Sztálin születésnapján. A börtönben megtanulta a demizsont befogni, ami könnyen ment, mert a kosárfonásnak már azelőtt is mestere volt.)

A rendszer teljes erőszakszervezetét bevetette a falu népe ellen. Fináncok, rendőrök kutakodtak a padlásokon, a lakásokban és a melléképületekben, s a bíróságok semmiségekért vetettek ki akár 6–8 hónapos fogházbüntetést. Sajópüspöki legjobb gazdáját azzal vádolták meg, hogy a csikó kifutott az udvaráról az útra. Le is csukták érte fél évre. Egy kisújszállási gazda azért ült 6 hónapot, mert „ganét vetett” tüzelőnek, azaz tőzeget készített, ahogy a fátlan alföldi tájakon évszázadokon át megszokták. Ismert történet az is, hogy a hírhedt padláslesöprések idején a hagymatermesztő Makón egy gazdától már mindent elkoboztak a rekvirálók, amikor a padlásgerendák közé dugva felfedeztek egy nagyobb papírzacskót. A tulajdonos rimáncodott: „– Jaj, el ne vigyék már, az a tavaszi dughagyma. Az egész jövő évi termés attól függ. – Látjuk, válaszolták azok, csakhogy éppen rossz helyre dugta, mert megtaláltuk.” – Még azt sem tudták, mire való a dughagyma!

A padlássöprések, a „feketevágás”-ok büntetése nem csupán a nagygazdákat, új, orosz eredetű szóval a „kulák”-okat sújtották. 1948–1955 között több, mint 400 ezer gazdálkodó került bíróság elé a közellátás veszélyeztetésének vádjával. Legtöbb esetben csupán arról lehetett szó, hogy az illető nem volt képes eleget tenni beszolgáltatási és adózási kötelezettségének. (Ennyi kulák egyébként sem volt az országban. Kuláklistára az került, akinek a földbirtoka

meghaladta a 350 aranykorona értéket vagy 25 katasztrális hold fölött volt a földterülete.)

A beszolgáltatások mellett a terhek között említhetők a változatos adónemek és az ún. *tagosítások*. Az adónemek között figyelmet érdemel a fogatadó, ami az egyéni gazdálkodókat és a kisuvarozással foglalkozókat különösen sértette. „Tagosítás” ürügyén a rendszer az erőszakos földelvételt támogatta. A csereföldek értéke ritkán közelítette az elvett földekét, s mindig az a termelőszövetkezet vagy állami gazdaság „járt jól” a tagosítás, amelyiknek az érdekében az egész akció történt.

Závada Pál „*Kulákprés*” c. könyvéből sokan ismerhetik a kuláküldözések fortélyait, változatos eszköztárát. Azt a tehetősebb gazdaréteget üldözték az osztályharc jegyében, amelyik élt-halt a gazdaságáért, s értett is a gazdálkodáshoz. Ennek a falusi elitnek az üldöztetései, a termelőszövetkezetek szervezésének erőszakos módszerei nagyon eredményesnek bizonyultak. 1948–1955 között tartósan marginalizálták, s nemcsak anyagilag tették tönkre, de lelkileg-fizikailag is megtörték „a falu elejét”. Az etnográfusok az ország minden részén, igen sok falujában hallhattak, jegyezhettek le olyan történeteket, mint amelyet Frei János postás mondott el Hartán: „Mindkét nagyapámat erőszakkal kényszerítették a szövetkezetbe. Egyik sem tudta elviselni, hogy elvették a földjét. Mindkét nagyapám felakasztotta magát.”¹

A falu és a magyar agrárgazdaság kínjai helyet kaptak az egyetemi ifjúság 1956-os követeléseiben, s a falvak lakossága maga is megmozdult – a közhiedelemmel ellentétben – sérelmeinek orvoslásáért. A budapesti Műegyetem hallgatóinak 1956. október 22-én megfogalmazott 16 pontos listáján olvasható: „Követeljük a beszolgáltatás azonnali eltörlését és a termények okszerű felhasználását. Követeljük az egyénileg gazdálkodó parasztok egyenrangú támogatását.” Szajla (Heves megye) munkástanácsa a kötelező beszolgáltatás eltörlése mellett követelte az adók rendezését, a fogatadó és a gépállomások eltörlését és „új földosztást” a törvénytelen „tagosítás” és egyéb erőszakos földelvételek miatt. Ebes (Hajdú-Bihar megye) „szocialista falu” lakosai 1956. október 27-én keltezett kiáltványának 42 pontjából 18 foglalkozott a földművesek követeléseivel. Ezek között szerepelt a vágási engedély és a zsírbeadás eltörlése is.² A földműves gazdák törekvéseit támogatták az 1956. október-november fordulóján újjáalakult pártok is, így a Kiszgazdapárt és a Petőfi Párt néven újjáalakult Nemzeti Parasztpárt. Az új hatalmi szervek, így a munkástanácsok, a legtöbb településen felléptek a termelőszövetkezetek vagyoniának széthordása ellen.

¹ Lásd H. Bartha 1999: 65.

² Valuch 2006: 121.

A népharag azonban elsöpörte a termelőszövetkezetek legnagyobb részét. 1957. január 1-ig felbomlott az októberi felkelés előtt még működő szövetkezetek 62%-a, és kilépett 224 ezer tag, az összes tagság 65%-a. Magukkal vitték a kilépők az összes tsz földnek több, mint a felét, 829 ezer hektárt. Az esztendő folyamán még további szövetkezetek szűntek meg. (Zala és Somogy megyében a mezőgazdasági termelőszövetkezetek több, mint 80%-a oszlott fel.)

A forradalom eredményeként megszűnt a kötelező beszolgáltatás és a magyar falvak folytonos sanyargatása. Az ötvenes évek nyomasztó élménye azonban nem múlt el nyomtalanul. Fennmaradt az 1951 táján született alábbi vicc is: – „Egy gazda rosszul szólt, azonnal letartóztatták, és börtönbe csukták érte. Felesége azonban nem hagyta annyiban: eladta egyetlen igavonó ökrüket, és az árából néhány hét alatt kiszabadította férjét a börtönből. Amikor a gazda hazament és szétnézett a gazdaságban, először azt kérdezte a feleségétől: „– *Hová lett az igásökök?* – *Hát annak az árából szabadítottalak ki* – válaszolt az asszony. – *És mit fogok be majd eztán?!* – méltatlankodott a férj. – *A szádat!*” – felelte az asszony.”

IRODALOM

- H. BARTHA Lajos
1999 *Harta*. Harta
VALUCH Tibor
2006 *Metszetek*. Budapest

Attila Paládi-Kovács

THOSE FABULOUS FIFTIES IN A VILLAGE ENVIRONMENT

The story began when the war was lost, the Soviet troops moved in, and land was distributed among people. It was in the spring of 1945 when the first real land reform was introduced. This was a distribution of land en masse that radically did away with what was called landlordism and helped the destitute, the smallholders, and the members of the agricultural proletariat to fulfill their age-old dream. The reasons for the establishment of the first agricultural cooperative farms in 1946 were mainly the lack of proper equipment, impecuniosities (the lack of active capital), and insolvency. The majority of the members of these collective farms established towards the end of the 1940s

were mostly former domain servants and day laborers without any landed property of their own. Thus, their collective farmsteads were also short of proper agricultural equipment or machinery.

State farms appeared as a new form of property in real estate. The first state farms were founded in 1949, and they owned as much as about 10% of the arable land in Hungary, which was roughly the same proportion in the middle of 1957, too.

As a result of the 1956 revolution, the compulsory surrender of agricultural goods and produces was no longer a practice, and the continuous torturing of Hungarian villages and rural settlements finally ceased to be the routine exercise. However, the depressing experience of the fifties did not just disappear without a trace. Beside the personal material relics, a variety of different short and funny stories and anecdotes also survived.

Vass Erika – Buzás Miklós

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Erdély épületegyüttesének előzetes telepítési koncepciója

*„vannak vidékek viselem
akár a bőrt a testemen
meggyődtörten is gyönyörű
tájak ahol a keserű
számban édessé izesül
vannak vidékek legbelül”
(Kányádi Sándor)*

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum alapításakor, 1967-ben főként politikai okok miatt csak a mai Magyarország népi kultúrájának bemutatása lehetett a múzeum célja. Az elmúlt évtized óta a múzeum vezetésének határozott szándéka, hogy az elődeink által elkezdett múzeum telepítési tervét kiegészítse a határon túli magyarság életmódjának bemutatásával.

A szerzők a Szabadtéri Néprajzi Múzeum munkatársaiként 2005 decemberében kaptak megbízást az Erdély épületegyüttes telepítési koncepciójának kidolgozására. Ezt követően helyszíni terepmunkáink során alakítottuk ki a terveket a néprajzi és építészeti szakirodalom együttes figyelembevételével. Ez a koncepció Balassa M. Iván hasonló tartalmú tervével¹ párhuzamosan készült belső szakmai vita céljából. Balassa M. Iván koncepciójától eltérően nemcsak az építészeti kép kialakítására ügyeltünk, hanem igyekeztünk múzeumi szempontból végiggondolni a teljes épületegyüttest, bemutatva a különböző prezentációs lehetőségeket.

Az itt bemutatandó előzetes koncepciónk a 2006 novemberében, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Bizottsága, valamint a Kriza János Néprajzi Társaság által szervezett tudományos tanácskozáson hangzott el.² A konferencia kifejezett célja volt, hogy tudományosan megalapozza a határon túli magyarság Szabadtéri Néprajzi Múzeumban történő bemutatásának előkészítését. A magyar néprajztudomány hazai és határon túli jeles képviselői saját kutatásaik eredményeit összefoglalva egyértelműen szükségesnek és időszerűnek ítélték Erdély önálló épületegyüttesben történő megjelenítését Szentendrén. Mindemellett markánsan fogalmazták meg a résztvevők a megvalósításhoz elengedhetetlen intézmények közötti, határokon átvívelő együttműködés lehetséges

¹ Balassa 2007.

² Vass 2006: 39–40.

formáit. A konferencia 16 előadása átfogó képet nyújtott Erdély néprajzáról, és alátámasztotta a Szabadtéri Néprajzi Múzeum leendő épületegyüttesének koncepcióját. Az elhangzott előadások tanulmányra formált változatai a Ház és Ember 20. számában jelennek meg.

A koncepció véglegesítéséhez szükséges kutatásokra a Szabadtéri Néprajzi Múzeum „Erdély néprajzi képe a 19–20. században. Alap kutatás a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Erdély tájegységéhez” címmel OTKA pályázatot nyújtott be.³ A kutatás célja a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban tervezett, Erdély jellemző magyar néprajzi csoportjainak 19–20. századi építkezését, lakáskultúráját és életmódját bemutató épületegyüttes megvalósításához szükséges alap kutatások folytatása. A projekt eredményeként elkészül a tájegységi telepítési terv, amely tartalmazza a bemutatandó településtípusokat, társadalmi rétegeket, a bemutatás időmetszetét és a kiválasztott épületeket. A tájegység előkészítéséhez kapcsolódó alap kutatással párhuzamosan építész egyetemi hallgatók bevonásával folytatódnak az erdélyi népi építészeti felmérések. A projektben kiemelt szerepet kap a néprajzi terepmunka és a tárggyűjtés mindazokon a településeken, ahonnan az áttelepítendő épületeinket kiválasztjuk. Az OTKA által támogatott kutatás 2008–2012 között folyik, s a kutatás végső eredményének szánjuk azt a telepítési tervet, amely alapján az épületegyüttes felépülhet 2013–2017 között. Ez a nagyszabású vállalkozás az erdélyi és a hazai néprajzkutatók, népi építészek, muzeológusok együttműködésével zajlik.

A határon túli magyarság múzeumi bemutatását Szentendrén, a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban a következőkben látjuk megoldhatónak. A központi nyelvtérülethez csatlakozó határon túli vidékeket a már meglévő tájegységeinkhez érdemes beemelni: így például a Vajdaság az Alföldhöz, a Felvidék az Észak-Magyarország és Kisalföld tájegységekhez kerül, hiszen ezekben az esetekben a politikai határ összefüggő néprajzi területeket szabdaltságot szét. Ettől teljesen független Erdély bemutatása, amit méretein túl az egyedi néprajzi és népi építészeti sajátosságai is indokolnak. A megváltozott gazdasági feltételek és a méretek miatt nem követhetjük az eddigi gyakorlatot, miszerint minden néprajzi csoportot megjelentünk az új múzeumi egységben. Ezért Erdély jelentősebb néprajzi tájait egy-egy porta reprezentálja majd – törekedve arra, hogy a vetített kép a múzeum összképével harmonizáljon mind idő, mind társadalmi szintek tekintetében; nem megkettőzni szeretnénk a múzeumot, hanem egységben bemutatni.

A 19. század vége óta több kísérlet is történt Erdély népi építészetének szabadtéri múzeumi formában történő bemutatására, ám ezek vagy csak időszaki jellegű kiállítások voltak, vagy a történelem viharában kivitelezésükre nem kerülhetett sor. Az 1873. évi bécsi világkiállításon egy székely, egy kisdisznódi szász és egy

³ Jelen tanulmány is ezen a 72428. számú, OTKA által támogatott kutatási projekt keretében készült. (Témavezető: Bereczki Ibolya.)

oravikai román házat mutattak be Erdélyből. A székely ház bútorzatát a székelyudvarhelyi asztaloscéh állította elő, a cserépedényeket pedig az ottani fazekscéh.⁴

Az 1885. évi budapesti országos kiállítás egyik bejárata egy Huszka József tervezte székelykapu volt. A háziipari csarnokban a 15 szobabelső között Erdélyből csíki, kalotaszegi, torockói, hétfalusi csángó és Hunyad megyei román szerepelt. Emellett az 1873. évi kiállításhoz hasonlóan felállítottak egy székely házat, melyet Marosvásárhelyen faragtak ki és állítottak össze. A kiállítás ideje alatt az épületben egy demjénházi házaspár lakott.⁵

1896-ban az ezredéves kiállítás Néprajzi Falujának létrehozása Jankó János nevéhez fűződik. A 24 porta között szintén szerepelt csíki, kalotaszegi, torockói, hétfalusi csángó, Hunyad megyei román, továbbá Szeben megyei szász.⁶ Sajnálattalos módon a kiállítási installációként megépült házak tartós használatra nem voltak alkalmasak, ezért azokat a kiállítás végeztével elbontották.

Torockzai-Wigand Ede 1910-ben Marosvásárhelyen ismertette a székelyföldi népművészeti múzeum tervét. A szerző többek között gyergyói, háromszéki, Küküllő és Nyárad menti, torockói telkekkel, templommal, temetővel számolt, de Székelyföld határán kívülről is beillesztett egy portát a tervbe, mégpedig Kalotaszegről. 1911-ben a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban is nagy lendülettel megkezdődött a szabadtéri részleg kidolgozása, ám az I. világháború megszakította a munkálatokat.

Az első erdélyi szabadtéri néprajzi múzeum Kolozsvárott létesült, ám nem magyar, hanem román kezdeményezésre, Romulus Vuia irányításával. Az első házat, mely Avram Iancu szülőfalujából származott, 1929-ben építették fel. Ezzel párhuzamosan 1929–1937 között a Székely Nemzeti Múzeum is elkészítette a szabadtéri néprajzi múzeum részlegének tervét. A nagyszabású kezdeményezés Csutak Vilmos múzeumigazgató vezetésével vette kezdetét, ám korai halála és a II. világháború miatt csupán a csíki ház átadására került sor 1937-ben.⁷

A II. világháborút követően a nagyobb romániai szabadtéri gyűjteményekben a magyar nemzetiségű házak a lakosság arányához képest alulreprezentáltak (Kolozsvárott egy kászonimpéri, Bukarestben egy csikbánfalvi ház, Nagyszebenben egy korondi fazekasporta). Ugyanakkor a székelyföldi múzeumokhoz tartozó szabadtéri gyűjteményekbe (Csíkszereda, Gyergyószentmiklós, Sepsiszentgyörgy, Székelykeresztúr) több értékes épületet telepítettek át. Méretét és összetettségét tekintve az alsócsernátoni gyűjtemény emelkedik ki, melynek alapítása Haszmann Pál nevéhez fűződik.

⁴ K. Csilléry 1980: 11–13.

⁵ Lénárt 2002: 157–159.

⁶ Jankó 1897.

⁷ Lénárt 2002: 161–169.

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum munkatársai az elmúlt évtizedben több néprajzi kutatásban, építészeti felmérésben vettek részt. 1996-ban a székelykeresztúri Molnár István Múzeum felkérésére Bálint János, Buzás Miklós, Cseri Miklós, Deim Péter, Ráduly Emil és Sabján Tibor egy 1780-ban épített ház bontásában közreműködtek, mely a székelykeresztúri múzeum udvarán tekinthető meg.⁸ 1997-ben a Ház és Ember 11. köteteként látott napvilágot Vargha László 1941–1943 közötti Borsa-völgyi kutatása, melyet H. Csukás Györgyi és Kecskés Péter rendeztek sajtó alá.⁹ Az 1999 márciusában Tusnádon rendezett konferencia anyaga Népi építészet Erdélyben címmel jelent meg Balassa M. Iván és Cseri Miklós szerkesztésében.¹⁰ Ugyanez év végén Berényi Mariann és Buzás Miklós egy csíkszentsimoni lakóházat bontottak le a Szabadtéri Néprajzi Múzeum számára.¹¹ Balassa M. Iván és Furu Árpád vezetésével, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum, a Transylvania Trust Alapítvány és az Utilitas Műemlék-helyreállító és Kutató Központ részvételével zajlott az „Erdély népi építészetének kutatása és védelme. Népi építészeti kataszter” című kutatás. A kataszter az értékesnek vélt épületek szerkezetéről rövid szöveges adatlapot és fényképeket tartalmaz. A kutatás törzsanyagába felmérések, mérnöki dokumentációk, ház- és családtörténetről, lakberendezésről szóló néprajzi adatok nem kerültek.

2004 óta a Budapesti Műszaki- és Gazdaságtudományi Egyetem Építészettörténeti és Műemlékvédelmi Tanszék hallgatóinak bevonásával, Csajbók Csaba és Veöreös András szervezésében a Székely Partium területén (Magyarzsákod, Székelyszállás, Vécke, Bordos) folynak felmérések, melyben a Szabadtéri Néprajzi Múzeum részéről Sabján Tibor szakmai irányítónak vesz részt. Batári Zsuzsanna 2005-ben, Vass Erika pedig 2005–2006-ban csatlakozott a táborhoz, és néprajzi kutatással egészítették ki a felméréseket. Évente egy-egy falu kb. 15 komplett telkének felmérésére kerül sor.

Az Erdély épületegyüttes építészeti képét a Bátky Zsigmond által megfogalmazott *keleti magyar* vagy *erdélyi magyar háztípus*¹² határozza meg. Ezen a területen a későbbi néprajzi kutatás két, egymással szoros kapcsolatban lévő házterületet különített el. Barabás Jenő az elsősorban a Székely-medencét magába foglaló *székely*, illetve az ettől nyugatra és délnyugatra elhelyezkedő *szamosi házterületet* határozta el.¹³ Balassa M. Iván a *közép*-, illetve a *délkelet-erdélyi övezetet* különböztette meg, továbbá külön tárgyalta a *moldvai magyarok* építészetét.¹⁴ Harkai Imre két házrendszert jelölt meg Erdély területén, közöttük viszonylag széles átmeneti

⁸ Bálint – Buzás – Cseri – Sabján 1999: 147–164.

⁹ Vargha 1997.

¹⁰ Balassa M. – Cseri 1999.

¹¹ Berényi – Buzás 2002: 221–232.

¹² Bátky é.n. 182.

¹³ Barabás 1987: 172.

¹⁴ Balassa M. 1985: 146; 1997: 281.

zónával.¹⁵ Az eltérő elnevezések ellenére a térképre vetített elhelyezkedés mindhárom elképzelésnél nagyjából egyező területeket fed le, eltérés az átmeneti zónák tekintetében figyelhető meg. A leendő épületek esetében az alaprajzi típusok kiválasztásánál változatos kép kialakítására törekedtünk, bemutatva, hogy a faépítkezésen belül is jelentős eltérések alakultak ki,¹⁶ nem beszélve a fában szegényebb területek fatakarékos szerkezeti megoldásairól (vázás szerkezetek, földfal, téglakő).

Munkánk kezdetén a szakirodalom és a meglévő adatok áttekintése mellett összegyűjtöttük azokat a jellegzetességeket (mesterségeket, népszokásokat), amelyek bemutatását a leglényegesebbnek tartjuk Erdély vonatkozásában. Ezek a következők: szekerezés, kisállattartás túlsúlya, szilvafeldolgozás jelentősége, pálinkafőzés szerepe, pityókatermesztés és – fogyasztás, táncház, fonó, szalmakalap-készítés, kályhacsempe készítése, házhoz temetkezés, zsindelykészítés, festőasztaloság, gyűjtögetés, népi orvoslás, ványolás, fűrészmalom, tejfeldolgozás, borvíz, mofetta, faszénégetés, búcsújárás, törökbúza – puliszka-fogyasztás, viseletváltás, háziipar kialakulása Kalotaszegen, oktatás, unitárius vallásosság, fedeles híd, székelykapu állítása, kürtőskalács

Ez alapján egy olyan táblázatot készítettünk, melyben az egyes szituációkhoz hozzárendeltük azokat a tájakat, ahol az adott tevékenység jellemző volt (1. táblázat).

A későbbiek során az itt fölvezetett területek számát még csökkentenünk kellett, és külön táblázatban foglaltuk össze munkánk végső eredményét (1. számú melléklet), melyben további szempontokként szerepelnek a vallási, társadalmi paraméterek, illetve a ház fontosabb tulajdonságai, mint a helyiségek száma, fal anyaga, tüzelőberendezés. Arra törekedtünk, hogy minél átfogóbb képet adhasunk erről a hatalmas területről, és hogy ezáltal olyan komplex épületegyüttes jöjjön létre a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban, melyben egyaránt szerepet kapnak a különböző felekezetek, társadalmi rétegek. Ezt a komplexitást a bemutatás módjában is alkalmazzuk, a hagyományos szabadtéri enteriőrökön túl szeretnénk működő műhelyekkel (kályhacsempe-készítő, bútorfestő asztalos, szalmakalapos), termes, interaktív kiállításokkal (egyes gazdasági épületekben Erdély története, székely vándorlás, kalotaszegi népviselet változása), aktív elemekkel (gyerekfoglalkoztató, kutatóhely) dúsítani a kialakuló képet. A berendezett épületek új típusú használatával is változatosabbá tesszük az erdélyi épületegyüttest (látogathatóan berendezett épület, „járó idő háza”). A tárgyi világ mellett a népszokásokat is megjelenítjük (például búcsújárás, népi gyógyászat, táncház).

¹⁵ Harkai 1995: 97–98. 55. kép

¹⁶ A lehetőségek széles skáláját mutatta be Barabás Jenő, aki csak a székelyföldi házalaprajzoknak 21 típusváltozatát különböztette meg. Barabás 1973: 32.

1. táblázat Tevékenységek és vidékek mátrixa

Udvarhelyszék	Háromszék	Csik	Sóvidék	Torockó	Kalotaszeg	Szilágyság	Borsa-völgye	Mezőség	
U	K.R	K	K	U	R	R	R	R	vallás
		X	X	X	X			X	szekerezés
X	X	X	X		X	X		X	kályhas
		X		X	X			X	festőasztalos
X					X			X	szalmakalap
X	X	X						X	orvoslás
		X	X						búcsijárás
X	X	X	X					X	pityóka
X		X	X	X	X	X	X	X	szilva
						X		X	törökbuza
X	X	X	X						gyűjtögetés
X			X					X	tanya
X			X				X		házhöz tennelkezés
X		X			X				szállás, eszténa
	X								memesség
									fedetes híd
	X						X		kőépítkezés
X				X					vízgepek

Hunyád - szórvány	Moldva	Gyimes	Hétfalu	Küküllő vidéke	Gyergyó	Kászón	Homoród mente	Nyárad mente
R	K	K	E	K,R	K	K	U	U
		X	X				X	
				X			X	
			X				X	
				X			X	
	X	X		X	X	X		
	X	X						
		X	X	X	X		X	
X				X			X	X
	X			X				
		X	X		X	X	X	X
							X	
X								
		X	X		X		X	
X				X				
								X
			X	X			X	
		X	X			X		

A kutatás kezdetén megfogalmaztuk azokat a lényegesnek tartott kérdéseket, amelyek megválaszolása nélkülözhetetlen volt a koncepció kidolgozásához.

Az épületecsoport neve. Mindenekelőtt a múzeumban általánosan használt tájegység kifejezés helyett az „Erdély épületegyüttes” nevet javasoljuk, mert valójában Erdély több tájegységnyi részből áll.

Az Erdély épületegyüttes keretében bemutatandó területek. Feladatunknak elsősorban a történeti Erdély megjelenítését tartjuk, bár a mai köztudatban sokan Erdélyhez sorolják a Partiumot és a Bánságot is. Mi azonban a Bánságot és a Partium azon részeit, melyek nyelvhasználat szempontjából az anyaországgal összefüggő területet alkotnak és építészetiileg is az Alföldhöz állnak közelebb, a leendő Alföld tájegységhez tartozónak érezzük. A szatmári részeket pedig a már meglévő Felső-Tiszavidék tájegységhez soroltuk, hiszen földrajzi értelemben és a népi kultúra tekintetében összefüggő egységet alkotnak. A partiumi területről csupán a Szilágyságot vontuk be a kutatásunkba, mely építészeti szempontból átmenet az Alföld és Erdély között.

Moldva mind földrajzilag, mind történelmileg külön egységet képez Erdélytől, de mindenképp szeretnénk onnan is kiválasztani egy házat, hiszen ez a legkeletibb magyar nyelvterület, építészeti szempontból pedig sok archaikus elemet őrzött meg a székely népi építészetből. A bemutatandó vidékek kiválasztása során arra is ügyeltünk, hogy egyensúly jöjjön létre a közép-erdélyi és a délkelet-erdélyi típusú házak között.

A bemutatás időpontja. E tekintetben a Szabadtéri Néprajzi Múzeum eddig alkalmazott gyakorlatához igazodtunk: az épületek építése szempontjából a 18. századtól a 20. század első feléig terjedő időszak a mérvadó, a berendezések szempontjából pedig többnyire az 1880–1920-as évek, de ettől néhol eltérünk: célunk ugyanis nemcsak a néprajzi szakirodalomból viszonylag részletesen leírt 19–20. század fordulójának bemutatása, hanem szeretnénk, ha a háromszéki kúria és a torockói ház a 19. század elejének viszonyait mutatná be, a tanya és a Hunyad megyei telek pedig az 1940–50-es éveket, hogy megjeleníthessük a hagyományosnak tekintett népi kultúra továbbélését.

Társadalom. Útjaink során megismertük egy-egy vidék népi építészetének jellegzetes vonásait, az elmúlt 200–300 év változásait. Egy-egy tájegységen belül azonban anyagi okok miatt nincs lehetőségünk árnyalt kép bemutatására, ezért a koncepció kialakításakor arra is ügyeltünk, hogy ne mindenütt a legreprezentatívabb épületeket válasszuk ki, hanem az Erdély épületegyüttesben egyaránt jelenjenek meg módosabb és szegényebb rétegek. Arra is figyelmet fordítottunk, hogy – bár a néprajzi kutatások erre jó alapot nyújtanának – ne Kolozsvár környékéről kerüljön ki a legtöbb ház, hanem arányosan Erdély magyarlakta területeiről. Figyelembe vettük azt is, hogy az épületegyüttesnek Erdély vallási sokszínűségét is reprezentálnia kell.

Nemzetiségek. Vass Erika 2005 decemberében a Szabadtéri Néprajzi Múzeum tudományos tanácsa előtt tartott előterjesztésében amellet érvelt, hogy a leendő épületegyüttesben szász és román ház is jelenjen meg. A tájegység előké-

szítését megelőző, 2006. júniusi tanácskozás¹⁷ során azonban abban állapodtunk meg, hogy különálló portákként csak a magyar lakosság kerül reprezentálásra. A további tervezést ennek függvényében végeztük el, ám több területen is az volt a benyomásunk, hogy az etnikai alapon történő kiválasztás mesterséges, hiszen a mindennapok szintjén nagyon sok kapcsolat, kölcsönhatás volt Erdély különböző nemzetiségei között mind az építészet, mind az élet más területein. Ugyanakkor az is világos számunkra, hogy a lehetőségeink korlátozottak, nem vállalhatjuk föl Erdély etnikai viszonyainak reprezentatív bemutatását. A szász hatás elsősorban a hétfalusi csángók és a Homoród mente, a románokkal való együttélés pedig főként a dél-erdélyi szórványok, Mezőség és Moldva kapcsán kerül szemléltetésre.

Az eddig elmondottak tükrében az „Erdélyi és moldvai magyar épületegyüttes” elnevezést tekintjük a leginkább megfelelő formának, ám praktikus okokból a továbbiakban az „Erdély épületegyüttes” kifejezést használjuk.

A leendő épületegyüttes szerkezete. Kérdéses volt az is, hogy az egymástól eltérő jellegű házak hogyan alkotnak majd látvány tekintetében összhangot. A mostani terveink alapján úgy véljük, hogy a telkek egy részéből a templom körül utcasor alakítható ki, a többi pedig fokozatosan halmazosodó elrendezéssel egymástól viszonylag nagyobb távolságra kerülhet elhelyezésre.¹⁸ Konkrét tervezésre csak akkor nyílik lehetőség, ha már ismerjük az épületegyüttes helyszínét.

Az alábbiakban az Erdély épületegyüttes lehetséges portáit, épületeit és a megjelenítendő néprajzi jellegzetességeket ismertetjük.

SZILÁGYSÁG

A Szilágyság szűkebb értelemben a Szilágy folyócska vidékét jelenti, tágabb értelemben pedig a megye területét. Vizsgálatunk tárgyául – Kós Károlyékhoz¹⁹ hasonlóan – csupán az előbbi választottuk. A Szilágyság földrajzi adottságai ré-

¹⁷ A tanácskozásra 2006. június 21-én került sor a Szabadtéri Múzeumban. A megbeszélésen a Múzeum munkatársai mellett erdélyi kollégák vettek részt: Borbély Gábor, Demeter Éva, Dimény Attila, Domokos Levente, Dukrét Géza, Ferenczi Eszter, Gazda Enikő, Gazda Klára, Károlyi Zita, Miklós Zoltán, Papucs András, Pozsony Ferenc, Szöcs Levente, Tötszegi Tekla, Vajda András és a Kolozsvárott doktoráló Ambrus Judit.

¹⁸ Terepmunkánk során fölmerült bennünk az a gondolat is, hogy egy létező, jól kiválasztott, az átmeneti vidékekről származó falu épületeiből reprezentálhatnánk az építészeti kép változatoságát (Sóvidék különösen jó lenne ennek bemutatására, ahol sok alaprajzi változat jelenik meg egy-egy településen belül is), de ezt az ötletet elvetettük, elsősorban azon hátránya miatt, mert így a különböző néprajzi területek, eltérő népszokások nem kerülhetnének bemutatására.

¹⁹ Kós – Szentimrei – Nagy 1974: 6.

vén természetes átjáró terület volt Erdély és az alföldi részek között,²⁰ az Erdély tájegységben is ezt a szerepet tölti majd be.

A magyarság nem sokkal a honfoglalás után népesítette be a gyér szláv népességű vidéket. A középkorban magyar lakosságú volt, de a 16. század óta románok és magyarok egyaránt lakják.²¹ Jelentős nagybirtok híján a gazdasági vérkeringés messze elkerülte.²² A Szilágy melléki falvak építkezését Kós Károly „következetes puritánság, a célszerűség határai közt maradó egyszerűség” kifejezésekkel jellemezte.²³

Gyűjtőutunk során eljutottunk Nagydobára, Kisdobára, Vervölgyre, Dészázára, Hadad-Györtelkére, Kirvára és Szilágyerkedre. Ez utóbbi településen találtunk rá a megfelelőnek tűnő házra, mely szép átmeneti példája a fa vázszervezetről a földfalra váltásnak. A lakóépület az utcától távolabb helyezkedik el, közel a telekhatárhoz, előtte disznóól áll. A házzal szemben kukoricakas és kisebb ólak találhatók. A ház kétosztatú (ház, pitvar), tornác nélküli töltéses. A helyiek meghatározása szerint „paticsfalú” (sűrű cölöpváz as fal sövényfonással, sártapasztással), melynek pontos szerkezeti kialakítását a bontás alatt lehet tisztázni. Fedése taposott szalma. A kemencét kb. 20 évvel ezelőtt dobták ki, de a pitvarban látszik a füstfogó, és rekonstruálható lehetne a Szilágyságra egykor oly jellemző sátoros kemence.

A ház jelenlegi berendezése a 20. század közepét idézi, de az 1910-es évek állapotát tervezzük visszaállítani. Ebben segítségünkre van Kós Károly kutatása: ő ugyanis a 19. század eleji, illetve 19–20. század fordulójának berendezéséről informál.²⁴

A telek oldal- és oszlopkerítései napraforgószárból készülnek, ollós kialakításúak. Az udvar és a szérű határán kisméretű csürt állítunk fel, az utcai front léckerítését léckiskapu és nagykapu tagolja. A telken az apróállattartást és a méhkaskészítést szeretnénk bemutatni a helyi szokásoknak megfelelően: disznó, kacska, csirke, liba, pulyka számára kis ólakat (például lábas tyúkketrec, rakottfalú disznóól) és sövényfalú kukoricagórét („málékas”) helyezünk el. Azért tartjuk kiemelendőnek ezt az egykor szokványos tevékenységet, mert a jelenlegi múzeumi gyakorlattól eltérően szeretnénk érzékeltetni a látogatókkal, hogy mit jelentett az élőállatok jelenléte: az udvar nem lehetett füves, és a virágoskert sem volt általános. Továbbá az állatok jelenléte csökkentené a mesterséges környezet érzetét, és sok olyan ismeretet nyújthatnak a gyermekeknek, melyek manapság, a bevásárlóközpontok világában már ismeretlenek számukra.

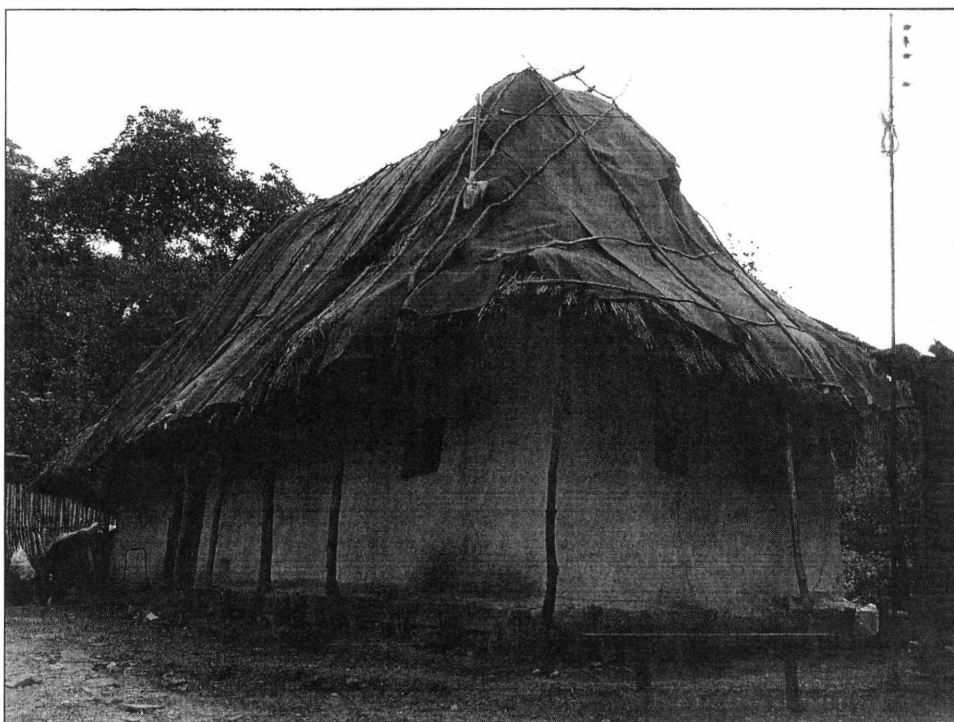
²⁰ Kós 1974: 9.

²¹ Kósa – Filep 1983: 180.

²² Kós 1974: 9.

²³ Kós 1974: 9.

²⁴ Kós 1974: 24.

A szilágyerkedi ház (Vass Erika, 2006)

MEZŐSÉG

Az erdélyi Mezőség a Kis- és Nagy-Szamos, a Sajó, a Maros és az Aranyos közötti erdőtlen dombság Erdély középső részén.²⁵ A 19. század végéig „Erdély éléskamrája” volt, illetve a só jelentette a természeti kincsét. A mintegy 6.000 km² területű²⁶ Mezőség kistalvas táj, kb. 250 települést foglal magába, melyek közül egyedül Széknek volt négyezernél több lakosa.²⁷

Magyarok a 10–11. században telepedtek le e területen, a Beszterce környéki szászok pedig a 13. században, még a tatárjárás előtt. A románokról a 13. század óta vannak adataink: megjelenésük a tatárjárás utáni népességpótlással és a transzhumáló pásztorkodással hozható kapcsolatba. A románság számbeli gya-

²⁵ Kósa – Filep 1983: 145.

²⁶ Gilyén 2005: 7.

²⁷ Gilyén 2005: 10.

rapodását jelzi, hogy a 14. század végétől már ortodox fatemplomok maradtak fenn több mezősegi településen.²⁸

A néprajzi kutatások elsősorban Székre koncentráltak, bár a sónak köszönhetően évszázadokon keresztül kiváltságos mezőváros volt, szemben a Mezőség jobbágyfalvaival. A széki lakosok mentalitásukban napjainkig megőrizték mezővárosi kiváltsággal járó öntudatukat, és továbbra is mereven ragaszkodnak egy olyan világhoz, mely gazdaságát tekintve már csak a múlté. Jártunk olyan újabb építésű emeletes házban is, ahol az 1987-ben férjhez ment asszony az emeleten alakította ki a tiszta-, vagyis „szíki szobát”: édesanyja ágát 1987-ben festtette át a saját nevével, és nem hiányoznak a berendezésből a hagyományos textíliák, viseletdarabok sem.

A néprajzi kutatások egyenetlensége és a táncházmozgalom miatt a laikusok számára a Mezőség csupán Széket jelenti. A múzeumi bemutatás során azonban véleményünk szerint elsősorban a falusi szintre kell koncentrálnunk. Terepmunkáinkon ugyanis azt tapasztaltuk, hogy csak Széken jellemző a tisztaszoba, ahol a forrászegi Csorgó sikátorban levő tájház is ezt az elrendezést mutatja be. Ezzel szemben a Mezőség többi településén csupán a kéthelyiséges lakóház az általános a módosabb réteg körében is (például Ördöngösfüzesen 1910-es években még ilyen alaprajzú házak épültek téglából). A Mezőségnek csupán egy széki házon keresztüli bemutatását ahhoz tudnánk hasonlítani, mint amit egy széki származású református lelkész tervez: mivel a szolgálati helyén nincs tisztaszoba, a településen gyűjtött tárgyakból a parókián egy tisztaszoba létrehozásán fáradozik, mert számára az a természetes, hogy egy házhoz minden esetben hozzátartozik ez a helyiség is.

A kiválasztandó mezősegi házhoz Gyekén találtunk egy jó kiindulópontot. A nádfedeles, paticsfalú, jelenleg románok lakta ház deszkás mellvédes elő- és oldaltornáccal rendelkezik. Kéthelyiséges, házból és részben lepadlásolatlan pitvarból áll: az előbbiben vasfűtőt helyeztek el, az utóbbiban van a kemence. Sövényfalú házat Ördöngösfüzesen is találtunk, melynek mestergerendáján az 1880-as évszám szerepelt.

Elképzelésünk az, hogy a múzeumban szabálytalan alakú baromudvaros telken, a telek belsejében előkerttel helyezkedik el a lakóház, vele szemben az új istálló pajta. Körülötte elszórva kisebb ólak, verem és kukoricakas. Az udvart a cséplőcsűr zárja, kialakítása egyfiókos, jármos. Ilyen típusú csűr a 19–20. század fordulója óta igazán nem használtak, újakat nem építettek, az általunk felkeresett településeken álló példányára nem bukkantunk, ezért múzeumi bemutatását rekonstrukcióként is el tudjuk képzelni. A csűr udvari oldalán mozgatható

²⁸ Gilyén 2005: 12–13.

fonott rekeszték készítenő, ami a jószágok csűrből való kirekesztésére szolgált. A porta kerítését sövény alkotja.

A bemutatandó kétosztatú ház egy szobából és egy részben lepadlásolatlan pitvarból áll majd. Falszerkezete talpas-vázás sövényfalú, de elképzelhetőnek tartunk egy tiszta földfalú házat is, amely vertfal vagy rakott fal is lehet. Tetőszerkezete kétoldalon kontyolt nyeregtető, fedése nád; a gerinc léccel leszorított. A pitvarban a viszonylag alacsony padkára állított, csonka kúp alakú kemence házzal ellentétes oldalán katlant alakítanak ki, a tüzelőberendezés fölött a tetőszerkezet kötőgerendáira vesszőből síkban elhelyezett szikrafogót fonnak. A szobai tüzelőberendezés – melynek füstjét szintén ide vezetik – fűtő, ez mind vásárosban vásárolt vas fűtőként, mind falazott fűtőként elképzelhető, bemutatási szempontból az utóbbit tartjuk szerencsésnek.

A berendezést az 1910-es évekre állítjuk vissza. Ebben Kós Károly gyűjtései is segítséget nyújtanak: közli az I. világháború előtti lakóházak berendezési tárgyait,²⁹ illetve a régies sarokra rendezés és újabb részarányos rendezés alaprajza-it.³⁰ Habár a porta a telek építményei alapján a Mezőségen belül módosnak tekinthető, de erdélyi viszonylatban az alacsonyabb réteghez fog tartozni.

A tyúkketrec és a disznóól kőalapra alakított sövényfalú, fedele bogárhátú, gazból fölhányt. Továbbá a kútkáva, a juhakol és a törökbúzakas is sövényfalú, az utóbbi karóit talpakba rögzítik. Ezek többsége valószínűleg rekonstrukcióként fog elkészülni Kós Károly rajzai alapján.

Bemutatandó tevékenységnek a szalmakalap készítését tervezzük, a csűr pedig kiválóan alkalmas lesz táncházak tartására.

Kutatandó feladatot jelentenek (a többi vegyeslakosságú területhez hasonlóan) az interetnikus kapcsolatok, melyről Kós Károly így írt: „A Mezőség a román és a magyar nép, sőt északkeleti peremén még a telepesszász s az egyes faluvégeken meghúzódó cigány etnikum közös szülőföldje... a „mezősségi” sajátosság alig érthető meg, ha ezt nem vesszük tudomásul... – dacára a nyelvi különbségeknek és a különböző egyházakhoz való tartozásnak, valamint annak, hogy mindenik etnikum rendelkezik a maga sajátosságaival, és hogy az újabb kor egyes történeti eseményei, külső-felső uszítások több ízben is szembeállították egymással a nemzetiségeket – a közös szülőföldön, sokszázados sorsközösségben osztozva, együttélve, a népi kultúra széles területein mélyreható interetnikus kapcsolatok, kölcsönhatások jelei mutatkoznak.”³¹ Így például ugyanaz a mester egyaránt készített „magyaros” és „romános” kivitelezésű termékeket, az öltözet terén pedig csak fáziskülönbségek voltak a románok és a magyarok

²⁹ Kós 2000: 137–138.

³⁰ Kós 2000: 143.

³¹ Kós 2000: 18–19.

viselésében.³² Ezzel az együttéléssel, egymásra hatással találkoztunk terepmunkánk során is: mind az épületek, mind a berendezés szintjén nagyon sok hasonlóságot találtunk, a különbség csupán a színek és a szakrális tárgyak terén mutatkozott meg. A kutatáshoz elengedhetetlen a román nyelv tudása, a lakosság-
nak ugyanis csupán töredéke magyar, és az ő esetükben is gyakoriak a vegyes házasságok.

KALOTASZEG

Kalotaszeg az egyik legjobban kutatott tájegység a magyar néprajztudományban, melyre már a néprajzi kutatások kezdetén fölfigyeltek. Herrmann Antal, a Néprajzi Társaság Titkára és az Ethnographia szerkesztője 1890-ben 20 évre bérbe vette Jegenyefürdőt, ami a pihenés, fürdőzés mellett a kutatáshoz is megfelelő bázist jelentett.³³ Ennek is köszönhető, hogy Jankó János 1892-ben Kalotaszegről jelentette meg az első magyar néprajzi monográfiát,³⁴ majd Malonyay Dezső is részletesen bemutatta népi kultúráját.³⁵

2006 szeptemberében az alábbi kalotaszegi településeken jártunk: Almásnyires, Bábonny, Inaktelke, Kisfenes, Kiskökényes, Magyargyerőmonostor, Magyarléta, Magyarlóna, Méra, Nádasdaróc, Tordaszentlászló. Alkalmunk volt bepillantást nyerni a 19. század népi építészetének maradványába, illetve az azóta eltelt időszak nagyarányú változásába, melyről Miklósi-Sikes Csaba nyújtott részletes képet.³⁶

Jankó János³⁷ és Bátty Zsigmond³⁸ is tüzetesen ismertették a 19. század végi kalotaszegi boronaház építését, ám mi nem ezt a típust szeretnénk bemutatni. Egyrészt hasonló méretű házakat máshová választottunk ki, másrészt azt a korszakot szeretnénk megjeleníteni, amikor a néprajzkutatók és különösen Gyarmathy Zsigáné hatására a háziipar jelentősége már megnőtt.

Ehhez olyan tornácos, kétszintes házat választunk, ami az 1920–30-as évek világát jeleníti meg, amikor a deszkaoromzat már gazdagon faragott. Az alsó szinten műhely található, melyben a kályhacsempe-készítést tervezzük bemutatni.

A kalotaszegi fazekasságról írt könyvében Végh Olivér említi a magyargyerőmonostori Debreczeni János Palit (1860–1925), aki a földművelés mellett fazekaskodott is. Edényeket nem készített, csak kályhacsempéket. Portékáját ott-

³² Kós 2000: 18–19.

³³ Hála 1993: 299.

³⁴ Jankó 1993.

³⁵ Malonyay 1907.

³⁶ Miklósi-Sikes 1999: 57–118.

³⁷ Jankó 1993: 61–68.

³⁸ Bátty 1907: 54–59.

hon adta el, de mégsem győzte munkával a megrendeléseket, mert azok Undi Mariska, Malonyay Dezső látogatásai után, valamint Gyarmathy Zsigáné buzditására rohamosan felszaporodtak. Lehet, hogy Gyarmathyné hatására kezdett el zöld mázat is használni, mert ennek Gyerőmonostoron előtte kevés hagyománya volt. A monostori csempék közül kettőt biztosan neki tulajdoníthatunk.³⁹ Ugyanakkor kályhacsempe-készítő más településeken is volt, így például az almási Kovács József egészen 1952-ig működött.⁴⁰

Elképzelésünk szerint a múzeumi szabályos telken elhelyezkedő lakóház kis előkerttel oldalhatárra kerül. Az épület „lábas” kialakítású, kicsit alacsony alsó szintjét kőből rakták meg, a két szint között is gerendafödémeket alakítottak ki deszkával, illetve pallóval födve. Ez a szint – mely teljesen a földfelszín fölé épült – kéthelyiséges: konyha – műhely funkciójú, a két vagy három oldalon túlnyúló tornácos felső szintre tetőkiengedéssel vagy kis tetőkiugrással kialakított lépcső vezet. Az épület ezen szintjének falazata zsilipelt borona, zárófödeme hágtott deszkafödém, tetőszerkezete az utcai és a hátsó oromfalon faragott díszítéssel kialakított nyeregtető. Héjazata cserép, esetleg zsinde. A lakószint két házat foglal magába, a lakószobában takaréktűzhellyel kiegészített cserepest helyezünk el.

A házzal szemben gabonáskamra és kisebb ólak kerülnek felépítésre, az udvart a nagyméretű, részben kőfalú csűr zárja (erre különösen a bivalytenyésztésről nevezetes Nádasdarócon láttunk jó példákat). Ebben viselettörténeti kiállítást rendezünk be, ahol a látogatók megismerhetik a 19. század közepétől napjainkig tartó változásokat és a kelengye összetételét, gazdag mintakészletét, társadalmi-gazdasági hátterét.⁴¹

TOROCKÓ

Az aranyosszéki Torockó népi kultúrája a 13. században ide települt széke-lyek és a bányásként érkezett, idővel elmagyarosodott német telepesek közös kincseként jött létre. Így Torockó a magyar népi kultúra szerves része, bár például népviseletében magyar és német elemek keverednek.⁴² A torockóiak a 16. század végén unitárius hitre tértek át.⁴³

A vasbányászat lehetővé tette módos réteg kialakulását, akik házaikat gazdagon rendezték be. A vasbányászat 19. századi hanyatlásának hatására a szegé-

³⁹ Végh 1977: 30–31.

⁴⁰ Végh 1977: 36.

⁴¹ Fél – Hofer 1969: 15–36; Tötszegi 2007.

⁴² Orbán 1871: 222.

⁴³ Orbán 1871: 215.

nyebbek közül sokan elhagyták a várost, a vagyonosabbak pedig a nagy erőfeszítést igénylő földműveléssel és főleg szekerezéssel igyekeztek a problémán segíteni.⁴⁴ A földművelés lehetőségei helyben a mostoha talajviszonyok között nagyon korlátozottak voltak: a bányászathoz szükséges lovak tartásához termeltek takarmányt, illetve búzát, de ez sem volt elegendő, hanem behozatalra szorult.

A torockói népművészet remekeit már az 1885. évi kiállításon bemutatták, és Jankó János is megjelenítette a millenniumi kiállításon 1896-ban.

A múzeumi megjelenítés során nem az ismert torockói sztereotípiára építünk, vagyis nem a ma oly jellemzőnek tartott főutcai, polgári jellegű, klasszicista épülethomlokzatokkal rendelkező házakat szeretnénk bemutatni, hanem a 18. századi boronafalas építkezést, melynek már csak néhány példánya áll Torockón.

Célunk Karakai Gergely házának rekonstrukcióként való felépítése, melynek ábráját Malonyay Dezső *A magyar nép művészete II.* kötetében az első táblán közölte.⁴⁵ Szerinte ez volt a település legrégebbi háza. Itt ugyan a melléképület már csak romjaiban szerepel, de Thoroczkay Thurinszky Pál 1912-es tanulmánya alapján rekonstruálható.⁴⁶ Foerk Ernő felmérése révén a tüzelőberendezés is helyreállítható, ám ez nem az e tájon előforduló füles kemence.⁴⁷ Az általunk ismert tanulmányokban ez a típus nem kap kiemelt hangsúlyt. Jankó János ugyan a millenniumi faluban ezt mutatta be, ám 1893-ban írt könyvében nem tett róla említést, csupán a mellékelt ábrák között sorolta fel.⁴⁸ Bár nagyon esztétikus darab lenne, de az eddigi kutatások nem adnak kielégítő alapot arra, hogy egykoron általánosan elterjedtnek tekinthetnénk.⁴⁹

A 19. századi berendezés elkészítését megkönnyíti Orbán Balázs⁵⁰ és Jankó János⁵¹ részletes leírása, a Malonyay Dezső és Kós Károly⁵² által közzétett illusztrációk, illetve az 1885. évi kiállításról fennmaradt rajz⁵³ és Jankó János millenniumi tervei.⁵⁴ A bútortárat másolatban készítjük el, így teljesülhetne a látogatóknak az a vágya, hogy az enteriőrt kipróbálhassák.

A lakóház bővítése során a csúrral egybeépített épület a keskeny saroktelek bal oldalhatárára kerül, az épület előtt az akkori szokásnak megfelelően⁵⁵ virá-

⁴⁴ Orbán 1871: 212–214.

⁴⁵ Malonyay 1909.

⁴⁶ Thoroczkay Thurinszky 1912: 101–102.

⁴⁷ Foerk 2002: 25–26.

⁴⁸ Jankó 1893. X. tábla 5.c rajza

⁴⁹ Malonyay 1909-ben LV. táblán közzétett róla színes ábrát, de a leírásban nem tér ki rá. Szilády 1909: 13–14; Gunda 1968: 421–424.

⁵⁰ Orbán 1871: 218.

⁵¹ Jankó 1893: 105–107.

⁵² Kós 1996: 43–53.

⁵³ Herich 1886: 502–503.

⁵⁴ Jankó 1897: 58–62.

⁵⁵ Jankó 1893: 93.

goskertet alakítunk ki. A ház első helyisége alapincézett, a pince kőfalas építésű, fölötte sűrű gerendafödém. A felső szint első két helyisége keresztfejes borona kialakítású, a fal a külső oldalon csak a könyöklőig tapasztott, fölötte látszó. A harmadik helyiséget később zsilipelt szerkezettel építették hozzá, ezáltal egybeépítve a korábban különálló csúrt és lakóházat. Itt a külső fal is a váltott soros deszkafödémig tapasztott. Az egész épület fedése kétrétegű zsindely, az utcai oromfal füstlyukasan kontyolt. A tetőszerkezet torokgerendás, szarufás kialakítású. A tetőtérbe kerülő füst kis tetőnyílásokon át távozik. A középső konyhahe-lyiség részben padlásolatlan, ezen a nyíláson keresztül távozik az itt elhelyezett, ráépített tüzelőhelyekkel rendelkező hasábkemence füstje. Az első házban ha-gyományos kőlábas torockói cserepest mutatunk be, míg a hátsó részbe egy ké-sőbbi, egyszerűbb megoldás kerül.

A ház első részén korai ablak- és ajtókeretezés van. 1702. november 17-én éj-jel Rabutin tábornok német seregekkel megtámadta a várost: „E rémnapok em-lékére vannak a torockói házak ablakai kívülről veres szegélyzettel körülvéve, ezen minden évben megújuló emlékjelt tartják meg a torockói anyák, hogy az utódoknak, valahányszor az ablakon kitekintenek, mindig eszökbe jussanak azon gyötrelmek és kínzások, melyeket elődeik a szolgaságnak sötét napjaiban szen-vedtek.”⁵⁶

A gazdasági rész istálló, színalj és csűr (piac) kialakítású, szerkezete látszó keresztfejes borona. Itt tervezzük bemutatni az Erdély kutatástörténetét földol-gozó kiállítást.

KÜKÜLLŐ VIDÉKE

Kós Károly a Kis-Küküllő vidékét nagyjából Kis-Küküllő vármegye területé-vel azonosította (északról a Maros, délről a Nagy-Küküllő határolja), de kutató-sai során az egykori Alsó-Fehér vármegyében található Magyarlapádot és a szomszédos helységeket is fölkereste, mert rokon falucsoportnak tekintette.⁵⁷ Mi tovább bővítettük a rokon települések körét, és ide soroljuk Székelyvéckét, Szé-kelyszállást, Bordost, Csöböt és Magyarzsákodot is, melyek ugyan jogilag a Székely Partium részei, de csupán egy völgygel keletebbre helyezkednek el a Kós Károly által legkeletibb településekként meghatározott Kiskendtől és Ke-lementelkétől, néprajzi, népi építészeti vonatkozásban pedig a Kis-Küküllő men-téhez hasonló. E területi bővítés miatt használjuk a Küküllő vidéke kifejezést.

⁵⁶ Orbán Balázs részletesen leírja, hogy II. Lajos a települést a Torockayak hűbéres fennhatósága alá rendelte, ami ellen a torockóiak jogorvoslatot próbáltak találni. Ezért került sor 1702-ben a megtorlásra és a véres eseményekre. Orbán 1871: 205.

⁵⁷ Kós 1978: 6–9.

Utunk során a fentiek mellett az alábbi településekre látogattunk el: Csávás, Désfalva, Gógán, Gógánváralja, Kóródszentmárton, Küküllőszéplak, Mikefalva, Magyarlapád, Vámosudvarhely.

A terület viszonylag zárt vidék volt, melynek lakói a jó minőségű földeken gabona- és kukoricatermesztéssel, a déli részeken szőlőtermesztéssel foglalkoztak. Székelyvécke környékén most is láthatók a domboldalakon az egykori teraszos földművelés nyomai.

A Küküllő vidéke kőben és fában szegény, ezért hosszú időn keresztül a paticsfalú, szalmafedésű építkezés volt a jellemző, melyet fokozatosan váltott fel a téglaeépítkezés. Fenyőtörzset, faragott gerendát, deszkát, zsindelyt marosi tutajosoktól vagy szekeres székelyektől vettek.⁵⁸ Magyarzsákodon fotóztunk olyan 1856-os feliratú sütőházat, melynek eredetéről a tulajdonosai úgy tudják, hogy Csíkból származik.

Példaként említjük az 1906-ban épült Székelyszállás 44. számú lakóházat,⁵⁹ melynek alapja patakkőből készült. A ház falszerkezete a favázás építkezés utolsó korszakát jeleníti meg, amikor a faszerkezetet téglával falazzák ki. Az utcai homlokzatát vakolatarchitektúra díszíti: a sarkokon sarokarmírozás, a középtengelyben pedig kváderezett pilaszter. A lakóépületre merőlegesen kisméretű csűr, szemben pedig sütőház foglal helyet.

A leendő telek utcásonba illeszkedő, a lakóépület az egyik oldalhatárra épült, vele szemben helyezkednek el az ólak és a sütőház. Az udvart a csűr zárja. Az épület első ház – pitvar – kamra vagy hátsó ház beosztású. A pitvar hátsó részében téglából cserényt alakítunk ki. A ház fűtését cserepessal oldják meg, míg a kamrába pléhfűtőt vagy vaskemencét helyeznek. A ház kétoldalt kontyolt cserepfedéses, széles ereszes, szarufás, torokgerendás tetőszerkezettel készül.

A kiállításban a búza és a törökbúza (kukorica) felhasználásának módjaira helyezzük a hangsúlyt, elsősorban a puliszkára, de kitérünk más gabonafélékre is, melyek az utóbbi időben ismét egyre népszerűbbek lettek az egészséges táplálkozás jegyében. Gondoltunk a napjainkban gyakori lisztérzékenyekre is, és ehhez kapcsolódik majd az itt berendezendő kiállítás.

Fölmerült a 19. század második felében minőségi borairól ismert Kis-Küküllő menti szőlőtermesztés⁶⁰ bemutatása is, ezt azonban a filoxeravész tönkretette, s az új telepítések csak az 1920–30-as években kezdenek termőre fordulni,⁶¹ amikor a vázas szerkezetű lakóházak építésével már fölthagytak. Az Erdély épületegyüttesen belül a bor még Szilágyság és Moldva területén kap kisebb szerepet, de Erdély kapcsán inkább a pálinka jelentőségét kívánjuk hangsúlyozni,

⁵⁸ Kós 1978: 7–10.

⁵⁹ Szabadtéri Néprajzi Múzeum Magyar Népi Építészeti Archívum A-4465.

⁶⁰ Csávossy 2005: 65.

⁶¹ Peti 2006: 245.

hiszen a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban már több helyen főszerepet kapott a szőlőtermelés, így például a Felföldi mezőváros tájegység a Tokaj-hegyaljai és a mátraalji borvidékhez kötődik.

Továbbra is megfontolandónak tartjuk az 1784-ben épült, kőfalazatú, három-helyiséges magyarzsákodi Kedei kúria felépítését, ahol a kismemesi életmódnak azt a fázisát lehetne bemutatni az 1930-as évekből, amikor az egykori kismemesek élete semmiben nem különbözik a parasztokétól. Ezzel a háromszéki kúria kontrasztját teremthetjük meg, amennyiben ott a bemutatás időmetszete a 19. század eleje marad.

DÉL-ERDÉLYI SZÓRVÁNYPOLYARSA

A dél-erdélyi szórványpolyarSA alatt Hunyad, Szeben, Nagyküküllő, Fogaras és Brassó megyék koraközépkor óta helyben élő polyarSA értendő.⁶²

Péntek János az erdélyi nyelvSZigetekről tartott előadásában hangsúlyozta, hogy a Maros és mellékfolyóinak (Cserna, Sztrigy) völgyét már a honfoglalástól benépesítette a polyarSA, így Hunyad megyében az állandó pusztulás és keveredés ellenére joggal feltételezhető a polyarSA folytonossága. Sőt, az a valószínűbb, hogy az „ősibb haza” Belső-Erdély volt, amelyhez peremként a mai dél-erdélyi Lozsád és a Fekete-Körös mente is hozzátartozott.⁶³ Péntek János leSZögezte, hogy az olyan peremSZigetek, mint Magyardecse, Oltszakadát vagy Lozsád annak is példái, hogy sajátosan erős belső kötelékeik révén a nyelvet (és a nyelvjárást) is eredményesebben megtartották, mint más, kedvezőbb helyzetben levő települések.⁶⁴

Bár a polyarSA aránya a helyi viszonylatban minimális, mégis fontosnak tartjuk, hogy egy Hunyad megyei családon keresztül bemutassuk az interkulturális hatásokat. A ház maradandó kulturális örökségnek tekintendő, de lakosai identitásváltáson mennek át. Elképzelésünk szerint a házban lakó három generáció három különböző stratégiát képviselhet, mely a vegyes házasságban, a szokások és az anyanyelv váltásában tükröződik.

A szórványpolyarSA életéről csak keveset tudunk. Jankó János Hunyad megyéből román házat választott a millenniumi faluba,⁶⁵ és a Hunyad megyei kismemesi településről, Lozsádról csak 1908-ból maradt fenn néhány fotó a Néprajzi Múzeum fotótárában.⁶⁶ Az egyetlen jelentősebb tanulmány 1894-ben szüle-

⁶² Kósa – Filep 1983: 81.

⁶³ Péntek 2005: 6.

⁶⁴ Péntek 2005: 10.

⁶⁵ Jankó 1897: 116–119.

⁶⁶ Néprajzi Múzeum Fotótára F9278 – 9287.

tett,⁶⁷ a vidék azóta sem kutatott. Oltszakadáról, Miriszlóról és Alsó-Fehér vármegye magyarságáról szintén csak a 20. század elejéről vannak részletes adataink.

Lozsádon a szabályos alakú telek utcai oldalán a nagykapuval és fedeles kiskapuval taglalt függőleges deszkakerítés mögött előkertesen helyezkedett el a lakóház. A hosszútornácos ház beosztása nagyház (tisztaszoba) – visszahúzott konyha, előtte a tornáchoz csatlakozó előtérrel – kisház, azaz lakószoba. A sövényfalú, zsindefedésű ház tornácos, egy része alatt pince húzódik. A Néprajzi Múzeum fotói alapján kaphatunk képet az egykori melléképületekről: a lakóépülettel szemben a kerítéshez építve zsilipelt falú, tornácos, zsindefedéses gabonás volt. A gabonás mögött kisebb ólak, a telek végében pedig a vázas sövényfalú szalmás csűr kapott helyet, melyet faoszlopokon álló szekérszínnel egészítettek ki.

Célunk az, hogy az elkövetkező években egy mélyrehatóbb kutatást végezzünk elsősorban Lozsádon, mert Hunyad megyében napjainkig ez az egyetlen település, ahol többségben élnek a magyarok,⁶⁸ illetve más hasonló helyzetű településeken, hogy a néprajzi kutatások szempontjából fehér foltnak számító vidék népi kultúráját dokumentáljuk. Ennek első lépéseként 2007. augusztus 14–21. között rendeztünk Lozsádon és Rákosdon tábort, melyen a vezetésünkkel a Budapesti Műszaki- és Gazdaságtudományi Egyetem (Bársony Adrienn, Kovács Zsófia, György Gabriella, Veress Orsolya és Regős Márton), az Eötvös Loránd Tudományegyetem (Szakál Anna, Vödrös Zita) és a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem (Bíró Emese, Csoma Imola, Fazakas Orsolya, Lőrinczi Tünde, Lukács Andrea, Niczuly Enikő és Ternei Orsolya) hallgatói vettek részt. A kutatás azért ezen a két helyszínen zajlott, mert az előzetes terepbejárás során itt bukkantunk archaikus épületekre

Déva környékére ugyan a 19. század végén bukovinai székelyeket telepítettek, ám az ő bemutatásuk már meghaladja a lehetőségeinket. Bár fölmerült egy olyan elképzelés is, hogy a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Dél-Dunántúl tájegységének hidasai háza mellett⁶⁹ Bukovinából, innen és a mai Szerbia területéről is mutassunk be egy-egy bukovinai székely házat, ám helyszűke miatt nem érezzük ezt a megoldást kivitelezhetőnek. A székelyek vándorlásairól a gyimesi csűrben rendezünk kiállítást, mely a kezdetektől egészen napjainkig mutatja be a migrációs folyamatokat.

⁶⁷ Kolumbán 1894: 238–254.

⁶⁸ 1992-ben a 264 lakosból 170-en vallották magukat magyarnak, 94-en pedig románnak. Varga E. 2002: 308.

⁶⁹ A Baranya megyei Hidasra a II. világháborút követően a kitelepített németek helyére telepítettek bukovinai székelyeket, akik 1944 őszén menekültek el a Délvidékről.

Lozsádi lakatlan ház 2007-ben, 55. sz. (Buzás Miklós, 2007)

A TEMPLOM ÉS KÖRNYEZETE

Hosszú századokon át a községi élet közvetlen irányítása jelentős részben az egyházközségek hatáskörébe tartozott. Ennek megfelelően a fontosabb közösségi rendeltetésű épületek fenntartása is hozzájuk kapcsolódott (templom, temető, iskola, lelkészi és tanítói lakás, hozzájuk tartozó melléképületek).

Az erdélyi területeket egy Székelyudvarhely környékéről származó unitárius templom építésével szeretnénk bemutatni. Választásunk azért esett az unitárius felekezetre, mert az unitárius vallás Erdélyben született meg, és az unitárius templom jól kiegészíti a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban már álló római katolikus, görög katolikus és református templomok együttesét.

Az unitárius vallás kialakulása a kolozsvári születésű Dávid (szül. Hartel) Ferenc nevéhez kötődik, aki 1557-ben a magyar lutheránusok, 1564-ben pedig a reformátusok püspöke lett. 1565 végén jutott el a Szentháromság tanának tagadásához, az „Egy az Isten” elvéhez. Emellett szerinte Jézus ember volt, ezért őt imádni nem kell. Az unitárius vallás János Zsigmond fejedelemsége alatt, az 1568. évi tordai országgyűlésen lépett a bevett vallások közé, vagyis közjogi el-

ismerésben részesült – a korabeli európai viszonyok között egyedülálló módon. Az unitárius nevet az egyház 1638-tól használja hivatalosan.⁷⁰

János Zsigmond halála után az unitárius egyház megítélése ingadozó volt, majd csak II. József 1781-ben kiadott türelmi rendelete biztosított a vallás követőinek bővebb szabadságot. Ezután az egyház külső megújulása következett be: mintegy 50 templomot és iskolát építettek vagy javítottak. Középfokú iskolájuk 1804-ben Székelykeresztúron létesült.⁷¹

Mindenképpen olyan templomot választunk ki, mely eredetileg is unitáriusnak épült, és nem középkori, római katolikus eredetű. Szép példát láttunk például Kobátfalván, Tordátfalván, Siménfalván. A kobátfalvi templom mellett még áll a harangláb, de a templom berendezését és mennyezetét 2003-ban újrafestették, és ekkor tornyot építettek hozzá. A leendő unitárius templom paraméterei: kő- vagy téglaszerkezet, hegyescserép-fedés, festett mennyezet, porticusszal rendelkező déli kapu. A templom körüli kerítés kőből készül, fa cinteremkapuval. A kerítésen belül néhány sír helyezkedik el. A leendő templom nyugati oldalán később hozzáépített torony áll. Tapasztalataink szerint ugyanis először gyakran csak a torony nélküli templomtestet építették fel – esetleg haranglábbal kiegészítve, és csak több év után lett egy-egy közösségnek tehetsége torony építésére.

A templomot mint kiemelkedő szakrális emléket másolatban építjük föl, ezzel is óvni kívánjuk az Erdélyben amúgy is erősen pusztuló magyar építészeti emlékeket. Felmerült korábban megsemmisült épület felmérések alapján történő rekonstrukciója is, de a Ceaușescu idejében a falurombolás áldozatává vált bőzódújfalusi templom újrafelállításához egyelőre nem találtunk megfelelő adatokat. A templom kiválasztásához Domokos Levente végzett felmérést 2007 első felében az általunk megjelölt 31 településen Vass Erika kérdőíve alapján.⁷² Ezek közül ötöt fogunk 2008-ban felmérni, majd az építészeti és néprajzi jellegzetességek együttes figyelembevételével választjuk ki a másolatban felépülőt.

Ugyanezen a telken áll a kéthelyiséges iskola, mely szilárdfalú épület (kő vagy tégl) cserépfedéssel. Az egyik helyiség az iskola bemutatását szolgálja, a másik pedig kiállítótér lesz. A protestáns egyházak számára fontos volt (különösen 1918 után), hogy minden egyházközségben legyen iskola, ami nemcsak a vallás, hanem a nemzeti identitás megalapozásának is lényeges helye volt. Mind az iskola, mind a templom nagyméretű, hengeres vaskályhával fűthető.

A telken lesz egy boronafalás, háromhelyiséges kántortanítói lakás, ami egyben a hiteleshely szerepét is betölti. Az iskola és a tanítói lakás egyes fűtött helyegekiben télen táncházat lehet tartani, illetve kiállításoknak adnak helyet: Erdély történetével és az unitárius egyház múltjával ismerkedhetnek meg a látogatók.

⁷⁰ Erdő 2006: 1–3.

⁷¹ Erdő 2006: 11–12.

⁷² Szabadtéri Néprajzi Múzeum Magyar Népi Építészeti Archívum E-341/5/2–151.

A kiállításban emléket állítunk Kriza Jánosnak (1811–1875), a *Vadrózsák* (székely népköltési gyűjtemény) szerzőjének, aki 1861–1875 között⁷³ unitárius püspök volt.

Református iskola, Székelyszentiván (Buzás Miklós, 2006)

SÓVIDÉK

A Sóvidék a Kis-Küküllő forrásvidékén és a Korond patak völgyében elterülő kistáj, nevét a sóbányáiról kapta. Többek között Sóvárad, Szováta, Parajd, Alsó- és Felsősófalva, Korond és Atyha községek tartoznak hozzá.⁷⁴

A koncepció múzeumi bemutatása során Balassa M. Iván fölvetette a korondi fazekasság megjelenítésének tervét, de mi ezt több szempont miatt nem támogatjuk: a tervek szerint a múzeum Alföldi mezőváros tájegységében lesz fazekas-

⁷³ Erdő 2006: 15.

⁷⁴ Kósa – Filep 1983: 168.

műhely, mégpedig Hódmezővásárhelyről, az Erdélyi épületegyüttes esetében pedig a kályhacsempe-készítésre helyezzük a hangsúlyt. Az Erdélybe utazó turisták számára Korond az egyik legismertebb, kötelező jellegű megállóhely, mi viszont úgy érezzük, hogy nem e közismert sztereotípiá bemutatása az elsődleges feladatunk, hanem a realisabb látásmód. Maguk a hagyományos korondi termékek több lakóépületben is bemutatásra fognak kerülni, és ezáltal a látogatók mindenképpen szembesülhetnek a korondi fazekastermékek erőteljes változásával.

Terepbejárásunk során nemcsak a főút melletti településeket kerestük föl, hanem az onnan 8 km-re fekvő Atyhát is. A főút melletti települések az utóbbi évtizedekben jelentősen átépültek, a századforduló körüli épületek csak nyomokban maradtak fent. Buzás Miklós Pusztai János és Madar Ilona felméréseinek⁷⁵ feldolgozása kapcsán korábban ismerte a település népi építészetének jellegzetességeit, illetve Bíró Gábor⁷⁶ és Madar Ilona könyvei⁷⁷ fordították figyelmünket a falura. 2006 nyarán Vass Erika Sabján Tiborral, Csajbók Csabával és a Budapesti Műszaki- és Gazdaságtudományi Egyetem hallgatóival Siklódon járt, ahol szintén nagyon sok archaikus elemmel találkozott (például cserepesek, népviselet, bútorok).⁷⁸

Atyha előregedett falu: míg 1941-ben 1453-an éltek itt, 1992-ben 341-en.⁷⁹ A fiatalok közül sokan Temesvárra, Vajdahunyadra kerültek dolgozni, és nagyon sok lakatlan, építészeti szempontból értékes házat találtunk a településen. A lakosság számának alakulása szempontjából hasonló a helyzet a főúttól távolabb eső többi településen is.

Atyhán az egyik ház, ahol egy idős asszonnyal tudtunk beszélni, az 1910-es években épülhetett. Az 1921-ben született néni annyit tud, hogy 1914-ben tűz pusztított a környéken, és csak ez a sütőház maradt fenn az utcában, ezért utána mindenki itt sütötte a kenyeret. Mindhárom fia Temesvárra költözött, egyedül él a házban (pontosabban a sütőház egyik részében), ami az *Ábel a rengetegben* című film egyik helyszínéül is szolgált. Az asszony ottjártunkkor épp köménymagot szárított, amit a mezőn szedett.

A múzeumban viszonylag szűk szalagtelken keskeny előkerttel helyezkedik el a sóvidéki lakóépület, vele szemben a sütőház. A telket a három rekeszes csűr zárja, az illemhely a csűrhez illeszkedik. Az ólak a sütőház és a csűr között kapnak helyet.

⁷⁵ Madar – Pusztai 2004: 5–43.

⁷⁶ Bíró 1992.

⁷⁷ Madar 1998; 2003.

⁷⁸ A Siklódon készített fölmérések a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Magyar Népi Építészeti Archivumában találhatóak: A-4212, A-4216–4220, A4470–4484.

⁷⁹ Sepsiszéki Nagy 2002: 359.

A kéthelyiséges, középső eresz bővítésű, oldaltornácos, kőlábas faépület egyik helyisége jelenleg kamraként funkcionál, a másikkban még a régi bútorok találhatóak meg. Az első helyiség alapincézett: pityóka, murok tárolására és tyúkok számára. Az osztó födém gerendás pallófödém; a lakórész zsilipelt boronafallal épült. A tetőszerkezet kontyolt nyeregtető cseréppel fedve, a kiszélesedő feljáró fölött a tető kinyújtott. Az első ház fűtetlen, a hátsó házban vaskemence kap helyet. A kemence a lakóépülettel szemben álló sütőház egyik részében található.

A bemutatás ideje az 1910-es évek. Szituációnak a gyűjtögetést (például gomba, bükkmakk, hecsedli) és gyümölcsstermesztést választottuk. A szilva feldolgozásának különböző formáit is itt mutatjuk be: például aszalás, lekvárfőzés, pálinka – ez utóbbinak ismert a pálinkafőzőben készült változata és otthoni főzése is.⁸⁰ Ez a telek ad helyet annak az interaktív kutatóhelynek, ahol a látogatók számítógép segítségével böngészhetnek az erdélyi kutatások adatbázisában, a gyermekek számára pedig játszóházat biztosítunk.

CSÍK

Ebben az egy esetben már konkrét házzal tervezhetünk, hiszen a csíkszentsimoni Bolhaszeg 154. számú lakóházat 1999-ben Buzás Miklós részvételével lebontották, és az épület darabjai a múzeumban várják az újjáépítést. A bontás tapasztalatairól és a ház jellemzőiről Berényi Mariann és Buzás Miklós tanulmányt írtak,⁸¹ ezért erről részletesebben nem szólunk.

A székelykapuhoz Huszka József rajzai, fotói és Szinte Gábor fölmérései, fotója adnak fogódzót:⁸² több csíkszentsimoni kapuról maradt fenn általuk dokumentáció. Ezek alapján lehet rekonstruálni egy kaput vagy hasonlót keresni a környező településeken.

A múzeumban szabálytalan alaprajzú telek közepén helyezkedik majd el a másfél soros, keresztfejes boronafalás lakóház. A kiválasztott épület alaprajza megegyezik a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum udvarán fölállított pottyandi lakóházéval. A ház – oldalkamra – kisház – eresz alaprajzi elrendezésű házban szobai kemence lesz, előtte cserepessel. A fűtetlen kisház kamra funkciót tölt be. A két oldalt kis füstlyukasan kontyolt nyeregtető eredetileg dránicával fedett. A házhoz csűr, disznóól a bontáskor már nem tartozott. Csűrt Csíkmenaságról vagy Csíkvacsarcsiból tervezünk lebontani, melynek kiválasztási szem-

⁸⁰ Madar 2004: 105–107.

⁸¹ Berényi – Buzás 2002: 221–232.

⁸² Huszka 1895: 2, 45, XVI. és XXXV. tábla; Néprajzi Múzeum Fotótára F76075, 76091, 76096, 76104; Szinte 1909: 170–171, 18b. tábla; Néprajzi Múzeum Fotótára F12056.

pontjai közé tartozik, hogy deszkafedésű, boronafalú, pajtás csűr legyen. Csikmenaságon fotóztunk utcára épített ökörpátkolót is, melyet érdemesnek tartunk a múzeumi bemutatásra.

A mestergerenda szerint a ház 1829-ben épült, ezért lehetséges lenne az 1850–60-as évek bemutatása. E ház lesz „a járó idő háza”, ahol mindig az adott naptári ünnephez, illetve mezőgazdasági munkához kapcsolódó szituációt mutatunk be (például húsvét, úrnap, sátor állítása, fonó, pityókavetés). Ezáltal a többi épülethez képest itt gyakran fog változni a berendezés, amihez a római katolikus ünnepek nyújtanak kiindulópontot. Továbbá élő múzeumi színhelyként a látogatók kipróbálhatják az adott évszakhoz kapcsolódó mezőgazdasági munkálatokat is. Egyúttal arra a kérdésre is választ kaphatnak, hogy hogyan viszonyultak eleink az időhöz? Hogyan osztották be napjaikat hétközben és az ünnepeken, télen és nyáron nemüktől, koruktól függően.

HÁROMSZÉK

Székelyföldi viszonylatban Háromszéken épült a legtöbb kismemesi udvarház, ezért nevezik ezt a területet a „kúriák földjé”-nek is. Ezeket a közelmúltban Hlavathy Izabella és Hlavathy Károly vezetésével mérték föl.⁸³

Kertész K. Róbert és Sváb Gyula Alsócsernátonban,⁸⁴ Sepsiszentkirályon,⁸⁵ Kilyénben⁸⁶ és Kisborosnyón⁸⁷ mért föl kúriát, Uzonban pedig egy kisméretű házat.⁸⁸

2005 őszén Vass Erika Gazda Enikővel járta be Háromszék jelentősebb településeit,⁸⁹ majd 2006 nyarán Vass Erika és Buzás Miklós Bikfalván, Csernátonban és Szentkatolnán járt, illetve Esztelneken, ahol a Könöczey kúriát kerestük föl.

Háromszékből egy kő- vagy téglafalú kismemesi kúriát mutatunk be, illetve egy ehhez kapcsolódó uradalmi szellér telkét. A kúria esetében lényeges szempontnak tartjuk, hogy téglakapuja és ambitusa legyen, alaprajzi szisztémája pedig 1,5 vagy 2 soros, 4–5 helyiséges. A gazdasági épületeket a kúria gazdasági szintjének megfelelően fogjuk kiválasztani.

A múzeumban szabálytalan alakú kettős telken, a telek közepén kap majd helyet a kúria, előtte gondozott kert lesz. A telek egyik oldalát a gazdasági épületek

⁸³ Nagy 2005.

⁸⁴ Kertész K. – Sváb 1908: I. és II. füzet 11. lap.

⁸⁵ Kertész K. – Sváb 1908: I. és II. füzet 13. lap.

⁸⁶ Kertész K. – Sváb 1908: I. és II. füzet 1. lap.

⁸⁷ Kertész K. – Sváb 1908: I. és II. füzet 7. lap.

⁸⁸ Kertész K. – Sváb 1908: I. és II. füzet 2. lap.

⁸⁹ Szabadtéri Néprajzi Múzeum Magyar Népi Építészeti Archívum, CD 130–133.

(csűr, kisebb ólak, gabonás, pajta, sütőház, kút), másik oldalát a szolgáló háza foglalja el. A telek vízszintes deszkakerítéssel, fedeles szakállszárítóval egybeépített kiskapuval, kétszárnyú nagykapuval épül. A kúria zsindelyfedésű, a füst kis nyílásokon át távozik belőle; az épület belső tüzelőit kályhák alkotják. A boronafalas, részben tapasztott gazdasági épületek dránica fedéssel készülnek.

A berendezés ideje a bútoroktól függ, a szakirodalom lehetővé tenné, hogy a 18–19. század fordulójának életmódját rekonstruáljuk.

A telek végében lesz a szolgáló kisméretű háza: Bikfalván, Szentkatolnán is fényképeztünk ilyen típusú épületeket. A ház boronafalas, ház – kamra – eresz alaprajzú, mestergerendás egyrétegű deszkafödémekkel rendelkezik. Fedése szalma, gerinckialakítása lovasokkal leszorított. A házban „vaskemence” (lábas takaréktűzhely) áll, az eresz alá rekonstruáljuk a kemencét, a házzal szemben kis tyúktól egészíti ki a telket.

Az 1702-ben épült esztelneki Könczey kúriában különleges élményben volt részünk, a nemesi mentalitás sok apró mozzanatának lehettünk tanúi. Könczey József őseiről szóló történeteket mesélt (például a szabadságharc idejéből, amikor itt a pincében dagasztották a puskaport Gábor Áron ágyúíhoz), megtekinthetünk a szalont és az ebédlőt is. Megkínáltak rózsalekvárral és zölddió pálinkával is. A bútorok között van 1700-as évekből származó darab is, amit dédnagyanyja hozott kelengyéjében, de a legtöbb a 19–20. század fordulójáról való. Az ebédlő berendezése az „asztalosok királya”, Cimbalmos Ferenc kézdivásárhelyi asztalos műhelyében készült. Célunk ennek a nemesi életmódnak a bemutatása, melyhez elsősorban egy már bontásra ítélt, menthetetlennek tartott kúriát keresünk. Terveink között szerepel a nemesi életmód jellegzetességeit megőrkítő videofilm készítése, mely nélkülözhetetlen kelléke lesz a múzeumi bemutatásnak.

Bikfalva önmagában is kutatásra alkalmas település (például Harkó kúria 1740 körül, a Simon kúria 1778-ban, a Zsigmond udvarház szintén a 18. században épült), ahová 2009-ben tábort szervezünk.

HOMORÓD MENTE

A Homoród mente a Hargitából eredő Nagy- és Kis-Homoród patakok völgyében elhelyezkedő kistáj, az egykori Udvarhelyszék déli részén Oklánd és Homoródszentmárton vásáros központtal.⁹⁰

2006-ban több Homoród menti településre is eljutottunk (Abásfalva, Gyepes, Oklánd, Homoródkarácsonyfalva, Homoródszentmárton, Homoródszentpál, Re-

⁹⁰ Kósa – Filep 1983: 118.

csenyéd), melyek közül kiemelkedett Homoródalmás és Abásfalva, ahonnan László Gyula régész családja származott.

A múzeumi bemutatáshoz a bútorfestői miatt az unitárius többségű Homoródalmást választottuk. Fa- és kőházak egyaránt nagy számban találhatók a településen. A legrégebbinek tartott ház egyik gerendáján az 1645-ös évszám olvasható. Pontos adataink ugyan nincsenek, de föltételezhető, hogy a ház oromzatát később alakították át mai formájára, mert ilyen jellegű házakból több 19. századi is van a faluban, illetve Lövétén, Oklándon és Vargyason is fényképeztünk hasonlóakat.

A Homoród mentére vonatkozó terveink szerint a leendő épületegyüttesben egy 19. századi kőházat építünk fel köcsürrel, amivel egyúttal a közeli Szászföld építőmestereinek hatását lehet bemutatni. A telek a falu központjában álló, már szabályos alaprajzú telkeket követi. A lakóház utcavonalra kerül, vele szemben helyezkednek el a kisebb gazdasági épületek, a telket a csűr zárja. A ház háromhelyiséges: nagyház – kisház – eresz beosztású, jellegzetes vakolatarchitektúrával⁹¹ díszített. A nagyház alatt harmadrészt a földbe mélyítve pincét helyeztek el. A pince földes padlójú, földeme gerendás pallófödém. A lakószintre kőfalak közé fogott falépcső vezet. Az épület felső földeme pórfödém, fedése hegyes hódfarkú cserép. A vidékre a falazott kötött kapu a jellemző, de érdemes odafigyelni az abásfalvi kőből faragott mintás kapukra is, melyek a székelykapuk felépítését követik.

2007-ben Homoródalmáson sikerült megvásárolnunk egy 1846-ban épült kőházat.⁹² A településen 2007. június 25 – július 2. között került megrendezésre az a kutatótábor, melyen a Szabadtéri Néprajzi Múzeum munkatársai (Bereczki Ibolya, Buzás Miklós, Sabján Tibor, Vass Erika) mellett a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építésmérnöki Karának hallgatói (Bordi Beáta, Bors Eszter, Böröcz Péter, Erős Tamás György, Gulyás Gábor Gergely, Leposa Kata, Nagy Péter) és a Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszékének hallgatói (Gyarmati Sándor, Horváth Anett, Kiss Nikolett, Kiss Nimród László, Kiszely Nikolett, Molnár Dániel, Tóth Csaba) vettek részt. Az építészhallgatók 7 portát, 1 boronafalú házat, 3 kőházat, 3 köcsürt és egy szállást mértek fel. A néprajz szakos hallgatók a felmért épületek tulajdonosaival készítettek interjúkat a házak történetére vonatkozóan, illetve olyan témakörökben kutattak, melyek a múzeumi bemutatás során lesznek lényegesek.

A bemutatás időszakát az 1890-es évekre tervezzük. A teleknek az épületegyüttesen belüli szerepe terveink szerint a bútorfestés lesz, ehhez fűződik majd a csűrben berendezett foglalkoztató hely, ahol a látogatók kipróbálhatják a bútor-

⁹¹ Erre szép példákat közöl Malonyay 1909: 181, 183.

⁹² Az erről szóló tanulmány: Vass 2007: 557–569. A berendezéshez 2007 folyamán a Nemzeti Kulturális Alap pályázatán nyert összegből 341 tárgyat vásároltam.

festés egyes fázisait. Az almási festett bútorokkal behatóan Kardalus János,⁹³ illetve Bencze Margit foglalkozott.⁹⁴ A homoródalmási Balázs bútorfestő család kiemelkedő tevékenységét Malonyay Dezső is méltatta.⁹⁵ Az 1805-ben Abásfalván született Balázs Pál 1833-ban telepedett le Homoródalmáson. Testvére, Mózes vándorló bútorfestőként a környéket járta. Fia, Pál (1837–1897) az asztalosmesterséget apja műhelyében tanulta. Műhelyt nem tartott fenn, mert minden esetben a megrendelő házában dolgozott. A munkában felesége segített, aki csak segédmunkát végzett. Gyermeke nem született. A Balázsok kb. 300 új házat bútoroztak be, de 1976-ban már csak 3 teljes garnitúra volt meg, illetve több helyen a garnitúra egy-egy darabja.⁹⁶

HÉTFALUSI CSÁNGÓK

A hétfalusi csángók a Brassótól keletre elhelyezkedő hét falu (az egymással teljesen összeolvadt Négyfalu, Tatrang, Zajzon, Pürkerec) magyar lakosai, a „csángó” elnevezéssel a szomszédos székelyek illették őket. Őseik a 11. századtól határőrző szerepkörrel bírtak, míg II. Ulászló Brassó városának el nem zálogosította a falvakat. Az egykor szabadalmas jogállású hétfalusi csángók ezáltal jobbágysorba süllyedtek.⁹⁷

A brassói szászok hatása az élet szinte minden területére kiterjedt: a hétfalusi csángók áttértek az evangélikus vallásra, és építészetük is szász hatást tükröz. Munkájuk tekintetében is szoros kapcsolatban álltak a szászokkal.

A 19. század végéig, a vasút megjelenéséig hosszútávú szekerezéssel foglalkoztak, majd rövidtávon elsősorban épületanyag fuvarozásával, melynek történetét Kós Károly foglalta össze részletesen.⁹⁸ A kiállításban ezt az életformát szeretnénk bemutatni. Hétfalunak a 19. században fejlett deszkametsző ipara volt vízfűrészekkel, ami hozzájárult az asztalos- és ácsmesterségek kialakulásához.

A hétfalusi csángók kultúrája az 1885. évi és a millenniumi kiállításban is helyet kapott,⁹⁹ illetve Malonyay Dezső is több példát említett népi építészetükre vonatkozóan.¹⁰⁰ Orbán Balázs nagyon részletes leírást adott 19. század közepi életükről, lakberendezésükről,¹⁰¹ ám mi nem ezt a világot szándékozunk bemu-

⁹³ Kardalus 1976: 36–38; 1995: 60–67.

⁹⁴ Bencze 2005: 8–42.

⁹⁵ Malonyay 1909: 189.

⁹⁶ Kardalus 1976: 36–37.

⁹⁷ Kósa – Filep 1983: 117.

⁹⁸ Kós 1976b: 80–102.

⁹⁹ Herich 1886: 502; Jankó 1897: 68–71.

¹⁰⁰ Malonyay 1909: 104. 116–117.

¹⁰¹ Orbán 1873: 86–176.

tatni, hanem az 1910–20-as éveket, amikor elsősorban a brassói építkezésekre történő homokfuvarozás vált jelentőssé.

A soros beépítésű telek utcavonalára épített lakóház folytatásaként kétszintes gazdasági épület áll. A ház – pitvar – kamra – színlaj alaprajzi beosztású ház vázas szerkezetű, zsilipelt falú, utcai homlokzata vakolatdíszekkel kiképzett. A lakóépület nyeregretetős, cseréppel fedett, utcai oldalán kis csonka konttyal kialakított. A gazdasági épület második szintje vakolatlan, a lakóépülethez hasonló fedésű. A telken más építmény nincs.

A hétfalusi festett bútorok kiemelkedő példái a sepsiszentgyörgyi és a négyfalusi múzeumban látható falburkolatok. A XX. század elején azonban az ízlés megváltozott, az újonnan, brassói mintára épített házak berendezésében a festett bútort már fölváltotta a városi fényezett bútor. Az utolsó bútorkészítő asztalos ugyan még 1927–1944 között dolgozott, de megrendelői főleg a Bodza-vidéki románok közül kerültek ki.¹⁰²

GYIMES

Gyimes a Székelyföld peremén, az egykori Csíkszékben fekszik. A Gyimesi-szoros évszázadokon keresztül kereskedelmi útvonalul szolgált Erdély és Moldova között, de egyúttal határt is képezett közöttük, melynek romjai ma is láthatók.

Gyimesben a 18. században indult meg az élet, de a betelepülés részleteit nem ismerjük. A terület felcsíki községek, elsősorban Csíkszépvíz birtoka volt, s az ott lakók egy részét a túlnépesedés kényszerítette a havasokba. A madéfalvi veszedelem (1764. január 5.) után valószínűleg Gyimesben is meghúzódtak a Mária Terézia által szervezett határőrezredekbe történő sorozás elől menekülők. A románok Moldvából jöttek, és valószínűleg moldvai csángó magyarok is érkeztek ide.

A völgy állandóan lakott részei 700–1000 méter magasan fekszenek. Az évi középhőmérséklet +6–8 fok, és évi 1000–1200 mm csapadék hull. A fő foglalkozás a legelőkön a szarvasmarha- és juhtartás. Ez a havasi gazdálkodás és életmód a magyar nyelvterület egészén belül sajátosnak tekinthető, mert más nagyobb népcsoportnál nem találjuk meg. A Székelyföld más vidékein (például Kászon, Hargita környéke) ugyanis a havasi állattartás és fakitermelés gabonatermelő, zárt falvakhoz kötődik.

A Tatros folyócska és annak mellékpatakai mentén elhelyezkedő három faluban (Gyimesfelsőlok, Gyimesközéppok, Gyimesbükk) hiába keressük a megszo-

¹⁰² Seres 1976: 103–104.

kott faluképet, mert helyette szétszórt épületeket, egymástól olykor 200-300 méter távolságra eső házcsoportokat találunk.¹⁰³

Gyimesben az éghajlat miatt csupán rozst és pityókát termesztenek, a kukorica behozatalra szorul. Egy idős asszony mesélte, hogy még az 1950–60-as években is Moldvából hozták az élelmet, mások pedig a „pityóka bor” kifejezést használták: ők ugyanis Moldvából hozták a pityókáért cserélt szőlőt.

A gazdálkodás egyik egysége a völgybeli telek a lakóépülettel és a csűrrel. Ettől 5-20 km-re helyezkedik el a szállás, melynek központi épülete a kalyiba, amiben tavasztól ősziig laknak a legeltetők, tejfeldolgozással foglalkozók.

A gyimesi csángó ház a székely ház egyik válfaja, melynek méret- és alakváltozásait a megváltozott életviszonyok magyarázzák: a lakóház mindig sokkal kisebb a csűrnél. A telek elrendezése nem egységes: ahogyan Cs. Sebestyén Károly megállapította, először a csűröket építették föl, s ahhoz igazodva épültek a különböző lakó- és melléképületek. A gyimesi telkek jellegzetessége, hogy a kaszálók felhúzódnak a hegyoldalakra, és azokat mindig bekerítik, csakúgy, mint a telket, szántóföldet, kertet külön-külön.¹⁰⁴

A telken egy kéthelyiséges, fecskefarkas, látszó boronafalas ház áll, mely dránicával fedett. Az ablakok és az ajtók körül tapasztás-keretezést alkalmaznak. A berendezést Györffy István 1911-ben készült fotói¹⁰⁵ segítik, és így a szobai fűtőt is rekonstruálni lehet. A háznál nagyobb csűr keresztfejes boronafalú, istálló részén tapasztott, deszkafedése van. A hegyről lehozott, egyhelyiséges kalyibában az idősök laknak, vasfűtővel tüzelnek. A ház előtt feszület áll, az udvaron a ház körül pityókát termelnek.

A gyimesi telken a népi orvoslás, a gyógynövények felhasználása kap kiemelkedő szerepet, hiszen ennek különböző jellegű alkalmazási formái (a ráolvasásoktól kezdve a főzetekig) széles körben elterjedtek voltak. A csűrben pedig a székely vándorlást bemutató kiállítást készítettünk, ami többek között kitér a madéfalvi veszedelemre és a bukovinai székelyek 19–20. századi hányattatásának történetére is.

MOLDVA

Moldva ugyan nem a történeti Erdély része, de lényegesnek érezzük a legkeletibb magyar nyelvterület bemutatását, mert több tekintetben is párhuzamot mutat a korai székely házzal, és kutatható.

¹⁰³ Kósa 1989: 5–7.

¹⁰⁴ Cs. Sebestyén 1909: 190, 193.

¹⁰⁵ Néprajzi Múzeum Fotótára F13.346–13.348, 13.350–13.354, 13.378, 13.380, 13.396, 13.397, 13.399, 13.401–13.403.

A moldvai csángók három nagyobb falucsoportban élnek: 1. a Moldova és a Szeret folyók torkolata táján, Románvásár város közelében („északi csángók”) 2. az Aranyos-Beszterce torkolatvidékén Bákó városa közelében („déli csángók”) 3. a Tatros torkolata (Szászút) környékén. Kós Károly ezek közül a Bákó környéki részt – helyi elnevezés szerint Mezőség vagy Szeret-tere – tartotta a központnak, ahol a mintegy 30 csángó magyar lakosságú falu megőrizte az általános csángó jellegzetességeket.¹⁰⁶

Egyes vélemények szerint a moldvai csángók egy része még a honfoglaló magyarok leszármazottja, de Lükő Gábor kutatásai alapján végül az az álláspont a meggyőző, hogy a 14. században Észak-Erdélyből érkeztek Moldvába a magyarok első csoportjai, és azóta folyamatosan kaptak utánpótlást Erdélyből, különösen a székelység túlnépesedése miatt, illetve a határőrszervezet elől, szabadságuk megőrzése érdekében menekültek sokan e vidékre.¹⁰⁷

Nyelvüket és etnikai identitásukat úgy őrizték meg a magyar állam területén kívül, hogy semmiféle jogi különállás nem védte őket. Az asszimilációtól a római katolikus vallás óvta meg a moldvai csángókat, ami az ortodox román környezetben az etnikai azonosság legfontosabb pillérének bizonyult. Ezt különösen az nehezítette meg, hogy évszázadok óta nincsenek magyar papjaik, és sem a misén, sem gyónáskor nem használhatták anyanyelvüket. A modern nemzettudat hiányában magukat többnyire római katolikusnak és nem magyarnak mondják.¹⁰⁸ Az anyanyelv gyakorlására a csíksomlyói búcsú adott lehetőséget számukra. Emiatt a moldvai csángó házban a csíksomlyói búcsúról való hazaérkezés napját szeretnénk megeleveníteni: ezáltal bemutatható a csángó viselet, a tarisznya, a búcsúból hozott zöld ág és gyógynövények.

A moldvai magyarok kultúrájában egyrészt az újabb és újabb székely kíváncsiak és a kereskedelmi kapcsolatok következtében föllelhetők székely elemek (például gabonatermesztés, halászat, méhészet, szövés-fonás alapformái), ugyanakkor a román környezet is nagy hatást gyakorolt rájuk (például viselet, kukorica- és szőlőművelés). Az építészet terén is megfigyelhető ez a kettős hatás: a moldvai magyarok háza eredetileg a székely ház alaprajzával egyezett meg (ház + eresz), de a 19. század második fele óta a két típus elvált egymástól: a moldvai csángók a román környezet hatására más alaprajzi formákat vettek föl, és különösen jellemző rájuk a zárt ereszalji részek („kilér”).¹⁰⁹ A nemzeti té-

¹⁰⁶ Kós 1990: 228–229.

¹⁰⁷ Lükő 1936: 39–152.

¹⁰⁸ Kósa 1998: 339.

¹⁰⁹ Kós 1990: 255. A Szereten túli (keleti) falvakban 1880-as évektől, Bogdánfalván 1920–1925 között. A korábbi székely-csángó oldalkamara utóda, de konstrukció tekintetében román hatásra bevezetett újítás. Kós 1990: 240.

lepülés, a baromudvarok, a fedeles kapu és némely bútordarab Székelyföldön már elfeledett formákat idéznek.¹¹⁰

2006 szeptemberében három moldvai településre látogattunk el: a Kós Károly által vizsgált, „sz-elő csángó” Bogdánfalvára, továbbá a „székelyes csángó” csoportba tartozó Forrófalvára és Klézsére. Több házban is jártunk, melyek közül a legérdekesebb az az 1892-ben épített ház, melyet Forrófalván találtunk.

A boronaház legtöbb szempontból megfelel a Kós Károly által leírtaknak, ami még az ereszes székely ház több évszázaddal ezelőtti elődjére jellemző,¹¹¹ bár a kétoldalt kontyolt nyeregtetőn a korábbi nádfedést már lecserélték. A lakóépületet elől kiszögellő sártöltés szegélyezi, melyen ottjártunkkor somot és szilvát asztaltak. A lakószobába keskeny ereszen (színen) át jutunk, melynek hátsó részét kamrának választották el, itt tárolják többek között a boroshordókat. A padlásra a színből vezet föl a létra. A szobába lépve az ajtó mögött vizespad, bal oldalon pedig a tűzhely, „szóba” látható. A kemencét az itt lakó testvérpár bontotta el az 1960-as években, akkor épült az udvari kemence. További gyűjtéssel azonban megállapítható lehet az eredeti is, melynek helyén most ágy van. Az ezzel szemközti sarokban áll az asztal, és mindkét fal mellett végig hosszú pad. Ezeket szőttesekkel terítették le, és mögöttük a falat is ezzel borították, illetve a falon képek sorakoznak szorosan egymás mellett. A ruhák tárolására még nincs szekrény, csupán festett ládák és ruhatartó rúd a szoba kamara felőli oldalán, illetve a szobából nyíló oldalkamrában, „eresz”-ben. Nagyobb gazdasági melléképületük nincs, másutt viszont találkoztunk az újabb székely hatás jeleként az erkélyes csűrrel.

Veress Sándor 1931-ben közölt az akkor legrégebbi, a most bemutatotthoz hasonló forrófalvi házról cikket, ami analógiaként szolgálhat számunkra.¹¹²

A múzeumban szabálytalan alakú udvar közepén helyezkedik majd el a lakóház, körülötte kisméretű archaikus gazdasági épületek lesznek. A kerítéshez és kapuhoz hasonlóan vesszőfonású a tyúkpajta, a disznóól is, az utóbbiak körben levert karók köré fonott vesszőfalát kívülről trágyás sárral tapasztották. Sövényfallal, kőlábakra helyezve készültek a kukorica („puj”) tárolására szolgáló „pujkas”-ok is.¹¹³

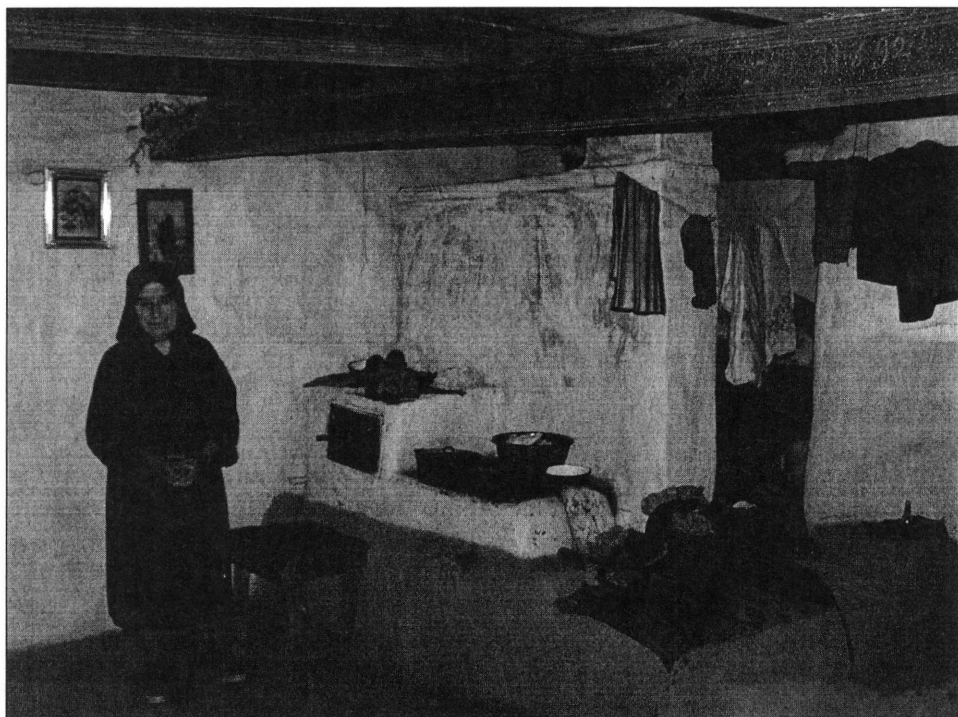
A berendezés terveink szerint az 1890-es éveket mutatja be.

¹¹⁰ Kós 1976a: 210–213.

¹¹¹ Kós 1990: 230.

¹¹² Veress 1931: 27–30.

¹¹³ Kós 1990: 237–238.

1892-ben épült ház tüzelőberendezés (Vass Erika, 2006)

TANYA

A tanyák különböző típusai Erdély több vidékére jellemzőek (például Mezőség, Udvarhelyszék). A legrészletesebben Bárh János kutatása alapján Székelyvarságot ismerjük: oroszhegyiek hozták létre a hegyi szórványtelepülést, mely 1907-ben vált önálló községgé.¹¹⁴ A településen 2006 júliusában Vass Erika és Sabján Tibor járt, és a zsindelykészítés munkafolyamatát rögzítették.

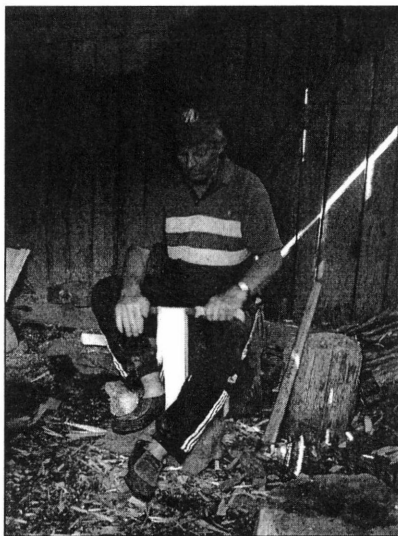
A múzeumi bemutatás során célunk egy 1940–50-es években épült boronafalú, két vagy három oldalán tornácos magashegyi tanya, melynek székely ezermester gazdája zsindelyt készít. A baromudvart a ház körül alakítják ki, a tanya központi területén. A pajta és az ólak a lekerített terület szélei mentén kapnak helyet. A lakóház lábas kialakítású, alsó szintjét is lakják. Felső szintjén két ház kap helyet, feljárója oromfalas tetőbővítéssel készül. Az alsó szint kő, gerendás

¹¹⁴ Bárh 2001.

födémmel, a felső szint pedig tapasztott zsilipelt boronafal. Minden építmény zsindelyfedéssel készül.

A tanyához kötődően szeretnénk bemutatni a családi temetkezés azon formáját, mikor a családtagok saját kertjükbe temetkeznek. Ez különösen Felsősfalvára,¹¹⁵ Pálpatakára és Fenyőkútra¹¹⁶ jellemző; a varságiak mindig is temetőbe temetkeztek.

Elképzelhetőnek tartjuk a faszénégetés bemutatását is, mely elsősorban a farkaslakiakhoz kapcsolódik.

*A székelvarsági Tamás Antal zsindelykészítés közben (Tálasbérce 134. sz.)
(Vass Erika, 2006)*

ESZTENA

Esztenákat szinte Erdély egész területéről ismerünk, ezért ennek pontos kiválasztása a későbbiekben lesz eldöntendő, annak függvényében is, hogy mely terület marad fehér folt a nagyobb épületek kiválasztása után.

Alapvetően két kis építmény helyezkedik itt el: az egyik az általában egyhelyiséges, igen szűkös lakókamra, a másik a tejfeldolgozást elősegítő kis építmény, gyakran hozzácsatolják a fejs helyszínéül szolgáló fedett helyet is. Az építmény a karám kerítésében kap helyet.

¹¹⁵ Bíró 1992: 8, 13.

¹¹⁶ Bárh 2001: 125.

Az esztenához a sajtfeldolgozást kötjük szituációként, és az ahhoz szükséges tárgyakat, munkamódszereket ismertetjük meg a látogatókkal.

VÍZGÉPEK

Az Erdély épületegyüttes elképzelhetetlen patak, vízfolyás nélkül. Efölött a mozgó víz fölött tervezzük elhelyezni az 1860-ban épült nagykadácsi fedeles híd rekonstrukcióját, melyet a 2005. évi árvíz elpusztított.

Fűrészmalom

Gyergyó a Marosnak a Keleti-Kárpátok és a görgényi havasok által közrefogott felső medencéje, mely egykor Csíkszékhez tartozott.¹¹⁷ A telkek számának csökkentése érdekében innen nem lakóházat tervezünk, hanem fűrészmalmot. Ezt az is indokoltá teszi, hogy a gyergyóiak zöme fakitermeléssel és az erre épülő tutajkereskedéssel foglalkozott.¹¹⁸ A Maroson ugyanis nemcsak Erdély, hanem még Makó és Szeged is részesült építéshez szükséges fából. Gyergyó másik jellegzetessége az volt, hogy a borszéki borvizet szekereken szállították messze földre gabonáért cserébe,¹¹⁹ de sem ezt, sem a tutajozást nem tudjuk a múzeumban bemutatni.

Fűrészmalmot, „gáter”-t a gyergyószentmiklósi Tarisznás Márton Múzeumban rekonstrukcióként építettek. Jelenleg még két műemléki védettségű fűrészmalom áll a környéken Eszenyőn¹²⁰ és Vaslábon, ezek alapján másolatban tervezzük elkészíteni a szentendrei múzeumi példányt.

Ványoló vagy kallómalom, törő

A gyapjuszövet tömörítésére szolgáló ványolók Erdélyben széles körben elterjedtek voltak, így például Udvarhelyszéken Lövétén,¹²¹ Bágyon,¹²² Homoródmáson és Székelyvárságon,¹²³ illetve Kászonban,¹²⁴ de a négyfalusi múzeum udvarán is láttunk egy példányt. Ványolással készült a cserge és a székely harisnya alapanyaga, az abaposztó is. Kászonból szintén nem tervezünk házat, a vidéket egy ványoló másolatban vagy rekonstrukcióban történő bemutatása reprezentálhatná, hiszen itt készítették legtovább a festékest.

¹¹⁷ Kósa – Filep 1983: 101–102.

¹¹⁸ Orbán 1869: 117.

¹¹⁹ Orbán 1869: 117.

¹²⁰ Eszenyőről Orbán Balázs is megjegyezte, hogy sok deszkametsző él. Orbán 1869: 117.

¹²¹ Haáz 1931: 55–62.

¹²² N. Bartha 1932.

¹²³ Bárh 2001: 22. kép.

¹²⁴ Szentimrei 1972: 158–159.

ÖSSZEGZÉS

A fentiek könnyebb áttekinthetősége végett készítettünk egy táblázatot (2. sz. táblázat), amely tartalmazza a leendő épületek adatait (telek, fal és héjazat anyaga stb.) Ebből is látszik, a tervezés fázisában igyekeztünk minél többféle variációt beépíteni, hogy a látogató számára szemléletesek legyenek a különböző megoldások. Arra is törekedtünk, hogy az épületegyüttes építészetileg és társadalmilag is reprezentálja az erdélyi viszonyokat.

Fölmerült az a kérdés is, vajon mennyire tudunk, illetve mennyire kell archaizmusok bemutatására szűkíteni az épületegyüttest? A tervezés során célként fogalmazódott meg bennünk, hogy minél szélesebb idősíkot tudjunk megjeleníteni az ábrázolt életmódban és az épületek berendezésében is. Erdélyben egyrészt még gyűjthetők 19. századi bútorok, másrészt a hagyományosnak nevezett paraszti kultúra tovább tartott, mint Magyarországon, ezért építettük be két helyen is az 1940–50-es éveket.

Azt az idősíkot, amivel a kolozsvári szabadtéri néprajzi múzeumban találkozunk, a 21. század elején már nem lehet hitelesen, eredeti tárgyakkal és épületekkel bemutatni, hiszen különösen az utóbbi 16 évben Erdélyben is rohamos átalakulások zajlanak. Ugyanakkor úgy érezzük, hogy nekünk nem a kolozsvári vagy nagyszebeni múzeummal kell összehasonlítani a terveinket, hanem az a feladatunk, hogy az erdélyi magyarságot mutassuk be, hiszen egyik romániai szabadtéri múzeumban sem szerepelnek kellő súllyal. Továbbá élnünk kell azokkal a lehetőségekkel, melyek a világ számos pontján az utóbbi években kerültek előtérbe: az enteriőroket élővé kell tennünk, hogy a látogató ne csak tárgye gyűttesteket lászson, hanem a hozzájuk kapcsolódó történeteket és az őket birtokló család életét, mentalitását. Ez az, amit – a magyar házakon kívül – hiányoltunk a kolozsvári múzeumból. Ehhez viszont nem csupán „régí” házakra van szükségünk, hanem hiteles történetekre és népszokásokra, műhelyekre.

Terepmunkáink során igyekeztünk széles kapcsolathálót kialakítani, hogy a későbbi munkálatokba a magyarországi és az erdélyi kutatókat, múzeumokat is bevonjuk, hogy a végleges telepítési koncepció átfogó szakmai konszenzus alapján készüljön el. Emellett további kutatótáborokat is tervezünk, hogy egyetemistákkal is minél több szeletét megismertessük az egykori életnek, hiszen ahhoz, hogy a házakat élettel töltsük meg, nemcsak az építészeti jellegzetességekre van szükségünk, hanem az élet teljességének megismerésére. A munka leendő szakszairól szintén táblázatot készítettünk, ami megkönnyíti a tervezés menetét (3. sz. táblázat).

	adottságok					bemutató	
	idő	telek	anyag	alaprajz	tűzelő	sztuáció	
Mezőség	1910	Sz	lécközé épített fal nád			szalmakalap készítése	
Szilágy	1890	T ház középen	Sűrű cölöp patics taposott szalma			kisállattartás	
Kalotaszeg	1920 - 1930	T kis előkert	kő láb zsírpelt borona cserep			kályhacsempe készítése	kelengye viselet kiállítás
Torockó rekonstrukció	1850	Sarok T virágos kert	keresztfejes borona zsindey			élet a házban	Erdély kutatás története
Kőküllő vidék	1906	T utca vonalon	faváz féglával cserep			búza, török-búza puliszka	
Szörvény Hunyad	1900 - 1950	T előkert	faváz sövény zsindey			vegyes házasság	
Templom másolat	1900	Sz	tégla, kő borona cserep zsindey			hiteleshely	Erdély története kiállítás
Sóvidék	1910	T kis előkert	zsírpelt borona cserep v. zsindey			gyűjtögetés szilva pálinka	interaktív kutatóhely játsház
Csik lebontva	1850 - 1860	Sz	keresztfejes borona dránica			járó idő háza	
Háromszék	1800 - 1830	Sz	kő v. téglá ambitus zsindey			kuriális élet	
Homoród mente	1890	T utca vonalon	kő vakolat d. cserep			festőasztalos	foglalkoztató
Hétfalu	1910 - 1920	T utca vonalon	zsírpelt borona vakolat d. cserep			szekerezés	
Gyimes	1900	Sz	látászó fecskelarkas borona dránica deszka			népi orvoslás	vándorlás kiállítás
Moldva	1892	Sz	borona nád			hazaérkezés a csiksomlyói búcsúból	
Tanya	1940 - 1950	T	kő láb. zsírpelt borona zsindey			székely ezermester zsindey készítés	

2. ábrázat. Összegző táblázat

		2007				2008				2009				2010			
Telepítési koncepció véglegesítése																	
Egyéni témák	Unitárius templomok																
	Sóvidék-Atyha																
	Kalotaszeg-viselet																
	Kalotaszeg-házipar																
	Szülésgység																
	Csik																
	Iskola, tanítólak																
	Gyergyó																
	Moldva																
	Kis-Küküllő																
	Szalma kalap																
	Vízgepek																
	Tanya-Esztena																
Tábor	Homorod-mente																
	Mezőség																
	Hétfalu																
	Háromszék																
	Hunyad																
Tárgygyűjtés																	
Épület kiválasztás																	
Épület bontás																	

3. táblázat. Kutatási programterv

IRODALOM

BALASSA M. Iván

1985 *A parasztház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlata. Békéscsaba*

1997 *A magyar népi építészet táji tagolódása a 18–20. században.* In Balassa Iván (főszerk.): *Magyar néprajz IV.* Budapest, 266–288.

2007 *A szomszédos országok magyarságának bemutatási lehetőségei a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban.* *Ethnographia* 118. 85–104.

BALASSA M. Iván – CSERI Miklós (szerk.)

1999 *Népi építészet Erdélyben.* Szentendre

BÁLINT János – BUZÁS Miklós – CSERI Miklós – SABJÁN Tibor

1999 *Egy tarcsafalvi lakóház bontásának tapasztalatai.* In Balassa M. Iván – Cseri Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben.* Szentendre, 147–164.

BARABÁS Jenő

1973 *A székely ház alaprajzi fejlődéséről.* *Népi kultúra – népi társadalom* VII. 25–40.

1987 *A magyar népi építészet korszakai.* In Barabás Jenő – Gilyén Nándor: *Magyar népi építészet.* Budapest, 159–176.

BÁRTH János

2001 *Varság, a székely tanyaközség.* Kecskemét

N. BARTHA Károly

1932 *A cserge készítése az Udvarhely megyei Bágyon.* *Néprajzi Értesítő* XXIV. 19–23.

BÁTKY Zsigmond

é.n. *Építkezés.* In Bátky Zsigmond – Györffy István – Viski Károly: *A magyarság néprajza* I. 124–245.

- 1907 Néhány adat Bánffyhunynadnak és környékének népies építkezéséhez. *Néprajzi Értesítő* VIII. 50–70.
- BENCZE Margit
2005 Bútorfestés Homoródalmáson. In Bencze Ilona (szerk.): *Almási bútorfestők nyomában*. Székelyudvarhely, 8–42.
- BERÉNYI Mariann – BUZÁS Miklós
2002 A csíkszentsimoni lakóház bontása kapcsán. *Ház és Ember* 15. 221–232.
- BÍRÓ Gábor
1992 *Sóvidék népi építészete*. Szentendre
- CSÁVOSSY György
2005 *A bor dicsérete*. Marosvásárhely
- CSILLÉRY Klára, K.
1980 A Szabadtéri Néprajzi Múzeum kialakulásának előtörténete. *Ház és Ember* 1. 9–33.
- ERDŐ János
2006 *Az unitárius egyház történetének rövid áttekintése*. <http://www.unitarius.com/-erdoegyhaztortenet.html>. 2006. június 27-i letöltés
- FÉL Edit – HOFER Tamás
1969 A kalotaszentkirályi kelengye. Kísérlet a tárgyi világ rendjének feltárására. *Ethnographia* LI. 15–36.
- FOERK Ernő
2002 A magyar falu 1918–1925. In *A Magyar Királyi Állami Felső Építő Ipariskola szűnidei felvételei 1912–1942*. Budapest, 25–26.
- GILYÉN Nándor
2005 *Az erdélyi Mezőség népi építészete*. Budapest
- GUNDA Béla
1968 A toroczkói kemencék kultikus jelentőségéről. *Ethnographia* LXXIX. 421–424.
- HAÁZ Ferenc
1931 A székely ványoló. *Néprajzi Értesítő* XXIII. 55–62.
- HÁLA József
1993 Jankó János kalotaszegi kutatásai. In Jankó János: *Kalotaszeg magyar népe*. Budapest, 299–328.
- HARKAI Imre
1995 *Házrendszerek és szerepük a magyar népi építészetben*. Budapest
- HERICH Károly
1886 Háziiipar. In Keleti Károly (szerk.): *Hivatalos jelentés a budapesti 1885-ki országos általános kiállításról*. Budapest, 497–514.
- HUSZKA József
1895 *A székely ház*. Budapest
- JANKÓ János
1893 *Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe*. Budapest
1897 *Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja*. Budapest
1993 *Kalotaszeg magyar népe*. Budapest
- KARDALUS János
1976 A homoródalmási bútorfestő műhely. *Művelődés* XXIX. 8. sz. 36–38.
1995 *Székely festett bútorok*. Budapest
- KERTÉSZ K. Róbert – SVÁB Gyula
1908 *A magyar parasztház*. Budapest

KOLUMBÁN Samu

1894 Lozsád és népe. *Ethnographia* V. 238–254.

KÓS Károly

1974 Lakóház, lakásbelső. In Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő: *Szilágysági magyar népművészet*. Bukarest, 9–57.

1976a Csángó néprajzi vázlat. In Kós Károly: *Tájak, falvak, hagyományok*. Bukarest, 103–217.

1978 Bevezetés. In Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő: *Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet*. Bukarest, 5–12.

1976b Hétfalusi szekeresség. In Kós Károly: *Tájak, falvak, hagyományok*. Bukarest, 80–102.

1990 *Erdély népi építésze*. Budapest

1996 *Erdélyország népének építése*. Budapest – Marosvásárhely

2000 *A Mezőség néprajza I–II*. Marosvásárhely

KÓS Károly – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő

1974 *Szilágysági magyar népművészet*. Bukarest

KÓSA László

1989 A gyimesi csángók hagyományos élete. In Domokos Mária (szerk.): *Tegnap a Gyimesben jártam... Gyimes-völgyi lírai dalok*. Kallós Zoltán és Martin György gyűjtése. Budapest, 5–15.

1998 *Paraszi polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Budapest

KÓSA László – FILEP Antal

1983 *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest

LÉNÁRT Anna

2002 Magyar Skansen és a Székely Nemzeti Múzeum. In Boér Hunor – Wolf Tamás (szerk.): *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*. Sepsiszentgyörgy, 155–202.

LÜKŐ Gábor

1936 *A moldvai csángók*. Budapest

MADAR Ilona

1998 *A Sóvidék vallásosságáról*. Marosvásárhely

2003 *A Sóvidék földművelése*. Marosvásárhely

2004 Atyha lakóinak táplálkozása. In Madar Ilona – Pusztai János: *Atyha szokásvilága*. Marosvásárhely, 47–116.

MADAR Ilona – PUSZTAI János

2004 Atyha község népi építésze. In Madar Ilona – Pusztai János: *Atyha szokásvilága*. Marosvásárhely, 5–43.

MALONYAY Dezső

1907 *A magyar nép művészete I*. Budapest

1909 *A magyar nép művészete II*. Budapest

MIKLÓSI-SIKES Csaba

1999 A kalotaszegi falvak népi építészetéről. In Balassa M. Iván – Cseri Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*. 57–118.

NAGY Balázs szerk.

2005 *Kúriák földje Háromszék*. Sepsiszentgyörgy

ORBÁN Balázs

1869 *A Székelyföld leírása II*. Pest

- 1871 *A Székelyföld leírása V.* Pest
 1873 *A Székelyföld leírása VI.* Budapest
- PÉNTEK János
 2005 *Magyar nyelv- és nyelvjárásszigetek Romániában.* www.mta.hu/fileadmin/szekfoglalok/000883.pdf. 2006. szeptember 12-i letöltés.
- PETI Botond
 2006 Szőlőtermesztés és borkultúra Csáváson. In Peti Lehel – Szabó Á. Tőhötöm (szerk.): *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén.* Kolozsvár, 242–267.
- CS. SEBESTYÉN Károly
 1909 A gyimesi csángóház. *Néprajzi Értesítő* X. 190–200.
- SEPSISZÉKI NAGY Balázs
 2002 *Székelyföld falvai a XX. század végén III.* Budapest
- SERES András
 1976 Hétfalusi „csángó” bútor. *Népismereti Dolgozatok* 1976. 103–107.
- SZENTIMREI Judit
 1972 Szóttos és varrottas munkák. In Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő: *Kászoni székely népművészet.* Bukarest, 157–224.
- SZILÁDY Zoltán
 1909 Erdély régi tűzhelyei. *Néprajzi Értesítő* X. 1–20.
- SZINTE Gábor
 1909 Kapu a Székelyföldön. *Néprajzi Értesítő* X. 40–55; 97–101; 167–178.
- THOROCZKAY THURINSZKY Pál
 1912 Adatok az erdélyi parasztház ismeretéhez. *Néprajzi Értesítő* XIII. 94–103.
- TÖTSZEGI Tekla
 2007 *A mérai viselet változása a 20. században. A mérai magyar női viselet és kontextusai.* PhD értekezés, Babes-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Kolozsvár
- VARGA E. Árpád
 2002 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája V. Brassó, Hunyad és Szeben megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között.* Budapest – Csíkszereda
- VASS Erika
 2006 Tájégség születik?! Erdély és a Partium a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. *Néprajzi Hírek* 35. 39–40.
 2007 Ház a Homoród mentéről a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. Ház- és családtörténeti kutatás Homoródalmáson. *Acta Siculica* 2007. 557–569.
- VARGHA László
 1997 Kide és a Borsa-völgy népi építésze. *Ház és Ember* 11. Feldolgozta, sajtó alá rendezte, a bevezető és az összegző tanulmányt írta: H. Csukás Györgyi – Kecskés Péter
- VÉGH Olivér
 1977 *A kalotaszegi fazekasság.* Bukarest
- VERESS Sándor
 1931 Adalékok a moldvai csángók tűzhelyeihez. *Néprajzi Értesítő* XXIII. 27–30.

Erika Vass – Miklós Buzás

THE SETTING PLAN OF THE BUILDING UNIT OF TRANSYLVANIA IN THE OPEN AIR MUSEUM

For obvious political reasons, at the time of the foundation of the Open Air Museum in 1967, its aim could not be more than presenting the popular culture of the present area of Hungary. Recently, however, an idea came up, namely, that the museum, started by our ancestors, would remain incomplete without representing the lifestyle of the Hungarians living in the neighbouring countries around Hungary. This paper outlines one of the potential solutions for this issue.

It would possibly make sense to insert the territories that belong to any of the neighbouring countries while connected to the central Hungarian speech area in the already existing regional units, such as *Vajdaság* [Voivodina] in the Great Hungarian Plain unit, *Felvidék* [the Uplands] in the Northern-Hungary unit as well as in the Small Plain unit, since the political borders did actually section out coherent ethnographical territories in these cases. Nevertheless, the case of Transylvania is totally different from the above, which is due not only to its size but also to its particular ethnographical and folk architectural features. The regional units would be represented by only one house per unit because of the changed economic conditions and of the extension – all this in order to make an effort to harmonize the individual projected images with the overall image of the museum regarding both the time criteria and the social ranks. In other words, we would not like to double the size of the museum but present the different units as an organic whole.

Oláh János

Kohlbach Bertalan, a folklorista rabbi és a zsidó néprajz

A Kohlbach család 1729-ben telepedett le Liptószentmiklóson¹ (מיקלאש / ma: Liptovsky Mikulas – Szlovákia), ahol Kohlbach Bertalan /Bernát/ (יששכר בן שמואל הכהן)² is született. Anyai dédatyja: Lamdon Szináj (Simandel)³ a liptószentmiklósi hitközség dájánja⁴ volt. 1828-ban erev sávuotkor⁵ hunyt el, és a szináj-hegyi kinyilatkoztatás első napján⁶ temették el a liptószentmiklósi új temetőben.⁷ Anyai nagyapja: a híres és jámbor⁸ liptószentmiklósi rabbi Ber Nicolau⁹ volt, kitől a Jiszáhár nevet örökölte, több talmudi kommentár¹⁰ írója.

¹ *A zsidók története Liptó Szt-miklóson* címmel Herzog Emil írta meg a város zsidóságának történetét a kezdetektől 1894-ig. Lásd: Herzog 1894. A közösség történetét megtaláljuk még az 1933-ban megjelent Lányi Menyhért és özv. Propperné Békefi Hermin által írt *Szlovenszkói zsidó hitközségek története* c. könyv 179–224. oldalain, valamint Eugen Bárkány és Ludovít Dojc: *ŽIDOVSKÉ NÁBOŽENSKÉ OBCE NA SLOVENSKU* című, 1991-ben kiadott könyvének 287–292. oldalain.

² Kohlbach Bertalan 1866. augusztus 11-én /a zsidó időszámítás szerint: 5626. év 30/ született, és 1944. február 25-én /a zsidó időszámítás szerint: 5704. ádar 01/ Budapesten halt meg. Scheiber Sándor Kohlbach Bertalanról írt tanulmányában (Scheiber 1996: 390.) téves adat szerepel (1944: III. 25). Lásd például: A Magyar Zsidók Lapja 6. évfolyam 9. szám /1944. március 2./ Dr. Kohlbach Bertalan haláláról és temetéséről tudósít a 6. oldalon; úgyszintén a MŰLT ÉS JÖVŐ XXXIV. évfolyam 1944 márciusi számának utolsó oldala, amely február 29-i temetésről tudósít. Scheiber Sándornak az Ethnographia c. folyóiratban (Scheiber 1950: 128) közölt, Kohlbachról szóló nekrológiájában pedig az 1943-as év szerepel halála éveként.

³ Lásd: Kohlbach 1929: 56–63. A cikkben tévesen szerepel Lamdon Szináj halálozási dátuma (1928). Helyesen: 1828.

⁴ Dáján: bíró, a vallási törvények alapján döntést hozó személy. Ahol nem szerveztek rabbi-állást, ott a dáján volt a hitközség első embere. Ahol volt rabbi, ott általában annak helyetteseként funkcionált.

⁵ Sziván hónap ötödike = május 18. A szináj-hegyi kinyilatkoztatás emlékünnepe /sávuot/ előtti nap.

⁶ Sziván hónap hatodika = május 19.

⁷ A temetőt 1980-ban felszámolták, a sírköveket újracsiszolták, majd eladták. Lásd: Bárkány–Dojc: 292

⁸ Kohlbach írja róla: „Humoros jelenet volt, amikor nagyapa, aki tükörbe nem nézett mint názir, a hajó I. oszt. nagy tükreben látva a képét, siet, hogy azt a tisztas zsidót köszöntse, míg a fia fel nem világosítja: Apa! Hiszen maga az!” –Kohlbach 1932: 17.

⁹ Lásd: Kohlbach 1932: 6–23. Írásaiban rabbi Ber mi-Miklós néven is említi nagyapját Kohlbach Bertalan.

1861-ben,¹¹ unokája születése előtt 5 évvel halt meg. Anyja: Ber Jentel/Jetti, míg apja: Kohlbach Sámuel volt. Házasságukból három fiú született. Kohlbach Sámuel két és fél évig, 1870-ben bekövetkezett haláláig az ácsi zsidó hitközség rabbija volt. A férjét vesztett anya fiaival együtt 1871-ben hazaköltözött anyjához: Ber Nicolau özvegyéhez Liptószentmiklóstra, kit Kohlbach gyakran felidéz néprajzi dolgozataiban. Liptószentmiklóson járt elemi iskolába, az öt osztályt 1877-ben fejezte be. A gimnázium négy osztályát 1877–79-ben, két év alatt végezte el magántanulóként. Kohlbach Bertalan tanulmányait 1879-ben kezdte a budapesti Országos Rabbiképző Intézet úgynevezett alsó tanfolyamán.¹² Felvételenek körülményeit, tanulmányait és ott eltöltött éveit *Az Országos Rabbiképző Intézet első dekászából* című írásában ekként örökítette meg: „Lázasan lestem azt a pilanatot, amikor édesanyám kíséretében megjelenhettem az Országos Rabbiképző-Intézet elnöke, Bloch Mózes előtt. Befordultunk a Bodzafa- és Bérkocsis-utca sarkán épült szeminárium kapuján, s egy szűk folyosón átmenve bekopogtam az elnök ajtaján. Most dől el a sorsom, most teljesülhet legszebb álmom, hogy rabbi őseim hosszú láncolatába mint új, majdan ragyogó, fényes láncszem kerülhessek. Nyájasan fogadott engem a hírneves gáón, terminust is adott a felvételi vizsgára, és ha nem csalódom, egy szerda délelőtt a »kis« Kohlbach növendéke lett az Országos Rabbiképző-Intézetnek.”¹³ Az alsó tanfolyam öt évét 1884. július 26-án fejezte be a sikeres érettségi vizsgával. Az 1884/1885. tanévben a breslaui¹⁴ (ma: Wrocław – Lengyelország) Jüdisch-Theologisches Seminar hallgatója volt az akkori szokásoknak megfelelően. Itt vallásbölcsestséteet, keleti nyelveket, különösen arab nyelvészetet és irodalmat hallgatott. 1885 őszétől a Rabbiképző úgynevezett felső tanfolyamának- és a Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem Bölcséleti Karának volt a hallgatója. 1888-ban doktori vizsgát tett az egyetemen, disszertációját Jehuda ibn Balam-ról, a XI. századi nyelvészről és költőről írta.¹⁵ A rabbi-képesítővizsgák

¹⁰ מנחה עני: (A szegény áldozata) Wien-Della Torre, 1857. ספר שירי מנחה: (Az áldozat morzsáinak könyve) Wien-L. C. Zamarski és C. Dittmarsch, 1862.

¹¹ A zsidó időszámítás szerinti hesván 28-án = november 01.

¹² Az Országos Rabbiképző Intézetben az oktatás az 1946/47. tanévig két ún. tanfolyamon folyt, az alsó- (gimnáziumi) és a felső (teológiai) tanfolyamon. „Mindegyik 5-5 évfolyamból (áll). Az alsó tanfolyam megfelel a főgimnázium 5-8. osztályának, és oda aligmn. 4. oszt. bizonyítvány, vagy megfelelő felvételi vizsga alapján vétetnek fel tanulók. (...) A tananyag azonos a humanisztikus gimnáziuméval. A héber tárgyak heti 16 órában tanítatnak, és már a felvételnél vizsgálati tárgyak.” – Blau-Klein 1927: 17.

¹³ Kohlbach 1918: 66–67.

¹⁴ A város Magyarországon használatos elnevezése akkoriban: Boroszló.

¹⁵ Carmilly-Weinberger 1986: 327. Nyomtatásban is megjelent: Jehúda Ibn Balam XI. századbeli philológus élete és munkái. Budapest 1888.

1890 februárjában voltak.¹⁶ A vizsgabizottság elnöke: dr. Kohn Sámuel (1841–1920), a Dohány utcai zsinagóga főabbija,¹⁷ míg tagja: dr. Rosenberg Sándor (1844–1909) aradi főrabbi¹⁸ volt.¹⁹ 1890. február 20-án avatták rabbivá unokabátyjával:²⁰ dr. Elzász (Elsass) Bernáttal (1866–?)²¹ és dr. Kecskeméti Lipóttal (1865–1936)²² együtt.²³ 1890. március 9-én a Temesvár–Gyárváros (ma: Timisoara-Fabrica – Románia) statusquo ante hitközségének²⁴ választmánya egyedül dr. Kohlbach Bertalant jelölte rabbinak, és egyhangúan megválasztották. 1890. április 1-jétől foglalta el a rabbi hivatalát. Székfoglaló²⁵ beszédének tárgya: Mózes IV. XXVII,16-17. mondata volt. „Állítson az Örökkévaló, a szellemek Ura, az emberiség Istene férfit a község élére, ki előttünk járjon, ki előttünk haladjon.” Fohással fejezte be a székfoglalóját. „S legyen velem az Örökkévaló I-ünk, mint volt hírneves rabbi őseimmel!” Nagy lelkesedéssel és energiával kezdte működést, hogy híveit a hitnek és zsidó tudománynak megnyerje. Bevezette a péntek esti ifjúsági istentiszteletet. Két kiadást ért meg „A hittan elemei az izraelita ifjúság számára” című munkája.²⁶ A fiatalok számára lefordította és összeállította az „Éth libnóth”²⁷ című imakönyvet a következő bevezetéssel: „Előszót azért írok, mert ha községemnek is szánom e füzetet úgy vallásos, mint hazafias érzelmek emelésére, a nyomtatvány nem rejtett vagy csak kevés birtokában levő kézirat, hanem elterjedő és remélem idővel elterjedt okmány az illető szak terén. Vegye ki-ki azon őszinte kijelentésemet, hogy úgy szövegeltéréseim-

¹⁶ A zárthelyi dolgozatok: február 10-én és 11-én, míg a szóbeli vizsgák: február 17-én és 19-én voltak. Írja: Budapesti Országos Rabbiképző Intézet Értesítője 1890: 2.

¹⁷ Ujvári 1929: 494–495.

¹⁸ Ujvári 1929: 752.

¹⁹ Blau–Klein 1927: 77.

²⁰ Kohlbach anyja (Ber Jentel/Jetti) és Elzász (Elsass) anyja (Ber Regina/Rivka), Elzász Manó rózsashegyi rabbi felesége, testvérek voltak. Lásd bővebben: Kohlbach 1932: 19.

²¹ Carmilly-Weinberger 1986: 306.

²² Carmilly-Weinberger 1986: 311.

²³ Löwinger 1948: 34, 37.

²⁴ Kohlbach Bertalan utóda 1896-tól dr. Singer Jakab (1867–1939) lett. Őt dr. Neumann Ernő (1917–2004) követte haláláig. Jelenleg (2007) nincs rabbi Temesvárott.

²⁵ Kohlbach 1890: 8.

²⁶ Kohlbach Bertalan: A hittan elemei az izraelita ifjúság számára. Temesvár, 1890. Veres Sámuel ny. 39 oldal. Tartalma: Előszó. A hittan fogalma. I. Isten létezése. II. Isten féltelme. III. Az ima. IV. Szerartástan. V. A tízparancsolat. VI. Hagyományos hitelvek. VII. A zsidóság és a társadalom. VIII. Izrael vallásának döntvénytárai. IX. A szóbeli hagyomány és felekezeti élet. X. Vallásos életünk külső jelvényei. Függelék: A zsinagóga naptára. II. kiadás: Kohlbach Bertalan: A hittan elemei az izraelita ifjúság számára. Temesvár, 1894. Kiss Lőrinc ny. 43 oldal.

²⁷ 88. 98. 1 MZSL. Kézirat (héber–magyar) 31 oldal. Péntek esti imarend az izr. ifjúság számára. Összeállította és fordította Dr. Kohlbach Bertalan rabbi. Tartalma: I. Reggeli ima. II. Hálaimák lakoma alkalmából. III. Esti ima. IV. Lefekvés előtt ima. Hozzá tartozik még 88. 98. 2. MZSL. Kézirat (héber) 10 oldal. Hétköznapi ima.

ben, mint itt-ott szabad fordításomban nem minden áron újíítani törekvő reformszellem, hanem a kor és helyzet megfigyelése vezetett. Az ünnepeket be nem vontam. Temesvár, 1894. május hó 22-én. Kiadó és fordító.” Ez a munkája kéziratban maradt, kiadására nem került sor. Ő volt az első, aki a bāt-micvá szertartását²⁸ Temesvárott bevezette,²⁹ hogy a nőket is megnyerje a hitélet gyakorlására. Szombat délután történelmi és irodalmi előadásokat tartott, hogy a zsidóság múltját és irodalmát megismertesse közössége tagjaival. Kohlbach Bertalan érdeme is, hogy az új zsinagóga felépülhetett Baumhorn Lipót³⁰ tervei alapján 1895-ben, a Bega partján. Temesvári működése alatt a különböző felekezetek papjaival igen jó kapcsolatokat ápolott. Kohlbach lelkes hazafi volt, ezért beválasztották a Magyar-Társaskör vezetőségébe is. Temesvárott írta drámáját „Zsidó tragédia: Lewin M. Barkochba. Szomorújáték 5 felvonásban”. Valamint a „Hall Carie a zsidókról az irodalomban” című tanulmányát.³¹ Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) 1894. február 14-én alakult Budapesten, amelynek Kohlbach is tagja volt megalakulásától 1944-es haláláig. Célja volt a zsidóság vallásos és tudományos irodalmának és felekezeti életének a megismertetése. Évkönyvei (IMIT Évkönyvek) jelentős szellemi alkotásokat is tartalmaztak, sok tudományos igényű tanulmány első megjelenésének színterei voltak. Kohlbachnak is számos publikációja jelent meg itt. Temesvári évei azonban nem voltak gondtalanok, mert a hitéleti újítások miatt a konzervatívok részéről sok támadás érte, de ő nem akarta elveit és meggyőződését feladni, ezért 1896. március 27-én lemondott állásáról.³² Curriculum vitae-jében így ír: „Nem panaszkodhat; társadalmi és községi positioja igen kedvező volt. Mégsem szerette az európai zsidó viszonyokat.”³³ A tengerentúlra vágyódott, ahol Zirndorf professzor,³⁴ édesanyja egykori tanítója szívesen fogadta volna. Házasemberként azonban nem tudta magát rászánni a kivándorlásra, ezért inkább a tanári hivatást választotta. 1896 áprilisában beiratkozott a berlini egyetemre. Itt klasszika filológiát, művészettörténetet (Hermann Grimm előadásait látogatta) és esztétikát tanult, valamint tökéletesítette német

²⁸ Bāt-micvá: parancsolatok, kötelezettségek lánya. A lányok felnőtté avatása. A fiúk felnőtté avatásának mintájára (*bár-micvá*) a németországi zsidó reform-gyülekezetekben vezették be Israel Jakobssohn irányelvei nyomán 1815-től e szertartást. Magyarországon 1860-ban Wolf Alois Meisel, a Dohány utcai zsinagóga *rabbijának* irányításával tartottak első ízben ilyet.

²⁹ Neumann 1999: 286.

³⁰ Baumhorn Lipót (1860–1932) építész. A magyarországi zsinagóga-építésnek kiemelkedő egyénisége volt. Több, mint húsz zsinagógát (pl. Esztergom, Szeged, Szolnok, Liptószentmiklós) és egyéb épületeket tervezett.

³¹ Lásd: Mezey 1892: 273–280, 659–664.

³² Scheiber 1996: 382.

³³ Scheiber 1996: 382.

³⁴ Heinemann Zirndorf a lipótszentmiklósi zsidó alreáliskola tanára volt, majd rabbi Manchesterben, később pedig a cincinnati-i Hebrew Union College tanára.

nyelvtudását. Berlinből hazatérve tanulmányait a Budapesti Tudományegyetem Bölcséleti Karán folytatta, ahol tanári képesítést szerzett latin és német nyelvből 1897. október 27-én. Tanári pályáját a kaposvári Magyar Királyi Állami Főgimnáziumban kezdte. 1897. november 10-től az 1907/08. tanév végéig tanított itt, és a gimnázium múzeumának őre volt.³⁵ 1908-ban előbb a körmöcbányai, majd a nagyváradai állami főreáliskolához helyezték. 1909-től a budapesti Szt. István Gimnázium tanára volt nyugalomra vonulásáig, 1932-ig. Tanári hivatása mellett elkötelezetten munkálkodott a Magyar Zsidó Múzeum megalapításán, amelynek terve 1896-ban, a millenniumi ünnepségek egyházművészeti kiállítása alkalmából vetődött fel. A múzeum létrehozásával kettős cél valósult meg. Egyrésről a zsidó vallási emlékek összegyűjtése és bemutatása, másrésről pedig a magyar zsidóság történelmére vonatkozó anyagok megőrzése, feldolgozása és megismertetése. Kohlbach érdeklődési területéből kiindulva, zsidó néprajzi múzeum tervére gondolt³⁶, és a múzeum ügyét lelkesen támogatta minden fórumon.³⁷ Az előkészítő munkákban és a továbbiakban nagy szerepe volt Kohlbach Bertalannak, ki 1915–1929 között a múzeum őre (mai szóhasználat: tudományos vezető) volt.³⁸ A múzeum tárgyait leíró első katalógusában Kohlbach Bertalan a nemesfém-, bronz-, fa- és csonttárgyakat ismertette. A katalógus két részletben megjelent az IMIT Évkönyveiben.³⁹ Élete végén írta meg összefoglaló munkáját: *Zsidó néprajz*⁴⁰ címmel, amely a Népszerű Zsidó Könyvtár könyvsorozatának egyik kötete lett volna, de napjainkig csak néhány részlete jelent meg.⁴¹ 1944. február 25-én halt meg⁴² és a budapesti Kozma utcai temető 1/B parcella 20. sor 34. sírhelyén nyugszik.

Írói álnevei: Papp, Stramm, Tar⁴³ és K:B.⁴⁴ voltak.

³⁵ Forrai Márta kutatásai szerint (Forrai 2002.) Kohlbach nem a Somogyvármegyei Múzeum őre, amint azt Scheiber Sándor írja (Scheiber 1996: 382), hanem a kaposvári Magyar Királyi Állami Főgimnázium múzeumának az őre volt.

³⁶ IMIT Évkönyv 1911: 54–56.

³⁷ Mult és Jövő II. 1912: 40.

³⁸ Komoróczy 1995: 413.

³⁹ IMIT Évkönyv 1915: 408–435; IMIT Évkönyv 1916: 391–428.

⁴⁰ A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban található: XIX–D M9/2(4) raktári jelzet alatt e 45 oldalas kézirat.

⁴¹ Ararát II. 1940: 47–50; Libanon VIII. 1943: 52–55.

⁴² Nem a nyilasterror áldozata lett, amint azt például a Magyar Életrajzi Lexikon és a <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/eletrajz/html/ABC07165/08179.htm> is írja, hanem egy villamos gázolta halálra a Margit híd budai hídfőjénél. *Dr. Schweitzer József nyugalmazott országos főrabbi úr szíves közlése.

⁴³ Gulyás 1956.

⁴⁴ Debreceni 1992.

Kohlbach Bertalan legfőbb érdeme a zsidó néprajz kutatása, népszerűsítése és bevezetése a zsidó köztudatba, valamint aktív részvétele az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) és a Magyar Zsidó Múzeum megalapításában és további tevékenységében.⁴⁵

KOHLBACH BERTALAN ZSIDÓ NÉPRAJZI KÖZLEMÉNYEINEK RÖVID TARTALMI ISMERTETÉSE

*Állatvédelem a zsidóságban*⁴⁶ címmel írta Kohlbach első fontosabb néprajzi közleményét. Itt írja⁴⁷ a következőket: „A zsidóság az istenszolgálatba bevonta az állatot is, különösen akkor, amidőn maga is szabad prédája volt az elnyomásnak, miként az állat; jól esett rámutatnia, hogy Isten gondját viseli az állatnak is, nem feledkezik meg az ő népéről sem.”⁴⁸ (...) „Az állatok kímélése, védelme egyik jellemző vonása a zsidóságnak, hiszen egyik legendában Mózes rátermettségét Izrael vezetésére összefüggésbe hozza pásztorkodásával.”⁴⁹ Itt Goldziherre⁵⁰ hivatkozik,⁵¹ ki hasonló mohamedán felfogásról ír. Majd a földművelés, az állattenyésztés és a letelepedés bibliai őstörténetét ekként értelmezi: „A győztes földművelés hőroza Káin megöli, azaz felváltja az alacsonyabb kulturfokon álló ősfoglalkozást, a nomád pásztoreletet, amelynek képviselője Ábel és ime a földműveléssel járt, hogy Káin fia, Chanooh várost épít, hogy a hatodik generáció egyik tagja, Jábál arra szoktatja népét, hogy a földművelés és állattenyésztés első kelléke a letelepedés...”⁵² *Az élő állat védelme és fizikai megkímélése c. alfejezetben*⁵³ a „Ne szánts ökörrel és számarral együtt!”⁵⁴ -mondat

⁴⁵ Halála előtti évben /1943. májusában/ Kohlbach Bertalan elküldte Scheiber Sándornak írásai jegyzékét /191 tanulmányról ad számot/ és Curriculum vitae-jét -írja Scheiber 1996: 378. Sajnálatosan ezek nem találhatóak meg a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának különgyűjteményében, ahová a Scheiber-hagyaték nagy része került, sem Scheiber Sándor özvegye /Bernáth Livia/ nem tudott jelenlegi hollétéről.

⁴⁶ IMIT Évkönyv – 1910. Kiad. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Budapest 1910: 96–129. Állatvédelem a zsidóságban. Adatok a zsidó néprajzhoz.

⁴⁷ Az idézetek a kor ortográfiáját tükrözik, és azok gyakran nem felelnek meg napjaink helyesírásának!

⁴⁸ IMIT Évkönyv 1910: 96.

⁴⁹ IMIT Évkönyv 1910: 97.

⁵⁰ Goldziher Ignác (1850/Székesfehérvár – 1921/Budapest), a világhírű orientalista, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem és az Országos Rabbiképző Intézet tanára.

⁵¹ Goldziher Ignác: *Der Mythos bei den Hebräern*. 97.

⁵² IMIT Évkönyv 1910: 98.

⁵³ IMIT Évkönyv 1910: 106–114

⁵⁴ M.II. XXII, 10.

értelmezését a szóbeli hagyományon keresztül vezeti le: „A Misna⁵⁵ (Kiláim VIII.2 §) a Szentírás ezen versére támaszkodva szigorúan megtiltja, hogy teherhordásra vagy kocsi elé különböző fajhoz tartozó állatot befogjanak. Sőt a 4. §-ban azt is megtiltja, hogy ökrös szekér löcséhez vagy a kocsi farához lovat kössenek, mert ez tüzeesebb és a kocsit vagy előrerántja vagy előretaszítja. A Sulchan áru⁵⁶, Jore deá 297. §. 10. szerint zsidónak olyan kocsira ülnie sem szabad, még ha nem-zsidó hajtja az állatokat. A XVII. században Szabbatáj Kohén e tilalmat megtoldja, hogy zsidó ember rakományát se tegye ilyen szekérre, mert hátha megfélekedzik és gyorsabb menésre ösztökéli a befogott állatokat.”⁵⁷ A *Tűz és fény* c. monográfiájának⁵⁸ bevezetésében írja: „Nincsen a zsidóságban oly elem, amelynek annyi szerepe jutott volna, mint a tűznek és a fénynek. A család magányában úgy, mint a vallásos gyülekezőhelyein, örömben és gyászban egyaránt kigyúlnak a fényforrások...”⁵⁹ Kohlbach alaposan végig is járja a tűz és a fény szerepét a zsidó hagyományban, ahogyan megfogalmazza: „...segédmunkáktól most eltekintek; a szerte szétszórt darabok között én akarok végigjárni és felkutatni a mondai elemeket, amelyekben Isten maga tűz képében megjelen meghittjeinek...”⁶⁰ Ismerteti az *Ábrám áldozatának* darabjai között áthaladó tüzet,⁶¹ a *Mózesnek* megjelenő „égő túskebokrot”,⁶² az Egyiptomból kivonuló *Izraélt vezető* tűzoszlopot⁶³ és azt a tüzet, amelyben Isten megjelent a Szináj-hegyen.⁶⁴ Majd az *Ábel*,⁶⁵ *Gideón*,⁶⁶ *Elijáhu*⁶⁷ és *Nehemia*⁶⁸ áldozatát megemlékező tüzről értekezik. Szól az „égi szekérről,” a *merkáváról*,⁶⁹ a tüzről, mint *büntető eszközről*⁷⁰ és a „pokol tüzeről”.⁷¹ Ismerteti a „tűzistenekhez”

⁵⁵ Misna: ismétlés, tanulás. A Rabbi Jehuda Hanászi által összegyűjtött zsidó szóbeli hagyomány a III. század elejéről.

⁵⁶ Sulhán áruh: Terített asztal. Rabbi Jozsef ben Efrájim Káro (1488/Toledo – 1575/Cfát) írta. A zsidó vallásjog kódexe.

⁵⁷ IMIT Évkönyv 1910: 108

⁵⁸ IMIT Évkönyv – 1912. Kiad.: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Budapest 1910: 191–256. Tűz és fény. Adatok a zsidó néprajzhoz.

⁵⁹ IMIT Évkönyv 1912: 191.

⁶⁰ IMIT Évkönyv 1912: 198.

⁶¹ IMIT Évkönyv 1912: 199–200.

⁶² IMIT Évkönyv 1912: 200–201.

⁶³ IMIT Évkönyv 1912: 201.

⁶⁴ IMIT Évkönyv 1912: 201.

⁶⁵ IMIT Évkönyv 1912: 202–203.

⁶⁶ IMIT Évkönyv 1912: 203–204.

⁶⁷ IMIT Évkönyv 1912: 205–206.

⁶⁸ IMIT Évkönyv 1912: 207–208.

⁶⁹ IMIT Évkönyv 1912: 208–210.

⁷⁰ IMIT Évkönyv 1912: 210–211.

⁷¹ IMIT Évkönyv 1912: 213–214.

(Kemos, Moloch) kötődő bibliai helyeket,⁷² a *tűzáldozatok* szerepét,⁷³ kitérvén a vörös szín tűzhöz köthető bűnengesztelő funkciójára.⁷⁴ A *glóriáról és a szentlélekről* szóló alfejezetben⁷⁵ Blau Lajos⁷⁶ szócikkét ajánlja a Jewish Encyclopediában.⁷⁷ Az *angyalokról* írott vizsgálódásában⁷⁸ kritikát gyakorol a hagyományos és az ő idejében bevett fordítással szemben, ugyanis azt írja, hogy az Uriel⁷⁹ névnek „Isten lángja”⁸⁰ a helyes fordítása. Az *örök lámpásról*, a menóráról írt fejtegetésében⁸¹ a „hétágú mécstartót” az asszír-babiloni mítosz-körbe utalja „amennyiben a hét planéta szimbóluma lehetett.”⁸² A *viaszgyertyanyaláb*ot ismertető részben⁸³ részletesen leírja a szombat „kimenetelének” szertartását, a szent és profán elválasztását, melynél jelentős szerepet kap a hávdálágyertya, a „viaszgyertya-nyaláb” is. Megemlíti még, hogy a „viaszgyertya-nyaláb” használják Eszter könyvének felolvasásánál és a circumcisionál⁸⁴ is, intenzív fénye miatt.⁸⁵ A *fáklyás ünnep*ről⁸⁶ szólva írja, hogy 1888-ban az egyik belgrádi szefárd „templomban” találkozott vele először a „sátrak ünnepén”, mikor is két férfi „két-két gyertyát vettek kezükbe és egymással szemben kimért gyertyatáncot lejtettek.”⁸⁷ E szokást a Talmudból (Szukká traktátus 51. lap) eredezteti és megjegyzi, hogy az áskénáz „templomokban” ezt nem gyakorolják. A *Tóra*⁸⁸ *ünnepénél*⁸⁹ szól arról, hogy mikor kiveszik az összes Tóra-tekercset a frigyszekrényből, akkor egy gyertyát raknak helyükre, hogy „addig, amíg visszakerül dédelgetett kincse, a Tóra-tekercs, hadd pótolja valami ragyogó fény.”⁹⁰ A *chanuka*⁹¹-mécse ismertetésénél⁹² megemlíti a karácsonyfán égő

⁷² IMIT Évkönyv 1912: 214–218.

⁷³ IMIT Évkönyv 1912: 219–221.

⁷⁴ IMIT Évkönyv 1912: 220–221.

⁷⁵ IMIT Évkönyv 1912: 222–228.

⁷⁶ Blau Lajos (1861/Putnok – 1936/Budapest), világhírű hebraista. Az Országos Rabbiképző Intézet tanára, majd igazgatója.

⁷⁷ Holy spirit – The Jewish Encyclopedia. New-York – London, 1904.

⁷⁸ IMIT Évkönyv 1912: 228–231.

⁷⁹ Isten egyik arkangyalaként tartja számon a zsidó legenda.

⁸⁰ IMIT Évkönyv 1912: 231.

⁸¹ IMIT Évkönyv 1912: 232–235.

⁸² IMIT Évkönyv 1912: 232.

⁸³ IMIT Évkönyv 1912: 235–239.

⁸⁴ Brit-milá, malenolás vagy körülmetélés. A 8 napos zsidó fiúgyermek felvételének szertartása Ábrahám szövetségbe, a zsidóságba.

⁸⁵ IMIT Évkönyv 1912: 239.

⁸⁶ IMIT Évkönyv 1912: 239–244.

⁸⁷ IMIT Évkönyv 1912: 239–244.

⁸⁸ Tóra: tan, elmélet. Általában Mózes öt könyvét jelenti.

⁸⁹ IMIT Évkönyv 1912: 243–244.

⁹⁰ IMIT Évkönyv 1912: 243.

gyertyákat is, és idézi kisfiát „midőn a ragyogó karácsonyfa láttára ekkép szólt volt: «G... néni, a papánál szebb; itt nem /?⁹³/ egyszerre ég minden gyertya; nálunk lent minden este eggyel több, és én is gyújthatok.»⁹⁴ *A fény a kegyelet szolgálatában* fejezetben⁹⁵ idézi a Leviticus rabba 18. §-át, miszerint „a halál angyalát sötétségnek is nevezik.”⁹⁶ Ebből következik, hogy a fény: „a halál sötétségének jóleső felváltását, megtörőjét és egyúttal a gyászolók megvigasztalóját”⁹⁷ szimbolizálja. *A szombat*ról szóló részben⁹⁸ eredeti magyarázatot hoz a gyertyák meggyújtása utáni szemek eltakarására: „De miért takarja el a fényt a nő, midőn Istenre vezeti vissza az ünnepi, különösen és első sorban a szombati mécses meggyújtását? A párszik a legfőbb imát a tűz előtt mondták el;⁹⁹ hogy még a tűz imádásának a látszata ellen is demonstráljon a hagyomány, elrendelte, hogy takarja be szemét a nő, ha elmondja a gyertyagyújtás benedictióját.”¹⁰⁰ *A gyertya és mécses a családi körben* fejezetben¹⁰¹ írja: „A gyermekágyas és az újszülött együvé tartozik; mindkét esetben a fény a megrontás elleni óvószerszám. Nem varázsrontó, hanem az ünnepélyes dísz emeli a fény a fiú körülmetélési ünnepén.”¹⁰² *Sütemények a zsidó szertartásban* című monográfiájában¹⁰³ először *A kenyér-pár szertartását* ismerteti.¹⁰⁴ Így kezdi fejtegetését: „A manna kettős adagjából fejlődött a zsidó család asztalán a szombat és ünnep jellegzetes «lêchem misne»-je, a hajfonat alakú sütemény.”¹⁰⁵ A magyar zsidóság körében bárhesz néven közismert „sütemény” értelmezése kapcsán szól az asszonyok hajlevágási szokásáról is. Megállapítja: „A zsidó nő, aki esküvője előtt tényleg levágta hajfonatait, valószínűleg graeco-germán hatás alatt mint szimbólumát az odaadásnak és alárendelésnek...”¹⁰⁶ *Az ünnepi és alkalmi sütemények* fejezeté-

⁹¹ Hanuka: felavatás. Általában karácsony környékén tartott nyolcnapos ünnep, a megszenteltetett jeruzsálemi Szentély újra avatására és az egy napra elegendő olaj csodájára emlékeztet.

⁹² IMIT Évkönyv 1912: 244–247.

⁹³ Itt gépelési hiba lehet, mert a *nem* szó ide nem illő!

⁹⁴ IMIT Évkönyv 1912: 245.

⁹⁵ IMIT Évkönyv 1912: 247–249.

⁹⁶ IMIT Évkönyv 1912: 247.

⁹⁷ IMIT Évkönyv 1912: 247.

⁹⁸ IMIT Évkönyv 1912: 249–255.

⁹⁹ Kohlbach jegyzete: Nork F. Etymol. Symb. myth. Real-Wörterbuch, Stuttgart, 1843. II. 46- és Religions Systems of the world. 192. l.

¹⁰⁰ IMIT Évkönyv 1912: 252.

¹⁰¹ IMIT Évkönyv 1912: 255–256.

¹⁰² IMIT Évkönyv 1912: 255.

¹⁰³ IMIT Évkönyv – 1914. Kiad.: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Budapest 1914: 144–162. Sütemények a zsidó szertartásban. Adatok a zsidó néprajzhoz.

¹⁰⁴ IMIT Évkönyv 1914: 146–156.

¹⁰⁵ IMIT Évkönyv 1914: 146.

¹⁰⁶ IMIT Évkönyv 1914: 150.

ben¹⁰⁷ az *Ünnepi sütemények*¹⁰⁸ között megemlíti, hogy a „hosszú maccaróni alakú metélt Semini acéreth-kor”¹⁰⁹ összefügg az ünnepi rítussal, mivel ekkor az esőért imádkozunk, és „a fonatos metélt a földi giliszta (Regenwurm) ábrázolása”, amint azt Kohlbach az édesanyjától hallotta.¹¹⁰ A napjainkban közismert és népszerű purimi¹¹¹ süteményt, a hámántáskát (homentás, *ozné Hámán*), amely mákkal vagy /szilva/lekvárral megtöltött háromszögletű sütemény, még nem ismerte, ahogyan írta: „nem láttam, le nem írhatom.”¹¹² Az *alkalmi sütemények*¹¹³ között megemlékezik az iskolás gyermekek által az első vizsgájuk után fogyasztott „resegrüten” nevű süteményről, mely egy mézes-diós-mazsolás-borsos (!) tészta volt, amit beleszűrt vesszőkkel, virgácsokkal együtt sütöttek meg. Magyaratzként ezt írta: „Lehetséges, hogy egy ma már kivesző pedagógiai elv szemléltetése volt e sütemény: borsos verés útján jut a gyerek a tudás édes gyümölcséhez.”¹¹⁴ A *kürt szava* című monográfiájában¹¹⁵ ismerteti A sófár alakját¹¹⁶ és A sófár rendeltetését a Biblia népénél.¹¹⁷ Itt írja: „Békében gyülekezésre hívja a közönséget; törvények, rendeletek, intézkedések kihirdetését a kürtszó előzte meg; miként ma is számos vidéki városkában a dobszó. Máskor meg az a rendeltetése, ami a kereszténységben a harangszóé: az ünnepeket bevezeti, az ünnepi körmenetet, processziót ünnepélyes zúgásával kíséri. Végre a vészharang szerepét is játssza a sófár.”¹¹⁸ Majd kimerítően ismerteti a Bibliában előforduló locusokat, melyek a sófárt megemlítik. A sófár szerepe az ünnepi szertartásban alfejezetben¹¹⁹ a ros hássánai¹²⁰ és a jóm kippúri¹²¹ sófárfújást tárgyalja, külön kikelve a kabbala¹²² értelmezései ellen, miszerint: „A Kabbala teljesen kisajátítja a hagyományos hármassó sófár-riadót, és különösen a Zóhár¹²³ meg a Selah (Sné

¹⁰⁷ IMIT Évkönyv 1914: 156–162.

¹⁰⁸ IMIT Évkönyv 1914: 156–159.

¹⁰⁹ Smini áceret: nyolcadik /napi/ záró/ünnep. A sátrak ünnepe (szukot) után következő nap összel.

¹¹⁰ IMIT Évkönyv 1914: 158.

¹¹¹ Purim: sorsvetés. Vidám emléknap a perzsiai zsidóság megmenekülésének emlékére.

¹¹² IMIT Évkönyv 1914: 159.

¹¹³ IMIT Évkönyv 1914: 159–162.

¹¹⁴ IMIT Évkönyv 1914: 160.

¹¹⁵ IMIT Évkönyv – 1915. Kiad.: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Budapest 1915: 121–145. A kürt szava. Adatok a zsidó néprajzhoz.

¹¹⁶ IMIT Évkönyv 1915: 124–126.

¹¹⁷ IMIT Évkönyv 1915: 126–130.

¹¹⁸ IMIT Évkönyv 1915: 126.

¹¹⁹ IMIT Évkönyv 1915: 130–142.

¹²⁰ A zsidó újév, szószerint: év feje.

¹²¹ A legfontosabb bűnbánó nap, szószerint: engesztelő nap.

¹²² Zsidó misztikus irányzat, illetve módszer, amely ókori alapokból indulva a középkor végén virágzott. Szószerint: átvétel, hagyomány.

¹²³ A kabbala egyik alapkönyve, amelyet Simon bár Johájnak (II. század) tulajdonít a hagyomány, ám csak a XIII. században írta Mose de León Spanyolországban. Szószerint: ragyogás.

lúchot-ha berith, Hurwitz Jesája munkája) gyönyörködnek a bizarr, zsidótlan gondolatokban és formákban, amik tovább élnek a zsidó ritusban, amíg csak maradi machzoraink¹²⁴ a járatlan közönségnek oly imákat (jehi rócaun-t) szuggerálnak, amik a legbabonásabb néphitnek lápvirágai.”¹²⁵ *A sófár és az egyházi átok*ról szóló fejtegetésének¹²⁶ végén megemlíti, hogy 1896-ban, temesvári rabbiságának idejében, a sófár megfűjásának engedélyezését kérte, amint ő írta: „egy műveletlen hitfelem”,¹²⁷ mert menyee egy baleset folytán meghalt, és mivel áldott állapotban volt, a sófár segítségével kívánta világra szólítani a gyermeket. „Én természetesen minden babonától irtóztván, az engedélyt megtagadtam, hitfeletem orvoshoz utasítottam...” – írta Kohlbach.¹²⁸ *Vallásrégiségek a Magyar-Zsidó Múzeumban* című közleményének¹²⁹ elején így fogalmaz: „Nem sajnálom én a zsidóság modernizálását, nem azt, hogy néhány antiszociális formán átlendíti a zsidó életet a ma, de sokat vesztett a családi meghittség azáltal, hogy a szombati lámpa, a fűszertartó, a széder-esti tál, a serleg stb. a múzeumba kerül. De amint nem vagyok barátja a zsidó történet-memor fejezeteinek, amint nem sirom vissza a multat, csak azért, mert elmúlt, most nem rekriminálok. Jó helyen vannak e tárgyak...”¹³⁰ A közlemény *Templomi berendezési és szertartási szerek és eszközök* című fejezetében¹³¹ ismerteti a frigyszekrényt¹³² takaró függöny jellemző feliratait, szimbólumait; a Tóra „öltözeteit”, díszait, felszereléseit; a zsinagóga gyertyatartóit, lámpásait; a keletet jelző táblát (mizráh-tábla) és a „sivvithi”¹³³ táblát, amely az előimádkozót arra inti, hogy Isten színe előtt áll”;¹³⁴ valamint a jótékonyági szervezetek neveit feltüntető táblákat, amelyeket a Tóra-felolvasó asztalra helyeznek. *Szertartási és felszerelési tárgyak és eszközök a családi életben lefolyó egyházi ünnepeken* fejezetben¹³⁵ megemlíti a múzeumban lévő szombati gyertyatartókat, a serleget, a fűszertartót, a szédertálat, Illés próféta serlegét, a nyolckarú gyertyatartót „vagy a nyolc-sajkás olajmécsest”,¹³⁶ „a hé-

¹²⁴ Ünnepi imakönyv-sorozat. Szó szerint: sorozat.

¹²⁵ IMIT Évkönyv 1915: 137.

¹²⁶ IMIT Évkönyv 1915: 142–145.

¹²⁷ IMIT Évkönyv 1915: 145.

¹²⁸ IMIT Évkönyv 1915: 145.

¹²⁹ IMIT Évkönyv – 1916. Kiad.: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Budapest 1916. 237–248. *Vallásrégiségek a Magyar-Zsidó Múzeumban.*

¹³⁰ IMIT Évkönyv 1916: 238.

¹³¹ IMIT Évkönyv 1916: 238–244.

¹³² Itt tartják a Tórát, Mózes öt könyvét, a hagyományosan pergamenre írt, összegöngyölt és „felöltöztetett” tekercseket.

¹³³ Első szava a XVI. zsoltár 8. mondatának.

¹³⁴ IMIT Évkönyv 1916: 243.

¹³⁵ IMIT Évkönyv 1916: 244–247.

¹³⁶ IMIT Évkönyv 1916: 246–247.

ber-betűs pörgettyűt (jargonul: «trenderl», magyarosan: trenderli)¹³⁷ és a halotti ruha ezüst csatját, melyet jóm kippúrkor viseltek. *Szimbólumok és amulettek* fejezetében szól a mezuzáról,¹³⁸ a tfilint¹³⁹ védő papír, pléh vagy ezüst tokról és a kabbala hatására készült kámeákról.¹⁴⁰ Az *égő tüskebokor* című tanulmányában¹⁴¹ Kohlbach visszatér egy korábbi írására, amely a tűz szerepét írta le a zsidóságnál.¹⁴² Ezen írásában több korabeli szerzőt és bibliai helyeket idézve bizonyítja, hogy a zsidóság – több néphez hasonlóan – úgy vélte: „a tövisbokor gallyaiban tűz lappang, amely onnét olykor kicsap anélkül, hogy a bokor maga megégne.”¹⁴³ A Mózes által látott „symbolikus» tünemény leírója a keményfájú, száraz, tüskés bokrot a tűz fészkeének tartotta. Ágaiban, gallyaiban – ókori felfogás szerint – ott volt a tűz, a szikra. Az őskori ember primitív ismeretköre látatta Mózesrel a lobogó, de el nem égő tövises fát.”¹⁴⁴ Majd tanulmányának végén megjegyzi: „Nem szegényebb a zsidóság őskultúrája, mint a többi kulturnépé; megtaláljuk benne az ősművelődés legkülönbözőbb megnyilvánulásainak és formáinak nyomait, csak el kell merülnünk a Bibliába.”¹⁴⁵ A *zsidó ház folklora* című írásában¹⁴⁶ a családi eseményeket ismerteti nagy vonalakban, ahogyan írja cikkének végén: „Elvezettem Önöket tisztelt olvasóim, a zsidó otthonba, vázlatosan feltártam Önök előtt egyes formák, szertartások eredetét, hogy ne idegenül álljanak velünk szemben, ha hallanak róluk, ha résztvesznek bennük, hanem lássák a zsidó otthonban ma is, ezentúl is a zsidó psyche, a zsidó vallási és érzelmi életnek szent hajlékát.”¹⁴⁷ *Mózes Midján határán* című tanulmányában¹⁴⁸ Mózes I. könyv IV. fejezet 24–26. mondatainak értelmét kívánja „a folklore útján megvilágítani.”¹⁴⁹ Először elveti Hermann Gunkelnek, „a modern

¹³⁷ IMIT Évkönyv 1916: 247.

¹³⁸ Mezuzá: ajtófélfá. Lakóhelyiség ajtófélfáinak jobb oldalára erősített tok, amely pergamenlapra írt Tóra-i idézeteket tartalmaz.

¹³⁹ Tfilin: imák. Bőrből készült, szíjjakkal ellátott dobozkák pergamenlapokra írt Tóra-i idézetekkel, melyeket a hétköznapi reggeli imák mondása alatt viselnek a zsidó férfiak fejükön és karjukon.

¹⁴⁰ Az Örökkévaló nevét tartalmazó héber/arám felirat, mely – alkalmazói hite szerint – elűzi a rossz démonokat.

¹⁴¹ IMIT Évkönyv – 1917. Szerk.: Bánóczy József. Kiad.: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Budapest 1917: 188–194. Az *égő tüskebokor*. Adat a Biblia néprajzához.

¹⁴² IMIT Évkönyv 1912: 191–256.

¹⁴³ IMIT Évkönyv 1917: 190.

¹⁴⁴ IMIT Évkönyv 1917: 193.

¹⁴⁵ IMIT Évkönyv 1917: 194.

¹⁴⁶ *Múlt és Jövő* – 1924. Szerkeszti és kiadja: Dr. Patai József. Budapest 1924: 264–265. A zsidó ház folklora. Családi ünnepek.

¹⁴⁷ *Múlt és Jövő* 1924: 265.

¹⁴⁸ Jubileumi Emlékönyv / Dr. Blau Lajos. Szerk.: Hevesi Simon, Klein Miksa és Friedman Dénes. Budapest 1926: 270–275. Mózes Midján határán.

¹⁴⁹ Jubileumi Emlékönyv 1926: 271.

vallástudomány egyik korefeusának”¹⁵⁰ magyarázatát¹⁵¹ a sok szövegjavítás miatt, majd ismerteti az övét, miszerint: Cipóra, Mózes felesége, „az egyszerű pásztorlány, a babona hatása alatt él, hisz a démonban, ismeri is a megigézést. Az alakoskodó démon az «úrkirály», a Moloch; ezt csakis a nemzőszerv vére engeszteli ki; «kovakést vett elő, levágta fiának a felbőrét és lustrálta vele Mózeset, megérintette vele Mózes lábát (euphemistikusan mint Jákobnál «jerech»¹⁵²) és urának aggódva odavetette; «bizony, csak vér árán visszanyert hitvesem vagy!» A démon a lustratio után eltűnt, otthagya Mózeset; Cipporah meg eltűnődött; Moloch kiengesztelte vérjegyese!»¹⁵³ Ezen állítását a Targummal¹⁵⁴, RASI¹⁵⁵-val,¹⁵⁶ Ábrahám ibn Ezrával¹⁵⁷ és a midrással¹⁵⁸ is alátámasztja.¹⁵⁹ 1930-ban jelent meg következő néprajzi vonatkozású tanulmánya¹⁶⁰ az IMIT Évkönyvben, amelyet így kezd: „S föléledt az Évkönyv! S folytatom a munkát, amelyet Bacher¹⁶¹ és Bánóczi¹⁶² égisze alatt¹⁶³ végeztem; leszálok a zsidó néprajz mélységeibe és felhozom onnét ama sok gyöngyöt és füzér alakjában kínálom hittestvéreimnek elsősorban, hadd ismerjék meg vallásunk formáit, szertartásait és ne álljanak tanácstalanul, sajnos, gyakran figymálva, mosolyogva, ha keresztény felebarátjuk tudakolja szimbólumaink és szertartásaink értelmét. Ha olykor közre is játszik a babona, – hiszen nem a próféták szintjén áll a zsidó

¹⁵⁰ Jubileumi Emlékönyv 1926: 272.

¹⁵¹ Kohlbach jegyzete: Das Märchen im Alten Testament, Tübingen, 1917. Religionsgeschichtliche Volksbücher. II. Reihe. 23/26. Heft. S. 72–73.

¹⁵² A כְּבוֹשֶׁת (=nemiszerv) helyett יָךְ (=csípő).

¹⁵³ Jubileumi Emlékönyv 1926: 274.

¹⁵⁴ Targum: fordítás. A Szentírás arám nyelvű fordításait nevezik így.

¹⁵⁵ RASI: Rabbi Slomo Jicháki (1040/Troyes – 1105/Troyes) mérvadó kommentárokat írt a Szentíráshoz és a Talmudhoz. (Talmud: tanítás, tanulás. A zsidó szóbeli tan gyűjteménye, amely a Misnát, a Gemárát /a Misna értelmezése/ és a különböző kommentárokat tartalmazza. Két gyűjteménye létezik: Talmud bávli /babilóniai/ és a Talmud jerusálmi /jeruzsálemi/. Ha a Talmud szó önmagában áll, akkor a Talmud bávlit értjük alatta.)

¹⁵⁶ RASI kommentárja a Talmud, Nedárim 31b és 32a lapján.

¹⁵⁷ Ábrahám ibn Ezra (1090/Tudela – 1164/Calahorra) költő, filozófus, matematikus, grammatikus. Kommentárokat írt a Szentíráshoz.

¹⁵⁸ Midrás: kutatás, keresés. A Szentírás szövegéből kikövetkeztetett értelmezések annak szellemének megfelelően, illetve az ezeket tartalmazó gyűjteményes művek.

¹⁵⁹ Exodus rabba 5. §.

¹⁶⁰ IMIT Évkönyv – 1930. Kiad.: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Budapest 1930. 175–193. Folklore a zsinagógában.

¹⁶¹ Bacher Vilmos (1850/Liptószentmiklós – 1913/Budapest) világhírű orientalista, az Országos Rabbiképző Intézet tanára, majd igazgatója.

¹⁶² Bánóczy József (1849/Szentgál – 1926/Budapest) irodalomtörténész, filozófus, nyelvész. A Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem és az Országos Rabbiképző Intézet tanára.

¹⁶³ Az IMIT Évkönyvek korábbi szerkesztői. Bacher Vilmos az első négy szerkesztésében vett részt (1895–98), míg Bánóczi József 1897–1918 között volt az Évkönyvek szerkesztője. 1919–1929 között nem jelent meg.

népélet, nem a XIX. és XX. század alkotása – a zsidó életnek takargatni valója nincsen; fejlődésen ment keresztül és a legkülönbözőbb népekkel érintkezvén őskorától kezdve, primitív képzetekkel jártak primitív formák is.”¹⁶⁴ Tanulmányának első részében¹⁶⁵ a zsinagógával foglalkozik, történelmét, előírásait, szokásait ismerteti. Alakjáról ekként ír: „A zsinagóga alakját sokáig a milieu írta elő: a zsidót befogadó társadalom szűkkeblűsége és zsidógyűlölete, a hitközség anyagi helyzete és végre a beépítendő telek alakja és fekvése.”¹⁶⁶ A zsinagógák tájolásáról a következőket jegyzi meg: „A Talmud Dániel könyvére hivatkozik, amely szerint az emeleti lakás ablakai Jeruzsálem felé nyíltak (Dán. 6., 11.). Magam ennél régibb utalást találok Salamon király avatóbeszédében: «Ha háborúba indul néped ... és imádkozik az Úrhoz *ama város irányában* ... és *ama ház felé* fordulva, amelyet neved dicsőségére építettem, hallgasd meg az égben imádkukat....» (Királyok I. k. 8,44-45.)”¹⁶⁷ A szertartási tárgyak között Kohlbach megemlíti, hogy volt az „igen régi községekben egy falóca, amelyben különösen érev jóm kippúrkor lefolyik a *malkúth*-procedura, amennyiben a bűnbánó vagy vezeklő hívőre a Szentírás (Móz. V.k. 25,3.) előírta és a Makkot talmudi tractatus szabályozta 39 ütést szíjjal rámerik.”¹⁶⁸ Tanulmánya második részében¹⁶⁹ a zsinagógai szertartásokat ismerteti. Itt említi meg a napjainkra már kiveszett szokást: a zsinagóga ajtajának háromszori megkoppantását annak kulcsával, amelynek párhuzamait látja a démonok és a meghalt lelkeinek kiűzésében, amit a görögök és a rómaiak is gyakoroltak.¹⁷⁰ Ír még a tállitról (Kohlbachnál: tallith, tallisz) és a tfillinről (Kohlbachnál: tefillin) is, de ezek bővebb kifejtését majd csak az 1938-as IMIT Évkönyvben teszi meg.¹⁷¹ E részben ismerteti a fehér szín szerepét az öltözködésben,¹⁷² a fej betakarásának szertartását,¹⁷³ a kohaniták¹⁷⁴ és a nem kohanita zsidók lábbeli levételét,¹⁷⁵ az éruv¹⁷⁶

¹⁶⁴ IMIT Évkönyv 1930: 175.

¹⁶⁵ IMIT Évkönyv 1930: 175–184. – I. A zsidó templom.

¹⁶⁶ IMIT Évkönyv 1930: 177.

¹⁶⁷ IMIT Évkönyv 1930: 178.

¹⁶⁸ IMIT Évkönyv 1930: 182.

¹⁶⁹ IMIT Évkönyv 1930: 184–193. – II. Zsinagógai szertartások.

¹⁷⁰ IMIT Évkönyv 1930: 184.

¹⁷¹ IMIT Évkönyv – 1938. Kiad.: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Budapest 1938: 176–195. Tefillin és Tallith. Adatok a zsidó néprajzhoz.

¹⁷² IMIT Évkönyv 1930: 189.

¹⁷³ IMIT Évkönyv 1930: 189–190.

¹⁷⁴ Kohaniták: Mózes bátyjának, Áronnak a leszármazottai. Ők voltak a Szentély fennállásának idejében az áldozatot bemutató papok.

¹⁷⁵ IMIT Évkönyv 1930: 190.

¹⁷⁶ Jelentése: egybefoglalás, összevegyítés. Az éruv hácérot a tárgyak szombati hordását teszi lehetővé.

szertartását,¹⁷⁷ a szukkot¹⁷⁸ csokrot,¹⁷⁹ a hosáná rábbái¹⁸⁰ fűzfacsokrot,¹⁸¹ valamint a sávuotkor¹⁸² szokásos virágdíszítéseket.¹⁸³ *A bűnbocsánat napja. (Jóm hakkippúrim)*¹⁸⁴ című közleményében viszonylag kevés néprajzi adatot említ, itt inkább az etnikumra helyezi a hangsúlyt, miként azt a cikk befejező sorai is mutatják: „Több ezer éves igazságtalanság, barbárság nem tudta letéríteni az üldözött, letiport, megrugdosott, leköpött, kiközösített zsidóságot az emberiség (humanitás) útjáról, mert a tudat küszöbe alatt is hat a jóm hakkippúrim eszméje.”¹⁸⁵ Írása első részében¹⁸⁶ Westermarck nézeteit¹⁸⁷ ismerteti a böjtről. Összegzésül megjegyzi: „Abban megállapodhatunk, hogy a böjt mai formájában a vezeklés kelléke és szimbólikusan a reális állatáldozat pótlása.”¹⁸⁸ A második részben¹⁸⁹ ismerteti az engesztelés szertartását a pusztai- és a jeruzsálemi Szentélyben, a Tóra és a Misna alapján, a Sulhán áruh idevonatkozó megjegyzéseivel kísérvén. Itt írja a következőket: „A néphit szerint a jóm kippúrt követő reggel megjelenik a Sátán az Úr színe előtt: Tegnap, hogy adták a megtérőt, megbánót, zsúfolásig megteltek a templomok és ma már félig üresek «Zu Gott's Namen!» *Isten igazolására!* Szólt nekünk apátlan kis árváknak nagyanyánk: siessetek a reggeli imához! Hadd szégyenüljön meg a Sátán és ismerje el Isten irgalmasságának (מִתְּהַרְמֵם) jogosultságát.”¹⁹⁰ A harmadik részben¹⁹¹ megemlíti az ünnep előtti megmerítkezést a mikvében,¹⁹² a fehér vászonköntöst,¹⁹³ a börtalp nélküli lábbeli viselését¹⁹⁴ és az arcra borulás előírását.¹⁹⁵ Írásának negyedik részében¹⁹⁶ jóm kipur erkölcsiségével foglalkozik. „Etikuma a jóm kippúrnak az *alázatos-*

¹⁷⁷ IMIT Évkönyv 1930: 191.

¹⁷⁸ Szukot: sátrak. Az őszi betakarítás ünnepe és a pusztai vándorlás.

¹⁷⁹ IMIT Évkönyv 1930: 192.

¹⁸⁰ Hosáná rábbái: nagy hozsanna. Szukot ünnepének utolsó napja.

¹⁸¹ IMIT Évkönyv 1930: 192.

¹⁸² Sávuot: hetek. A nyári betakarítás és a színáj-hegyi törvényadás ünnepe.

¹⁸³ IMIT Évkönyv 1930: 193.

¹⁸⁴ IMIT Évkönyv – 1934. Kiad.: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Budapest 1934: 272–293. A bűnbocsánat napja. (Jóm hakkippúrim)

¹⁸⁵ IMIT Évkönyv 1934: 293.

¹⁸⁶ IMIT Évkönyv 1934: 274–275. – I. A böjt mint a vezeklés és megbánás eszköze.

¹⁸⁷ Westermarck, E.: Ursprung und Entwicklung der Moralbegriffe II. Leipzig. 1909: 241–261.

¹⁸⁸ IMIT Évkönyv 1934: 275.

¹⁸⁹ IMIT Évkönyv 1934: 275–287. – II. A jóm-hakkippúrim történeti fejlődése.

¹⁹⁰ IMIT Évkönyv 1934: 286.

¹⁹¹ IMIT Évkönyv 1934: 287–293. – III. Jóm-hakkippúrim külsőségei

¹⁹² Mikve: összegyűjtés. Előírt mennyiségű természetes vizet tartalmazó fürdő, amely a rituális megtisztulást szolgálja.

¹⁹³ IMIT Évkönyv 1934: 288.

¹⁹⁴ IMIT Évkönyv 1934: 289–290.

¹⁹⁵ IMIT Évkönyv 1934: 290–291.

¹⁹⁶ IMIT Évkönyv 1934: 291–293. – IV. A jóm hakkippúrim etikuma

ság. Ha az élet válaszfalat emel is az emberek közé, az igaz megtéréssel jár az emberi szolidaritás vállalása.”¹⁹⁷ 1937-ben írta *Hegyek, dombok és szirtek a Szentírásban* című cikkét az IMIT-Évkönyvébe.¹⁹⁸ Ekként kezdi: „Hegymászónak vallom magamat. Gyermekéveim óta szeretem a hegyeket; a Kárpátok tövében jártam elemi iskolába és valahányszor Liptószentmiklóson töltöttem nagy vakációmra, legszívesebben fölmentem az ún. szmrecsányi erdőbe; ott készültem vizsgáimra, werthereskedtem, imádkoztam és verseltem; ott szőtte álmát a fiatal seminarista, miképpen nyeri meg a megreformált, eszményi zsidóságnak leendő hitközségét; ebben az erdőben írta és betanulta a prédikációt, amelynek megtartásával megtisztelte az őseihez, rabbi Szináj Lamdon- és rabbi Ber mi-Miklóshoz hűséges liptószentmiklósi hitközség. Ma is vonzanak engem a gleccserek és hófedte hegyormok, a Magas-Tátra úgy, mint a tiroli dolomitok. A 3030 m magasságban épült Britannia-Hütte előtti kőpadon ülve eltűnődöm: A Bibliában is szerepel a havas, a hegység: Libanon, Karmel, Hóreb, Móriah, a Gilboa, Cijón hegye stb. Talán érdemes volna egyszer erről írni, nem tisztán a földrajz szemszögéből, hiszen ennek egész nagy irodalma van szakmunkákban, szótárakban, enciklopédiákban. Az Allalinhorn-on feltárult előttem Svájc csodavilága és négyezer méternyi magasságban gondoltam a Libanon háromezer méter magas ormaira – hazajöttem, elővettem 1728-ban kiadott Bibliámat, végig mentem «berésith bárá előhim»-tól Kyros perzsa király üzenetéig, hogy a számkivetettek vonuljanak új honalapításra Judeába. (II. Krón. 36₂₃)”¹⁹⁹ Kohlbach ígéretéhez híven valóban végigvezeti az olvasót a Biblia elejétől a végéig a hegyeken, dombokon és szirteken. Az első részben²⁰⁰ a bibliai helyek ismertetésén kívül a magyarországi hasonló elnevezéseket is megemlíti, például: „Gáreb dombja (Jerem. 31₂₉) «rücskös»-hegy, mint pl. a mi Zsíroshegyünk Solymár felé.”²⁰¹ Cijón hegyének előfordulásaiival kiemelten foglalkozik²⁰² és itt nemcsak a bibliai locusokat sorolja fel, hanem a zsidó legendába is betekintést enged: „Igen régi kegyhely lehetett e csúcs, mert a hagyományban élhetett ama monda, hogy e hegyen, engedve Isten sugallatának, felvitte fiát, Izsákot Ábrahám, hogy azt feláldozza. (Móz. I. k. 22₂ és 14)²⁰³ A Tóra-i átok és áldás kihirdetésének hegyeiről így ír: „Különösen szent hegye a szamaritánusoknak még ma is s *Garizim* hegye és párja az *Ébal*. Az utóbbinak közete vizet át nem enged; nincsenek forrásai; nem

¹⁹⁷ IMIT Évkönyv 1934: 292.

¹⁹⁸ IMIT Évkönyv – 1937. Kiad.: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Budapest 1937: 119–147. *Hegyek, dombok és szirtek a Szentírásban*.

¹⁹⁹ IMIT Évkönyv 1937: 110.

²⁰⁰ IMIT Évkönyv 1937: 111–126. – I. *Hegyek, dombok és szirtek a Szentírásban*.

²⁰¹ IMIT Évkönyv 1937: 122.

²⁰² IMIT Évkönyv 1937: 123–124.

²⁰³ IMIT Évkönyv 1937: 124.

termékeny; ezért emlékszik meg róla Móz. V. k. 11²² mint az Átok hegyéről; a Garizim bőséges vízü, termékeny; ezért az Áldás hegye (uo.)²⁰⁴ A Libanon-hegységnek „nevét a csúcsain megjelenő hó fehérsége (lábán) adta”²⁰⁵ – írta. A második rész²⁰⁶ első fejezetében²⁰⁷ sorra veszi az ókori zsidóság szentnek tartott hegyeit és a hozzájuk kötődő bibliai helyeket. A második fejezetben²⁰⁸ a hegyek és dombok temetkezőhelyül való használatáról megjegyzi, hogy az „előkelőket hegyeken, sziklasírokból temették el, a nép fiait völgyben...”²⁰⁹ Tanulmánya harmadik részében²¹⁰ a hegyekben zajlott, illetve a hegyek stratégiai szerepét felhasználó harci cselekményeket ismerteti. A negyedik fejezetben²¹¹ többek között az „izraeli Iphigenia: Jeftah lánya”²¹² esetét is ismerteti, ki „megsíratta fiatal életét a hegyeken. (Bírák 11₃₉)”²¹³ Itt ír a Benjámín törzsbéli férfiak feleségszerzéséről is, mely a „szabin nők elrablását sok évszázaddal megelőzte.”²¹⁴ Az ötödik részben²¹⁵ ír az állatokról,²¹⁶ a növényekről²¹⁷ és az ásványokról,²¹⁸ amelyek a hegyekhez, dombokhoz köthetők. Monográfiája hatodik részében²¹⁹ a Bibliában előforduló hasonlatokból, metaforákból, megszemélyesítésekből idéz néhányat. Az IMIT 1938-as Évkönyvében jelent meg a tfilinről, táltról²²⁰ és a mezuzáról írt tanulmánya,²²¹ amelyet németül (a táltról szóló rész kivételével) már 1910-ben publikált²²² és az IMIT 1910. február 15-én tartott ülésén rögtönzött előadást is tartott e tárgyakról, de az ott ért támadások miatt még nem publikálta.²²³ Tanulmányának első fejezetében²²⁴ a tfilinről ír, amelyet a tetoválás pót-

²⁰⁴ IMIT Évkönyv 1937: 124.

²⁰⁵ IMIT Évkönyv 1937: 126.

²⁰⁶ IMIT Évkönyv 1937: 127–131. – II. Hegy és domb szerepe a vallásban.

²⁰⁷ IMIT Évkönyv 1937: 127–130. – a) Szent hegyek; oltárok és templomok helyei.

²⁰⁸ IMIT Évkönyv 1937: 130–131. – b) Hegyek és dombok mint temetkezési helyek.

²⁰⁹ IMIT Évkönyv 1937: 131.

²¹⁰ IMIT Évkönyv 1937: 131–134. – III. Hegyek és dombok hadászati szempontból.

²¹¹ IMIT Évkönyv 1937: 134–136. – IV. Hegyek és dombok turisztikai jelentősége.

²¹² IMIT Évkönyv 1937: 135.

²¹³ IMIT Évkönyv 1937: 135.

²¹⁴ IMIT Évkönyv 1937: 136.

²¹⁵ IMIT Évkönyv 1937: 136–145. – V. Hegyek és dombok természetrajzi jelentősége.

²¹⁶ IMIT Évkönyv 1937: 136–140.

²¹⁷ IMIT Évkönyv 1937: 140–145.

²¹⁸ IMIT Évkönyv 1937: 145.

²¹⁹ IMIT Évkönyv 1937: 146–147. – VI. Hegyek, dombok, szirtek képpen és hasonlatban.

²²⁰ Tálit: imakendő, imalepel vagy imasál. Négyzetes, gyapjából vagy lenből vagy selyemből készülő, a négy sarkán cicit-tel /rojt, bojt/ ellátott, zsidó férfiak által az ima közben magukra terített öltözet.

²²¹ IMIT Évkönyv – 1938. Kiad.: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Budapest 1938. 176–195. Tefillin és Tallith. Adatok a zsidó néprajzhoz.

²²² Spuren der Tätowierung im Judentum. Globus. 1910. XC VII. 237–241.

²²³ Scheiber 1996: 386.

²²⁴ IMIT Évkönyv 1938: 177–186 – I. A tefillin.

lásaként fog fel Kohlbach, és akként indokolja, hogy az ősi időkben a zsidóságnál is a megrontás elllen, valamint „az istenséggel való egységnek és szövetségnek volt a jegye”²²⁵ az Örökkévaló nevének a karra és a homlokra való tetoválása. E tetoválás csak a családfőket, az elsőszülötteket illette, kik az Istennek szóló áldozatok bemutatását végezték. Az egyiptomi kivonulás után azonban az áldozatok bemutatását, a papi szolgálatot átvette Lévi törzse²²⁶ a családfőktől, az elsőszülöttektől. Lévi törzsen belül is Áron nemzetsége²²⁷ lett az, kik az áldozatokat bemutatták, ezért az Isten nevének karra és homlokra való tetoválásának kötelezettsége is rájuk szállt, mégpedig a főpapra, mint a papok vezetőjére. Isten előtt tehát a főpap lett „Izrael szószólója, képviselője; benne egyesült mindama kiváltság, amely azelőtt az elsőszülöttet megillette. (Mózes II. k. 24. fejt. 5. v. ...)”²²⁸ Viszont a főpapnak és az Áron nemzetségéből származóknak, a kohanitáknak testileg is hibátlannak kellett lenniük, így egy „levehető tetoválást” készítettek, egy aranylemezt, amelyen ott volt az Örökkévaló neve, és azt fel lehetett kötni és le lehetett venni. A Szentély pusztulása után azonban a főpapi funkció megszűnt, minden zsidó férfi „pappá lett” saját családja számára, és „megörökölte” e jegyet, amelyet ezután egy bőrre véstek vagy domborítottak, és szíjjakkal láttak el, hogy fel- illetve levehető legyen. A tanulmány második fejezetében²²⁹ a tálit lényegéről így ír: „A tetoválás legrégibb formája a *forradásos, heges bevágás* (...) a testről átment a *forradásos dísz* a ruhára mint rojt és szakrális lett...”²³⁰ A harmadik részben²³¹ a mezuzáról ekként vélekedik: „*A gyermek életét biztosítja ez az amulett, a tetoválás átvitele a házra.*”²³² Kohlbach tehát e három vallási „kegytárgyat” az ősi tetoválás maradványaként, annak továbbéléseként fogja fel. Utolsó néprajzi vonatkozású írása, amelyet a Népszerű Zsidó Könyvtár című könyvsorozat részére írt, a *Zsidó néprajz*²³³ címet viseli. Összefoglaló igénnyel írta Kohlbach e tanulmányát, melynek fejezetcímei a következők: *I. A zsidóság kialakulásának külső tényezői: Az ég alj (klíma), a lakóhely és szerves meg szervesetlen világa; II. A zsidóság fejlődésének belső tényezői: Testi és szellemi erők: 1. A zsidó testi habitus. 2. Szellemi erők: az érzékek élessége. Értelmes munkaképesség – Mimikry; III. A zsidóság fejlődésének társadalmi té-*

²²⁵ IMIT Évkönyv 1938: 198.

²²⁶ Jákob 12 fiának, a zsidóság 12 törzsének egyike.

²²⁷ Kohaniták.

²²⁸ IMIT Évkönyv 1938: 181–182.

²²⁹ IMIT Évkönyv 1938: 186–192. – II. A tallith.

²³⁰ IMIT Évkönyv 1938: 190–191.

²³¹ IMIT Évkönyv 1938: 193–195. – III. Függelék. A mezuzá.

²³² IMIT Évkönyv 1938: 194.

²³³ A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban található: XIX–D M9/2(4) raktári jelzet alatt. 45 oldal.

nyezői. E – nem a legsikerültebb –²³⁴ írásában Kohlbach igyekszik egy általános képet adni, a történelmen átívelve napjaiig, a zsidóságról. Ebben a tanulmányában nem kizárólag a néprajz eszközeit használja, hanem mintegy önigazolást keresve, szenvedélyesen cáfolja a faji ideológia létjogosultságát, a zsidóságot ért sztereotíp vádaskodásokat. A folklorista Kohlbach egy jellemző mondata a Libanon című folyóiratból, amely e munka egy részének a kivonatát adja: „A zsidó folklore van olyan fontos, mint a zsidó história, talán még fontosabb, mert testünkről, lelkünkről számol be önönmagunknak és válaszol embertársainknak...”²³⁵ Két utolsó megjelent írása²³⁶ a *Zsidó néprajz* című tanulmányából egy alfejezet rövidebb változata, új adatokat már nem hoz.

Kohlbach Bertalan munkálkodását a zsidó néprajz terén ő foglalja össze halála előtt egy évvel a legtalálóbban: „A zsidó néprajzi ösrengetegben néhány járható ösvényt feltártam. A nagy anyag részletes feldolgozásra vár, de az idő mostoha, a zsidó elszegényedik, a sok üldözés ritkítja sorainkat, volna kutató, de nincs hol közölje észleleteit, kellene egy külön zsidó "Ethnographia" folyóirat. Sapientia sat...”²³⁷

KOHLBACH BERTALAN FONTOSABB NÉPRAJZI PUBLIKÁCIÓI /MAGYARUL/

IMIT Évkönyv

1910 Szerk.: Bánóczi József. Kiad.: Izraelita. Magyar Irodalmi Társulat. Budapest 96–129.

- Állatvédelem a zsidóságban. Adatok a zsidó néprajzhoz.
 - I. Az állatvédelem forrásai
 - II. Az állatvédelem formái
 - B) Az élő állat védelme és fizikai megkímélése
 - C) Az élő állat érzelmeinek megkímélése
 - D) A leölt állat lelkének megkímélése

²³⁴ 70 éves már elmúlt ekkor, de valószínűleg nemcsak ez játszott közre abban, hogy ezen írása inkább egy zsidó apologetikus írás, mint tudományos igényű és adatokkal, forrásokkal alátámasztott összefoglaló tanulmány volna a zsidó néprajzról. Az akkori kor, az erősödő antiszemitizmus ellenében próbálta meg Kohlbach a néprajz bizonyos eszközeivel igazolni a zsidóságot. A világi műveltséggel (is) rendelkező humanista, és magyar-zsidó Kohlbach naiv idealizmussal hitt abban, hogy meg lehet változtatni korának embereit, a kor általános gondolkodását, előítéleteit amelyet a faji ideológia sugallt a zsidóságról. Nem lehetett.

²³⁵ Adatok a zsidó néprajzhoz. In: Libanon. 1943: 52.

²³⁶ Fejezetek a zsidó néprajzból. In: Ararát Évkönyv. Zsidó magyar almanach. 1940: 47–50. Adatok a zsidó néprajzhoz. In: Libanon. 1943: 52–55.

²³⁷ Libanon. 1943: 55.

IMIT Évkönyv

1912 Szerk.: Bánóczi József. Kiad.: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Budapest 191–256.

- Tűz és fény. Adatok a zsidó néprajzhoz.

I. A tűz teremtése

II. A tűz és fény a mithoszbán

1. Isten tűz kíséretében vagy képében. Ábrahám áldozata. Mózes látomása. Izraél vezetője.
2. Isten kegyének megnyilatkozása a tűzben. Ábel áldozata. Gideón áldozata. Eljáhu áldozata. Nehemia áldozata. Rabbi Jochanan ben Zakkai utazása. R. Jósua és R. Jósze, a pap (kóhen) látomása.
3. A tűz, mint büntető eszköz és mint legfőbb jutalom

III. A tűz és a fény a theológiában

1. Tűzistenek és tűzáldozatok. Tűzáldozatok
2. A glória és a szentlélek
3. Az angyalok

IV. Világítás a templomban

1. Az örök lámpa
2. A viaszgyertya-nyaláb (Havdála)
3. Fényhatások a sátorok ünnepi rendjében. A fáklyás ünnep. Hósanna-rabba. A Tóra ünnepe.

4. A chanuka mécses. (Menóra)

5. A fény a kegyelet szolgálatában

V. Világítás a családban

1. A szombat
2. A gyertya és mécses a családi körben

IMIT Évkönyv

1914 Szerk.: Bánóczi József. Kiad.: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Budapest 144–162.

- Sütemények a zsidó szertartásban. Adatok a zsidó néprajzhoz.

I. A kenyér-pár szertartása. (Lechem misne)

II. Ünnepi és alkalmi sütemények

1. Ünnepi sütemények
2. Alkalmi sütemények

IMIT Évkönyv

1915 Szerk.: Bánóczi József. Kiad.: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Budapest 121–145.

- A kürt szava. Adatok a zsidó néprajzhoz.

A sófar alakja

A sófar rendeltetése a Biblia népénél
A sófar szerepe az ünnepi szertartásban
A sófar és az egyházi átok

IMIT Évkönyv

1916 Szerk.: Bánóczi József. Kiad.: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat.
Budapest 237–248.

- Vallásrégiségek a Magyar Zsidó Múzeumban
- I. Templomi berendezési és szertartási szerek és eszközök
- II. Szertartási és felszerelési tárgyak és eszközök a családi életben
lefolyó egyházi ünnepeken
- III. Szimbólumok és amulettek

IMIT Évkönyv

1917 Szerk.: Bánóczi József. Kiad.: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat.
Budapest 188–194.

- Az égő túskebikor. Adat a Biblia néprajzához.

MULT ÉS JÖVŐ

1924 Szerkeszti és kiadja: Dr. Patai József. Budapest 264–265.

- A zsidó ház folklóreja. Családi ünnepek.

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLÉ

1926 Jubileumi Emlékönyv / Dr. Blau Lajos Szerk.: Hevesi Simon, Klein
Miksa és Friedman Dénes. Budapest 270–275.

- Mózes Midján határán

IMIT Évkönyv

1930 Szerk.: Szemere Samu. Kiad.: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat.
Budapest 175–193.

- Folklore a zsinagógában
- I. A zsidó templom
- II. Zsinagógai szertartások

IMIT Évkönyv

1934 Szerk.: Szemere Samu. Kiad.: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat.
Budapest 272–293.

- A bűnbocsánat napja. (Jóm hakkippúrim)
- I. A böjt mint a vezeklés és megbánás eszköze
- II. A jóm hakkippúrim történeti fejlődése
- III. Jóm hakkippúrim külsőségei
- IV. A jóm hakkippúrim etikuma

IMIT Évkönyv

1937 Szerk.: Szemere Samu. Kiad.: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat.
Budapest 119–147.

- Hegyek, dombok és szirtek a Szentírásban

- I. Hegyek, dombok és szirtek a Szentírásban
- II. Hegy és domb szerepe a vallásban
- III. Hegyek és dombok hadászati szemszögből
- IV. Hegyek és dombok turisztikai jelentősége
- V. Hegyek és dombok természetrajzi jelentősége
- VI. Hegyek, dombok, szirtek képen és hasonlatban

EMLÉKÖNYV Dr. Mahler Ede a Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Ny. nyilvános rendes tanárának nyolcvanadik születésnapjára, kiadják barátai, tisztelői és tanítványai

1937 Budapest, 442–445.

1. A habdáláh
2. „Beszámim”-tartók

IMIT Évkönyv

1938 Szerk.: Szemere Samu. Kiad.: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Budapest 176–195.

- Tefillin és tallith. Adatok a zsidó néprajzhoz
- I. A tefillin
- II. A tallith
- III. Függelék. A mezua.

ARARÁT Évkönyv.

1940 Zsidó magyar almanach. Budapest 1940. 47–50.

- Fejezetek a zsidó néprajzból

LIBANON.

1943 Budapest 52–55.

- Adatok a zsidó néprajzhoz

KOHLBACH BERTALAN FONTOSABB NÉPRAJZI PUBLIKÁCIÓI /NÉMETÜL/

GLOBUS

1910 Braunschweig, XCVII. 237–241.

- Spuren der Tätowierung im Judentum

ALLGEMEINE Zeitung des Judentums

1911 LXXV. 549–550; 560–562; 583–585; 594–595; 619–620.

- Tierschutz im Judentum

ZEITSCHRIFT des Vereins für Volkskunde

1913 XXIII. 225–249.

- Feuer und Licht im Judentum

ZEITSCHRIFT des Vereins für Volkskunde

1914 XXIV. 265–271.

- Das Zopfgebäck im jüdischen Ritus

ZEITSCHRIFT des Vereins für Volkskunde

1916 XXVI. 113–128.

- Das Widderhorn (Schöfar)

ZEITSCHRIFT des Vereins für Volkskunde

1925/26 XXXV. 13–25.

- Die Gebetstracht bei den Juden

ZEITSCHRIFT des Vereins für Volkskunde

1929/30 XXXIX. 286–290.

- Volkskundliche Streifzüge in der Synagoge

JUBILEE VOLUME IN HONOUR OF PROF. BERNHARD HELLER ON THE OCCASION OF HIS SEVENTIETH BIRTHDAY.

1941 Budapest, 200–202.

- Das Salz. Beiträge zur jüdischen Volkskunde

IRODALOM

A MAGYAR ZSIDÓK LAPJA (szerkesztőségi cikk)

1944 Dr. Kohlbach Bertalan halála. *A MAGYAR ZSIDÓK LAPJA*. 6. évfolyam 9. szám /1944. március 2./

BÁRKÁNY, Eugen- DOJC, Ludovit

1991 *ŽIDOVSKÉ NÁBOŽENSKÉ OBCE NA SLOVENSKU*. Bratislava. Vydavateľstvo VESNA. 287–292.

BENOSCHOFSKY Ilona - SCHEIBER Sándor

1987 *A Budapesti Zsidó Múzeum*. Budapest Corvina.

BLAU Lajos Dr. – KLEIN Miksa Dr.

1927 A Rabbiképző első 50 éve. In Blau Lajos Dr. és Klein Miksa Dr.(szerk.): *Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára 1877–1927. I. kötet*. Budapest 77.

1890 *Budapesti Országos Rabbiképző Intézet Értesítője. 1889/90 tanév*. Budapest

CARMILLY-WEINBERGER, Moshe (szerk.)

1986 *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977. A Centennial Volume. Studies in its History and its Scholarly Record*. Sepher-Hermon Press, Inc. for The Alumni Association of the Rabbinical Seminary of Budapest. New York.

DEBRECENI Kornélia (szerk.)

1992 *Magyar írói álnév lexikon: a magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei*. Budapest PIM.

1997 *Encyclopaedia Judaica /CD/*. Jerusalem: Judaica Multimedia Ltd.

FORRAI Márta

2002 *Kohlbach Bertalan*. Szakdolgozat. Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem Liturgia-történet-előadó szak. Budapest

FRIEDMAN Dénes

1930 Mutató az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat huszonöt Évkönyvéhez (1895–1918, 1929). *IMIT Évkönyv* 367–368.

- GULYÁS Pál
1956 *Magyar írói álnév lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- GULYÁS Pál adatgyűjtéséből sajtó alá rendezte: Viczián János
1995 *Magyar írók élete és munkái. XVI.* Budapest: Argumentum és az MTA Könyvtára. 842–843.
- HERZOG Emil
1894 *A zsidók története Liptó Szt-miklóson*. Budapest: Rózsa Ottó könyv, Szerző kiadása.
- KOHLBACH Bertalan
1890 *A hittan elemei az izraelita ifjúság számára*. Temesvár. Veres Sámuel ny.
1918 Az Országos Rabbiképző-Intézet első dekaszából. *IMIT Évkönyv* – 1918. 66–88.
1929 Lamdon Szináj. *Magyar Zsidó Szemle* XLVI. 56–63.
1932 Rabbi Bêr Nicolau (1794–1861). *Magyar-Zsidó Szemle* XLIX. 6–23.
1890 *Székfoglaló beszéd. Tartotta: Dr. Kohlbach Bertalan Temesvár[ár]-Gyárv[árosi] rabbi 1890. ápr. 1.* Temesvár-Gyárváros: Oberländer ny.
- KOMORÓCZY Géza (szerk.)
1995 *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem*. Budapest: Városháza-MTA Judaisztikai Kutatócsoport. 1–2. köt. (Hungarica Judaica 7.)
1994 *Magyar Nagylexikon 3.* Budapest: Akadémiai. 390–391.
- LÁNYI Menyhért-özv. PROPPERNE Békefi Hermin
1933 *Szlovenszói zsidó hitközségek története*. Kassa. 179–224.
- MEZEY Ferenc recenziója.
1892 Mezey Ferenc recenziója. *Magyar Zsidó Szemle*. IX. 273–280 és 659–664.
- MULT ÉS JÖVŐ (szerkesztőségi cikk)
1944 Dr. Kohlbach Bertalan halála. *Mult és Jövő*. XXXIV. /1944 március./
- NEUMANN Ernő
1999 Törekvések a temesvári zsidó hitélet elmélyítésére a toleranciától a vészorszakig. In Gábor György (et al.) (szerk.): „A tanítás az élet kapuja” / *Tanulmányok az Országos Rabbiképző Intézet fennállásának 120. évfordulója alkalmából*. Budapest: Országos Főrabbi Hivatal. 285–286.
- OLÁH JÁNOS
2005 *Judaisztika*. Budapest: Bookmaker.
- LÖWINGER, Samuel Dr. (ed.)
1948 *Seventy Years. A Tribute to the Seventieth Anniversary of the Jewish Theological Seminary of Hungary (1877–1947)*. Budapest: 34, 37.
- SCHEIBER Sándor
1950 Kohlbach Bertalan. *Ethnographia* 128.
1996 Kohlbach Bertalan és a zsidó néprajz. In Scheiber Sándor (szerk.): *Folklór és tárgytörténet*. Teljes kiadás. Budapest: Makkabi. 378–390.
- SINGER Jakab
1928 *Temesvári rabbik a XVIII. és XIX.-ik században*. Seini, – (Szinérváralja) Wieder Jakab könyv. 56–57.
- SZÉCSI József
1982 Mutató az IMIT és a MIOK huszonegy Évkönyvéhez (1931–1980). *MIOK Évkönyv* 1981–82. Budapest. 559.
- SZINNYEI József
1899 *Magyar írók élete és munkái VI.* Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkiadó-hivatala. 696–698.
- UJVÁRI Péter (szerk.)
1929 *Zsidó lexikon*. Budapest: Magyar Zsidó Lexikon kiadása.

János Oláh

BERTALAN KOHLBACH, THE FOLKLORIST RABBI
AND THE FIELD OF JEWISH ETHNOGRAPHY

The *Kohlbach* family settled in the town of *Liptószentmiklós* (today: Liptovsky Mikulas – Slovakia) in 1729, and that was the place where *Bertalan/Bernát Kohlbach* (1866–1944) was also born.

He began his career as a teacher in *Kaposvár* in November 1897. In 1908, he was appointed to work at a state chief science school, first in *Körmöcbánya*, then in *Nagyvárad*. As of 1909 to his retirement (1932), he taught at *Szt. István gimnázium* [St Stephen secondary school] in Budapest. Besides devoting his attention to his vocation as a teacher, he was also committed to assist in the foundation of *Magyar Zsidó Múzeum* [Hungarian Jewish Museum], the idea of which first came up in 1896, on the occasion of the liturgical art exhibition related to the millennial celebrations. Both in the preparatory works and in the later developments, *Bertalan Kohlbach* had a significant role, who was the guardian (today, we would call him the scholarly/scientific director) of the museum between 1915 and 1929. In his first catalog, listing the exhibits of the museum, *Kohlbach* described the objects made of precious metals, bronze, wood, and bones. It was towards the end of his life that he completed his complex work *Zsidó néprajz* [Jewish Ethnography], which was supposed to be one of the volumes of the series called *Népszerű Zsidó Könyvtár* [Popular Jewish Library], yet only a few sections of it have been published to date.

The chief merit of *Bertalan Kohlbach* was the research of Jewish ethnography, which he popularized and introduced into Jewish public consciousness. He also took an active part in the foundation and operation of *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT)* [Hungarian Literary Society of Israelites] and *Magyar Zsidó Múzeum*.

Simoncsics Péter

Megjegyzések Angela Marcantonio kötetéhez

Angela Marcantonio: *The Uralic Language Family. Facts, Myths and Statistics.* (Publications of the Philological Society 35. Blackwell Publishing 2002, Oxford UK & Boston USA.xxiii + 335 l.)

A 10 fejezetnyi testes könyv három vonatkozásban is páratlan compendiuma az uráli összehasonlító nyelvészetnek. Elsősorban azért, mert nem egyszerű ismertetése az uralisztika mai állásának, hanem mert egyúttal tudománytörténeti áttekintése is, másodsorban pedig azért, mert egyetlen szerző műve, ellentétben a közelmúlt más, hasonlóan széles spektrumú kiadványaival – a Denis Sinor és Daniel Abondolo szerkesztette kézikönyvekre gondolok –, amelyek kollektív munkák. Éppen ezért nem túlzás róla azt állítani, hogy emberfeletti vállalkozás. Harmadik vonatkozásban és főként pedig azért páratlan, mert szakmabéлитől szokatlan módon kesztyűt dob az uráli összehasonlító nyelvészet egészének. Szerző könyvének mindjárt az első oldalán vakmerően arcunkba vágja: „The detailed analysis which is carried out in this book has uncovered a total absence of scientific evidence in favour of the notion that the Uralic languages form a language family, that is, a genetically coherent group of related languages. Therefore, in short, I shall conclude that Uralic is not a valid node”.¹ Ennek ellenére a könyv számos fejezete és felépítése arról tanúskodik, hogy írója nem kívülálló dilettáns, hanem valóban fölkészült professzionális nyelvész, aki éppen ezért megérdemli, hogy komolyan vegyük, figyelmesen elolvassuk és értékeljük művét.

A bevezető fejezetekben (*1 Introduction, 2 The Foundation of the Uralic Paradigm*) a szerző nem csak rekapitulálja a nyelvészeti hagyományban rögzült etimológiai alapú nép- és helyneveket, illetve ezek különféle összekapcsolódásait: a magyarok *onogur* > *hungarus* idegen népelnevezését, a *Jugria* ~ *Ugria* helynév párt, a *magyar* ~ *manysi*, illetve *magyar* ~ *baskir* népnév párokat, hanem értékeli is – az általánosan elfogadott véleményekre nézvést többnyire negatívan. Az eredetileg *on-ogur* törzsszövetség magyarokat jelölő nevét, melynek jelentése nem ’hét’, mint Szerző írja a 25. oldalon², hanem helyesen ’tíz törzs’,

¹ Marcantonio 2002: 1.

² „a possible linguistic connection between the ethnonyms *On-ogur* ’seven tribes’ and *Hungarian*, whereby *Hungar-* is assumed to be a derivation from *On-ogur*” Marcantonio 2002: 25.

csakúgy, mint a *magyar* és *baskir* népnevek vélhető összetartozását Szerző a magyar–török etnikai rokonság irányába mutató jelzésként értékeli, amikor számos rokon diszciplínára való utalásból kiindulva Halasi-Kunt és Róna-Tast idézi

„As established by linguists of the nineteenth century, Hungarian is without doubt a Finno-Ugric language. Nevertheless, from the point of view of character, social structure and tradition, Conquest-time Hungarians had shown all the features of a Turkic people.

Tenth century Hungarians were a conglomerate of people speaking a Finno-Ugric language while following Turkic traditions (my translation)”,³

ugyanakkor a magyar~manysi etimológiai összefüggést nem látja megfelelően bizonyítotttnak

„the connection *Magyar* ~ *Mansi* is made through a reconstruction that differs from the historically attested form and is linguistically ad hoc”,⁴

mivelhogy Bíborbanszületett Konstantin *De administrando imperio*-jában a magyar népnév nem, csak annak magas hangrendű párja, a *μεγαρη* törzsnév szerepel.⁵

Nyitottság az esetleges nem-finnugor kapcsolatok irányában, ha máshogy nem, akkor az etnikai aspektus hangsúlyozásával, hogy ti. a magyarok csak etnikailag törökök, nyelvileg nem (de mit mond nekünk, kérдем, ez a kijelentés a nyelvről?), szűkkeblűség az uráli nyelvrokonság nyelvi bizonyítékaival szemben – e kétes kettős hozzáállás láthatólag azt szolgálja, hogy az uráli rokonság eszméjét fölhígítva helyet csináljon más rokonítási kísérleteknek⁶. És ugyanezt a célt szolgálja a délibábos nyelvészkedőktől Szerző által kritikátlanul átvett „sérelmi politika” hagyománya, miszerint Budenz József és Hunfalvy Pál németek lévén természetesen az osztrák elnyomókkal tartottak, amikor a „halszagú” finnugor rokonságot pártolták a pompás ázsiai harcos (török) atyafiság ellenében⁷.

³ Marcantonio 2002: 35.

⁴ Marcantonio 2002: 6.

⁵ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az arab források, Ibn Ruszta és Gardézi következetesen mélyhangú alakot, *madzsgar* használnak. Vö. Róna-Tas 1996: 296.

⁶ Kár, hogy Szerző nem ismeri Lotz Jánosnak a magyar népnév etimológiai vonatkozásait és a *mañsi* népnév összetartozását kimerítő részletességgel tárgyaló írását, ld. Lotz 1956: 677–681; Lotz 1963: 385–389; illetve Lotz 1975: 320–325.

⁷ „Austria’s ruling dynasty, The Habsburgs had played a crucial role in ousting the Ottoman Turks at the end of the 17th century from the central part of the kingdom of Hungary, which the Turks had occupied for 150 years. Instead of restoring Hungary’s independence, however, at first the Habsburgs imposed firm Austrian control over the country, provoking bitter

Ezzel az uráli nyelvrokonságot érintő régóta és sokszor hangoztatott gyanúsítással szemben azonban a valóság az, hogy Hunfaly Pál honfitársunk volt, lévén szepességi szász, „cipszer”, aki magyar hazafiságát nemcsak pedagógusi mivoltában gyakorolta, mint a Budapestnek világvárossá válásában, s így az ország modernizálásában oly jelentős szerepet játszó Podmaniczky Frigyes báró nevelője, majd később a késmárki evangélikus főiskola *professor utriusque juris*-a, hanem úgy is, mint az 1848–49-es forradalom aktív résztvevője, parlamenti képviselő, amiért a szabadságharc bukása után bujdosni kényszerült, hogy 1850-ben amnesztiát kapva folytathassa a magyar művelődés történetében úttörő munkásságát. Hazafiúi mivoltát és hatását bizonyítja továbbá, hogy a nálánál 10 évvel fiatalabb öccsét, Hunfalvy Jánost (a magyar földrajztudomány úttörő tudósát és a statisztika jeles művelőjét), akinek árvaságra jutásuk után nemcsak gondviselő gyámja, de Podmanicky Frigyessel együtt nevelője is volt, az 1848–49-es forradalom és szabadságharcban való részvétele miatt az osztrákok börtönbüntetéssel sújtották. Nem igaz tehát az az állítás, hogy Hunfalvy Pál az osztrákok kiszolgálója volt.

A Göttingában ógörög témát földolgozó (végső soron: indogermán) nyelvészeti doktorátust szerzett Budenz Józsefet pedig az eredetileg Késmárkon jogot tanító, de sok más irányban, többek között a komparatív nyelvészet irányában is nyitott és tájékozott Hunfalvy Pál hívta Magyarországra abból a célból, hogy az akkor új nyelvészeti módszert professzionális szinten kitanult fiatalember segítse

disappointment among the Hungarians. Later on, in the 1860s, Austria, being threatened by Prussia, sued for a compromise with the Hungarians, a compromise which was accepted by their ruling class. As a result, a new state, called 'Austro-Hungarian/Dual Monarchy', was created, within which both the Austrian-Germans and the Hungarians were allowed complete freedom and autonomy in the conduct of their internal affairs. This agreement with Austria launched the Hungarians on an unprecedented course of economic and political progress. Within this framework, for the new Hungarian élite the mention of the possible Turkic (or Turkish) ancestry of the Hungarians became politically embarrassing, and possibly disruptive. For the uninitiated layman, 'Turkic' was the same as 'Turkish', the name of an empire that both Austrians and Hungarians had faced as their enemy in the not-so-distant past. Also, at least some Hungarians gradually came to share the Habsburg prejudice against anything Balkan or Asian, and the Austrians themselves preferred the Hungarians to have descended from humble fish-fat smelling people (Róna-Tas 1978a: 264), rather than from formidable Asiatic warriors. Among the Hungarians, those who sought explanation for their historical and linguistic origin outside the F-U paradigm were usually explicitly or implicitly registering their desire for a more autonomous Hungary. Therefore, research into the question of Turkish/Turkic ancestry could be constructed or interpreted as a form of protest against the political status quo. In the age of historical and literary 'Romanticism' and the growth of national consciousness, scientific research into the matter of ethnic and linguistic origins almost inevitably became affected by extraneous political considerations. Budenz and another relevant figure of the 'Ugric-Turkic battle', Pál Hunfaly (footnote: His real name was Paul Hundsdorfer (sic!) – helyesen: Hunsdorfer (S.P.)), were German[s]. It is easy to see that in such circumstances, they could have been politically motivated in their circumstances" (Marcantonio 2002: 52).

öt európai szellemű nagyszabású programjában, Reguly Antal Urálon túli gyűjtésének földolgozásában, s így a magyar nyelv rokonságának földerítésében. Az indogermán nyelvészetben és az orientalisztikában is jártas Budenz 1858-ban érkezett Magyarországra, azaz a Bach-korszak kellős közepén, amikor Poroszország, ahonnan a „burkus” német Budenz („[branden]burkus” < brandenburgi ~ porosz) idekerült, éppen fegyvereit élesítette, hogy néhány évvel később Ausztriának essen Königrätz-nél (1866). Ami tehát a kor tényleges politikai viszonyait és benne Budenz valószínűsíthető pártállását, illetve lojalitását illeti, semmiképp sem lehet őt abban az időben az osztrákok szekértolójának tartani. Azt is tudjuk róla, hogy Magyarországra jöttkor még ő is az orientális nyelvek és a magyar, köztük a török–magyar nyelvrokonság felé hajlott (mellesleg hajolhatott is, hiszen sem az esetleges török–magyar, sem a finnugor–magyar, sem másféle nyelvrokonság nem volt még módszeresen földerítve), és csak az időközben összegyűlt és nagyrészt általa földolgozott adatok győzték meg végtére a finnugor rokonság helytálló voltáról. Akinek azonban természetéhez tartozik a rögeszmés gyanakvás, attól azért elvárható volna, hogy a történeti helyzetre való figyelemmel tekintse őt az osztrákok ellenségének, sőt – ha már paranoiásak vagyunk, ne fékezzük a fantáziánkat! – a „burkus” németek kémjének, következésképp a velük ellenséges viszonyban álló osztrákok által elnyomott magyarok segítőjének. A tényekhez visszatérve azonban elégedjünk meg annyival, hogy Budenz előbb, még Göttingában, Nagy Lajos unitárius teológus hallgató, s általa a magyarok barátja lett, majd később Magyarországra jöve maga is magyarrá vált, de nem Poroszország titkos megbízásából, hanem mindenekelőtt Hunfalvy Pál személyének és távlatos terveinek köszönhetően, s ettől nem függetlenül a tudományos igazság szolgálatának érdekében.

Szerző nem tartja véletlennek azt sem, hogy a berlini fal ledöntését követőleg megszorodtak Magyarországon azok a kiadványok, amelyek a magyarnak az avarokkal, azaz a török népekkel való rokonítását, illetve e rokonítás újragondolását szorgalmazzák⁸. Az újra „megtalált” török (~ sumér, szittyá, hun) atyafiság hívei most az osztrákok helyett a szovjeteket/oroszokat vádolják a „halszag” rokonság „ránkkényszerítésével”, mellyel – így mondják – ugyanaz volt a céljuk, mint korábban az osztrákoknak: csökkenteni önbecsülésünket. Zárójelben jegyzem meg: önbecsülésünket nem kívülről – osztrákoktól, oroszoktól, akárkiktől – kapjuk, hanem belülről, még inkább felülről. Kérem azokat, akikre az öszzehasonlító nyelvészet érvei nem hatnak, hogy ugyan vegyék már szemügyre a

⁸ „In the last ten years or so, after the fall of the Berlin Wall, many publications have appeared that openly challenge the textbook position by reconsidering the Hungarian link with the Avars, the Huns and others, that is, the Turkic populations mentioned in the historical sources. Perhaps this is more than a coincidence”. Marcantonio 2002: 53–54.

finnek utóbbi 200, de akárcsak 50 évben nyújtott szellemi, társadalmi és gazdasági teljesítményét, akiket a történelem viharai csakúgy megpróbáltak, mint minket, vagy – a szabadság két világháború közti rövid intermezzójától eltekintve – a csak tízegynéhány éve szabad észtekét, akik még a mienkénél is szélesebb téreken találtak letelepedni, hogy a szemünk láttára születő (az izlandiak, Færöer-szigetiek, norvégok, svédek, dánok, finnek után) hetedik skandináviai nemzetről, az egykor „halszagúnak” minősített lapp atyafiakról és szellemi-társadalmi-gazdasági teljesítményükről ne is beszéljünk, és vessük össze ezeket Törökország vagy a Szovjetunió összeomlása után létrejött török nyelvű köztársaságok hasonló téren nyújtott teljesítményével...

Ezeknek az uráli nyelvrokonságot kétlő vagy éppen tagadó nézeteknek az okát tehát nem az összehasonlító módszer alkalmatlan voltában, hanem azon kívül, éspedig a magyar (mutatis mutandis, a finn) történelemben és a társadalmi fejlődésben, illetve az uralisztika és a turkológia (s még inkább, ami alá utóbbit besorolni szokták, az altajisztika) társadalmi kontrolljának a különbségében kell keresnünk. (Lotz Jánostól származik az a nézet, hogy az uralisztika két modern európai állam civilizált társadalma – a finn és a magyar – ellenőrzése alatt áll, míg a török, pláne az altáji nyelvekkel kapcsolatban nem beszélhetünk hasonló kontrollról.) Nem itt van a helye annak, hogy ezt a lényegét tekintve nem nyelvészeti, hanem társadalmi jelenséget tárgyaljuk, de Lotz felfogását a mostani helyzetre alkalmazva annyit elmondhatunk, hogy az utóbbi másfél évtized történései – a korábbi világ, benne a fölvilágosodás és abból következően a modern államrend maradványait is őrző „jégkorszak” elmúltával – lazítottak ezen a civilizációs kontrollon, amint ezt mindennapi életünk más téerein is van szerencsénk/szerencsétlenségünk tapasztalhatni sub titulo „balkanizálódás”. Ami az összehasonlító nyelvészetet, s annak általunk művelt szeletét, az uráli nyelvészetet illeti, tiszta szívvel jelenthetjük ki művelőikről – Hunfalvy Pál és Budenz József fent ismertetett esete alapján, és a magunk nevében is szólva –, hogy teljességgel ártatlanok mindabban, amivel tudományuk régi és új ellenzői vádolni szokták őket (pl. a hazaárulásban), mind pedig abban, hogy a magyar nyelv rokonsága és eredete iránt érdeklődő közönség nem jelentéktelen része nem hajlandó vagy képtelen érvelésük igazát elfogadni. A tudományos igazságról sem érzelmi alapon („nekem jobban tetszik ennek a rokonságnak a gondolata amannál”), sem többségi alapon, szavazással döntenéi nem lehet. A tudománytörténet tele van olyan esetekkel, amikor a fölismert igazságot sokáig nagyon kevesen, vagy éppen hogy egyedül vallották, és a többség ellenében is, halálos fenyegetettségben is kitartottak mellette. A társadalom többségének világszemléletét ma is folklorisztikus gondolkodás jellemzi, amelyet a diszkurzív gondolkodást megelőző fázisként tart számon a fejlődéslélektan. (Ezzel a gondolkodásmóddal új dolgokat fölfedezni nem lehet, a folklorisztikus világrendben ugyanis mindennek

előre kijelölt és megváltozhatatlan helye van.) A demokrácia „kitörésével” a folklorisztikus gondolkodású tömegek – tévesen – úgy értelmezhetik frissen nyert szabadságukat, hogy akár a tudomány kérdéseiben is illetékesek lehetnek nyilatkozni. Szerző által említett „sok publikációt, amely nyíltan megkérdőjelezi a kézikönyvek állásfoglalását”⁹ többek között ezért sem tudjuk elfogadni megfontolandó ellenérvnek, és egyszerűen negatív hangulatkeltést látunk benne az uralisztikával szemben.

Lássunk ezek után néhány ténybeli kifogást Marcantonio sok kifogása közül, amit ő az uráli összehasonlító nyelvészet két évszázada alatt produkált konstrukcióival és rekonstrukcióival szemben emelt. Szerző kétségbe vonja – szinte haladványszerűen – az ugor, a finnugor és az uráli nodus (~ alapnyelv) realitását. Kifogásolja magát az elnevezést: „the concept of the Uralic theory originated in an apparent similarity of proper names (*hungarus-Yugria* and *magyar-Mansi*)” és „the connection *hungarus-Yugria* is no longer valid in most modern textbooks, and the connection *magyar-Mansi* is made through a reconstruction that differs from the historically attested form and is linguistically ad hoc”.¹⁰ Az *ugor* elnevezés, csakúgy, mint a *finn-ugor* vagy az *ugro-finn* mesterséges csinálmány, amelyet Budenz és társai szemmeláthatóan az *indo-germán* mintájára (egy hely-, illetőleg egy hely- és egy népnév) kovácsoltak. A szamojéd nyelvcsaládot is magában foglaló *uráli* elnevezés, csakúgy, mint a rokon nyelveknek az *indo-germán*nál szélesebb körét jelölő, illetve pontosabb *indo-európai*, megintcsak kizárólag földrajzi névből, illetve nevekből áll, amely(ek) az alapnyelv egykori beszélőinek föltételezett lakóhelyére utal(nak). Annak a kérdésnek, hogy az *ugor* és az *onogur* etimológiailag összetartozik-e, vagy annak, hogy a magyarok idegen népeknél használatos neve az *onogur* népnévből származik-e vagy sem, Budenzék e terminológiai választásában nem volt jelentősége. Ebből a szempontból nézve csak az a fontos, hogy létezett *onogur* népnév (amely egy időben jelölte a magyarokat is), s hogy létezett *Ugria~Jugria* helynév. Számomra szenzációnak hat Szerzőnek az a forrás megjelölése nélkül tett kijelentése, hogy: „Between the 15th and 17th centuries, a belief arose that Hungarian is closely related to Vogul and Ostyak, that is, the 'Ugric' people”,¹¹ minthogy ez az eddig tudottnál több évszázaddal korábbra tenné a (finn-)ugor nyelvrokonság gondolatának a megsejtését. Ami a *magyar-mansi* etimológiát illeti, erről Szerző lekicsinylően azt írja: „some of the people living in the Yugrian area called themselves Mansi, a name which, to the lay ear, resembles magyar”.¹² Véleményem szerint éppenhogy vajtűfűlű szakmabélinek kellett lenni annak meg- és be-

⁹ Marcantonio 2002: 54.

¹⁰ Marcantonio 2002: 6.

¹¹ Marcantonio 2002: 31.

¹² Marcantonio 2002: 31.

látásához, hogy a vogul szóbelseji *-ns-* nek (még pontosabban *-ńś-*nek) a magyarban *-gy-* felel meg (ahogy egyéb hasonló példák, mint vogul *ăńśâr* ~ magyar *agyar*, vogul *kõńś* ~ magyar R. *húgy* 'csillag' mutatják), továbbá az uráli és magyar nyelvészetben való nagyfokú járatosság (másképpen: professzionalizmus) volt szükséges ahhoz, hogy észrevehető/föltételezhető legyen, hogy a magyar szó egykor összetett volt (*magy+ar* < *er*). Általában téves Szerzőnek az a megközelítése, hogy az uráli/finnugor/ugor rokonság gondolatát a fölfedező (Castrén, Budenz, Donner és társaik) a nyelvi hovatarozásról sok esetben semmit sem mondó népnevekre alapozták. Gondoljunk például az etimológiai szempontból félrevezető *francia*, illetve *frank* és *tót* népnevekre, amelyek eredetileg germán nyelvű népeket jelöltek a mai latin és szláv nyelvű népek helyett. Ezek legjobb esetben is csak figyelembe veendő adatként szerepeltek a nyelvhasználatban, mert a nyelvrokonság gondolatát példákra, méghozzá az elszórt egyezéseken túlmenő szignifikáns tömegű példára alapozták.

Ez az a kifejezés, amely alkalmat ad arra, hogy fölhívjuk a figyelmet Szerző koncentrált támadására, amelyet az uráli nyelvrokonság gondolata ellen indít könyve 5. fejezetében (*False matches or genuine linguistic correlations?*). Minden bizonnyal ez az a fejezet, amely a legtöbb figyelmet érdemli újszerűségénél fogva, és így a legnagyobb erőfeszítést is követeli a szakma művelőitől. Szerző három szemantikai csoportot választ ki, méghozzá olyat, amelyet a szakmabéliek, köztük – kelletlenül – maga Szerző is, az uráli nyelvrokonság vitathatatlan bizonyítékainak tartanak: az 1-től 10-ig terjedő számnevek, a főbb testrésznevek *UEW*-ben¹³ föllelhető csoportját, valamint Janhunen 94 legjobb etimológiáját az Uralilaisen kantakielen sanastosta [Az uráli alapnyelv szókincséről] 140 etimológiájából¹⁴ annak megállapítása céljából, hogy a nyelvek közötti etimológiai megfelelések vajon valóságosak-e, avagy pusztán véletlen, s éppen ezért hamis egyezések (*false matches*).

Az 1-től 10-ig terjedő számnevekre vonatkozóan a statisztikai műveleteket előkészítendő Szerző nagyvonalúan tovább redukálja a korpuszt, ami nyilvánvalóan befolyásolja a végeredményt. Az itt következő bekezdésben bemutatom, hogyan teszi ezt, továbbá azt is, hogy ez milyen mértékben torzítja el az általános képet. Az 1-től 10-ig terjedő számnevek csoportjából – idézi Szerző Janhunent¹⁵ – tulajdonképpen csak két etimonban koncentrált három jelentés, a '2' és az '5', illetve '10' jelentésű tartható alapnyelvi rekonstrukciónak. Két elemből álló korpuszt tovább redukálja Szerző azzal, hogy az '5', illetve '10' jelentésű másik etimon szókezdő **w* mássalhangzóját, tekintettel arra, hogy a

¹³ Rédei 1986–2000.

¹⁴ JSFOu 77. 219–274.

¹⁵ Reconstructing Pre-Proto-Uralic typology spanning millennia of linguistic evolution. *C9IFU* 1:59–76.

magyarban hiány, \emptyset képviseli, kizárja számításaiból: „(...)in order to obtain statistically consistent results, a \emptyset must be treated as if it is not a match”.¹⁶ Ezek után nem csodálható a végkövetkeztetése: „What this analysis does [not] show (...) is that this (limited) data does not constitute scientific evidence in favour of this relationship, because the correspondances might in all probability have occurred by chance”.¹⁷ Megjegyzésem ezzel kapcsolatban az, hogy a korpusznak itt látott redukciója ellentétes a strukturális nyelvészetnek azzal a tételével, hogy a nyelvek nagymértékben élnek a zérus jellel,¹⁸ s ennek a szinkronikus jelenségnek van diakronikus vetülete is. A \emptyset tehát statisztikailag nem eliminálható elem, s ha belőle több van, amire Szerző hivatkozik, akkor még kevésbé, hanem indexekkel kell ellátni (\emptyset_1 , \emptyset_2 , \emptyset_3 ...é.i.t.), és úgy kell számolni velük. Továbbá: az első öt vagy tíz szám nevét egységként, egészben kell szemlélni, nem pedig atomisztikusan, darabonként. Ha az első nagy egészet, a '20' jelentésű számnevet, amely az 'ember' jelentésű szó etimológiájához tartozik, kihagyjuk is a tárgyalásból, az azért gyorsan kiviláglik, hogy a finnugor csoportban '5', a szamojédban '10' jelentésű **witte* ~ **wixte* ~ **witti* ~ **witi* igenis szignifikáns rekonstruktum, amennyiben az ujjal való számolás technikájára figyelve észrevehetjük, hogy benne egy **wi-* 'végső, utolsó' (vö. finn *vii-me*, magyar *vé-g*) jelentésű tö rejtezik (amely a kézen való számoláskor a finnugor nyelvekben az egyik, a szamojéd nyelvekben mindkét kéz 'utolsó' ujját jelzi). Az '5' és '10' jelentésű számok jelentősége abban áll, hogy ezek viszonyítási pontok, amelyhez képest kapja meg jelentését több szám. Pl. az 5-höz képest a 6, ugyan más-más hangalakban a finnugor és a szamojéd nyelvcsaládban, de egyaránt 'hat > hatol > áthatol > (vízen) átmegy > (egyik kézről a másikra) átmegy' jelentéssel, vagy a '10' jelentésű szám, amelyhez képest határozódik meg szubtraktív módon, pl. a finnben, a '8' és '9', azaz *kahd-e-k-san* '2 a 10-ből' és *yhd-e-k-sän* '1 a 10-ből'. Anélkül, hogy részletekbe mennék, jelzem, hogy a magyarban az első tíz számból csak kettőnek, a '7' és a '10' jelentésű számnak, a finnben pedig csak egynek, a '7' jelentésű számnak a neve idegen (indoeurópai) eredetű, bár e két nyelvben csak öt-hét szám (['1'], '2', '3', '4', '5', '6' és ['9']) vezethető vissza az uráli alapnyelvre (köztük [] jelzi, hogy nem tökéletes az átfedés). Vannak köztük olyanok is, pl. a '8' a magyarban, amely csak az ugor nodusra, vagy a '10' a finnben, amely csak a finn–volgai nodusra vezethető vissza.

Általában is elmondható, hogy Szerző túlságosan is nagy jelentőséget tulajdonít a százalékokban mérhető számszerűségnek, mint bizonyító erejű érvek a nyelvrokonság elfogadásában/elutasításában. Kétségtelen tény, hogy minden rokonítási kísérletben szerepel az adatok (etimológiák) statisztikailag szignifikáns

¹⁶ Marcantonio 2002: 138.

¹⁷ Marcantonio 2002: 139.

¹⁸ Id. Jakobson 1940.

vagy kritikus tömege, de többnyire csak árnyékszerűen, s anélkül, hogy azt számszerűen bárki is meghatározta volna. (Ebben a vonatkozásban azonban megjegyzem, hogy a rokonítási „kísérletek” között számszerűségükben is messze kiemelkednek a finnugor/uráli etimológiák, azaz ilyen nagyszámú más – azaz sumér, hun, avar, török és egyéb, nem finnugori/uráli irányultságú – etimológia nincsen.) Miután Szerzőnek sikerül a tárgyalandó korpuszt – ahogy láttuk főntebb a tízes számsor esetében – radikálisan redukálni, a statisztikailag szignifikáns/kritikus tömeg néhány, véletlenszerűnek minősített egyezésre csökken, melyből könnyedén jut el az uráli nyelvrokonságra nézve lesújtó konklúzióhoz: „one cannot rely on these etymologies to prove a linguistic relationship, because the number are likely to have occurred by chance alone”.¹⁹

Recenzensnek nem sikerült a testrésznevek csoportján, illetve az *UEW* anyagán végzett statisztikai/valószínűségszámítási műveleteket követnie, s így ellenőriznie Szerzőnek azt az állítását, hogy legtöbb esetben a szóbanforgó etimológiák alkotta korpusz számossága belül marad az ún. *hamis egyezések* (*false matches*) körén, azaz nem éri el a rokonság bizonyításához szükséges szignifikáns/kritikus tömeget. Ennek az ódiumát Recenzens magára vállalja, mindazonáltal kénytelen fölhívni a figyelmet arra, hogy a korpuszok előkészítésének eredményeképp kivétel nélkül mindig radikálisan csökkent az összevetendő adatok száma, ami megerősíti Recenzensnek azt a főntebb már jelzett gyanúját, hogy Szerző túlságosan nagy jelentőséget tulajdonít a mennyiségnek.

Szerző érdemének tartom, hogy figyelmét nem kerülték el a szakma újabb eredményei, s számon tartja az Abondolo-Tálos-féle magánhangzó körforgás modelljét,²⁰ Helimski fokváltakozás-elméletet följújtó elképzelését,²¹ Häkkinennek a családfa helyett javasolt bokor-hasonlatát,²² Honti obi-ugor és Sammallahiti uráli, inkluzíve ugor nodus rekonstrukció-kísérleteit,²³ Janhunennek az x-faktorra vonatkozó elméletét.²⁴ Szerző ezeknek nem tulajdonít különösebb jelentőséget, noha ezek az utóbbi két évtizedben született írások véleményem szerint külön-külön is olyan kontribúciók, amelyek radikálisan megújították az urálistikát, és általuk a korábbinál lényegesen pontosabb képet kaphatunk az uráli nyelvcsalád állapotváltozásairól. Hadd hívom itt föl Szerző figyelmét Abondolo – véleményem szerint – találó megjegyzésére, amely az ugor nodus rekonstrukciója nehézségeinek okára mutat rá: „Hungarian, Mansi and Khanty are the sole survivors of what is here seen as the core, i.e. most central and innovating

¹⁹ Marcantonio 2002: 152.

²⁰ Marcantonio 2002: 88.

²¹ Marcantonio 2002: 83.

²² Marcantonio 2002: 60.

²³ Marcantonio 2002: 70.

²⁴ Marcantonio 2002: 71.

region, of Uralic linguistic and cultural space; we would expect languages in such a central, innovating position to undergo relatively rapid changes, even upheavals, in their phonological and lexical makeup. Put another way: had we no records of Latin, Romance would be more difficult to reconstruct on the bases of French than of Romanian and Portuguese”.²⁵ Szerző az uralisztika „po-harát” félig üresnek (vagy annak sem) tartja, én pedig félig telinek (vagy még annál is többnek).

Hasonlóképpen különbözik a véleményünk a régiekről, az „alapító atyákról” is. Szerző kicsinyli Sajnovics, Gyarmathi, Castrén, Reguly, különösképpen pedig Budenz és Donner teljesítményét,²⁶ én viszont – gondolom sokkal egyetemben – nagyra tartom, sőt zseniálisnak azt a főntemlített kutatók megsejtette, az idő homályából csak lassanként kibontakozó alakzatot, amelyet hol ágas-bogas fának, hol bokornak látunk, s uráli nyelvrokonságnak nevezünk. Az uráli összehasonlító nyelvészet egész története úgy fogható föl, mint ennek a zseniális vízió-nak, ennek a kollektív öntudatlanban régóta rejtező képnek a ráció eszközeivel való megragadása és a tudat fölszínére való emelése.

Angela Marcantonio valószínűleg az egyetlen az uráli nyelvészek között, aki egészében és részeiben is tagadja ennek a vízió-nak a produktív voltát. A nyelv-rokonság eszméje nem független a kortól, amelyben fogant és fejlődésnek indult, sem annak uralkodó fölfogásától, a hegeli abszolút szellem kibontakozásának ké-pétől. A XIX. század nagy nyelvészeinek, a nyelvcsaládok megalkotóinak alakját szinte isteni fény ragyogja be, hiszen ők addig nem látott „új világok” terem-tői, de legalábbis felfedezői. Isteni jellemzőjük, hogy nem részletekkel bíbelődnek, hanem az egész-szel vannak elfoglalva, mindig az egész lebeg szemük előtt. Sze-rencsésnek mondhatjuk magunkat mi, magyarok, mert ennek a hegeli fölfogás-nak a nyelvrokonság képe mellett van nálunk egy művészi megvalósulása is: Madách Imre grandiózus történelmi látomása, az 1861-ben befejezett *Az ember tragédiá-ja*. A Tragédiának drámai feszültséget éppen a Teremtés és a Tagadás szembenál-lása ad (vö. hegeli tézis – antitézis). (Mint szellemtörténeti és benne az uráli ösz-szehasonlító nyelvészet magyarországi történetében jelentőséggel bíró kronológi-ai tény-t jegyezzük meg itt, hogy ugyanebben az évben kerül Budenz József Szé-kesfehérvárról Pestre, az Egyetemi Könyvtárba, s választják meg az MTA levele-ző tagjának.) Ádám a teremtett világot a luciferi tagadáson keresztül ismeri meg, s ennyiben a Tagadás a megismerés nélkülözhetetlen mozzanata:

Az Úr *S te Lucifer, hallgatsz, önhittén állsz,
Dicséretemre nem talál-sz-e szót,
Vagy nem teszik tán, amit alkoték?*

²⁵ Abondolo 1998:7.

²⁶ Marcantonio 2002: 37–46.

Lucifer *S mi tessék rajta? Hogy néhány anyag
 Más-más tulajdonokkal felruházva,
 Miket előbb, hogysem nyilatkozzanak,
 Nem is sejtettél bennök, úgy lehet,
 Vagy, ha igen, másítani nincs erőd,
 Néhány golyóba összevissza gyúrva,
 Most vonzza, űzi és taszítja egymást,
 Néhány féregben öntudatra kél,
 Míg minden megtelt, míg minden kihült,
 És megmarad a semleges salak.*

Angela Marcantonio nem nélkülözi azokat az intellektuális képességeket – elemző, áttekintő és rendszerező készség –, amelyeket az isteni teremtés attribútumaival, s így a félistenekkel (~ alkotó nyelvészekkel) közös tulajdonjegyekkel szoktunk azonosítani. (Az uralisztika ma belátható egész horizontja, a *References* címszó alatt található csaknem 700 cím a könyv vitathatatlan nagy értéke.) Valami azonban mégis hiányzik nála, ez pedig a megismerendő tárgy iránti jóindulat – Marcantonio munkáját az uralisztika görbe tükrének látom, amelyben az egész szakma szinte minden fontos mozzanatát fölismerni vélem, csak éppen eltorzítva, s e torzulás oka véleményem szerint éppen az imént említett hiány. Madáchsal folytatva:

Lucifer *Méltó-e ilyen aggastyánhoz e
 Játék, melyen csak gyermekszív hevülhet?
 Hol sárba gyúrt kis szikra mímeli
 Urát, de torzalak csak, képe nem;
 Végzet, szabadság egymást üldözi,
 S hiányzik az összhangzó értelem –*

Az Úr *Csak hódolat illet meg, nem bírálat.*

Lucifer *Nem adhatok mást, csak mi lényegem
 Az ember tragédiája. Első szín*

Nincs mit hozzátennünk a Madách-elképzelte jelenethez. Bízunk benne, hogy Ádám és Éva majd eldönti, mit fogad el a Teremtésből, s hogyan egyeztetni össze mindezt a Tagadással, melynek eredményeképp Angela Marcantonio antitézise is megtalálja majd helyét a jövő generáció komparatív nyelvészetet megújító szintézisében.

IRODALOM

ABONDOLO, Daniel

1998 *The Uralic Languages. Introduction*. London

JAKOBSON, Roman

1940 Das Nullzeichen. *Bulletin de Cercle Linguistique de Copenhague IV*: 12–14. København

LOTZ János

1956 Etymological connections of magyar 'Hungarian'. *For Roman Jakobson*

1963 A magyar szó etimológiájának kérdéséhez. *Nyelvtudományi Közlemények LXV*. 385–389.

1975 *Szonettkoszorú a magyar nyelvről*. Budapest

MARCANTONIO, Angela

2002 *The Uralic Language Family. Facts, Myths and Statistics*. Publications of the Philological Society 35. Blackwell Publishing Oxford UK & Boston USA.xxiii + 335 l.

RÉDEI Károly (szerk.)

1986–2000 *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Budapest

RÓNA-TAS András

1996 *A honfoglaló magyar nép*. Budapest

Péter Simoncsics

COMMENTS ON A BOOK BY ANGELA MARCANTONIO

Angela Marcantonio: *The Uralic Language Family. Facts, Myths and Statistics*.

(Publications of the Philological Society 35. Blackwell Publishing 2002, Oxford UK & Boston USA.xxiii + 335 pp)

The corpulent book of 10 chapters is a unique work of Uralic comparative linguistics in as many as three different respects. First of all, because it is not simply a review on the present situation of Uralic studies but, at the same time, it is also an overview of the history of the discipline. Secondly, it is written by one author, in contrast to other, similar, recently published works of a wide spectrum – like the reference book edited by Denis Sinor and Daniel Abondolo – which are books of collective authorship. That is why it is not an overstatement to claim that it is a heroic undertaking. In the third respect, it is an unprecedented work because it throws down the gauntlet to the whole field of comparative Uralic linguistics, which is unusual from an insider of this professional field. Right on the first page of his book, the author tosses the following statement into the readers' face: "*The detailed analysis which is carried out in this book has uncovered a total absence of scientific evidence in favour of the notion that the Uralic languages form a language family, that is, a genetically coherent group of related languages. Therefore, in short, I shall conclude that Uralic is not a valid node.*"

Lutz Röhrich **1922–2006**

A freiburgi Albert Ludwig Egyetem híres professzora, a világhírű folklorista, számos egyetem díszdoktora. Lutz Röhrich 2006. december 28-án elhunyt. A német folkloristák között talán őt tekinthetjük a néprajz különböző területeit egy egységben látni képes tudósok utolsó képviselőjének, aki a népköltészet, népszokás és ezzel összefüggő etnográfiai kérdéseket a maga teljességében történeti mélységben, modern társadalomban továbbélő formájában tudta bemutatni. Rendkívül alapos műveltségével, széles körű tudása alapján új kutatási területeket nyitott, és így mesekutatóként, parömiológusként, szokáskutatóként, tudománytörténésként tartják számon.

Lutz Röhrich 1922-ben született Tübingenben, és számos kutatása ehhez a vidékhez kötötte. Már egyetemista, amikor a Wehrmacht parancsára előbb francia, majd orosz területen harcolt, mígnem súlyosan megsérült s egyik lábát veszítette el. 1945-ben német-latin szakon kezdte egyetemi tanulmányait kiegészítve, történeti, zenetörténeti stúdiumokkal. A PhD disszertációját a sváb néphitről készítette. Modern, új szempontokat történeti mélységben tárgyaló kötete a „Märchen und Wirklichkeit” 1954-ben jelent meg. Ezzel a munkájával rövid időn belül világhírűvé vált, mivel a folklórt modern diszciplinává tette. Már akkor együttműködött Rolf W. Brednich, Leander Petzold, Hannjost Lixfeld mesekutatókkal, a népköltészet későközépkori elbeszéléskultúrájában fellelhető előzményeinek feltárására, illetve az elemek továbbélésének bizonyítására.

1967-ben hívták meg a freiburgi egyetemre, ahol élete végéig, 40 évig tanított nyugdíjba vonulása után is töretlenül. Freiburgban működik a Deutsches Volksliedarchív, melynek anyagát ismerve és munkatársakkal együttműködve megszerkesztette a népdalkutatás kézikönyvét (Handbuch des Volksliedes I–II. 1963/75). Ezzel egyidőben készítette el a közmondás-lexikont (Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. 1973.), amelynek új, bővített kiadásával nyerte el Chicagóban a Folklór-díjat. A vicc tudományos kutatása is az ő nevéhez fűződik (Der Witz 1977.). Ezzel kapcsolatban hadd említsek meg egy humoros botrányt. 1969-ben a Bukarestben tartott ISFNR Kongresszuson tartott előadásában példaként mondott politikai viccek hallatára tiltakozásul a szovjet delegáció tüntetően kivonult a zsúfolásig telt kongresszusi teremből. Ezzel politikai kérdést kreáltak az eseményből, hivatalos közleményben imperialista tudománynak bélyegezték a folklórt.

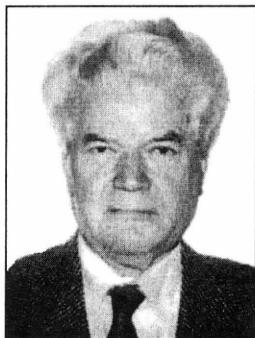
A mesekutatói munkásságának nélkülözhetetlen darabjait olvashatjuk az Enzyklopädie des Märchens szócikkeiben. Példamutatóak ezek a rövid kis tanulmányok művelődéstörténeti összefüggések, történeti adatok feltárását illetően. Az Ádám és Éva szócikk például a hasonló című egy könyv summázatát tartalmazza. A Grimm testvérek örökségét új kutatási módszerrel mutatta be, és kritikai kiadásban tette közzé a kéziratban maradt anyagot éppen úgy, mint a közismert könyveket. Eredményeiért 1985-ben a német folkloristák között nagyra becsült Grimm-díjat érdemelte ki. A mesetémák képi ábrázolásait tudományos érveléshez használta, és megalapozta az interdiszciplináris kutatást.

Lutz Röhrich kiváló szervezőkészséggel rendelkezett. Nemcsak kézikönyvek közös szerkesztését vállalta, hanem munkaközösségeket irányított, és tudós társaságok megszervezése fűződik a nevéhez. 1959-ben egyik kezdeményezője volt a mesekutató társaságnak Kielben, és az ISFNR alelnöke volt 1979–89 között. Sosem mulasztotta el az ISFNR kongresszusokat, előadásai mindig reprezentatív helyet kaptak. Életre hívója volt az ISFNR Elméleti Bizottságának, amit tíz éven át elnökként irányított. Ezzel egyidőben vezette, és tanácsaival támogatta a kortársi mesemondók társaságát Németországban, melynek népszerűsége igen jelentős mind a mai napig.

Rendkívül sok könyvet, folyóiratokban megjelent cikket írt, amelyről a legutóbbi összegzés 1999-ben készült, és a 75. születésnapjára Freestschriftben található. Tudománytörténeti, módszertani írásai révén hatása igen jelentős a 20. századi folklorisztikai kutatás egész területén nem csak hazájában, hanem az egész világon. Nemzetközileg magasan tisztelt kutatót több egyetem tiszteletbeli professzorának hívta, és a világ szinte minden folklór tanszékén nagy tisztelettel fogadták előadásait USA-ban Kanadában, Japánban, Buenos Airesben. Akik személyesen ismerhették a híres professzort szíves emberként, kellemes kollégaként, igényes kutatóként, jó barátként, népszerű tanárként szerethették őt, valamint a minden bajban, munkában mellette álló feleségét, Ingridet. Luth Röhrich tudósi érdemei maradandóak, ezernél is több publikációjában lefektetett tényközlései, adatfeltárásai nélkülözhetetlenek nem csak a folkloristáknak, hanem a népi kultúra iránt érdeklődőknek.

Kríza Ildikó

Papp József **1928–2007**

A magyar néprajztudomány köztiszteltben álló egyetemi oktatója, tudós kutatója, Papp József 79 éves korában távozott közülünk. Mély megrendüléssel álltunk ravatalánál, egykori tanítványai, kollégái és barátai. Tartalmas, gazdag ívű életpályájának utolsó évtizedeiben szoros munkakapcsolatban, sőt meleg barátságban álltam vele. A kezdet még az egyetemi évekre nyúlik vissza. Amikor 1951-ben elkezdtem tanulmányaimat a Kossuth Lajos Tudományegyetemen, Papp József akkor vette át történelem-földrajz szakos diplomáját. Akkor távozott az egyeterről, amikor én beléptem a falai közé. Először a vele

végzett debreceniektől hallottam róla, Gunda professzor is emlegette, mint kedves tanítványát. Tanársegéd vagy adjunktus voltam, amikor találkoztunk. Ő már akkor neves személyisége volt az Eötvös Loránd Tudományegyetemnek. A „nagy Tutus” (Ortutay Gyula) legközelebbi munkatársa, „jobb keze”, nyugodtan mondhatjuk, bizalmas barátja volt. A magyar néprajztudomány nagy tekintélyű személyiségével való szoros kapcsolata nem változtatott egyéniségén. Csendes, szerény, halk szavú, rendkívül szimpatikus tanárként ismertem meg. Ma is úgy jellemezhetem, mint évtizedekkel ezelőtt.

Papp József 1928. november 10-én született Tiszacsegén. Anyai ágon egykor jobbágytelken megülő, „hétszilvafás” nemes Paptavasi Vígh, apai ágon pedig az uradalmakban és a Hortobágyon pásztorságot vállaló, zsellér sorsú, Csáti Papp családok leszármazottja. Az ősök Csegéhez kötődnek, ám a Papp család ragadványneve sejteti, hogy a török utáni migráció során – talán a XVIII. század elején – Mezőcsát városából sodródhattak Csegére.

Az elemi iskola négy osztályát szülőfalujában járta ki. Majd a tanítók rábeszélésére, mint a regénybeli Nyilas Misi, a kevés pénzü szülők, őt is a Debreceni Református Kollégiumba vitték tanulni, ahol 1947-ben érettségizett. A néprajz iránti érdeklődése formálódásában – a családi hagyományokon túl – meghatározó szerepe volt annak a Csenki Imrének, aki a híres Kollégiumi Kántusba őt is felvette, és azzal a feladattal bízta meg, hogy otthon a nagyszülőktől népdalszövegeket gyűjtsön.

Egyetemi tanulmányait 1947-ben kezdte a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen történelem-földrajz szakán, ahol középiskolai tanári diplomát szerzett. Tanulmányai során megmaradt a néprajz iránti érdeklődése. Akkor még néprajz szakos képzés nem lévén, N. Bartha Károly, majd pedig Gunda Béla előadásait látogatta rendszeresen.

Az elsők között (Béres András, Janó Ákos, Nagy Benjámin, Varga Gyula) tagja lett az 1949-ben megalakult Néprajzi Intézetnek, a néprajzi terepmunkára felkészítő szemináriumnak. Részt vett a Gunda professzor vezette gyűjtőutakon a Hegyközben, Szatmárban és a Hortobágyon.

Az egyetem elvégzése után, 1951. július 1-jével a Vallás- és Köznevelési Minisztérium Egyetemi Főosztályára nyert kinevezést történelem és néprajz referensként. Majd 1952 őszén – saját kérésére – áthelyezték az Eötvös Loránd Tudományegyetem frissen alakult, Tálasi István vezette Tárgyi Néprajzi Tanszékére. Még ugyanebben az évben megbízták a Bölcsészettudományi Kar Dékáni Hivatalának vezetésével, 1953-ban pedig szolgálatátételre a Rectori Hivatalba rendelték, amelynek később (1957-től 1979-ig) a vezetője volt. Ez a váltás törést jelentett szakmai előrehaladásában. Az időigényes adminisztratív egyetemvezetői feladatok mellett kezdett el foglalkozni az egyetemi hagyományok feltárásával, melynek eredményeként több tanulmánya jelent meg pl. A néprajz oktatás története a tudományegyetemen, majd pedig az egyetemi berkekben bestsellerré vált *Hagyományok és tárgyi emlékek az Eötvös Loránd Tudományegyetemen* című könyve került kiadásra. Ugyancsak népszerű volt húsz éven át az általa írt és szerkesztett, havonta megjelenő *Egyetemi Tájékoztató*, a „Papp-cejtung”.

A rektori hivatal vezetésétől, amelyet mindig csak átmeneti állapotnak tekintett, nehezen tudott megválni. Ám oktatói státusza mindvégig a tanszékhez kötötte. Hivatali munkáját egyetemszerte elismerték. Erről több kitüntetés is tanúskodik, melyek közül csak a Pro Universitate kitüntetést említjük, amelyet az ELTE Tanácsa „az egyetem szolgálatában szerzett kimagasló érdemei elismerésül” adományozott számára.

A hivatali munka mellett szerezte meg 1960-ban néprajzból a bölcsészdoktori fokozatot. Disszertációja, mely a szülőfölddel foglalkozik, *Tiszacsege* címen 1967-ben jelent meg.

A szakmai munkához való teljes visszatérését jelentette a történelem (néprajz-) tanulmányok kandidátusa fokozat megszerzése 1980-ban, amikor egyetemi docenssé is kinevezték. Fő feladatának a terepmunkával összekötött néprajzi kutatásmódszertan oktatását tekintette. Kutatási területként kiválasztott Közép-Tisza vidéki, Heves-Borsodi nyílt ártéri és hortobágyi Tisza-mente a néprajzi adatgyűjtés még alig érintett területének számított. A budapesti néprajz szakos hallgatói körében elhíresült és ma is emlegetettek az általa vezetett gyűjtési gyakorlatok, ahol nívódíjas, hallgatói, tudományos diákköri dolgozat is született.

Oktatói munkáját több kitüntetéssel is elismerték, kétszer kapta meg pl. az Oktatásügy Kiváló Dolgozója és a Munka Érdemrend kitüntetésekét.

Közkedvelt oktató volt, akit a politikailag már kritikussá vált 80-as évek közepén, a hallgatók választottak az ELTE Budaörsi úti Kollégiumainak (jogász, bölcsész és TTK-s kollégiumok) élére főigazgatónak.

Sikeres oktató és kollégiumi vezető, amikor – mindenki meglepetésére – 1988-ban, 60. évét betöltve, nyugdíjazását kérte, majd budapesti lakását feladva, hazaköltözött Tiszacsegére. Ennek egyetlen oka volt: a szülőföldhöz való ragaszkodás és a tájon elkezdett kutatások folytatása. Szülőfaluja is visszafogadta, hiszen őt választották meg a község első díszpolgárának (1993), az 1994. évi helyhatósági választások során pedig képviselő lett.

Papp József a szülőföld vonzásában élt. Tanulmányai, cikkei mind-mind szülőfalujának, Tiszacsegének és környékének történetével és néprajzával foglalkozik. Első jelentős munkája is Tiszacsegéről jelent meg. A kötetet elsőik között dedikálta nekem 1967. augusztus 29-én. Meghatódva olvastam bevezető sorait, amelyek az én érzéseimet is kifejezik falum és szülőföldem iránt. Idézem ezeket a líraian szép mondatokat. „Falum nevét valahányszor leírom, újságban olvasom, vagy a rádióban hallom, különös érzés kerekedik bennem; másnak bizonyára semmit nem jelentő név, engem mindig nosztalgiával tölt el. Gyerekkorom kedves emlékei: a Tisza lány füzesei; a Hortobágy tikkadt, agyonperzselt tája, az első tavaszi zápor után támadt földillat, a csordakavarta poros nyáresték, disznóperzseléskor rőtfenyű téli reggel, s emberek, gyerek szemmel mindig öregnek, fáradtnak láttak, munkából haza baktató régi emberek jutnak eszembe.”

Papp József megannyi munkájában a szülőföldre, arra a tájra és azokra az emberekre emlékezik, akik az országnak azon a „talpalatnyi helyén küzdöttek a létért, s hőiesen helytálltak a történelem nagy viharaiban”. Első munkáját követően további kötetek láttak napvilágot Tiszacsegéről és a Tisza menti falvak néprajzáról.

Nagy örömmel vettem, amikor a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékére – már nyugdíjasként – 1990-ben elfogadta meghívásomat. Tudományos kutatási tervei közt első helyen szerepelt Tiszacsege történeti néprajzi monográfiája. Hatalmas anyag volt már akkor a birtokában. Felajánlottam az Ethnica sorozatban való megjelentetését, és megtiszteltetésnek tekintem, hogy a közel négyszáz oldalas kötetben szerkesztőként szerepel a nevem. Ez a munka példája és mintája a történeti szempontú néprajzi falumonográfiának. Ez a mű folytatása az 1967-ben megjelent kötetnek.

Papp József rendkívüli munkabírásu volt. Oktatói munkája mellett nagy intenzitással végezte tudományos kutató programját. Megírta Tiszabábolna történetét és a néprajzát. Ez a falumonográfia egy sorvadó községnek állít emléket. Az azonosságtudat erősítését szolgálja a sajtóságos tárgyi kultúrájú Tiszavalkóról

és Tiszadorogmáról, a „vesszős” faluról szóló könyve is. Ezt a munkáját így dedikálta nekem: „Ujváry Zoltán kedves barátomnak mindhalálíg tartó nagyrabecsüléssel és szeretettel: Jóska.”

Életpályájának utolsó szakaszában nagy lelkesedéssel fogott a Hortobágy néprajzában a megírásához. Terepkutatást végzett, levéltárban kutatott, archívumokat nézett át, hogy minél alaposabb kötet kerüljön a szakemberek kezébe. A monográfia elkészült. Megjelentetésre vár. Papp József emlékét ez a mű is megőrzi.

Ujváry Zoltán

Juhász Zoltán: A zene ősnyelve. A magyar népzene rendszerének és eurázsiai kapcsolatainak vizsgálata mesterséges intelligenciákkal és más matematikai módszerekkel. Frig Kiadó, 2006. p. 255.

Paksa Katalin

A szerző Phd fokozattal rendelkező kutatómérnök az MTA Műszaki Fizikai és Anyagtudományi Kutatóintézetében, mellette népi furulyát és dudát tanít az Óbudai Népzenei Iskolában és a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem most megnyíló népzene szakán. E hangszereket maga is művészi színvonalon szolgáltatja meg, gyakran szerepel népzenei rendezvényeken, mint a táncházmozgalom köréből indult előadóművészek egyik legkiválóbbika. A hangszerjátékot falusi „mesterektől” tanulta, széleskörű népzene-gyűjtői-kutatói tevékenységének pedig olyan kiadványokat köszönhetünk, mint „Kukucska Ernő nógrádi dudás és furulyás hagyatéka” című munkája vagy „Az utolsó dudás” című könyve, melyben Pál István nógrádi pásztor zenei örökségét tette közzé (Magyar Művelődési Intézet, 1994, 1998). Az „A duda, furulya és a kanásztülök. A magyar hangszeres zene folklórja” című gyűjteményes kötetben két fontos tanulmánya szerepel: „Magyar pásztorfurulyások és hangszereik” és „Magyar furulyások játékanak néhány sajátossága” (Szerk. Agócs Gergely. Planétás, 2001). Számítógépes elemző és összehasonlító vizsgálatiról 2000 óta publikál rendszeresen a Journal of New Music Research-ben, egy magyar nyelvű tanulmánya a Vargyas Lajos 90. születésnapjára készült kötetben jelent meg: „Szigetek és nagy szárazföldek a változatok tengerén. A magyar népdaltípusok kapcsolatainak vizsgálata egy sokdimenziós euklideszi térben” (In: Az Idő rostájában. I. Szerk. Andrásfalvy Bertalan, Domokos Mária, Nagy Ilona. L'Harmattan, 2004). Juhász Zoltán legújabb könyvében immár Euráziára kiterjesztve folytatja számítógépes kutatásait a magyar anyagra kidolgozott módszerével.

A bevezetés a zene és a matematika lényegi kapcsolatáról szól, melyet már az ókori görögök fölismertek, és melyet korunkban a számítógép új lehetőségei hasznosítanak a zene mélyebb összefüggéseinek feltárásában. Ehhez Juhász Zoltán olyan algoritmust szerkesztett, mely a számítógépbe vitt kottákhoz megkeresi a gépi adatbázisban tároltak közül a hasonlókat, és ezeket térbeli „pontfelhő”-ben jeleníti meg. Módszerének csak lényegét mondja el a főszövegben, mivel a matematikában járatlan olvasókat sem akarja elriasztani, az érdeklődő azonban pontos leírást talál róla a könyv függelékében.

„A magyar népzene modellezése” című nagy fejezet ismerteti a magyar adatbázist, melynek tartalma 2323 dallamtípus (a Zenetudományi Intézet népzenei típusrendjének katalógusa), továbbá Juhász Zoltán saját gyimesi és hangszeres gyűjteményeinek, valamint Pál István repertoárjának dallamai. Ezek a típuskatalógusból még hiányzó új stílusú dalokat is pótolják. Az adatbázis a magyar anyag esetében tehát típusokat és konkrét dal-mo-kat egyaránt magában foglal, ezt az egyenetlenséget azonban áthidalja a mestersé-

ges intelligenciával előállított „önszervező térkép” a dallamvonalak átlagolásával. (Az eurázsiai összehasonlító anyag kizárólag konkrét dalokból áll.) „A magyar népzene modellezése” kapcsán fontos törvényszerűségek tárulnak fel, illetőleg tapasztalati megfigyelések nyernek megerősítést: pl. hogy a magyar népzenei gondolkodás kerüli a sorkezdet és sorvég egyidejű variálását. „A népzene alkotó módszerét” – először a magyar anyagon vizsgálva – Juhász Zoltán a variálás és felejtés kettősségében látja megragadhatónak, mint azt közvetlen gyűjtői tapasztalatai és „a népzene életének gépi szimulációja” egyaránt bizonyítják. Vizsgálati eredményei feloldják a népzene változatképző jellegének és a dallamok hosszú távú fennmaradásának problémáját a „rokon dallamok hálózataiban”. Új, rendkívül fontos és kísérlettel is igazolt megállapítása, hogy a szájhagyomány a rokontalan dallamokat nem tudja megvédeni a felejtéstől, vagyis a népzeneben homogenizáció folyik, mely „idővel kiszűri a struktúrából túlságosan kilógó dallamokat...” A variálás mikéntjéről is van mondanivalója, pl. hogy „a magyar népzenei gondolkodás szereti a kvint és kvart transzpozíciót”.

A következő fejezet az „Eurázsiai összehasonlítások”-kal foglalkozik. Az eurázsiai adatbázis létrehozásában Juhász Zoltán felhasználta az egykori Népzene kutató Csoportban felállított ún. „Európai Népdalkatalógus”-t, illetőleg felélesztette az 1960-as években Kodály Zoltán kezdeményezésére létrehozott számítógépes modellezés eredményeit. A több ezer digitalizált európai népdal kottájából szlovák, francia, szicíliai, appalache-i és bolgár részgyűjteményeket emelt ki összehasonlítás céljára, melyeket német, Volga-vidéki és kínai anyaggal egészített ki. A magyar anyaggal való összevetés során valamennyi nép dalaiban sikerült találni hasonló dallamvonal típusokat, melyeket kottapéldákon is bemutat. A következő lépés olyan „dallamtérkép”-ek létrehozása, melyek az egyes népek zenéjének struktúráját ábrázolják, átlagolt, tipikus dallamvonalak alapján. Ezután kerül sor a különféle népzene kultúrák egymás közötti viszonyának vizsgálatára, az azonosságok és eltérések számbavételére. Az eredmény: „a szlovák, a kínai és szinte azonos szinten a Volga-vidéki és a német talál a legtöbb rokon magyar típusra.” Kiderül az is, hogy a vizsgált kilenc nép zenéje egy „keleti” és egy „nyugati” rendszerben különül el, és mindkét rendszerben meghatározó a zenei felhangok – az oktáv, a kvint és az alaphang – szerepe (a könyv összes kottapéldája ezeken a hangokon induló, illetőleg záródó dallamsorokból áll); a keletiben ereszkedő, a nyugatiban emelkedő jelleggel. A két rendszer között a magyar és szlovák népzene jelenti a kapcsolatot, melyek mind a keleti, mind a nyugati rendszer szerves részei, ami Juhász Zoltán szerint „a Kárpát-medencei zenekultúra központi szerepére” mutat. A továbbiakban a népzene tudomány „bevett” (inkább leegyszerűsített) magyarázatával vitatkozik, miszerint népzeneink sokszínűségének oka az, hogy a magyarság keletről hozott zenei örökségét nyugati és szláv hatásokkal bővítette ki a Kárpát-medencében. „Lehetséges-e – teszi föl a kérdést –, hogy népzeneink... önfenntartó gazdagságát szerencsés átvételek útján, mintegy véletlenül 'rakta össze'?” Válaszát „A közös nyelv hipotézise” című fejezetben fejt ki. Összehasonlító vizsgálatai nyomán úgy találja, hogy „a zenei [keleti és nyugati] ősnyelvek a leghívebben, teljes alap-szerkezetükben a magyar népzeneben maradtak fenn...”, míg a vizsgált eurázsiai népzeneekben töredezett formában élnek. Ez nem jelenti azt, hogy mindenki tölünk tanult volna, csupán azt, hogy a „kölcsonható kultúrák gyakran ugyanannak az ősnyelvnek leszármazottai, így még fel is frissíthetik egymás meggyengült... típusait.” A

klasszikus népzenei összehasonlító vizsgálatok igyekeznek állításait a történettudománnyal, illetőleg dallamföldrajzi elképzelésekkel összhangba hozni. Erre Juhász Zoltán is törekedik, amikor a zenei ősnyelv bölcsőjeként a Kárpát-medencét valószínűsíti, és utal arra az elméletre (bár saját eredményeit nem teszi tőle függővé), hogy ezen a tájon már 30–40.000 évvel ezelőtt is magyarok éltek. Bizonyos olvasói réteget éppen ez a fűl-szövegen is idézett kitétel vonzhat, másokat meg joggal elriaszt. Ezért fontos hangsúlyozni, hogy Juhász Zoltán könyve egy végkövetkeztetésében erősen kétséges, de részleteiben mégis igen figyelemre méltó, jelentős kutatásról ad számot.

A könyv értékét és újdonságát abban látom, hogy sokezeres adatbázisból egzakt, matematikai módszerekkel sikerült kimutatnia: Eurázsia népzenejében számos közös, a felhangrendszeren alapuló dallamvonal-típus létezik. Ezzel fontos inspirációt nyújt az összehasonlító népzene tudomány számára, további konkrét dallampárhuzamok felállítására, a népzenei stílusok közötti kapcsolatrendszer figyelmesebb vizsgálatára és nagy dallamföldrajzi körzetek elhatárolására. Vizsgálatai egyúttal rávilágítanak a népzene variatív lehetőségeinek gazdagságára és a variálás egy irányba terelődésének módozataira. Eredménynek ez bizony nem kevés, mégha az ősnyelv merész hipotézisétől el is kell tekintenünk.

Zakariás Erzsébet: „Édesanyám kicsi korban megtanított...”. Szerkesztette Szabó Árpád Tőhötöm, Triade Kiadó, 2006. Kolozsvár, 248.

Ambrus Judit

Zakariás Erzsébet tanulmánykötete összesen tizenhárom, az 1980-as évek vége és az 1990-es évek eleje között született, eredetileg különböző folyóiratokban és tanulmánykötetekben (többségükben a Korunk c. folyóiratban és a Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyveiben) megjelent hosszabb-rövidebb írást foglal magában. Ezeket a szövegeket kiegészíti a szerkesztő bevezetője, a kötet végén található összefoglaló jellegű irodalomjegyzék, illetve az a beszélgetés, amelyben Bokor Zsuzsa faggatja a szerzőt kutatómunkájáról, annak motivációjáról, a néprajzzal/néprajzossággal való kapcsolatáról.

Néhány évvel ezelőtt látott napvilágot Zakariás Erzsébet doktori disszertációja nyomán született könyve *Asszonyélet Erdővidéken* címmel, amelyben egy közel két évtizedes kutatómunka eredményeit összefoglalva az erdővidéki asszonyok számára egykor adott, a hagyomány által megőrzött és a generációk során közvetített életpálya-modell (re)konstruálását kísérli meg a szerző, elsősorban a huszadik század első felének vonatkozásában. Aki ezt a könyvet ismeri, azt nem fogja meglepetésként érni, hogy a most közreadott tanulmányok túlnyomó többsége témáját tekintve a hagyományos paraszti élet asszonyainak világába, térben pedig az Erdővidéknek nevezett, Udvarhelyszék, Háromszék és a Barcaság találkozásánál elterülő, tulajdonképpen a földrajzi értelemben vett Baróti-medencével azonos tájegységre kalauzolja el olvasóit.

A kötetben szereplő első kilenc tanulmány külön tematikus egységet alkotva e világ megismerésében vezeti az olvasókat egyre mélyebbre a vizsgált téma különböző aspektusainak és időbeli alakulásának bemutatásával. Az első, amely az *Asszonyok Erdővidék*

társadalmában címet viseli, rövid áttekintést nyújt az adott problematika – a nemiség, a nemi szerepek, a nők társadalmon belüli helye, szerepe, megítélése – kutatástörténetéről, vázolja az elméleti kereteket (amelyek alappillérei a gender-kutatás által meghatározott nemi szerepek, illetve Evelyn Sullerot női munkáról vallott gondolatai). Ugyanakkor történetileg és társadalmilag kissé tágitva a horizontot az egész székelység vonatkozásában elemzi az adott témát, kiegészítve mindezt a huszadik század első felének erdővidéki társadalmára vonatkozó adalékokkal. Ehhez kapcsolódik a kötetben negyedikként szereplő írás, amely a szokásjog erejét járja körül a hagyományos székel faluközösségekben, a communitasokban, képet nyújtva e közösségek belső szerveződéséről, intézményeiről és főként ezeken belül a közvéleménynek, mint a közösség életét meghatározó, magatartás-szabályozó hatalomnak a működéséről. Ez a két írás az, amely (legalábbis részben) megadja a többi, itt szereplő szöveg megállapításainak elméleti, illetve időbeli és térbeli kereteit, perspektíváját.

A fent meghatározott tematikai blokkba tartozó további hét tanulmány a középpontba állított témára – a paraszti társadalom nemek szerinti tagolódása, a sajátos női szerepek, tudás, tapasztalat – különböző aspektusokból közelít rá, elemzi annak egyes részterületeit. A *Népelet és szexualitás* című szöveg elsősorban a nemiségnek a parasztság életében betöltött fontos szerepét és kutatásának fontosságát hangsúlyozza, kiegészítve néhány idevágó erdővidéki adattal, míg a kötetben előtte álló írás az Erdővidékre egykor jellemző, a kutatás idejére azonban már „divatjamúlt”-tá vált, azaz a szokások folytonosságának rendjébe már nem illeszkedő szórakozási, udvarlási szokásokról igyekszik áttekintést adni. Olvashatunk továbbá itt két olyan tanulmányt, amelyek az erdővidékiek hiedelemvilágába engednek bepillantást: az egyik (*Boszorkányok Erdőfűlében*) a boszorkányokkal, boszorkánysággal kapcsolatos élménytörténetekben megfogalmazott hiedelmeket ismerteti tematikus rendben (többek között a tejelvévéshez, tudós pásztorhoz, szépasszonyokhoz kapcsolódóan); míg a másik (*Az erdővidéki terhes asszony tabui a múltban*) a különböző generációkhoz tartozó asszonyoktól származó adatok egymás mellé illesztésével a vidék fogamzással, terhességgel kapcsolatos, a szerző érzékelése szerint viszonylag egységes szokásrendszerét és hiedelemvilágát igyekszik megragadni, illetve a szórványos emlékekből, adatokból egy egykor egységes világgépet rekonstruálni. Ez utóbbihoz kapcsolódik a kötet legterjedelmesebb tanulmánya *A születés körüli néphagyományok Erdővidéken* címmel, amelyben egy Magyarhermányban, Szarazajtán, Felsőrákoson és Száldoboson végzett kutatás alapján, de az egész tájegységre kiterjedő általánosítás igényével tekinti át a szerző a családtervezéstől a gyermek megszületését követő első hetekig terjedő időszak fogantatáshoz, szüléshez, a szülő nőhöz, az újszülötthöz és az anyához kapcsolódó hiedelemcselekvéseket és rítusokat, esetenként a modern kor vagy egyes távoli népek szokásaival történő összevetésben. Ehhez a tematikai tömbhöz tartozik továbbá az a két írás is, melyek a hagyományos társadalom nemek szerinti munkamegosztásának két részterületét járják körül. Ezekben egyrészt az Erdőfűlén jellemző női feladatköröket tárgyalja az asszonyi munkák öt nagy egysége mentén (a táplálék előállítás, az öltözet és a textíliák előállítása, a család fizikai és lelki higiéniájának megteremtése és ápolása, a gyermeknevelés és a család társadalmi reprezentációjának biztosítása), másrészt a növénytermesztésben és -feldolgozásban kimutatható, a falvak kultúrájának megfelelő nemi szerepekbe integrálódó, nemekhez kötődő szerepmegoszlást.

A fenti szövegeket végigolvasva szembeötlő azoknak, illetve azokon keresztül a szerzői intencióknak néhány alapvető sajátossága: Zakariás Erzsébet az erdővidéki falvak kollektivizálás előtti, hagyományos, önellátásra berendezkedett, „sok tekintetben a feudális viszonyokban gyökerező életrenddel bíró organikus világának” a megismerését és megismertetését tűzte ki céljául. A szerző a kutatásai során nyert eredményeket általánosítható érvényűeknek tekinti nem csupán az adott téma és tájegység, hanem a hagyományos paraszti világ teljességének vonatkozásában is, mivel meggyőződése szerint a kultúra egy szeletének – jelen esetben a nők, asszonyok helyzetének, szerepének – vizsgálatán át a társadalom egészéről, annak működéséről alkothatunk képet. A vizsgált témával kapcsolatos két legfontosabbnak tűnő megállapítása, a kutatási eredmények alapján több ízben megfogalmazott „alaptétele” egyrészt az, hogy a hagyományos székely társadalomban a nők értéke nem különbözött olyan mértékben a férfiakétól, mint ahogyan azt legtöbbször az e társadalom erősen patriarchális voltának sztereotípiája alapján gondolnánk; másrészt pedig az, hogy az ettől a hagyományos állapottól – amelyre egy, Zakariás Erzsébet által „természetes”-nek nevezett, a fizikai és biológiai különbségeken alapuló munkamegosztás volt jellemző – való elmozdulás a szerző szerint az iparosodás, kapitalizálódás folyamatának következtében állt elő, amikor a „kenyérkereső” férfiak mellett a „csak” a háztartásban tevékenykedő nők munkájának fokozatos értékesítése következett be.

A kötet végén szereplő négy szöveg közül kettő, bár témájában eltérő, a kutatás helyszínét illetően kapcsolódik a fentiekben ismertetett tematikus tömbhöz. Ezek egyike egy régi terepnek, Erdőfülének feltett új kérdéseket taglal: hogyan alakult az itt élő református közösség tagjainak viszonya a valláshoz, vallásossághoz, a kollektivizálást követő életformaváltás hogyan alakította át az ünnepekhez való viszonyulást, a szakrális és profán idő rendjét; míg a másik az Erdővidék központjának számító bányászvároska, Barót katolikus közössége által állított út menti keresztek igen részletes leírását, az általuk betöltött szerepek áttekintését nyújtja, kiemelve az újabban, az 1990-es évek első felében állított keresztek identitás- és presztízsteremtő funkcióját. Ez utóbbi tanulmányt kiegészíti egy térkép, amely a keresztek elhelyezkedését jelzi, illetve a keresztek tájolását, anyagát, alakját, egyéb sajátosságait áttekintő táblázat és néhány oldalnyi színes fotográfia a baróti keresztekről. Az itt szereplő harmadik, ugyancsak színes fotódokumentációval kiegészített tanulmányból a moldvai csángók táplálkozáskultúrájáról tájékozódhatunk.

A kötetben található írások szembeötlő sajátossága az adatgazdagság: többségük nagy arányban tartalmaz a kutatás során készített interjúkból vett részleteket (vagy a tanulmányokba illesztve, magyarázó, összekötő szövegekkel kiegészítve – sokszor szinte „önmagukért beszélve” – vagy a tanulmányok végén, külön adattárba rendezve, a tanulmány szövegében a megfelelő adattári részre való utalásokkal).

A tanulmánykötet legutolsóként beillesztett írása (*Mit ér az ember, ha néprajzos?*), a szerkesztői bevezető és a kötetet záró beszélgetés egymásra rezonálva azokra a néprajzkutatói/kutatónői munkával, identitásformálással, kutató és kutatott találkozásával, viszonyával kapcsolatos nehézségekre fókuszál, amelyekkel a néprajzosnak szembe kell néznie munkája során, legyen bár úgymond „profi” vagy amatőr, „szabadidős-néprajzos”, ahogyan Zakariás Erzsébet önmagát nevezi. Itt utalnék a szerkesztő megjegyzé-

sére, miszerint igencsak mást jelent ma az amatőrként végzett néprajzkutatói munka, és mást jelentett abban az időszakban, amikor Zakariás Erzsébet az e kötet írásainak alapjául szolgáló kutatómunkáját végezte.

A záró tanulmányból és a Zakariás Erzsébettel folytatott beszélgetés szövegéből kitérhet az olvasó számára, hogy az intézményes kereteken kívül tevékenykedő úgymond „szabadidős-néprajzostól” – természetesen a szakmai eredmények mellett – van mit tanulnia (vagy irigyelnie?) a „hivatásos” néprajzosnak: elsősorban azt a bátorságot, hogy feltegyen (magának és másoknak) olyan egyszerű, elemi, de valójában messzire mutató kérdéseket, hogy mit is ér az ember? – úgy általában és akkor, ha épp néprajzot művel, adott esetben nőként; és azt a meggyőződést, amivel Zakariás Erzsébet a következőket vallja: „Soha nem szabad semmilyen haszonra koncentrálni dolgozni. Az egy későbbi kritérium. Valójában a munka öröme, érdekessége, izgalmassága kellene az elsődlegesen meghatározó, motiváló legyen.”

Ezt a kötetet nem csupán azért érdemes kézbe vennünk, mert a magyar néprajztudományon belül eleve késve jelentkező társadalomnéprajz berkeiben is sokáig mostohagyereknek számító téma, a nemiség, a társadalom nemek szerinti tagolódásának vizsgálata terén hoz fontos eredményeket, hanem azért is, mert a benne szereplő szövegek eredeti megjelenéskor jellemző tartalmának, formájának megőrzése, illetve a tanulmányok sorai között megbúvó és a kötetet záró beszélgetésben megfogalmazottakból kivilágló gondolkodásmód egy tudománytörténeti olvasatot is lehetővé tesz, s egy sokak számára többé-kevésbé ismeretlen generáció és korszak néprajzkutatói munkával, néprajztudománnyal kapcsolatos sajátos találkozásáról és szemléletéről is számot ad.

Pamela E. Klassen: Áldott esemény (Blessed Events) Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2001. p. 316.

Kisdiné Neményi Barbara

A „Vallás és otthon születés Amerikában” (Religion and Home Birth in America) alcímet viselő értekezést a szerző doktori disszertációként nyújtotta be a Princeton Egyetemnek, majd 2001-ben jelentette meg a „Princeton Studies in Cultural Sociology” sorozatban. A szerző saját magát valláskutató társadalomtudósként definiálva elsősorban antropológusok, szociológusok, valláskutatók, történészek és orvosok munkáira támaszkodik.

A téma – nevezetesen az otthon születés – korántsem új téma a társadalomkutatásban sem az Egyesült Államokban, illetve Kanadában, sem pedig Nyugat-Európa egyes országaiban, mint Németországban, Ausztriában, Svájcban vagy Nagy-Britanniában. A kutatók érdeklődését alapvetően két téma váltotta ki: egyrészt az az ellenállás, amit a technicizálódás, az orvostudományba vetett abszolút bizalom megrendülése okozott, amelynek első megfogalmazói maguk is egészségügyi szakemberek. Másfelől érdeklődést váltott ki az az egyre erőteljesebb civil mozgalom, amely megkérdőjelezte a szülés folyamatában a férfidominancia érvényességét, amely igényt tartott arra, hogy a nő saját teste feletti integritását ellenőrizhesse és kezében tarthassa, illetve amely ma már alapvető állampolgári és fogyasztói jogára hivatkozva követeli, hogy a nő maga választhassa meg

gyermeke születésének körülményeit. A mozgalom sikerét jelzi a kórházi szülészeti ellátásban az elmúlt 20-30, Magyarországon az elmúlt tíz évben bekövetkezett alapvető szemléletváltás és az ehhez – bár csak igen lassan – igazodó gyakorlati változás. Ma már a mozgalom elsősorban nem az egészségpolitikáról szól, sőt nem is feltétlenül arról, hogy kié legyen a terhesség és a szülés folyamatában a domináns szerep (az orvosé vagy az anyáé), hanem sokkal inkább arról, hogy milyen jelentéseket hordoz ez az esemény a nő, a család és a szűkebb közösség életében. Ennek kapcsán az elemzőkben hamar felmerült a kérdés: vajon az otthoni szülés, vagyis az a nőközpontú mozgalom, amely azért küzd, hogy a szülés-születés helyszíne újra az otthon legyen, és hogy a nőnek lehetősége legyen kontrollálnia saját szülését, a gyakorlatban vajon nem a nemi és vallási identitás kifejeződését jelenti-e?

Az előre tervezett otthoni szülést vállalók, illetve a témával foglalkozó – többnyire női – kutatók alapvetően két irányból közelítik meg a kérdést: vagy egy „alternatív” életmód részeként, nosztalgiával nyúlnak vissza a „hagyomány” bizonyos elemeihez (őket nevezi Klassen – bővebb magyarázat nélkül – tradicionalistáknak), vagy a nők jogaiért harcolva, feminista indíttatásból. Az egyik legfontosabb közös pont az a feltételezés, hogy a kórházi, technikai manipulációk a szülő nőknek nemcsak fizikai, hanem szellemi integritásukat is fenyegetik.

A mű egyik – elsősorban módszertani szempontból – fontos témája a kutató személyének jelentősége. Klassen 1967-ben született, terepmunkája idején kétgyermekes családanya, aki maga is mindkét esetben otthon szült. A kutatás sikerének szempontjából döntőnek tartotta, hogy interjúalanyaihoz – vagyis az otthon szült édesanyákhoz – alig fél éves kislányával együtt járt el, s számos példán keresztül illusztrálja, hogy a gyerekekkel való közös játék vagy a közös szoptatás hogyan teremt személyes, bensőséges kapcsolatot nő és nő, anya és anya, kutató és „kutatott” között. A kapcsolatteremtés azonban nem volt mindig zökkenőmentes: szélsőséges esetekben az asszonyok egyenesen megkérdzték tőle, hogy támogatja vagy ellenzi-e az otthoni szülés gyakorlatát, s csak azután álltak vele szóba, amikor kiderült, hogy maga is otthon hozta világra gyermekeit. De olykor még ez is kevés volt, ugyanis Amerikában az otthoni szülésnek is három válfaja ismert: vannak, akik okleveles ápolónő-bábák (Certified Nurse-Midwives: CNMs) közreműködésével szülnek – ezek működése legális mind az ötven államban, s kórházi szüléseknél is segédkeznek –, vannak, akik számára már ez a rendszer is túlságosan intézményesített, ők a tanfolyamot végzett – régi magyar kifejezéssel élve – cédulás bábák (Direct-Entry Midwives: DEMs) szolgáltatásait veszik igénybe, s vannak olyanok, akik alapvetően elutasítják a kívülről érkező segítséget, és közvetlen hozzátartozóikon kívül senki másra nem tartanak igényt a szülés alatt. Utóbbi két csoportba tartozó anyák gyakran nem nézik jó szemmel azokat, akik okleveles bábák segítségével szülnek, s mivel a kutatónő szintén ezt a megoldást választotta, gyakran kellett elviselnie emiatt megvető pillantásokat, ami jól jelzi az eljárás különböző szintjeit és a különböző szintekhez fűződő alapvető ideológiai különbséget.

Mint sok kortárs társadalomtudományi téma kapcsán felmerül, Klassen is szembetűnő magát azzal a jelenséggel, hogy az etnográfia „tárgya” egyben az etnográfia olvasója és felhasználója is. Interjúalanyai tudatosan üzenetként értelmezték saját elmesélt tör-

téneteiket, amelyben a kutatót csatornaként felhasználva kívánták bizonyítani az otthon-szülés biztonságos és kielégítő voltát.

Az otthon-szülést propagáló mozgalom a II. világháború után kezdett az USA-ban kibontakozni, válaszképpen az olyan klinikai eljárásokra, mint az emlékezetkiesést okozó szkopolamint felhasználó „alkonyi álom” (twilight sleep) nevű módszer, amely eleinte ugyan széles körű támogatásra talált a női mozgalmakban, amelyek harcra szólították föl nőtársaikat a fájdalommentes szülés jogáért, a 20. század közepére azonban – főként, mert sokan bele is haltak a szer mellékhatásaiba – éppen a hasonló módszerek váltották ki az igényt a természetes szülés iránt.

Pamela E. Klassen két alapvető kérdésre keresi a választ könyvében. Elsőként azon kapcsolódási-, illetve ütközőpontokat kívánja meghatározni, amelyek a feministák és a tradicionalisták szemléletében a szülés kíváncsatos módjára vonatkozóan megfogalmazódnak. Másodszor kíváncsi arra, hogy a nők milyen választási lehetőségek előtt állnak a szüléssel kapcsolatosan, és ezekből mit és hogyan használnak fel, illetve hogy mennyire tudatosan bánnak azzal a döntési szabadsággal, amit a maguk számára megteremteneek – elsősorban a vallásos értelmezés segítségével.

Bár abban ma már mindenki egyetért, hogy a szülés (és maga a terhesség) nem csupán fiziológiai folyamat, hanem sokszor vallásos és spirituális jelenség is egyben, a születés kórházba kerülésével kiszorult a róla való diskurzustól a vallásos színezet, így érthető, hogy már a mozgalom korai vezéregyéniségei, mint Dr. Grantly Dick-Read vagy Ina May Gaskin elméleteiben is megjelent a vallási-spirituális értelmezés. Klassen számára nem az a fő probléma, hogy a vallási tradíciók hogyan ritualizálják a szülést, vagy hogyan használják fel arra, hogy általa az emberi létet megmagyarázzák, hanem számára sokkal inkább az az érdekes, hogy a szülő nő hogyan használja fel hitét (bármifajta vallási, spirituális jelenségbe vetett hitét) arra, hogy megértse a születés jelentését, illetve azt, hogy maga a szülés milyen jelentéseket hordoz a saját életében – egészen pontosan, hogy ezeket ő maga hogyan értelmezi. Vizsgálja továbbá azt, hogy a vallás és a spiritualitás különböző értelmezései hogyan hatnak a nők szülésről szóló interpretációjára, illetve fordítva, a szülés élménye hogyan formálja vallásos életüket. Megállapítja, hogy a szülés élményének interpretációja nagyon gyakran vallási nyelvezeten keresztül történik, amely azonban nagyon sokféle forrásból táplálkozik. Az otthon-szülők között Isten képe ritkábban az ítélkező Atyaisten képe, sokkal inkább tekintik őt az irgalmas Istennek, akinek a neve különösképpen nem egyértelmű. Az isteni jelenlét megnyilvánulhat valamilyen fajta „magasabb erőként”, pozitív energiaként, a Természetként.

A szerző külön fejezetet szentel az általa használt „vallás” és „spiritualitás” kifejezések tisztázásának, amely szerint a vallás intézményesített, hierarchián alapuló ősi tradíció, amelynek rituáléi a hívő számára jelentés nélküli szertartásnak tűnnek, tűnhetnek, míg ezzel szemben a spiritualitás közvetlenebb, elérhetőbb és személyesebb kapcsolat Istennel (vagy más istenséggel). Ez utóbbi gyakran érthető jelentésekben gazdag rituálékban nyilvánul meg. Klassen úgy tapasztalta, hogy a szülés sok nőből egyfajta spirituális választ vált ki, amelynek forrása azonban igen sokféle lehet. Figyelemre méltó, hogy a kutatásban részt vevő nők arra a kérdésre, hogy számukra a szülés jelentett-e vallási vagy spirituális élményt, többségében azt a választ adták, hogy vallásit nem, de spirituálisat igen. Klassen sokat foglalkozik a fizikai fájdalom és a félelem kérdésével.

Azok a nők, akik a természetes szülés mellett döntenek, meg vannak róla győződve, hogy a szüléssel járó fizikai fájdalom nem öncélú, hanem rendeltetése van, ezért elfojtása nem a megfelelő megoldás. Ha a nő ismeri a testében folyó fiziológiai folyamatokat, és azokat értelmezni is tudja, úgy a fájdalom felhasználható a természetes folyamatok segítésére. Ezt a felismerést – az interjúk tanúsága szerint – nagyban megkönnyíti az a meggyőződés, hogy a szülés-születés egyfajta spirituális folyamat.

Az otthonszülést ellenzők legélesebb vádja és félelme a felelőtlenség és a kockázat kérdése. Klassen elemzése szerint azonban éppen a haláltól való félelem, a felelősségérzet, a kockázat és az etikai kérdések terelik a nőket az otthonszülés felé, ahol az otthon szabadsága vallási és spirituális szabadságot is biztosít számukra, amely segíti őket félelmeik legyőzésében. Úgy találja, hogy a kockázat még tolerálható szintje kulturálisan szabályozott, amellyel szoros összefüggésben az etika is kulturális értelmezés kérdése. Vagyis mit jelent a szülés és születés biztonsága, etikája? A kérdést maga a szerző is nyitva hagyja, lévén a válaszok túlságosan összetettek, ám leszögezi, hogy a vita feltétlenül etikai vonatkozásról is szól. Hiszen etikai kérdés is, hogy milyen körülmények között a legjobb egy új életet a világra hozni – ezt a kérdést azonban olyan értelmezések formálják, amelyek azt határozzák meg, hogy mit tekintenek értéknek egy kultúrában.

A könyv 48 adatközlővel készült 58 interjú alapszik, amelyből négyen bábaként tevékenykednek. Az adatközlők között szándékosan túlreprezentáltak a vallási háttérrel rendelkező nők, és egyáltalán nem szólnak meg olyanok, akik eleve elutasítják a szülés spirituális voltát. Ez az eljárás módszertanilag legalábbis megkérdőjelezhető. Ezen túlmenően interjúalanyai (az otthonszülők mellett bábák és kórházban szült nők) hasonló jellemzőkkel rendelkeznek, mint az otthonszülők maguk (az USA-ban szülő nők 1 %-a) nagy többsége: középosztálybeli, tanult, többnyire második vagy sokadik gyermekét szüli, fehér, házasságban, a terhesség alatt többnyire nem iszik alkoholt és nem dohányzik, gyermeke születési-egészségi statisztikája jobb, mint az amerikai átlagé.

További jellegzetes mozzanat Klassen tanulmányában – amely túlnyomórészt jellemző az egész, otthonszülésről szóló diskurzusra –, hogy a viták középpontjában a szülő anya áll, a születendő gyermek pedig mintha a háttérben maradna. Ennek nyilván oka a mozgalom feminista forrása, ám mégis különös egy olyan témában, ahol egy új élet világra jötté a tét.

Arx – oppidum – civitas. A vártól a városig, (Tata évszázadai) Annales Tataienses IV. Tata, 2004. 253 p.

Kemecsi Lajos

A burjánzó című tanulmánykötet Tata várossá nyilvánításának 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásait tartalmazza. A Tata város történetét tárgyaló sorozat legutóbbi kötetében elsősorban a Kuny Domokos Megyei Múzeumhoz kötődő szerzők munkái jelennek meg. A helytörténeti kiadványok, évkönyvek utóbbi években tapasztalható szinte tömeges megjelenése nem lehet érdektelen a néprajztudomány számára. A helytörténeti kutatások eredményei gyakorta olyan ismeretek-

kel gazdagítják szaktudományunkat, melyek a nagyobb összefüggések megállapítását is elősegítik. Szintén tanulságos a helytörténeti kiadványokban megjelenő munkák módszertanának tanulmányozása. Rendszerint a leíró jellegű – ismertető célú és esetenként változó színvonalú cikkek mellett a történet-, a néprajztudomány korszerű módszereit, kurrens témáit is megtalálhatjuk a kötetekben.

A hazai múzeumi évkönyvekhez hasonló szerkezetű kötetben a legutóbbi időszak kutatásait is bemutató régészeti lelőhelykataszter foglalja össze a tatai római- és középkori lelőhelyekről tudottakat. A Kisné Cseh Julianna és Petényi Sándor helyi régészek által írottak jelzik a település korai történetének továbbra is feltárára váró „fehér foltjait” (pl. bencés monostor, Szent Balázs templom) is. A korábban évtizedekig a tatai múzeumban dolgozó Szatmári Sarolta az érett középkori településhálózatában betöltött helyzetét elemezte a településnek, elsősorban történeti-régészeti források segítségével. Ő is felhívja a figyelmet a helyi középkori topográfia meg nem válaszolt kérdéseire.

Az ELTE BTK oktatójának, Prohászka Péternek az előadása a már több szerző által felhasznált reformkori statisztikus-országleíró szerzők munkáinak adataira épült. A publikált települési információk korabeli forrásainak – levelező társaknak, adatközlő tisztségviselőknek a megismerése jelenthet ezen a téren továbblépést. Kiss Vendel a Tatabányai Múzeum muzeológusa Tata 1848–49-es nemzetőrségével kapcsolatos újabb adatokat foglalta össze. Fülöp Éva 18. századi tóvárosi közigazgatástörténeti levéltári adatokat elemzett rövid előadásában. A községi számadások az egykori település hétköznapijaihoz őriztek meg értékes adatokat. Az iskola, a kórház, a tűzvédelem működésének jellemzői mellett a tisztségviselők korabeli javadalmazása is megismerhető a források alapján.

Időrendben a következő előadást Kemecsi Lajos tartotta 19. század elejéről származó hagyatéki leltárakról. A Néprajzi Múzeum Inventárium gyűjteményében található 156 darab, több, mint 1000 oldalnyi tatai, tóvárosi és váraljáról származó leltár segítségével a mezővárosok társadalmáról – gazdaságáról érzékletes kép alkotható. Az előadó a helyi iparosok inventáriumainak vizsgálatát elvégezve a lakáskultúra változásai mellett a mesterségekhez szükséges nyersanyagok, szerszámok jellemzőit is feltárta. Az előadásban hivatkozott Schwaiger Antal szobrász hagyatéki leltárának bemutatása szorosan kapcsolódott P. Tóth Enikőnek a művész alkotásait számbavevő következő előadásához. Hasonlóan közvetlen a kapcsolat Sylvester Edinának a tatai angolkert és a tavak történetével foglalkozó előadása és a Schwaiger életművét bemutató művészettörténeti elemzés között. Hiszen az alkotó több megmaradt műve éppen az angolkertet díszítette eredetileg.

G. Miklós Márta előadásában Tata és Tóváros gazdag céhes hagyományai közül a vallási szokásokkal foglalkozott. A helyi céhek megmaradt tárgyi emlékei közül kitűnnek a céhzászlók, melyek bemutatását célul tűzte ki az előadó. A zászlók készítéséről és használatukról szóló levéltári adatok mellett olvasható a műtárgyak szakszerű leírása is, amely sajnos nem általános a hasonló tematikájú dolgozatok között. A céhes kézművesek emlékei után a híres kőedénygyáros Fischer család történetéről szolt S. Cserey Éva. Az előadó a levéltári és könyvészeti kutatást kiegészítette a tatai Kuny Domokos Múzeum kőedény- és kályhagyűjteményének több vonatkozó műtárgyával is. A korabeli árjegyzékek és termékkatalógusok az ipartörténeti kutatások kedvelt forrásai.

A konferencia utolsó előtti előadását a városi könyvtár igazgatója ifj. Gyüszí László tartotta. Tanulmányá formált munkájában könyvészeti kutatásai eredményeit foglalta össze: a városról készült leírásokat elemezte a különböző ország leírások és útikönyvek tematikájában. A település egyik legvonzóbb jellemzőjének, a fürdőknek a rövid történetét foglalta össze a záró előadásban Körmendi Géza. A város történetének értő kutatójaként a középkori királyi fürdőtől a 20. századi strandokig terjedően tárgyalta a témát.

A kötet tanulmányait követő illusztrációk sajnálatos módon a hazai kiadványok egyik általánosnak ítéltető gyengeségéhez illően, változó minőségűek. A tanulmányokat angol és német nyelvű rezümé teszi a nemzetközi kutatás számára is értékelhetővé.

Motil László: A tardosi (gerecsei) kőfejtés történeti emlékei. Tardos, 2004. 203 p.

Kemecsi Lajos

A Tardos Községi Önkormányzat által kiadott Helytörténeti füzetek IV. köteteként jelent meg a település helytörténetét évtizedek óta aktívan kutató Motil László legutóbbi munkája. A kötet szerkesztésének feladatában a szerző és gyűjtő segítségével volt Horváth Géza könyvtáros.

A 18. századi szlovák telepítésű Tardos községről, illetve a Gerecse hegység kőbányaszatáról – kőfaragó iparáról Hála József alapos tanulmányai alapján évtizedek óta rendelkezünk feldolgozásokkal. A település történetében meghatározó szerepet játszó kőbánya helyi emléktárának összegyűjtése azonban tovább árnyalja a korábban ismert képet.

A szűkhatáru, kedvezőtlen mezőgazdasági feltételekkel rendelkező Tardoson a kőbánya és az erdőlés adta évszázadokon keresztül a legfontosabb megélhetési lehetőséget. A könyv két nagy részre oszlik. Az első részben négy fejezetben a természeti adottságoktól a kitermelt kő szállításáig olvasható a munkafolyamat. (A kőszállításról szóló fejezetet Kemecsi Lajos írta, összefoglalva a témában korábban folytatott kutatásának idevágó adatait.) A korábbi szakirodalmi előzmények mellett levéltári-könyvészeti kutatás eredményeit egészítik ki Motil László helybeli adatközlőktől gyűjtött adatai. A valóban „már a régi rómaiak óta” gyakorlatilag folyamatos helyi kőbányászat 19. század végére kialakult hagyományos munkafolyamatát is összefoglaló fejezet mellett a 20. században történt technológiai változásokat is megismerjük Motil László értő összefoglalásában. A bánya történetének összefoglalása a bérlők és tulajdonosok működésének is pontos krónikája. Az érzékletes visszaemlékezések elsősorban a kőfejtés nehéz munkájáról szólnak, de megismerjük a szerszámkészlet szlovák nyelvi környezetben is megőrződött német eredetű szakkifejezéseinek rendszerét is.

A könyv második részében dokumentumok és a főszöveget szerencsésen kiegészítő fényképmelléklet szerepelnek. A többségükben családi tulajdonban lévő fényképek eredetijeit felkutató szerző törekedett a képeken szereplő személyek személyének azonosítása mellett a felvételek készítésének megállapítására is. Ezáltal, gyakorlatilag az 1910-es évektől egészen a 20. század végéig készített fényképeken sikerül a tardosi bánya változásait, a munkafolyamat módosulását folyamatában bemutatni. A dokumentumok je-

lentős része korábban feltáratlan irat az esztergomi primási levéltárban őrzött vonatkozó iratok közül. A bérbeadási – bányanyitási adatokat tartalmazó dokumentumok a 19. század közepétől őrzik a tardosi kőbányákat működtetők tevékenységének emlékét. Rendkívül alapos kutatómunka alapján sikerült Motil Lászlónak összeállítania a tardosi kőfejtők, „riccerek”, fuvarosok, bányatisztviselők névsorait az 1880-as évektől egészen napjainkig. A névsor sajátossága, hogy a településre jellemző ragadványnevek is szerepelnek az adatok között. Ez a tény is felhívja a figyelmet arra, hogy a kötetben foglaltak az elsődlegesnek tekinthető célon – a helyi kőbányászat emléktárájának megőrzése és feltárása – túl további szempontok szerint is jól hasznosíthatóak. Motil László könyvében a néprajz, a technika-, a művelődés- és a helytörténet mellett a nyelvészet kutatói számára is érdekes ismereteket rögzített.

Goldene Zeiten. Sauerländer Wirtschaftsbürger vom 17. bis 19. Jahrhundert. Hrsg. Stefan Baumeier, Katharina Schlimmgen-Ehmke Essen 2001.

Kemecsi Lajos

A detmoldi szabadtéri néprajzi múzeum monográfia sorozatának immáron 20. köteként jelent meg az európai minőségben kiállított monumentális tanulmánykötet. A 30 tanulmányt tartalmazó kötet a múzeum állandó kiállításának egyik épületéhez, a gazdag polgári életmódot bemutató Hövener-házhoz kapcsolódó kutatások eredményeit foglalja össze. A kivételesen egységesen megmaradt, több generációra visszanyúlóan írásos emlékekkel és tárgyakkal gazdagon dokumentálható családtörténet nyújtotta az apropót a történész, néprajzos, levéltáros, művészettörténész, teológus, ökológus szerzőknek a régióra jellemző ércbányászat és megmunkálás, kereskedésből élők életmódjának számtalan aspektusból történő feldolgozására.

A fémfeldolgozás területére vonatkozó kutatások kitérnek korai középkori kezdetekre (Harald Puhmann, Bernard Suermann) és a 19. századi iparosodásra is (Frank Dingerdissen, Stefanie Ernst, André König). A hazai kézműipari kutatások és a német vashámorok termékeinek kutatói egyaránt fontos adatokat találhatnak a Stefan Baumeier által a jellegzetes vaskályha műhelyek termékeiről írott tanulmányban.

Öt tanulmány tárgyalja a családtörténetek, a gyáros karrierek emlékeit. Az iparosodás 17–19. századi hatásai a családok struktúrájára, a kapitalizmus jellemző viszonyai között, külön tanulságokat hordoznak a kelet-európai olvasók, kutatók számára. Roland Linde írásában a katolikus polgárok életmódjának jellemzőit foglalja össze. A mesterségek és a kereskedelem hétköznapijaival foglalkozó tanulmányok közül kitűnik adatgazdagságával a kereskedők jellemző aranymérlegeit bemutató munkája Gerd Helbeck levéltárosnak. A pénzváltás elengedhetetlen eszközeként, a 17–18. századi pénzforgalom meghatározó jelentőségű tárgyaként ismerhetjük meg a különböző mérlegeket.

Különösen alaposak a kézművesek és kereskedők életmódját, lakáskultúráját és építkezését elemző tanulmányai a kötetnek. A detmoldi szabadtéri múzeum példaszerű „skanzenológiai” tevékenységével összhangban tárgyalja az építkezés 17–19. századi alakulását Carsten Vorwig munkája. A múzeum igazgatója, egyben a kötet egyik szer-

kesztője Stefan Baumeier a régió polgári bútorainak összefoglalását készítette el. A magyarországi bútor és lakáskultúra kutatás sajnálatos módon éppen a paraszti és az arisztokrata bútorok közötti polgári/mezővárosi szinten sok fehér folttal rendelkezik. A német szakemberek munkái rávilágítanak ennek a területnek a szerteágazó és összetett voltára is. A porcelánok (Hildegard Westhoff-Krummacher) vagy az üvegtárgyak (Siegfried Kessemeier) háztartásokban betöltött szerepét külön tanulmány tárgyalja.

A kötet utolsó egységét a családi élet, a hétköznapi tematikájához kötődő írások alkotják. A detmoldi múzeum példaértékű ökológiai programját is irányító Agnes Sternschulte 1780 és 1800 közötti időszakban írt háztartáskönyv alapján a korszakban használatos fűszereket, azok alkalmazását, gyümölcsök tartósítását mutatja be alapos munkájában. A kötet társszerkesztőjének Katharina Schlimmgen-Ehmkének a tanulmánya a rendkívül gazdag írásos emléanyag egy érdekes feldolgozására épül. A családi levelezés struktúráját vizsgálja 1827 és 1838 között írt 31 levél alapján. A hitélet, a hétköznapi vallásosság tárgyi emlékeivel három tanulmány is foglalkozik. Míg a képek, votívok gazdag anyagát Baumeier, addig a halotti értesítések és a vallásos aprónyomatványok jellemzőit Dominikus Göcking ferences könyvtáros és Herman-Josef Schmalor egyházi levéltáros foglalta össze a kötet számára.

A kötet illusztrációi kiválóan szerkesztettek és rendkívül igényesen válogatottak, jó minőségűek. A gazdag bibliográfiát is közlő munka példaként értékelhető a hazai életmódtörténeti kutatásokat folytató műhelyek, intézetek, múzeumok számára. Az összehangolt tudományos munka által alkotott szintézis igazolja a team-munkában folytatott kutatások eredményességét.

Körmendi Géza: Történetek Tatáról. Válogatott tanulmányok, cikkek a város múltjáról. 2006. Tata, 300p.

Kemecsi Lajos

A magyar néprajztudomány számára a helytörténetű ihletettséggű cikkek, tanulmányok és kötetek a legfontosabb háttérbázist jelenthetik. Az ezekben szereplő adatokat, a visszaemlékezéseket, történeti forrásokat összegyűjtő-feltáró kutatók fáradhatatlanul kutatják szülőhelyük történetét. Ilyen fáradhatatlan kutatója Tatának a 77 éves dr. Körmendi Géza, kinek legutóbbi kötetében 42 hosszabb – rövidebb írás jelent meg a település történetéről – néprajzáról. Körmendi az utóbbi években a település történetének monografikus feldolgozását végezte el a 20. század közepéig.

Idén megjelent kötetében a szerző 1991 és 2001 között különböző helyeken megjelent, olykor nehezen hozzáférhető írásait gyűjtötte csokorba. Az első tematikus egységben a távolabbi múlt eseményeit elemzi, saját levéltári kutatásaira építve. A Tatai Református Gyülekezet történetét tárgyaló írás mellett a hazai városiasodás egyik elemének a helyi közvilágításnak a kiépítését is megismerhetik az olvasók. A közvetlenül néprajzi kutatásban hasznosuló tematikájú írások külön egységet alkotnak a kötetben. A helyi jégvágás és nádvágás eszközkészletét, munkafolyamatait részletesen dokumentálta a szerző. Körmendi Géza a tatai fazekasság első feldolgozójaként készítette el a mestersé-

get bemutató kötetét. További kutatásainak eredményei a tanulmányok között kaptak helyet. A nagybőjti táplálkozás egyik jellegzetes ételét, a helyi nevén csiripiszlinek nevezett gabonacsíráztatással készülőeledelt is leírja. Külön fejezetben hat írás tárgyalja az egykori mezővárosi életmód jellegzetes közösségi helyszíneit, az egykori iparosok életvilágainak jellemzőit. A híres tatai löversenyek helyi hagyományai mellett az igazságszolgáltatás történetére vonatkozó kevés írásos forrást is feltárja cikkében a szerző. Körmendi Géza nyugdíjba vonulásáig a tatai Eötvös József Gimnázium igazgatójaként dolgozott. Ez is magyarázza, a tatai iskolákat, iskoláztatás történetét tárgyaló írások tematikáját. A szerzőnek legutóbbi kötete éppen a tatai gimnázium névtára volt 1765 és 2002 közötti időszakra vonatkozóan. A legerjedelmesebb fejezetet a város és lakóinak második világháború alatti történetét tárgyaló írások alkotják. A háborús események mellett olyan, korábban feltáratlan témák is kidolgozásra kerültek, mint a tatai leventék sorsa. Békésebb hangulata van a kötet utolsó előtti fejezetének, amelyben a vizek városának nevezett település egykori fürdőkultúrájáról, mára megszűnt fürdőiről fest érzékletes képet. A kötetet egykori neves személyiségek tatai vonatkozású emlékeinek összefoglalása zárja.

A tanulmánykötethez az egyetemi évfolyamtárs, barát Kósa László írt értő előszót, kiemelve a magyar kisváros értékeit megőrző krónikás teljesítményének fontosságát. Megállapítása szerint a helytörténet és helyismeret művelésének csakis akkor van értelme, ha eredményei egy nagyobb egység, táj, megye, sőt a nemzeti múlt föltárását szolgálják.

Molnár Antal: Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században. METEM, Budapest, 2005. /METEM Könyvek 49./ 322 p.

Bárth Dániel

Természetesen nyomós oka van annak, ha a recenzens egy egyháztörténeti munkát ajánl a vezető néprajzi folyóirat olvasóinak figyelmébe. Noha a történeti kérdésekre mindig is fogékony hazai vallási néprajzi kutatások kezdettől fogva figyelemmel kísérték az arra érdemes társtudományok, köztük az egyháztörténet eredményeit, és ugyanakkor az utóbbi tudományág képviselőinek szemléletét is hasonlóképpen megérintette az etnográfiai megközelítés, a két világháború között gyümölcsözőnek indult kölcsönhatás – ismert tudománytörténeti okok miatt – erőteljesen visszaszorult a 20. század második felében. Az utóbbi másfél-két évtizedben ugrásszerűen és már-már a szakmabeliek számára is követhetetlen módon szerteágazó vallási néprajzi vizsgálatok jobbra még nélkülözik az egyháztörténeti irányultságú reflexiókat, annak ellenére, hogy e nagy múltú tudományág is jelentősen megújult és megfiatalodott az elmúlt években. Felnőtt és hatalmas lendülettel dolgozik egy új generáció, amelynek eredményei hasznosíthatók lennének minden, a népi vallásosság történeti kérdései iránt érdeklődő kutató számára.

E fiatal generáció tagja Molnár Antal, aki rövid idő alatt már csaknem féltucatnyi könyvvel jelentkezett a hódoltsági katolicizmus történetének különféle kérdéseivel kap-

csolatban. Akár a folytonosságot, a nemzedékeken átívelő érdeklődés erejét is szimbolizálhatja az a gesztus, hogy a szerző legújabb könyvét középiskolai mestere, a 2005-ben éppen szüzsztendő Vanyó Tihamér tiszteletére dedikálta, akinek a két világháború közötti egyháztörténeti kutatások fellendítésében elvülhetetlen szerepe volt. Molnár korábbi kötetei egyrészt a hódoltsági katolikus missziók nagyszabású áttekintésére (*Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647)*. Bp., 2002), másrészt a korszak egyházi intézményrendszerének területenkénti bemutatására vállalkoztak (*Püspökök, bárátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből*. Bp., 2003; *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon*. Bp., 2003; *Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez*. Bp., 2004). Az utóbbi megközelítést folytatván jelen munka esetében egy kisebb kiterjedésű vidék, az egri egyházmegye török uralom alá került része, nagyjából Borsod megye déli fele, Heves megye és a Jászság területe képezte a kutatás tárgyát. A kiemelkedően jó forrásadottságoknak köszönhetően a vizsgálat horizontja több szempontból túlmutat az intézménytörténeti aspektusokon. A terület katolikus egyházi életében központi szerepet játszó Gyöngyös középpontba helyezése nem csak a szerzetesi és világi papi működés mélyebb rétegeinek bemutatására, a városi kulturális és egyházi intézmények belső működésének alaposabb feltárására nyújtott lehetőséget, hanem egyúttal szinte tálcán kínálta egy általánosabb érvényű modellalkotás útját is. A kötet, miként azt a szándékosan kissé provokatív és figyelemfelkeltő cím is jelzi, Gyöngyös példáján keresztül a hódoltsági mezővárosi lét egy eddig kevés figyelemre méltított alternatíváját mutatja be, és már az előzetes kérdésfelvetések szintjén is feszegeti a „mezőváros és reformáció” összekapcsolásán alapuló, jól ismert történetírói és irodalomtörténeti premisszákat. A szerző azontúl, hogy az alapvetően egyháztörténeti irányultságú vizsgálatát beilleszti az említett társadalomtörténeti diskurzusba, elemzését – a „felekezetképződés” gondolati sémájának felvetésével – egyúttal a német történeti kutatások által kialakított fogalmi apparátushoz (*Konfessionsbildung, Konfessionalisierung*) és elméleti megközelítésekhez is hozzákapcsolja. A többféle irányból kiaknázott források tükrében Molnár úgy látja, hogy a 17. századi mezővárosi fejlődés semmiképpen nem foglalta magában a reformáció nyújtotta vallási kínálat elfogadásának automatizmusát, a felekezetképződés helyi változatait sokkal inkább a lokális vallási kínálatok és lehetőségek határozták meg. A hasonló igényekre katolikus és protestáns oldalról egyaránt hasonló válaszok születtek. A gyöngyösi katolikus egyházi és kulturális intézmények megerősítése, valamint a szerzetesrendek (ferencesek, jezsuiták) meghatározó jelenléte és tevékenysége egyaránt azt eredményezte, hogy a mezővárosi fejlődés ezen a településen a katolicizmussal kapcsolódott össze. Ahogy a szerző fogalmaz: „a gyöngyösi katolikus intézmények vallási és művelődési kínálata bizonyosan nem maradt el az alföldi református mezővárosok lehetőségeitől”.

Hogy milyen volt ez a vallási és művelődési kínálat, amellyel a katolikus egyház nem csak a mezővárost, hanem annak tágabb környezetét is el tudta látni? A könyv nagyobb részt gyakorlatilag erről szól. A terület egyházi intézményeinek és egyházi társadalmának részletes bemutatása után Molnár mintegy félszáz oldalon a gyöngyösi plébánia által irányított „vallási élet”-ről ír. Megjegyzendő, hogy ilyen irányultságú és részletességű történeti vizsgálatok alig születtek mífelénk, és különösen nem a 17. század vonatkozásában. A szerző sorra veszi a városban működő templomok, mint a hitélet központjainak

szerepét, külön foglalkozik a vallásos társulatok típusaival és funkciójával, valamint bemutatja a jezsuiták újszerű pasztorációjának alapelveit (csodák, gyógyítások, exorcizmus kiemelt szerepe stb.) és fogadtatását. A népi vallásosság számos apró megnyilvánulására (pl. szentelmények használata, vallási ismeretek hiánya) hoz példákat a gyöngyösi egyházi intézmények expanzióját, a térítések és missziók szerepét bemutató fejezet is. A szerző önálló fejezetet szentel az oktatás, iskoláztatás kérdéskörének. Az elemzést a felekezeti viszályok mozgatórugóinak, esetenként véres, máskor leplezett megnyilvánulásainak objektív bemutatása zárja. A kötet függeléke a gyöngyösi bírák, valamint a városban működő ferences és jezsuita szerzetesek névsorát tartalmazza a vizsgált korszak vonatkozásában. A felhasznált források imponáló jegyzéke jelzi, hogy a munkához kéttucat különféle levéltár és kéziratár adatait aknázták ki a szerző. (Ennek fényében különösen érthetetlen és sajnálatos, hogy – miként a forrásokról szóló, bevezető fejezetben a szerző érezhető szomorúsággal leírja – egyedül csak a vélhetően fontos dokumentumokat rejtő gyöngyösi plébánia maradt kihasználatlan, ahol felfoghatatlan papi rövidlátás és elutasítás gátolta meg az irattári kutatás elvégzését. Kutatás ilyen jellegű hatalmi akadályozására eddig jobbra csak a határon túli archívumok esetében volt példa.) A kötet végén közölt három térkép közül néprajzi szempontból különösen izgalmas a gyöngyösi Szent Antal Társulat tagjainak származási helyét demonstráló ábra. A konfraternitás vonzáskörzetét a szerző az 1673 és 1686 között vezetett jegyzőkönyvek alapján, több mint négyezer társulati tag származási helyének azonosításával rekonstruálta.

A könyv ékes bizonyítéka annak, hogy – minden ellenkező vélemény és lemondó szkepszis ellenére – a kora újkori mindennapi vallásosság történeti kérdéseivel kapcsolatban nálunk is kellő mennyiségben és minőségben lelhetők fel kiaknázatlan dokumentumok. Jó hír, hogy a forrásokat feldolgozó egyháztörténészek között efféle kérdések iránt fogékony kutató is akad. Érdemes megismerni és számon tartani eredményeiket.

Balogh Jánosné Horváth Terézia: A pütkösi király Csepregen és Jókainál. Farkas Sándor Egylet, Csepreg, 2005. 112 p.

Bárh Dániel

Igényes, szép kiállítású, gazdagon és jó minőségben illusztrált könyvet jelentetett meg a csepregi Farkas Sándor Egylet Balogh Jánosné Horváth Terézia tollából, amely a lóversennyel nyert pütkösi királyság szokáskörének újkori történetéhez járul hozzá fontos adalékokkal. A kiadvány tökéletesen megfelel kettős céljának: egyfelől közérthető és érdekfeszítő módon ismerteti meg a szélesebb olvasóközönséggel a hajdani csepregi népszokás arculatát, másfelől – hasonlóképpen lebilincselő módon – újdonságnak számító tudományos eredményeket interpretál a szűkebb szakkutatás számára.

A szerző egy rövid eligazító és figyelemfelkeltő bevezető után alapvetően négy fő fejezetben fejt ki mondanivalóját. Először a lóversennyel nyert pütkösi királyság témakörének felbukkanását mutatja be a 18–19. századi magyarországi források tükrében. A Pilis községi, csepregi, Esztergom, Buda és Tokaj környéki leírások összegyűjtése és egymás mellé állítása eddig még váratott magára. A második és egyben a lehangsúlyo-

sabb fejezetet a csepregi népszokás kimerítő feldolgozása jelenti. Ennek során a szerző alapos részletességgel rekonstruálja a szokás menetét a „virágkort” jelentő reformkor időszakára vonatkozóan, majd körvonalazza a lóversenyeket pártoló helyi földesúr, Jankovich Izidor alakját és szerepét az említett korszakban. A hajdani népszokás társadalmi kontextusának megragadását szolgálja a kötet különleges, genealógiai irányultságú alfejezete, amelyben a szokásleírásokban név szerint emlegetett helyi „pütkösi királyok” életrajzával és családtörténetével ismerkedhet meg az olvasó. A korabeli anyakönyvek adatait fáradhatatlan alaposítással kiaknázó szerző a biográfiák és leszármazási táblák mellett – nem leplezve etnográfus vénáját – több fontos néphit- és népszokás adalékot is közléstesz. A csepregi szokáselemzést magába foglaló fejezetet a fennmaradt leírások túlnyomó többségében emlegetett, hajdani zenekíséret háttérének, illetve a „népszokás” 20. század végi felújításának rövid bemutatása zárja. A kötet harmadik nagyobb tartalmi egysége Jókai Mór szépirodalmi műveire koncentrál. Az aprólékos elemzés végérvényesen bebizonyítja, hogy a lóversennyel nyert pütkösi királyságról szóló Jókai leírások szövegileg visszavezethetők a reformkori csepregi híradások anonim megfogalmazásaira. A könyv utolsó fő fejezete a korábban bemutatott leírások recepció-történetét vázolja fel a hazai szokáskutatásban. A kötetet a szaktudományos igényeket kielégítő, pontos hivatkozási jegyzék, valamint illusztráció-jegyzék zárja. Az ötoldalas német összefoglalás nem az ilyenkor szokásos tartalmi kivonatokat képét mutatja, hanem több annál, tulajdonképpen a kötet német nyelvű fejezeteként kezelendő. A magyarul nem olvasó közönség érdeklődésére számítva a szerző itt egyrészt megmagyarázza és érthetővé teszi a könyv tartalmi felépítését, másrészt viszont ugyanitt sort kerít három olyan, eredetileg is német nyelvű forrásszöveg közlésére, amelyeket a főszövegben magyar fordításban vagy magyar változatban idéz. Módszere megfontolandó, hisz az egyértelmű utalások nyomán így egyrészt a magyar olvasónak is lehetősége nyílik a fordítások ellenőrzésére vagy értelmezésére, másrészt a német tartalmi ismertetés is túllép a száraz és rövidre zárt mondatok nyújtotta kereteken, és önmagában élvezetes olvasmánnyá válik.

A nem túl terjedelmes, éppen ezért a szélesebb olvasóközönség számára sem „riasztó” könyv sokéves kutatómunka eredményének tekinthető. A szerző által befektetett energia, kutatói odaadás félreérthetetlen nyomai a laikusok számára, első látásra talán fel sem tűnnek, de szakavatott szem által szinte minden sorban és jegyzetben tetten érhetők. Az elvégzett munka leginkább azáltal tűnik kifizetődőnek, hogy a kötet – mind tartalmi, mind módszertani vonatkozásban – egyszerre több tudományterület számára is újdonságot hoz. A könyv nyilvánvaló helytörténeti és helyismereti hasznát csak erősíti, hogy a lokális hagyományápolás, jobban mondva „hagyomány-felújítás” aktív fórumai részére szakszerű támpontot jelent. A csepregiek szűkebb érdekein túlmutatva a szerző azáltal, hogy Fried István évtizedekkel ezelőtt íródott tanulmányának nyomdokain, de annak eredményeit tovább finomítva és pontosítva végre tisztázza a Jókai-szövegek eredetének kérdését, a magyar irodalomtörténet számára is fontos vizsgálatot végzett el. Mindezen túl a kötet érdemei kiváltképp a történeti szokáskutatás szempontjából tekinthetők kiemelkedőnek. A mintaszerű feldolgozás módszertanilag számos tanulságot szolgáltat a korai, 19. századi leírások újraértelmezésének kikerülhetetlen feladata előtt álló hazai szokáskutatás számára. A szerző tudatosan kijelölte vizsgálati időkereteit, és nem hagyta

magát elcsábítani az eredetkérdések szirénéneke által, amely – éppen a pünkösdi szokások kapcsán is – sok kutatót ingoványos, homályos világba kalauzolt. Mivel a vizsgálat határozottan csak a lóversennyel nyert pünkösdi királyság jelenséggörére koncentrál, az elemzés elkerülheti az általánosításokat, és pusztán a fellelhető forrásadatokra, azok kritikus és filológiai feldolgozására összpontosít. Bár a szerző nyilvánvalóan ismeri a szokás európai elterjedésére vonatkozó adatokat is, ezek bemutatására itt tudatosan nem vállalkozik. A célja a csepregi népszokás forrásokkal alátámasztható múltjának, virágkorának és elmúlásának, társadalmi hátterének és a szokást működtető erőknek a bemutatása, mindenekelőtt a leírások széleskörű feltárása, illetve mikrotörténeti jellegű forráselemzések révén. A szerző szakít a hazai népszokáskutatásban még manapság is fellelhető „csemegéző” módszerrel, amely – a szövegek mögötti társadalmi háttér és a sokszor szembetűnő plagizálási gyakorlat alapos feltárása nélkül – általában a leírások egyszerű, rácsodálkozó közlésében merül ki.

A hazai történeti szokáskutatás megújulásának egyik útját jelenthetik az efféle filológiai alaposságú mikrovizsgálatok, amelyek elvégzéséhez Balogh Jánosné Horváth Terézia könyve akár követendő mintát is nyújthat. Az új eredmények egy részét talán éppen magától a szerzőtől várhatjuk, aki vélhetően folytatja csepregi kiindulópontú kutatásait, és „az efélékben gyönyörködő magyar olvasó közönséget megörvendeztetni” remélhetőleg a továbbiakban is szándékában áll.

Kajtár István: Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe. Dialóg Campus Kiadó. Budapest-Pécs. 2004. 143. p. 18 kép

Nagy Janka Teodóra

Az elmúlt évek során több olyan kiadvány látott napvilágot, amely a jogi néprajz sorsát figyelemmel kísérők számára nemcsak a néprajztudomány, de a jogtudomány oldaláról is fordulópontot jelez. A jogtudomány területén az ún. „puha jogtörténet” legújabb irányzata, a *jogi kultúrtörténet* például vizsgálati körébe emelt számos olyan kérdéskört, amelyet korábban hagyományosan az európai jogi néprajz részének tekintettek. A jogi kultúrtörténet legújabb kutatási eredményeiből válogatást nyújtó kötet szerkesztői előszava a népi jogérzet erős szerepéről, a jogi hagyományok jelentőségéről, ezeknek a jogtörténetészek által történő vizsgálatának fontosságáról szól. A jogi néprajz legjelesebb képviselőinek: Tagányi Károly, Tárkány Szücs Ernő és Imreh István életművét „a magyar népi jogélet összefoglalásaiként” és „a magyar jogtörténet- tudomány kiváló részeként” a jogi kultúrtörténethez tartozóknak tekinti, s méltatlannak nevezi azt a gyakorlatot, amely „a jogszokást kizárta a jog elemző vizsgálatának tárgyai” közül.

A jogtörténet-tudományban zajló említett folyamat fontos állomásának tekinthető Kajtár István *Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe* című kötetének megjelenése. A szerző, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténet Tanszékének professzora több, mint egy évtizedes hazai és nemzetközi kutatásának eredményeit, oktatási tapasztalatait összegezve az elsők között vállalkozott a jogi kultúrtörténet fogalmának meghatározására, tárgyköreinek körülhatárolására és ismertetésére. Munkája a kutatási ered-

mények megismertetésén és összegzésén túl egyaránt alkalmas a diszciplína egyetemi oktatásban történő eredményes hasznosításra, valamint a téma iránt egy szélesebb közönség érdeklődésének felkeltésére.

A szerző korábbi publikációi (melyekből egy 18 tételes válogatás a függelékben a további kutatást segitendő is megtalálható) már jelezték a téma iránti érdeklődést. Az a tény pedig, hogy jelen kultúrtörténeti munkáját Gernot Kocher osztrák jogtörténésznek, ikonográfusnak, a grázi egyetem professzorának ajánlja, elhelyezi a szerző tevékenységét, törekvéseit a nemzetközi kutatásokban is.

A jogi kultúrtörténet körvonalai és területei címet viselő első fejezet hangsúlyozottan a fenti fogalom- és tárgymeghatározó metodikát követi. A kulturális jelenségeknek a kívülálló számára is értelmezhető empirikus megközelítésétől (pl. a jogi szövegek sajátos stílusa, a jogászok viselete, a büntetőeljárás egyes mozzanatait, eskük, petíciók, magánjogi szerződések, börtönök, vesztőhelyek, koronázási jelvények, címerábrák, Roland-szobrok) jut el a jogi kultúrtörténet tárgyának meghatározásáig. Ezzel párhuzamosan megtörténik a kapcsolódó tudományterületektől történő elhatárolás is: a szerző elsősorban német jogtörténeti példákra és előzményekre hivatkozik, hogy komplex jellegének hangsúlyozása mellett sor kerülhessen a jogi kultúrtörténet módszereinek, a kutatási terület legfontosabb egyéni teljesítményeinek ismertetésére is. Az alapozó, hangsúlyozottan bevezető céllal írott munkában a kiemelt területeken (alkotmányjog és közigazgatás, bűn és bűnhődés, magánjog és üzleti élet, igazságszolgáltatás, háborúk, követségek és békekötések, az alattvalók világának jogi kultúrtörténete) a teljesség igénye nélkül, de a meghatározó, lényegi összefüggések felmutatásának szándékával nyújt betekintést a jogi kultúrtörténet rendkívül gazdag, összetett, merev lehatárolást nem tűrő diszciplinájába.

Az alkotmányjog és a közigazgatás jogi kultúrtörténeti vizsgálata nemcsak azt a tartalmi sokszínűséget, hihetetlen háttérismeretet és műveltséganyagot előlegezi meg, amely a szerző a témában megjelent korábbi publikációit is jellemzi, de a munka egészen végigvonuló egységes metodikai megközelítési szempontokat is. Egy-egy kérdéskör kapcsán a gazdag (gyakran éppen a bőség zavarának veszélyét rejtő) anyagból a biztos kézzel kiválasztott terület jogi kultúrtörténeti hátterének felvázolását követően szemléletes példákkal igyekszik kiegészíteni és árnyalni a leírtakat. A források megválasztása, feldolgozásra előkészítése önmagában sem egyszerű, komoly anyagismeretet kívánó feladat, ám fontos hozadéka, hogy komoly haszonnal forgathatóvá teszi a munkát.

A bűn és bűnhődés területéről hozott példák jól mutatják, hogy a szerző a rendkívül sokfelé futó ismeretanyagot milyen differenciáltan képes kezelni, mederben tartani. Ehhez a kiemelések és egymáshoz illesztések mellett a jegyzetapparátus nyújtotta lehetőségeket is maximálisan felhasználja. A munka háromszázat meghaladó jegyzetbe rejtve nemcsak a téma iránt érdeklődőket, illetve a kutatókat segítő irodalmi hivatkozásokat, hanem a források elemzését, értelmezését megkönnyítő ismeretanyagot, további orientációkat is találhatunk.

A magánjog és az üzleti élet jogi kultúrtörténetének tárgyalása elsősorban hazai forrásai révén a kötet különösen értékes részének tekinthető, a témakör ismertetése kapcsán pedig évtizedes kutatásainak eredményeivel gazdagítja a területet. *Az igazságszolgáltatás jogi kultúrtörténete* fejezet nem egyszerűen témaválasztása, de komplex, összefoglaló jel-

lege miatt is a megjelenő munkának valószínűleg az egyik legfontosabb, az egyik leggyakrabban olvasott, idézett és hasznosuló részének tekinthető.

A *háborúk, a követségek és békekötések* önmagukban is az egyik leggazdagabb, legösszetettebb területei a jogi kultúrtörténetnek. E részben különösen szembevetendő a szerző több fejezetben is felismerhető azon törekvése, hogy a jogi kultúrtörténetben ne csak tényeket, ismereteket közöljön, hanem folyamatokat mutasson be, s minél szélesebb kitekintéssel. Az ikonográfiai ábrázolások mellett hatalmi szimbolikákat részletez. Különösen érdekes a katonai kitüntetések kultúrtörténeti megközelítése, újszerű a közlegény életérzésének közvetítése, beemelése a jogi kultúrtörténetbe.

A záró témakör, az *alattvalók világának jogi kultúrtörténeti vizsgálata* a jogi néprajzhoz leginkább közel álló terület. Bár szívesen olvasnánk hosszan és részletesen a témakörről, a jogi kultúrtörténet által vizsgált témák egyikeként a szerző számára a kötet keretei között mindössze egy rövid áttekintésre nyílik lehetőség. A tradicionális népi önkormányzatok köréből az Imreh István által gazdagon adatolt székely rendtartó falut emeli ki, a Csizmadia Andor által részletesen vizsgált agrárközösségek közül a szerző a munkásságában is hangsúlyosan szereplő hegyközségekről szól, a néprajz által is kedvelt céhek világából pedig a céhszabályok jelentőségének érzékeltetését választja. A hatalomhoz való viszonyulás színes világa, mint keret kiválóan alkalmas arra, hogy ízelítőt nyújtson a kérvénykultúra alakulását vizsgáló szerző kutatási eredményeiből, illetve hogy elsősorban Tárkány Szücs Ernő összefoglaló, a *Magyar jogi népszokások* c. munkája alapján a jogi néprajz eredményeiről szóljon – a tudományterület művelőinek egyik legjelentősebb eredményének azt tartva, hogy „két és fél évszázad mozaiklapocskáiból a népelet jogi kultúrtörténetének eleven képét rajzolják meg.” Új szemléletű megközelítésével Kajtár István e munkájában nemcsak széles körű tájékozottságáról tesz ismét bizonyosságot, hanem a XXI. század elején a jogi kultúrtörténet szerves részévé is avatja a jogi néprajzot.

Tüdös S. Kinga: Erdélyi testamentumok I. Hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2003. 617 p., 20 képpel.

Szőcsné Gazda Enikő

A különböző korszakok tárgylistái olyan kortörténeti dokumentumok, amelyeket történészek, néprajzosok, művelődéstörténészek egyaránt szívesen elemeznek. A magyar szakirodalom is meglehetősen gazdag az ilyen jellegű elemzésekben. Gondoljunk Benda Gyula, Kocsis Gyula, Bencsik János, Güntner Péter, Hofer Tamás, Fél Edit, Szarvas Zsuzsa, Juhász Antal, Kemesei Lajos, Horváth József kutatásaira...

A teljesség igénye nélkül felsorjázott neveket viszont ha végigpásztázzuk, feltűnik, hogy valamennyien az aktuális, szűk Magyarország területét kutatták. Erdély területén mintha megkésett volna az Annales iskola által propagált anyagi kultúra-felmérő program.

A tárgyejegyetések, ad-hoc listák pedig sok további kutatás alapjául szolgálnak. Belőlük ismerhető meg egy-egy szűkebb vagy tágabb vidék tárgyi ellátottsága a különböző történelmi korokban, és ezek segítségével konkrétabbá, alaposabbá, dokumentáltabbá válnak az életmód-kutatások is.

A tárgylistákon belül a testamentumok elemzése nem csupán tárgytörténeti szempontból érdekes. A testamentum osztogatásának, mint jogszokásnak az elemzése is figyelmet érdemel: kik, miért és milyen körülmények között vetették papírra a saját javaik jegyzékét, és milyen törvényszerűségek uralkodtak a javak megosztásában? Milyen tárgyakat, ingóságokat adományoztak a fiúknak, és melyek voltak azok a tárgytípusok, amelyeket inkább lányok kaptak? Hogyan változott az adományozás eme válfaja az évszázadok során? Kik előtt, milyen lelki vagy testi változások következtében jutottak arra a meggyőződésre az emberek, hogy saját tárgyaik sorsáról ők maguk rendelkezzenek?

Tüdös S. Kinga, a bukaresti Nicolae Iorga Történettudományi Intézet munkatársa nem először elemez tárgylistákat. Néhány évvel korábban egy háromszéki főnemesi család inventáriumából kiindulva, a székelység körében élő főnemesek életmódját próbálta rekonstruálni. A most bemutatandó testamentumos kötetét egy sorozat első részeként ismerteti, amelyet több könyv fog követni: az erdélyi főnemesek és nemesek, a nemesek-kisnemesek, a városi polgárok, az értelmiségiek, valamint az erdélyi fejedelmek végrendeleteit külön-külön kötetekbe tervezi szerzőnk.

A háromszéki testamentumokat sűrítő jelen munka 138 dokumentum forráskiadása, ezeket egészíti ki a szerző egy összegző bevezető tanulmánnyal, valamint alapos mutatókkal, adattárral. A források 1548 és 1711 között keletkeztek. Ezzel azt szuggerálja a szerző az olvasónak, hogy Erdély történetében a szatmári béke olyan cezúra volt, amely teljes egészében átstrukturálta az addigi életformát. Személy szerint nem vagyok meggyőződve arról, hogy a magánéletre és ennek irattípusaira vonatkoztatva is fontos korszakhatárnak tekinthető az 1711-es évszám, erre vonatkoztatva talán valahol az 1730-as években inkább tettenérhető egy olyan akkulturációs határvonal, amelytől kezdődően radikális változás, életmódváltás tapasztalható a kisemberek / közemberek életében. Ebben a korszakolásban látható elsősorban a szerzőnk történészi megközelítési módja: a nagy történelmi eseményeket meghatározó jelentőségűnek véli e dokumentumokra vonatkoztatva is...

A feltárt források fontosságát szerzőnk azzal igyekezett tudatosítani, hogy más típusú papírra helyezte ezeket (enyhén sárgás színű papírra kerülnek e régi források). Így a dokumentumtár külső megjelenésére nézve is elkülönül a 21. századi értelmezéstől, az „értelmiségi interpretációtól.”

Az első elemzési szempont a társadalmi rétegződés és az irattípus összefüggéseit próbálja megvilágítani. Táblázatban ismerteti, hogy hány nemes, lófő, puskás, jobbágy, valamint külön rovatolásban, hogy hány férfi és nő végrendeletét tartalmazza a kötet. E táblázatokat szemlélve kissé félrevezetőnek érezzük a *Hadviselő székelyek végrendeletei* alcímet: hiszen a kötet tartalmazza a főnemesi életformát folytató Beldi, Kálnoki, Apor családok végrendeleteit is, amelyeknek talán inkább a következő, főnemesi testamentumok számára tervezett kötetben lett volna a helyük. Úgyszintén kilóg e sorból a három jobbágytestamentum is, hiszen a jobbágyság sem volt hadviselő státuszú a Székelyföldön.

Néprajzi szempontból különösen érdekes része a könyvnek az, amelyben a testamentumok megírásának körülményeit, idejét próbálja megragadni a szerzőnk. Rámutat arra, milyen történeti, ökológiai, lelki és társadalmi okai voltak a testamentumok megfogalmazásának. Rádöbbenünk az elemzés olvasása során arra is, hogy a 16–17. században mennyire relatív volt az *öregség* fogalma: egyes végrendelezők már 30 éves korukban fontosnak tartották, hogy tárgyaik öröklését írásban rögzítsék. Ezt a gyakori had-

bavonulással, a sűrű tatár / török betörésekkel, a járványok, betegségek agresszív pusztításaival, tehát az állandósuló létbizonytalansággal magyarázza Tüdös S. Kinga.

A testamentumok szerkezetét ismertető fejezetben úgy véli, hogy a székelyföldi végrendelet felépítése nem különbözik az Európa más vidékein megfogalmazottaktól. Kissé furcsának tűnik, hogy a szerkezeti összegzésben kap helyet a székelység örökösödési jogának összefoglalása is. Szerzőnk úgy véli, hogy az elemzett korszak egészében a székelyföldi örökösödést az 1555-ös udvarhelyi artikulusok erre vonatkozó bekezdései szerint bonyolították. Ez a véleményezés kissé egyoldalú megközelítésnek tűnik. A Székelyföldön ugyanis külön örökösödési rend alá estek a nemesek, a jobbágyok és a katonák. Ugyanakkor az Approbatæ Constitutiók némileg változtattak az egyes társadalmi csoportok örökösödési módján. Tüdös S. Kinga különleges erénye, hogy felismeri a törvényekkel nem alátámasztható, tipikus székely szokásjogot is: azt, hogy a lányok majdnem valamennyi esetben az anyjuk birtokait kapták meg a hagyakozási folyamat nyomán.

A végrendeletek tanulmányozása során szerzőnk a háromszéki írástudók rétegét is elemzés tárgyává teszi. Kiemeli, hogy a bemutatott korszakban az értelmiségi réteg még nem volt népes, viszont a korábbi helyzettel szembeesítve a 17. századit, „tagadhatatlan fejlődést” lehet felfedezni. Külön táblázatba foglalja így mindazon értelmiségiek, írástudók nevét, akik a végrendeletekben akár mint a szöveg megfogalmazói, akár mint tanúk, szerepelnek.

Tüdös S. Kinga nem próbál a végrendeletek tárgyai alapján különösebb tárgytörténeti, kultúrtörténeti, mentalitásbeli vagy életmódbeli különbségeket kifejteni. Nem hasonlítja össze azt, hogy mekkora vagyonbeli különbségek vannak a különböző hagyakozók közt, és arra sem tesz kísérletet, hogy az elemzett korszakon belül a változást, a mozgást érzékeltesse. Az adott időhatárok közti háromszéki emberek létformáját tehát kimerevíti, és így próbálja észrevételeit megtenni. Talán ez az elemzés hiányossága.

Mindezek ellenére a kötet nélkülözhetetlen forrásmunka mindazok számára, akik az erdélyi életmód-kutatásokat, jogszokásokat, családi kapcsolatok rendszerét, a székelyföldi anyagi kultúrát kívánják kutatni, megismerni.

Kíváncsian várjuk a következő köteteket!

Égető Melinda: Vagyon szép szőlőhegyünk... Történeti-néprajzi elemzések középis nyugat-dunántúli magyar nyelvű hegytörvények tükrében. 1629-1846 (Documentatio Ethnographica, 21. – Szerkesztő: Szarvas Zsuzsa) L' Harmattan – MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 2004. 139 lap

Szilágyi Miklós

A történeti etnográfia új elemző eljárásának „kipróbálásával” indokolja Égető Melinda a korábban már megjelent rész-feldolgozásaihoz képest egységes szemléletűvé formált (nem csupán egymás mellé rendezett tanulmányok laza füzérét felkínáló) könyve megszületését. Vállalkozása újdonságát pedig abban jelöli meg, hogy mindeddig mások is, ő maga is *sokféle* levéltári forrást felhasználva folytatott történeti-néprajzi vizsgálatokat, ez esetben viszont *egyetlen* forrástípus elemzése révén akar következtetni a 17–19.

századi, és egy jól körülhatárolható dunántúli térség paraszti valóságának: a gazdálkodásnak és a mindennapi életszervezésnek a részleteire. Ez a forrástípus pedig a szőlőhegyi szabályzatoknak, a hegyközségi törvényeknek az 1980-as évek elejéig a történeti periodikákban alkalmilag közzétett mintegy 50 szöveghez képest igencsak megszapordott, immáron az 500 darabot közelítő gyűjteménye. Ebben a recenzióban sem maradhat tehát említetlen, hogy létezik egy, az MTA Néprajzi Kutatóintézetéhez kapcsolódó külön-gyűjtemény, melynek létrejötte és közzététele Égető Melindának s az általa megszervezett-irányított, főként levéltárosokból álló, laza szervezettű munkaközösségnek a kivételes érdeme! Kivételes az érdem, hisz ez a nemesi községek és székely falvak „falutörvényeihez” hasonló forrásértékű gyűjtemény a gazdálkodás és élelemtermelés igen sok ágazatára (a szőlészetten-borászaton túl pl. a vadászatra, az állattenyésztésre, a szénakészítésre, a zöldség- és gyümölcstermesztésre, a gyümölcskonzerválásra, a pálinkafőzésre stb.), a paraszti társadalom, a közösségi életszervezés szokásjogi szabályrendszerére és intézményeire, a táplálkozásra, az ünnepi és hétköznapi szokásokra máshonnan meg nem szerezhető történeti-néprajzi információkat kínál az etnográfusok számára, lévén, hogy a „hegybéli helység” hatásköre kiterjedt a szőlőhegy/szőlőskert gyepején belüli élet teljességére: a hegység/hegybéli helység területe – Égető Melinda szavaival – „mintegy »állam volt az államban«”. Ez alkalommal azonban nem a *Szőlőhegyek történetének forrásai* című, 2001-től megjelenő s impozánsnak ígérkező sorozat forrásközlési elveinek és történeti-néprajzi hasznosíthatóságának részletezését, csupán a jelen kötet méltatását tekintem feladatomnak! (A forráskiadvány-sorozatról l. Mód László recenzióját: *Ethnographia*, 114. [2003] 177–178.)

Az első fejezetben – a hegytörvények forrásértékét vizsgálva és a maga elemzéseinek Közép- és Nyugat-Dunántúlra szűkítését indokolva – Égető Melinda azt a (korábbi kutatói álláspontokat számottevően korrigáló!) véleményt fejt ki, s ennek forráshasználati következményeit részletezi, hogy mind tartalmilag, mind formailag elkülöníthetetlenek egymástól az „autonóm hegyközségek” törvényei és a földesúri rendtartások. Ez utóbbiaknak – valamint a szintén a birtokos nemesség érdekeit tükröző megyei hegytörvényeknek – azonban csak az esetben tulajdonít az elemzés során figyelembe vehető forrásértéket a szerző, ha azok egyediek: egy bizonyos szőlőhegyre kiadottak. A vizsgált területre vonatkozó, 1561–1846 között keletkezett, eddig ismert 194 hegytörvényből 176 bizonyult ebben az értelemben „egyedinek”. A különböző tartalmi és formai fenntartások miatt még tovább rostált, mindösszesen 146 forrásszöveg – az elemző következtetések elsődleges bázisa – több mint 200 esztendő fed le (1629–1846). Lehetőséget kínált tehát ez a páratlan forrás-bázis a feudalizmus utolsó két évszázadában és a több megyényi területen bekövetkezett változások ütem-különbségeinek, a hegybéli helység mint intézmény átalakulási tendenciáinak a vizsgálatára is. A változások érzékelésének-érzékeltetésének lehetősége és szükségessége miatt sem hagyhatta viszont teljességgel figyelmen kívül Égető Melinda a megyei, illetve uradalmi „normaszövegeket”. Kiolvasható volt belőlük ui., hogy minden új szabályozás a könnyebb elfogadtathatóság kedvéért tudatosan figyelembe vette a „régí szokást”.

Okkal-joggal azt várnánk, hogy a hegytörvények a szőlőművelés és borkészítés technológiájának megismerése szempontjából a legbeszédesebbek. Égető Melinda elemzése csak részben erősíti meg ezt az előzetes várakozást: fontos információkat tartalmaz a for-

rás-csoport – összegezhetjük a részletesen argumentált észleleteit – a szőlő szaporításával és új ültetvények létrehozásával kapcsolatban, kevesebbet viszont a borkészítés eszközéről és technológiájáról. Arra nem elégségesek tehát a hegytörvények – fogalmazza meg a szerző – hogy „egy-egy kistáj szőlőművelésének és borkészítésének menetét felvázoljuk”; arra csupán, hogy a „szakirodalomból ismert táji vagy időbeli eltéréseket megerősítsük vagy cáfoljuk”. Következésképpen: módszertani szempontból azok a fejtegetései a legtanulságosabbak ebben a fejezetben, melyek az ilyen igényű megerősítést vagy cáfolatot vállalják. Pl. amikor a szöveg-összefüggésből kiindulva igazolja, hogy a recens gyakorlatból ismert s a hegytörvényekben is emlegetett *pirkálás* vagy *pirgálás* bizonyosan nem jelentett a 18. században 'nyitás'-t, noha a recens jelentés mechanikus visszavetítésével a szakirodalom ezt a jelentést valószínűsítette; vagy amikor a karólopás feltűnően hangsúlyos tiltásából-szankcionálásából következtetett (megerősítve a más forrásokra alapozott ilyen valószínűsítést) a karós művelés általános voltára: a szőlőkarók tavaszi földbe rakására és őszi kiszedésére.

A vincellérek szerepét és jogállását vizsgáló fejezet fontos tanulsága, hogy a szőlőhegyen való jelenlétük: „specialistaként” való közreműködésük a szőlőművelésben mindenütt szükségszerű volt ugyan, ahol birtokos nemesek és városi polgárok is voltak a szőlőbirtokosok között, mégis csak Győr és Sopron megyében hangsúlyozódik, Vasban és Zalában nem is említődik a szakértelmük. A szakértelemmel kapcsolatos igény szövegbe emelése sem módosít azonban azon a tényen, hogy a vincellérek sehol sem voltak kivételezett helyzetben: vitathatatlan, hogy a szőlősgazdánál alacsonyabb rangú, szolga állapotú személyeknek tekintették őket. Ennek ellenére talán valószínűsíthető, noha a forrás nem tartalmaz ilyen utalást, hogy „a kisebb szőlősgazdák fontos művelési fogásokat leshettek el a vincellérektől”.

A szőlőhegyi gyümölcsstermesztésről szóló fejezet annak a látszat-ellentmondásnak a feloldását végzi el, hogy léteztek ugyan a „minőségibb” szőlőművelés-borkészítés érdekében a gyümölcsstermesztést tiltó, legalább korlátozó földesúri tilalmak, az önellátást szolgáló paraszti gyümölcsstermesztésnek mégis a szőlőhegyek voltak a legfontosabb színterei. A hegytörvényekbe foglalt tilalmak persze eleinte és a vizsgált terület nagy részén csak a szőlőtőkék közötti s nagy árnyékot vető gyümölcsfákra vonatkoztak, a „szőlőlábakban”, az utak mentén és mezsgyéekben inkább javasolták a fák nevelését. A kategorikus tiltás: a meglévő fák kiirtásának szankciókkal való kikényszerítése csak a 18. század második felétől és a Balatontól északra eső területen volt jellemző – korántsem függetlenül az e táj birtokosaira egyébként is jellemző, s a preferált gyümölcsfajták esetében is megfigyelhető magasabb minőség-igénytől. A korántsem azonos: egy északi és egy déli terület határozott elkülönítését lehetővé tevő „tiltástól” és „megengedéstől” lényegileg függetlenül e forráscsoport bizonyossága szerint sem lehet kétséges, hogy a szőlőhegyen termő gyümölcsnek mind a családi fogyasztásban, mind piaci áruként eddig még fel nem mért jelentősége volt. Égető Melinda elemzése persze elsősorban nem a termelés volumenének a valószínűsítéséhez akar hozzájárulni, hanem a fa és termése tulajdonlásával, birtokba vételével kapcsolatos sokféle szokásjogi szabály érvényességének feltételei között igazítja el az olvasóját. A hegytörvényeknek ui. egyértelműen el kellett igazítaniuk a kortársakat pl. abban, hogy kit, milyen arányban illet meg a birtokhatáron vagy a „senkiföldjén” nőtt gyümölcsfa termése, illetve milyen jogai vannak egy-

egy magántulajdonú fa termésének csekély – helyben elfogyasztható – részéhez a hegy-mesternek, a szőlőpásztornak, a földesúrnak, az utas embernek vagy a várandós asz-szonynak.

A szőlőhegyen lehetséges/szokásos állattartásról – pontosabban: a kezes állatok ta-karmányhoz juttatásáról – szóló fejezet egymással látszólag összeegyeztethetetlen agro-kultúrák „békés” együtt-létezésének mindeddig nem vizsgált szabályrendszerét tekinti át. Bemutatván, hogy mely állat-fajták szőlőhegyi jelenlétét tiltották kategorikusan, s me-lyeknek alkalmi és időleges jelenlétét engedélyezték meghatározott feltételek teljesülése esetén, a legfőbb tanulságot így összegzi a szerző: „a dunántúli falusi szőlőhegyek (fő-ként a délnyugati tájakon) szervezettebben illeszkedtek a paraszti gazdálkodás, azon belül is az állattartás rendszerébe, mint azt korábban gondolni lehetett.”

A vékonyka kötet összegző fejezete a részletesen elemzett – a fentiekben felidézett – résztémákon túlmutató eredményeket veszi sorra, arra helyezvén a hangsúlyt, hogy mi-lyen lényegi különbségek mutatkoznak mind a hegytörvények tartalmában – hangvétel-ében, mind a szőlő- és gyümölcstermelés, a borkészítés technológiájában a Dunántúl északi és déli része között. Ez az összegzés tehát elsősorban a szőlészet-borászat néprajzi kutatása eredményeihez és aktuális szükségleteihez kapcsolja hozzá e forráscsoportnak az elemzéséből adódó megannyi rész-tanulságot.

Én magam legalább ennyire fontosnak érzem annak további bizonyítását, hogy a „hegybéli helység” a paraszti létezésnek, közösséggé szerveződésnek *ugyanolyan* entitá-sa volt a feudalizmus századaiban, mint a falu vagy a mezőváros. Ha Égető Melinda ab-ból indult ki, hogy a 17–19. századi paraszti gazdálkodás és életszervezés „szinte min-den” részletére következtetni lehet a hegytörvények jelentette forráscsoportból – okkal várjuk a folytatást: a valóban „teljesség” igényű bemutatást. Hisz eddigi, pl. a táplálko-zást-vendéglátást vagy a szőlőhegyhez kapcsolódó „boszorkányszombatot” elemző Ége-tő Melinda-dolgozatok már a „teljességnek” ezt az ígérését fejezték ki!

Ethnographia

A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

Vol. 118.

2007

No. 2–3.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria),
FERENC POZSONY (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany),
MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Head of the Editorial Board:

LÁSZLÓ KÓSA

Editorial Board:

MIKLÓS CSERI, RÓBERT KEMÉNYFI, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, IBOLYA T. BERECKZI,
GÁBOR VARGYAS, GYULA VIGA, VILMOS VOIGT

Editor:

ELEK BARTHA

Editorial Office Address: Hungarian Ethnographical Society

[Magyar Néprajzi Társaság], H-1055 Budapest V.

Kossuth Lajos tér 12. Telephone: (1) 473-2400/extension 481

Telephone/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@neprajz.hu

Editor's Address: Department of Ethnography, University of Debrecen

[Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék] H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf.: 16.

Telephone /fax: (52) 512-958

E-mail: barthaelek@yahoo.com

TABLE OF CONTENTS

Studies

- Emőke S. Lackovits:* Protestant/Reformed Agenda and Church Discipline in the
Region of *Balaton-felvidék* [the Highlands North of Lake *Balaton*] 125
- Borbála Obrusánszky:* The Cult of the Earth Mother among the Mongols 151

Communications

- Lajos Kemecsi:* Boot-Makers' Signboard in the Hungarian Open Air Museum in *Szentendre* 173
- Anikó Fűvessy:* The Early Ornamental Style of Wooden Saddles from *Tiszafüred*:
The Relationship between Dating the Saddles and Carving Technique, Motives,
and Compositional Arrangement..... 181
- Ottó Domonkos:* New Resources for Studying the Traditions of Smith Men-Servants
(Purchase of Names - *Namenkauf*)..... 203
- Attila Paládi-Kovács:* Those Fabulous Fifties in a Village Environment..... 219

Museology

- Erika Vass – Miklós Buzás:* The Setting Plan of the Building Unit of
Transylvania in the Open Air Museum 227

History of Science	
<i>János Oláh: Bertalan Kohlbach, the Folklorist Rabbi and the Field of Jewish Ethnography</i>	271
Arguments, Opinions	
<i>Péter Simoncsics: Comments on a Book by Angela Marcantonio</i>	297
In memoriam	
<i>Ildikó Kríza: Lutz Röhrich (1922–2006)</i>	309
<i>Zoltán Ujváry: József Papp (1928–2007)</i>	311
Book Reviews	315

Ethnographia

118. évfolyam

2007

2–3. szám

Ismertetések

Juhász Zoltán: A zene ősnyelve. A magyar népzene rendszerének és eurázsiai kapcsolatainak vizsgálata mesterséges intelligenciákkal és más matematikai módszerekkel. (*Paksa Katalin*) – Zakariás Erzsébet: „Édesanyám kicsi korban megtanított...”. (*Ambrus Judit*) – Pamela E. Klassen: Áldott esemény (Blessed Events) (*Kisdiné Neményi Barbara*) – Arx – oppidum – civitas, A vártól a városig. (*Kemecsi Lajos*) – Motil László: A tardosi (gerecsei) köfajtés történeti emlékei. (*Kemecsi Lajos*) – Goldene Zeiten. Sauerländer Wirtschaftsbürger vom 17. bis 19. Jahrhundert. (*Kemecsi Lajos*) – Körmendi Géza: Történetek Tatáról Válogatott tanulmányok, cikkek a város múltjáról. (*Kemecsi Lajos*) – Molnár Antal: Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században. (*Bárh Dániel*) – Balogh Jánosné Horváth Terézia: A pütkösi király Csepregen és Jókainál. (*Bárh Dániel*) – Kajtár István: Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe. (*Nagy Janka Teodóra*) – Tüdös S. Kinga: Erdélyi testamentumok I. Hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék. (*Szőcsné Gazda Enikő*) – Égető Melinda: Vagyon szép szőlőhegyünk... Történeti-néprajzi elemzések közép- és nyugat-dunántúli magyar nyelvű hegytörvények tükrében. 1629–1846 (*Szilágyi Miklós*)

A folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg

ISSN 0014-1798

Szerkesztő: Bartha Elek [Editor: Elek Bartha]

Felelős kiadó: Paládi-Kovács Attila, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke
[Published by: Attila Paládi-Kovács, President of the Hungarian Ethnographical Society]

Fordító: Csontos Pál [Translator: Pál Csontos]

Olvasószerkesztő: Sándor Mária [Copy editor: Mária Sándor]

A borítót tervezte: Dallos Csaba [Cover design: Csaba Dallos]

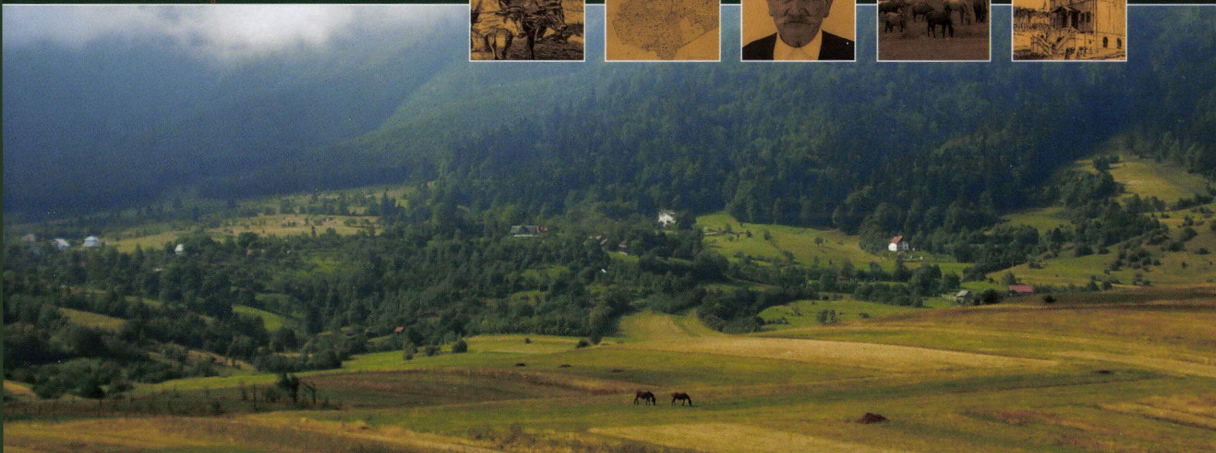
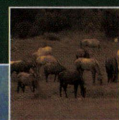
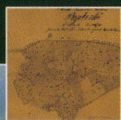
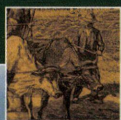
Nyomdai előkészítő: Bihari Nagy Éva [Printing & Publishing: Éva Bihari Nagy]

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen [Printed in Debrecen by Kapitális Ltd.]

Felelős vezető: Kapusi József [Managing Director: József Kapusi]

ETHNOGRAPHIA

Petercsák Tivadar: A közbirtokosság

Csíki Tamás: „A nemzet néperejének kifogyhatatlan gyűjtőmedencéje...”

Kisdiné Neményi Barbara: „Holnap szülünk, anyuka!”

Balázs Kovács Sándor: A sárközi népművészet megújítása

2007/4

A szerkesztőbizottság elnöke:
KÓSA LÁSZLÓ

A szerkesztőbizottság tagjai:
CSERI MIKLÓS, KEMÉNYFI RÓBERT, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA,
T. BEREZKI IBOLYA, VARGYAS GÁBOR, VIGA GYULA, VOIGT VILMOS

Szerkesztő:
BARTHA ELEK

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, H-1055 Budapest V.
Kossuth Lajos tér 12. Telefon: (1) 473-2400/481-es mellék
Telefon/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@neprajz.hu

A szerkesztő címe: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf.: 16. Telefon/fax: (52) 512-958
E-mail: barthaelek@yahoo.com

TARTALOM

Tanulmányok

- Petercsák Tivadar:* A közbirtokosság.....343
Csíki Tamás: „A nemzet néperejének kifogyhatatlan gyűjtőmedencéje...”
A parasztság népesedésének jellemzői a két világháború között359

Közlemények

- Kisdiné Neményi Barbara:* „Holnap szülünk, anyuka!”
A szülés, mint a női identitás megjelenítése379

Tudománytörténet

- Balázs Kovács Sándor:* Pilissy Elemér tevékenysége
a sárközi népművészet megújítása érdekében387

- Ismertetések**439

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

118. évfolyam

2007

4. szám

Petercsák Tivadar

A közbirtokosság

A magyar falvakban a mindennapi munkavégzésnek és a gazdálkodás megszervezésének természetes kerete évszázadokon át a parasztcsalád volt.¹ Ennek termelőmunkája azonban nem lehetett másoktól független, hiszen rendszeresen együtt kellett működnie a faluközösség tagjaival. A jobbágyparaszti életforma legfontosabb feltétele a mezőgazdálkodásra alkalmas földterület önálló használata, ugyanakkor mind a feudalizmus, mind a polgári korszak idején Európa-szerre, így Magyarországon is jellemző a kiegészítő tartozékok (erdők, legelők, halászó vizek) többé-kevésbé elkülönített kezelése. Ezekkel a – falusi gazdaságokhoz különböző mértékben hozzátartozó – haszonvételekkel kapcsolatban nem a családnak, hanem a faluközösségnek, majd a jobbágyfelszabadítás után az egyes tulajdonosi társulásoknak, gazdasági közösségeknek – összefoglalóan *közbirtokosságoknak* – volt elismert rendelkezési joga.²

Az 1970-es évektől főként Észak-Magyarországon végzett néprajzi-történeti kutatások során megkerülhetetlenné váltak a tradicionális állattartás és népi erdőhasználat szövevényes tulajdonjogi és közösségi használati problémái. Ezek feltárásához nélkülözhetetlen az erdő- és legelőhasználatot szabályozó – spontán módon szerveződött vagy a törvényi keretek között működő – helyi gazdasági közösségek mindennapi életének megismerése.³

A vizsgálat földrajzi kerete a mai Észak-Magyarországot alkotó Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megye, amely régió változatos természetföldrajzi adottságaival meghatározta az állattartás és az erdőhasználat lehetőségeit. Észak-Magyarországon az országos átlagot meghaladó az erdő aránya, de a jelen

¹ Elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság 2007. május 23-i ülésén.

² Szilágyi 2000: 558.

³ Petercsák 1981: 43–61; Petercsák 1984: 457–506; Petercsák 1985: 253–265; Petercsák 1987a: 145–160; Petercsák 1992; Petercsák 1994: 43–55; Petercsák 1997: 205–217; Petercsák 2000: 619–636; Petercsák 2001: 208–239; Petercsák 2003a.

írásunkban legelők, rétek mennyisége, majd a XIX–XX. század fordulójától növekedő takarmánynövény-termesztés révén is a mezőgazdaságon belül az állattenyésztés és az erdőhasznosítás fontosságát hangsúlyozhatjuk.⁴ A gazdasági közösségek differenciált országos képeinek megrajzolásához szükségesek a – lokális és nagytájakra kiterjedő – intenzív történeti-néprajzi vizsgálatok. Ehhez járulunk hozzá az észak-magyarországi tapasztalatok és kutatási eredmények közreadásával. Ugyanakkor ezek alkalmasak általános érvényű megállapításokra, az ökológiai, gazdasági és társadalmi viszonyoknak megfelelő fejlődési folyamatok és országosan jellemző sajátosságok felvázolására.

Ez a terület a végvári vonal mentén, a Török Birodalom és a Magyar Királyság határvidékén volt, ahol a végvári harcokban érdemeket szerzett parasztkatonák közül sokan kaptak nemeslevelet. A II. József korabeli népszámlálás adatai szerint a legtöbb nemes Borsodban (15,2 %) és Abaújban (8,1 %) élt, de Hevesben is 6,7 % volt az arányuk, szemben az országos 5 %-kal. A nógrádi települések 26,2 %-a, a Heves megyeiek 23,7 %-a, a borsodiak 40 %-a, a Gömör megyeiek 58,8 %-a több nemes tulajdonában volt, akik a jobbágyszőlő nélküli kuriális és az armális nemesekkel éltek birtokközösségben. Ennek a szervezeti kereteit a *nemesi közbirtokosság* biztosította, vagy *nemesi kuriális községet* alkottak. A XVIII. századra jónéhány Heves megyei faluban a kismemesi családok aránya elérte vagy meghaladta az 50 %-ot.⁵

A nemesi közbirtokosság magában foglalta mindazokat a javakat, amelyeket nem volt értelme felosztani, mert gazdaságtalan egységek jöttek volna létre. A XVIII. század elején a nemesi falvakban még a szántóföldek, rétek, erdők és legelők is közös használatban voltak. A XIX. század elejére már jónéhány településen (pl. Mikófalván, Bükkszéken) nem csak a szántókat, réteket, de az erdőket is szétosztották a közbirtokosok között, máshol a legelőkkel együtt az erdők is közös használatban maradtak.⁶

A nemesi közbirtokosságok működését nem szabályozták országos érvényű törvények, így a régióban is a szokásjog befolyásolta tevékenységüket, szervezeti kereteiket. Minden fontos gazdasági-pénzügyi kérdésben a közgyűlés döntött, de ez fogadta fel a pásztorokat, kerülőket, éjjeliőröket, és választotta meg tagjai közül a tisztségviselőket. A nemesi közbirtokosság vezetője a *director*, *igazgató*, *kormányzó*, a kuriális nemesi község vezetőjeként pedig az ország más vidékeihez hasonlóan a *hadnagy*. Szentivánban a XIX. század elején a hadnagy munkáját egy *nemes* és egy *paraszt tizedes* segítette. A gazdálkodást és a pénzkezelést végző *perceptor*, *pénztárnok* vagy *számtartó* mellett *jegyző*, *nótárius* minden ne-

⁴ L. részletesen: Petercsák 2006c: 27–40. Kézirat.

⁵ A nemesi közbirtokosságokhoz: Kállay 1983: 101–148; Paládi-Kovács 2000: 138–172.; Kósa 2001; Danyi–Dávid 1960: 63; Borsod-Abaúj-Zemplén megye ... 1970: 35; Szabó 1989: II. 250.

⁶ Csizmadia 1979: 14–15.

mesi közbirtokosságban volt. A helyi adottságoktól függően választottak az erdőre vagy a határra felügyelő személyt (*erdőbíró, mezőbíró, határ felvigyázó*).⁷

Közös nemesi tulajdonban és használatban voltak az erdők és legelők. A XVIII. század közepétől az allodiális gazdálkodás megerősödése és a központi erdővédő intézkedések miatt a közbirtokosságok korlátozták az úrbéres jobbágyok és zsellérek erdőhasználatát, és szabályozták a közbirtokosok erdővel kapcsolatos tevékenységét is. Meghatározták az egyes állatfajták számára használható állandó legelőket, a *járásokat* és az időszakos legelőket, ugarföldeket, tarlókat. A közösség szabályozta a legeltetési jogot, a közbirtokosonként és úrbéresenként a legelőre hajtható jószágok számát. A tilalmas területeket – gabonaföldek, kenderföldek – pénzbüntetéssel védték, s ezek évenként rendszeres bevételt biztosítottak a nemesi közbirtokosságoknak.⁸

A többuras falvakban a nemesi közbirtokosság gyakorolta a kisebb királyi haszonvételeket (kocsma, mészárszék, vásártartás), és gondoskodott a közös tulajdonban lévő épületek állagának megőrzéséről és a közrend biztosításáról.⁹ Országosan is kitűnik az atkári és hevesi közbirtokosság magtáralapja, amely természetbeni, majd pénzbeli kölcsönt biztosított a szegénysorsú lakosoknak.¹⁰

A nemesi közbirtokosságok takarékos gazdálkodás mellett egyensúlyban tartották a bevételeket és kiadásokat. A közös jövedelmek fennmaradó összegét teljes egészében vagy részben felosztották egymás között. A közgyűlés állapította meg a szétosztás kulcsát, ami – az ország más vidékein működő közbirtokosságokhoz hasonlóan – a belterületen birtokolt telkek arányának felelt meg.¹¹

A nemesi közbirtokosságok egy része a XX. század elején megszűnt, mások a polgári törvények által szabályozott erdő- és legelőtársulatként – elnevezésükben is utalva egykori nemesi jellegükre – sok helyen a XX. század második feléig működtek.¹²

A paraszti gazdasági közösségek sajátos típusát alkotják a közös erdő- és legelőhasználatot szabályozó közbirtokosságok, illetve erdőbirtokosságok és legeltetési társulatok. Ezek az országos gyakorlathoz hasonlóan Észak-Magyarországon is a központi rendeletek nyomán jöttek létre az 1848-as jobbágyszabadítást követő erdő- és legelőelkülönítések után, de mindennapi működésükben a helyi hagyományok – így a nemesi közbirtokosságok példája – és a lokális

⁷ Petercsák 2003a: 40–48; Alsó 1928: 12, 19; Pálmány 1993: 123–128.

⁸ Petercsák 2003a: 48–64.

⁹ Petercsák 2003a: 48–85.

¹⁰ Petercsák 1998: 263–283; 1999a: 311–328.

¹¹ Petercsák 2003a: 92–106. Vö: Kállay 1983: 117; Jablonkay 1968: 180–203.

¹² Petercsák 2003a: 106–109. Vö: Csiba 1958: 314; Jablonkay 1968: 200; Kállay 1983: 143–146; Paládi-Kovács 2000: 145; Kósa 2001: 152.

gazdasági érdekek érvényesültek.¹³ Sikerült nyomon követni a régióban az 1894. évi XII. tc. alapján a *gazdatestületekből* megalakuló *birtokosságok*, *úrbéres birtokosságok* sorsát. A XIX–XX. század fordulóján sokfelé működő *közbirtokosságok* az 1913. évi X. tc. alapján az első világháború miatt Észak-Magyarországon is csak az 1920-as évek második felétől alakultak át *legeltetési társulatokká*, majd az 1935. évi IV. tc. szerint *erdőbirtokosságok*, *erdőbirtokossági társulatok* is szerveződtek. Különösen nagy számban létesültek ilyenek Nógrád megyében. A közös szántóföld-, erdő- és legelővásárlások eredményeként létrejött *paraszti társaságok*, *birtokosságok*, az 1920-as években szervezett *OFB társaságok* és az 1945-ös földosztás után alakult *új erdőbirtokosságok* feldolgozásával sikerült teljessé tenni a közbirtokosságok típusainak a bemutatását.¹⁴

A paraszti közbirtokosságok vagy egy-egy falu összes legelő- és erdőtulajdonosát és használóját fogták össze egy szervezetbe, vagy a korábbi rendi választóvonalak mentén elhatárolódva konzerválták a faluközösségen belül kialakult nemes-jobbágy-zsellér rétegződést. A szervezeti elkülönülés mellett a településen belüli alkalmi vagy rendszeres együttműködés is előfordult: pl. közösen fogadtak pásztort állataik mellé. A paraszti erdő- és legelőközösségek legváltozatosabb formái léteztek a régióban. Ezek az országos törvények adta keretek között, a helyi gazdasági igényeknek és a lokális társadalmi struktúrának megfelelően jöttek létre. Egy-egy településen akár több gazdasági közösség is biztosította a közös földterületek használatát, s ugyanaz a gazda több birtokosságnak is tagja lehetett.¹⁵

A volt úrbéresek közbirtokosságai a legtöbb településen az erdő- és legelőhasználat együttes szervezésével fontos gazdasági funkciót töltöttek be: kezelték az osztatlan közös tulajdont képező erdőket és legelőket, szabályozták a legeltetést, gondoskodtak az állattartáshoz nélkülözhetetlen tenyészállatokról, alkalmazták a pásztorokat, kerülőket, és biztosították a közös erdő évenként kitermelhető fájának a tagok közötti elosztását.

A közbirtokosság tagjai az osztatlan közös erdőből és legelőből a birtokuk arányában járó *illetőség*, *erdő- és legelőjog* alapján részesedtek. Ennek megfelelő számú állatot hajthattak a legelőre és vehettek részt a legelőterület tisztításában. Ez alapján járultak hozzá a közös vagyon (legelő, istállók, apaállatok) gyarapításához, a költségek viseléséhez, és részesedtek a szétosztható jövedelmekből. A közös erdő- és legelővásárlásoknál a megvett terület kiterjedése, a második világ-

¹³ Petercsák 1997: 205–217; Petercsák 2003a: 110–113; Petercsák 1979: 263–264; Petercsák 1999b: 927–928.

¹⁴ Petercsák 2003a: 113–122, 131–140; Petercsák 1999b: 928–939; Petercsák 1987b: 131–134.

¹⁵ Szilágyi 2000: 564; Szabó 1989: 294–295; Petercsák 2003a: 117–122.

háború után alakult új erdőbirtokosságokban pedig a család nagysága határozta meg az erdőjog mértékét. A jog öröklődött, s ezáltal töredékjogokra aprózódott.¹⁶

A közös erdőhasználat olyan archaikus – a földközösségi határhasználatig visszavezethető – elosztási módokat konzervált a XX. század végéig, mint a *fa nyilas osztása, a nyílhúzással*, vagyis a tagok egyenlő esélyét biztosító sorsolással történő faosztás gyakorlata, de fából készült *nyíl* emléke is él a régióban.¹⁷ Jól nyomon követhető, hogy a XIX. század végétől hogyan változott a faosztás formája. Ez az erdőterület (*nyilas*), megszámozott állófa, illetve a bér munkásokkal kivágatott és egyenlő egységekbe rakott fa sorsolással (*nyílhúzással*) történő szétosztását jelentette.

A paraszti közbirtokosságok, az erdő- és legelőtársulat létét jogi szabályozás legitimálta. Országosan egységes mintaszabályzatukat az 1894. XII. tc. határozta meg, s ez alapján voltak kötelesek szervezési szabályzatot, legelőrendtartást alkotni, üléseikről jegyzőkönyvet vezetni, pénztárnaplót alkalmazni.¹⁸ Kezdetben kézzel írták a szabályzatokat, rendtartásokat, de az 1920-as évektől előrenyomtatott füzeteket adtak ki a legeltetési és erdőbirtokossági társulatok részére, amelyeket a helyi viszonyoknak megfelelően töltöttek ki.

Az erdő- és legelőközösségek tevékenységük során rendszeres kapcsolatban voltak a helyi önkormányzattal, a vármegyei és állami hatóságokkal, erdészeti hivatallal. A XIX. század végén megalakult gazdaközösségek vezetője még a községi bíró volt, a szabályzatot és a legelőrendtartást a körjegyzővel együtt bíróként hitelesítette, majd a megyei törvényhatósági bizottság és az alispán hagyta jóvá. A községi vezetéstől elkülönülten megalakuló közbirtokosságok legelőrendtartását a közgyűlés fogadta el, s ezután a Megyei Közigazgatási Bizottság és a Földművelésügyi Minisztérium hagyta jóvá. A szervezési szabályrendeletek a vármegyei alispán jóváhagyásával léptek életbe.

Az állattartásban alapvető fontosságú tenyészállatok ügyében az 1940-es években több vármegyei szabályozás történt. Az apaállatokat évente rendszeresen ellenőrizte a vármegyei gazdasági felügyelőség, és ez alapján írta elő azok cseréjét. A közbirtokosságoknak felsőbb rendeltetű ekkor már apaállat-gondozót kellett fogadni a legeltetési időnyre az istállóban tartott bikák és kanok mellé. Az 1940-es években vált kötelezővé az apaállatok biztosítása. A közbirtokosságok megszűnésekor a bikákat és kanokat államosították, és azok a községek, illetve a földműves szövetkezetek gondozásába kerültek.

A pásztorokat ugyan a közbirtokosság fogadta fel, de azoknak a törvény értelmében a falu bírója és a körjegyző előtt kellett fogadalmat tenniük, és a tele-

¹⁶ Petercsák 2003a: 140–145, 180–183; Petercsák 1999b: 927–942; Deli 1984: 84–90.

¹⁷ Petercsák 1981: 48; Petercsák 1985: 259; Petercsák 1992: 67–68; Petercsák 2003a: 186–188.

¹⁸ HML V-270/9.1.

pülési hatóságok vezették a pásztorok nyilvántartását is.¹⁹ Törvény szabályozta a közbirtokosságok állami adófizetési kötelezettségét.

Az erdővel is rendelkező társulatok folyamatos kapcsolatban álltak az erdőhivatalokkal és a járási erdőgondnokságokkal. Az állami felügyelet jogát az erdőfelügyelőség az üzemtervek alapján gyakorolta, az erdőrendészeti kihágások esetén pedig a megyei közigazgatási bizottság határozott a büntetésről. 1945 után az átalakult közigazgatás, az állami erdőgondnokságok felügyelték, majd 1951-től az állami erdőgazdaságok vették kezelésbe a közbirtokossági erdőket.²⁰

A jóváhagyott vágási üzemterveknek megfelelő fakitermelés során az erdőréz vagy a kivágható fák kijelölésénél a közbirtokosság képviselői mellett mindig jelen volt a szakképzett erdész is. Az erdészeti hatóságok már a XIX. század végétől megkövetelték a közös erdők folyamatos pótlását, a facsemetéket az állami csemetekertek biztosították. Az erdők védelmében az erdőhivatal nem engedélyezte a kecskék erdei legeltetését és a fűsarlózást, amit azonban különösen a takarmányszűk esztendőkből rendszeresen figyelmen kívül hagytak a falvak lakói.²¹

A legeltetési társulatok és erdőbirtokosságok működését a települési önkormányzatok a saját lehetőségeik szerint segítették. Általánosnak tekinthető, hogy a községi kisbíró dobolta ki a közgyűlés időpontját, ami a községházán kifüggesztett hirdetményből is megtudható. Egyébként a közbirtokossági gyűlések helyszíne általában a községháza vagy az iskola. Néhol a helyi önkormányzat a községi föld átadásával és annak bérbeadási lehetőségével biztosította a tenyészállatok takarmányozását.²²

Az állami szabályozás mégsem tette uniformizálttá a közbirtokosságokat. A politikai községtől független gazdasági közösségek 1949-ig a birtokos parasztság érdekvédő testületei is voltak. Belső működésük alapján ezek a paraszti közösségek a tradicionális önkormányzatok sajátos típusai, amelyekben a jog normatív és egységesítő törekvése mellett – és sokszor ellenére – a helyi szokások és szokásjogi szabályok színezték, differenciálták a működésüket. A tételes jog által megkövetelt és írásban rögzített legeltetési szabályzatok, erdőgazdasági üzemtervek, közgyűlési jegyzőkönyvek, a pásztorok szerződéslevelei, vagyis az írásos források megelevenítését és kontrollját biztosították a XX. század utolsó harmadában a régió különböző kistájain végzett néprajzi adatgyűjtések. Ezek révén vált plasztikusan megrajzolhatóvá az erdő- és legelőhasználat mindennapi gyakorlata, a közbirtokossági tisztségviselőkkel szembeni közösségi elvárások, a pásztorok és más alkalmazottak társadalmi megítélése. Így derülhetett ki, hogy az erdészet által tilalmazott fűsarlózás és falomb szedés a XX. század második

¹⁹ Petercsák 2003a: 171–180; Petercsák 2003b: 225–226.

²⁰ Kollwentz 1993: 48–55.

²¹ Petercsák 1989: 259; Petercsák 1992: 77–78.

²² Petercsák 2003a: 127–128, 175.

feléig előfordult, vagy hogy a közbirtokossági erdőből a jog után járó tűzifán felüli – gallyfából történő – „pótlást” nem tekintették lopásnak, a közösség megkárosításának. A levéltári források és a recens néprajzi gyűjtések révén tárultak fel a közösségi tisztségviselők megválasztásának, a legeltetés rendjének, a fa szétosztásának településenként meglévő sajátosságai, a legeltetési és folytatási díjak, a cselédek bérének falvanként eltérő mértéke vagy a pásztorok megajándékozásának lokális formációi.²³

A közbirtokosságok belső autonómiája és saját szabályrendelete tette lehetővé a település életében fontos gazdasági közösségek napi tevékenységét. Ezek a legelő- és erdőhasználat szabályozásával a kisparaszti gazdaságok működését koordinálták. A legfontosabb ügyekben (pásztorfogadás, a pásztorbér megállapítása, tenyészállatvásárlás, legelőrendtartás, beruházások, egyes haszonvételek bérbeadása, költségvetés és zárszámadás, a fakitermelés rendje és a fa elosztása) a közgyűlés vagy a választmány határozott. A közgyűlésben a tagok 1949-ig illetőségük arányában szavaztak.²⁴ A gazdaközösség vezetőjének és az egyes feladatokat szervező tisztségviselőknek a megválasztásánál a rátermetség, a megbecsültség és a hozzáértés számított. Elnöknek rendszerint módosabb gazdát választottak, aki kellő tekintéllyel képviselte a közösséget a hatóságoknál és tárgyalt a falu vezetőivel. Neki és a jegyzőnek elemi jogi ismeretekkel is kellett rendelkeznie, de a közbirtokosság munkáját jogi tanácsokkal a települési önkormányzat jegyzője is segítette. Több helyen a tanítót vagy a helyi segédjegyzőt választották meg e tisztségre, a XX. század végén is működő közbirtokosságoknál pedig rendszerint a közigazgatásban dolgozó tag látja el ezt a feladatot. Egy-egy köztisztviselőben álló személy akár évtizedekig is betöltötte a tisztséget.²⁵

A közgyűlési határozatok mindenkire érvényesek voltak. Széles körben alkalmazták a közösen végzett munkát, amelyben minden tagnak erdő- vagy legelőjoga arányában kellett résztvennie. Így tisztították minden tavasszal a legelőket, kaszálták a bikarétet és gyűjtötték össze a tenyészállatok takarmányát, vettek részt a fakitermelésben, csemeteültetésben és gondozásban, de a makkoskonrással együtt sorban őrizték a disznókat, ha szükség volt rá. A közösség szankcionálta, pénzbeli kompenzálásra kényszerítette a közmunkában részt nem vevő tagokat. Akik pedig nem teljesítették a fűbér, legelődíj vagy folytatási díj befizetését, azok állatait határozott időre eltiltották a legelő és a tenyészállatok használatától.²⁶ Az erdő legfontosabb jövedelmének, a fának a szétosztásában a tagok egyenlő esélyét a sorsolás biztosította, és a tisztségviselők a kiválasztott szemé-

²³ Petercsák 2006a: 280–288; Petercsák 2006b: 258–264.

²⁴ Petercsák 2003a: 124–127; Oroszi 1991: 57.

²⁵ Máдай 1965: 127–129; Szabó-Szabó 1977: 74; Petercsák 2003a: 122–124.

²⁶ Petercsák 1979: 269–270; Petercsák 2003a: 147–148; Máдай 1965: 132–133.

lyekkel együtt komoly előkészítő munkával gondoskodtak a zökkenőmentes lebonyolításról.

A gazdaközösségek egyik alapvető feladata volt az állattenyésztés és földművelés, valamint a közös és egyéni földek védelme érdekében nélkülözhetetlen pásztorok, mező- és erdőőrök, kerülők, kovácsok szerződtetése, munkájuk folyamatos ellenőrzése. Őket a falu cselédjeinek tartották, és rendszerint a legszegényebb családokból kerültek ki.²⁷ A falusi társadalmi hierarchia legalsó fokán lévő pásztorok státuszát jelzi az alkalomhoz, ünnepekhez kötődő ajándékozás változatos gyakorlata.²⁸ A pásztorok, kerülők és kovácsok több elemből álló bérezésén belül – a hagyományos gazdálkodásnak és életformának megfelelően – a XX. század közepéig a természetbeni javak voltak a meghatározóak. Az eredetileg a lábbeli kopásának pótlásaként járó pénzbeli kiegészítés (*bocskorpénz*, *talpalópénz*) az 1930-as évektől vált nagyobb összegű rendszeres juttatássá. A XX. század közepén bekövetkezett gazdasági-társadalmi változások hatására a pénzbeli fizetés lett a meghatározó bérezési forma. A természetbeni bérelemek összegyűjtése, esetenként a sorban kosztolás komoly szervezőmunkát igényelt, ugyanakkor az illető család presztizsét is növelő vagy romboló tényező lehetett a faluközösség előtt.²⁹

A nemesi és paraszti közbirtokosságok működésében számos hasonlóság figyelhető meg. Mindkét esetben a gazdaságosság és a praktikus szempontok alapján osztatlanul közös tulajdonban és használatban voltak a széttagolva nehezen kezelhető javak, az erdők és a legelők. Ezek hasznából mind a nemesek, mind a polgári korszak parasztjai birtokuk arányában részesedtek, és ennek megfelelően járultak hozzá a közös vagyon működéséből adódó költségekhez. Mindkét esetben a tagokat reprezentáló közgyűlés a legmagasabb szintű fórum, ez hozta a fontosabb döntéseket. A napi ügyeket szervező és bonyolító választott tisztségviselők változó elnevezésekkel, de hasonló feladatkörrel a nemesi közbirtokosságoktól kezdve a XX. század közepéig, illetve a közelmúltban alakult új erdőbirtokossági társulatokban napjainkig léteznek. A *direktor* vagy *kormányzó* a XX. században már *elnök*, a *perceptor*, *számtartó* előbb *pénztárnok* lett, ma pedig *gazdaságvezető*. Az erdő *inspector* vagy *gondviselő gazda* az utóbbi száz évben mindenütt *erdőgazdaként* ismert. A nemesi közbirtokosságok szervezeti kereteit még nem törvény, hanem a szokásjog szabályozta. Ezzel szemben a paraszti erdő- és legelőtársulatok működését az országos törvények szabták meg, amelyek betartását a helyi és a magasabb szintű hivatali ellenőrzés biztosította. Ugyanakkor a napi gyakorlatot a helyi sajátosságok és a korábbi tradíciók tették változatossá, egyedivé. A nemesi közbirtokosságok a régióban is szélesebbkörű

²⁷ Bencsik 1988: 603–620.

²⁸ Petercsák 2006b: 258–264.

²⁹ Petercsák 2006a: 280–288.

tevékenységet folytattak, hiszen a legtovább közös használatban maradt erdők és legelők mellett a nemesi előjogokból következő királyi haszonvételek (korcsmáltatás, mészárszék, kőbánya, vásár- és piacjövendelmek) bevételei gyarapították a közbirtokosság vagyonát. Ebből a tagoknak juttatott jövedelmen túl a település mindennapi működését is segítették.³⁰

Az észak-magyarországi és országos tapasztalatok alapján megállapítható, hogy a közbirtokosság a magántulajdon célszerű közösségi használatát biztosító, jogszokásokon alapuló, illetve törvények által szabályozott szervezet volt, amely rugalmasan alkalmazkodott a helyi körülményekhez. Az önkormányzati alapon működő testületek összekötő kapcsot jelentettek a felügyeletet biztosító hatóságok és a község politikai vezetése, valamint a legelőt és erdőt használó közbirtokossági tagok között. A közösségek fontos gazdasági funkciót tölthettek be a falvak életében, hiszen a település sajátosságainak és a közgyűlés döntésének megfelelően szabályozták a közös vagyon kezelését és az abból történő részesedést. A működés során belső autonómia és rendszeres közösségi kontroll érvényesült.

Az észak-magyarországi régió falusi gazdasági közösségei történeti formáinak vizsgálata modellnek tekinthető. Kutatási eredményeink beilleszthetők abba az országos és európai „képbe”, amelyet a szántóföldek egyéni tulajdonlása és használata mellett az erdők és legelők osztatlan közös tulajdona és közösségi használata jellemzett. Ez utóbbiakon a hatékony gazdálkodás csak a faluközösség összefogásával történhetett. A területi alapon szerveződött földközösségek kialakulása és mindennapi gyakorlata Európa-szerte sok hasonlóságot mutat.³¹ A német faluközösségekre jellemző *Mark* eredetileg mind az osztott, mind az osztatlan földterületeket (szántókat, réteket, erdőket és legelőket) magába foglalta.³² A IX. századtól ez a megnevezés és változatai már csak az osztatlan tulajdonban és használatban maradt erdőkre és legelőkre vonatkoztak.³³ A Mark típusú közösségek egy vagy több falura terjedtek ki.³⁴ A több település közföldjeit birtokló közösség a német területek mellett a szláv *obscsina voloszty*, a lengyel Tátrában pl. a *hétfalu közössége*, a román *tară* formájában vagy a székely falvak havai közösségeiként (pl. *tizenhét falu havasa*) ismertek.³⁵

A Mark közösségek maradványai Németország, Ausztria, Svájc területén máig megtalálhatók. A magashegyi legelőgazdálkodás (*Almwirtschaft*) sajátos szervezeti formáit jelentik a német *Gemeindealpen*, *Genossenschaftsalpen*, a szlové-

³⁰ Petercsák 2003a: 220–221.

³¹ Horváth 1960: 128–131, 251–254.

³² Maurer 1856: 13–15, 27; Weber 1979: 27–28.

³³ Grimm 1899: I. II. 11, 43; Hanssen 1880: 550–552.

³⁴ Maurer 1856: 27.

³⁵ Grekov 1956: I. 232; Horváth 1960: 138–149; Marchlewski 1960: 171–177; Stahl 1992: 117–121; Tagányi 1896: I. V; Paládi-Kovács 1993: 156.

niai *srenja*, vagy a Tátrában ismert *hala* és a *spolka*, illetve a Kárpátok vidékének román legeltető közösségei.³⁶

Németországban a XX. század második felében is léteztek a *Gemeinschaftswald* elnevezésű erdőközösségek, amelyek a törvényeknek megfelelően eszmei tulajdonrészek formájában alkotnak osztatlan közösséget.³⁷ Itt a közös erdő tulajdonformáinak jellemző típusa a sarjerdő üzem módhoz kapcsolódó *Hauberggenossenschaft*.³⁸

Lengyelországban az ország XVIII. századi felosztását követően a német, orosz és osztrák szabályozás különböző típusú erdő- és legelőhasználati formákat eredményezett. A magyarhoz hasonló úrbéres közösségek a szepességi lengyel falvakban még a XX. század közepén is működtek.³⁹

A második világháborút követően az ún. szocialista országokban mindenütt megtörtént az egyéni és az osztatlan közös tulajdonban lévő földterületek államosítása, illetve kollektivizálása. Majd a XX. század végi általános társadalmi-politikai átalakulás következtében megfigyelhető az egykori gazdasági közösségek modern formában történő újjáalakulása. Erre vonatkozó tapasztalatokat Szlovákia, Románia és Jugoszlávia területéről idézhetünk.⁴⁰

Mind a magyar rendi társadalom nemesi közbirtokosságai, mind a polgári törvények által szabályozott XIX–XX. századi erdő- és legelőközösségek alapvetően országosan egységes képet mutatnak. Az azon belüli eltéréseket a helyi ökológiai-gazdasági körülmények, jogi népszokások és közösségi hagyományok determinálják. Az eddigi ismeretek alapján kiemelhetünk az észak-magyarországi régióra jellemző néhány sajátosságot.

A nemesség nagy számaránya következtében jelentős számú nemesi közbirtokosság működött a régióban a XVII–XX. század között. Az egy faluban létező közbirtokosságok mellett ismert volt a több településre kiterjedő birtokközösség és a közigazgatási feladatokat is ellátó – legfejlettebb lokális önkormányzati formáció, a – nemesi község. A szervezeti kereteken belül a régióban előforduló egyedi tisztségek – *paraszt tizedes*, *paraszt bíró*, *cursor*, *kapitány*, *adjunctus* – a közösségek gördülékenyebb működését, a nemesi községben a jobbágyok képviselését, illetve a legeltetési szabályok betartását biztosították.⁴¹ A dél-hevesi nemesi közbirtokosságok országosan egyedülálló módon, a magtáralap révén segítették a falvak szegényeit.

³⁶ Stebler 1903; Haiding 1962: 28–62; Vilko 1960: 97–98; Holub-Pacewiczowa 1931: 114–133; H. Paryski 1959: 147–175; Stahl 1992: 53–54; Dunare 1964: 247–272.

³⁷ Hasel 1968: 141–159.

³⁸ Becker 1991; Becker 1995.

³⁹ Nowosz 1976: 188–189; Tagányi 1994: 166; Földes 1970: 578–579.

⁴⁰ Podolák 1969: 24; Škovierová 1996: 208–209; Škovierová 2002: 234–235; Garda 2002: 2. 293, 336–384; Kovács 2001: 23–24.

⁴¹ Petercsák 2003a: 27–48; Alsó 1928; Pálmány 1993: 119–136.

Az országos törvények és a helyi tapasztalatok, írás források alapján a régióban jól végigkövethető a lokális polgári erdő- és legelőközösségek megalakulása a XIX–XX. század fordulójától. Észak-Magyarországon ezen közbirtokosságok legváltozatosabb típusai működtek, köztük az ország más tájairól még nem ismertetett OFB társaságok és az 1945-ös földosztás után létrejött új erdőbirtokosságok.⁴² A rendi társadalmi tagozódást plasztikusan konzerválták az egy településen belül elkülönülő közösségek helyi elnevezései (pl. *úrbéres telkes birtokosság* (Kisgyőr), *zsellérbirtokosság* (Gyöngyöspata), *nemesi közbirtokosság* (Ivád)).⁴³ Régiókban nincs nyoma a német öröklési jogszokásnak, amely megakadályozhatta volna a parasztbirtok és a hozzá tartozó erdő- és legelőjog elaprozódását. Országosan egyedülálló módon rajzolódik ki az a gyakorlat, hogy a volt úrbéres közbirtokosságok gazdálkodásában a régió meghatározó ágazata, az állattartás érdekeinek rendelték alá az erdő hasznát, s annak jövedelméből finanszírozták az állattenyésztési kiadásokat.

Az elmúlt évszázadban Észak-Magyarországon még jól nyomon követhető a fa sorsolással (nyílhúzással) történő szétosztásának minden történeti formája. A közösség alkalmazásában álló pásztorok bérezésében a XX. század közepére a pénz vált meghatározóvá, de a természetbeni juttatások és az alkalomhoz kötődő ajándékozás szokása egyedülálló módon igazolja a csordás, kondás alacsony társadalmi státuszát a faluközösségen belül.

A témakör feldolgozottságának egyenetlenségei miatt egyelőre nem rajzolható meg az észak-magyarországi modellhez hasonló mélységben és részletességgel a lokális falusi gazdasági közösségek e sajátos típusainak országos elterjedtsége és működése. Alap kutatásunk eredményei egyaránt hasznosíthatók a történeti, néprajzi és jogi néprajzi kutatásokban. Adatainkkal és az általános törvényszerűségek felvázolásával ösztönözhetjük és segíthetjük a további regionális kutatásokat, amelyek alapján elvégezhető a közbirtokosságok történetének és a falvak életében betöltött funkciójának országos, sőt kárpát-medencei feldolgozása.

IRODALOM

ALSÓ László

1928 *A nemesi község hatósága és szervezete. Adatok Besenyőtelek község megalakulásáról és 1848 előtti szervezetéről.* Budapest

BECKER, Alfred

1991 *Der Siegerländer Hauberg.* Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft einer Waldwirtschaftsformi. Kreuztal

⁴² Petercsák 1997: 212–213; Petercsák 2003a: 135; Petercsák 2005: 73–82.

⁴³ Mádai 1965: 126; Petercsák 2003a: 119.

- 1995 *Bilder aus dem Hauberg*. Kreuztal
- BENCSIK János
1988 A pásztorház. (Az állattartó közösség „cseléd”-je Északkelet-Magyarországon.) *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV–XXVI*. 603–620. Miskolc
- BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN megye ...
1970 *Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára*. Miskolc.
- CSIBA Lajos
1958 A tejfalusi közbirtokosság történetéből. *Néprajzi Közlemények* III. 4. sz. 311–337.
- CSIZMADIA Andor
1979 Ivád község és az Ivádyak a feudális kor hanyatló szakaszában. Nemzeti és birtoktörténeti kép. *Archívum* 8. 5–36. Eger
- DANYI Dezső – DÁVID Zoltán
1960 *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest
- DELI Edit
1984 Közbirtokosságok, legeltetési társulatok a Szuha-völgyben. *A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 22. 84–90.
- DUNARE, Nicolae
1964 A juhtartás, illetve pásztorkodás hagyományos típusai a románoknál. *Ethnographia* LXXXV. 247–272.
- FÖLDES László
1970 Telekrendszer és ragadványnév-szisztema egy szepességi görál faluban. *Ethnographia* LXXXI. 578–597.
- GARDA Dezső
2002 *A székelly közbirtokosság I–II*. Csíkszereda
- GREKOV
1956 *Az orosz parasztság története a legrégibb időkől a XVII. századig*. Budapest
- GRIMM, L. J.
1899 *Deutsche Rechtsaltertümer*. Leipzig
- HAIDING, Karl
1962 *Almwirtschaft in der Steiermark*. Trautenfels
- HANSSEN, G.
1880 *Agrarhistorische Abhandlungen*. I. Leipzig
- HASEL, Karl
1968 Die Beziehungen Zwischen Land – und Forstwirtschaft in der Sicht des Historikers. *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 16. 141–159.
- HOLUB-PAWELCZAK, Zofia
1931 *Osadnictwo pasterskie i wędrowniki w Tatrach i na Podtatrach*. Krakowia
- HORVÁTH Pál
1960 *A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai*. Budapest
- H. PARYSKI, Witold
1959 Salaki pasterskie w Tatrach i na Podtatrach. In Antoniewicz, Włodzimierz (red.): *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala*. I. 147–175. Wrocław, Krakow, Warszawa
- JABLONKAY Géza
1968 Az alsóörsi közbirtokosság, a közös gazdálkodás egy régi formája (1816–1964). *Agrártörténeti Szemle* XI. 180–203.
- KÁLLAY István
1983 A mészárosi közbirtokosság. *Levéltári Közlemények* LIV. 101–148.
- KOLLWENTZ Ödön
1993 Az erdőgazdálkodás ellenőrzésének szerve: az erdőfelügyelőség. *Erdészettörténeti Közlemények* X. 46–59.

- KÓSA László
2001 „Hét szilvafa árnyékában”. *A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon*. Budapest
- KOVÁCS Endre
2001 *Állattartás a vajdasági Doroszlón*. Novi Sad
- MÁDAI Gyula
1965 Diósgyőri adatok a közös, népi gazdálkodás és birtoklás múltjához. *Történelmi Évkönyv*. I. 125–143. Miskolc
- MARCHLEWSKI, M.
1960 Las i pastwisko w Tatrach. In Antoniewicz – Włodzimierz (Red.): *Pastwisko Tatr. Polskich i Podhala*. II. 171–177. Wrocław, Kraków, Warszawa
- MAURER, G. L.
1856 *Geschichte der Markenverfassung in Deutschland*. München
- NOWOSZ, Witold
1976 Zajecia rolnicze i hodowlane. In M. Biernackiej – B. Kopczyńskiej-Jaworskiej – A. Kutrzeby-Pojnarowej – W. Paprockiej (Red.): *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*. I. 185–245. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk
- OROSZI Sándor
1991 Töredékek az erdőbirtokossági társulatok történetéből. *Erdészettörténeti Közlemények* II. 50–63.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1993 *A magyar állattartó kultúra korszakai*. Budapest
2000 Kisnemesi társadalom és kultúra. In *Magyar Néprajz* VIII. Társadalom. Főszerk.: Paládi-Kovács Attila. 138–172. Budapest
- PÁLMÁNY Béla
1993 A cserhádi Szentiván nemesi községének szabályrendeletei (1734–1817). *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* XVIII. 119–136. Salgótarján
- PETERCSÁK Tivadar
1979 Közbirtokosságok, legeltetési társulatok a Hegyközben. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XVII–XVIII. 261–280. Miskolc
1981 Az erdő szerepe a Zempléni-hegyvidék népének életében. In Szabadfalvi József (szerk.): *Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről*. 43–61. Miskolc
1984 Erdőhasználat Gyöngyösön és környékén a XVIII–XX. században. In Havassy Péter – Kecskés Péter (szerk.): *Tanulmányok Gyöngyösről*. 457–506. Gyöngyös
1985 Népi erdőbirtoklás Heves megyében a XIX–XX. században. *Agria* XXI. 253–265.
1987a Egy gazdasági közösség a XX. század első felében. A felsőtárkányi „volt úrbéres gazdaközösség”. *Agria* XXIII. 145–160.
1987b Közösén vásárolt paraszti erdők használata Észak-Magyarországon. In Balázs Géza–Voigt Vilmos (szerk.): *Arator. Dolgozatok Balassa Iván 70. születésnapja tiszteletére*. 131–134. Budapest
1989 Erdőhasználat a Palócöldön. In Bakó Ferenc (szerk.): *Palócok* III. 235–331. Eger.
1992 *Az erdő az Északi-középhegység paraszti gazdálkodásában (XVIII–XX. század)*. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 30. Debrecen
1994 Központi és helyi szabályozás – népi gyakorlat az erdőhasználatban. In Kisbán Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*. 43–55. Budapest
1997 A magyar népi erdőbirtoklás főbb típusai a jobbágyszabadítás után. *Ethnographia* CVIII. 1–2. 205–217.
1998 Nemesi közbirtokosság Hevesen. *Agria* XXXIV. 263–283. Eger
1999a Egy feudális tulajdonközösség a XIX. század második felében. Az atkári nemesi közbirtokosság. *Agria* XXXV. 311–328. Eger

- 1999b Paraszti gazdasági közösségek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVIII.* 927–942. Miskolc
- 2000 Tradíció és modernizáció a paraszti gazdasági közösségekben. In Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón.* 619–636. Szentendre
- 2001 Erdőgazdálkodás. *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás.* Főszerk.: Paládi-Kovács Attila. 208–239.
- 2003a *Nemesi és paraszti közbirtokosságok Heves megyében (XVIII–XX. század).* Eger
- 2003b Heves megyei pásztorok. (A paraszti állattartás új forrása.) In S. Lackovits Emőke – Viga Gyula (szerk.): *Kéve. Ünnepi kötet a 60 esztendő Selmeczi Kovács Attila tiszteletére.* 225–238. Debrecen–Veszprém
- 2005 Nemesi és paraszti közbirtokosságok Nógrád megyében. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXIX.* 73–82.
- 2006a Közbirtokossági pásztorok bérezése Észak-Magyarországon. „Jászok és kunok a magyarok között.” *Ünnepi kötet Bánkiné dr. Molnár Erzsébet tiszteletére.* 280–288. Jászberény
- 2006b A közbirtokossági pásztorok megajándékozása Észak-Magyarországon. In *Lélek és élet.* 258–264. Veszprém
- 2006c *A közbirtokosság. Az erdő- és legelőközösségek történeti formái Észak-Magyarországon.* Kézirat.
- PODOLÁK, Ján
- 1969 Poľnohospodárstvo a pastierstvo. In Ján Podolák (red.): *Horehronie. Kultúra a spôsob života ľudu.* 15–192. Bratislava
- ŠKOVIEROVÁ, Zita
- 1996 Tradičné pracovné a sociálne aktivity v kontexte s prírodným prostredím. *Acta Environmentalica Universitatis Comenianae* (Bratislava) Vol. 6. 205–212.
- 2002 Les a tradičné formy hospodárenia s lesom na Slovensku v 20. storočí. *Studia Aca-medica Slovaca* 31/2002. 229–235. Bratislava
- STAHL, H. Henri
- 1992 *A régi román falu és öröksége.* Budapest
- STEBLER, F. G.
- 1903 *Alp- und Weidewirtschaft. Ein Handbuch für Viehzüchter und Alpwirte.* Berlin.
- SZABÓ István – SZABÓ László
- 1977 Az erdő szerepe az Ipoly-völgy községeinek életében a jobbágyszabadítás után. In Ikvai Nándor (szerk.): *Börzsöny néprajza.* 71–91. Szentendre.
- SZABÓ László
- 1989 A palócok társadalomnéprajza. In Bakó Ferenc (szerk.): *Palócok II.* 237–415. Eger
- SZILÁGYI Miklós
- 2000 Gazdasági társulások, egyesületek, érdekvédelmi szervezetek. *Magyar Néprajz VIII.* Társadalom. Főszerk.: Paládi-Kovács Attila. 558–584. Budapest
- TAGÁNYI Károly
- 1896 Magyar erdészeti oklevéltár. I–III. Budapest
- 1994 Mezőváros, falu, tanya. A megosztott települések határháználatti rendszerének közép-kelet-európai összehasonlító vizsgálata. *Ethnographia* CV. 156–192.
- VILKO, Novak
- 1960 Hegyi pásztorkodás Szlovéniában. *Műveltség és hagyomány* I–II. 1960. 97–110.
- WEBER, Max
- 1979 *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok.* Budapest

RÖVIDÍTÉS

NML = Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján

Tivadar Petercsák

THE ISSUE OF COMMONAGE

For hundreds of years, the natural framework for the organization of everyday work and agricultural management in Hungarian villages used to be provided by the peasant families. Nevertheless, the participants in the families' productive work regularly cooperated with the other members of the village communities. As regards the various forms of common property (forests, grazing grounds, and bodies of water used for fishing) though, it was not the families but the so-called commoners that had the acknowledged right of disposal. These were first the village communities, then the various proprietary associations or economic communities following the abolition of serfdom, collectively called *commonages*.

However, the nationwide distribution and operation of these peculiar types of local, village-level economic communities may not be depicted to the same degree of detail and depth as in the case of the model in Northern Hungary (comprising the counties of *Borsod-Abaúj-Zemplén*, *Heves* and *Nógrád*) – due basically to the unevenness of the level of procession of this subject-matter. Yet, the findings of our basic research can be utilized equally well in the historical, ethnographical, and legal fields of research. With the help the data we have collected, and by outlining the rules and regularities we have identified, we can be instrumental in prompting and promoting further regional research projects, on the basis of which it will be possible to explore and process the function and the history of various types of commonage in the life of villages at the national level and even at the expanded geographical level of the Carpathian Basin.

„A nemzet néperejének kifogyhatatlan gyűjtőmedencéje...”

*A parasztság népesedésének jellemzői a két
világháború között*

I. A FERTILITÁS ÉS A MORTALITÁS ALAKULÁSA

E tanulmányban a parasztság reprodukcióját meghatározó tényezőket: a születéseket és halálozásokat, valamint a termékenységet vizsgáljuk.¹ Mindennek statisztikai reprezentációja azonban több problémát vet fel. A közigazgatási egységek szerinti, akár községsoros adatok (az eredeti lajstromok nagy része eltűnt) nem lehetnek figyelemmel a falusi társadalom (egy-egy település) differenciált szociális vagy kulturális struktúrájára. Hasonlóképpen, a népmozgalmi statisztikák a parasztságot a foglalkozások ágazati rendszerében differenciálatlanul és következtetlenül helyezték el. Az őstermelésen belül ugyanis csupán a *kisbirtokosokat*, valamint a *kisbirtokos-napszámosokat* különböztették meg, ami bár érzékelte az önállóság és a bér munkás lét közötti átmenetek problémáját, mégis (jobb híján) 10 kataszteri holdnál húzta meg köztük a határvonalat.

Ezeket áttekintve ráadásul szembetűnő, hogy miközben a két világháború közötti városi, főként a fővárosi népességre gazdag szociális és társadalomstatisztika áll rendelkezésre, a parasztság elkerülte a demográfusi érdeklődést. Illetőleg az a nemzeti-ideológiai célok, a korabeli hatalom pragmatikus szolgálatának eszközévé vált, ahogy a falusi népesség szerepéről a Magyar Statisztikai Szemleiben megjelent tanulmány illusztrálja: a parasztság „... sorsától függ az ország sorsa, nemcsak azért, mert népének számbeli többségét jelenti, de ez az osztály adja az ország minden rétegének egészséges felfrissülését, ez az ősforrása, a kifogyhatatlan gyűjtőmedencéje a nemzet néperejének. Ez adja a hadsereg magját, ez szolgáltatja... a bányászati, ipari termelésnek a munkástömegeket, ez nyújtja a pusztuló középosztály regenerálódási lehetőségeit, mikor mérhetetlen társadalmi energiatartályából az iskolák útján állandóan új elemekkel frissíti a felette álló osztályokat.”²

¹ Ez az írás a T 049424 sz. OTKA-program támogatásával készült.

² Gombás 1931: 6–7.

Ennek megfelelően az egykezés és annak értelmezése vált nem csupán a korabeli demográfiai, hanem a publicisztikai és szociográfiai irodalom egyik fő témájává, e tekintetben is határvonalat húzva a középosztály és a parasztság közé: az előbbinél ugyanis ez inkább anyagi, az utóbbinál erkölcsi kérdésnek minősült.³ Míg más esetben a falusi népesség szaporulatának megítélése a nagybirtok regeneratív (a születéseket serkentő) vagy az elvándorlásra kényszerítő szerepéről folyó vitáknak rendelődött alá.⁴

Ám az utólag elemi tényként rekonstruált adatok nem csupán a hatalmi, hanem a konjekturális (és ezért utólag nehezen rekonstruálható) egyéni motivációkkal szemben is kiszolgáltatottakká válhattak. A két világháború között számos község orvosa gyűjtötte össze és publikálta az anyakönyvek születési és halálzási adatait, s próbálta alkalmazni a survey-módszert a népesség egészségügyi és szociális helyzetének, sőt a házasságok, a születések vagy a graviditás felmérésére, eközben azonban az ezzel szembeni bizalmatlanságot, illetve az adatok torzítását emelték ki. (Elég arra utalnunk, hogy a 7 éven aluliak halála, amennyiben azt orvosi kezelés nem előzte meg, a törvény szerint büntetendő volt, miként a vetélések is bűnügyi eljárást: „gyanús” esetekben csendőrségi nyomozást vagy törvényszéki boncolást vonhattak maguk után.)⁵

Végül, az anyakönyvi bejegyzések egyéb pontatlanságait említjük. A falvakban élő nők egy része pl. a városi települések szülőotthonában vagy kórházában szült, s a gyermeket itt anyakönyvezték, miként a halálozások regisztrálása sem minden esetben a lakóhelyen történt.⁶ Ám ha mindez csupán korlátozott érvé-

³ Elég csupán Pezenhoffer Antal plébános és Schneller Károly, a miskolci evangélikus jogakadémia tanára között 1922–23-ban zajló vitát említeni, amelyben a szerzők a születési arány csökkenése és az egykezés, valamint a protestáns vallás és valláserkölc közötti összefüggést igyekeztek a statisztika bizonyító erejével igazolni, illetve cáfolni. Vagy ezzel összefüggésben idézzük Schneller *A statisztika a kollektív lelkiismeret szolgálatában* címmel, 1939-ben tartott egyetemi székfoglaló előadásának szavait: „A statisztika feltétlenül ún. tiszta, vagyis ténytudomány. Tételei minden célra való tekintet nélkül érvényesek... A statisztika által felderített új ismeretek vitathatatlan tudományos becsükön kívül éppen azért nagyon értékesek, mert a tiszta értelmi mérlegelés mellett az érzelmekre és ezen keresztül az akaratra is serkentően hatnak, és így a szociális lelkiismeretnek a felkeltői... A javító szándék éltetője a statisztika, amely a kollektívum elégtelenségének tényét és okait feltárja; ezáltal nemzetnevelő és nemzetemelő faktorrá lesz.” Pezenhoffer 1922; Schneller 1923; Schneller 1939: 10. A két világháború közötti egykeutatról Andorka 1969: 1245–1257.

⁴ Pl. Móricz 1936: 293–309; Simontsits 1936: 173.

⁵ Az 1876. XIV. tc. írta elő a 7 éven aluli gyermekek gyógykezelésének kötelezettségét. Galambos 1925: 778–779; Déry 1937: 415.

⁶ Vö. Johan 1939: 29.

nyességű megállapításokat tesz lehetővé, kvantitatív adataink mégis kiindulópontjai lehetnek néhány következtetésnek vagy hipotézisnek.⁷

A népszámlálások, valamint a hazai népesedést vizsgáló korabeli összefoglalások, bár településenkénti feldolgozásra épültek, adataikat – a közigazgatási hierarchiához igazodva, s nem függetlenül a város és vidék dichotómiájától – a törvényhatósági városok-rendezett tanácsú városok-községek, illetve a lakosság-szám alapján kialakított merev kategóriák szerint közölték. Így azok, nem számolva pl. az alföldi városok agrárszerkezetével, inkább csak az említett hatalmi-ideológiai megfontolások számára szolgáltak tudományos argumentációként. (Az 1920-as évek elejének átlaga szerint a születések aránya a törvényhatósági városokban 23%, a rendezett tanácsúakban 27, míg „vidéken” 35%, ezzel szemben a halálozások – 21% – teljesen kiegyenlítettek.) Ezenkívül legfeljebb azt jelzik, hogy egy-egy régió belül esetenként nagyobb eltérések lehettek, mint a lokalitások sokszínűségét absztraháló országrészek között.⁸

Ennek illusztrálására nézzünk néhány Duna-Tisza közí, tiszántúli és déldunántúli település adatait. A kalocsai járás községeinek anyakönyvi bejegyzéseit – a népesség egészségügyi helyzetének vizsgálata során – a ’20-as évek helyi körorvosa gyűjtötte össze. 1921 és ’25 között több faluban a háború előtti magas születési arányszámok maradtak meg (Dusnok 39,9%, Hajós 39,7, Szakmár 36,7%), míg másokban 20% körül mozogtak, ami a korabeli statisztikai irodalomban az egykezés „indexének” minősült (Fajsz, Foktó, Uszód, Szeremle, melyek között katolikus és református többségű, valamint vegyes felekezeti települések is voltak). Vagy feltűnő különbség volt a születési arányszámokban a Kalocsától elszakadt, egymástól csupán néhány kilométerre fekvő katolikus szárlasközségek: Homokmégy (29,9%) és Öregcsertő (41,1%) között.

Ami a változások irányát illeti, az 1920-as évek végéig a születések – eltérő ütemű – csökkenése figyelhető meg: a járási átlag 29-ről 23%-re, Kalocsa települése 25,5-ről 19,6%-re. Igaz, egyöntetűségről ezúttal sem beszélhetünk, mivel a református többségű Dunaszentbenedeken – miközben a népesség egy része elvándorolt – az index 24-ről 30%-re emelkedett.

A halálozások a születéseknél kisebb eltéréseket jeleznek a települések között (a ’20-as években 20-30%), s az egyes községek értékei is alig módosultak az évtized folyamán.⁹

Haladjunk a kalocsai Sárközből a Duna mentén észak felé, s nézzük meg a gödöllői járás két, egymástól néhány kilométerre fekvő katolikus községének há-

⁷ Mitterauer 1979: 38–39. A szerző úgy fogalmaz, hogy a „mennyiségi mutatókkal elért eredményt sohasem tekinthetjük öncélúnak, kielégítő végcélúnak. A mennyiségi analízisnek minőségi következtetésekhez kell vezetniük.”

⁸ Pfeiffer 1926: 5–6; Johan 1939: 26–27.

⁹ Albeker 1927: 205–213; Albeker 1931: 132–138.

rom évtizedes adatait. Valkón az 1901 és 1910 közötti 42,5%-os születési ráta 1921 és '30 között 36%-ra, Vácszentlászlón 48-ról 35%-ra csökkent, miközben a házasságkötések aránya nem változott a világháborút követően. Ennél intenzívebb volt a halálozási indexek javulása (42-ről 21%-ra, illetve 38-ról 23%-ra), azaz a gazdasági cselédek elvándorlását a kedvezőbb természetes szaporulat ellensúlyozta.¹⁰

Hasonló tendenciákat tapasztalunk az ugyancsak túlnyomóan agrárnépességű, felekezetiileg sokszínű szarvasi járás településein. A községi orvosok havi jelentései és az anyakönyvek szerint a születési arányok 1909–13, valamint 1931–35 között az evangélikus többségű Szarvason 39-ről 22%-ra, a református Öcsödön 34-ről 24, az inkább katolikusok által lakott Békésszentandrás 42-ről 24 és az evangélikus többségű Kondoroson 36-ról 27%-ra csökkentek. (Az apadás nyilvánvalóan a korábbi évtizedekben is jellemző volt, a járási átlag ugyanis az 1890-es években még 43% körül mozgott). Ám a legalacsonyabb értéket a Békésszentandrás külterületeiből 1924-ben, a föld- és házhelykiosztás nyomán önállósult Csabacsüdön figyelhetjük meg (1931 és '35 között mindössze 19%), ahová nemcsak Szentandrásról, hanem Szarvasról jórészt volt gazdasági cselédek telepedtek.

A mortalitás hasonló intenzitással csökkent. Az 1909–13, valamint az 1931–35 közötti évek indexei Szarvason 28 és 18%, Öcsödön 23 és 16, Békésszentandrás 25 és 15, végül Kondoroson 21 és 18%, ami mindenekelőtt a csecsemőhalálozás, illetve a fertőző betegségek okozta halálozások apadásának az eredménye. (A járási átlag az 1890-es években még kb. 30% volt.)¹¹

Keljünk át a Dunántúlra, s nézzük a sárközi településeket, ahol a családrekonstrukciós vizsgálatok szerint, a születéskorlátozás a 18. század végére és a 19. század elejére nyúlik vissza. A születések csökkenése századunkban is folytatódott, az 1901 és 1910 közötti indexek az 1931–35-ös évekre Öcsényben 24-ről 14%-ra, Decsen 23-ról 17, Sárpiliszen 24-ről 18 és Alsónyéken 20-ról 19%-ra süllyedtek. (Mindez folytonos migráció, növekvő arányú betelepülés és elvándorlás közepette zajlott, amiben nem csupán a katolikus, hanem a református, illetve a német etnikumú népesség is részt vett.) Az alacsony fertilitás azonban alacsony mortalitási arányokkal egészült ki: 1931 és '35 között Decsen és Alsónyéken 16%, Öcsényben 15, Sárpiliszen 13%, ami a települések természetes reprodukcióját továbbra is biztosította.¹²

A születésszám csökkenése ráadásul aligha volt minden esetben irreverzibilis folyamat, miként azt a demográfiai irodalomban ugyancsak egykésnek minősülő Ormánság néhány települése jelzi: Kistótfaluban pl. a születési index az 1921–25

¹⁰ Súlyom 1932: 32–39.

¹¹ Déri 1937: 412–415.

¹² Kovács 1936: 908–919.

közötti években 24%-re emelkedett (Vajszlón 27%-re), ahol az 1926-ban végzett, az anyakönyvek feldolgozásával kiegészülő terepmunka szerint az egyke a falubeli reformátusoknál is „enged szorításából.” Vagy Belső-Somogyban is találunk olyan falvakat (Beleg, Nagykorpád), ahol a református családokban 2-3, sőt esetenként ennél több gyermek született.¹³

Milyen következtetéseket tehetünk ezekből az adatokból? A születésszám folytatódó csökkenése (a háború demográfiai hatásaitól nem tekinthetünk el) az egyre szélesebb körű, tudatos születésszabályozásra utal. A korabeli statisztikai irodalom ebben a regionális karakterjegyek továbbélését igazolta, ami az „egyke-rendszer sötét foltjait” s a regeneratív alföldi, tiszántúli magyarságot szembeállító népesedéspolitika révén kapott reprezentativitást. Eszerint az 1920-as években Baranya, Tolna és Somogy megyében a születési ráta kb. 130 falusi településen csökkent tartósan 20% alá, míg Pest-Pilis-Solt-Kiskunban 15, Jász-Nagykun-Szolnok, Békés, Csongrád vagy Nógrád, Borsod-Gömör-Kishont és Abaúj-Torna megyében csupán egy-két községben. Ezzel szemben az ország „legtermékenyebb” régióiban: Szabolcs és Ung megyében közel félszáz (a települések 35%-a), Szatmár, Ugocsa és Bereg megyében 14 községben (12%) maradt a születési ráta 40% felett.¹⁴

Magunk sem vonjuk kétségbe egyes közösségekben a születésszám korlátozásának kulturális mintaként való továbbélését (ez azonban nem mutatott egyértelmű összefüggést a felekezeti és etnikai faktorokkal), ám az említett régiókon belüli, akár a szomszédos falvak indexei közötti eltérések, a nem egyidejű és nem egyirányú változások sokszínűsége önmagában a statisztikai átlagok mögötti egyéniesülő motivációkra és döntésekre utal.

A mortalitás javulása, illetve az indexek állandósulása s a települések közötti konvergencia pedig azt jelzi, hogy a hazai vidéki társadalmak is túljutottak a „halandóság instabilitásának” (szélsőséges ingadozásának) hosszú, Nyugat- és Közép-Kelet-Európában a 19. századig nyúló korszakain.¹⁵ Igaz, a látott lokális eltérések nem elhanyagolhatóak, amiben az egészségügyi feltételek hozzáférhetőségét és hatékonyságát befolyásoló szociális vagy lakóhelyi különbségeknek volt mind nagyobb szerepe.

Elmondható-e mindez a nem csupán a népesség reprodukcióját meghatározó, hanem a családhoz, a következő generációhoz fűződő értékrendet formáló csecsemő- és gyermekhalandóságról. Az említett lokális egészségügyi vizsgálatok erre kiemelt figyelmet fordítottak, ezért elsősorban ezek adataira támaszkodhatunk. A kalocsai járásban 1921 és 1925 között a csecsemőhalálozás átlaga (100 élveszületésre) 23%, amiben a települések eltérő s évente ingadozó értékei összegződtek. Foktón pl. 8 és 31, Uszódon 11 és 33% között változott az egy

¹³ Fenyvessy-Vidakovich 1928: 51–61; Knézy 1982: 413–414.

¹⁴ Kenéz 1934: 448–451.

¹⁵ Flinn 1974: 285–286.

szegződtek. Foktön pl. 8 és 31, Uszódon 11 és 33% között változott az egy éves koruk előtt meghaltak aránya, míg Fajszon tartósan 30% fölött maradt, ami a születések csökkenésével nem mutat korrelációt.¹⁶

A gödöllői járás településein a századfordulón (1901–10) regisztrált magas értékek az 1920-as években (1921–30) számottevően javultak (Valkón 44-ről 21, Vácszentlászlón 35-ről szintén 21%-ra), s hasonlóan változott a 100 élveszületésre számított csecsemőhalandóság a szarvasi járás községeiben is: 1909–13, valamint 1931–35 között Szarvason 20-ról 16, Öcsödön 20-ról 14, Békésszent-andráson és Kondoroson 22-ről 12, illetve 16%-ra. Végül, a Baranya megyei Belvárdgyulán a háború utáni 5 évben (1920 és 1924 között) 21%-os, Szeged-Alsótanyán 1922–25 között 17%-os csecsemőhalandóságot regisztráltak.¹⁷

Ezek az indexek, bár a különböző birtokos-, illetve foglalkozási csoportok differenciálására alkalmatlanok, a mortalitás javulását jelzik, aminek különböző összetevői lehettek. A felméréseket végző körorvosok, helyenként nyilvánvaló elfogultsággal, az anya- és csecsemővédelem, az orvosi kezelések s általában az egészségügy lokális intézményi feltételeinek javulását emelik ki. Kalocsán a csecsemővédő intézet megalakulása után csökkent 20-ról 15% alá a csecsemőhalandóság, vagy az országban az elsők között alakult gödöllői egészségügyi mintajárásban fekvő Valkón és Vácszentlászlón 1927 óta működött anya- és csecsemővédő intézet, ami 1930-ban zuhanyfürdővel ellátott egészségházzal egészült ki.

A szarvasi járás községeiben szintén a Stefánia Szövetség hozott létre szülőszobával és tejkonyhával felszerelt védőintézeteket, Öcsödön pedig 1933 óta zöldkeresztes egészségház működött. (Szarvason 1935-ben a születések negyede, összesen 163, az intézetben történt, ahol terhességvizsgálatokat is végeztek, s amely működési körét Csabacsüdre és a környező tanyákra is kiterjesztette, aminek eredményeként a '30-as évek eleji 40% feletti csecsemőhalandóság 1933-ban 24, '34-ben 19, '35-ben 10%-ra mérséklődött.) Szeged-Alsótanyán a Stefánia-intézet mellett 5 tiszti orvosi állást hoztak létre; de ugyancsak az agrárnépesség mortalitásának, valamint „szociális és higiénias” életfeltételeinek javítására épülő országos közegészségügyi propaganda kiemelt bázisa volt a mezőtúri csecsemőgondozó s még inkább a mezőkövesdi mintajárásban alakított egészségvédelmi körzet, ahol az „egészségügyi jelzőszámnak” minősülő csecsemőmortalitás 22-ről (1920–24) 14%-ra (1933–38) apadását a terhes- és csecsemőgondozást, a tanácsadást, a védőnői és orvosi látogatásokat, valamint előadásokat szervező, sőt a rászorulókat a szüléshez szükséges fehérneművel és vándorkezlengyével ellátó zöldkeresztes munkának tudták be. (A Stefánia Szövetség a speciális anya- és csecsemővédelemre, a zöldkeresztes szolgálat, mely 1938-ig 215,

¹⁶ Albeker 1931: 134–136.

¹⁷ Sólyom 1932: 33–34; Déri 1937: 414–415; Gáspár 1926: 88–89; Mészáros 1931: 169–170.

1944-ig – a trianoni országterületen – 270 egészségvédelmi kört hozott létre, a komplexebb család- és egészségvédelemre koncentrált.)¹⁸

Magunk sem vonjuk kétségbe az említett intézmények szerepét a megszületők életesélyeinek javulásában, ám ezek a falusi és tanyai népesség kisebb hányada számára voltak elérhetőek (az orvosok több ízben a „tartózkodó és bizalmatlan” magatartást említették akadályként), s nem zárták ki az ingadozások, a lokalitásokon belül a fertőző betegségek: a kanyaró, a vörheny, a diftéria és a gümőkór okozta emelkedő halálozási periódusok továbbélését sem. Igaz, a halálokok pontos regisztrálása legtöbbször elmaradt, de a szarvasi körorvos pl. az 1918-as influenza- és az 1931-es diftéria-járványt emeli ki, vagy egy Nógrád megyei település orvosa az 1921-ben lefolyt „súlyos és kiterjedt” kanyarójárványról számol be, melynek következtében a két éven aluliak halálozási aránya a születések 29%-ára emelkedett.¹⁹

A születések irányítása, valamint az anya és az újszülött gondozása tehát a bábák feladata maradt, akik megítélése nem kevésbé ellentmondásos. Miközben a korabeli egészségügyi propaganda számuk és szakképzettségük emelkedésével érvelt (a szarvasi járásban 1935-ben pl. 1 bábára 33, Mezőkövesden 10 szülés jutott, vagy Borsod megyében a '30-as évek végén működő 250 szülésznő 80%-a nyert 6 hónapos bábaképző tanfolyamon képesítést), a bábanaplókból az alapvető higiéniai szabályok be nem tartására (a parasztbábák rendszeres mezei munkákat végeztek), illetve a születést kísérő szimbolikus vagy rituális eljárásokban való részvételükre következtethetünk. (Mosdás nélkül végzett belső vizsgálatok és burokrepesztés; az anya hasának disznózsírral kenése, hogy könnyebben szüljön; a placenta benttartása 24 óráig; a vérzés csillapítására a kéz- és lábujjak kenderfonallal összekötése; az újszülött szoros befáslizása; az orvosi segítség elmulasztása; az anya méhlepénnyel törlése, hogy ne legyen foltos a bőre stb.)²⁰

Kérdés továbbá, hogy a csecsemőhalandóság javuló átlagaiból következtethetünk-e a nők szülést megelőző és azt követő munkavégzésének változására. A szarvasi körorvos nem erre utal, mivel szerinte a halálozások többsége az év középső harmadára: május-augusztusra esett, s a mezőgazdasági munkaciklus csúcsán a statisztikák is szerény halálozási többletet jeleznek. A néprajzi irodalomban viszont a várandós asszony teljes kímélésére és kiváltságos helyzetére, a megterhelő agrármunkák egészen a szülésig s azt nyomban követő folytatására (ezzel együtt bizonyos tevékenységek rituális tiltására), a terhesség utolsó szaka-

¹⁸ Albeker 1931: 136–137; Déri 1937: 418–419; Mészáros 1931: 171–172; Szappanos 1924: 20–21; Johan 1939: 287–291; Csíkvári (szerk.) 1940: 127–134; Sólyom 1932: 32, 38–39; Hahn 1960: 121–122.

¹⁹ Déri 1937: 416; Zemplényi 1925: 219–221; Gáspár 1926: 87.

²⁰ Déri 1937: 418–419; Görgy 1926: 823; Kovacsics 1928: 695–696; Gáspár 1926: 88; Kapros 1986: 195–196; Fügedi 1988: 29–30; Csíkvári (szerk.) 1940: 133.

szában a szokott munkáktól való mentesülésére vagy életvitelének változatlanságára egyaránt találunk példákat.²¹ Ami alapján, bár ezúttal sem zárjuk ki a szociális életfeltételek, a fizikai munka szükségének/igényének differenciáló szerepét, az általános érvényű összefüggések helyett, az eltérő értékrendek és magatartások sokaságát feltételezzük.²²

Hasonló „ellentmondásokba” ütközünk a gyermekhalandóságot illetően. A népmozgalmi adatok szerint 1926 és 1932 között a 100 hold alatti kisbirtokosok kategóriájában a megszületők 21, a 10 hold alatti kisbirtokos-napszámos családokban 25%-a halt meg 7 éves kora előtt (ebben a csecsemőhalálozások is szerepelnek), akik háromnegyede részesült orvosi kezelésben. (Ezt az értéket azonban kritikával kell kezelnünk, mivel, ahogy említettük, a Horthy-korszakban törvény büntette és a falusi jegyzők ellenőrzésére bízta azokat a szülőket, akiknek 7 éven aluli gyermeke orvosi kezelés nélkül halt meg.)²³

E statisztikai átlagok mögött a közösségeken vagy akár egy-egy családon belül eltérő nevelési módok és mentalitások egyidejűségét feltételezzük. Nem megkérdőjelezhető ideál volt az egészséges, erős testalkatú utód, akinek a felnevelése egyre meghatározóbb értékke vált, ami azonban nemritkán a fertőző betegségek tudati negligálásával járt együtt. („Jobb ha megkapja a vöröst [bármely rexanthemával járó fertőző betegség], mert ha nem üt ki rajta, akkor befelé megy, s abba belehal a gyermek” – jegyezték fel a kortársak több szülő attitűdjeként.)²⁴ A munkák hátráltatása miatt olykor „nyűgnek” érzékelt kisgyermek sem nélkülözötte nyilvánvalóan az anya kedveskedő szeretetét és emócióit. Vagy a családélet merev hierarchiája, a szülőkkel szembeni feltétlen engedelmesség és tisztelet, valamint a munkára nevelés sztereotip megfigyelése (ez az erkölcsi normarendszer, melyet a politikai hatalom régóta formált, és a két világháború között pl. a jogi nagykorúság (24 év) magasán tartásával tovább erősített, a visszaemlékezéseket is strukturálta), a családi presztízis a gyermekkel való, az öltöztetésben, a közös étkezésekben kifejeződő prezentálásával, sőt a szülők „rajongó szeretetét” élvező, „önző, tiszteletlen és erőszakos” gyermek alakjával egészült ki.²⁵

²¹ Magyar Statisztikai Közlemények (a továbbiakban MSK) 74.köt. 86–113; Déry 1937: 415; Kapros 1986: 158–161; Fügedi 1988: 26–27; Papp 1941: 25; Mády (szerk.) 1942: 12–13; Tárkány Szűcs 1944: 82–83; Tárkány Szűcs 1981: 122–123.

²² Hans Medick laichingeni kutatása egyenesen arra a „paradoxonra” jutott, hogy a legalacsonyabb csecsemőhalandóság a napszámos, míg a legmagasabb a vagyonos birtokos családokat jellemezte. Medick 1997: 368.

²³ Az említett Nógrád megyei bányatelepülésen pl. a helyi orvos adata szerint, az 1920-as évek elején a 7 év alatt elhaltak csaknem 75%-a nem kapott orvosi ellátást. Zemplényi 1925: 219; MSK 97. köt. 122–127.

²⁴ Gönczi 1938: 173–174; Kerbolt 1934: 66.

²⁵ Kapros 1986: 336; Fügedi 1988: 49–50; Gönczi 1938: 157–158; Mády (szerk.) 1942: 14–15; Kresz 1949: 62–63; Faragó 2000: 401–404.

Mindebből végül arra következtetünk, hogy a csecsemő- és gyermekhalandóság a falusi társadalmakban bár lassan elveszítette a születéseket „természetes módon” kontrolláló funkcióját, a bizonytalanságot, hogy az újszülött rövid idő múlva az élőkhez vagy a holtakhoz fog-e tartozni, nem szüntette meg.

II. A KORSZERKEZET NÉHÁNY JELLEMZŐJE

A születések számának változása, valamint a halandóság javulása a parasztság – a statisztikák alapján csupán merev kategóriákban kifejezhető – demográfiai korszerkezetét is átformálta. Az 1900-as és az 1930-as adatok összehasonlításakor a Trianon utáni területváltozások és a háború következményeire is utalnunk kell, mégis szembetűnő, hogy három évtized alatt a 14 éven aluliak aránya 37-ről 27%-ra csökkent, a 60 éven felülieké viszont 9-ről 15%-ra emelkedett, s nőtt a 20-39 évesek (24-ről 27%-ra) és a 40-59 évesek (21-ről 23%-ra) aránya is. S bár ez a tendencia nyilvánvalóan már a 19. században jellemző volt,²⁶ a natalitás csökkenésének és az élettartam emelkedésének együttes és hosszú távú demográfiai következményeként, a 14 éven aluliak és a 60 éven felüliek egymáshoz viszonyított aránya ezekben az évtizedekben négyszeresről kétszeresre apadt.

Ha a férfiak és a nők korfáját helyezzük egymás mellé, a városi népességtől és a 20. századi nyugat-európai társadalmaktól eltérő karakterjegyeket észlelünk. A nők várható átlagos élettartamban kifejezett életesélyei ugyanis a két világháború között kedvezőtlenebbek maradtak (így volt ez a 18–19. századi falvakban is), amit a 60 év feletti kohorszok tartós férfitöbblete jelez. (1900-ban 9,3, a nőké 8,7%, 1930-ban pedig 15,2 és 12,9%.)²⁷

Úgy gondoljuk azonban, az országos átlagszámok mögött a lokális közösségekben a korcsoportok együttesének különböző, az egyéni tapasztalatokat differenciáló változatai lehettek jelen. Az említett települések közül, Vácszentlászlón és Valkón a korszerkezet az 1920-as, '30-as években fiatalos maradt (igaz, a 14 éven aluliak aránya 1900 és 1930 között 42-43-ról 31-33%-ra csökkent, miközben a 60 éven felülieké alig módosult: 5-6-ról 7-8%-ra.) Ezzel szemben a sárközi Fajszon, Foktón és Uszódon a régóta tartó előregedés folytatódott, így 1930-ban a gyemekkorúak aránya már csak 21-22% (1900-ban 29-31%), amit az időseké egyre inkább megközelített (1900-ban 11-12, 1930-ban 15-16%). A szomszédos Hajóson vagy Öregcsertőn viszont ez a tendencia lassabban zajlott, ezáltal a fiatalabb korosztályok többsége a két világháború között megmaradt (1930-ban a 14 éven aluliak a népesség kb. 30, a 60 éven felüliek 9-10%-át alkották).

²⁶ Faragó 2000: 398–399.

²⁷ MSK 15. köt. 2–3, 96. köt. 2–3.

Ám a falvak lassúbb vagy gyorsabb öregedését sem tekinthetjük általános folyamattak, mivel a Duna túlsó partján: Decsen vagy az ormánsági Kölkeden a betelepedés demográfiai következményeként nőtt a fiatal korosztályok aránya. (Decsen 1900 és 1930 között a 14 éven aluliaké 24-ről 25, a 60 felettieké 14-ről 13%-ra módosult, Kölkeden pedig a 19. századra jellemző öregedés után, az előbbieké 20-ról 27%-ra emelkedett, az utóbbiaké 16-ról 12%-ra csökkent.)²⁸

Nem csupán a települések, hanem egy-egy község, valamint a hozzá tartozó tanyák és egyéb külterületek korstruktúrája is eltérő lehetett. Igaz, az összeírások a tanyai munkaszervezetből vagy a szezonális migrációból eredő „pontatlanságokat” nem vehették figyelembe, az itt élők korösszetétele mégis feltűnően fiatalos. 1930-ban pl. Fajsz külterületi népességének 39%-a 14 év alatti és mindössze 4%-a 60 év feletti, ugyanezek az arányok Uszódon 29 és 4, Hajóson 39 és 3, Homokmégyen 29 és 11 vagy Decsen 28 és 9, Kölkeden 33 és 5%. Ami, majd látjuk, részben a cselédek magasabb fertilitásával függ össze, ugyanakkor a tanyai gazdaságok átadásának/öröklésének a családi szegregációra ható következményeire utal.²⁹

Ezek a változások vajon miként befolyásolták az egyes generációk közösségi vagy családi státusát? A csökkenő létszámú fiatalabb nemzedékek szerepe minden bizonnyal felértékelődött, s a háború után a szülőktől való kényszerű vagy a maguk ambicionálta korai önállósodás, miként a módosabb családokban a gyermek „kímélése” szintén a munkavégzés szerinti kor-státusokat oldotta.

Kocson pl. – a két világháború közötti megfigyelő szerint – csupán az „egykori” nagycsaládokban volt jellemző, hogy a 14-17 éves *süldő legényké*k kapáltak és markot szedtek, majd a *legények* szántottak, 20 éves korban arathattak is. A Szigetközben fekvő Nagyhalásziiban viszont a Duna szabályozását követően a piacosodás, a munkaráfordítások növelése hozta előre a fiatalok teljes körű munkavégzését, ami addigi státuscsoportjaikat formálta át. A gyermek- és legénykor közötti, az átmenetet jelentő *puhab-kor* (15-17 év) megszűnt (ezen korosztály aránya is csökkent), a *legénykor* kezdete előretolódott, s mindez a legényszervezet működésének, illetve a legények előjogainak redukálódásával, rítusaik egyszerűsödésével járt együtt. (Az avatást megelőző próbatétel áldomás-ivással változott, amiben már csak néhányan vettek részt, s más rítusaik: pl. a fegyelmező-tekinélyszerző Miklós napi falujárás funkcióját veszítve, a világháború után a gyermekek szokásává vált.) De a falusi táncmulatságok és bálók rendezését is egyéb szervezetek vették át, ami szintén a korcsoport-státusok közösségi érvényesülését gyengítette.³⁰

²⁸ MSK 1, 83.köt. alapján, Andorka 2001b: 174–175.

²⁹ MSK 83.köt. alapján.

³⁰ Fél 1941: 92–93, 101; Tátrai 1994: 105–106; P. Jámor 1957: 99–117.

A családok viszonyítási rendszerében ugyancsak változást feltételezhetünk a korosztályok értelmezését illetően. A házassági kor kitolódása, valamint a termékenység mind szélesebb körű szabályozása³¹ az ehhez igazodó korstátusokat módosította s tette egyedivé: Kocson pl. a *menyecskék* a második-harmadik, Sárpiliszen az első gyermek születéséig tartott, ugyanakkor az utóbbi településen ez olykor hosszabb időszakot jelentett.³² Vagy miközben a családszervezet egyszerűsödésével az idősök egykori privilegizált helyzete és presztízse alaposan megkopott, a gazdaság átadásának s ezzel a munkavégzés átalakulásának eltérő stratégiai tették a létszámában is növekvő csoportot egyre tagoltabbá.

III. A TERMÉKENYSÉG ALAKULÁSA

A termékenység statisztikai megjelenítésének sokféle módszere közül a legelterjedtebb az anya halálával megszűnő házasságokban született gyermekek számát veszi alapul. Azaz nem egyetlen év, hanem a házasság időtartamától függő, akár több (elmúlt) évtized termékenységről tájékoztat, voltaképp a korábbi időszakok fertilitásának „következményeit” összegzi. Ám a halálozási lapokon feltüntetett adatokat nem csupán a házasságok időtartama, valamint az elhaltak kora befolyásolta, hanem minden bizonnyal a „bemondó” közösségi normák által irányított pillanatnyi szándékai is.

Mindezt szem előtt tartva, az adatok azt jelzik, hogy az I. világháborút követő másfél évtized alatt (1932-ig) a 10 hold feletti kisbirtokos kategóriában a nő halálával megszűnt házasságok kb. 13%-a volt gyermektelen, 24%-ában 1 vagy 2, harmadában 3-5 és a további 30%-ában 6 és annál több gyermek született. Ami a városi kispolgársághoz hasonlítva magasabb termékenységet jelez, ám alig különbözik a 10 hold alatti törpebirtokos réteg mutatóitól. (Ugyanebben az időszakban a családok 12%-a gyermektelen, 22%-ában született 1 vagy 2, s éppen harmadában 3-5, valamint 6 és annál több gyermek.) S ez alapján elbizonytalanodunk a termékenység korlátozása, illetve a földbirtok egybetartása között gyakran megfogalmazódó összefüggés általános és determinisztikus érvényét illetően.³³

Erre utalnak az 1930-as népszámlálás – a földbirtoknagyság szerint differenciáltabb – adatai is, melyek azonban a fennálló és nem a lezárt házasságokra vonatkoznak, ezért a korszerkezet eltéréseit nem vehetik figyelembe. A születések családonkénti átlaga az 50-100 hold közötti kategóriában 4,16 (ami alig marad el a legtermékenyebb gazdasági cselédek 4,21-es átlagától), 10 és 50 hold között

³¹ Ezt a következő fejezetben vizsgáljuk.

³² Fél 1941: 101; Mády (szerk.) 1942: 12.

³³ MSK 74.köt. 120–121, 97.köt. 72–73; Kovács 1936: 919; Kenéz 1934: 454.

3,76, végül 10 hold alatt 3,74, s csak ezután következnek a mezőgazdasági munkások 3,7-es átlaggal. (Azon – még egyszer hangsúlyozzuk – nem lezárt házasságok aránya, melyekből 1 gyermek született, az 50-100 holdas kategóriában 13, a 10-50 és a 10 hold alattiban 15-15%, ezzel szemben a 6 vagy több gyermekeké az előbbiben 29%, az utóbbiakban 24-24 %.)³⁴

Végül a Központi Statisztikai Hivatal 1928-as, a mezőgazdasági népesség öregségi és rokkantsági biztosításának előkészítésére irányuló összeírását idézzük, amely a 10 holdon aluli kisbirtokosokra, valamint a gazdasági cselédekre és munkásokra terjedt ki, s amely a gyermeklétszámot a szülők korával és a földbirtok nagyságával kombinálta. Ezúttal azt emeljük ki, hogy az 5 hold alatti törpebirtokos családokban az élő gyermekek átlagos száma 2,57, a 10 holdig terjedő kategóriában ennél magasabb (2,81), míg a cselédekénél és a mezőgazdasági munkásoknál – akik szintén rendelkeztek néhány hold földdel – ez az összefüggés nem érvényesült.³⁵

Milyen következtetést tehetünk a termékenységet, a gyermekszámot demográfiai eseménnyé minősítő, ráadásul a felvételek módszerében is eltérő statisztikai adatok alapján. Annyit talán igen, hogy – miként említettük – a termékenység apadása, valamint a birtokaprózódás között aligha lehet egyöntetű kapcsolatot feltételezni. Illetőleg a pauperizálódástól való félelem, a nehezen megszerzett néhány hold egybetartásának szándéka foghatta vissza a termékenységet. (Nem volt ez új jelenség, mivel az Ormánságban pl. a fél- és negyedtelkes jobbágycsaládokban már a 18. század végén kevesebb gyermek született, mint az egésztelekeseknél.)³⁶

A továbbiakban a családi reprodukció eltérő stratégiáit és a születések szabályozásának metódusait illusztráljuk a rendelkezésre álló demográfiai leírások, valamint a néprajzi és a szociográfiai megfigyelések alapján. A Somogy megyei Csurgón – ahol a születések számának csökkenése a 19. század közepétől vált intenzívvé – az anyák átlagos életkora az utolsó szüléskor egy évszázad alatt 33-ról (1801–1850) 25 évre módosult (1901–1940), azaz a termékenységi időszak jelentősen lerövidült, miközben a 20 év alatt szülő nők aránya is apadt. (A két világháború között született gyermekek kb. 42%-a 20-24, 20-20%-a 25-29, illetve 30 évnél idősebb anyától származott.) Ezzel szemben a Heves megyei Középső-Tarna-völgy körorvosának felmérése az 1920-as években, mely kb. 100 családra terjedt ki, a nők gyakoribb és kevésbé szabályozott graviditását, valamint hosszabb termékeny életszakaszokat: a 45-48 éves szülő nők nagyobb számát igazolta.³⁷

³⁴ MSK 96.köt. 154–155; Johan 1939: 28.

³⁵ Kovács 1930: 73–74.

³⁶ Andorka 2001a: 51.

³⁷ Kovács – Cs.Tóth 1961–1962: 68–70; Surányi 1927: 863–867.

A termékenység szabályozásának másfajta tényezőjét tekintve, a Bihar megyei Kismarján a 19. században – 120 család egymást követő generációjánál – 18-ról (1800–1850) 23%-ra (1850–1900) emelkedett a házasságkötést követően csupán a harmadik évben szülők aránya, ám a születések között eltelt évek számát vizsgálva, a két világháború között sem változott azon családok aránya (kb. 50-50%), ahol a születések között 1-2 év, illetve ennél hosszabb időszak telt el. A Sárközben vagy Baranya és Somogy megye több településén a két világháború közötti etnográfusok és szociográfusok a korai házasságkötés és a szülés közötti „menyecskeidőszak” 3-4 éves elhúzódnak,³⁸ valamint a későbbi szülések közötti ugyancsak hosszú, akár 4-5 éves intervallumnak lehettek tanúi.³⁹

A termékeny életszakasz lerövidítésének más változatát példázza a kiskunhalasi gazda, Gyenizse Lajos családja, ahol az első gyermek a házasságkötés évében (a férj 30 éves), a további 3 utód pedig 5/4 évenként született. A Pest megyei Galgamácsán pedig – a visszaemlékező szerint – a 40 évesen szülő nő a helyi közösségben „szégyellte késői” (a meghalt gyermekeket pótló) terheességét.⁴⁰

A termékenység szabályozásának variabilitása az igénybe vett eszközök változatosságával egészült ki. A kecskeméti kórház orvosának '30-as évekbeli megfigyelése szerint, a Tiszazug több településén (ahol a lányok korai: 16-17 éves férjhezmenetelét a „mielőbbi megerősödésük balhiedelme” motiválta), a magas termékenységet a hosszú, két vagy két és fél évig tartó szoptatással kívánták korlátozni. Emellett több leírásban szerepel az egyre inkább tudatosnak és preventívnek tekintett, a férfiak „erkölcsi megtartóztatásának” minősülő módszer (coitus interruptus). De terjedhetett az újabb keletű, a századforduló időszakára visszamenő, s a két világháború között helyenként már a gyógyszerárakban kapható gumióvszer, illetve a méhbe helyezett különböző eszközök mellett, a fővárosi üzletek vidéki bábákon keresztül értékesített pesszáriumainak („méhsapka”) használata is. (Szabó Zoltán szerint az óvszereket Tardra a katonaviselt és a gazdasági iskolát végzett legények hozták először, ám drágaságuk miatt egyelőre alig használták.)⁴¹

Aligha kétséges azonban a terheességmegszakítás széles körű alkalmazása. Ezt nem csupán a változatos módszerek sokaságát bemutató szociográfiai és néprajzi irodalom tanúsítja⁴², hanem azok a korabeli körorvosi beszámolók is, amelyek az abortuszok számának állandó növekedéséről tájékoztatnak. (Sőt nem egy, a falusi népesség egészségügyi állapotát felmérő kérdőívben szerepelt, hogy a bábák

³⁸ A 19. század elején sem volt ez másként. Andorka 2001b: 160–161.

³⁹ Varga 1978: 67–68; Mády (szerk.) 1942: 12, 25.

⁴⁰ Gyenizse 1977: 43–44; Vankóné 1976: 13–14.

⁴¹ Szarvas 1932: 31–32; Gönczi 1938: 23–24; Szabó 1937: 180–181; Vajda 1988: 32–33; Gyáni 1995: 23.

⁴² Féja 1980: 91–92; Kovács 1937: 132–133; Gémes 1987.

működése ellen „nincs-e gyanú vagy kifogás”, ami nyilvánvalóan a tiltott beavatkozásokra vonatkozott.) De ezt jelzik a vetéléseket követő bűnügyi eljárások is (említettük, a két világháború között a magzatelhajtás büntettnek minősült), melyeknek, bár nemegyszer: pl. az említett Öcsödön elítéléssel végződtek, semmilyen visszatartó hatása sem lehetett. Legfeljebb – miként szintén a falusi orvosok észlelték – a leplezés technikáját tették tökéletesebbé.⁴³ (Amiből a hatalmi-jogi eszközökkel közvetített vagy kényszerített erkölcsi normákkal való szembenállásra is következtethetünk.)

A születések szabályozása mögött különböző, rövidebb, valamint hosszabb távú: az egész termékeny életszakaszra kiterjedő, illetve a családi reprodukciót és az egyéni életterveket (az individuumot) előtérbe állító motivációkra egyaránt vannak adataink. A Sárközben pl. a korai házasságot követő hosszabb gyermektelen időszak a nők kímélését („fiatal még az asszony, ráér megcsúfolni”), sőt a férjjel egyenrangú családi státusz reprezentálását jelezheti (Sárpiliszen ez idő alatt megnőtt az esetenként többszöri válások száma); a születések közötti nagyobb intervallumok viszont a következő generáció életpálya szakaszaira irányuló stratégiákat („egyszerre csak egy lánykodjon”).⁴⁴ A termékeny életszakasz lerövidítése a gyermekek felnevelésének prioritásával függhet össze, ami a családon belüli helyzetük változására utal. Végül nem zárjuk ki – főként az egy- vagy kétgyermekes családokban – a meghalt gyermek „pótlásának” motívumát sem.⁴⁵

Ezen a ponton térünk vissza a két világháború közötti demográfiai, szociográfiai és orvosi tanulmányokat, valamint a publicisztikát is uraló egykérdéshez. Ha ennek kontextusait vizsgáljuk, többnyire a tehetős, sőt „megátalkodott anyagiasságú és úrhatnám” parasztokkal (akik nem kívánták, hogy a birtokmegosztással gyermekük és unokájuk rosszabb sorsra jusson, s „bűnük szinte már népszokássá vált”); vagy a „nagybirtok halálgyűrűjében vergődő falvak” képével; valamint a honi népességgel „élethalálharcot” folytató, elerőtlenedő s évtizedről évtizedre eltűnő magyar közösségek víziójával találkozunk, anélkül, hogy mindez alaposabb kutatással egészült volna ki.⁴⁶ Ami alapján úgy tűnik (nem számolva a fenti interpretációkban rejlő ellentmondásokkal), hogy a termékenység egyszerű mutatói a hatalmi vagy népi ideológiához kötődő, külső érték- és

⁴³ Zemplényi 1925: 225; Gáspár 1926: 84, 88; Galambos 1925: 779; Déri 1937: 414–415.

⁴⁴ Vidakovich 1930: 1057–1058; Gönczi 1925: 869–874; Tátrai 1994: 19–20; Mády (szerk.) 1942: 12, 14–15, 25.

⁴⁵ Bár nem láttunk általánosítható összefüggést a natalitás, valamint a csecsemő- és gyermekhalandóság csökkenése között, ez a születések apadását vizsgáló két világháború közötti demográfusoknak és etnográfusoknak is kedvelt érve volt. „A közegészségügy javulása nemcsak emeli, hanem csökkenti is a születések számát, mert a gyermeknemzés rugója nemritkán a halál által elpusztított sarjadék helyreépítése lévén, a gyermekhalandóság apadása mellett a szülők kevésbé érzik a pótlás szükségét.” Szél Tivadart idézi Súlyom 1932: 38; Gönczi 1938: 27–29.

⁴⁶ Kovács 1936: 919; Kovács 1937: 72–73, 92–93.

normarendszernek rendelődtek alá. (Hogy miként igazodott ehhez a korabeli demográfia tudományos argumentációja, azt jelzi, hogy a világháború előtt a 35%, ezt követően, a mortalitás javulását is figyelembe véve, a 20% alatti születési arányú községek minősültek „egykésnek”).⁴⁷

Nem állítjuk, hogy a státus- és presztízsöröktetésnek ne lehetett volna egyfajta eszköze a szabályozott termékenység, és azt sem, hogy ne válhatott volna generációról generációra követett családi mintává, vagy a bővülő interakciók révén közösségi normává az alacsony születésszám. Azonban a gazdasági determinizmus általános érvényét sem fogadhatjuk el (a birtoknagyság és a gyermekszám nem mutatott statisztikai korrelációt, emellett az öröklés szabályozásának – majd illusztráljuk – számos más eszköze lehetett), s az említett példák a korábban egykésnek minősített településeken élőknel a születések újbóli emelkedésére, a homogénnek és változatlanak vélelmezett hagyomány- vagy értékrenddel szemben felülkerekedő egyéni és szubjektív döntésekre utalnak. Amit a korlátozó „normatív realitás” és a személyes szabadság határainak elmozdulásaként is értelmezhetünk.⁴⁸

Nem lehetünk biztosak a házasság termékenység, valamint a családi munkaerő biztosítása vagy maximális kihasználása közötti, a protoindusztriális családi gazdaság, illetve a demográfiai átmenet teóriájához kötődő ok-okozati összefüggés érvényét illetően sem.⁴⁹ Más szóval, a családi munkaerő még oly meghatározó érvényesülését vagy a két világháború közötti szociográfiai és népi irodalomban kétségtelenül kiemelten kezelt agrárproletár és törpebirtokos családok esetén a gyermekek cseléd-, napszám- vagy részesmunkába állítását inkább az adott helyzethez való (nemritkán kényszerű) alkalmazkodásként, mintsem az erre irányuló, évekkel (minimum 5-6 évvel) korábbi tudatos demográfiai magatartás következményeként értelmezhetjük. Aminek érvei között pl. a bérbeadott birtokok, ezáltal a családi munkaerő átmeneti diszfunkcionalitását, vagy a bér munka évről évre változó, ezért nehezen kalkulálható, ám állandósuló túlkínálatának s a mezőgazdasági munkanélküliség mindennapi észlelését, valamint – ahogy erre a néprajzi gyűjtések hívták fel a figyelmet – a gyermekek munkaképes családtaggá válásáig az anya munkaerő-hatékonyságának csökkenését említhetjük.⁵⁰

Végül röviden utalunk e probléma az egykori lokális társadalmi viszonyok szerint kontextualizálódó, tapasztalati – igaz, az emlékezet által szabályozott – megjelenésére. Az Ipoly-menti falvakban az 1970-es évek első felében a születés szokásaira irányuló néprajzi gyűjtések szerint, legfeljebb a két világháború közötti időszakot megelőző nagycsaládi szervezetben „számított, hogy hány mun-

⁴⁷ Petzenhoffer 1922: 275; Hidvégi é. n.: 52.

⁴⁸ Vö. Levi 2000: 128.

⁴⁹ Pl. Hoóz 1970: 143–144.

⁵⁰ Pl. Kapros 1986: 119.

kás kéz van a családban.” Míg az uradalmi cselédek – akik magasabb házasságtermékenységet lehet hogy csupán a művi születésszabályozás, az ezt végző bábák vagy orvosok nehezebb elérhetősége okozta – „korántsem örültek a bő szaporulatnak, legfeljebb beletörődtek.” Ahogy erre egy 1900-ban Csesztvén született asszony emlékezik, ami az emocionális és racionális okokat ütköztető, tudati konfliktussal járó egyéni döntés nehézségét is jelzi: „A negyedikkel én is elmentem Gyarmatra az orvoshoz. Azt mondták itt, hogy tíz pengőért megcsinálja. Ott meg mondják, hogy harminc pengőt kér. Hát harminc pengővel nem terhelem a lelkemet. Tízért kifizetem a szülésznőt, tízért veszek rá valami rongyot, tízért meg nevelem egy darabig. Így aztán meglett.”⁵¹

A szegénység és a sok gyermek mentális összekapcsolása mögött pedig a vagyonosabbak és a falusi intelligencia helyi közvéleményt formáló értékrendjét feltételezzük, ami a gyermekek „tisztességes” felnevelésének, illetve a státusz- és presztízsszótörökítés polgári mintájának adaptálását jelenti. (Nyilvánvalóan ezt az értékrendet képviselte a két világháború közötti etnográfus, Gönczi Ferenc, aki szerint az egykés somogyi falvakban a többgyermekes anyák pl. a „nem fél a gyermektől, majd eltartja a nagyvilág”, vagy „az annyi ott a gyermek, mint a cigányputriban” elutasító megszólásban részesültek.)⁵²

Miként összegezzük röviden a népesedésre gyűjtött adatainkat. Nyilvánvaló, hogy a parasztságot aligha lehet egy koherens demográfiai-statisztikai modell szerint ábrázolni, ami hol a falusi életvilág állandóságának és zártságának, hol a városi modernitás – többnyire elégtelen – adaptálásának tézisént kívánta igazolni. Ezzel összefügg, hogy a látott jelenségek mögött az általános érvényű: az endogén demográfiai, valamint a kulturális, jogi-szokásjogi, szocioökonómiai magyarázatok, illetve az olykor csupán a statisztikai adatok közigazgatási bontása, esetleg a néprajz szekcionális módszere sugallta regionális „típusok” helyett, ezek variábilis változatait feltételezzük. Továbbá azt, hogy az utalt hosszú távú változások eltérő intenzitással (esetenként a mozdulatlanság képzetét keltő lassúsággal) és aligha lineárisan zajlottak, az egyéni élethelyzetek és döntések, a megélt emocionális és mentális tapasztalatok „nem-egyidejű” kvalitásainak sokaságát teremtve meg.

⁵¹ Kapros 1986: 119, 128–129, 146.

⁵² Gönczi 1938: 27–29; Kapros 1986: 121.

IRODALOM

ALBEKER Károly

1927. A kalocsai járás közegészségügyi adatai 1921–25-ig. *Népegészségügy* 4. 205–213.
1931. A kalocsai járás és Kalocsa város 1929. évi egészségügyi adatai. *Népegészségügy* 3. 132–138.

ANDORKA Rudolf

1969. A dél-dunántúli egyke kutatások története. *Statisztikai Szemle*. 12. 1245–1257.
2001a. Az ormánsági születéskorlátozás története. In uő: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Budapest. 30–57.
2001b. A család és a háztartás nagysága és összetétele 1800 körül két dél-dunántúli faluban (Alsónyéken és Kölkeden). In uő: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Budapest. 147–180.

CSÍKVÁRI Antal (szerk.)

1940. *Vármegyei Szociográfiák*. Borsod megye. Budapest

DÉRI Henrik

1937. Adatok a szarvasi járás egészségügyi viszonyainak ismeretéhez. *Népegészségügy* 9. 412–419.

FARAGÓ Tamás

2000. Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest. 393–483.

FÉJA Géza

1980. *Viharsarok*. Budapest

FÉL Edit

1941. *Kocs 1936-ban*. Budapest

FENYVESSY Béla – VIDAKOVICH Lajos

1928. Tanulmány a falu hygieneje köréből különös tekintettel a tuberculosisra. *Orvosképzés*. 1. 51–61.

FLINN, Michael

1974. The Stabilisation of Mortality in Pre-Industrial Europe. *Journal of European Economic History*. 3. 285–318.

FÜGEDI Márta

1988. *A gyermek a matyó családban*. Miskolc

GALAMBOS József

1925. A magyar falu egészségügye és kívánalmai. *Népegészségügy*. 22. 773–781.

GÁSPÁR János

1926. Vizsgálódások a községek körül. *Népegészségügy*. 1–2. 75–92.

GÉMES Balázs

1987. *A népi születésszabályozás (magzatelhajtás) Magyarországon a XIX–XX. században*. Budapest

GOMBÁS Géza

1931. *Kisbirtokosságunk népesedési jelentősége és fontosabb demológiai adatai*. Budapest

GÖNCZI Ferenc

1925. Az egyke-rendszer megszüntetésének kérdéséhez. *Népegészségügy*. 24. 867–878.
1938. *Somogyi gyermek*. Kaposvár

GÖRGEY Márton

1926. Hajdú vármegye közegészségügye az 1925. évben. *Népegészségügy*. 15. 815–832.

GYÁNI Gábor

1995. *Hétköznapi Budapest*. 1995.

- GYENIZSE Lajos
1977 Visszaemlékezései. *Néprajzi Közlemények*. 7–75.
- HAHN Géza
1960 *A magyar egészségügy története*. Budapest
- HIDVÉGI János
é.n. *Hulló magyarság*. Budapest
- HOÓZ István
1970 *Népesedéspolitika és népességfejlődés Magyarországon a két világháború között*. Budapest
- P. JÁMBOR Márta
1957 Legényélet és legényavató szokás Halászbiban. *Néprajzi Értesítő*. 3–4. 99–119.
- JOHAN Béla
1939 *Gyógyul a magyar falu*. Budapest
- KAPROS Márta
1986 *A szülés szokásai és hiedelmek az Ipoly mentén*. Debrecen
- KENÉZ Béla
1934 Népesedéspolitikai kérdések. *Magyar Statisztikai Szemle*. 6. 441–456.
- KERBOLT László
1934 *A beteg falu*. Pécs
- KOVÁCS Alajos
1930 Földmíves népünk házassági termékenysége. *Magyar Statisztikai Szemle*. 2. 71–75.
1936 Az egyke pusztítása a Sárközben. *Magyar Statisztikai Szemle*. 11. 905–919.
- KOVÁCS Imre
1937 *A néma forradalom*. Budapest
- KOVACSICS Sándor
1928 Szemelvények a falu hygienéje köréből. *Népegészségügy*. 10. 692–701.
- KOVÁTS Zoltán – CS.TÓTH Péter
1961–1962 Csurgói jobbágy-családok demográfiai viszonyai (1720–1950). *Történeti Statisztikai Évkönyv*. Budapest. 48–89.
- KNÉZY Judit
1982 A nagycsaládi szervezet kérdései a belső-somogyi református családoknál a reformkor végétől a XX. század közepéig. In Kanyar József (szerk.): *A Dunántúl településtörténete IV. (1867–1900)*. Veszprém. 410–417.
- KRESZ Mária
1949 A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban. In Ortutay Gyula (szerk.): *Néprajzi tanulmányok*. Budapest. 53–92.
- LEVI, Giovanni
2000 A mikrotörténelemről. In Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia*. Budapest. 127–146.
- MÁDY Zoltán (szerk.)
1942 *Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról*. Budapest
- MEDICK, Hans
1997 *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900*. Göttingen
- MÉSZÁROS Ferencz
1931 Szeged-Alsótanya csecsemőhalálózása. *Népegészségügy*. 4. 169–172.
- MITTERAUER, Michael
1979 Családnagyság-családtípusok-családciklus. *Világtörténet*. 4. 38–71.
- MÓRICZ Miklós
1936 Nagybirtok, népszaporodás, népsűrűség. *Magyar Statisztikai Szemle*. 4. 293–309.

- PAPP László
1941 *Kiskunhalas népi jogélete*. Budapest
- PEZENHOFFER Antal
1922 *A demografiai viszonyok befolyása a népszaporodásra*. Budapest
- PFEIFFER Miklós
1926 *Magyarország halálozási és természetes szaporodási viszonyai*. Budapest
- SCHNELLER Károly
1923 *Születési arány és vallásfelekezet*. Pécs
1939 *A statisztika a kollektív lelkiismeret szolgálatában*. Szeged
- SIMONTSITS Elemér
1936 *Az egyke demológiája*. Budapest
- SÓLYOM Sándor
1932 Két község harmincz éves egészségügyi fejlődése és az egészségvédelem. *Nép-egészségügy*. 1. 32–39.
- SURÁNYI Ede
1927 Adatszerzés a falu közegészségügyi viszonyairól. *Népegészségügy*. 13. 863–867.
- SZABÓ Zoltán
1937 *A tardi helyzet*. Budapest
- SZAPPANOS Mihály
1924 A mezőtúri csecsemőgondozó. *Népegészségügy*. 1–2. 19–21.
- SZARVAS András
1932 A rossz szokások, babona és a kuruzslás szerepe a tuberculosis elterjedésében az Alföldön. *Népegészségügy*. 1. 28–32.
- TÁRKÁNY SZÜCS Ernő
1944 *Mártély népi jogélete*. Kolozsvár
1981 *Magyar jogi népszokások*. Budapest
- TÁTRAI Zsuzsanna
1994 *Leányélet*. Budapest
- VAJDA Mária
1988 *Hol a világ közepe? Parasztvallomások a szerelemről*. Kecskemét
- VANKÓNÉ DUDÁS Juli
1976 *Falum, Galgamácsa*. Szentendre.
- VARGA Gyula
1978 *Egy falu az országban. Kismarja életrajza a felszabadulásig*. Debrecen.
- VIDAKOVICH Lajos
1930 Egészségügyi tanulmány Baranya vármegye ormánsági egykés községeiről. *Nép-egészségügy*. 18–19. 1052–1059.
- ZEMPLÉNYI Imre
1925 Halálozás falun. *Népegészségügy*. 7–8. 219–228.

Tamás Csíki

„A NEMZET NÉPEREJÉNEK KIFOGYHATATLAN GYŰJTŐMEDENCÉJE...”
[AN INEXHAUSTIBLE RECEPTACLE OF THE FOLK POWER OF THE NATION]:
CHARACTERISTIC FEATURES OF THE DEMOGRAPHY OF PEASANTRY
BETWEEN THE TWO WORLD WARS

In the present paper, the focus of examination comprises the factors determining the reproduction process of peasantry, including births, deaths, age structure, and productivity. The statistical representation of all this, however, poses several problems and concerns. The data received even from the most basic levels of individual public administration units (as most of the original records and registers are not available any longer) may not properly reflect the specific social or cultural structure of a village community (of an individual settlement). Likewise, vital statistics located the social layer of peasantry within the branch system of professions and occupations in an undifferentiated and inconsistent fashion. Within the category of primary production, only *kisbirtokosok* [smallholders] and *kisbirtokos-napszámosok* [smallholders-day-laborers] were defined, which approach did sense the problematic nature of differentiating between the status of independence and that of being a waged worker, but still (for want of a better solution) drew the line between these at 10 *kataszteri holds* [unit of measurement for land].

To sum up briefly the data collected by us concerning the reproduction of peasantry, it can be easily discerned that peasantry could hardly be depicted with the help of a coherent demographical-statistical model that would wish to justify the theses either about the immutability and closed quality of village life or about the (mostly unsatisfactory) adaptation of modernity represented by city life. As related to the above, we should also clearly see that, instead of assuming the presence of generally valid endogenous demographic and cultural, legal and common-law, socio-economic explanations, or simple “types” suggested by the public administration breakdown of the statistical data or the sectional method of ethnography behind these phenomena that we have experienced, we would rather need to assume the presence of their several variable versions. Furthermore, that the referred long-term transformations took place with differing intensity (sometimes as slowly as if not changing at all) and hardly in a linear fashion, thus creating a multitude of non-simultaneous qualities of individual life situations and decisions or emotional and mental experiences.

Kisdiné Neményi Barbara

„Holnap szülünk, anyuka!” A szülés, mint a női identitás megjelenítése

A női lét egyik meghatározó – időben és státuszában meghatározható – szakasza a terhesség időszaka, amely már előre vetíti, mintegy magában hordozza a nő státuszváltását, amelynek során fokozatosan fölveszi az anyaság státuszával járó szerepet.¹ Ez a szerep kulturálisan szabályozott, így az adott kultúrában elfogadott modellektől való nagyfokú eltérés a társadalom többi tagja részéről ellenreakciókat vált(hat) ki. Ez történt mind a nyugati világ legtöbb országában, mind hazánkban a szülés úgynevezett „alternatív” módozatainak különféle válfajaival, mint a vízben vajúdással, a vízben szüléssel, az előre tervezett otthonszüléssel is, vagy akár a neves francia orvos, Leboyer „gyengés szülés”, illetve „gyengéd születés” módszerével is.

A szülés „alternatív” módszereinek szószólói amellet érvelnek, hogy minden nő rendelkezik azzal az ősi, természetes tudással és erővel, ami csak a szülés folyamatában jelenik meg, és amit a legtöbb nő valamifajta spirituális élményként jellemez. (Megjegyzendő, milyen tanulságos a szóhasználat: amikor a szüléssel foglalkozó szakemberek az ötvenes évek előtti állapotokról beszélnek, legtöbbször „rég” szülemódásokat említnek, „hagyományos” alatt a kórházi születeket értik, s a népi hagyomány elemeinek felelevenítésére használják az „alternatív” kifejezést).

Az „alternatív” szülésre-születésre, mint társadalmi igényre és mint társadalomtudományi jelenségre hamar felfigyeltek a kutatók. A kulturális antropológia, a szociológia és a pszichológia kutatóinak érdeklődését alapvetően két téma váltotta ki: egyrészt az az ellenállás, amit a technicizálódás, az orvostudományba vetett abszolút bizalom megrendülése okozott, amelynek első megfogalmazói maguk is egészségügyi szakemberek. Másfelől érdeklődést váltott ki az az egyre erőteljesebb civil mozgalom, amely megkérdőjelezte a szülés folyamatában a férfidominancia érvényességét, amely igényt tartott arra, hogy a nő saját teste feletti integritását ellenőrizhesse és kezében tarthassa, illetve amely ma már alap-

¹ Az írás a Debreceni Egyetem Angol-Amerikai Intézete és a Miskolci Egyetem Társadalmi Nemek és Egyenlő Esélyek Központja szervezésében 2006. április 7-8-án megrendezett „A nő mint szubjektum, a női szubjektum” című konferencián elhangzott előadás írott változata.

vető állampolgári és fogyasztói jogára hivatkozva² követeli, hogy a nő maga választhassa meg gyermeke születésének körülményeit. A mozgalom sikerét jelzi a kórházi szülészeti ellátásban az elmúlt 20-30, Magyarországon az elmúlt 10-15 évben bekövetkezett alapvető szemléletváltás és az ehhez – bár csak igen lassan – igazodó gyakorlati változás.

A szülészetben való férfidominancia és az ennek megfelelő döntési elvek hazánkban párhuzamot mutatnak a nőkérdés egyéb területeinek történetével is. Amíg nyugaton a feminizmus spontán kezdeményezésekből indult, addig nálunk nőmozgalom címén egy felülről jött, politikai és gazdasági megfontolásokat szem előtt tartó, a nők érdekeit csak a retorika szintjén védelmező nőpolitikáról van szó.³ Nálunk még hiányoznak azok a kezdeményezések, amelyek olyan szervezetek létrehozását céloznák, mint amilyen például az angliai „A Szülészeti Ellátás Javítását Szorgalmazó Egyesület” (Association for Improvements in the Maternity Services, AIMS), amelynek alapítói és tagjai édesanyák és édesapák, bábák, orvosok és más egészségügyi szakemberek, akik azért küzdenek, hogy a gyermekvárás és a szülés ne gyógyászati eset legyen, hanem természetes testi-lelki folyamat, amelynek középpontjában a szülő nő és magzata áll.

Ma már a mozgalom elsősorban nem az egészségpolitikáról szól, sőt nem is feltétlenül arról, hogy kié legyen a terhesség és a szülés folyamatában a domináns szerep (az orvosé vagy az anyáé), hanem sokkal inkább arról, hogy milyen jelentéseket hordoz ez az esemény a nő, a család és a szűkebb közösség életében. Ennek kapcsán az elemzőkben hamar felmerült a kérdés: vajon a szülés és a születés rehumanizációja, illetve az erre való igény, vagyis az a nőközpontú mozgalom, ami azért küzd, hogy a nőknek lehetősége legyen kontrollálni saját szülését, a gyakorlatban vajon nem a nemi identitás kifejeződését jelenti-e? Vajon a szülés nem a női attribútumok legmarkánsabb kifejeződése-e, vajon a nőiség nem maga a szülés? A 70-es évek feminizmusa, amely a gyermekszülést és a gyermekekről való gondoskodás kötelezettségét még béklyónak, a szabadságtól való megfosztottság biztosítékeként értelmezte mára már átfordult egy olyan „új feminizmusba”, amely éppen arról szól, hogy a nők speciális szükségleteire milyen társadalmi válasz adható, hogy a nőiség ezen privilégiumát, az egyén és a társadalom szempontjából hogyan lehet a legmegfelelőbb módon érvényesíteni.

A tudós antropológus, Bronislaw Malinowski meghatározásával élve, a reprodukció, mint egyéni, biológiai szükséglet minden kultúrában létrehoz egy olyan másodlagos társadalmi szükségletet, amely annak kielégítésére társadalmi intézményeket hoz létre.⁴ Ez a kielégítési mód ez esetben azt a szülési-születési

² Az erről szóló antropológiai kutatásokat lásd: Craven 2005: 16–19; Klassen 2001; Peterson 1984: 37–41; Rivkin-Fish 2004: 281–304.

³ Emőkeyné Mészáros 1997: 458–464.

⁴ Bohannon – Glazer 1997: 378.

kultúrát jelenti, amely keretet ad annak a módnak, ahogyan az egyén megszületik és ahogyan a nő megszüli gyermekét. A 19. század végétől, amikor az európai-amerikai kultúrákban a szüléssegítésben megjelentek a férfi orvosok, és a szülést, mint folyamatot egyre határozottabban patológiás esetként „kezelték”, a nők elvesztették szülési hagyományaikat, ami olyan reakciót váltott ki a nőkből, miszerint saját testük és lelkük önmagában már nem elégséges egy gyermek világhozozatalához, hanem feltétlenül mások gyámolítására illetve a technika segítségével szorulnak. A *terhesgondozás* során használt műszerek és gépek egy olyan rituálé eszközei, amely nemcsak a biztonság ideológiájának kialakulásához, hanem a szülő nő eltárgyasításához vezet,⁵ hiszen a szülészeti osztályok tárgyi környezetének szuggesztív hatása a kontroll- és a kompetenciaélmény csökkenését váltja ki.⁶

A 20. században, amikor a jóléti társadalmakban alapvetően megváltozott a gyermekhez való viszony, hiszen – különféle társadalmi és egészségügyi okok következtében – az asszonyok már nem 6-10, hanem csak 1-2-3 gyermeknek adtak életet, megfogalmazódott az az elvárás, hogy ezek a szülések pozitív élményként maradjanak meg mind az anya, mind a gyermek tudatában. A szexuális forradalom és a feminista mozgalmak vonzataként, amely a nőt tudatos szerepvállalásra motiválta, megjelent az igény arra, hogy a szülés a szexuális érintkezéshez hasonlóan élvezhető legyen. A testi-lelki funkciók aktív, harmonikus és örömteli átélése az önmegvalósítás egyik formájává vált. Ezek az igények hívták életre azokat az alternatív szülészeti módszereket, amelyek sokszor a preindusztriális vagy népi szülészeti eljárásokhoz visszanyúlva alkották meg azt az alternatív szülési filozófiát, amelyet „holisztikus szülésmodellnek” neveznek, s amelynek fő jellemzője, hogy a szülő nő saját aktivitását és tudatosságát állítja a középpontba.⁷ Ez az a módszer, amely a technokrata szemléletmóddal ellentétben a nőt kiemeli az objektivitásból a szubjektivitás felé, tárgyból alanyt formál, ahol maga a szülő nő áll a szülés középpontjában, s amely egyszersmind az újszülöttet az anyától elválaszthatatlan egységként kezeli csakúgy, mint ahogy a testet és a lelket sem választja ketté.⁸ Ez a szemlélet a modern technokrata hozzáállással ellentétben az anyát kiemeli a passzivitásból és aktív félként kezeli, és nem vonja meg az anyától a gyermekszülés dicsőségét, de hasonlóképpen a kontrollt és a felelősséget sem. Míg a technokrata szemlélet a szülés folyamatának középpontjában álló uterus (anyaméhet) leválasztja az anyáról, és autonóm működési szervként kezeli, tárgyiasítva ezáltal magát a szülő nőt, a holisztikus

⁵ Davis-Floyd 1992: 159.

⁶ Varga – Suhai – Hodász 2002: 93.

⁷ Varga – Suhai – Hodász 2002: 109–110.

⁸ Davis-Floyd 1992: 160–161.

megközelítés nem hagyja figyelmen kívül azt a jelentést sem, amelyet a nők várandósságuk és szülésük élményének adnak.

Az út, amely elvezetett Leboyer „gyengéd szüléséhez”, amely maximálisan figyelembe veszi a magzat és az anya érdekeit nemcsak fizikai, hanem lelki vonatkozásban is, hosszú volt és göröngyös, és még ma is éppen csak hogy kezd beépülni a populáris szüléskultúrába. Nem kétséges, hogy a mai nyugati kultúrákban a nők többsége számára a medikalizált szüléset az egyetlen járható út és lehetséges alternatíva, hiszen a szervezett szülésfelkészítés erre szocializálja az anyákat. Bár Magyarországon csupán a 40-es évek óta szülnek a nők kórházban, a természetes szüléshez való visszatérés mégsem a közeli múltban keresendő, hanem az általános liberalizáció során hazánkban is befogadókra talált, Amerikából kiinduló szabadság- és feminista mozgalmakban, bár a folyamatnak természetesen voltak európai előzményei is. Ismert például, hogy háton fekvé, lábát felhúzá, kifejezetten az asszisztáláshoz alkalmazkodva elsőként Louise de Vallière, XIV. Lajos szeretője szült, hogy az uralkodó végignézhesse gyermeke születését.⁹ Addig, és a világ nagy részén azóta is, a szülő nő olyan testhelyzetet vesz fel a vajúdás és a szülés alatt, ami vagy neki vagy az adott kulturális mintának a leginkább megfelel, és ezek közül a fekvő pozíció csak az egyik lehetséges változat. A technicizált szülés hagyományában a szülő nő személye az Egyesült Államokban oly módon került a középpontba, hogy 1914-ben bevezették az emlékeztetkiesést okozó szkopolamint, fájdalomcsökkentő morfint és nyugtató hatású pipolphen nevű szert is tartalmazó, egyébként Németországból származó¹⁰ úgynevezett Alkonyi Álom (twilight sleep) elnevezésű gyógyszerkeverék használatát, amit egészen a hatvanas évekig előszeretettel használtak annak ellenére, hogy többen belehaltak a szer mellékhatásaiba. Bár az eljárás idővel éppen az ellenkező hatást váltotta ki, mint ami eredeti szándéka volt, mindenképpen fontos állomást jelentett a szülés rehumanizálásának útján. A szer csak elkábította a nőt, de még képes volt részt venni a szülésben, ám később semmire nem emlékezett. Az alapelképzelés az volt, hogy nem szükségszerű, hogy a nő szenvedésként élje át a vajúdást és a szülést, így széles körű támogatásra lelt a különféle nőjogi és feminista mozgalmakban. Megalapították az Országos Alkonyi Álom Társaságot, amelynek jelmondata már egyértelműen megfogalmazza a szülés mint a női identitás jellegzetes kifejeződésének gondolatát és gyakorlati keretét: „Kezdtetek harcot a fájdalommentes szülésért! És ne csak magatokért harcoljatok, hanem női mivoltotokért is!”¹¹

A kábulatban való szülés idővel nemcsak egészségügyi problémákat vetett fel, hanem – a feminista eszmével eleinte vitatkozva, majd annak részévé válva

⁹ Rich 1986: 139.

¹⁰ Klassen 2001: 27.

¹¹ Farkas 1999: 7.

– azt a gondolatot is, hogy ez által a nő elveszti annak az élménynek a lehetőségét, amelyben legmarkánsabban jelenik meg nemi identitása. Ezzel párhuzamosan az átmeneti rítus megélése, amely egy többnyire magasabb társadalmi státuszba, az anyaságba vezet át, illetve a titok megismerése elveszti legbensőbb lényegét.

És itt eljutottunk ahhoz a problémához, amelyet már a 70-es évek feministái is boncolgattak: vajon a nők valóban az adja nemi identitásának sarokkövét és legitimációját, hogy gondoskodik az emberiség utánpótlásáról, biológiai képessége folytán kihordja és megszüli a férfi magját? A néprajzi és antropológiai irodalom számos példával illusztrálja, hogy a várandósság és a szülés körüli rítusok hogyan védelmezik a nőt és magzatát, ezáltal a csoport fennmaradását. Ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk azokról a kulturális mintákról, amelyek a nőt mint a teremtés részesét, mint a termékenység letéteményesét, hatalommal és titkos tudással bíró lényként fogják fel. Ezen kulturális minták pedig már a társadalmi nem kategóriáit rajzolják ki, amely a nőt aktív félként, szubjektivitásában ábrázolja. A teremtésmítoszokban, amelyek egyértelmű kapcsolatot mutatnak az anyasággal, a fájdalom és a boldogság ötvözete éppen úgy jelen van, mint a szülésben. A várandós nő vagy maga a szülés regeneráló, megújító, „csodatévő” képessége a nőiség valamifajta félelemmel vegyes tiszteletéről tanúskodik. Ez a szerep viszont egyértelműen a nő reprodukciós képességéhez köthető. Az ősi kultúrák Istenanyjai, akik az isteneket és a Mindenséget szülték, mint az óind Prithivi, a nyugat-sémi Asirat, a kis-ázsiai Kübelé, vagy a görög Gaia és Rheia, mind a földi létezés fenntartói, akik földi testet adtak az égi természetű léleknek.¹²

Az életadáshoz, a szüléshez kapcsolódik a bábák szerepe is, amely a hagyományos kultúrákban egy igen ellentmondásos, ám kitüntetett státuszt jelent. A bába, aki ismeri a születés csodáját, egyfelől a társadalmi hierarchián kívül álló, hatalommal bíró és titkokat ismerő nő, másfelől óriási felelősséget viselő és kötelezettségeket vállaló személy, amelynek jelentősége a keresztelésben-keresztelemben, az esküvőkben és a temetésben betöltött aktív szerepében nyilvánul meg. Kettőssége érhető tetten mai értelmezésében is: nem orvos, de nem is laikus, kompetenciája kisebb, mint az orvosé, más tekintetben viszont jóval nagyobb. Önálló, független működése rendre ellenállásba ütközik az orvostársadalom reprezentánsai részéről, kórházi tevékenységét viszont erőteljesen korlátozzák. Sokak szerint mégis a bába lehetne a szülésben megjelenő férfidominancia kapcsán felmerülő probléma megoldása, s ők elégíthetnék ki igényeit annak a törekvésnek, amely a hagyományos szülések millióját, körülményeit, annak jótékony hatását fedezi fel újra, illetve annak a folyamatnak, amely a megváltozott

¹² Hoppál – Jankovics – Nagy – Szemadám 1997: 25.

családkép, a megváltozott nemi viszonyok és szerepek, illetve a gyermekről való megváltozott gondolkodás következményeképpen alakult és alakul.

Írásomnak azért adtam a „Holnap szülünk, anyuka!” címet, mert rá akartam világítani ezzel a szülés mai értelmezésére, az anya szerepére és a technokrata szemléletmód dominanciájára. A szülés ma már tervezhető, kiszámítható, irányítható. A kvantitatív normához való alkalmazkodás kényszere sokszor a komplikációmentes esetekben is megfosztja a szülést a természetességtől és a spontaneitástól, s megfosztja a nőt attól, hogy a saját teste által diktált parancsokat kövesse. A szóhasználat is arról tanúskodik, hogy a szülésben való aktív szerepet átvette az orvos a nőtől, vagy legalábbis osztozik benne, amelynek szükségességét a holisztikus szemlélet alapvetően megkérdőjelezi: filozófiájuk és gyakorlati alapállásuk szerint a nő szül, az orvos pedig a háttérből csak akkor lép elő, ha orvosi beavatkozásra van szükség, vagy ha a szülő nő igényli. A szülést, pedig nem vezetik, hanem kísérik, az anya és a magzat igényeihez alkalmazkodva. Ennek létjogosultságát pszichológiai kísérletek sora támasztja alá, amelyek eredményei szerint a születés és a szülés során a tudatalattiban rögzült élmények alapvetően befolyásolják az egyén pszichés fejlődését, adaptációs képességét, az anya-gyermek kapcsolatot, s a rutinszerűen alkalmazott eljárások később számos pszichoszomatikus betegség kialakulásához vezethetnek.

A kórházi szülészeti ellátás egyik legtöbbet emlegetett hibája, hogy a várandós anyát betegként, paciensként kezeli, s a nők nagy része fél az ezzel együtt járó személyiségvesztéstől. Az „anyuka” megszólítás éppen erre a személyiségvesztésre utal, amely megfosztja a nőt szubjektív lététől, s a turneri liminalitásba helyezi, amelyben az egyén elveszíti heterogenitását és passzivitásba süllyed, s aláveti magát a rítus – jelen esetben a szülés – vezetője általános tekintélyének és hatalmának.¹³

A hazai hivatalos szülészetben többségében uralkodó szemlélet tükröződik a szakma egyik elismert vezetőjének nyilatkozatában, miszerint „Magyarországon a szülő nők átlagos egészségügyi felvilágosultsága, kulturáltsága, intelligenciája olyan, hogy mindegyikükre ráfér néhány nap itt bent a kórházban”¹⁴, illetve, hogy „megalapozatlan lázongásnak” nevezi a rutinszerű gátmetszés megkérdőjelezését, említést sem téve a gátvédelem lehetőségéről, sőt, még a vajúdás alatti sétálgatást is ellenzi a kontrollálhatatlanságra hivatkozva.

A magyarországi szülészeten belüli változások ma még gyermekcipőben járnak. Nagyon sok orvos érvel a reformok bevezetésének lassítása mellett, arra hivatkozva, hogy a nőkben nincs is meg az igény arra, hogy önállóbban dönthesse a szülés mikéntjéről. Tény, hogy sokan valóban vakon bíznak az orvosi tekintély által javasolt jól bevált módszerekben, és elfordulnak az alternatív lehe-

¹³ Turner 2002: 108–109.

¹⁴ Farkas 1999: 23.

tösegektől, ám ezt valószínűleg az okozza, hogy a szervezett szülésfelkészítés erre szocializálja a leendő szülőket, nem pedig az, hogy nincs a nőkben autonómia-igény, mint ahogy azt több szülész orvos is véli.¹⁵

Az autonómia iránti igény ugyanakkor a háborítatlan szülés ellenpólusaként egyre erőteljesebben megjelenő tervezhetőség iránti igényben is fellelhető. Mind gyakrabban kívánnak az asszonyok élni a császármetszés lehetőségével akkor is, ha az orvosilag semmiféle módon nem indokolható. Amellett, hogy ez a jelenség az orvostársadalmat is nagy dilemma elé állítja, rávilágít a nők szülés-értelmezésének pluralitására is.

Úgy vélem, hogy a szülésre, mint a női identitás megjelenítésére, illetve a nő szülés által kapott hatalmában rejlő lehetőségekre a társadalomtudományok eddig nem helyeztek kellő hangsúlyt. Nem lehet, hogy a feministák által oly sokat emlegetett egyetemes női alávetettség a férfiak azon tudat alatti frusztrációjából ered, hogy a nők képesek a „teremtésre”, az élet kihordására és világra hozatalára, míg ők maguk nem?

IRODALOM

BOHANNAN, P. – GLAZER, M.

1997 *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest: Panem.

CRAVEN, Christa

2005 Is Reproductive Healthcare Access a „Consumer Rights” Issue. *Anthropology News*. January 16–19.

DAVIS-FLOYD, Robbie E.

1992 *Birth as an American Rite of Passage*. Berkeley: University of California Press.

FARKAS Éva

1999 *A születés újjászületése*. Budapest: Marfa-Mediterrán.

HOPPÁL Mihály – JANKOVICS Marcell – NAGY – SZEMADÁM György

1997 *Jelképtár*. Budapest: Helikon.

KLASSEN, Pamela E.

2001 *Blessed Events: Home Birth and Religion in America*. Princeton: Princeton University Press.

KOVÁCS Teréz (szerk.)

1997 *A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig*. IV. Falukonferencia. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja. 458–464.

PETERSON, Karen J.

1984 Attending Birth at the Margins: the “Midwife Problem”. *Medical Anthropology Quarterly*. 15. 2. 37–41.

RICH, Adrienne

1986 *Of Woman Born*. New York: W. W. Norton. 139.

¹⁵ Acsády Judit: Alternatív szülészeti programok bevezetése Magyarországon az 1990-es években. Az írás a Szociális és Családügyi Minisztérium felkérésére az ú.n. CEDAW jelentés részanyagaként íródott. 2000. január.

RIVKIN-FISH, Michele

- 2004 „Change Yourself and the Whole World Will Become Kinder”: Russian Activists for Reproductive Health and the Limit of Claims Making for Women. *Medical Anthropology Quarterly*. 18. 3. 281–304.

TURNER, Victor

- 2002 *A rituális folymat*. Budapest: Osiris.

VARGA Katalin – SUHAI – HODÁSZ Gábor

- 2002 *Szülés és születés. Lélektanon innen és túl*. Budapest: Pólya.

Barbara Neményi, Kisdiné

„HOLNAP SZÜLÜNK, ANYUKA!” [VERBATIM: “WE ARE GOING TO GIVE BIRTH TOMORROW, YOUNG MOTHER.”]: CHILDBIRTH, AS THE MANIFESTATION OF FEMALE IDENTITY

One of the determinative time periods within the female lifespan—determinable both time and status-wise—is the duration of pregnancy, which already foreshadows the status shift in women’s life, as it were, for they gradually take the role associated with the status of motherhood. This role is culturally regulated, which means that a greater degree of discrepancy from the models accepted in the given culture (might) trigger counter-reactions from the other members of society. This is exactly what happened both in Hungary and abroad when variations of the so-called “alternative” ways of giving birth were first introduced, including having labor pains and delivery in water, the planned birth in the home, and even the so-called “tender birth,” associated with the name of the French physician Leboyer.

I believe that the issue of giving birth, as the manifestation of female identity, and the possibilities inherent in the power received by women through the ability to give birth, have received less than due attention in social studies so far. Is it not possible that perhaps the universal subjugation of women so often noted and discussed by feminists might come from the subconscious frustration of men that women are able to “conceive,” bear, and give birth to life while men are not?

Balázs Kovács Sándor

Pilissy Elemér tevékenysége a sárközi népművészet megújítása érdekében

MOZGALMAK A SÁRKÖZI NÉPMŰVÉSZET FELTÁMASZTÁSÁRA ÉS BEMUTATÁSÁRA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A 20. század fordulójára Európa szerte megtörtént a nemzeti államok kialakulása, a nemzeti öntudat, a saját kultúra felismerése és kifejlesztése. Ez az érzés csúszosodik ki az 1896-os budapesti milleneumi kiállításon, majd a 20. század első évtizedeiben megjelent Malonyay Dezső szerkesztésében „*A magyar nép művészete*” című kötetben (1907–1922). Itt említhetjük meg Ács Lipót (1868–1945) század eleji sárközi kezdeményezését is, majd később a Pilissy Elemér-féle gyűjtő, tanuló, valamint a vele párhuzamosan zajló Gyöngyösbokréta mozgalmat (Váralján Jánosi György¹ Öcsényben Szilágyi Béla², Decsen Arany Dénes³ református lelkész szervezte).

¹ Jánosi György (1889–1966) ismert publicista volt, mesekönyveket, népszínműveket írt, a költészettel is próbálkozott. Több írása jelent meg a Pesti Napló, a Magyarország és az Est országos napilapokban, és a Tolnamegyei Újságban. – Kreiner 1996. – Így került kapcsolatba Paulini Béla sógorával, Balogh Rudolf ismert fényképésszel, aki első ízben 1931-ben járt Váralján. Felvételeket készített az itteni viseletről a bokrétás mozgalom számára. „*Jánosi Baloghon keresztül kerül kapcsolatba Paulini Bélával, és rövidesen a mozgalom lelkes híve lesz. Írói és újságírói tevékenysége mellett mind több időt fordít a váraljai hagyományok, szokások alapos megismerésére. Több, a magyar parasztság, a magyar hagyományörzés helyzetével foglalkozó írásai jelentek meg az országos és a megyei sajtóban. Megismerkedett Ortutay Gyulával és Vörös Sándorral, akik gyűjtőmunkájuk során Váraljára is eljutnak.*” Bánáti – Magyar - Stallenberger 1992: 30. 1933 nyarán Paulini látogatást tett Váralján, s miután meggyőződött a hagyományok gazdagságáról, a népviselet színpompás voltáról, kezdeményezte egy bokrétás csoport létrehozását Jánosi vezetésével. Az agilis lelkész szívesen vállalta a megbízatást, és nagy sietséggel látott hozzá a csoporttagok személyes kiválasztásához. Néhány hét után az augusztus 20-ikai budapesti ünnepségen mutatkoztak be. Ettől kezdve egészen 1943-ig résztvevői voltak a Szent István napi ünnepségeknek. 1936-ban a Magyar Gyöngyösbokréta Hamburgban mutatkozott be, mely bemutatónak négy váraljai résztvevője is volt (Jánosi Ilona, Horváth Judit, Polgár Erzsébet, Imrő Erzsébet). – Tomamegyei Újság (TMÚ) 1936. júl. 25.

² Szilágyi Béla (1884–1939) Gyöngyön született 1884. október 11-én, elhunyt 1939. március 16-án, Öcsényben. Középiskoláit Gyöngyön, Hajdúböszörményben és Debrecenben, teológiai tanulmányait Budapesten végezte. Majd gróf Vay Ádámnál volt 6 évig nevelő. Az első világháború alatt kinevezték tábori lelkésznek, de szolgálattételre nem vonult be. Gyöngyön öt évig volt rendes lelkész, majd négy évig Cecén, 1918-tól pedig Öcsényben működött. Segédlelkész mindössze 76

Az 1920-as években az egész országban a legkülönbözőbb népművészeti bemutatókat szervezték meg. A trianoni diktátum után a kormányzat a néprajz, a népművészet tényeivel is bizonyítani kívánta a különböző államok fennhatósága alá került magyarok kulturális egységét és közös történeti hivatását. Az „*ősi konzerváló erő munkált évezredekén át a mi népművészetünkben is*” – írta Nádai Pál – „*dacolva a gép, a nagyváros megsemmisítő hatásával. Elég ama szigetekre utalni, amelyeket annyiszor csodál még ma is az erre járó külföldi: Kalotaszeg ősi népviseletére, a matyók színektől párás falvaira, a sokácok tarka csoportjaira és legfőképpen a Sárközre, a magyar ornamentika tündérföldjére.*”⁴

Ezekre az évekre már a Sárköz népművészete is ismert volt. Néprajzi értékeinek felfedezése mellett azok hasznosítását, közkinccsé tételét is célul tűzték ki. Ez a szándék a sárköziekben is tudatosodott, helyi lapjaikban – leginkább Mezőkövesddel történő összehasonlításokban – meg is fogalmazódott. Nem tagadott cél volt, hogy a Sárköz „*gyönyörű népviseletét és értékes iparművészetét, termékeit, akár a mezőkövesdiek, szélesebb körben el tudja helyezni, ezzel vagyoni jólétének egy újabb bő forrását fogja föltárni.*”⁵ A népművészeti termékek előállítására Tolna megyei látogatásakor maga a kormányzó, Horthy Miklós biztatta a Tolna megyeieket: „*Nézzünk csak egy községet, ahol háziipart űznek, mint pl. Mezőkövesdet, ahol a matyó hímzések készülnek. Ott mindenkiről leri a jólét.*”⁶

A Magyarság című lap 1926-ban a következőképpen jellemezte a Sárközt: „*Négy falujában szűzen, romlatlanul él még a tiszta ősi népművészet. E parányi*

napig volt Rákospalotán. 1914-ben szerkesztette a Külsősomogyi Egyházmegye hivatalos lapját, a „*Külső-Somogyot*”. Megírta a kuruc Vay Ádám életrajzát. Néhány beszéde füzet alakjában is megjelent. A Hangya Szövetkezet megalapítója, 1920-ban megalapította a Hitelszövetkezetet és ennek ügyvezető igazgatója volt. A református iskolaszék, az olvasóköri és az óvoda felügyelőbizottságának elnöke. 1918 óta választott vármegyei bizottsági tag. Az egyházmegyénél a tanügyi bizottság elnöke, a számvevőszék előadója és egyházmegyei tanácsbíró. – HIRN 1930: 199. Öcsényi polgári halálozási anyakönyv 1939. márc. 16. – „*Halálozás. Szilágyi Béla, az Öcsényi Ref. Egyház lekipásztora, a magyar ref. lelkészársadalom kiváló tagja, a sárközi népművészet, lelkes propagátora folyó hó 16-án, élete 55. évében agyvérzés következtében váratlanul elhunyt. Gyászolja felesége Gecsey Ilona, gyermekei: Kardos Lajosné Szilágyi Ilona, dr. Mező Lászlóné Szilágyi Erzsébet, anyja: Szilágyi Béláné Lang Gizella, Kardos Lajos ref. lelkész, dr. Mező László várm. aljegyző.*” – TMÚ. I 1939. márc. 18.

³ Arany Dénes (1881–1957) Református lelkész. Pátkán született. Középiskolai tanulmányait Kecskeméten, a teológiát Budapesten végezte. Kiskunhalason és Budapesten volt segédlelkész, majd 1908-tól 1922-ig Baranya megyében élt, 1923-ban mint segédlelkész jött Decsre. 1927 februárjában választotta meg rendes lelkésszé a decsi gyülekezet, 1946. március 24-én kéri és kapja meg a presbitérium hozzájárulását, hogy vejével Cseh Benő tengelici lelkésszel állást cseréljen. Papi tevékenységén kívül szerepet játszott a község kulturális életében, elnöke volt a népművelési bizottságnak. Behatóan érdeklődött Decs község múltja, története iránt. 1957. július 5-én halt meg és temették el Decsen. – Arany 1990: 21–23; Sipter 1973: 8–9; Him 1930: 199.

⁴ Nádai 1920: 130.

⁵ TMÚ 1928. jún. 9.

⁶ TMÚ 1923. ápr. 28.

magyar oázis ma már szinte az egyedül, szűkre szabott kis területe megtépázott országunknak, ahol igazi népművészetről még beszélhetünk."⁷

E sokszínű és sajátos népművészet közismertté válása mégis csak többszöri kezdeményezésre és viszonylag későn történt meg. Már a millenniumi kiállításon⁸ is mutattak be teljes sárközi viseletet, ez azonban akkor különösebb visszhangot nem keltett, és nem hozott olyan sikert, mint például a matyó népművészet. Hasonló módon nem keltett feltűnést a kiállításon szereplő hatvanöt sárközi szöttes sem, pedig e „*háziipari cikkeket*” sem először állították ki.⁹

HATÓSÁGI AKCIÓK ÉS MOZGALMAK A HAGYOMÁNYOK MEGŐRZÉSÉRE

Hatósági akciókat és mozgalmakat szerveztek a hagyományok megőrzésére. A hivatalos, hagyományörző programot terjesztették a tömegkommunikáció új eszközei is. 1930-ban pl. a rádió a népviselet érdekeinek tudatosítására előadás-sorozatot indított. A budapesti József Nádor Céh levélben értesítette Tolna megye alispánját¹⁰, Glatz Oszkár (1872–1958) festőművész november 9-én sugárzandó előadásáról.¹¹ Az alispán nem csupán a vármegyei lappal közölte a hírt, hanem valamennyi település előjáróságával és Szekszárd város polgármesterével is. Felszólította őket, hogy az előadásra hívják fel „*magának a népnek is a figyelmét, és egyben tegyék lehetővé, hogy e rádió előadásokat minél szélesebb körben hallgassák.*” A megye előadásra való lelkes reagálását az is fokozta, hogy néhány évvel korábban Horthy Miklós kormányzó – Tolna megyei látogatása során Mőzsön mondott beszédében – egyenesen a tolnaiaknak címezve mondta: „*Ki kell küszöbölünk az utálatos jövevény ruhákat és vissza kell állítani a régi, a jó, az egészséges magyar viseletet, mert a nemzeti viselet alatt rendben van a lélek is és a magyar ruha alatt mindig magyar szív is dobog.*”¹²

A népviselet iránti érdeklődés összefüggött a „*magyar ruha*” kialakítására irányuló törekvésekkel, amelynek korábbi hullámai már a 19. században jelentkeztek. Az 1900-as évek elején a Tulipán-mozgalom próbált paraszthímzések alkalmazásával szinte szezononként változó magyaros polgári divatot kialakítani.¹³ Már a 20. század elején többfelé a magyar falvakban megjelent a „*magyar viselet*”, a szüreti

⁷ Magyarország 1926. nov. 26.

⁸ Tolnamegyei Közlöny 1896. ápr. 19.

⁹ Tolnavármegye 1896. febr. 13.

¹⁰ Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára (TMÖL.) Alispáni iratok (Ai.) 18540/1930.

¹¹ Az előadás címe: A magyarországi népviseletek pusztulása.

¹² TMÚ 1923. ápr. 28.

¹³ Flórián 1990: 215.

bálok piros-fehér-zöld szalagos szoknyái, piros pruszkijjai, pártái is mint ünnepi viselet.¹⁴

Az első világháború után különböző nőegyletek, valamint divatlapok, mint a Női Divat, a Magyar Divatipar, propagálták a magyar ruha viselését a nemzeti tudat ébrentartására. A Magyar Iparművészet, a Díszítőművészet és a kézimunka újságok, mint a Tündérujjak és a Nőipariskola 1931-ben indított kézimunka lapja, a Muskátlí, népies ruhaszabások is közöltek, és gyakran merítettek a sárközi hagyományokból.¹⁵ Ezek a női magazinok, kézimunkaújságok rendszeresen közöltek olyan kézimunkaterveket, amelyek a sárközi főkötőhímzés „modern” és „magyaros” alkalmazására adnak ötleteket, megrendelhető vagy mellékelt mintarajzokkal. Található e kínálatban sárközi hímzéssel díszített tarsoly, sál, retikül, öv, nyakkendő, diáksapka, de napernyő és karácsonyi ajándéknak ajánlott magyaros hamutartó is fotel karfájára. Az öltözködésben is sokféle alkalmazáshoz nyújtanak ötletet a lapok, legtöbbször iparművészek által tervezett modelljeikkel. Magyaros ruhára, díszmagyarra, délutáni és estélyi ruhára, iskolai egyenruhára egyaránt szívesen alkalmazták a dekoratív sárközi mintákat.¹⁶

A sárközi főkötőhímzéssel kivarrott polgári ízlésű és funkciójú kézimunkák nemcsak vizsgadarabként vagy pályázati alkotásként váltak általánossá az iskolás korosztály körében, hanem számos polgári iskolai intézmény egyenruhájává is változtotta azt, a lányoknál, blúz, gallérhímzés, sapka, a fiúknál pedig nyakkendő formájában.¹⁷

Kedvelt díszítménye volt a sárközi hímzés az 1930-as évek magyaros öltözködési mozgalmának is.¹⁸ A Ferenczy Ferenc (1861–1930) és Tüdös Klára (1895–1980) nevével fémjelzett mozgalom elsősorban a társadalom felső rétegeit igyekezett megnyerni a sajátos hazafias és esztétikai elveken alapuló nemzeti karakterű öltözködési kultúra támogatására. A dekoratív sárközi hímzés nagyon jól alkalmazkodott a fenti célkitűzésekhez. 1938 húsvétján, az eucharisztikus kongresszus előkészületeinek sorában az arisztokrácia számára az Operaházban megrendezett magyar ruhák bemutatóján például maga Tüdös Klára viselte azt az elegáns sárközi

¹⁴ Andrásfalvy 1979: 212.

¹⁵ Flórián 1990: 215.

¹⁶ Fügedi 2001: 420.

¹⁷ „Sárközi bíbor egy budapesti leányiskolában. Bizonyára örömmel veszi tudomásul vármegyénk közönsége a sárközi népi művészet újabb térhódítását. A budapesti Mester utcai polgári leányiskola ugyanis hivatalos intézeti egyenruhának bevezette a sárközi hímzett bíbor ümögőt. Szép lenne, hogyha a magyaros ruhadivat idején, minél több intézet követné ezt a példát és a sok szép sárközi viseletből egyet-egyet kiragadva a Sárközi Népművészeti Egyesület nagyszerű munkálmakhoz jutna. Az ilyen viseletnek az iskolákban való elterjedése mindenesetre újabb dicsőséget szerezne a művészi érzékű, tündérujjú öcsényi, decsi, alsónyéki, sárpilisi és bátai asszonyoknak és a dicsőség mellett keresetet jelentene nekik, akik ezt, az őseitől örökölt művészetet mindmáig megőrizték és szeretettel művelik.” – TMÚ 1936. okt. 31.

¹⁸ F. Dózsa 1989: 82–90.

főkötőhímzéssel díszített estélyi ruhát, amely a díszmagyar és a népi díszítőművészet sajátos ötvözetét adta. Ugyanebben a kreációban töltötte be diplomatafeleség szerepét Rolf Krause főkonzul neje több külföldi protokolláris rendezvényen.¹⁹

Az 1930-as évek magyaros öltözködési mozgalma fogalmazta meg és propagálta a magyar ünneplő fogalmát, amely a közélet kiemelkedő eseményein, a nemzeti ünnepeken és a magyar diplomácia szintjén a nemzeti karakter és a nemzetközi divat jegyeinek párosításából kívánt magyar divatot teremteni. E magyar ünneplők között számos olyan terv készült és valósult meg, amely a sárközi főkötőhímzés dekorativitását használta fel – selyemből, bársonyból és más értékes alapanyagból – a magyaros zsinórozással is vegyítve.

A sárközi hímzéssel szemben a szőttest sokkal kevésbé használta fel a magyaros öltözködési divat. Példát azonban erre is találunk, hiszen Tüdös Klára sárközi szőttestből strandruhát is tervezett, amelyet egy divatbemutatón az Operaház egyik balearinája mutatott be.²⁰

A sárközi hímzés a felső társadalmi rétegek divatjában is teret hódított. Az operaház divatbemutatóján Tüdös Klára tervei alapján az Egyesület által készített két öltözet nagy tetszést aratott: „egy, a sárközi biborvég motívumaiból összeállított, tiszta selyemmel hímzett estélyi kendő, a másik a már közismertté vált fekete alapon fehér, ez esetben gyapjúval hímzett pelerin.”²¹

Ezek a példák azt mutatják, hogy a sárközi hímzéssel azonosított főkötőhímzés a két világháború közötti évtizedekben minden társadalmi réteg életében és tárgyi környezetében ismeretes volt, egyfajta magyaros és népies érték megtestesítőjeként.

Bizonyítja a sárközi népművészet reprezentatív szerepét az is, hogy népszínművek, népi témájú színpadi művek jelmezei között is kedvelt volt a sárközi viselet, elsősorban az 1930-as években. 1930-ban a Művész Színházban a Huszárfogás című operett bemutatóján az egyik főszereplő, Dajbukát Ilona jelmeze egy sárközi menyecske viselet volt. Kodály Zoltán Hány Jánosának 1926-os ősbemutatóján is „jelen volt” a sárközi népművészet. A jelmezeket Tüdös Klára tervezte, aki Örzsét (Nagy Izabellát) sárközi viseletbe öltöztette.²² Emlékrajzában így ír: „olyan ragyo-

¹⁹ Új Idők 1938.

²⁰ Fügedi 2001: 421.

²¹ TMÚ 1938. ápr. 3, TMH 1937. aug. 4.

²² A főispánné, dr. Thuránszky Lászlóné Vécsey Terézia bárónő Magyar Estjén részt vett Nagy Izabella operaénekesnő, Bordy Bella az operaház táncosnője, Gutari Földes László zongoraművész, és Szunyoghné Tüdös Klára. Másnap kirándultak a Sárközbe, Sióagárdra, megtekintették a népviseletet és a táncokat. „A cigánymuzsikával kísért ének és művészi magyar tánc pedig felejthetetlen külön élmény volt. Az élmény nagyszerűségét csak fokozta, hogy a művésznők minden számban más és más magyaros ruhát öltöttek és mind ennek a koronája volt, mikor Bordy Bella végül sárga harisnyás, papucsos, fekete, színpompás sárközi ruhában libbent a dobogóra és ott szinte utolérhetetlen virtuózitással és temperamentummal táncolta a csárdásokat.” – TMÚ. 1938. márc. 2.

gó stilizált sárközi parádéba öltöztettem, hogy nyílt színi tapsot kapott a premieren, ahogy kilépett a színpadra."²³

A sárközi népművészet kedvelt témája volt az 1920–30-as évek jellegzetes magyaros stílusú fotóművészetének is. A „magyaros irány” fényképészei elsősorban falusi zsánerképekkel tűntek ki, felfedezvén a fotóművészet számára a magyar falut. Képeik azonban a falusi életnek inkább csak az idilli, ünnepi eseményeit és pillanatait örökítették meg. A szépen komponált fényhatásra építő, formai tökélyvel készített képek nem a reális ábrázolásra, a dokumentálásra törekedtek, hanem elvont eszmék, megvalósítandó ideálok illusztrációiként szolgáltak. A két világháború között a képes magazinokban rendszeresen megjelenő képes mellékleteknek, sőt, a címlapfotóknak is gyakori témája volt Sárköznek ez az ünnepi arca. A képek címei is árulkodnak a stílustörekvésekről: Magyar csendélet, Magyar szépség, Sárközi vasárnap, A sárközi mosoly, Élő képeskönyv, Magyar virágok stb. Ritkán ábrázolnak például munkavégzést, kivéve természetesen a híres népművészeti tevékenységeket – hímzést, fonást, szövést – de a lányok, menyecskek ilyenkor is ünneplőviseletüket mutatják. A magyar falu kiváló fotósa, Balogh Rudolf (1879–1944) elsősorban az 1920-as évek végén készített számos felvételt a Sárközben²⁴, amelyek többször és több lapban is megjelentek, egy sajátos Sárköz-kép hatásos illusztrációként.²⁵

A sárközi népelet sajátosságainak felfedezése természetesen megihlette a művészeket is, hiszen erős volt a nemzeti művészet igénye, így a magyar stílus a századelő magyar képzőművészetére is jelentős hatást gyakorolt.

A legismertebb – s a sárközi népviselet, népművészet iránti érdeklődéséről is jól ismert – látogató kétségkívül a festőművész Csók István (1865–1961) volt. Csók Istvánt származása és érdeklődése is kötötte a Dél-Dunántúl népéhez.²⁶ Párizsi sikerei után és közben gyakran hazatért szülőföldjére, és már a 20. század elején felfedezte magának festői témaként a népeletet és Sárköz népművészetét. Nyaranta Öcsényben töltött hosszabb időt, és kereste, gyűjtötte az élményeket műveihez. *„Héjjus Éva a királynál. Nem ugyan személyesen, hanem remekül megfestett kép-másában került Héjjus Éva öcsényi fiatal menyecske a király elé. Csók István a nyáron festett Tiltott gyümölcs cím alatt egy kedves kis képet, melyen Héjjus Éva éppen a szent egyházból hazajövet beoson a szobába s a tulipános ládában levő kosárból kecses mozdulattal kicsen egy szép piros almát s azt ingerlően hamiskás mosollyal készült megízlelni. Ez a bájos kép, melyet a művész a mostani téli képtárlaton mutatott be, megtetszett az Ő felsége a király részére válogató bizottságnak is*

²³ Új Idők 1930. ápr. 18.

²⁴ „És mikor én hozzám lejárta Papp Viktorék, meg Balogh Rudolf festő” – említette Pusztai Tóth Jánosné Kovács Sára Decsen. – Gémes 1972.

²⁵ Chochol 1989: 195–201.

²⁶ Farkas 1957.

és megvette a magyar király számára s a budapesti királyi palotában lesz elhelyezve. Örvendünk Csóknak ezen újabbi nagy sikerén és örvendünk azon is, hogy Sárköziunk magyar népe az ő festői díszes öltözetében bevonult a magyar király palotába.”²⁷ Természetesen ismeretséget kötött és kapcsolatban volt a népi kultúra értékei iránt érdeklődő és felelősséget érző más helyi értelmiségiekkel, így Kovách Aladárral és Ács Lipóttal is. A helyi újságok folyamatos – és lelkesen ünneplő – híradásaiból kitetszően nagy társadalmi esemény volt a festő leköltözése. Sejthetőleg nemcsak azért, mert a cecei-sáregresi illetőségű Csók-családot egyébként is számon tartották. Sokkal inkább azért, mert a múzeumi néprajzi kutatások, s a néphagyományra hivatkozó, háziipar jellegű iparművészet megszervezésén munkálkodó szekszárdi tudósok és művészek – intellektuális és esztétikai értelemben egyaránt – kiváló szövetségest reméltek az ünnepelt festőben.²⁸ Népéletet ábrázoló képei elsősorban a szépséget, színességet, a parasztságban rejlő életerőt jelenítik meg, mindenekelőtt ünnepi eseményeket, szép, egészséges, fiatal és ünneplőbe öltözött alakokat örökített meg. Lovas Jánosné Szemes Erzsébet öcsényi asszony édesanyjáról, Szemes Dávidné Paprika Erzsébetről festett képet népviseletben.²⁹ 1902-ben készült Sárközi keresztelő című festménye, amelyen a sárközi menyecskeviselet dekorativitását és a keresztelő magasztos, ihletett hangulatát ötvözte egybe.³⁰ Az 1904-ben készült Mézevőkön ünnepi viseletbe öltözött fiatal pár ül egy fa árnyékában, idillikus hangulatban és környezetben. Több csendéletet is festett Csók István, amelyen népművészeti tárgyak – bokály, butella, mázas tányér, hímzett terítő – jelennek meg. E törekvésben különleges mondanivalót szánt a Tulipános Láda című festményének. A „magyar stílusban készült csendéletet” mintegy ars poetikának szánta a művész, mint azt a leveleiben megfogalmazott gondolatai is tükrözik. „Magyar piktor magyar képeket fessen” – írta 1910-ben Lázár Bélának.³¹ „A tulipános láda a szimbólum” – szögezte le a továbbiakban. Képének témája valóban egy jellegzetes dunántúli festett láda, amelynek tetejére két bokályban dús és színes virágcsokrot állított, melyek nagyszerűen „rimelnek” a láda festett virágaival. Középre pedig egy tányérba állítva egy menyecskeviseletbe öltöztetett babát festett. A képet mint új, nemzeti művészi törekvéseinek hírmondóját Párizsból küldte az

²⁷ Tolnavármegye 1903. nov. 22; idézi: Tóttós 1996: 37.

²⁸ Szilágyi 1980/b: 69.

²⁹ Babus 1961.

³⁰ „A Sárközi keresztelő Szekszárdon. Csók István hírneves festőművésztünk képét, a Sárközi keresztelőt, mely a fővárosi múlt évi téli képkiallítás egyik kiváló festménye volt, s melyet a kormány megvásárolt, Wosinsky Mór múzeumigazgató közbenjárása folytán a közoktatási miniszter vármegyénk múzeumának ajándékozta. A nagybecsű festmény múzeumunk egyik díszét fogja képezni s helyi érdekű vonatkozásánál fogva is bizonyára nagy érdeklődést fog kelteni.” – idézi Tóttós 1996: 37.

³¹ Farkas 1957: 51. – A festményt közölte a Pesti Napló 1928. febr. 26-án, a Nemzeti Szalon kiállítása alkalmával is.

1910-es Tavaszi Tárlatra, s a címe ekkor még a súlyosabb mondanivalójú Magyar csendélet volt.

A budapesti József Nádor Céh nevében Glatz Oszkár fordult Tolna megye alispánjához, Szévald Oszkárhoz³² annak érdekében, hogy „a főiskola kiváló tehetségű mesternövendégeit a nyár folyamán a Sárköz vidékén elhelyezni, olyképen, hogy az ottani (Decs, Öcsény, Pilis, Bába, Báticasék stb.) községek vendégül látnák őket: 4-10 mesternövendéket, községenként egy-kettőt, nem a község, hanem plébános, lelkes, jegyző. A mesternövendékek a 4-6 heti lakásért és ellátásért arckép megfestésével adnák meg a vendéglátás ellenértékét, a remek sárközvidéki népviseletet a Főiskolától, illetve a Kultuszminisztériumtól nyert utasítások alapján festményekben örökítenék meg.” Egyedül Nagy László öcsényi tanító vállalt volna egy növendéket, de mire a válasz megérkezett a főiskolára, a növendékek szétszéledtek, így ebből a kezdeményezésből nem lett semmi.³³

A sárközi népviselet később is több festőt megihletett, hiszen a népi életképek és portrék keresett és kedvelt műfajai voltak a 20. század első felének. Áldor János László (1895–1944), szekszárdi származású festőművész az 1920-as években több sárközi menyecskeportréval is jelentkezett a Műcsarnok tárlatain.³⁴ Nagy Zsigmond (1872–1932) Menyecskeportréja még a Tolnai Világlapjának címlapján is megjelent.³⁵ Gábor Móric (1889–1986) festőművész pedig az öcsényi Gyöngyösbokréta csoport sztárjának, Szilágyi Erzsébetnek képét festette meg 1931-ben egy párizsi tárlatra.

Az öcsényi Gyöngyösbokréta sikere indította el a Sárköz körüli szélesebb hírvét. Az angol és amerikai lapok elragadtatással írtak az öcsényiek előadásáról és az egyik szereplő, Szilágyi Erzsébet „kendőzetlen szépségéről”, festőien szép és értékes öltözetéről”. Pécsi-Pilch Dezső (1888–1949) festőművész is előszeretettel festett ebben az időben sárközi népviseleteket.³⁶ Miss Elma Pratt amerikai festőművész a Columbia egyetemről, mint az amerikai külföldi festőművész telepek igazgatója járt a Sárközben. Megfelelő művésztelepet keresett az általa vezetett „International School of Art” (Nemzetközi Művésziskola) számára. Dr. Pilissy Elemér kalauzolta Sióagárdon, Öcsényben és Decsen. „Rövid itt tartózkodása alatt is meg-

³² Tolna megye alispánja, földbirtokos. Dunaföldváron született 1871. jún. 3-án, mint Flandriából Magyarországra származott ősi nemesi család sarja. Középiskoláit Székesfehérvárott a zirci ciszterci főgimnáziumban, főiskoláit a budapesti tudományegyetemen végezte. Tanulmányai befejezése után Tolna megye szolgálatába lépett, ahol 1895. márc. 4-én megyei aljegyzővé, 1916. ápr. 16-án a dombóvári járás főszolgabírájává, 1922. márc. 14-én megyei főjegyzővé, majd 1927. márc. 3-án alispánná választották meg. Alispáni működése alatt épült a szekszárdi kórház, nevéhez fűződik a megye községeinek villamosítása. – Hír 1930: 15–16.

³³ TMÖL. A. i. 8310/1928.

³⁴ Új Idők 1926. nov. 14.; Pesti Napló 1928. márc. 18.; Tolnai Világlapja 1931. máj. 6.

³⁵ Tolnai Világlapja 1931.

³⁶ TMÚ 1932. okt. 19.

lepő tájékozódást árult el a népművészeti kincseink helyes értékeléséről. Különösen a Sárköz régi szöttesei és az újjáéledt színes, piros, egyszínű hímzései érdekelték, amelyekből több darabot vásárolt." Azt ígérte, hogy jövőre ismét visszatér. A cikk írója megjegyzi. „Nagyon kíváncsi voltam, hogy a forgalmat és pénzt jelentő amerikai vállalkozás csakugyan a megyénket választaná ki erre a célra.”³⁷ A következő esztendőben vissza is tért Öcsénybe a művésznő, de nem növendékeivel, hanem egyéb prózai okból: eljegyzését tartotta itt.³⁸ 1935-ben cikk jelent meg a megyei lapban, hogy a „sárbátai remete” negyedi Szabó Jenő festőművész, aki Londonban élt ekkor, több sárközi témájú festményt festett. Gondolkodását a magyar föld, a decsi határ határozta meg, évente ellátogatott a Sárközbe. Az akadémia mellett a kecskeméti művésztelepen tanult. Ahogy a cikkíró fogalmaz: „Negyedi Szabó Jenő tizennyolc karátos művészete a Sárköz speciális hangulatával, a magyar paraszt verejtékes életével abszolút művészetet ad.”³⁹ 1937-ben adták hírül, hogy amerikai festő- és iparművésznők érkeznek július 25-én a Sárközbe.⁴⁰ Az angol pénzügyminiszter felesége is ellátogatott a szekszárdi múzeumba, valamint a Sárközbe, és javasolta, hogy a viseletek felelevenítésével, megismertetésével csalogassák az idegenforgalmat e falvakba.⁴¹ A külföldi turisták programjába is beiktatták a Sárközt.⁴²

A festők mellett írók is felkeresték a Sárközt, a két világháború között itt járt Miss Grace Humptel amerikai író, ki Bobula Ida és özvegy Szalai Ákosné társa-

³⁷ TMÚ 1932. okt. 12., 1932. okt. 19. – „Az Önálló Hivatásban Dolgozó Nők Egyesületének Szövetsége, melynek vezértitkára Prattot lekísérte, levelében az amerikai igazgatóhoz köszönetét tolmácsolta az alispánnak, jelentvén, hogy Pratt nagy elragadtatással nyilatkozott Szekszárdról, a Sárközről és elhatározta, hogy a jövő évben nem egy hanem két csoport művésznövendéket fog áthozni Amerikából és ezek egyike több napot, a másik csoport pedig két hetet fog Szekszárdon tölteni a sárközi népviselet és népművészet alapos tanulmányozásával. A levél hangsúlyozta Pilissy Elemér szakszerű vezetését.”

³⁸ TMÚ 1933. okt. 28. – „Szilágyi Béla öcsényi ref. lelkész családjának vendége Betty Evening Pratt, a szép és temperamentumos festőművésznő, aki az Önálló Nők Szövetsége által rendezett International School of Art nyári népművészeti és színpadtechnikai tanulmányútjának amerikai résztvevőit vezette Magyarországra. Az amerikai csoportot, amely hosszabb időt töltött a Sárközben is, Heves megyében Bakonyi László, Eger város tisztségviselője kalauzolta. A kalauzolásnak a vége az eljegyzés.” – TMH. 1933. szept. 27. – „Magyar menyecske lesz egy kis amerikai leányból” – írta a cikkíró.

³⁹ TMÚ 1935. szept. 4.

⁴⁰ „A newyorki képzőművészeti iskola 19 növendéke Miss Pratt vezetésével fogja tanulmányozni a sárközi hímzést.” – TMH 1937. júl. 21., aug. 4. – „Amerikai film készül a Sárközben. Miss Elma Pratt amerikai festőművésznő 14 tagú amerikai kirándulótársasággal a közeli napokban a Sárközbe rándul le, ahol a társaság egyik tagja színes filmet készít a sárközi lányokról.” – TMH 1938. aug. 3.

⁴¹ TMÚ 1933. nov. 8.

⁴² „Negyven amerikai turista járja be jelenleg egész Európát és minthogy különösen érdekli őket a magyar népművészet e hó közepén Magyarországra érkeznek. Budapesti megbízottjuk máris összeállította a magyarországi programjukat, melynek során folyó hó 26-án Amerika legkülönbözőbb államaiból összetoborzott turistacsoport Bátaszéken keresztül Decsre utazik, hogy a sárközi népviselet szépségeiben gyönyörködhesseken.” – TMH. 1933. júl. 8.

ságában a sárközi nép és népművészet tanulmányozására érkezett Szekszárdra. „*A tekintélyes és előkelő idegent a város nevében Cs. Papp Jenő helyettes polgármester, a szekszárdi MANSZ részéről szép virágcsokorral, Sárosy Károlyné és vitéz Tihanyi Szilárdné fogadta az állomáson. A város megtekintése után az író nő vasárnap du. dr. Pilissy kíséretében a Sárközbe utazott, hogy a népszokásokat és népművészetet megismerhesse. Az előkelő idegeneket dr. Hagymássy Zoltán főispán látta vendégül.*”⁴³ 1933-ban a Szekszárdi Héten részt vett Móricz Zsigmond is.⁴⁴

A Gyöngyösbokréta bemutatók megszületésének lehetősége is, már mintegy két évtizeden át a levegőben volt. Az 1930-as évek elején a világválság egyre nagyobb méreteket öltött, az ország valutaszerezési lehetősége csaknem teljesen az idegenforgalomra korlátozódott. Ez is magyarázhatja, hogy a nemzeti ünnepé emelt Szent István heti ünnepség fényét is egy idegenvonzó eseménnyé kívánták növelni. (A Gyöngyösbokréta mozgalomról azért kell megemlékezni, mert a sárközi népművészet megújulása és e mozgalom egy időben zajlott és általában a településeken mindkettőt azonos személyek szervezték és azonos személyek művelték.)

Az első Gyöngyösbokrétában mindössze tíz település népi csoportja vett részt, s mindössze két napig csillogott a fővárosban. E mozgalom mintegy számba vette és bemutatta az akkor élő népviseleteket. 1931. augusztus 19–20-i első Szent István-napi fellépése alkalmával az öcsényi csoport kirobbanó sikerrel sárközi lakodalmast mutatott be. Így ír erről a Tolnamegyei Újság riportere: „*A fővárosi lapok már megírták, hogy f. hó 18-én és 20-án a Szent István ünnepségek alkalmával mutatta be a Városi Színház Paulini Béla rendezésében a „Gyöngyös bokrétát”.*

„*E magyar földműves játékszínben Paulini Bélának valóban sikerült remek bokrétába szedni ennek a hazának sok-sok igaz népies nemzeti értékét. A magyar zene, magyar virtus és sírva vígadás őszinte közvetlen megnyilvánulása, mely a különféle népies viseletek szívünk szerinti remek tarkaságában élénk tárult, ritka élvezetben részesítette a főváros kényes ízlésű, kritikus közönségét. Őszinte elragadtatást, rokonszenvet és megbecsülést váltott ki a közönségből a föld egyszerű gyermekeinek színes kedélyvilága, jó ízlése, stílusa és a művészet iránti érzéke.*

A mindkét napon zsúfolásig meg telt színház közönségét különösen az öcsényi csoport ragadta magával. Gyönyörűen énekelt, finom színezésű eredeti magyar népdalai, hibátlanul tökéletes és ösztönös művészettel elő adott párját ritkító szépségű táncai olyan nagy hatást keltettek, hogy ezért csak a legnagyobb elismerés illeti a csoport buzgó tanítómasterét, Szilágyi Béla református lelkészt, aki biztos kézzel vezette népének előadását. De nagy elismerés illeti a szereplőket is: Szilágyi Ilonát, Szilágyi Erzsébetet, Göröcsös Évát, Mónus Évát, Ábró Sárát, Mózes Évát, Taba Sárát, Csapó Erzsébetet, Magyar Sárát, Nádi Évát, Rácz Erzsébetet, Mátyás

⁴³ TMH 1933. máj. 31.

⁴⁴ TMH 1933. okt. 24.

Évát és Deák Sárát, akik többi társaikkal együtt viharos tapsokat arattak úgy a menyasszonyt kísérő körtáncban, mint a szakácsasszonyok táncában.

Ezek közül különösképpen magára vonta a figyelmet Szilágyi Erzsébet, akinek kendőzetlen természetes szépsége, festőien szép és értékes öltözéke mindenkit lenyűgözött. A világhírű Gábor Móric festőművész elhatározta, hogy az őszi párizsi tárlatra megfesti Szilágyi Erzsébet életnagyságú képét. Miss Elisabeth Sadler, az angol és amerikai lapok tudósítójaként jelen volt újságírónő, a legnagyobb elragadtatással beszélt az öcsényi csoport előadásáról, Szilágyi Erzsébetről vázlatokat készített, róla mint a magyar női szépség szinte elképzelhetetlenül bájos képviselőjéről emlékezett meg úgy szóval mint Amerikába és Angliába küldött tudósításai-ban.

Úgy éreztük, hogy talán túl sokat is nyújtott egyszerre a „Gyöngyös bokréta” mert a közönség szinte azt sem tudta, vajjon a káprázatosan szép népies viseletekben gyönyörködjék-e, vagy a rafináltság nélküli ösztönös, művészies játékban, a táncok sajátos, jellegzetes szépségeiben, a magyar nóta zendülő ritmusában, avagy apró szentistváni magyarjaink határozott, bátor fellépésében, akik szép háromszólamú vegyeskarral és 11 éves karmesterükkel bámulatba ejtették a közönséget. Üdülést hozott Budapest számára a falu romlatlan, tiszta népének e remek bemutatkozása és szíves vendéglátással, sok reménnyel várja az elkövetkezendő évek Szent István napi ünnepségei alkalmával is szereplésüket.”⁴⁵

Szinte az egész Gyöngyösbokréta mozgalom irányítása egy kézbe összpontosult, Paulini Béláéba (1881–1945). Az elnevezés is tőle származott, egy ízben – az egyik népi csoport fellépését nézve – elragadtatva kiáltott fel: „olyan ez, mint valami gyönyörű gyöngyösbokréta!” Paulini eredetileg újságíró volt, s különböző irodalmi és műkedvelő színpadi munkák után, 50 éves korában állt kitűnő szervező készségével és egyszerűségével a népművészeti mozgalom élére. Neve összeforrt a Gyöngyösbokrétáéval. Kora társadalmi és politikai nézeteivel való kompromisszumok útján megnyerte a kormányzat teljes támogatását. Paulini a bokréták vezetőit személyesen ismerte. Jobbára falusi tanítókat, jegyzőket, protestáns lelkészeket nyert meg az ügynek. Felújító és tradíciót teremtő munkájukkal egyszerre járultak hozzá a lakodalmi és fonóbeli szokások, a karácsonyi és más dramatikus hagyományok megismertetéséhez és továbbélítéséhez nem szólva a viseletek, dalok és táncok hagyományozásáról és népszerűsítéséről.

Az 1931-es bemutató után a népszínművek érdektelenné váltak, szívesebben látták a Gyöngyösbokrétát. Paulini sokat adott arra, hogy ország-világ hitelesnek, sőt egyedül hitelesnek tekintse mindazt, amit a bokrétások bemutatnak. Hosszú éveken át külön felkért neves etnográfusokat is a helyi hagyományok vizsgálatára s az adott község bokrétás műsorának hitelesítésére. Az idők múlásával azonban az et-

⁴⁵ TMÚ 1931. aug. 26.

nográfusok fenntartásai miatt ezek a hitelesítő akciók abbamaradtak.⁴⁶ Így fordulhattak elő olyan esetek, mint a váraljai, ahol Dömötör Sándor juhász „hátravágós” tánca eredeti váraljai népi hagyományként épült be a műsorba, holott Dömötör Somogy megyéből költözött Váraljára. Furulyáit, valamint az azokon megszólaltatott dallamkincsét, táncmotívumait szülőföldjéről hozta magával. Mivel sem Jánosi György váraljai református lelkész, a helyi bokréta vezetője, sem a közvetlen környezetében élők nem rendelkeztek megfelelő mélységű folklorisztikai szakértelemmel, fordulhatott elő ez a sajnálatos tévedés.⁴⁷

A született menedzser Paulini úgy is elég hamar átlátta, hogy a hagyománynak közel sem minden mozzanatát lehet mechanikus hűséggel a színpadra átvinni, s e felismerésnek megfelelően nem egyszer belenyúlt, „belerendezett” az egyes csoportok produkcióiba. Arról is tudunk, hogy a színpadra igazítás feladatát gyakran a helyi vezetők látták el, hol botosínálta doktorként, hol pedig feltűnően jó érzékkel. A bemutatók népművészeti anyaga többségében értékes, hiteles hagyományanyagot képviselt, s ezek egy része a Gyöngyösbokréta nélkül feledésbe merült volna.

A Fővárosi Idegenforgalmi Iroda a következő Szent István napot már jól felkészülten várta 1932-ben. Ezeznél a szerepléseknél elsősorban az a falu jöhetett számításban, amelyik élő és színes népviselettel rendelkezett.

1933-ban több mint 30 csoport tartott bemutatót az ünnepi héten. Tolna megyéből a budapesti bemutatón a koppányszántói, az öcsényi és a váraljai bokréta vett részt. *„A koppányszántóiak a legrégibb, legősibb magyar pásztortáncokat, az öcsényiek menyasszonykisérő körtáncot és a szakácsasszonyok bolondos vídamságú tánclejtését, a váraljaiak pedig a régi játszóházbeli fonót mutatták be és ennek keretében az ősi magyar táncoknak a változatát citera és dalkíséret mellett.”*⁴⁸

A sikerek után a Sárköz felé is megindult az idegenforgalom, filléres vonatok érkeztek Szekszárdra. A több száz utas szórakoztatását alkalmanként újra meg újra megszervezték: megismertették Szekszárd nevezetességeit és emellett a Korzón felállított sátrakban vásárolhattak a kézművesek készítményeikből, a Kaszinó pavilonjában pedig gyönyörködhetek a sárközi himzések és az „érdekes és egyre divatosabbá lett sárközi szőttesek kiállításában.”⁴⁹ 1933-ban a szek-

⁴⁶ Gönyey 1938: 427–429; Romsics 1996: 86.

⁴⁷ Juhász 1996.

⁴⁸ TMÚ 1933. aug. 19., TMH 1933. aug. 12.

⁴⁹ TMÚ 1932. okt. 19. – TMÚ 1932. okt. 22. – „Dr. Pilisy Elemér kir. ügyész, a sárközi népművészet lelkes propagálója a filléres vonatnak Szekszárdra érkezése alkalmából nagyon érdekes kiállítást rendezett azokból a csodaszép himzésekből, amelyeket Öcsény, Decs, Sárpilis és Alsónyék ősi művészete alapján felélesztett a decsi háziipari szövetkezet. A szekszárdi múzeum és magánosok gyűjteményei mutatják a kiállításon a többszázéves műremekeket, amelyek formái nyomán életre kelt ez a mindenfelé megcsodált himző modor. Terítők, vitrindiszek,

szárdi mezőgazdasági-borászati kiállításhoz kapcsolódva egész sor kongresszust rendeztek. A nagyobb érdeklődésre való tekintettel „Sárközi bokréta” címmel néptáncbemutatót is tartottak, melynek főrendezője Paulini Béla volt.⁵⁰ Ezen a szorosan vett sárközi falvak mellett bogyiszlói, koppányszántói, sióagárdi, váraljai csoportok is felléptek. „*A szekszárdi kiállítás és a vele kapcsolatos ünnepségek programjának egyik kiemelkedő eseménye és idegenforgalmi szempontból is érdekes attrakciója volt a Sportpálya szabad színpadán előadott Sárközi Bokréta, amelynek keretében bemutatták a budapesti Szent István napi Gyöngyös Bokréta alkalmával szereplő megyebeliek ősi viseletüket, táncaikat és dalaikat. Az alsónyéki sárközi játszó, a bogyiszlói mártogatós tánc, a decsi leánykar éneke, a koppányszántói ugratós és kanásztánc, az öcsényi lakodalmi részlet, a sióagárdi gólyatánc, szegélytánc, a váraljai fonórészlet eredetiségében és érdekességében egyedül álló. A színpompás látványosság előtt az egyes községek papjaikkal vagy tanítóikkal oszlopban vonultak el a tribünök előtt (a bogyiszlóiak szekeres lakodalmi menetben). Paulini Béla bevezető előadását és a műsort 10 ezer főnyi tömeg nézte és hallgatta.*”⁵¹ A megrendezett kiállításhoz kapcsolódó pályázaton résztvettek a Pilissy Elemér által szervezett tanfolyamokon végzett sárközi menyecskék is, aranyéremmel tüntették ki: a Sárközi Népművészet Munkásait (Szekszárd kézimunkáért), Öcsényi Háziipar (szövés, hímzés), Sárközi Háziipari Szövetkezet Decs (hímzés, szövés), Bogár Andrásné Decs (hímzés), Császár Istvánné Decs (hímzés, tervezés), Bárdos Jánosné Öcsény (hímzés). Ezüstérmet kapott: Bokor Gyuláné Decs (kézimunka), Mózsi Jánosné Alsónyék (kézimunka), Szép Józsefné Decs (kézimunka), Wernerné Tóth Katica Öcsény (kézimunka), Könczöl Erzsébet Decs (kézimunka), Mátyás Erzsébet Decs (kézimunka) Bodor Józsefné Decs (szövés).⁵²

könyvjelzők, női retikülök, sárközi papucsok és egyéb hímzések nagy tömege tárult a szemlélők elé, akik közül a műértők jócskán vásároltak is, ugyanúgy mint az érdekes és egyre divatosabbá lett sárközi szöttesekből. A sárközi hímzett remekek a szekszárdi kaszinó pavillonjában Pécsi Pilch Dezső képeivel együtt voltak kiállítva.” – TMÚ 1932. okt. 26.

⁵⁰ TMÚ 1933. szept. 2., 1933. szept. 23., 1933. okt. 8.

⁵¹ TMÚ 1933. okt. 4. – Erre a kiállításra és előadásra Budapestről, Székesfehérvárról, Kaposvárról és Pécsről is indítottak kedvezményes filléres vonatokat. – TMÚ 1933. okt. 7. – Paulini a Gyöngyösbokkrétát ismertető angol nyelvű kötetében Váralja, Koppányszántó, Bata, Öcsény csoportjait mutatja be Tolna megyéből, és a sárközi hagyományokhoz húzó Érsekcsanád és Szeremle is szerepel. – Paulini 1937. – TMH 1933. okt. 7.

⁵² TMÚ 1933. okt. 11. – Közülük a második világháború után többen lettek a Népművészet Mestere és a Népi Iparművész cím birtokosai: Szép Józsefné (már mint Kovács Józsefné) Kun Sára (1909–1999) hímző 1960-ban lett a Népművészet Mestere. „*A sárközi főkötőhímzés különleges és gazdag változatú öltéstechnikáját az 1930-as években, már csak néhány asszony ismerte Decsen és az egész Sárközben. Részt vett azon a tanfolyamon, ahol a község leghíresebb főkötővárrónője, Szél Judit tanította a fiatalokat erre a régi technikára. Ő is tartott 1931 és 1936 között tanfolyamokat Decsen, Váralján, Zengővárkonyban. A legrégebb fekete, fátolszerű finomsággal kivarrott főkötők öltéstechnikája igen gazdag. Viszonylag kevés főkötőt hímiztek a Sárközben*

A látogatók által szinte ostromlott Szekszárd és a Sárköz, úgy tűnik, vég nélkül állta a rohamot.⁵³

színesen. Kun Sára ezt olyan mértéktartással alkalmazta, hogy ezzel is fokozta az aprólékos himzés finomságának hatását. Kiváló értője volt a rojtozással és a gyöngyfűzéssel is. 1954-ben népi iparművész, 1960-ban a Népművészet Mestere.” – Balázs Kovács - Deli 1999: 93. – Werner Andrásné Tóth Katalin (1909–1993) „A szövést 1935 után tanulta idős asszonyoktól, s ettől az időtől kezdve kizárólag ezzel foglalkozott. Az 1930-as években kiváló művelője volt a sárközi himzésnek is, amit a Pilisy Elemér által szervezett tanfolyamokon sajátított el. A sárközi Népművészeti Szövetkezet alapító tagjaként kezdte meg tervezői-művészeti munkásságát, oktató munkáját. A fiatal szövetkezeti tagok mesterüknek vallották. Segítette, tanácsokkal látta el a kezdőket. Alapos szakmai tudással, nagy gyakorlattal, a sárközi szöttes hagyományok ismeretében kiváló művészi érzékkel fogott hozzá – néhány hasonlóan kiváló társával együtt –, a szöttes dokumentáció elkészítéséhez. Igen jelentős eredményeket ért el az amatőr mozgalomban. 1968-ban leírta a sárközi szövés technológiai folyamatát, és részleteket közölt saját mintagyűjtéséből. E kiadvány az utánpótlás nevelése szempontjából volt fontos, melyet egész életében szem előtt tartott. 1954-ben népi iparművész, 1955-ben – az elsők között – a Népművészet Mestere címet kapta.” – Balázs Kovács - Deli 1999: 90. – Még egy babakészítőt említünk Tóth Jánosné Kovács Sárát (1903–1980). „Öcsényi parasztsaládból származik, beleszületett a sárközi tradicionális kultúrába. A népi kendermunkákat gyermekfejjel sajátította el, Pilisy Elemér és az ő nevéhez fűződik a régi sárközi női fejviselet felújítása az 1930-as években. A sírokból exhumálás során előkerült túlkös pártát, tornyos bársonyt, kontyántlikát felhasználva, rekonstruálta a sárközi női fejviseletet. A későbbiekben is a népviselet, főleg a női fejviselet érdekelte, a megújuló néptáncsoportoknak ő készítette el ezeket a darabokat. 1975-ben a háromlábú sárközi babák (a bubák) készítéséért kapta a Népművészet Mestere címet. Pályázatokon is részt vett. Az 1970-es évek végén Kecskeméten rendezett népviseleti pályázaton sárközi fejviselete díjat nyert, de átvenni már nem tudta.” – Balázs Kovács-Deli 1999. 94. – Népi iparművész címet kaptak: Kun Istvánné, Rozmanith Imréné, Szűcs Istvánné, Tóth Pál Éva. – Balázs Kovács - Deli 1999: 103.

⁵³ „Újpesti lányok tanulmányútra a Sárközben. Tavalý a dombóvári Orsolya rend pompázó koszorúja tette illatossá Sárköz hímes réjtét, most Deák Gyula ipariskolai igazgató vezetésével az újpesti ipariskola növendékei merültek el a néhány napos tanulmányút keretében az ősi sárközi művészet csodálatos szemléletében. Élmény volt számukra a sok cifra szöttes, virágos rokolya, himzett röpíke, bibancsos harisnya s annyira beleélték magukat a sárközi lány remek színpompás viseletébe, hogy néhány kedves helyes kislány beöltözött.” – TMH 1933. jún. 3. – „Szerdán kezdődik a kiscsárdák és leventék megyénket is érintő 400 km-es távlovaglása, melyen mint már megírtuk tíz külföldi nemzet képviselői is résztvesznek. A megyénken átvonuló távlovaglóok hétfőn délelőtti fél tízkor vonulnak át Szekszárdon és Öcsényen. Decsen az ünnepélyes fogadtatás után a lovasok elszállásolására kerül a sor, utána mindenki felekezete szerinti istentiszteleten vesz részt, majd meglepetésként a híres sárközi népművészeti kiállítást. Egy órák a kultúrházban bankettet rendeznek az urlovasok tiszteletére. Délután 3 órákor veszi kezdetét a népiünnepély színhelyén, a községi legelőn hatalmas sátrak lesznek felállítva, ahol a vendégek és valamennyi sárközi község népes küldöttsége színpompás népviseletben fog elhelyezkedni. A népiünnepélyt sárközi táncok és dalok fogják befejezni. A népiünnepély keretében fogják megválasztani a sárközi pünkösdi királynét, akinek a férje a pünkösdi király az a levente lesz, aki a lóversenyt megnyeri. Este az urlovasok számára a kultúrházban közös vacsorát rendeznek, míg a lovasleventék a népiünnepély színhelyén felállított sátrakban fognak vacsorázni, amit a szabadtéri tánc fog követni.” – TMH 1933. máj. 31. – „Fejedelmi vendégek. György szász meiningeni herceg Thüringia volt fejedelme, Klára hercegasszony és Lütth Ola bárónő társaságában Szekszárdra érkezett, ahol két napig Szévald Oszkár alispán és neje vendége volt. A német herceg, aki ismerőse már a szekszár-

Az 1934. évi augusztusi Szent István ünnepségeken Tolna megyéből már 5 bokréta vett részt: a bátai, a koppányszántói, az öcsényi, a síóagárdi és a váraljai.⁵⁴ 1935-ben 50 község vett részt az országos bokrétán, köztük Bába, Koppányszántó⁵⁵, Öcsény, Síóagárd, Tolnaváralja.⁵⁶ 1936-ban a váraljaiak, a koppányszántóiak, az öcsényiek, és a kocsolaiak vettek részt a Városi Színházban a bemutatón.⁵⁷ 1937-ben Síóagárd, Váralja, Koppányszántó és Kocsola csoportja szerepelt.⁵⁸

A Gyöngyösbokréta Tolna megyei ünnepségeiről, bemutatóiról is rendszeresen beszámoltak a helyi lapok. A Tolna megyei Újságban 1933-ban a szekszárdi⁵⁹, 1934-ben a bátai⁶⁰, 1935-ben a váraljai, 1936-ban a kocsolai⁶¹ és a koppányszántói⁶², 1937-ben a „Sárközi Gyöngyösbokréták”⁶³ 1940-ben a váraljai bokréta fellé-

diaknak, különös szeretettel viseltetik a magyarok iránt és minden évben ellátogat Magyarországra. Hétfőn a herceg felesége Lüth Ola bárónő és Szévald Judit társaságában Pestre utazott, ahol a kormányzó úr garden partiján vettek részt, majd kedden csatlakoztak a távlovaglókhoz, akiknek társaságában a pünkösdi ünnepeket ismét Szekszárdon töltik, résztvéve a decsi ünnepségeken. A távlovaglás után a hercegi pár két hétig lesz még az alispán vendége.” – TMH 1933. máj. 31. – Az érkező érdeklődő esetenként még többet is kapott a vártnál. A Bécsből hazalátogató dr. Mozsolics Amália, aki a vármegyei múzeum vendégeként a lengyeli őskori leletekkel foglalkozott, így nyilatkozott a Tolnamegyei Újságnak a Sárközben és a múzeumban látott kézimunkákról: „A néprajzi gyűjtemény nagy érték. A sárközi ősfoglalkozásokkal kapcsolatos tárgyak, a lakás és konyhafelszerelések, valamint a textilkészítés eszközei szinte teljesek. Engem mint nőt a tulajdonképpeni szakmámon túl ezek a sárközi női kézimunkák érdekelnek és leptek meg leginkább. A magyar napisajtó és a művészeti folyóiratok közléséből volt már tudomásom róluk, de nem hittem volna, hogy ilyen gazdag ez az anyag. A sárközi nép művészi fogékonyságát és nagyszerű művészi öserejét illusztrálja ez a himzés, amelyet végeredményben idegenből ideszármazott ornamentikából, a reneszánsz virágdíszből fejlesztettek a XVII. század folyamán aképpen, hogy azt a nép művészi hajlamú kiváló asszonyai az úri osztálytól vettek át és a maguk speciális ízlésével egészen áthasonították olyan eredetivé, hogy az szinte példátlan szépséget és értéket jelent.” – TMÚ 1936. júl. 11.

⁵⁴ TMÚ 1934. aug. 11.

⁵⁵ A csoport vezetője Kovács István tanító volt. A többi együttesel ellentétben e csoport kizárólag házaspárokból állt. Üvegsárdást és kanasztáncot mutattak be. – TMH 1935. jún. 15.

⁵⁶ TMÚ 1935. aug. 3., TMH 1935. aug. 17.

⁵⁷ TMÚ 1936. jún. 13., aug. 20.

⁵⁸ TMH 1937. aug. 25.

⁵⁹ TMÚ 1933. okt. 4., TMH 1933. okt. 7.

⁶⁰ TMÚ 1934. máj. 16. – A tervezett program: 1. Alsónyék, Érsekcsanád, Szeremle és Bába dalárdái együtt éneklük a himnusz. 2. A bátai bokréta bemutatja a bátai lakodalmi szokásokat, táncokat, amelyek közül kiemelkedik szépségével a szakácstánc. (Fejükön boros üveggel táncolnak a szakácsasszonyok, ezután jön a lépés, bőjti tánc, nótaszóra, zene nélkül.) 3. Kólikázás. Régi bátai szokás, hogy május hónapban minden vasárnap délután ellepik a Dunát a felvirágozott, díszes ladikok, bennük lányok, legények és nótaszóval, muzsikával köszöntik május hónapot. 4. A dalárdák hangversenye. 5. Színmű előadás. 6. A dalárdái szerenádja fáklyával kivilágított csónakokon. 7. Tánc reggelig. A Duna parton halászok, szabad tűzön, bográcsban főzik a halat. Egy nagy adag 80 fillérbe került. Az eső miatt azonban csak másfél órás késéssel kezdődött az ünnepség. – TMH 1934. ápr. 28., TMH 1934. máj. 13., TMH 1934. máj. 26.

⁶¹ TMH 1936. aug. 2.

⁶² TMH 1936. jún. 20.

péséről olvashatunk.⁶⁴ 1943-ban pedig az augusztus 20-i Szent Jobb körmenet résztvevői voltak a sárközi bokrétások. A mozgalom utolsó 1944-es éve a Sárközben már nem hagyott nyomot.

A helyi bemutatók mellett a külföldi szereplések is méltán emelték a sárközi népművészet látványosságát. Például a koppányszántóiak Bécsben voltak egy nemzetközi versenyen, de jártak Londonban is V. György király jubileumi ünnepsége alkalmából. Az öcsényiek Cannesben arattak sikert.⁶⁵

A közvélemény kezdettől fogva megosztott volt a Gyöngyösbokréta mozgalommal kapcsolatban. Némelyek szerint egyedül hiteles, mások szerint éppen hamis illúzió volt minden, amit a bokrétás színpad nyújtott. Sokan úgy üdvözölték Paulinit és a bokrétát, mint a népművészet, sőt a parasztság megmentőjét. Mások viszont konzerválással vádolták, vagy éppen arra mutattak rá, hogy félrevezető csillogást terem, éppen az ország és a parasztság válságos helyzetében.

A bemutatókat nagyméretű improvizáció, ugyanakkor erős beállítódás jellemezte, hiszen Paulini felismerte, hogy főleg szellemileg hatásos anyagra van szükség. A bokrétázás, mint kulturális mozgalom különös funkciót töltött be, résztvevőit, nézőit kiemelte a hétköznapi szürkeségéből, művészi élményt nyújtott nekik. A Gyöngyösbokréta mozgalom egyértelműen segítette a paraszti folklór pusztulásra ítélt értékeit színpadon megőrizni, rögzíteni. Anyagát tekintve az 1950–60-as évek, sőt napjaink néptánc mozgalmának alapját adták. A mai hagyományörző együttesek tudása a helyi bokréták anyagából táplálkozik.

A SÁRKÖZI NÉPMŰVÉSZET HÁZIIPARSZERŰ FELTÁMASZTÁSA

A két világháború között az Iparügyi Minisztériumban működő Magyar Királyi Központi Háziipari Felügyelőség kilenc területi felügyelőség segítségével szervezte meg a háziipart. Tolna megye a székesfehérvári Háziipari Felügyelőséghez tartozott.⁶⁶ A területi háziipari felügyelő a hozzá tartozó megyék háziiparosainak segítségére volt az anyagbeszerzésnél, a készáru értékesítésénél, közvetített az árszintek ismeretében, ellenőrizte a termékek minőségét és a munkabéreket.

A kereskedelmi és iparkamarák 1926-ban felmérték a háziipari termelés helyzetét. A felmérés említésre méltónak tartja, hogy Tolna megye Öcsény, Decs, Sárpilis és Alsónyék községeiben a helyi népviselet kielégítésére szorítókozó készítmények forgalomba kerülnek.⁶⁷

⁶³ TMÚ 1937. júl. 17.

⁶⁴ TMH 1940. nov. 23.

⁶⁵ TMH 1937. ápr. 1., ápr. 17.

⁶⁶ Benkő 1936: 12.

⁶⁷ Csák 1928: 208.

Ebben a korszakban a népművészetben alapuló háziipar már egyre inkább megélhetési forrást jelentett sokaknak, még a „gazdagnak” tartott Sárközben is. Az első világháborút követően, az 1920-as évek végén a gazdasági világválság okozott újabb megpróbáltatást. A Sárközön áthaladva riasztó képet festett a látottakról „S” aláírással egy utazó: „ez az egykor vagyonos, derék magyar nép a legkétségbeesettebb helyzetben van”.⁶⁸

Részben szociális segítő szándéktól vezetve, részben a népművészeti hagyományok megőrzésére helyi értelmiségiek, a településükért felelősséget érző lelkészek, tanítók újabb akciókat kezdeményeztek a már meglévő, szűk körű, Ács Lipótszervezte öcsényi munkatelep mellett. Ezek a szervezetek, éppen személyhez kötött voltuk miatt törekények voltak.

Az 1920-as években dolgoztak népművészettel foglalkozó asszonyok – elsősorban szövők – a Sárköz falvaiban, akik keresetkiegészítésre használták tudományukat. A decsi Perity Mihályné Kukucska Mária (1896–1986) Arany Dénes lelkész kérésére részt vett az Iparművészeti Múzeum egyik munkatársának segítségével a sárközi himzések-szöttesek gyűjtésében – különösen a századforduló táján készületeket részesítették előnyben, – mivel az 1920-as évektől a Sárközben a „cifraszöttes” volt a divat. Ebből az anyagból 1926-ban kiállítást rendeztek az Iparművészeti Múzeumban, ahol a három hónapig nyitva tartó kiállításon két decsi menyecske – az egyikük Perity Mihályné⁶⁹ – mutatta be a szövést.⁷⁰ Perity Mihályné

⁶⁸ TMÚ 1932. szept. 10., TMÚ 1932. szept. 17.

⁶⁹ „Ezörkilencházhuszonhat novembör huszonhatodikán fölvittek engömet meg az Elek Juditot Budapestre az Iparművészeti Múzeumba. Ott vótunk egy hónapig. Én szütem, a Judit meg olyan díszféle vót. Képet is vöttek föl rólunk az újságba. Én tulajdonképpen akkor tanultam meg igazán a szövést. A Jóisten vót a tanítómestöröm. Meg magam tühöggyel elvágogattam a szálakat, hogy hogyan vannak szövde meg vetve és ebből kitetszőtt előttem, hogy hogyan köll a mintát kiszűnni. Nem tanultam mástól. Vótak híros szövők akkor is. A Tasi szüle, a Csötönyi szüle, a Szólágyi ángyom, de én akkor is magamtól tanultam meg a szövést. A jóisten vót a tanítóm. Édösanyám is jó szövőasszony vót, de ü nem ért rá vele bibelődni. Szögényök vótunk, öt testvér együtt. Anyám eljárt a gazdagokhoz szűni. Bérbe. Azok már nem szüttek. Ott föl vót állítva a széek, csak bele köllött üni, osztán rugni, dobálni. Akkor lött szalonna, zsir, liszt, bab. Én már ezt nem csináltam. Huszonhatban, az Iparművészeti Múzeumban mikor dolgoztam egy hónapig, a szöttesökkel kerestem hétszázhuszonegy pengőt. Vöttünk egy tehenet. Akkor már látható vót, hogy a szövőszék az aranybánya. A Baja Benedök festőművész összeállított egy kiállítást is abból a holmiból, amit Decsön összeszödtünk. Tetszőtt mindönkinek. Huszonkilencben Milánóban vót magyar kiállítás. Oda is elkerültek a munkáim. A pesti bemutatkozás után nem győztük hordani a szövésöket eladásra. Ládaszám vittük föl Pestre a holmit. Ha én akkor ezt nem csinálom, a mai napig régös-régön elfelejtötték volna, hogy valaha, valamikor vót sárközi szöttes. Kilencszázharmincban a budapesti nemzetközi vásárra is meghívtak. Ott van róla a diploma. Hát ezért meröm nyugodt szívvel kijelönten, hogy én vagyok Sárköz megmentője. Hát ugye akkor gyütt a Pilissy Elemér, de azt csak a himzés érdekölte. Mikor árultunk, akkor neköm meg is tiltotta, hogy a szövésöket együtt áruljam a himzésökkel. Hogy miért? Nem akarta, hogy együtt lögyenek. Akkor én kértem a községi előljárástól igazolást, a kik igazolták, hogy a himzésökkel és szöttesökkel foglalkozok és

ez időtájt „*csak sima vásznat tudott szőni*”, és így a helyszínen napról-napra készülve sajátította el a mintás szövés tudományát. Ebben az esztendőben már az Iparművészeti Társulat felkérésére is készített „*cífraszóttéseket*”, ezek nagy sikerrel szerepeltek a Milánóban megrendezésre került kiállításon is. Ettől az időtől kezdve Perity Mihályné rendszeresen részt vett a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara szervezésében a budapesti nemzetközi vásárokon és személyes kapcsolatai révén a legkülönbözőbb intézményektől és magánszemélyektől kapott megrendeléseket.⁷¹ Ez néhány hasonló felkészültségű asszonynak is biztosította az eladási lehetőséget. (Cseh Istvánné Meggyesi Anna (1895–1983) rk., Bognár Jánosné Mayer Katalin (1892–1966), Cseri Pálné Biró Erzsébet (1876–1940), Szép Józsefné (Kovács Józsefné) Kun Sára (1909–1999), Rozmanith Imréné Ács Lidia (1907–1980), Hor-

azokkal ügön nagy hasznára vagyok a falumnak. Ami igaz is és még máma is így van.” – Czakó 1985: 59–60.

⁷⁰ „Akkó, aki édesanyámat kezelte orvos, bátaszéki orvos, Kovács Ferencnek vagy Istvánnak hívták nem tudom, de annak vót egy szép lánya. Az főkerüt Budapestre az Iparművészeti Múzeumba, mert tanút leány vót, letette a vizsgákat és aztán Györgyi Kálmán királyi kormányfőtanácsos vót az Iparművészeti Múzeumnak tiszteletbeli vezetője és annak lett titkárja. Az minden nyáron haza szokott gyünni szabadságra. És az e szokott gyünni hozzánk látogatóba és annak attam egy kendőruhát hogy hát szerette. Amit még Szülükémtől kaptam stafirungba, hát evitte és megajándékozta vele a főnökét, ez 26-ba vót. 1926 nyarán vót júniusba itt és én novemberbe kerütem fő Pestre az Iparművészeti Múzeumba szőni, ez által az egy kendő által keresztül. Akkó ez a királyi kormányfőtanácsos ejött ide hozzánk az ottani múzeum festőjével Baja Benedekkel. A Baja Benedekkel ezek aztán megszervezték ott a kiállítást. Dehogy ennek a kiállításnak összegyűjteni a holmit, arra én vállalkoztam, meg Ignác Jánosné itt Decsen. Úgyhogy az asszonyok ide hordták hozzánk a holmit és aztán hát mi felelősséget válatunk, mer hát vót egy kis házunk, meg föld, hát atták aláírással, hogy én ezzel tartozom. Hát ez november 26-án nyit meg Budapesten az Iparművészeti Múzeumba a kiállítás. Egészen április 1-ig szőttem a múzeumba. Ott tanútam meg a rózsásat, a K-sat. A gazdag asszonyoknak az abroszain tűhegyre óvastam le a szálakat, hogy hogyan vannak befogdosva. 1926–27-be az Iparművészeti Múzeumon keresztül a Külkereskedelmi Hivatal vette fel velem a kapcsolatot és kértek a külföldi kiállításra anyagot. Akkó Bornemissza báró vót a Külkereskedelmi Hivatal vezére és azon keresztül ment el Milánóba a kiállításra a holmink.” – Németh 1993: 5.

⁷¹ „Szüleim egyszerű munkásemberek voltak. Öt éves koromban édesapám a háborúban szerzett betegségében meghalt. Édesanyám özvegyen nevelt, nehéz körülmények között. Nyáron aratni járt és cséplőgépnél főzött, télen font, szőtt. Bogyiszlai születésű volt és ott pedig mindenki kenderrel és szövessel foglalkozott. Így már kicsi gyermekkoromban is ismertem a szövést fonást, még a játékom is az volt. Mikor nagyobb lettem én is fontam. Este mentünk a bandába és vittük a rokkát és fontunk. Pilissy Elemért Vici néni is ismerte.

– Voltak olyanok, akik szövettek a szegény asszonyokkal és ők meg vitték eladni. Ezek közé tartozott Perity Mihályné is. Édesanyám húga is neki szőtt. A kiállítási dolgokat mind az szötte meg, sok más szegény asszony is dolgozott, de a dicsőség Peritynéé lett. Nem látták édesanyám meg a barátnője felszedni a mintába a cserebogarat, én akartam csinálni, de nem akarták engedni. Ott volt egy igen öreg asszony Szél Sándorné Ónadi Órzsé, de csak Ónadi szülükének hívtuk. Őt kértem, hogy mutassa meg, hogyan kell, és ő megmutatta: ami szíves, annyi szálát kell lenn hagyni, és ami fehér, annyinak kell fenn lenni. Megértettem és meg is csináltam nagyon szépen, nagyon megdicsért az az asszony, akinek akkor éppen szöttek Könczöl Andrásné Cseh Erzsébet vót a neve. Így tanultam szőni a régi mintákat.” – Bognár 1996.

tobágyi (Hanusch) Ferencné Hauer Teréz, Mátyás Istvánné). Amikor Szekszárdon, majd a sárközi falvakban is megkezdődött a sárközi hímzés tanítása, Decsen Perity Mihályné is elvégezte a „*Decsi népművészeti tanfolyamot*”, a látogatási bizonyítványban írottak szerint kiváló eredménnyel. A háziiparos igazolványt is az első között, 1933-ban szerezte meg. Az Országos Iparegyesület kiállításain 1929-ben és 1932-ben ezüst, 1933-ban aranyéremmel díjazták szötteseit.

Háziipari tanfolyamokat szerveztek az érdeklődőknek. E tanfolyamok szervezését Tolna megyében Becker Aurél székesfehérvári háziipari felügyelő tartotta kézben, akihez a megyei tanfelügyelő 46 tanító nevét továbbította Tolna megyéből, „*akik háziipari tanfolyam megszervezésében segédkezet nyújtának.*” A sárközi falvakból Zeke Lajos alsónyéki, Szabó Gyula bátai, Kutnyászký István decsi, Marton József sárpilisi tanító neve szerepelt.⁷² Első kiállításuk alkalmával, 1923-ban melyet a Falu Szövetség rendezett meg, nagy feltűnést keltett a szekszárdi csoport (a sárköziek is ide tartoztak) szépen szövött vásznai, ruha- és saját gyártmányú „*se-lyemkóc*” szösvetei.⁷³

Arany Dénes, decsi református lelkész, a hagyományok feltámasztása érdekében egy sárközi gyűjtemény létrehozásáról álmodozott. „*Gyámoltalanságunk szomorú jele volna, ha a nagyanyák remek hímzésű főkötőit utolsó darabjaig kiadnánk kezeink közül*”, és az ide látogató külföldit az „*eredeti népművészet megismerésére a szekszárdi és budapesti múzeumokba és magángyűjteményekhez kellene utasítani*”.⁷⁴ Arany Dénes és Szilágyi Béla, az öcsényi református lelkész, Baja Benedek (1893–1953) festőművésszel összegyűjtötte a még fellelhető régi hímzéseket, szötteket, és 1926-ban kiállítást rendeztek Budapesten, az Iparművészeti Társulat Andrássy úti épületében. „*A parányi magyar oázis*” hímzőkultúrája, elsősorban a „*parittys főkötők*” miniatűr hímzés remekei osztatlan elismerést és sikert arattak. „*Aki ezeket veszi, otthonát a hamisítatlan magyar népművészetnek maradandó becsű darabjaival gazdagítja*” – így propagálta a Magyarság a sárköziek bemutatkozását.⁷⁵ „*Művészet mentő akciójuk*” érdekében 1928. február 26-án tartott értekezletükön a megyéhez fordultak segítségért. A nemzeti sajátosságok megőrzése és a falusiak számára kiegészítő kereseti lehetőség biztosítása érdekében a főispán és dr. Örfy Imre⁷⁶ országgyűlési képviselő is támogatta kérésüket. Az értekezlet – ame-

⁷² TMÖL. Tolna vármegyei Gazdasági Egyesület iratok 25. doboz. 237/1925.

⁷³ Külön elismerésben részesültek – pontosan nem jelzett, milyen munkáért – a sárközi falvakból az alsónyéki Bauer Györgyné, a decsi Döme Jánosné, Szegő Istvánné, Ónódi Erzsébet, Szél F. Istvánné, Döme Judit, az öcsényi Szilágyi Béláné, Lovas Bálintné, Ábró Istvánné, Pintér Sári, Magyar Jánosné, Bodó Istvánné, Bogár Istvánné és a sárpilisi Sümegi Erzsébet. – TMÚ 1923. júl. 7.

⁷⁴ TMÚ 1927. dec. 3.

⁷⁵ Magyarság 1926. nov. 26.

⁷⁶ Ügyvéd, a szekszárdi kerület országgyűlési képviselője. Szekszárdon született 1884-ben. A budapesti Ferenc József-intézetet, majd a tudományegyetem jogi fakultását végezte el, ahol jog-

lyen Kovách Aladár (1860–1930) tartott tudományos előadást⁷⁷ – ekkor közgyűlésé alakult át, és kimondta a Sárközi Népművészetet Védő Egyesület megalakulását.⁷⁸

Ez az elvileg támogató szervezet nem vállalhatta a munka megszervezését, az alapanyag beszerzését, a kész termékek forgalmazását. Ezért 1929. február 24-én Decsen Háziipari Szövetkezetet alakítottak (ez szervezetiileg a székesfehérvári Háziipari Felügyelőséghez tartozott) „a Sárköz még élő népművészete megmentése, ősi formáiban való megőrzése, fenntartása és továbbfejlesztése, valamint a sárközi lakosság helyzetének javítása” céljából. A szövetkezet ügyvezető igazgatója Arany Dénes lett. Lelkészársával, Szilágyi Bélával, még ugyanebben az évben kieszközölte, hogy Tolna megye Törvényhatósági Bizottsága 100 P hozzájárulással belépjen a szövetkezet tagjai közé. Az alispán támogatta is ezt, mivel a „vármegye Sárközi részét híressé tevő népművészet és háziipar már-már pusztulásra lett ítélve, eredetiségéből kivetkőztetve idegen gyári anyagoknak és a magyar népművészettől teljesen eltérő formáknak adott helyet, melyek az ősi termékeket lassankint kiszorították anyagi értékétől megfosztották. Közérdekű feladatokat vállal tehát magára a megalakult szövetkezet midőn egy erőteljes és életképes mozgalmat indított az ősi művészet megmentésére, anyagi értékének biztosítására s a silány és idegenből behozott anyagok és áruk kiküszöbölésére, de emellett, egy nagyon életbevágó gazdasági erőforrást nyitott meg, midőn a túlnyomó részben mezőgazdasággal foglalkozó lakosság anyagi helyzetén akar segíteni a Sárközi népművészeti termékek háziipari készítésével és értékesítésével. Egy felől tehát ezen speciális vármegyei népművészet megmentése egészséges irányban és az ősi formákban való fenntartása és fejlesztése, másrészről a Sárközi lakosság anyagi helyzetének javítása és egy előnyös kereseti forrás megnyitása indokolják azt, hogy a vármegye közönsége ezen Szövetkezetet erkölcsileg és anyagiilag is támogassa.”⁷⁹ Ezen összesen üzlethelyiséget béreltek termékeik árusítására.⁸⁰ Természetesen a sárközi települések képviselő-testületei is támogatták a Sárközi Háziipari Szövetkezetet anyagiilag is. Decs⁸¹ pl. 300 P névértékű üzletrésszel, Sárpilis⁸² pedig 100 P „résztvényes jegy vásárlásával”, Alsónyék 150 P névértékű résztvényt jegyzett.⁸³

és államtudományok doktorává avatták. A közalapítványok igazgatóságánál vállalt munkát 1906-ban, míg 1910-ben az ügyvédi vizsgája letétele után a közalapítványok bánati ügyészségének lett a vezetője. Ebből az állásából közvetlenül az első világháború kitörése előtt hívták be a központhoz, ahol közalapítványi jogügyi tanácsossá nevezték ki. – Hirn 1930: 21.

⁷⁷ TMÚ 1928. márc. 10.

⁷⁸ TMÚ 1928. febr. 18., TMÚ 1928. márc. 3.

⁷⁹ TMÖL. Ai. 3225/1929.

⁸⁰ TMÖL. Ai. 3225/1929.

⁸¹ TMÖL. Képviselő-testületi jegyzőkönyv Decs – 1929. jún. 16.

⁸² TMÖL. Képviselő-testületi jegyzőkönyv Sárpilis – 1929. jún. 16.

⁸³ TMÖL. Képviselő-testületi jegyzőkönyv Alsónyék – 1929. jún. 16.

1929. április 16-án a Sárközi Háziipari Szövetkezet nevében Arany Dénes ügyvezető igazgató értesítette az alispánt, hogy az alakuló közgyűlésen a felügyelő bizottság tagjává választották.⁸⁴

Egyik fő céljuk az árusítás volt. Az, hogy a budapesti kiállításon a „brüsszeli csipke finomságú” himzés lázba hozta a főváros divathölgyeit, hogy Bajor Gizi csipkéket, a Nemzeti Színház 12 teljes ruhát rendelt egyszerre, nagy eredménynek számított. Mégis fontosnak tartották, hogy „minden kitelhető módon küzdenének az ellen, hogy a nagyot akaró fiatal iparművész urak agyon stilizálják az ősi, népi műremekeket, s tönkretegyék a sárközi gyönyörű himzési motívumokat, amint hogy egynémelyek már tönkretették a kalotaszegi, vagy még inkább a mezőkövesdi matyóhimzést”⁸⁵ vagyis a hiteleség kérdése újra és újra felmerült.

Ilyen előzmények után kezdett érdeklődni a sárközi népművészet iránt egy ekortájt Szekszárdra helyezett fiatal, vállalkozó szellemű királyi ügyész, dr. Pilissy Elemér.⁸⁶ „Valahonnan kapott egy sárközi főkötőt,”⁸⁷ melynek himzése annyira

⁸⁴ TMÖL. Ai. 69/1929.

⁸⁵ TMÚ 1930. júl. 12. – Bodnár István cikke.

⁸⁶ Ma már egyedül az egykori tanítványok ismerik dr. Pilissy Elemér nevét. Decsen ugyan utcát kapott, de a mai fiatalok nem igen tudják, hogy miért. Pilissyt méltatlanul felejtették el, olyannyira, hogy pl. életrajzi adatokat is mindössze a Sipter Gézáné által összeállított, neves Tolna megyeiekéről szóló kiadványban lehet találni, persze csak a legszükségesebbeket. dr. Pilissy Elemér (1892–1937) ügyvéd. A Sárköz-Tolnamegyei Népművészeti Egyesület alapítója, és alelnöke. Kimagasló érdemeket szerzett a sárközi ősi népművészeti értékek újjáélesztésében. E cél érdekében népművészeti tanfolyamokat, kiállításokat szervezett a sárközi népművészeti értékek közkinccsé tételére. Röviddel halála előtt Budapestre helyezték, királyi ügyésznek. – Sipter 1973: 56.

⁸⁷ „A himzés az 1931-ben jött napvilágra, a sárközi himzés, még azt se felejtjük el. Akkó jött Szekszárdra Erdélyből egy királyi ügyész Pilissy Elemérnek nevezték. Az engemet főfedezett és eljött hozzám és mutasztottam neki a főkötőket és azt mondta „él még az az asszony? Mondom él, de még a saját lányát se tanította meg a himzésre. Akkó ejött megin, bejött hozzám és akkó ementünk hozzá a beteges asszonyhó a Szél Judi nénihó, a Császár Istvánnéhó. Má akkó nagyon beteg vót, alig vót neki jártányi ereje, eccé jobban, máskó könnyebben. Kérte nagyon, hogy hát taniccsa meg legalább a lányát, meg néhány asszonyt. Hát nagy keservesen ráát. Akkó ementünk a minisztériumba Benkő Sándor felügyelő igazgató úrhoz, hogy hát anna-e az állam erre segítséget? Hogy ez a gyönyörű népművészeti munka el ne vesszen. Hát Benkő tanácsos úr az megajálta hogy 50 pengőt ad, havonta az állam ad segítséget és a másik 50 pengőt pedig az ügyész úr a saját pénzéből. Tehát 100 koronáér vagy pengőér tanított meg a Császárné bennünket himezni. 56-an vótunk, ami az úrasztaliterítőbe benn is van mindenkinek a neve. De mikó az az asszony meghat, akkó Kovácsné tanította tovább a himzést és Bogár Andrásné. Ez a két asszony vót aki tanított, de legtöbbit a Kovácsné tanított himezni. Azóta is má a Kovácsné nagyon sok tanfolyamot levezetett és még ilyen betegesen is tanít. Bár akárki hozzáfördűt, mindenkinek megmutatja a himzést. Hát így lett aztán a sárközi himzés. A Pilissy ügyész úr evitte Párizsba, evitte Londonba, evitte Prágába, Olaszországba Milánóba, Németországba is. Úgyhogy ahol olyan kisebb nagyobb kiállítások vótak, mindenhova eljutott a népművészeti munkával.” (Perity Mihályné Kukucska Mária Decs) – „Én átláttam hamar, hogy a himzés az nem bót. Kiszámoltam, hogy mennyi időt töltök a himzőráma fölött és mennyit kapok a szövőszékben. Arra sokkal több pénz gyűtt ki. Ezörkilencszáznegyvenegybe himöztem utoljára. A Langer vasgyáros feleséginek

megtetszett neki, hogy megkerestette a hímzéshez értő decsi Császár Istvánné Szél Juditot (1887–1936)⁸⁸, és rávette, hogy adja át hímzéstudományát a többi sárközi

csinyáltam egy ruhát. Azután elhagytam a hímzést. Pedig nyugodt szívvel leirhatod, hogy én általam gyűtt napvilágra a hímzés. Jó van persze, hogy Pilissy Elemér mozgatta. Mozgatta, de nem mozdult. A Szél Judit nem akarta vállalni a tanítást. Én akkor elmöntem az ügyész úrral Pestre, a minisztériumba, és ott kiharcoltunk ötven pengőt. Neköm akkor már sok ismerősöm volt ott, mert a szöttezők ügyibe többször eljártam. Na így gyűtt én általam napvilágra a hímzés. Igaz, az is igaz, hogy Szél Judit kevesellőtte az ötven pengőt is. Akkor még az ügyész úr megtoldotta azt a saját pénziből, hogy mennyivel azt nem tudom. Akárki akármit írhat, de igazat írni nem tud, ha nem vót ott, ahol köllött akkor lönni, amikor a történészők vótak. De te mögírhatod az igazságot általam Annál okosabbat és bölcsebbet, meg igazabbat nem írhat, hogy a szövében én vagyok a Sárköz megmentője. Persze, hogy vót abban az időben midőn háznál szöűvőszék, de csak maguknak szűttek. Én ezerkilencszázhuszonhatban kinyitottam a kapukat. Káldy Gyula kegyelmes úrnak, a királyi kormány főtanácsosának a felesége kapott tőlem egy háziszűttest. Szakajtórúha vót. Ezt möglátta a kegyelmes úr is és mentem azt mondta, hogy ahol egy ilyen érték van, a többnek is köll lönni. Ez nem maradhat a rejtőkében. Vót is. De az asszonyok rettenetösen féltékonyek vótak egymásra. Levarták ruhával a mintát, hogy más ne lássa.” – Németh 1993: 5.

⁸⁸ „A háború után azt az utcát, amelyikben az a ház áll, ahol az én édosanyám született, elnevezték róla Szél Judit utcának. Hanem amikor jöttek azok a kulák idők, akkor levették a nevit és Béke utcára változtatták az elnevezést. Mára is úgy áll. Pedig hát édosanyám sose volt kulák. Én amikor ezt a változást meghallottam, levöttem a házunkról a márványtáblát és szépen eldugtam. Eltökéltem, hogy azt senkinek oda nem adom, bár akármi is történjön. Mert hát ahogy akkor volt, azok embörök még össze is törhették volna. Mikor azután lemúlt azoknak az ideje, akkor visszatöttük a márványtáblát a házra. Csak úgy magunktól. A magunk böcsületire, meg édosanyáméra. Azok a napok is messze tüntek, de még messzebb 1936, amikor a táblát hivatalosan kitötték. Nagy ünnepszég volt. Azóta aztán senki embörfia meg nem kérdőzte, hogy mi végre van a mi házunk falán az a tábla. Abban az időben a Szili szüle – mint közönségesen csak így hívták – más különben a Szili Éva, volt Decsen a tekerődző asszony. Az, aki a menyecskeknek csinyálta a haját. A lányok toronybáronyot hordtak, a fiatalasszonyok, mönyecskek meg tekerődztek. Ezőknek a haját befonyták, talán hatvan apró kis fonyást is csináltak, aztán elől a homlokán meg szappannal cifrára leragasztották. Ehhöz még idegen hajból cifra haját is csinyáltak, hogy szebb lögyön. Ezeket lekötötték a parittyafőkötővel, majd egybefoglalták a bíborral. A parittyafőkötő az nagyon díszesen hímzött valami volt, de a bíbor végire is varrtak mintát. Ezt bíborvégnek mondják manapság is. Na, hát ez a Szili szüle ügön szépen tudott himezni. Elég abból annyi, hogy az én édosanyám – akkor még fiatal lány volt – ügön szeretett volna megtanulni himezni, de nem merte ezt otthon kijelönten. Titkon azért eljárt a szülehez, tanulta a színeket. No addig-addig, míg vette a bátorságot – persze a Szili szüle is bízatta – egyszer csak kimondta, hogy ő meg akarja tanulni a hímzést. Nem ellenköztek vele. Engedtek. Igaz, hogy édosanyám gyöngé alakú volt, kicsit betegős. Talán azért is voltak vele engedékonyebbek. A hímzés nem nehéz munka, ezt nyugodtan csinyálhatta. Lekötötte, elfoglalta magát vele. Más különben a decsi lányok, mönyecskek akkor még úgy voltak, hogy derogált nekik, hogy hímözzenek. A szépet azt fölvettek magukra, ügön cifrán tudtak ötözködni, de megcsinyálni a cifra holmit, azt már nem. Öleg az hozzá, hogy az édosanyja ügön jó tanítványa lett a Szili szülének. Mindön fogását eltanulta és gyönyörűen ki tudta varrni a mintákat. Annyira beleélte magát a munkájába, hogy már éjszaka sem volt nyugovása. Sokszor röggel azzal ébredt, hogy milyen szép valamit csinyált álmában. Már ült is neki, rajzolta, varrta. Egyszer látott egy szép kendőt, valami ügön szép rojtja volt neki, de sehogyan se tudott rájönni, hogy hogyan köll azt a fajta rojtot megkötni. Míg nem aztán egyszer álmában rájött.

asszonyoknak is.⁸⁹ Pilisy kezdeményezésére⁹⁰, a decsi Arany Dénes, Wallacher László gimnáziumi rajztanár, festőművész⁹¹, Wallacher György iparművész, K. Molnár

Meg is csinálta, még máma is megvan az a kendő." (Császár Istvánné Szél Judit leánya, Tóth Jánosné Császár Judit, Decs) – Czako 1985: 54–60.

⁸⁹ A főkötő ekkorra már kiment a divatból, utoljára 1923–25-ben viselte fiatalasszony. – Andrásfalvy 1963: 11.

⁹⁰ „A tanfolyamot 1930-ban indítja Pilissy Elemér. A Pestről érkező fiatal ügyvéd „él-hal” a kézimunkáért: felkutatja az idős decsi, sárpilisi asszonyokat, hogy eredeti, ősi mintákat találjon. A tanfolyamon főleg elemi iskolás lányok vesznek részt. A tanfolyam ingyenes, de az eszközöket (selyem, tű stb.) vinniük kell. Heti két alkalommal 30-40 fős csoporttal foglalkozik Pilissy. A himzőtanfolyam vezetője Bogár Istvánné. A himzőtanfolyam mellett szövőtanfolyam is létesült. Pilissy felfigyel az érdeklődésre és boldog, hogy kizárólag a két szakkör termékeit árulják. Az alapanyagok: vászon, illetve bujavászon, amelyet a faluban készítenek, hernyóselyem a tolnai gyárból származott, és felhasználtak még cérnaszosszettet, kenderfonalat. Az első darabok: vitrinterítő, tálcakendő, nyakkendő. Mindennek szabott ára van: egy nyakkendőért (amelyet 3-4 héig is készítenek) 4 pengőt kapnak. Később egyik legkeresettebb cikkük lesz a retikül, amelynek csak a textil részét készítik helyben. A fém részt Pesten készítik és ott is szerelik össze. A termékek külföldön is nagy sikert aratnak: főleg Franciaországba, Angliába exportálják, de kerül belőle az USA-ba is. Az angol kereskedők érdeklődését közelebbről is felkeltik a kézimunkák, s így eljön a Sárközbe megnézni a készítés módját, mert sokan hihetetlennek tartják, hogy ilyen finom kézimunka ne gépen készüljön. A II. világháború előtt Pilissy Budapesten kiállítást is rendez, s ennek hatására a Népművészeti Múzeum is vásárol a himzésekből. A bolt a Garay téren, a mai Söröző helyén volt. Vezetője, aki maga is dolgozott a boltban: Bogár Istvánné. Az egyik legszebb munka, amelyet készítettek a decsi református templom számára készített úrasztali terítő. Amikor azonban Pilissy a kész terítőt Pestre szeretné vinni a kiállításra, a papné nem engedi, s csak a katolikus pap közbenjárásával sikerül a terítőt a kiállításra eljuttatni.” (Szabó Sándorné Tarczal Éva, Ócsény)

„A 30-as évek elején jött ide Pilissy Elemér. Ő mániákusa volt a népművészetnek. Az első tanfolyamok Decsen voltak, utána jöttek ide (Ócsénybe). Az órákat két decsi asszony: Szépné Kun Sára és Bogár Istvánné tartotta. A foglalkozásokon 20-30 lány és fiatalasszony vett részt. A nagy sikerem felbuzdulva még 3-4 új tanfolyamot rendeztek. Akkor úgy 14-15 éves lehettem. Én meg szerettem rajzolni is, aztán csináltam rajzokat népviselettel, meg a munkájukról a falubelieknek. Az ügyvéd úr meg csak biztatott és színes ceruzákat adott. Felküldte a rajzaimat, s később még megrendelést is kaptam rájuk. A minták rajzolásával kezdtük a tanulást, majd himeztünk is. A mintakendőt színes fonállal készítettük, de a Kun Sára szerint csak a fehér fonal volt az igazi. Mindegyikünknek volt egy rajzfüzete. Az enyém már nincs meg, de a többiek közül biztosan megvan még valakié. A Pilissy tartott még előadásokat a Sárköz történelméről is. Úgy emlékszem, valamilyen szövetezet is létrejött később. Volt boltjuk is Szekszárdon a Garay Szálló fölött valahol, meg egy pavilonjuk Pesten az Iparcsarnokban. Mi meg készítettük a dolgokat, nemcsak a ruhákra varrtunk, meg nyakkendőre, de csináltunk mi kistáskára mintát, úgyv köz é himzett be-tétet, kis faliképeket bibliai mondatokkal. Az biztos, hogy ez az ember támasztotta fel a feledésbe merülő népművészetet. Azt mondta: „Még meglátják, hogy a lányok bárszonyban mennek a templomba.” Mi meg akkor hogy kinevettük. Aztán most meg sorozatban rendelik meg nálam ezeket a pártákat, a sárközi lakodalomban is mennyi kisleány viselte. Látja, mégis csak beigazolódott a jóslata. És a Háziipar még sem akar ezzel foglalkozni, a vezetőjük azt mondja, hogy nem eredetiek ezek a minták. Hát én még láttam olyan ősi darabokat, amit a mocsaras lápokból gyűjtöttek össze, az egész saját készítésű fonalból meg anyagból volt. Durvább volt, meg a fehér cérna sem volt olyan tiszta, de az biztos, hogy eredeti. Mi ott finom fonállal dolgoztunk, valaminek nevezték. Nem rég láttam egy decsi asszony terítőjét, szépen volt az megcsinálva, de az a régi vékony fo-

Rózsa gazdasági szaktanító, Fekete Gizella decsi tanítónő, Varsádi Andor rajztanár és a lelkészfelelősök segítségével 1931. december 2-án tanfolyamot indítottak Decsen.⁹² Célja a „népízlésének a nemesítése, az idegen hatás távoltartása, alka-

nalat nem tudta pótolni mostanival. Különben az ügyész úr úgy negyven felé járt, amikor itt tevékenykedett, nem sok haja volt már akkor, hamarosan meg is nősült. Nyíregyházára költöztek. Szerintem azért a nagy lelkesedésért küldték el innen. Két év múlva meg is halt. A felesége küldött nekem gyásztáviratot, utána köszönő kártyát is, ami meg is van még. Vannak fényképeim a 37-ben indult Gyöngyösbokrétáról, amit a tanító úr vezetett. Meg van egy képem, amit az ügyvéd úr készíthetett, Pestre mentünk fel a Magyar Nemzeti Hét megnyitójára, népviseletben. Igen, itt is van a templomban egy himzett úrasztalterítő. Nagy Lászlóné rajzolta a mintákat. Az olyan asszony volt, hogy kézimunkázni nem tudott, de rajzolni azt páratlanul. Fülöp Istvánné varrta ki, azt nem tudom, hogy egyedül-e. Én nem láttam a decsit, meg a többit, de azt hallottam, hogy a miénk a legdúsabb, a legszebb. Én már csak ennyit tudok, kérdezzenek olyat, aki később járt, az biztos többet tud az ilyen dolgokról.” (Varga Istvánné Bálint Judit, Öcsény) – Nagy Lászlóné Császár Mária a decsi Kovács Császár János és Dömötör Mária leánya volt.

⁹¹ A szekszárdi gimnázium rendes tanára, a mértani és művészeti rajzból képesített középiskolai tanár, rendkívüli tárgyként mintázást is tanított, 1922-től oktatott az intézményben. Választmányi tagja volt a rajztanárok Országos Egyesületének. A szekszárdi községi iparostanonc iskola igazgatója volt. Részt vett a szekszárdi festőművészek képkiallításán és a Kaposvárott rendezett Dunántúli Tavasz Tárlaton. Az Ismeretterjesztő Tanfolyamon előadásokat tartott „Nemzeti művészet” címen. A 670. számú I. Béla király cserkészcsapat szervezőtestületének és a Vas Gereben Társaság képzőművészeti szakosztályának elnöke, az Iparostanonc iskolai Tanítók és tanárok Országos Egyesületének, a szekszárdi Levente Egyesületnek választmányi tagja, 1945–46-ban igazgató helyettesként a szekszárdi gimnáziumot vezette. Szenvedélyes fotós, a szekszárdi amatőrfényképészek csoportjának ügyvezető elnöke, majd pénztárnoka volt. – Garay 1930: 98; Garay 1941: 20; Garay 1996: 99.

⁹² „A sárközi himzművészet újjáélesztése. Komoly elhatározó lépés történt a Sárköz gyönyörű népművészetének újjáélesztésére. A sárközi népművészet, amelynek az úgynevezett „fékötömművészet” őrzi alapját és amely a brüsszeli csipke finomságára emlékeztet, mint ismeretes, a régi magyar nemesi osztály lelkéből a földműves nép nagy tömegének lelkébe is leszárgott, annak őseréjű lelkén átfomálódva, erőben megújulva képviseli azt az igazi és nemes magyar ízlést, amely nemzetünk kimeríthetetlen kincsbányája. Decsen dec. 1-én tanfolyamot nyit egy lelkes gárda a sárközi népművészet újjáélesztésére.” – TMÚ 1931. dec. 2. – „Pilisy Elemér a decsi himzés utolsó felfedezője. Mikor ő a Sárközbe lejött, itt már csak az idősebbek hordták a hagyományos viseleteket, a himzés divatja lejárt. A faluban egyedül csak Császár Istvánné Szél Judit ismerte a régi mintákat, aki nemcsak varrt, hanem tervezett is. Előrerajzolás nélkül is tudott himezni. Őt keresi fel Pilisy a tanfolyam tervével. A volt kultúrházban tartják a tanfolyamot, amelyen 50-60 lány, fiatalasszony vett részt. Az akciónak nagy sikere van. Őt féle munkát készítenek: főkötőt, jegykendőt, halottai párnát, biborvéget, ingvállat. A biborvéget Szél Judittal végeztették, aki a rojtózásért 3-4 mázsa búzát is kapott. A himzőtanfolyam mellett szőni is is tanultak, ennek Békás Istvánné volt a vezetője. A himzést a többség szórakozásképpen, a saját gyönyörűségére csinálja, de a szegényebb sorsú 8-10 asszony pénzért, eladásra himez. Arany Dénes, az idős decsi református pap Urasztala-terítőt és szőszékterítőt himeztet. A terítőt Szél Judit tervezte, a himzők az anyag fonákjába a nevüket is belehimezték. A terítőt ma már csak nagy ünnepen használják, vagy ha valamelyik készítő családjában történik jeles esemény: házasság, keresztelő.” (Vajda Erzsébet, Decs)

„A tanfolyamot Pilisy Elemér szekszárdi ügyész kezdte el, 17 lány és asszonnyal. Mi szegények voltunk, a férjem nem engedte, hogy mindig himezzek, mert hát dolgozni kellett menni. A himzésért nem fizettek jól. A keresztanyám, a Békás néni tanított meg szőni. A szövésért jobban

lomnyújtás a képességek kifejlesztésére, – kifejlődött új lelki szépségek felé való irányítása és az így megteremtett népművészeti termeléssel a nép anyagi jólétének növelése” volt. A hathetes tanfolyam heti három délutánt vett igénybe.⁹³ Az első tanfolyam igen nagy érdeklődést keltett a decsiek körében. Az 50 tényleges hallgató mellett még 20-25 új jelentkező volt, ezért a vezetők úgy döntöttek, hogy a hat hét eltelte után újabb tanfolyamot szerveznek.⁹⁴ A foglalkozásokat meglátogatta Becker Aurél kerületi háziipari főfelügyelő Székesfehérvárról, aki teljes megelégedésének és „a gyönyörűbbnél gyönyörűbb munkákon csodálkozásának olyképpen adta tanújelét, hogy a tanfolyam további 2-3 hónapra meghosszabbítását engedélyezte és megígérte, hogy a kereskedelemügyi miniszternél további segílyt fog kérni.”⁹⁵ A helyi lap már a tanfolyam alatt hírt adott annak eredményességéről: „Ez a siker különösen a tanfolyamon felbukkant megfelelő számú új tehetség felfedezésében és egy kiváló népművészeti munkásréteg kitermelésében mutatkozik. A tanfolyamon már négy olyan tehetséges tanítvány is dolgozik, akik nemcsak a legszebb reményre jogosító himző készséggel, de igen kiváló rajztudással is rendelkeznek, sőt ketten vannak olyanok is, akik saját terveik feltűnést keltő alapján készítik munkájukat. Ezeknek a tehetségeknek és a melléjük csatlakozó nagyobb számú kitermelt munkásrétegnek kialakulásában, tulajdonképpen már el is érte a tanfolyam egyik fő célját. Nagyban előmozdítja a tanfolyam belső sikerét és eredményessé tételét az a körülmény, hogy a tanfolyam hallgatóinak a jobb része a legnagyobb szorgalom-

fizettek, de jobban kellett érte dolgozni, mert aki sző, annak nemcsak a keze dolgozik. A Békás nénit a Pilissy is megkérte, hogy a tanfolyamon szőni tanítson. Kaptunk rajzkarikákat, meg rossz, selejtes fonalakat, azokkal tanultunk. Szoktunk menni a faluból Pestre is, földön árulni a csarnokba. Én 1933 óta hímezek, még most is jönnek, hogy „Bóna néni, tessenék már ezt kihimezni, elküldjük a kiállításra Mezőkövesdre!” Akkor állomásoztak itt magyar katonák, azoknak hímeztünk zsoltárborítókat, zászlókat. A tisztelendőasszony (Arany Dénesné) is hímezt, amikor egyszer látta, hogy milyen rossz fonallal hímezek, azt mondta, hagyjam, majd ő ad a sajátjából. A Szél Judit nénitől tanultam hímezni meg rojtozni, egy hónap múlva már pénzt is kaptam érte. A Pilissy az értett a hímzéshez, sokszor kijött megnézni a Csalagovits múzeumigazgatóval, hogy megnézzé, mit csinálunk. A mintákat is Csalagovits hozta a múzeumból. Egyszer eljött a Pilissyvel és azt mondta:

– Ennek a hímzésnek mégis van egy hibája.

– Nincs ennek semmi – mondta Pilissy.

– De igen: az, hogy nem az enyém!

Az úrasztala-terítőt negyven asszony varrta, az én dédanyám, a Szél Judit vezetésével. Én is varrtam benne, pedig akkor még nagyon fiatal voltam. Varrtak benne öcsényiek is; a Gyenesné meg a Vándorné, de inkább decsiek: a Hortobágyiné, a Szűcs Istvánné, a Berekei Éva néni. Ők már mind meghaltak. Én megtanítottam még a fiamat, a Lacit is szőni, meg a Bíró Ancit varrni, aki ifjúsági pályázaton is nyert. Amit a Pilissy kezdett, azt csinálják most is a szövetezetben. De most már vége a népművészetnek, nagyüzemben szőnek, nem törődnek a minőséggel, nem tudják ügysem megfizetni.” (Bóna Árpádné Bonyai Erzsébet, Decs)

⁹³ TM Ú 1931. dec. 5.

⁹⁴ TMÚ 1931. dec. 16.

⁹⁵ TMÚ 1931. dec. 19.

mal igyekszik, az előadók munkáját megkönnyítve, az ott hallottakat és látottakat a maga javára felhasználni. Különösen a rajzoktatás iránt nagy az érdeklődés, jelélül annak, hogy milyen mélyen gyökeredzik e nép lelkében az igazi himzművészeti képesség alapjául szolgáló rajzkészség. Mindenesetre igen fontos lenne, hogy a szépen megindult munka eredményei, az értékesítés nehéz problémájának megoldhatatlansága, vagy nehézségei miatt ne vessze kárba és hogy maga a nép közelében élő és elsősorban érdekelt megyei társadalom, a támogatásával kivegye a részét a sárközi – ma már úgyszólván egyedülálló – magyar népművészet megmentésében azzal, hogy maga is feldíszítene otthonát e népművészet tarka termékeivel.⁹⁶

A hallgatók által készített munkákból több ízléses darabot felküldtek Budapestre a Magyar Karácsony rendezvényére. A tanfolyam zárására ünnepélyes keretek között 1932. március 7-én délután került sor. „Már d.u. 4 óra körül autókön érkeztek a vendégek Szekszárdról, hogy a tanfolyam berekesztésével kapcsolatos kiállítást megtekinthessék. A kulturházi színpadon egy ősi sárközi szoba volt felállítva, minden butordarabon a régi sárközi fafaragás és festés, a székek némelyikén '1810' évszám látható. A csörgős, szunyoghálós ágy, a tálások, a színpompás tányérok, a 150 éves tulipános láda, a szép sok sárközi szőttes, mind igen kellemesen hatnak s visszaviszik a szemlélőt a régi, boldog Sárközbe. A teljes ünneplőbe öltöztetett decsi leányok a sárközi ősi szobában, melyet a falu lakói hoztak össze régi kincseikből, oly hatást keltenek, mintha valami színpadi látványban volna részünk, pedig ez nem az, ha a színpadon van is felállítva, hanem a régi hamisítatlan ősi Sárköz bemutatása. A régi sárközi szobát bemutató színpad előtt van a népművészeti tanfolyam anyagának kiállítása. A régi himzések másolásából újra született a lehellet finom sárközi himzés, melyet asztalterítőn, szalvétán, stb. látunk, mind-mind igazolják, hogy a tanfolyam előadói elismerésre méltó munkát végeztek. A rajzok és tervezések pedig szinte csodálatra méltók s ha nem látnók, nem is hinnők el, hogy ez az ő lelkükben született meg, mert akármelyik tervező művésznek is dicséretére válnék. Közben elérkezik 5 óra s megjelennek a decsi dalárdisták s a hivatalos notabilitások és a tanfolyamot bezáró ünnepély kezdetét vette. A Decsi Petőfi Dalkör Szeghő István ref. iskolaigazgató dirigálása mellett irredenta dalokat adott elő, igazán művészettel, majd Pörnyi Bözsike szavalt ügyesen. Lelkes ünneplés között lép az előadó asztalhoz dr. Pilisy Elemér kir. ügyész, a tanfolyam vezetője, aki színes képen ecsetelte a tanfolyam keletkezését, annak szükségességére mutatva rá, hálával adózik a kereskedelemügyi kormánynak megértő támogatásáért, a vármegyének, vezetőinek, a vármegyei népművelési bizottságnak s a kir. tanfelügyelőnek, Decs község vezető egyéniségeinek, s a tanfolyam előadóinak és hallgatóinak, kik vállaltak munkával, sok-sok szeretettel és megértő támogatással vitték diadalra a tanfolyam ügyét Benkő Sándor ipari felügyelő mint a kereskedelmi miniszter képviselője, an-

⁹⁶ TMÚ 1932. márc. 5.

nak üdvözlétét tolmácsolta, reámutatott a magyar népművészet kincseire s annak értékes voltára.”⁹⁷

Békás Jánosné Meggyesi Mária (1900–1994)⁹⁸ már második elemista korában rajzolt és hímzett az iskolában, de a kor divatos polgári kézimunkáit tanulta. A „sárközit” ő is a Pilissy-féle tanfolyamon ismerte meg, ahol terítőt, fejkendőt, stó-lákat, estélyi táskákat, papucsfejeket hímeztek. Undi Mariska, Ferencz Kornélia és Palotay Gertrúd közös hímzéskönyvét használták. Jól ismerték a Malonyay-féle dunántúli kötetet. A főkötőhímzés bekerült az iskolai oktatásba, kézimunkaórák és női ipariskolák tananyagába. Magyaros mintagyűjtemények állandó lapjaiként szerepeltek a főkötőhímzés motívumai, elemenként rendszerezve és táblákba sorolva is. Az 1928-ban Gergely János tanár összeállításában, a középfokú iskolák számára megjelent Magyar motívumok gyűjteményében például a harminchat táblából négy lap tartalmaz motívum fajtánként sorokba rendezett sárközi főkötőmotívumokat.⁹⁹ Pilissy Elemér a szekszárdi múzeum 40 főkötőjét kölcsönözte ki számukra mintának. A tanfolyamon előadott tárgyak általános az ismeretek a magyar népművészet

⁹⁷ TMÚ 1932. márc. 9. – Tanfolyam – az ígélet szerint – még egyszer indul Decsen 1932. november 23-án, 51 hallgatóval. – TMÚ 1932. nov. 26.

⁹⁸ „*Én a hímzésről nem tudok sokat mondani, mert én szőttem. De azért a Pilissyt is ismertem. Amikor idejöttek a Császárnéval, megkértek, hogy tanítsak a tanfolyamon szőni. Úgy is lett. A Pilissy hozott fonalat, szerzett szövőszékeket. Nagyon szerettem csinálni, mert az egy olyan jó ember volt (Pilissy). Amikor vége lett, elment a Pilissy. Később meg hallottuk, hogy meghalt. Aztán már senki nem foglalkozott a hímzéssel, meg a szövéssel. Amikor elkezdték csinálni a szövetezetet, engem meg sem kérdeztek, pedig én is szívesen csináltam volna.*” (Békás Jánosné Megyesi Mária, Decs) – „*Én angyalom nem tudtam a Sárközről annyit, mert az én nagyapám bevándorolt volt. Hanem mikor férjhez mentem. 17 éves voltam, a Békás házhoz kerültem. Azok meg református család volt, és bennszülöttek. Oan 4-500 éves a Békás család benn. Az anyósom Szekeres Erzsébet volt, az is ősi család, a nagyanya Pücsök Rákhel volt, az, ammeg még ősiabb család a Sárközben. Én ki szoktam menni a nagyapával meg a nagyanyával a hegyre. Segítettem nekik kötözni, vakarni, és ott angyalom összejöttek az idős emberek, ott olyan sok szép szőlőörzési nótát tanultam. Ott tanultam kedvesem. Mer odagyűttek az idősebb emberek, mer azok kinn laktak a tanyaiba, mind odagyűttek. Nagyon nótás volt a nagyapám. Az öreg Békás. 84 éves korában halt meg kedvesem, de még egész nyáron kapált.*” Nem volt divat ekkor – az első világháború alatt – a református-katolikus házasság. „*Talán mi voltunk a harmadik, negyedik. És aztán az én édesanyámnak az volt a kívánsága, mert az édesapám 15-be meghalt Galiciába, hősi halott lett. Mert nem vót férfi. Úgy szántottam 15 éves koromba. Én megtartottam a hitemet. Mer az én édesanyám nem tudott szűni. Azt kedvesem itt tanította meg a Markó Mária néni. Kilenc, tíz éves leán vótam, azt mondta a nagymamám, hogy: 'Idehallgass leányom, meg köll ám neked tanuni fonni, meg szűni. Mert fonni tudott a nagyanyám, meg az édesanyám is, de szűni. Itt meg kő tanuni, mer itt ponyva kő, meg itt gazdákottak nagyon. Hát szegény édesanyám hogyan tanujjon meg? E' hitták a Markó Mária nénit, napszámot fizettek neki, aztán ott tanította meg az édesanyámat szőni. Mikó aztán hazamentem az iskolábú beleűtem, aztán olyan eszetlenül elrontott az kedvesem. Nem győzték herehozni. Én hamarább megtanutam szőni, mint az édesanyám. És angyalom megtanutam szőni, de akkor én nem szőttem, az édesanyám szőtt. Csévétünk, fontunk, négy rokkán fontunk.*” – G. Vámos 1977.

⁹⁹ Fügedi 2001: 420.

köréből, díszítőelemek gyűjtése és rajzgyakorlat, tervezési gyakorlat, kézimunka technika és gyakorlati hímzés voltak. Valamennyiüknek volt egy rajzfüzete, amibe a mintákat gyűjtötték. Megismerték a bíborvégek, jegykendők, ingvállak, a halotti párna hímzését is a főkötőhímzés mellett.

Az első tanfolyam a kerület országgyűlési képviselőjének, dr. Örfly Imrének az érdeklődését is felkeltette. „*A sárközi népművészet újraélesztése érdekében, mióta Arany Dénes Decsre került, erőteljes mozgalom indult meg. Ez a mozgalom a múlt év végén hatalmas lépést tett, amikor ennek a gyönyörű népművészetnek felkarolási munkájára dr. Pilissy Elemér szekszárdi kir. ügyész is bele vitte lelkesedését és néprajzi tudását. Újabban dr. Örfly Imre, aki kerületének minden közérdekét oly melegen karolja fel, vetette latba a sárközi népművészet érdekében ismert befolyását. Közbejárt a kereskedelmi miniszternél és ott a sárközi népművészet továbbfejlesztése és sikeres munkája érdekében államsegélynek kiutalványozását kérte, megindokolván, hogy Sárköz gyönyörű szövöttes munkái olyanok, amellyel a külföldi piacokon nagy eredményt lehetne elérni, ha e népművészet a kormányhatalom részéről is alátámasztást találna. Különösen az idei cserkész világjamboreet tartja alkalmasnak a sárközi népművészetet a maga nagyszerűségében az egész világnak bemutatni. Dr. Örfly Imre nem elégedett meg csak ezen egy irányban való eljárással, hanem a vallás és közoktatási miniszterhez is kéréssel fordult, hogy állítson fel, helyesebben alakítson át egy tanszéket az iparművészeti főiskolán, amely a nagy kincseket magába rejtő, ősi díszítési módok irányítását venné kezébe.*”¹⁰⁰

A Háziiipari Felügyelőség országos méretű szövésoktatása mellett – a 30-as évek elején – a Pilissy-féle helyi mozgalom a hímzés mellett a sárközi „gyönyörű szövöttes munkák” újraélesztésére is irányult.¹⁰¹ Pilissy Elemér saját maga kérte fel

¹⁰⁰ TMÚ 1932. jan. 20. – „*A sárközi népművészeti tanfolyam öröndetes sikerére mutat, hogy rövid fennállása dacára ezekben a súlyos időkben is értékesíteni tudta produktumainak egy részét, amelyeket a 'Magyar karácsonyi kiállításon', a budapesti kir. Egyetemi Nyomdában és egyéb bizományosoknál vásároltak meg az érdeklődő műértők. A tanfolyam az értékesítésből befolyt összegeket tanítványai és munkásai közt az elmúlt napokban már ki is osztotta. A hímző tanfolyam további élete és az értékesítés fontos problémájának megoldása szempontjából nagyon érdekes az a terv, hogy a jövő évi cserkész világ jamboreen egy sárközi iparművészeti anyaggal való megtöltését határozták el. – Ennek nemcsak a munkák értékesítése, hanem e régi a népművészeti ágnak a külföldön igen alkalmas módon való propagálása szempontjából volna kiváló jelentősége. Ez azonban csak úgy valósítható meg, ha a tanfolyam nagyobb mennyiségű anyag beszerzésére, illetőleg az anyagra jutó előlegezésre illetékes állami vagy társadalmi szervektől bizonyos kölcsönt vagy előleget kap. Ebből a célból volt a közelmúlt napokban Pilissy Elemér kihallgatáson dr. Kenéz Béla kereskedelmi miniszternél, akinek a tanfolyam céljáról és a sárközi népművészet mai állásáról beszámolván, nemcsak a legmesszebbmenő megértéssel találkozott, hanem ígéretet kapott a szükséges támogatásra is, mellyel e népművészeti ág feljuttatására vonatkozó törekvések előmozdíthatók. Az illetékes körök e legnagyobb megértése mellett reméljük, hogy ez a vármegyénk lakosaira nézve oly fontos akció sikerrel is fog járni.*” – TMÚ 1932. jan. 23.

¹⁰¹ TMÚ 1932. jan. 20.

a decsi Békás Jánosné, hogy tanítson a tanfolyamon. Ő maga szerezte be a megfelelő számú szövőszéket és a fonalat is.

A tanfolyamokon szerzett ismereteket jó néhányan a székesfehérvári Háziipari Felügyelőségtől kapott háziiparos igazolvány segítségével önállóan hasznosították – függetlenül az Egyesülettől vagy az átmenetileg működő sárközi Háziipari Szövetkezettől. Iparigazolványt váltott Decsen 1931-ben Kun Istvánné Bárdos Júlianna (1886–1972), 1932-ben Hortobágyi Ferencné Hauer Teréz, Rozmanit Imréné Ács Lidia, 1933-ban Szép Józsefné Kun Sára, Perity Mihályné Kukucska Mária, 1935-ben Mozolai Pálné Baranyai Mária (1899–1983), 1936-ban Bogár Andrásné Mozolai Éva (1886–1970), 1937-ben Ecseri Pálné, Rácz János, 1938-ban Hortobágyi Gyuláné, Perity Jánosné, 1940-ben Oláh Józsefné Fülöp Éva (1914–1989), Békás Jánosné Meggyesi Mária, a Pilissy-féle tanfolyam szövőoktatója.¹⁰²

A Pilissy Elemér kezdeményezte mozgalom előzményének tekinthetők Ács Lipót próbálkozásai a 20. század elején. Céljaik közősek voltak: a sárközi népművészet felfedezése, feltárása, megújítása, újratanítása. A közös célok ellenére azonban Pilissy Elemér tevékenykedése során sohasem hallunk Ács Lipótról, holott az általa alapított és működtetett öcsényi munkatelepen 1939-ig (Pilissy elköltözése és halála után is) folyt a munka. Úgy tűnik szándékos elhallgatásról lehet szó. „*Budapestre való áthelyeztetésem (1912) után a munkatelep működését leegyszerűsítettem azért, hogy ne kelljen sűrűn leutaznom s így az ottani munkavezetőnő (egy rendkívül ügyes, értelmes parasztnő) munkáját is megkönnyítsem. Különösen a 30-as évek folyamán majdnem kizárólag női disztáskákat készítettek. Ezekben specializáltam magamat. A budapesti piacon levő s idegenforgalomra berendezett háziipari üzletek (mintegy 10) árusították ezeket a táskákat szép üzleti eredménnyel. Ezek a táskák fekete selyem-alapon fehér hímzéssel készültek. A tulajdonképpeni üzleti eredményt azonban az export hozta. Az export Amerikába, Angliába és a domíniumokba irányult. Ezek a táskák egészen 1936-ig szép számmal fogytak. Később azonban többen utánozták ezeket s így a kontárok által készített darabok minősége is állandóan romlott és mindinkább kevesebb talált piacot.*”¹⁰³

A Decsen rendezett tanfolyamok után megszervezték az oktatást a többi sárközi településen is. (A második decsi hímzőtanfolyam záróvizsgájára 1933. márc. 12-én került sor.¹⁰⁴) Alsónyéken 1933. március 14-én fejeződött be a tanfolyam, mely igen sikeres volt.¹⁰⁵ A helyi lap értékelése szerint a decsi¹⁰⁶ és az alsónyéki tanfo-

¹⁰² Flórián 1990: 228. – Mátray Kálmán vitézi járási hadnagy levelére közli a decsi jegyző, hogy 1938-ban településén magyaros ruhákat hímző asszonyok: Bogár Andrásné Szombati Éva, Szép Józsefné Kun Sára, Rozmanit Imréné Ács Lidia, Kun Erzsébet, Mátyás Erzsébet, vitéz Hortobágyi Ferencné Hauer Teréz, Ignác Jánosné Dancsa Erzsébet, Oláh Józsefné Fülöp Éva és Bóna Árpádné Bonyai Erzsébet. – TMÖL. Decs közigazgatási iratok 1927–1939. – 1938. máj. 4.

¹⁰³ Ács 1975.

¹⁰⁴ TMH 1933. márc. 14., márc. 18.

¹⁰⁵ Az alsónyéki tanfolyam hallgatói 1933. január 30-án Alsónyékről szánon mentek át Mészöly

lyamokon közel 1000 darab kézimunka készült, ebből 758-t eladtak 4000 P értékben. A hazai kiállítások¹⁰⁷ mellett megjelentek Milánóban, Bariban¹⁰⁸, Párizsban¹⁰⁹,

Győző református lelkész feleségének vezetésével Decsre, néhány zsoldár eléneklése után Varsádi Andor festőművész tartotta meg a rajzoktatást, melyben az alsónyékiek is részt vettek. – TMÚ 1933. febr. 4., márc. 22. – Sabanczi Mészöly Győző Alcsúton született 1888-ban. Középiskoláit Kecskeméten és Kisújszálláson, teológiai tanulmányait Budapesten végezte 1911-ben. Kápláni állomásai Baracska, Bicske, Cegléd, Decs, innen választották meg rendes lelkésznek Faddra, ahol 8 és fél évig volt lelképásztor, 1927-ben hívta meg az alsónyéki gyülekezet. – Him 1930: 185.

¹⁰⁶ „A népművészeti tanfolyam ünnepélyes berekesztése Decsen” – TMÚ 1933. márc. 15.

¹⁰⁷ „Sárköz világhíres népművészetének a megmentésére alakult tanfolyamok 30 tanítványának a munkáiból összeállított gyűjteményt állítottak ki Baján a városháza nagytermében, ahol az eredeti tervezésű, tiszta rajzú népművészeti produktumok eladásra is kerülnek. A kiállításról a műértés alaposságával emlékezik meg a bajai sajtó, amely arra buzdította az ottani társadalmat, hogy karácsony előtt, amikor ugyanis annyi pénz megy külföldre, támogassa minél tömegesebb vásárlással ezt az ősmagyar, értékes népet népművészetének fejlesztési munkájában.” – TMÚ 1932. dec. 21. – A sárközi népművészet legszebb tárgyai kerültek kiállításra a március végén megrendezett országos mezőgazdasági kiállításon. TMH 1933. márc. 4. – „A sárközi himzéseink sikere Sopronban. A soproni MANSZ nagygyűlést tartott, amelynek keretében bemutatásra kerültek Sárköz népművészeti remekei. Ez alkalommal dr. Pilissy Elemér kir. ügyész vezetésével Alsónyékről Dózsa Pál Jánosné és Nádi Jánosné, míg Decsről Könczöl Bözsike vettek részt a gyűlésben, akik magukkal vitték a most bezáruló népművészeti kézimunkákat is. Sopronban általános feltűnést keltett a menyecskék pazar szépségű viselete és a város társadalma minden alkalmat megragadott, hogy barátságát, szeretetét kifejezésre juttassa a csinos sárközi menyecskék iránt. A megyeháza dísztermében Pilissy Elemér pompás előadás keretében ismertette a sárközi népművészetet. A sárközi szöttessel kapcsolatban a kitűnő előadó megállapította, hogy hazánkban alig volt olyan népművészetünk, mely eredetének ősisége, díszítő elemeinek sajátos magyar volta, kiismerhetetlen gazdagsága, színeinek finomsága folytán olyan előkelő helyen állna, mint a sárközi népművészet. Mindenek előtt a sárközi népről szólt, melynek eredetét az Árpádok korára vezeti vissza. Majd a speciális fejkötőktől, sárközi kiejtés szerint „fékötőkről” szólt, melyek közül különösen a „kiskutyás” minta érdemel különös figyelmet. Ezután általánosságban ismertette a sárközi viselet egyéb darabjait, a bibort, a biborvéget, a tiűkös pártát, a piros csizmát, a parittyás fejkötőt és a tarka selyem viseletet.” – TMH 1933. márc. 15. – „A sárközi pavillon hatalmas sikert aratott a Budapesti Nemzetközi Vásáron.” – TMH 1933. máj. 10. – „Sárköz művészete az Árumintavásáron.” – TMH 1933. jún. 3. – „Megnyílt a budapesti Nemzetközi Árumintavásár. Apari István Sióagárd himzéseit, szötteseit állította ki. Nagyon szép sárközi szötteanyaggal szerepel a kiállításon Cseh Sándorné decsi népművész és háziiparos. Julis néni jó kedélye és gyönyörű munkái szinte elengedhetetlen kellékei a kiállításnak. Szép sárközi anyagot mutat be vitéz Hortobágyi Ferencnél” – Magyar Népművészet 1939. máj. 5. – Az őszi Lakberendezési Vásáron bemutatta népművészetét Apari István Sióagárdról, vitéz Hortobágyi Ferencné Decsről pompás sárközi himzéseivel és Cseh Sándorné Tóth Julianna remek szöttesei jelent meg. – Magyar Népművészet 1939. okt. 1. – „A mi értékeink a Mezőgazdasági Kiállításon. Kubránszki Sára. Decsi himző- és szövőművész. Szötteseket és sárközi himzéseket állított ki, de előtte egy tál szép himestojást is látunk. Amikor a vásár sikere felől kérdezzük azt mondja, hogy holmiai nagyon kapósak, de most nem igen örül neki, mert nagyon nehéz szövő- és himzőanyaghoz jutni. Nagyon sok rendelést kap, de hogy pamuthoz nehezen jut, alig tud eleget tenni rendelőinek. Ezekből a panaszokból látjuk, hogy milyen mulasztás történt hazánkban a kendertermesztés terén. Kitűnő szövő és himzőművészeinknek nem állhat rendelkezésünkre az a mennyiségű anyag, amely munkájuk zavartalan folytatásához kellene.” – Magyar Népművészet 1941. ápr. 15. – „A Sárközi Népművészeti Tanfolyamok Alsónyéken e hó 15-én délután tartják záróünnepélyüket, kiállításukat,

Antwerpenben és Londonban is.¹¹⁰ 1935-ben nagy sikert arattak a brüsszeli világkiállításon.¹¹¹ Ócsényben a tanfolyam három és fél hónapos tanulás után 1934. március 18-án „szép kiállítás és kedves ünnepséggel” zárult. A tanfolyamot a decsi Bogár Andrásné vezette, nem csak a hímzést, hanem a tervező rajzot is ő oktatta.¹¹² Majd a három község (Decs, Alsónyék, Ócsény) munkáiból Alsónyéken közös kiállítást rendeztek, amelyre a helyi előljárókon kívül az ipari és kereskedelmi tárca embereit, valamint az iparművészet szakembereit is meghívták.¹¹³

A hímzés és a népművészet mellett a helyi értelmiség a népszokásokra is felfigyelt. A helyi lap tudósítása szerint Bátán felújították az ősi aratás utáni Szent György ünnepet. Feith Jenő plébános fáradtságos munkájának történelmi, néprajzi előtanulmányainak eredménye, hogy valóban azok a népviseleti dolgok, népszokások kerültek elő, amelyek történelmi szempontból is jelentőséggel bírnak. „A Szent György bokréta népművész kézügyesség remek műve. Búzaszalmából és kalászból kreált füzérből áll, amelyen apró kis kelyhek csillognak. A füzér közepén egy kis örök méces, a füzér tetején búzaszalmából font szentségtartó áll, rajta egy fehér galambbal. Vasárnap délután folyt egyébként a népies bokréta. A menet élén két zászlótartó ősrégi zászlókat vitt. A zászlók szalagokból és magyaros motívumokkal díszített nehéz selyem kendőkből állott. Mögöttük a már említett Szent György bokréta csillogott az őszi napsütésben, utána hosszú sorban régi magyar ruhás fiúk és lányok alakítottak menetet. A menet édes-bus évszázados magyar énekeket énekeltek cigányzene kíséret mellett. A templomig tartott a felvonulás, ahol várták őket a plébános kíséretében Torday János bajai cisztercita-rendi igazgató, dr. Gonda Felicián és Ebbert festőművész. A menet megállt és felszakadt az ősrégi, fájdalmas melódiájú Szent György ének. Az ének után meghatódottan buzdította az ezrekre menő tömeget Torday János igazgató, akinek elismert neve van már a régi magyar énekek összegyűjtésében, a magyar népszokások és erkölcsök megőrzésére. Utána felhangzott egy régi bátai halász románc, amelynek melódiája is kifejezte a

melyre Budapestről is leutaznak.” – TMÚ 1934. ápr. 11., ápr. 18. – A Sárköz egyesület kiállításai: Keszthelyen a Balaton Szövetség kiállításán egy egész teremben helyezték el a hímzéseket. 2. Budapesten a Nemzeti Szalon Erzsébet téri csarnokában a „Magyar Östehetségek Kiállítása” keretében gyermekrajzokat, hímzésterveket mutattak be. Szépek Bálint Judit gyermekrajzai. És Bogár Andrásné, Balázs Istvánné, Szép Józsefné, Bárdos Jánosné, Werner Andrásné, Dorkó Éva, Farkas Julianna, Mócsi Jánosné és Zsikó Lajosné rajzai és terve. – TMÚ 1934. aug. 22.

¹⁰⁸ TMÚ 1933. okt. 14.

¹⁰⁹ TMÚ 1932. máj. 18. – „A finom hímzések annyira megtetszettek a közönségnek, hogy a tanfolyam máris ajánlatot kapott olyan tömegű munkák szállítására, amelyek 50 asszonyt foglalkoztatnának. Pataki József Mexikóban élő honfitársunk pedig oda kíván ezekből a népművészeti produktumokból nagyobb tömeget kiszállítani.” – TMÚ 1932. máj. 18.

¹¹⁰ TMÚ 1933. márc. 22.

¹¹¹ TMÚ 1935. júl. 24.

¹¹² TMÚ 1933. nov. 29., TMH 1933. nov. 25. nov. 29., dec. 1., 1934. márc. 21.

¹¹³ TMÚ 1934. ápr. 18., TMH 1934. ápr. 18.

*tragédiát, amit a szöveg elmondott. Meghatódottan könnyezve haladt vissza a tömeg a vendéglőbe, ahol még sok-sok régi magyar éneket énekeltek. Az énekeket Ivánka Mihály fiatal tanító és Csentő János szedték össze.*¹¹⁴

Sárpilisén 1934. november 28-án nyílt meg ünnepélyes keretek között a népművészeti tanfolyam.¹¹⁵ Öcsényben a nagy érdeklődésre való tekintettel 1935-ben újabb tanfolyamot szerveztek.¹¹⁶ Öcsényi hímzőasszonyok voltak, aki elvégezték a tanfolyamot: Császár Pálné, Bárdosné Müller Irén, akik az öcsényi úrasztali terítőn is dolgozott, valamint Fülöp Istvánné Mózes Erzsébet.¹¹⁷ Váraljára¹¹⁸ már a decsi Szép Józsefné ment át tanfolyamot tartani és 1935. májusában zárták a foglalkozásokat.¹¹⁹ Még 1938-ban is szerveztek tanfolyamot, ekkor Bátára jutottak el a szer-

¹¹⁴ TMH 1934. szept. 22.

¹¹⁵ TMÚ 1934. dec. 1. – Ezt a tanfolyamot 1935. ápr. 20-án fejezték be. – TMÚ 1935. ápr. 13., 1935. máj. 4.

¹¹⁶ A cikk, mely hírt ad az ismételt öcsényi tanfolyamról a következő címet kapta az újságírótól: „A sárközi népművészetet feltámasztó munka újabb jelentős állomása.” Ezzel most már a kezdetet megalapozták, mert az elmúlt négy évben a Sárköz minden településén megszervezték ezeket a tanfolyamokat, mely kiindulási alapnak kiváló. – TMÚ 1935. ápr. 13.; TMH 1935. jan. 9.; ápr. 13.; ápr. 17.

¹¹⁷ Babus 1961.

¹¹⁸ „A tanfolyam vezetősége dr. Pilissy vezetésével valóban kincseket bányászó munkát végzett, amikor ebben a Sárköztől messzebb került és németajkú tengerben lévő magyar szigetekskére kiszállt. Az u. n. 'Sárközi Népművészeti Tanfolyam'-mal az 1936 telének 4 hónapján igyekezett felélesztetni a váraljai magyarság vérében is ott rejtőző régi rajzkészséget és hímzéstudást. A hímzést és rajzot egy decsi kiváló képességű sárközi asszony: Szép Józsefné tanította meglepő eredménnyel.” – TMÚ 1936. máj. 2. – „A Pilissy ügyvédet én nem nagyon ismertem, csak hallottam róla. Amikor ő itt a tanfolyamot szervezte, én még nagyon kicsi voltam: 5-6 éves. Amennyit tudok, hogy már előtte volt itt Váralján a Jánosi György féle Gyöngyösbokrétá. A nővérem járt a Pilissyhez hímezni tanulni, de mi inkább szőni szerettünk.” (Till Józsefné Rémes Erzsébet, Váralja)

„Az én eszem bizony már gyöngécske, de arra emlékszem, hogy ki volt Pilissy. Az iskolában mondták, hogy lehet menni hímezni tanulni. Minden héten szerdán jöttek: a Pilissy meg a Kun Sára néni Decsről. Mindig elébük mentünk az állomásra, úgy örültünk nekik. Mindig más háznál voltunk, a Pilissyék ott is ebédeltek. Tanítottak bennünket szabadkézi rajzra meg hímezni. De nagyon szigorúak voltak: még gyűrűt sem szabadott használni, amikor kört rajzoltunk. Csináltunk szőrös inget meg műtyürke inget. Pénzt nem kaptunk érte, de nem is kellett fizetni. Hanem amikor vége lett, csináltak egy nagy bált. Hogy örültünk neki! Nem is mindenkit vett fel a Pilissy, csak akiben tehetséget látott. Oda járt a Kis Örszi, a Szabó Éva, az Újhelyi Örszi meg én, a Vastag Éva. Először rajzolni tanultunk, mindent szépen külön-külön, az alapmunkát, a rózsákat, a kalászokat. Csináltunk mintakendőit is. Azon mindegyik minta más, még a négy szélének a rojtja sem egyforma. Aztán megtanultunk rojtozni. Nyolc féle rojtozás volt: színes, pókos, kisszínes, csillagos – a többit már nem nagyon tudom.” (Schmidt Jánosné Vastag Éva, Váralja)

¹¹⁹ TMÚ 1935. máj. 4. – Zárásukról: TMH 1936. márc. 11.; ápr. 11. – Népművészeti kiállítás Decsen. A régi és az új egy más mellett. „Pilissy Elemér beszéde végén szinte rezignált hangon kérte a jelenlévőket, hogy ha ő ebből a környezetből esetleg eltávozna, ne hagyják veszni a nehezen kitermelt ősi magyar értékeket és haladjanak azon az úton, amelyen Sárköz asszonyai és leányai a világ hírnév felé megindultak.” – TMH 1936. ápr. 20.

vezők.¹²⁰ A tanfolyamok oktatói köre menet közben kibővült a Császár Istvánné Szél Judit által kiképzett asszonyokkal: Bogár Andrásné Szombati Éva (1911–1988), Békás Jánosné Meggyesi Mária, Szép Józsefné Kun Sára, Mózsi Jánosné Borsós Julianna.

A végül is öt éven át tartó tanfolyamsorozat zárását egy Decsen megnyitott kiállításal ünnepelték. Ezen ott volt a decsi templom híres úrasztalterítője is, amelyet több mint 50 asszony készített Császár Istvánné Szél Judit tervei alapján.

„A terítő felirata:

Ez az úrasztali terítő készült 1935-ben. anyagát a decsi Ref. Nőegylet szerezte be 150 Pengő költséggel.

Közepét tervezte:

Császár Istvánné

Szül. Szél Judit

Kelyhet tervezte: Balázs Istvánné szül. Kara Erzsébet

Szélét tervezte:

Bogár Andrásné

szül. Szombati Éva

Hímeztek és rojtját kötötték:

Császár Istvánné

Asztalos Jánosné

Balázs Istvánné

B. Bogár Andrásné

Tóth Jánosné

N. Könczöl Erzsébet

Farkas Mihályné

Sallai Jánosné

Perity Mihályné

Özv. Horváth Mihályné

Mozolai Jánosné

Ivanizs Istvánné

Pücsök Jánosné

Nagy Jánosné

Bogár Andrásné

Benkő Sándorné

Bálint Erzsébet

Bokor Gyuláné

Bokor Jolán

Borjáti Pálné

Cseri Pálné

Dancsa Erzsébet

Dani Éva

Dömötör Bözsi

Fülöp Bözsi

Ivanizs Jánosné

Káh Jánosné

Káh Henrikné

Kalász Éva

Kara Éva

K. Könczöl Bözsi

Garzó Sára

Pintér Istvánné

Kovács Sándorné

Kiss Mihályné

Kiss Andrásné

Kiss Józsefné

Lajtos Mihályné

Lovas Istvánné

Pergel Sára

Pörnyi Bözsi

Rácz Éva

Takács Rákkel

Tikos Rákkel

Tóth Éva

Szép Józsefné

Özv. Szombati Jánosné

M. Bogár Andrásné

Kun Istvánné

Wrazsovics Irén

Zöldi Józsefné

Bogár Józsefné

Dömötör Sándorné

Hű lelkesítőnk:

Fekete Gizike

Tanító k. a.

A terítőt összevarrta: K. Pörnyi Istvánné

Isten áldását kérjük Ref. Egyházunkra és szeretett lelkipásztorunk, Arany Dénes Nagyt. úrra, és Nagyt. Asszonyra, akiknek idejében készült a terítő.”

¹²⁰ A népművészeti tanfolyam február. 4. s március közepe között működött Bátán. – TMÚ 1938. febr. 5.; TMÚ 1938. márc. 20., TMH 1938. márc. 23.

Az úrasztali terítő, e reprezentatív darab hímzői között a decsi társadalom szinte minden rétegét megtaláljuk, elsősorban a decsi gazdaréteg leányai, feleségei vettek részt a munkában. (Balázs Istvánné Kara Erzsébet /1910–1981/, Asztalos Jánosné Angyó Rákhel /1879–1942/, Farkas Mihályné Bóha Éva /1908–1987/, Borjáti Pálné Oláh Rákhel /1911–1998/, Kovács Sándorné Bóna Sára /1905–1990/, Kiss Józsefné Nagy Éva /1881–1966/, Kiss Andrásné Mihály Sára /1913–1998/, Lovas Istvánné Gáspár Erzsébet /1917–1949/, Pücsök Jánosné Bálint Éva /1876–1948/, Ivanizs Istvánné Kara Judit /1905–1949/. Természetesen dolgoztak rajta a kisebb vagyónú gazdalányok, valamint a Sárközbe betelepült római katolikus családok tagjai is (Perity Mihályné Kukucska Mária, Káh Jánosné Paul Éva (1873–1947), Káh Henrikné Halbich Margit (1900–1977), Wrazsovics Irén), és hivatásszerűen a kézműves munkákból élő emberek. A háziipari engedélyeket kiváltók viszont nem tartoztak az ősi sárközi református őslakosság közé, vagy aki idetartozott, az a sárközi társadalom alsó rétegének képviselője volt. (Kun Istvánné Bárdos Júlianna, Hortobágyi Ferencné Hauer Teréz, a Budapestről Decsre költözött sváb pék felesége, Rozmanith Imréné Ács Lidia, a feleség csanádi, a férj kovácsként került a Sárközbe, Szép Józsefné Kun Sára, Perity Mihályné Kukucska Mária, Mozolai Pálné Baranyai Mária. A gazdagabb, törzsökös sárközi lakosok feleségei, leányai nem kényszerültek arra, hogy keresetszerűen üzzék a szövést, vagy a hímzést, Kovácsné Kun Sára mondta: „*Ketten lehattunk volna szakkörvezetők, de a másik módos aszszony volt, féltették a szemét.*”¹²¹

1936-ban nagy sikerű kiállítást rendeztek a tanfolyamon résztvevő leányok, aszszonyok készítette tárgyakból, „*ezek a munkák ötletes variációit nyújtották annak a gazdag gondolatvilágnak, amely a falusi életet élő emberek lelkében, mint ősi, eredeti és magyar él. Egyedülálló ez a népművészet, mert ezeket a díszítő elemeket, az ország semmi más népművészeti termékén nem találjuk meg. Meglepő az az ízlés, amivel ezek a rajzok készültek, amivel a tervező hímző nők az apró kis igénytelen elemecskékből egy nagy, pompás egészet állítanak össze. De talán az egész kiállításnak a legkedvesebb része az a kis sarok volt, ahol azok az ősrégi kézimunkák voltak kiállítva, melyek mint egy hajdan virágzó népművészet utolsó hiteles emlékei egy máris örvendetesen megindult újjászületés mintául szolgáltak.*” A tanfolyamok értékelése is megtörtént: öt év alatt 10 évfolyam végzett sikeresen.¹²² Az oktatók köre is bővült, a már ezeken a tanfolyamokon végzett szakemberekkel: Bogár Istvánné Szombati Éva, Békás Jánosné Meggyesi Mária, Szép Józsefné Kun Sára, Mózsi Jánosné Borsós Julianna.

Kiállításokon, aukciókon a tanfolyamok résztvevői, a háziipari szövetkezetben dolgozók révén a sárközi hímzések hírneve nőtön-nőtt. Mindjárt az indulást köve-

¹²¹ Látogatás 1996.

¹²² TMÜ 1936. ápr. 16.

tően a budapesti karácsonyi mintavásáron – a sajtó tudósításai szerint – amerikai kereskedők rendeltek sárközi hímzéseket, és tettek elragadtatott nyilatkozatokat.¹²³

Ezekre a kiállításokon a fekete alapon fehérrel hímzett főkötőhímzés aratta a legnagyobb sikert a többi hímzéstípus rovására. Maguk a sárköziek is elcsodálkoztak ezen. Békás Jánosné Meggyesi Mária idézte egy régi vásárolás emlékét: „A vásáron egy külföldi házaspár kereste a 'szélközi hímzést'. Nem tudták, hogy mi az. Végre odaértek a sátorhoz: ezt keresik ezt a fekete-fehér hímzést.” A tanfolyamok résztvevői a maguk számára is készítettek fekete-fehér hímzéssel darabokat, a régi bő ing módjára szabott blúzokat, amelyeknek az ujjára a régi hímzés elhelyezésének megfelelően főkötőhímzést varrtak. (Ezeket otthon nem viselték, hanem leginkább kiállításokon, vásárokon, a „népművészettel” kapcsolatos hivatalos alkalmaikon.)

A Háziipari Szövetkezet és a hímzőtanfolyamok szervezői közé olyan személyek is kapcsolódtak, akik nem voltak tagjai a Sárközi Népművészetet Védő Egyesületnek.¹²⁴ Ez utóbbi, a korábbi ügybuzgó tagok távozása vagy halála miatt, egyéb-

¹²³ TMÚ 1932. máj. 18.

¹²⁴ Pilissy Elemér csak az Egyesület megalakulása után érkezett a megyébe. – „Szakáts István: Pilissy Elemér halálára. Idegenből jöttél, hogy aztán, úgy összeforj ennek a vármegyének népével, mint kevesen a törzsökös tolnaiak közül. A szó nemes értelmében apostola voltál a sárközi népművészetnek, magyar lelked megérezte, hogy ebben a népművészetben rejlik rajongásig szeretett fajtád egyik értékes elemének, Sárköz magyarságának leghathatósabb megtartó ereje. Láttunk és hallottunk Téged akkor, amidőn hosszú évek eredményes munkássága után a hivatali kötelesség elszólitott innen s akik azon a februári napon a vármegyeháza kistermében szem- és fültanui voltunk beszámolódnak s egyben bucsuzásodnak a „Sárköz” Tolnamegyei Népművészeti Egyesület közgyűlésén, éreztük, hogy Pilissy Elemér lélekben sohasem fog, sohasem tud elszakadni attól a helytől, ahol hivatali kötelességének végeztével minden szabad idejét a magyar népnek, a magyar ügynek szentelte.

Halálának megdöbbentő hírének két sárközi asszony, a „Sárköz” Tolnamegyei Népművészeti Egyesület két alapító munkása hozta. Ez a megrázó hír futótűzként terjedt el az egész vármegyében, de legelsősorban mégis a Sárköz magyar népének körében. S amint a hirhozó gyászba öltözött, könnyes szemű sárközi asszonyokat hallgattam, a döbbenet első hatásán túl úgy érzem, hogy Neked Pilissy Elemér érdemes volt ezért a sárközi magyarságért pihenésed minden percét feláldozni. Azok a könnyes szemek és Sárköz népművészetének újabb és újabb sikerei özvegyed, árvád és szeretteid mellett ott voltak fiatal életed rovatala körül, meggyőződve mindeneket, hogy nem éltél hiába! Azóta Pilissy Elemér ott alussza álmát a nagyszöllősi ősi magyar temető családi sírboltjában, ahol a „Sárköz” Tolnamegyei Népművészeti Egyesület babérkoszorúja szalagjának sárközi hímzésű betűi hirdetik élete munkásságának a magyar népművészet terén elért eredményeit és azokat az elszakíthatatlan kötelékeket, amelyek őt halóporában is örökre idefűzik Tolna vármegyéhez s különösen Sárköz népéhez!

Mi pedig, akik a „Sárköz” Tolnamegyei Népművészeti Egyesület ügyeit intézzük, úgy rójuk le kegyeletünket, hogy a megkezdett munkádat folytatjuk s azon keresztül biztosítjuk nemcsak a Sárköz népművészetének, hanem értékes magyarnépének is fennmaradását. Pilissy Elemér! Adjon a Magyarok Istene Neked megérdemelt csendes nyugalmat, álmodj elgondolásaid és minden magyarok reményiségének boldog megvalósulásáról Magyarország feltámadásáról, midőn majd szabad hazában zarándokolhatunk el ahhoz a sírhoz, melyben megfáradt tested pihen.” – TMÚ 1937. nov. 24.; TMH 1937. nov. 20.

ként is életképtelenné vált. Az Egyesület céljait újította fel 1934. június 29-én megalakult, az egész megyére kiterjedő Sárköz-Tolna megyei Népművészeti Egyesület.¹²⁵ Az Egyesület céljairól az alakuló ülésen maga Hagymássy Zoltán főispán beszélt: „*az egyesület célja a magyar fajban rejlő képességek lehető kifejtése azáltal, hogy őseitől örökölt hagyományos népművészetét, néprajzi sajátosságait megvédjük, fenntartsuk és fejlesszük, mert hazafias kötelességünk fajtánk eredetiségének, ősiségének s az ebben rejlő nemzeti erőknél szolgálata, nemes és szép hagyományainak megőrzése, melyek a nemzeti élet teljességéhez tartoznak és annak drága kincseit képezik. De nem kevésbé fontos az a cél sem, hogy ezen nemzeti és faji értékeket és szépségeket realizáljuk és beállítsuk a gyakorlati élet szolgálatába. Közkinccsé kell ezeket tenni, közhasználatú értékévé fejleszteni és ne csak hírnevet adjunk annak, hanem kereseti értéket és megélhetést is.*” A főispán után dr. Pilissy Elemér királyi ügyész, „*a sárközi népművészet legalaposabb ismerője és legteljesebb propagátora tartott igen érdekes előadást a sárközi népi himzőművészet felélesztéséről a 'hagyományőrző réteg' megteremtéséről, az eddig tartott tanfolyamokról és az általa irányított és megteremtett Sárközi Népművészet Munkásai című akció eredményeiről. Ez a szervezet a mindenkor budapesti áruminta vásárokon és az ország minden részén tartott kiállításokon mutatta be és értékesítette áruit.*” Statisztikája szerint 1931 decembertől összesen 3512 db 15230 P 82 fillér értékű himzést készítettek, amelyből 12648 P 44 fillér értékű adatott el. Munkáberre kifizettek 8701 P 84 fillért és a kész eladatlan áruk értéke 2708 P. Elmondta azt is, hogy már több kiváló munkása van a sárközi népművészetnek, akik számára a háztartási te-

¹²⁵ TMÚ 1934. júl. 4. – „*Sárközi Népművészeti Egyesület alakul. Sárköz ősi magyar néptörödéke és művészete, de Tolna megye egyéb értékes néprajzi megnyilatkozása is a nemzet szempontjából felférhetetlen kincset jelent. Ennek megtartása és védelme érdekében Szekszárdon egyesület alakul. Az alapító csoport élén dr. Perczel Béláné, az alispán neje, dr. Hagymássy Zoltán főispán és a Sárköz nagy rajongója, dr. Pilissy Elemér kir. ügyész állanak. Az egyesület alakítói felhívják a közönséget, hogy tagdíjakban hozott csekély áldozattal, esetleg az egyesületben vállalt munkájukkal segítsék létrehozni az egyesületet, amely a népi erők és kincsek igénybe vételével és a hagyományok megőrzésével akarja veszedelemben levő fajtánk jövődjét előkészíteni.*” – TMH 1934. jún. 23. – „*Megalakult a Sárköz Népművészeti Egyesület. Három év óta tartó munka eredménye, három éves küzdelem a közönnyel, a meg nem értéssel nem egyszer az ellenkezéssel az az egyesület, amely a csodálatos szín pompájú sárközi népművészetnek az enyészettől való megóvását, de ezen felül a további felvirágoztatását tűzte ki céljául. Néhány áldozatos lelki ember fáradságot nem ismerő munkával, nemcsak megmentette már-már pusztulásnak induló sárközi népművészetet, hanem az előállított művészi munkák értékesítéséről gondoskodva – a további fejlődés lehetőségének alapjait is lerakta. A sárközi népművészet munkásai nemcsak Budapesten, hanem Bonyhádon, Baján, Sopronon, Balatonalmádban, Balatonfűreden, Balatonföldváron, Decsen, valamint Szekszárdon önálló kiállításon mutatták be kincseiket, amelynek értéke meghaladja a 15 ezer pengőt, nemcsak akció, népnevelő fontosságát bizonyítva és a művészi értékek megmentését tartva szem előtt, hanem jelentős szociális tényezővé emelték a népművészeti – eddig sajnálatosan parlogon hagyott – kincsek értékesítését. Több kiváló értékes munkása van a sárközi népművészetnek, akiknek számára már valóságos megélhetést kezd ez a munka nyújtani.*” – TMH 1934. jún. 30.

endők ellátása mellett már valóságos megélhetést kezd ez a munka nyújtani. Pilissy az alkotók és termékeik védelmére ekkor elsőként vetette fel, hogy „*a nép szerzői jogának, művészete eredetiségének jogi védelmét sürgősen szabályozni kell,*” s úgy látta, hogy a sárköziek a felújított hímzést nemcsak árusítják, hanem kezdik „*használati tárgyaikra visszalopni*”.

Megválasztották a vezetőket is: elnök: Hagymássy Zoltán főispán, alelnök: Perczel Béláné alispánné, ügyvezető alelnök: dr. Pilissy Elemér, titkár: dr. Hencze Béla magyar–francia szakos gimnáziumi tanár, művészeti titkár: dr. Csalogovits József (1908–1978) pénztáros: Haspell Géza, jegyző. Laskó László. Az alakulás tiszteletére kiállítást is rendeztek a megyeházán a sárközi népművészet régi emlékeiből és a felújító mozgalom legszebb munkáiból.¹²⁶

A helyi lapok szinte havonta számoltak be az egyesület credményeiről. Az 1934 telén tartott egyesületi közgyűlés legfőbb tárgya az alapszabály módosítása, az értékesítési csoport felállítása, amelynek alelnökévé Pilissy Elemért jelölték és választották meg. Elhatározta ezután a közgyűlés, hogy egy különálló értékesítési megbízottat fog alkalmazni, akinek kötelessége lesz a sárközi leányok és menyecskék művészi munkáit értékesíteni, e munkák iránt érdeklődőknek felvilágosítást adni, őket kalauzolni, és általában a kereskedelmi adminisztrációt megfelelő felügyelet mellett ellátni. Így még nagyobb anyagi haszon remélhető. Végül a közgyűlés megalakította a központi és a helyi munkabizottságokat, Ócsényben, Decsen, Sárpilisen és Alsónyéken, mint a legnagyobb termelő helyeken.¹²⁷

Az egyesület, megalakulása után azonnal megkezdte sorainak bővítését egyének és közületek beszervezésével. Például Szekszárd városa alapító tagként lépett be 40 P tagsági díjjal.¹²⁸ Az egyesület alapszabályait a belügyminisztérium 1934. szeptember 28-án fogadta el.¹²⁹ 1935-ben a nemzeti munkahéten vett részt egy csoport, mely a sárközi népviseletet mutatta be.¹³⁰

1937-re azonban válságba került az egyesület, három órás választmányi ülésen ugyan az alispán támogatásáról biztosította munkájukat, a cikkíró szerint azonban: „*nem is olyan régen azt írtuk pedig, hogy a sárközi hímzés válaszüton áll, s hogy ez mennyire igaz volt, ezen a választmányi ülésen domborodott ki igazán. Hiszen az egyesület formális működésével áll vagy bukik a sárközi népi hímzés is. Beszámoltunk akkoriban arról, hogy Sárközben alig néhány hónapja 'lábra kapott' magán munkáltatók mily nagymértékben veszélyeztetik az egyesület érdekeit. Ez a magános csoport üzleti összeköttetés révén azonnal belekapcsolódott a „Hangya” szövetkezetbe s a „Hangya termelő és fogyasztási szövetkezet” jótékony palástként te-*

¹²⁶ TMÚ 1934. júl. 4.

¹²⁷ TMH 1934. dec. 8.

¹²⁸ TMÖL. Képviselő-testületi jegyzőkönyvek Szekszárd – 1934.

¹²⁹ TMÖL. Ai. 12854/1934.

¹³⁰ TMÖL. Ai. 10862/1935.

ritette rájuk üzleti életének dicső sugarát. Kiterjedt és messzire ágazó lehetőségeivel elvonta az egyesület elől a levegőt s az most nem tudja értékesíteni áruját – amely pedig raktáron áll vagy 6000 P értékben – s tőkehiány miatt nem tud dolgoztatni. Népművészeti himzőtanfolyamot végzett növendékek a magasabb munkabér lehetőségével a „Hangya” öcsényi megbízottjának dolgoznak minden népművészeti ellenőrzés nélkül. Már pedig a „Hangya” Szövetkezet központjától joggal elvárhatjuk, hogy ne bénítson meg konkurenciájával egy hosszú éveken át teljes megelégedésre működő altruista intézményt, hanem ha már minden körülmények között népművészeti szakértőként óhajt működni, vegye át az egyesület minden kritikát, igazi népművészeti beccsel bíró himzéskészletét, keressen piacot számára s bizonyos, hogy nemes gesztusát élénk örömmel fogják kísérni mindazok, akik most az egyesület megmentésén fáradoznak.

De az erkölcsieken felül a „Hangya” a mainál is nagyobb üzleti hasznot remélhet – hiszen a közvetítő az ún. lánckereskedelem teljes kizárásával azok keresetét a magáénak tekintheti, s megvalósíthatja, hogy a Sárköz-Tolna megyei Népművészeti Egyesület, ugyanis mint termelésre egyedül hivatott szerv tanfolyamot tart munkáltat, ápolja az ősi régi művészetet, a „Hangya” pedig a termelt munkák eladásával hatalmassá tenné azt.

A Sárköz-Tolna megyei Népművészeti Egyesület hosszú évek fáradságos munkájával dolgozott, mondhatnám a közöny jéghegyei között s mindezek ellenére a maga elé tűzött erkölcsi céljait eredménnyel tudta előre vinni, s egy kézben tartotta az általa ujjaélesztett sárközi népművészet művészi irányítását. Igen nagy kár lenne tehát már a dicső múltért is az egyesületet veszni hagyni.”

A szerző reményei szerint a megye illetékesei támogatják az egyesületet. „Erre pedig éppen most van a legnagyobb szükség, hisz dr. Pilissy Elemér kir. ügyésznek a vezetőségből való eltávozásával az egyesület életében szinte pótolhatatlan ür támadt.”¹³¹

A sárközi művészeti mozgalom nagymértékben Pilissy Elemér személyére támaszkodott. Rengeteg előadást tartott a sárközi népművészetről.¹³² Már 1933-ban

¹³¹ TMH 1937. febr. 24.

¹³² „Pedagógiai szeminárium Szekszárdon.” Dr. Pilissy Elemér előadást tartott a szekszárdi körzet tanítószármányának „a népművészet s a népművelés” címmel. – TMÚ 1932. máj. 14. – „A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége bajai osztályának vasárnap tartott közgyűlését követően tartotta a sárközi népművészeti kiállítással kapcsolatos előadását dr. Pilissy, aki elmondta, hogy a Duna kanyarai között az ártér kisebb emelkedésére felhúzódott négy község lakossága a legcsodálatosabb ősi népművészet megőrzője. A nemrégiben még alig ismert népművészet a megmerítésére és fenntartására alakult tanfolyamok révén ma már világhírű.” – TMÚ 1932. dec. 24. – „Folyó hó 16-án Decsen, az Olvasókörben Pilissy Elemér kir. ügyész, a sárközi népművészetek lelkes propagálója, a magyar dalról tartott előadást. Ismertette Bartók és Kodály által összegyűjtött dalkeincseket. A nívós előadást színessé és hangulatossá tették Arany Dénesné és Szeghő István rektor által betanított pompás dalárdabetétek, továbbá szavalatok, amelyek az előadás illusztrálásul szolgáltak. A tanulságos előadást érdeklődéssel és szeretettel hallgatták a termet zsúfolásig

miniszteri elismerést kapott a sárközi népművészet megújításért.¹³³ Érdekes, hogy a himzés és a szövés mellett Pilissy Elemér nem foglalkozott a sárközi vert csipke felújításával, holott a sárközi népművészetnek ez is reprezentáns ága. Ennek két oka lehet, az egyik, hogy nem találkozott vele – ez nem valószínű –, a másik – persze ez megint nem lehet kizáró ok –, hogy nem volt már művelője a Sárközben. Ezt a feltételezést támasztja alá Malonyay kötete is, ahol a következőket olvashatjuk: Gabócának nevezik a Sárközben a vert csipkét. „A csipkének az 50–60-as években volt virágkora, amikor az ümögnek a felső kart takaró külső oldalába varrták be a széles csipkét. Ma már csak öregasszonyokon látunk elvéve ilyen ingeket. A csipkeverés is rohamosan múlik, az egész Sárközben csak két öreg asszony ért még a gabóca készítéséhez: a kilencvenéves Kőnczöl szüle Decsen és a nyolcvannégy éves Dorkó néni Öcsényben. A gabócák mintái is nagyon izléesek.”¹³⁴ Amikor Pilissy Szekszárdról 1936-ban eltávozott,¹³⁵ a Sárközi Házipari Szövetkezet feloszlott,¹³⁶ és a népművészeti termékek értékesítését a Hangya-szövetkezet országos kereskedelmi hálózata vette át.

A Hangya-szövetkezet ügyvezetője megalapította az Öcsényi Hangya Asszonycsoportot, és vállalkozott termékeik értékesítésére.¹³⁷ A Hangya nagy számban ren-

megtöltő hallgatók.” – TMH 1933. febr. 22. – Dr. Pilissy előadást tartott a Sárközről a bajai felső kereskedelmi iskola tanulóinak. – TMÚ 1935. máj. 18.

¹³³ TMÚ 1933. márc. 25., TMH 1933. márc. 29. – „Miniszteri elismerés. A sárközi himzőtanfolyamok megszervezése körül szerzett érdemek elismerésül a kereskedelemügyi miniszter dr. Pilissy Elemérnek köszönetet és elismerését, egyidejűleg Császár Istvánné Szél Juditnak és Bogár Andrásné Szombati Évának közreműködésükért dicséretét fejezte ki.” – TMH 1933. márc. 29. – „Sárköz népeletének és történetének kutatója dr. Pilissy Elemér és a szekszárdi múzeum vezetésével megbízott archeológus: dr. Csalogovits együttes munkáik és kutatásaik nyomán igen érdekes leletekre bukkantak Decs község határában.” – TMH 1933. ápr. 22.

¹³⁴ Malonyay 1912: 102.

¹³⁵ Távozása után egy esztendőre Budapesten meghalt. „Szekszárdon mély megdöbbenést keltett az a csütörtökön érkezett váratlan hír, hogy dr. Pilissy Elemér királyi ügyész 45 éves korában rövid, de kínos szenvedés után Budapesten meghalt. A megboldogult a Sárköz-Tolna megyei Népművészeti Egyesületnek alapítója és éveken át alelnöke volt. Holttestét Nagyszőlőstre szállították és e hó 19-én helyezték örök nyugalomra. Dr. Thuránszky László és Dr. Szakáts István ügyvezető-igazgató táviratban fejezte ki részvétét.” – TMÚ 1937. nov. 20. – A helyi lapok sorban megemlékeztek haláláról és méltatták munkásságát. – TMÚ 1937. nov. 24. – A Sárköz-Tolna megyei Népművészeti Egyesület választmányi ülésén az ügyvezető igazgató dr. Szakáts István emlékezett meg dr. Pilissy Elemérrel. – TMÚ 1937. dec. 18.

¹³⁶ Arany Dénes, Szilágyi Béla és dr. Sárváry Jenő decsi ügyvéd a Tolna megyei Újságban közölte, hogy a szövetkezet 1936. március 28-án tartott közgyűlésén határozta el a szövetkezet feloszlását. – TMÚ 1936. júl. 8.

¹³⁷ „A 'Hangya' Szövetkezet ügyvezetője s mint ilyen, a Központi 'Hangya' Szövetkezet rendelkezéseinek végrehajtója. Hivatalos közlönyünkben megjelent utasítás alapján megalakítottam az Öcsényi 'Hangya' Asszonycsoportot s ismertettem a csoport célját. Így alakult meg a kézimunka csoport is, amelybe az az asszony léphet be, aki akar. Központunk kérte, hogy mutassuk be munkáinkat s dolgoztassuk asszonycsoportunk tagjait. A beküldött munkák megfeleltek s a központ így

delt kézimunkákat, az egyes darabokat részleteiben is sablonálták, így ezek tulajdonképpen sorozatgyártásban készültek. Ezzel szemben a Sárköz-Tolna megyei Népművészeti Egyesület továbbra is úgy készítette a hímzéseket, hogy sablonált körvonalakon belül a részletek kidolgozását a hímzőkre bízta. Így megmaradt – az egykorú gondolkodás szerint – a kézimunka esetlegessége, egyedisége, ami biztosította a hitelességet is. A Egyesület harcolt a hímzés gépiessé válása ellen. „*Én féltékeny sohase voltam. Nem úgy, mint szögény Szél Judit, aki a hosszú, fehér kötényével mindig eltakargatta a hímzést az idegenek szeme elől. Még a lányát sem tanította meg a hímzésre. Én már ötven éve tanítok. Itt Decsön volt már nem is tudom, hány tanfolyam, aztán Ócsényben, Bátaszéken, Váralján, Zengővárkonyban. Még most is tanítok, pedig már rosszul látok. A szövethézetben már teljesen reménytelennek látom a hímzés helyzetét. Itt már rásütötték a bélyegőt: drága. Az egyik elnök is azt mondja a hímzésömrre, hogy ez nem köll. Nem szép. Mi hát a baja – kérdözöm. Mert nem egyformák a minták. Mondom neki, hogy az ügyész úr a tanfolyamokon – én is ott tanultam – mindig azt mondta, hogy az a szép a hímzésben, hogy eltér a pontosságtól. Amíg így lesz, addig lesz művészet is. Nem térkép a hímzés.*”¹³⁸ (Kovácsné Kun Sára, Decs)

Az elgépiesedés ellen való fellépés érdekében vetették fel ismételt, hogy az egyesület által előállított, hitelesnek tartott darabok védelmének „*legjobb eszköze a márkázás lenne. A kalotaszegi varrottas művészi értéken felül azért lett híres, mert készítői rájöttek arra az igazságra, hogy csak és csakis az őseredeti minták és feldolgozások után lehet és szabad dolgozni, annál is inkább, mert a szabadon választott és a kevert egyéni elgondolások lehetnek szépek, kivitelben elsőrangúak, de semmi körülmények között nem válnak kalotaszegi varrottassá. Ugyanez vonatkozik a sárközi hímzésekre, szöttekre is. A sárközi népművészeti egyesület dr. Pilissy Elemérrel az élen hosszú évek óta ápolja és tanítja az ősi sárközi hímzést. Tanfolyamokat rendez, ünnepélyeket tart, kereseti lehetőséget nyújt, propagál oly kitűnő eredménnyel, hogy azokat dicsérnünk felesleges. Egész bátran mondhatjuk, hogy kiásta a feledés homályából az ősi hímzést és javára fordította Sárköz népének azáltal is, hogy átültette a ma nemzedékébe. Egész határozottan kijelenthetjük, hogyha dr. Pilisy Elemér nem kerül ide, úgy a sárközi művészetről ma már csak mint emlékről beszélhetünk, melynek értékesebb maradványa vagy egy múzeumban,*

küldött újabb rendelkezéseket. Ezek a munkák mennek külföldre s a 'Hangya' központ helyezi el azokat üzleti érdekei szerint. Csoportunk úgy a kereseti lehetőségeivel, mint az irányítással meg van elégedve. Hogy csak elsőrendű sárközi hímzések küldhetők fel, azt legjobban bizonyítja központunk igen kiváló szakértője, aki a munkákat átveszi és azokat irányítja. A szakértő hosszasan tanulmányozta a sárközi hímzéseket s ezeket a tanulmányait jelenleg is a népművészeti múzeumokban folytatja, s így minden munkát ő irányít. Nem volt ellentét eddig sem az egyesület és a szövetkezet közt. A piac jó, a kereseti lehetőségek szintén, egy asszony egy havi munkával 40-50 pengőt megkeres.” – TMÜ 1936. nov. 25.

¹³⁸ Berta – Pataki 1985.

vagy egy uriház vitrinjében avul, vagy egy jobbmódú polgárház előszobájának szekrényében porlad. A sárközi himzés él, mert feltámasztották! Mi magunk számtalan esetben láttuk, hogy minő lelkes buzgalommal tanítgatják növendékeiket és tartják föl a múzeumi értékű 'fékötők' eddig féltve őrzött ritkaságainak csodás szépségeit. Láttunk hosszú éjszakába nyúló terhes nehéz rajzmunkát az egyik előadónőtól, (Nagy Lászlóné) aki az évszázados, szakadozott, pókháló vékonyságú fékötők ősi mintáit 'vette le' csak azért, hogy a cifra rokolyás sárközi leányok, menyecskék szorgos ujjai alól ősi motívumú sárközi remekek kerüljenek ki." A szerző Simon Il-
lés a továbbiakban azon háborog, hogy: „Bizonyos fájó érzéssel tapasztaljuk azt, hogy néhány hónap óta a Sárközben 'K. F.' korlátlan felelőtlenséggel hímeztetnek hangsúlyozottan üzleti szempontokból olyanok, akiknek a sárközi népi művészet igazi adottságáról nemcsak hogy halvány sejtésünk sincsen, hanem és ez még szomorúbb, a sárközi himzés a.b.c.jével sincsenek tisztában. Szemre tetszetős kézimunkával – s amint halljuk a jövőben festett poharakkal, tányérok stb. árasztják el a piacot. A tetszető 'bóvli' árut azután a nekik tetszetős árakban szórhatják el a laikusoknak és külföldieknek. Ez ellen tiltakozunk. Felkérjük, de fel is hívjuk nyomtatékosan a Sárközi Népművészeti Egyesületet arra, hogy a szabad munkáltatás, és szabad kereskedelem zászlaja alatt forgolódó, iparendedély nélkül tisztán anyagi érdekért dolgoztató élelmes közvetítők elnyomására a szükséges felterjesztéseket a m. kir. ipar-és kereskedelemügyi miniszterhez tegye meg, annál is inkább, mert a Sárköz népi művészete nélkül oda juthat, hogy a 'Dob utcai krájlzleros' nemsokára nagyanyjától örökölt lila rekvizitumokat 'hét túlkös' sárközi párta gyanánt sózza a mit sem sejtő amerikanus nyaka közé." Az újságíró e kérdésben megkereste Pilissy Elemért is, aki a következőket nyilatkozta a problémáról: Az egyesület a múltban történt sűrű személyi változások miatt nyilvánosan nem szerepelt, de csendben kitartóan tette a dolgát. Az elért eredményeket megnyugtatóak. „Ami az újabban a Sárközben felbukkant 'munkáltatókat' illeti, bizony nagyon szomorú, hogy a tiszta ősi alapokon népművészeti hűséggel és szakszerűen feltámasztott – tehát értékes és igazi népművészet helyett – ennek az örökbecsű nemzeti kincsünknek a becsét rontó, gyors és üzleti haszonra készült munkákat gyártanak. A munkások nem nézik jövőjüket, oda mennek, ahol pillanatnyilag talán többet fizetnek (legtöbbször csak látszólag pl. ledolgoztatások stb.), pedig az ilyen „prompt” munkák külföldre való özőnlésének az lesz a következménye, hogy a jövőben elvész a munka elhelyezési és egyéb lehetősége. Ezt meg kell akadályozni, az egyesület azért is alakult, hogy ezen örökbecsű kincs védelmét tegye lehet övé. A védelem legjobb eszköze a védjegy, a márkázás lenne. E jogi intézkedés alapja éppen egy elfogulatlanul álló egyesület, erkölcsi testület lehet, amely márkázáshoz szükséges véleményt megadja, s ame-

lyek alapján a termék értékén felül népművészeti márkát kap. Országos, megye szerinti elgondolásra, egyesületünk példamutatása és szervezeti lehetőséget adott.”¹³⁹

Csalog József rendszerezte a „sárközi népművészet legősibb és legeredetibb” mintáit, hogy ez alapja lehessen a márkázásnak. S bár az állami jóváhagyás késett, az Egyesület a márkajelet is megterveztetette Wallacher Györggyel, mely az Egyesület „kézimunkáit és szőtteseit” volt hivatott megvédeni¹⁴⁰, „nehogy a sárközi népművészet is a matyó népművészet sorsára jusson”.¹⁴¹ Az Egyesület új főtitkára, Csalog József múzeumigazgató, állandó kiállításon mutatta be egymás mellett a sárközi népművészet régi darabjait és a „hagyományörzők” termékeit.¹⁴²

Az egyesület hírnevére példa, hogy amikor 1938-ban, az eucharisztikus kongresszus alkalmából XI. Pius pápának népi himzéses kazulát kívántak adományozni, a megbízatást országos pályázaton Nagy Lászlóné Császár Mária (1905–1970), az öcsényi református tanító feleségének terve alapján a sárköziek nyerték el.¹⁴³ A budapesti Központi Oltár Egyesület vezetősége kérte fel a „Sárköz” Tolna megyei népművészeti Egyesületet a tervek elkészítésére. A miseruháról és a hozzátartozó kehelytakaróról részletesen írtak a helyi lapok: „az apró kacskaringókba himzett láncszemek – mintha ezer és ezer aranyárga gyöngyszem sorakozna egymás mellett – tulipános szegélyek, napok és rozsmaringágak.”¹⁴⁴ Háromhetes reggeltől késő estig tartó munkával készítette el: ifj. Lovas Bálintné Héjjós Éva, Dorkó Éva, Papp Mária, Fülöp Istvánné Mózes Erzsébet és Molnár Sára.

1937-re módosult az Egyesület célja, ekkor a Sárköz mellett már megjelent az egyéb Tolna megyei néprajzi csoportok (Sióagárd, Bogyiszló, Koppányszántó) népművészetének védelme is. Az 1934-ben alapító kis csoportból már 250 főnyi taglétszámú egyesület lett egy év alatt. A kitűzött célt, a Sárköz népművészetének feltámasztását az egyesület és az azt megelőző szervezet eddig a Sárköz négy, illetve hat községében megtartott 13 tanfolyamon valósította meg. Eredménye a sárközi himzömművészet hagyományörző rétegének megteremtése és 200–240 főből álló dolgozó réteg kiképzése volt, az idei évben Ócsényben és Zengővárkonyban folyamatban lévő egy-egy tanfolyammal. A másik főcél is megvalósult az újonnan feltámasztott sárközi népművészet termékeinek értékesítése. 1931 és 1936 között készített munkák száma 6847 db, értéke 30328 P. 41 fillér, munkadíjai 19739 P. az eladott áruk értéke 27583 P., az eladott áruk jutaléka 2309 P. 28 fillér, az árukészlet

¹³⁹ TMÚ 1936. nov. 18. Simon Illés öcsényi adóügyi jegyző cikke. – Okulva Kalotaszeg és Mezőkövesd példájából, újra és újra hangsúlyozzák, hogy csak a tiszta „népi művészetet” kell mutatniuk, és figyelni kell arra, nehogy ennek rovására valaki „túlzott üzletszerűsége” ragadtassa magát. – TMÚ 1937. júl. 17.

¹⁴⁰ TMÚ 1938. szept. 14.

¹⁴¹ TMÚ 1937. febr. 26.

¹⁴² TMÚ 1937. máj. 1.

¹⁴³ TMÚ 1937. okt. 9.; TMH 1937. júl. 14.

¹⁴⁴ TMÚ 1938. ápr. 9.

értéke 14575 P. Az elkészített népművészeti darabok értékesítésének az útja ezelőtt kiállítások rendezéséből és azokon való részvételből állt. Így 1932-től minden évben a budapesti árumintavásárokon, a keszthelyi, szekszárdi és egyéb vidéki kiállításokon. Az értékesítés másik módja a bizománysók, szinte valamennyi dunántúli városban volt bizománysók. Budapesten a Nőegyletek Magyarországi Szövetsége Pongrácz Margit Kézimunkaüzlete az Apponyi tér 1-ben volt többek között a bázis.¹⁴⁵ Szekszárdon pedig az Egyesület központi helyiségében (Vörösmarty utca) és bizománysóinál: Landauer Pálné Titte Juliskánál és a Molnár-nyomda könyv- és papírkereskedésében (Kaszinó bazár).¹⁴⁶

*„Az egyesület altruista jellegénél fogva csak irányító szerv s áldásos működése nemcsak a himzésekre terjedt ki, hanem felölelte ennek a tehetséges népnek minden hagyományát s annak a maga romlatlanságában való fenntartását. Elismerés illeti azért is, hogy a váraljai leányokat, menyecskéket visszavezette az ősi maga készítette „bíborümmög” viselésére, amely nemcsak, hogy tetszetős, hanem annak néprajzi fontossága is elsőrangú, hiszen sajnos nagyban divik különösen a módosabb lányoknál a „kivetkőzés”. De nem megvetendő oldala az egyesületnek az, hogy a termelt értéknek mintegy 73 százalékát fizette ki munkadíj gyanánt.”*¹⁴⁷

A pénztáros beszámolója szerint, ha megkapnák a segítyt kilábalnának az anyagi problémákból. Az egyesületnek ugyanis újabban a Hangya Szövetkezet a Sárközre kiterjesztett termelési és értékesítési munkájában ellenfele akadt és a Hangya munkája az egyesület életére bizonyos tekintetben aggályos, mert míg nekik nagy erkölcsi céljai vannak, a Hangya kereskedik.¹⁴⁸

1937. március 6-i egyesületi közgyűlésen veti fel Pilissy Elemér az idegenforgalmi szempontból is jelentős „Sárközi Népművészeti Ház” felállításának tervét, itt nemcsak a népművészet problémáját, hanem egyéb gondokat (egészségügyi stb.) is meg lehetne oldani.¹⁴⁹ *„Ebben az egyesület nemcsak otthont találna, hanem hami-sítatlan sárközi jellegénél fogva fiókmúzeummá válna.”*¹⁵⁰ A népművészeti ház helyszíne vitát váltott ki a két rivalizáló település (Öcsény, Decs) között. A decsi gyógyszerész (B. Fodor Sándor) Decs mellett érvel: portalan utakat ígér és felveti, hogy legelője még repülőtérenk is megfelelne.¹⁵¹ Az öcsényi Páll József saját települése mellett tört lándzsát. Több okuk van rá: *„Az állomásról nyíl egyenesen a községbe vezető járdáról gyönyörű kilátás nyílik az emelkedésen épült községre, melyet mint korona ural az újjonnan átjavított hatalmas templom. Főterünk fásított rendezettsége inponáló hősi emlékművével s háttérben az évszázados templommal*

¹⁴⁵ TMÚ 1937. febr. 26.

¹⁴⁶ TMÚ 1937. márc. 20.

¹⁴⁷ TMH. 1937. márc. 6.

¹⁴⁸ TMÚ 1937. febr. 26.

¹⁴⁹ TMÚ 1937. júl. 24.; TMH 1937. júl. 24.; okt. 6.

¹⁵⁰ TMH 1937. márc. 6.

¹⁵¹ TMÚ 1937. aug. 14.

megkapóan szép látvány – de szabadtéri előadásokra is gondolhatnak. A kikövezett utcáktól kezdve Öcsény már mindent meg is valósított, amit a szomszéd ígér. A légi turisztikai leszállóhely máris készen áll, leányainak szépsége, borának íze sem szorulhat a második helyre. De ne feledjük, azt sem, hogy a népi művészet dolgában községünk himzői világviszonylatban elsőrangú helyezést értek el legutóbb, amint köztudomású is. Nagy Lászlóné úrasszony öregbítette hatalmasan a sikert. Ez a község nem szűkmarkú, adóssága nincs!¹⁵² A terv nem valósult meg a gyakorlatban, hisz a későbbiekben nem hallunk róla.

Ebben az időben merült fel ismét a sárközi népművészeti munkák eredetiségének kérdése. Az egyesület 1937 május elsejével a múzeum egyik helyiségébe költözött,¹⁵³ itt volt állandó kiállításuk is. Ahogy a helyi lap újságírója írta: „Az egyesület új helyiségében a sárközi népművészet eredetiségének megőrzéséért és méltó helyének biztosításáért folytatott tevékenységét a legméltóbb és egyben a legszerencsésebb környezetben folytathatja, annál is inkább, mert a múzeum gazdag népművészeti anyaga állandó biztosítékát képezi annak, hogy Sárköz népművészete a maga őseredetiségében hódítson.”¹⁵⁴

1938 januárjában az Egyesület a Szekszárd-szálló épületének Garay téri oldalán lévő Bondy-féle üzlethelyiséget szerezte meg.¹⁵⁵ Ez a „Sárközi bolt” osztotta ki a nyakkendőnek, vitrinterítőnek, kiegészítőknek, blúznak már kiszabott alapanyagot és a himzőfonalat, megadták a felhasználható mintát is. Csak fekete alapon fehér hímzéseket készítettek. Mindennek előre megszabott ára volt: egy nyakkendőért pl. 4 pengőt fizetett a bolt, amit a napi házimunka mellett 3-4 hét alatt varrtak ki. Egyszerre 5-6 munkadarabot vihetek haza. Az alapanyag és a készáru a bolt kis raktárában volt, a bolthelyiség vitrinjében csak néhány mintadarabot állítottak ki.¹⁵⁶ A kiszabott anyagon a minta helye és kontúrjai adottak voltak. Kidolgozása már a himzőtől függött, ezzel biztosítva, hogy minden darab „egyedi példány” legyen. Ez a bolt lett idővel az Egyesület hivatalos helyisége is.¹⁵⁷ Üzemeltetéséhez minden évben fűtési segélyt vettek igénybe a vármegyétől.¹⁵⁸

¹⁵² TMÚ 1937. aug. 28.

¹⁵³ TMÖL. A. i. 7351/1937.; TMH 1937. máj. 5.

¹⁵⁴ TMÚ 1937. márc. 20., TMÚ 1937. máj. 1. – E probléma már 1933-ban is felvetődött: „A sárközi népművészet remekeit kicsinyes üzleti célokból egyes kontárok tömegcikk gyártásával akarják lejáratni. Talán az eredeti és művészi hímzések márkázásával lehetne biztosítani a sárközi szőttes jó hírnevének megóvását.” – TMH 1933. máj. 6.

¹⁵⁵ TMÚ 1937. dec. 18., TMH 1937. dec. 14.

¹⁵⁶ A hímzésből ekkor már meg lehetett élni a Sárközben. Szabó Sándorné Tarczal Éva (szül. 1907.) nővérével együtt a Piliassy-féle tanfolyamon tanult meg himezni. Amíg férjhez nem ment, s később, amikor férje katona volt, a hímzésből tartotta el magát, nővére pedig hímzésből nevelte fel fiát is. Munkát a bolton keresztül kaptak.

¹⁵⁷ TMÚ 1940. jan. 13., TMH 1938. okt. 5.

¹⁵⁸ TMÖL. Ai. 3135/1940., Ai. 1723/1941.

Az Egyesület 1939. évi közgyűlésén lemondott az ügyvezető alelnök, dr. Szakáts István, vitéz dr. Thuránszky László¹⁵⁹, vitéz Thuránszky Lászlóné Vécsey Terézia bárónő és Perczel Béláné, az egyesület elnöke, társelnöke, és alelnöke. Felmentését kérte dr. Csalog József főtitkár is, de Tolna vármegye múzeumának mindenkori igazgatója a választmánynak hivatalból tagja maradt. „Ezek után *Kunos Juci és Csarnóy Zsuzsa pénztárosok s egyben üzletvezetők távozásáról emlékezett.*” Az új vezetőség elnök: vitéz Madi Kovács Imre főispán, társelnök vitéz Madi Kovács Imréné főispánné, Szongot Edvin alispán alelnök, dr. Novák Miklósné¹⁶⁰ művészeti alelnök, dr. Wallacher György főtitkár, dr. Mező László, dr. Bilkei Papp Tihámér jegyző, Szabó Piroska pénztáros, Eördög Zoltán¹⁶¹, Mohay Lajos és Temesváry Miklós a számvizsgáló bizottság tagja.¹⁶²

Egy országos kezdeményezésre 1939-ben a magyar falu szociális helyzetének javítása érdekében és különösen a téli munkanélküliség csökkentése érdekében a belügyminiszter megbízta a Magyar Háziipari Központot háziszóttos nyersvászonneműek felvásárlásával és készíttetésével. A rendelkezés értelmében hajlandó a

¹⁵⁹ 1892-ben született Sátoraljaújhelyen. Egyetemi tanulmányait Kolozsváron, Münchenben, Párizsba végezte, a kolozsvári egyetemen avatták jogi és államtudományi doktorrá. 1920 májusában a külügyminisztérium fogalmazói karában kezdte meg közszolgálatát. 1923–1926 között követtségi attasé a belgrádi követtségen, majd Bukarestben követtségi titkár, innen a belügyminisztérium sajtóosztályára került. 1935 szeptemberében nevezték ki Tolna megye főispánjává. 1939 márciusában lett a miniszterelnökség sajtóosztályának vezetője miniszteri osztályfőnöki beosztásban. 1943 augusztusától miniszterelnökségi államtitkárrá nevezték ki. – TMÚ 1943. aug. 7.

¹⁶⁰ Dr. Novák Miklós egyetemi magántanár, szekszárdi kórházi sebész főorvos felesége. – Hirn 1930: 55.

¹⁶¹ Lászlófalvi Eördög Zoltán m. kir. gazdasági felügyelő. Derekegyházaán született 1885. febr. 14-én. Középiskoláit Szarvason és Aradon, a gazdasági akadémiát Keszthelyen végezte, ahol 1906-ban szerezte meg gazdasági oklevelét. Pályáját gróf Nemes János solti uradalmában kezdte. 2 évi szolgálat után mint kinevezett segédintéző került Lügetre (Háromszék) és az ottani birtok vezetésével bízták meg. Hét év múlva, 1903-ban lépett állami szolgálatba az Udvarhely megyei m. kir. gazdasági felügyelőséghez gyakornokként. Mint a Székely Mentőakció tagja, az első világháború alatt kárba ment javak megmentésén fáradozott. 1919-ben került Szekszárdra, ahol még az évben m. kir. gazdasági felügyelővé nevezték ki. A helyi lapokban gyakran jelentek meg figyelemre méltó szakirányú cikkei, a budapesti Stúdióban is tartott előadást. Az OMGE, a Természettudományi Társaság és a Magyar Földrajzi Társaság tagja. – Hirn 1930: 27.

¹⁶² TMÚ 1940. jan. 13. – A választmány tagjai: Arany Dénes decsi ref. lelkész, Arany Dénesné, Fülöp Istvánné Mózes Erzsébet Ócsény, Hadnagy Bertalan megyei levéltárnok, Hadnagy Bertalanné, dr. Halmos Andor tanfelügyelő, Haypál Sándorné, L. Kovács Lajos földműves Alsónyék, Krammer János, dr. Mező Lászlóné Szilágyi Erzsébet, Nagy Lászlóné Császár Mária, az ócsényi ref. tanító felesége, dr. Novák Miklósné orvos feleség, dr. Piráth Endréné orvos feleség, Schultheisz Jenőné, Sürgoth Aladárné a Nemzeti Bank szekszárdi fiókja vezetőjének felesége, vitéz Tihanyi Szilárdné a Vitézi Szék Tolna megyei vezetőjének felesége, Szép Józsefné Kun Sára Decs, Szongott Edvinné, az alispán felesége, dr. Treer Istvánné, a szekszárdi kórház igazgató főorvosának felesége és vitéz Vendel Istvánné, a szekszárdi polgármester felesége. – TMH 1939. dec. 31.

Háziipari Központ a meglevő házi szövőszékeken előállított nyersvászon készleteket megvásárolni, amennyiben ezzel a szövessel foglalkozó családoknak segítséget nyújthat. Ennek érdekében a központ írásban kereste meg valamennyi község előjáróságát. Arra kérte őket, hogy jelezzék azoknak a családok és asszonyok a neveit, akik a meglevő saját szövőszékükön előállított vásznaikat készpénzfizetés ellenében a központnak eladnák. A Háziipari Központ a kialakult napi árat fizeti ki.¹⁶³

A sárközi himzésnek a budapesti kiállítások szolgáltak legnagyobb propagandával és értékesítési lehetőséggel. Az 1941-es mezőgazdasági kiállításon egy „sárközi házban” állították ki az Egyesület termékeit, amely olyan népszerű volt, hogy meg kellett gondolni a „helyi népművészetnek az ország szívében leendő állandó propagandisztikus népszerűsítését, ami természetesen tekintélyes kereseti lehetőségeket is jelent” – hangoztatta Szongott Edvin alispán.¹⁶⁴

Az Országos Mezőgazdasági Kiállítás keretében rendezett népművészeti falu bemutatón a Tolna megyei népművészeti ház építésére 2500 pengőt adományozott a megye, egy sárközi ház felépítését tervezik. Csalog József szakértői véleményét is mellékelik az aktához. „A sárközi lakóház felépítését mindenekelőtt csakis abban az esetben tartom indokoltnak, ha az valóban népi ház lesz, s így külső alakjával, belsejének és udvarának berendezésével lehetővé teszi, hogy ezzel valóban a Sárköz jellegzetes népi életét, színeit és hangulatát mutassuk be. Ebből a szempontból teljesen elhibázottnak tartanám egy olyan, népies stílusban épült, modernizált ház létesítését, mely mint ilyen a Sárközben nem található meg s legfeljebb részleteiben sárközi.

A Sárköz népi építkezése átalakulóban van és újabban erősen városi hatás alatt áll. A hosszoldalukkal az utcafrontra épült újabb házak így népi építkezés szempontjából számításba nem jöhetnek. De idegen, főleg barokk kuriák hatása alatt jöttek létre azok a téглаoszlopos tornácu, tűzfalas, cifra homlokzatú, cseréptetős házak is, melyek az árvízmentesítés után következő gazdasági fellendülés és polgárriasodás idején épültek. Kirívó idegen vonásaik miatt véleményem szerint ezek a formák is elejtendők.

Majd leírja a hagyományos, – szerinte – a sárközi régi talpas ház jellemzőit.¹⁶⁵

A sikerek ellenére az Egyesület munkája akadozott, mivel nem akadt az egész mozgalmat átfogó újabb vezéregyéniség. 1942-ben az Egyesület elnöke, Szongott Edvin alispán vezetésével értekezletet tartottak a megyeházán a sárközi népművé-

¹⁶³ TMÚ 1939. dec. 2.

¹⁶⁴ TMÚ 1941. ápr. 5. – Bár a kereskedelmi cél nyilván az elsők között szerepelt az Egyesület életében, mégis tevékenységének azt az oldalát hangsúlyozta, amely Ulrik Mária gondolatvilágába illik: „Mindannyionknak át kell éreznie, hogy részese annak a kincsnek, amit világszerte megbecsülnek már: a magyar népművészetet. A sárközi himzést és szőstest ne csak kiállítási tárgynak tekintsük, hanem nemzeti értéknek, hiszen a művészkedő magyar lélek szól azoktól minden magyar lélekhez.” – TMÚ 1941. jún. 7.

¹⁶⁵ TMÖL. Ai. 4532/1941.

szet időszerű kérdéseinek megvitatása céljából. A megbeszélésen részt vettek: dr. Brontsch Gézáné a belügyminisztérium szociális felügyelője, Oltvai Ferenc miniszteri háziipari felügyelő, Latabár Károly, a Magyar Háziipari Központ főtákará, dr. Bekker János vármegyei közjóléti előadó, tiszteletbeli főszolgabíró, Szikora Lajos Tolna Vármegye Közjóléti Szövetkezete ügyvezető igazgatója, dr. Csalog József, a szekszárdi múzeum igazgatója, dr. Szakáts István kir. közjegyző, dr. vitéz Mező László árvaszéki ülnök, Mészöly Győző alsónyéki református lelkész, Jánosa Ferenc öcsényi vezető jegyző, Ulrik Mária, a szekszárdi „Sárközi Bolt” vezetője, Nagy Lászlóné, az öcsényi, Szép Józsefné és Bogár Andrásné a decsi hímzőmunkák vezetői.

Az alispán, ismertette az értekezlet célját, rámutatott arra, hogy a „Sárközi Népművészeti Egyesület” által Szekszárdon fenntartott „Sárközi Bolt” feladatát a megkívánt mértékben nem látja el, mert az egyesület egyáltalán nem működik, közgyűléseit a tagok sem látogatják. Így egyedül reá, az Egyesület elnökére hárul a bolt vezetése, mivel a két nő alkalmazott nem tudja azt maradéktalanul ellátni. Ezért a sárközi népművészet, valamint az üzletvitel tekintetében „szükségesnek mutatkozik, a 'Sárközi Bolt' szakszerű vezetésének biztosítása, miért is felmerült az a gondolat, hogy a Sárközi Népművészeti Egyesület feloszlik, vagyonát átadja a Tolna Vármegyei Közjóléti Szövetkezetnek és a Sárközi Bolt működését ennek a szövetkezetnek a keretében tovább folytatja és pedig a népművészeti szempontok megóvása érdekében intéző bizottság irányítása mellett és ez a bizottság a sárközi népművészetben jártas egyénekből volna megállapítandó.” Ez annál is inkább előnyös lesz a sárközi népművészetre – mondta az alispán –, mert a Nép- és Családvédelmi Alap ezt az akciót a maga pénzügyi lehetőségeivel jelentősen alátámasztja és a népművészeti cikkek termelését anyagilag elősegítheti.

Az elnöklő alispán a kérdés megoldásánál különösen három szempont betartásának szükségességét hangoztatta és pedig az eredeti sárközi népművészet további fenntartásának biztosítását, a szociális szempontok érvényesítését, végül az előállított sárközi népművészeti cikkek forgalomba hozatalával való gondoskodást.

Brontsch Gézáné szociális felügyelő köszönetet mondott Szongott Edvin alispánnak, mert lehetővé teszi, hogy a „Sárközi Bolt” Tolna Vármegye Közjóléti Szövetkezetéhez kapcsolódhasson, miáltal nagyobb forgótőkét fognak tudni biztosítani a sárközi népművészet fejlesztésének. Első teendőnek tartotta annak a megállapítását, hogy melyek azok a családok, amelyek nem iparszerűen úzik a sárközi népművészetet, mint háziipart. Ezekről a családokról nyilvántartást kellene készíteni és gondoskodni kellene arról, hogy nyersanyaghoz elsősorban ezek juthassanak. Tolna Vármegye Közjóléti Szövetkezete a Magyar Háziipari Központ és az Országos Magyar Háziipari Szövetkezet útján nyersanyagot beszerezhet és azt feldolgozás végett az érdekeltek között szétoszthatja, miáltal a szociális szempontok betartásáról is gondoskodhat.

Latabár Károly, a Magyar Háziipari Központ főtitkára országos érdekek tartja, hogy a sárközi népművészet az ország házi iparainak a sorába lépjen. Részletesen kifejtette, hogy elsőrendű feladatnak tartja a nyersanyag biztosítását és kimerítően indokolta, miért van szükség a sárközi népművészet eredetiségének biztosítása és irányítása érdekében intézőbizottság felállítására. A sárközi népművészet fejlesztése érdekében elengedhetetlen követelménynek tartja pályázat útján jutalomdíjak kiutazását sárközi rajzminták készítésére, mert jutalomdíj kilátásba helyezése nélkül az érdekeltek rajzminták készítésével nem foglalkoznak. A pályázatra beérkezett rajzmintákat szakértő bíráló bizottság értékelése alapján kellene díjazni.

Dr. Csalog József múzeumigazgató hangsúlyozta, hogy a sárközi népművészet hanyatlófélben van, mert az értékes sárközi munkák helyett a kereskedelem a kevesebb munkát igénylő és értéktelenebb sárközi cikkeket keresi s így a lakosság áttért az értéktelenebb hímzések készítésére. Erre való tekintettel úgy Csalog József, mint Szakáts István és Latabár Károly, különösen fontosnak tartja a megalakítandó intéző bizottság által a sárközi cikkek márkázását és azt, hogy csak azok a sárközi cikkek legyenek eredetieként forgalomba hozhatók, amelyek eredetiségét márkázás során állapították meg.

Oltvai Ferenc háziipari felügyelő az előadottakhoz hozzáfűzte, hogy Tolna Vármegye Közlőléti Szövetkezete azoknak is biztosítson nyersanyagot, akik a „*Sárközi Boltnak*” nem dolgoznak. A nyersanyag beszerzéséhez kilátásba helyezte az iparügyi miniszter legmesszemenőbb támogatását.

Nagy Lászlóné megjegyzi, hogy Öcsényben ötven asszony foglalkozik hímzéssel.

A hozzászólások eredményeként egyhangúlag elhatározták az intéző bizottság felállítását, melynek elnökévé dr. Csalog Józsefet választották meg. Tagok lettek: Latabár Károly (Bp.), Arany Dénesné (Decs), Nagy Lászlóné (Öcsény), Mészöly Gyözőné (Alsónyék), Szép Józsefné (Decs), Bogár Andrásné (Decs), Fülöp Istvánné (Öcsény) és Dorkó Éva (Öcsény).

Latabár Károly, a Magyar Háziipari Központ főtitkára bejelentette végül, hogy a Központ a sárközi rajzmintákra nézve pályázat meghirdetéséről és a jutalomdíjakról gondoskodni fog. Döntöttek arról is, hogy a „*Sárköz*” Tolna megyei Népművészeti Egyesület március 7-én, illetve március 16-án a megyeháza kistermében megtartja évi rendes közgyűlését, melyen kimondják az Egyesület feloszlását. Ezt követően kezdődhet el Tolna Vármegye Közlőléti Szövetkezetének vázolt szerepe és bekapcsolódása a sárközi népművészet fejlesztési munkájába.¹⁶⁶

„Az eredeti sárközi népművészet további fenntartásának biztosítását” célozva, az Egyesület működtetési lehetőségét átadták a Népjóléti Minisztérium fennhatósá-

¹⁶⁶ TMÚ 1942. márc. 4.

ga alá tartozó Tolna vármegyei Közléti Szövetkezetnek, amelynek munkájában az 1938 végén megalakult Magyar Háziipari Központ is közreműködött.¹⁶⁷

Az új szervezet ismét a szociális és gazdasági szempontokat helyezte előtérbe, „*Sárközi rajzmintákat*” sokszorosított, hogy az eddig sikeres sárközi hímzést más községekben is készíthessék. A hiteles és művészileg igényes munkát végző sárközi varrókat, szövőket egy sorba állította a tollsöprűt, kosarat kötő, gyékényt szövő háziiparosokkal. Csalog József szerint a „*kereskelem a kevesebb munkát igénylő és értéktelenebb sárközi cikkeket kereste, így a lakosság áttért az értéktelenebb hímzések stb. készítésére*”,¹⁶⁸ vagyis a népművészet megőrzéséért folytatott törekvések ismét vereséget szenvedtek. A Tolna Vármegyei Közléti Szövetkezet működéséről 1943. év folyamán is hallunk. A Szövetkezet tulajdonát képező „*Sárközi Bolton*” keresztül – melynek forgalma állandóan emelkedik – mintegy 40 ezer pengőt juttatott a Szövetkezet a sárközi háziiparral foglalkozó szegénysorsú s a Sárközi Bolt által foglalkoztatott családoknak. A Szövetkezet elnöke hivatalból Szongott Edvin alispán. Hivatalból tagja az igazgatóságnak a vármegyei gazdasági felügyelőség vezetője, Lászlófalvi Eördögh Zoltán, valamint a földművelésügyi minisztérium felügyelete alá tartozó és a Szövetkezet területén működő hivatalok, intézetek, intézmények vezetői közül a földművelésügyi miniszter által kijelölt személy, Székács József m. kir. gazdasági felügyelő. Választott igazgatósági tagok: Arany Dénes decsi református lelkész, báró Fiáth Tibor földbirtokos, báró Schell József földbirtokos, Tolnai-Knefely Ödön földbirtokos, Schulteisz Rezső vármegyei főjegyző, dr. Bekker János tiszteletbeli főszolgabíró, közléti előadó, dr. Fördös Dezső vármegyei tiszti főorvos, Horváth Károly római katolikus esperes, dr. Kunczer Jenő vármegyei tiszti főügyész, Schneider Elemér bankigazgató és vitéz Vendel István Szekszárd m. város polgármestere.¹⁶⁹

1943–1944. év téli hónapjaiban megindultak a háziipari tanfolyamok is. Az iparügyi miniszter támogatásával 16 községben tartott a Szövetkezet csuhéfonó tanfolyamot, 2 községben hímző-, 2 községben tervező-, 1 községben szövő- és 1 községben fonó tanfolyamot. Az Országos Magyar Háziipari Központ őszi árumintabemutatóján a Sárközi Bolt gazdag kiállítási anyaggal vett részt. Hímzései, szöttei és háztartási kenderáruai iránt nagy érdeklődés mutatkozott a közönség és a kereskedők részéről. A kiállító cégek, háziiparosok és közléti szövetkezetek közül kizárólag a „*Sárközi Bolt*” szerepelt háziszöttek törölközőkkel, konyhai törlőruhákkal és különféle színű férfi- és női vásznakkal.¹⁷⁰

¹⁶⁷ E mellett a szervezet mellett az Országos Magyar Háziipari Szövetkezet 1940-től mint a termelést és értékesítést irányító adminisztratív szervezet működött.

¹⁶⁸ TMÚ 1942. márc. 4.

¹⁶⁹ TMÚ 1943. szept. 25.

¹⁷⁰ TMÚ 1943. dec. 15.

A sárközi népművészet sajátosságainak és értékeinek saját rendszeréből való kiemelése és egy falusi hagyományelemekből felépített nemzeti kulturális modell rendszerébe való beillesztése több szálon történt. Szellemi, ideológiai mozgalmak, a hivatalos kultúrpolitika, de gazdasági és szociális megfontolások is szerepet játszottak a dél-dunántúli Sárköz népi kultúrájának ismertté válásában és értelmezésében. Természetesen mindez visszahatott a Sárköz népének önképére és önértékelésére is. Ezt az öntudatot fogalmazta meg a helyi lap 1941-ben: „*A sárközi hímzést és szöttest ne csak kiállítási tárgynak tekintsük, hanem nemzeti értéknek, hiszen a művészkedő magyar lélek szól azokból minden magyar lélekhez.*”¹⁷¹

IRODALOM

- ÁCS Lipót
1975 *Életrajzi adataim*. Wosinsky Mór Múzeum Ethográfiai Adattára (WMM EA.) 267–75.
- ANDRÁSFALVY Bertalan
1963 *A Sárköz népi műveltsége. Bevezető*. Sárközi hímzések. Budapest, 1–14.
1979 Dél-Dunántúl népviseletének néhány kérdése. In Szilágyi Miklós (szerk.): *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve VIII–IX*. Szekszárd. 211–218.
- ARANY Dénes
1990 *A decsi református egyház története*. Decs. (átdolgozás)
- BABUS Jolán
1961 *Adattári gyűjtés, Öcsény*. WMM EA. 46–74.
- BALÁZS KOVÁCS Sándor – DELI Erzsébet
1999 *Kézművesek, népi iparművészek Tolna megyében*. Szekszárd
- BÁNÁTI László – MAGYAR Sándor – STALLENBERGER László
1992 *Szemelvények a Tolna megyei Váralja község történetéből 1270–1990*. Váralja
- BENKŐ Sándor
1936 *Háziipari tanácsadó*. (A M. kir. Földművelésügyi Miniszter kiadványai 7.) Budapest
- BERTA Zsuzsanna – PATAKI Erzsébet
1985 *Pilissy Elemér emléke, tevékenysége a Tolna megyei korabeli sajtó és visszaemlékezések tükrében*. WMM EA. 707–85.
- BOGNÁR Cecil
1996 *Vici néni, a népművészet mestere*. WMM EA. 815–96.
- CSÁK V. Elemér
1928 *A háziipari termelés egyes külföldi államokban és Magyarországon*. Budapest
- CHOCHOL Károly
1989 Balogh Rudolf. In: Gera Mihály (szerk.): *A fénypévarázsa*. Budapest. 195–201.
- CZAKÓ Sándor
1985 *Népművészek, népművészet. Sárközi jegyzetek. Dunatáj (VIII.)* 1. 54–60.
- F. DÓZSA Katalin
1989 A Muskátli című kézimunkaujság és a magyaros öltözködési mozgalom az 1930-as években. *Ethnographia Carpatica* 82–90.

¹⁷¹ TMÚ 1941. jún. 7.

- FARKAS Károly
1957 *Csók István*. Budapest
- FLÓRIÁN Mária
1990 A „sárközi szőttes” története. *Ethnographia* (CI.) 2. 194–256.
- FÜGEDI Mária
2001 A magyar ornamentika tündérföldje. A sárközi népművészet alkalmazása a magyaros ízlés jegyében. In Bárh János – Jávora Kata (szerk.): *Merítés. Tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére*. Budapest. 413–424.
- GARAY (évkönyv)
1930 *A szekszárdi M. kir. áll. Garay János Reálgimnázium XXXIV. évi Értesítője az 1929–30. tanévről*. Szekszárd
1941 *A szekszárdi M. kir. áll. Garay János Gimnázium Évkönyve 1940–41. iskolai évről*. Szekszárd.
1996 *A Garay János Gimnázium Centenárium Évkönyve 1896–1996*. (Közzéteszi a Garay János Gimnázium és az Iskola Öregdiák Szövetsége). Szekszárd
- GÉMES Balázs
1972 *Abortívumok Decsen (Tolna megye)*. WMM EA. 240–75.
- GÖNYEY Sándor
1938 Az 1938-iki Gyöngyösbokrétáról. *Ethnographia* (XLIX.) 427–429.
- HIRN László
1930 *Tolnavármegyei fejek*. Budapest
- JUHÁSZ Józsa
1996 *Hagyományörzés a Váraljai Népi Együttesben*. WMM EA 818–96.
- KREINER
1996 *Egy váraljai lelkész, Jánosi György*. WMM EA. 835–97.
- LÁTOGATÁS
1996 *Látogatás a népművészet mestereinél*. WMM EA. 792–96.
- MALONYAY Dezső
1912 *A magyar nép művészete. IV. A dunántúli magyar nép művészete (Veszprém, Zala, Somogy, Tolna)*. Budapest
- MANCSI Mónika
1997 *A sióagárdi Gyöngyösbokréta*. WMM EA. 881–99.
- NÁDAI Pál
1920 *Az íparművészet Magyarországon*. Budapest
- NÉMETH Pálné
1993 *Telt kalász. Emlékezés Perity Mihályné Kukucska Mária szövőasszonyra*. Szekszárd (Babits Füzetek)
- PÁLFI Csaba
1970 A Gyöngyösbokréta története. *Tánc történeti Tanulmányok* Budapest, 115–161.
- PAULINI Béla
1937 *The Pearly Bouquet – Gyöngyösbokréta*. Budapest – London
1940 *A tízesztendő Gyöngyösbokréta*. Budapest.
- RAGADICS Zoltán
1996 *A nagybarackai Gyöngyösbokréta története*. WMM EA. 819–96.
- ROMSICS Imre
1996 Gyöngyösbokréta és népviselet együttélése a kalocsai szállásokon. In: Korkes Zsuzsa (szerk.): *Viselet és történelem, viselet és jel*. Aszód. (Múzeumi Füzetek 45.) 78–94.
- SIPTER Gézáné
1973 *Korok és emberek*. Szekszárd
- SZILÁGYI Miklós
1980 Adatok a sárközi népművészet felfedezéséhez. *Dunatáj* 4. 15–21.

- 1982 A néprajzi kutatások első korszaka Tolna megyében. *Honismeret* (X.) 2. 40–43.
 1982 Jankó János és Bátky Zsigmond gyűjtőútja Tolna megyében (1900, 1903).
Ethnographia (XCV.) 2. 272–288.
 TÖTTÖS Gábor
 1996 *Rejtett értékeink*. Szekszárd
 G. VÁMOS Mária
 1977 *Adattári gyűjtés, Decs*. WMM EA. 478–77.

Sándor Balázs Kovács

THE WORK AND ACHIEVEMENTS OF ELEMÉR PILISSY TO REVITALIZE FOLK ART IN THE SÁRKÖZ REGION

By the turn of the 20th century, the so-called national states had been formed all across Europe, and the recognition and development of national self-consciousness and national cultures were also on the agenda. These concerns culminated at the 1896 Millennial Exposition in Budapest and in the compilation published in the first decades of the 20th century, edited by *Dezső Malonyay* under the title *A magyar nép művészete* [The Art of the Hungarian People] (1907–1922).

In the 1920s, the most varied folk art exhibitions were held across the nation. In the wake of the events following the Paris Peace Treaty, the government wished to prove, even with the facts coming from ethnography and folk art, that the Hungarians who had got under the authority and control of various other states represented a certain cultural unity and a shared historical mission.

The process of extracting the peculiarities and merits of folk art in the *Sárköz* region and inserting it into the system of a national cultural model constructed out of elements of tradition characteristic of village life was implemented in several ways phases. Intellectual and ideological movements as well as the official cultural policy, but even the economic and social considerations, each played an important part in popularizing and interpreting the folk culture of *Sárköz* in the region called *Dél-Dunántúl* [Southern Trans-Danubia]. In the 1930s, through his various initiatives and activities, a young and enterprising royal prosecutor by the name of dr. *Elemér Pilissy*, delegated to the settlement called *Szekszárd*, also had a fairly significant role in this process. Naturally, all this in turn had its counter-effects on the self-image and self-evaluation of the people living in *Sárköz*.

Magyar Zoltán – Varga Norbert: Három szem kлокосka. Egy gömöri pásztor hiedelemvilága és történetei. Örökség sorozat. Sorozatszerkesztő Hoppál Mihály. Gondolat Kiadó – Európai Folklor Intézet. Budapest, 2006. 234 old.

Gecse Annabella

„Könyvünk elsődleges célja Darmo István epikus hagyományvilágának bemutatása, így hiedelemanyagának rendszerezése során az általa elmondott hiedelemszövegeket formai és funkcionális szempontok szerint értékelve a hiedelemmondák és hiedelmek kategóriába soroltuk be.”

Egy helyütt így fogalmazza a szerzők munkájuk célját. Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy célkitűzésüket maradéktalanul meg is valósították, de...

Már az első oldalak soraiból kitetszik, hogy a két szerző ennél sokkal többet kapott és adott is tovább az olvasónak. Egészen bizonyos, hogy találkozásuk Darmo Istvánnal objektíven mérhető tudományos teljesítményt is eredményezett, mégis az élmény varázsa az, ami a könyvön végigkíséri az olvasót, végig, még olyankor is, amikor a szerzők a műfaji besorolás elméleti kérdéseit tárgyalják.

A Bevezetésben, 76 oldalon keresztül a könyv összeállítói körüljárják és elemzik mindazt, ami közös munkájuk nyomán a könyvbe bekerülhetett. Elsőként természetesen adatközlőjük élettörténetét vázolják, amennyire az lehetséges. Az 1913-as születésű Darmo István édesapja mellett 6 éves korában kezdte a pásztorkodást. Még gyerekkorában egész más foglalkozást is kipróbált: átvette a kántor teendőinek egy részét. A könyvből megismerhető élettörténet állomásai közül ehhez kötődik az első csodaszámba menő esemény: hintázás közben kiesett a toronyablakon, de nem esett baja. Ezt követően Rozsnyó környékén több helyen pásztorkodott. A második csoda életében az 1941-ben kezdődő időszak, vagyis inkább annak vége volt, ugyanis katonaidejét 1949-ig tartó hadifogság toldotta meg. Hazatérése után mintegy 100 km-es körzetben folyamatosan pásztorkodott, nagyjából Rozsnyó környékén, leghosszabb ideig, 32 évig Veszverésen. Eddigi életútjának leghosszabb részében ennek a kötetnek az eredményei, szövegei csupán mellékszereplők voltak.

Nagyon sokat mond, nemcsak a folklór kutatóinak és gyűjtőinek, hogy a kötetben, változatokkal együtt mintegy 340 szöveg szerepel. A lejegyzett szövegeket a szerzők olyan módon rendszerezték, ahogyan azt a műfaj megköveteli: tíz fő csoportot képeztek, ezeken belül persze változó számú alcsoportot is. A magyar folklórműfajok rendszerezésének tudományos rendjét követve a Darmo Istvántól gyűjtött anyagot a következő kategóriákba rendezték:

Eredetmagyarázó mondák, apokrifek – 20; Történeti mondák – 17; Helyi mondák – 23; Betyármondák, rablőhistóriák – 11; Hiedelemmondák – 127; Hiedelmek – 109 (ezen

a ponton kissé eltértek a leggyakrabban alkalmazott rendszerezéstől); Népmesék – 11; Rátótiadák – 6; Adomák – 13; Igaz történetek – 8.

Ahogy a szerzők fogalmaznak kincsebányájukról: „...mesének minősülő narratívát keveset, alig kéttucatnyit mondott el. Szövegfolklor-repertoárja mégis párját ritkítja, hiszen a néprajzi irodalom tanúsága szerint százat meghaladó történettel már csak a kimagasló tudású történetmondók bírnak, kétszáz felettivel pedig már valóban csak azok a – szinte egy kézen megszámolható – legnagyobbak, akik között immár Darmo István is megemlíthető az általa elmondott 340 narratíva okán. Hatalmas szám, a magyar folklór-történet jelen ismereteink szerint nagyságrendileg harmadik/negyedik folklórnarratívákat felvonultató olyan gyűjteménye ez, amely mindössze egyetlen adatközlő tudásanyagán alapul.”

Amennyiben úgy értelmezzük a tudományos „bemutatást”, hogy az ragaszkodik a pusztá ténszerűséghez, a helytálló kategorizálás és a rendkívüli nagyságú gyűjtemény mellett mindenképp ki kell emelni a jegyzetelés gazdagságát. A folklórkutatásban, az ilyen típusú szövegek esetében már kitaposott ösvénynek számít, hogy a közreadók saját gyűjtésük eredményét hozzáigazítják mindazokhoz a műfaji katalógusokhoz, amelyek egyáltalán elkészültek már, ennek eredményeképpen a szövegek, mikor az lehetséges, kapnak egy-egy típusszámot. Elsősorban a nemzetközi és a magyar mesekatalógus, valamint a monda műfaján belül a hiedelemmonda-katalógus azok, amelyek típusai közé jó esetben beilleszthetők a szövegek. Még jobb esetben – mint Darmo István szövegei között is – olyan is kerül elő, amely nem illeszthető be, mert mind ez ideig ismeretlen volt. Ez már önmagában értékes eredmény, elérhetővé, kutathatóvá és összehasonlíthatóvá, rendszerezhetővé teszi az újdonságokat. Magyar Zoltán és Varga Norbert munkája azonban nem áll meg ezen a ponton. Zavarba ejtően gazdag az a szintén szakirodalomként beépített anyag, számtalan kötet, amelyek közléseit vagy párhuzamként, vagy igazoló adalékként, de olykor épp az eltérések miatt felsorakoztatják a szerzők.

Még a legszárazabb áttekintés során is első látásra szemet szúr a hiedelemmondák és az azoktól megkülönböztetett hiedelmek (pásztorhiedelmek, mágikus eljárások és tárgyak, gyógyítás, jeles napokhoz kapcsolódó hiedelmek, az emberi élet hiedelmei) kiemelkedően magas aránya. Ebből is látszik, hogy amit e könyv az olvasónak közvetít, egy „másik világból” jövő üzenet. Nem azért, mert napjainkban nem születnek hiedelemmondák és hiedelmek, hanem sokkal inkább azért, mert a hozzájuk való viszonyunk más, máshol kapnak helyet az életünkben. A szerzők is hangsúlyozzák, hogy ebben a kategóriában többséget alkotnak a memorat-jellegű szövegek. Ez a mondai alműfaj a mondaképződés folyamatának egyik állomása, pontosabban a kezdeti szakasza. Élménytörténetnek is szokták nevezni, hiszen aki közli, személyes élményeként, egyes szám első személyben mondja el a történetet. Amikor ismertté válik, mondhatni, elterjed, általában fabulattá válik. Ehhez azonban az is kell, hogy a szöveg többször, több közösségben és alkalommal elhangozzék, esetleg változatai szülessenek, mások is átvegyék. A Darmo István hiedelemszövegeinek többségét jellemző memorat-jelleghez két dolognak is köze van, sok más mellett. Az egyik az „adatközlő” életformája, nem „szószátyár” természete és a nyájak mellett töltött idő, tehát az, hogy nemigen volt kinek mesélnie. A másik az, hogy a folklórkutatás – annak ellenére, hogy a vidék kutatásának intézményes formái voltak, vannak, a lírai népköltészeti műfajok terén több kötetnyi eredménye is – nagyon sokáig nem figyelt fel Darmo Istvánra, így aztán gyűjtőknek, kutatóknak sem volt al-

kalma mesélni, szövegeinek pedig kristályosodni, neki magának mesélői öntudatát erősíteni, egyáltalán kialakítani. Ezt a kutatói mulasztást mindannyiunk nagy-nagy szerencséjére még időben pótolta Magyar Zoltán és Varga Norbert.

Ezért is különös érték ez a könyv, mert – Gömör kiemelt néprajzi jelentősége, a magyarországi egyetemi tanszékek, leginkább a debreceni több évtizedes kutatómunkája ellenére – nagyon kevés ezt a pástoréleetet és a vele élő folklórkincset közvetítő, feldolgozó munka. Az azonban bizonyos, hogy a könyv alapossága, a feldolgozás tökéletessége ellenére mindaz, ami belőle kiolvasható, Darmo István életének csupán egy része. A sorozatnak, amelybe illeszkedik, 15. darabja. A sorozat címe pedig Örökség, ami azt is jelzi, hogy óvatosan kell bánnia vele annak, aki meg akarja szerezni. Aki a könyvet végigolvassa, nem tud nem gondolni arra a párhuzamra, amit Darmo István a tisztesfű kapcsán említ: aki nem tudja, mit kezdjen vele, annak csak egy szál fű, de aki tudja használni, az gyógyít vele.

Csiffáry Gergely: Magyarország üvegipara 1920-ig. (Studia Agriensia 25. Eger, 2006. 373. Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Dobó István Vármúzeum, Eger)

Viszóczky Ilona

A jeles egri történész, levéltáros Csiffáry Gergely évtizedek óta szisztematikus kutatómunkával tárja fel Magyarországot, hangsúlyosan a Felföld bányászatának és kézművesiparának történiáját. Eredményes tevékenységéről könyvek és tanulmányok sora tanúskodik. A Dobó István Vármúzeum Studia Agriensia című kiadványsorozatát 1982-ben Csiffáry Gergely egri céhemlékeket bemutató kötetével indította útjára, majd másfél évtized múltán a belpátfalvi keménycserép-gyártásról készített kötete is megjelent a sorozat 18. darabjaként. Témánk szempontjából különösen érdekesek persze a magyarországi üvegyártás történetének különböző szakaszait, illetve az egyes huták történiáját tárgyaló tanulmányai, amelyek az elmúlt másfél évtizedben organikus egységet képeznek Csiffárynak a manufaktúrákkal és a céhen kívüli iparokkal foglalkozó regionális feldolgozásaival. Az itt bemutatásra kerülő könyve – ahogyan a szerző a kötet előszavában maga is megfogalmazta – a hazai üvegyártás monografikus összegzése, amiben jól felismerhető a már említett előtanulmányok irányjelző szándéka.

Nem véletlenül preferált témája az üvegművesség a regionális feldolgozásoknak. A levéltárak csakúgy, mint a tárgyi örökséget gyűjtő, gondozó múzeumok ideális hátteret biztosítanak e téma kutatásának: Észak-Magyarország területéről itt most csak Kovács Béla és Takács Béla kapcsolódó munkásságára utalok Csiffáry Gergely és Veres László mellett. Az más kérdés természetesen, s éppen az utóbb említettek példája jelzi, hogy a gazdaság- és technikátörténetől a településtörténetig, a tárgytörténetől az iparművészetig és a néprajzig nagyon sokféle közelítést egyesítő üveg-kutatás térbeli és tematikai ki-terjesztéséhez évtizedek munkája szükséges.

A könyv rövid bevezető részéből tudhatjuk meg, hogy a szerző másfél évtizeddel korábban megkezdett gazdaságtörténeti kutatásai révén találkozott elsőként Magyarország üvegiparának marginálisan kezelt kérdéseivel. Többéves témakutatás után, számos rész-
tanulmány megírását követően a *Pannon Enciklopédia Magyar ipar- és technikátörténet*

című kötete számára készített összegzést az üvegipar történetéről. A tudományos publikációkon túl azonban egy rendkívül gazdag adatbázist is elkészített, mely a valaha működött üveghuták és üvegyárak történeti adatain kívül, a földrajz és a néprajz mellett, a régészet eredményeit is felsorakoztatja. Az a törekvése, hogy hasznosítsa a társtudományok adatait, lehetővé tette a Magyarország egészére történő kitekintést.

A kötet bevezetőjében jó összegzést kapunk a tartalmi egységekről, amelyeket részletesen kibontva követhetjük az üvegyártás változását és technikai fejlődését az egyes történeti korszakokban. A szerző arra is törekszik, hogy munkájában a nem szakember, érdeklődő olvasó is biztonsággal eligazodjon: vélhetően ezt szolgálja az üvegekészítés technológiájának részletező bemutatása, az üvegedények előállításának munkamenetét, a különböző üvegfajtákat, a színezés fortélyait, sőt az üvegyöngy készítését és a legfontosabb üveg-megmunkálási módokat is röviden bemutató első fejezet. De ezt erősíti a kötet függelékében található, a szakkifejezések pontos magyarázatát tartalmazó, lexikonszerű áttekintés is. A tizennyolc arányos fejezetben a szerző az üveg születésétől kezdődő, egészen 1920-ig tartó történeti ívet rajzol, aminek útágazásait természetesen nem csupán az üvegtechnika fordulópontjai képezik, hanem a térség gazdaságtörténetének szakaszhatárai is. A Pannon térség korai üvegiparának, vagy az avarok üvegművességének problematikája bár tartalmilag organikus, inkább csak kiegészítő eleme a szerző által készített mozaiknak, annak legerőteljesebb fejezeteit a virágkort jelentő 18–19. század üvegiparának – gazdaságtörténetileg jól megalapozott – bemutatása képezi. Csiffáry geográfus és történész iskolázottsága révén, vitathatatlanul jól megszerkesztett az a térháló, ami a Kárpát-medence tájainak térszerkezetéhez fűzi az üvegipar elterjedésének és változásának folyamatait. Ez utóbbi fényében tanulságos igazán a kötet záró egysége: a Magyar Királyság üvegipari létesítményeinek adattára a 12. századtól 1920-ig, illetve mindennek megyék szerinti mutatója.

Nem vállalkozhat a recenziens a munka egészének részletező ismertetésére, csupán két tematikai egység tanulságait szeretném ezen a helyen kiemelni. Az egyik – valójában két, egymást kiegészítő fejezet – *A 19. századi üveghuták a gyáriparrá válás útján*, illetve *A 18–19. századi üvegyártó telepek szerepe a magyar iparfejlődésben* címet viseli. Szerzőnk itt – a polgárosodás/polgárosulás jeleként is értelmezhető – életforma változással magyarázza az üvegyárak fellendülését, a nagy tömegű gyártást és az intenzív áru-termelést. De talán még érdekesebb az a meglátása, hogy az üveghutákból gyáriparrá kinőtt termelőhelyeken egyfajta „nyugat-európai” típusú fejlődés bontakozott ki a 19. században, ahol a manufaktúráktól egyenes út vezetett – folyamatos üzemi rekonstrukción át – a korszerű gyáriparig.

A népelet kutatójaként, talán még érdekesebbnek találtam Csiffáry Gergely könyvének az *Élet az üveghuták árnyékában* című fejezetét. A szerző elsősorban az üzemekben alkalmazott népesség számával, illetve azzal foglalkozik, hogy ennek alakulása milyen jelentős településfejlesztő hatást gyakorolt a hegyvidéki településekre. Úgy véli, hogy csupán a vasipar befolyása intenzívebb az üveghuták településfejlesztő hatásánál. Következtetései, egyebek mellett az üvegmunkások etnikai összetételére vonatkozó megállapításai az etnográfusok számára azért roppant becsesek, mert a Cserhát, a Mátra, a Bükk és a Zempléni-hegység területén, de hasonlóan Pannónia térségében is, az üvegyártással is összefüggő erdőgazdálkodás idegen ajkú csoportok megtelepedésével járt. Ezek a hegyvidék magasabb, a magyarság által korábban lényegében meg nem szállt te-

rületeit vették birtokba, sajátos ipartelepeket, ipari kolóniákat hoztak létre. Nem csupán az itt élő magyarsággal kialakult kapcsolatuk érdekes a kultúra és a társadalom kutatója számára, hanem a telepesek műveltségének és nyelvének változása is. Részben az a folyamat, amelynek során – a több helyről érkező, vélhetően nem homogén – csoportjaik műveltsége például *szlovákként* egységesült, részben pedig változó tempójú asszimilációjuk folyamata.

Befejezésként meg kell fogalmaznom, hogy a mai Magyarország északi hegyvidékének tájhasználata, a táj és ember történeti viszonya túlmutat a gazdaságtörténet folyamatain, s a térség egészének társadalomtörténeti és kulturális folyamatait is körvonalazza. Vagyis az üveggyártó települések csakúgy, mint a vaskohászat vagy más „erdei” iparok a népesség egészének történetét is tükrözik. Csiffáry Gergely könyve sem egy – változó jelentőségű – iparág történetjének szintézise, hanem egy több évszázados, összetett társadalmi és kulturális folyamat Kárpát-medencei tükre. Elsősorban ebben a minőségében, jó szívvel ajánlom a munkát az érdeklődők figyelmébe.

Ethnographia

A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

Vol. 118.

2007

No. 4.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria),
FERENC POZSONY (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany),
MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Head of the Editorial Board:

LÁSZLÓ KÓSA

Editorial Board:

MIKLÓS CSERI, RÓBERT KEMÉNYFI, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, IBOLYA T. BERECKI,
GÁBOR VARGYAS, GYULA VIGA, VILMOS VOIGT

Editor:

ELEK BARTHA

Editorial Office Address: Hungarian Ethnographical Society

[Magyar Néprajzi Társaság], H-1055 Budapest V.

Kossuth Lajos tér 12. Telephone: (1) 473-2400/extension 481

Telephone/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@neprajz.hu

Editor's Address: Department of Ethnography, University of Debrecen

[Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék] H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf.: 16.

Telephone /fax: (52) 512-958

E-mail: barthaelek@yahoo.com

TABLE OF CONTENTS

Studies

Tivadar Petercsák: The Issue of Commonage 343

Tamás Csiki: „A nemzet néperejének kifogyhatatlan gyűjtőmedencéje...”

[An inexhaustible receptacle of the folk power of the nation]: Characteristic

Features of the Demography of Peasantry between the Two World Wars..... 359

Communications

Barbara Neményi Kisdiné: „Holnap szülünk, anyuka!” [verbatim: “We are going to
give birth tomorrow, young mother.”]:

Childbirth, as the Manifestation of Female Identity 379

History of Science

Sándor Balázs Kovács: The Work and Achievements of *Elemér Pilissy* to

Revitalize Folk Art in the *Sárvíz* Region..... 387

Book Reviews 439

Ethnographia

118. évfolyam

2007

4. szám

Ismertetések

Magyar Zoltán – Varga Norbert: Három szem klockocská. (*Gecse Annabella*) –
Csiffáry Gergely: Magyarország üvegipara 1920-ig. (*Viszóczky Ilona*)

A folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg

ISSN 0014-1798

Szerkesztő: Bartha Elek [Editor: Elek Bartha]

Felelős kiadó: Paládi-Kovács Attila, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke

[Published by: Attila Paládi-Kovács, President of the Hungarian Ethnographical Society]

Fordító: Csontos Pál [Translator: Pál Csontos]

Olvasószerkesztő: Sándor Mária [Copy editor: Mária Sándor]

A borítót tervezte: Dallos Csaba [Cover design: Csaba Dallos]

Nyomdai előkészítő: Bihari Nagy Éva [Printing & Publishing: Éva Bihari Nagy]

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen [Printed in Debrecen by Kapitális Ltd.]

Felelős vezető: Kapusi József [Managing Director: József Kapusi]

